

तमसो मा ज्योतिर्गमय

VISVA BHARATI
LIBRARY
SANTINIKETAN

16.51

R189

Pl 3

161447

BENARES SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND
G. THIBAUT, PH. D.

No. 124.

श्रीः नन्दु भाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्याममेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASÛTRA BY ŚRÎ VALLABHÂCHÂRYA,
With the Commentary called Bhâshya Prakâsa,
By Goswâmi Śrî Purushottamjee Mahârâj.
EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTA.

Fasciculus XI.

BENARES:

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.

1906.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गालप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तकसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्मशास्त्रसंग्रहः	०	९	६
धातुपाठः (शिला -)	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
*पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
वाजर्गाणतम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	१	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
विष्णु सहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
क्षेत्रकौमुदी	०	६	०
क्षेत्रसंहिता	२	०	०

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

धर्मिधर्मविरोधः परिहृतः । धर्म्यन्तरविरोधपरिहारार्थमधिकरणमारभते । तत्र पूर्वपक्षमाह । परमतः । अतोऽपि ब्रह्मणः परमन्यदुत्कृष्टं फलमस्ति । तत्र वैदिकहेतवः । सेतून्मानसम्बन्धभेद-

रूपवत्त्वमप्राकृतरूपवत्त्वायेति । अत एव चेत्येकसूत्रे तृतीये जीवस्य ब्रह्मभिन्नत्वाय प्रतिबिम्बत्वमुच्यत इति । अम्बुवदित्येकसूत्रे चतुर्थे भक्तिं विना जीवस्य न स्वरूपसुखाभिव्यक्तिरिति । वृद्धिहासेतिङ्गि-सूत्रे पञ्चमे भक्तिः सर्वत्र नैकविधेति तत्फलदानेऽपि तारतम्यमिति । प्रकृतैतावत्चेत्येकसूत्रे षष्ठे भगवान् पालकोऽपीति । तदव्यक्तेति चतुः-सूत्रे प्रकाशवच्चावैशेष्यमिति भेदनेन पञ्चसूत्रतां कृत्वा तत्र सप्तमे परमात्मा सदा अव्यक्तस्वभावः स च भक्तिसाध्यात् प्रसादाद् व्यक्तो भवतीति । उभयव्यपदेशादिति चतुःसूत्रेऽष्टमे, आनन्दादिरूपोऽपि श्रुतिबलादानन्दादिगुणकोऽपीति सर्वत्र माहात्म्यमेवोच्यते भक्त्यर्थमित्याहुः । तद्वापि वयमुदासीनाः । आद्ये हेतोरध्याहार्यत्वात् । द्वितीयार्थस्य प्रागपि सिद्धत्वेन निष्प्रयोजनकत्वात् । तृतीयेऽपि जीवस्य मुख्यप्रतिबिम्बतायां मिथ्यात्वापत्तेर्भिन्नत्वस्य प्रागेव साधितत्वाच्च सूत्रवैयर्थ्यमित्यादिदोषाणां भानादिति ॥ ३० ॥ ९ ॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥

सङ्गतिकथनपूर्वकमधिकरणप्रयोजनमाहुः । * धर्मीत्यादि * ब्रह्म सर्वधर्मशून्यं, न तु धर्मीति । धर्माश्चेतरेतरविरुद्धा, नः ह्येकत्र सम्भवन्तीति । धर्माश्च कार्या, न ब्रह्मेत्यादिरूपो यो विरोधः सां-ऽधिकरणचतुष्टयेन परिहृतः । अतः परं धर्म्यन्तरस्यापि सहावस्थानमाशङ्क्य तत्परिहारार्थमारभते । तथाच प्रसङ्गः सङ्गतिरुक्तविरोधपरिहारश्च प्रयोजनमित्यर्थः । तत्र यथा ज्ञेयाद् ब्रह्मणः फलरूपमुत्कृष्टमेतत् ततोऽप्यन्यदुत्कृष्टमस्ति नवेति सन्देहः । तद्बुद्धीजन्तु, अक्षरात् परतः परः, पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति व्यपदेशः सेत्कादिव्यपदेशश्च । तयोः पूर्वपक्षादेव बुध्यमान-

व्यपदेशेभ्यः । यद्यपि समन्वय एवैते दोषाः परिहृतास्तथापि स्वरूपविरोधपरिहारप्रस्तावात् पुनरुच्यन्ते । सर्ववाक्यप्रतिपाद्यमेकमेवेत्यपि न सिद्धम् । एतैर्हेतुभिः परिच्छेदेन धर्मिभेदे सिद्धे, न पूर्वाधिकरणसिद्धान्तविरोधः । ननु समन्वयेन ब्रह्मत्वमुत्तरपादेनैक्यं पूर्वाधिकरणेनाविरोध इति व्यर्थमिदमधिकरणमिति चेन्न । अर्थबलविचारोऽयं, समन्वये चोत्तरपादे च शब्दबलविचारः । धर्मिविचारान्न पूर्वेण गतार्थत्वम् ।

त्वात् तमेव वदतीत्याशयेनाहुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्र वैदिकहेतुव इति * । फलान्तरसत्त्वे वैदिका एव हेतवः । तथाच शब्दबलेन अद्वितीयत्वादर्थबलेन फलान्तरस्यापि सिद्ध्या प्राप्ते विरोधे वेदान्तवाक्यार्थनिर्धाराय प्रवृत्तस्यैतद्विचारणमावश्यकमिति बोधितम् । ननु सेत्वादिवाक्यानां पूर्वं विचारितत्वात् पुनः कथनस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः । * यच्चपीत्यादि * । सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वविचारे यद्यप्येते सेत्वादिपदोक्ता अवान्तरवर्तित्वादयः परिहृतास्तथापि परस्वरूपविरोधित्वेन बाधका इत्येवं न परिहृता इति तथा परिहर्तुं पुनरुच्यन्ते । किञ्च । तेषु तेषु वाक्येषु तत्तद्रूपाणां प्रतिपादनात् सर्ववाक्यप्रतिपाद्यमेकमेवेत्यपि न सिद्धमतस्तत्साधनायापि पुनरुच्यन्ते इत्यर्थः । ननु पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणः परत्वमद्वितीयत्वं च सिद्धम् । अत्र चैतैर्हेतुभिस्तदाक्षिप्यत इत्याक्षेप एवात्र सङ्गतिरस्तु, न प्रसङ्ग इत्यत आहुः * एतैरित्यादि * । सेत्वादिभिर्हेतुभिः परिच्छेदेन ब्रह्मणोऽवान्तरत्वनिश्चयेन धर्म्यन्तरे सिद्धे तस्मिन्नेव परत्वमद्वितीयत्वं च पर्यवसास्यतीति न पूर्वाधिकरणसिद्धान्तानां विरोधोऽतो नाक्षेपः सङ्गतिः, किन्तु प्रसङ्ग एव सङ्गतिरित्यर्थः । पुनः प्रकारान्तरेण वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति । * नन्वित्यादि * । * अविरोध इति * । प्रतिषेधबोधकस्याद्वितीयपदस्याऽसङ्कुचितवृत्तिकत्वात् तेन धर्म्यन्तरस्यापि निवृत्तेः स्वरूपस्याप्यविरोध इत्यर्थः । * धर्मिविचारादित्यादि * । पूर्वाधिकरणे धर्माणां ब्रह्मणः सकाशाद्भेदो निवारित, इह तु धर्म्यन्तरं निवार्यत इति धर्मिविचारात् तथेत्यर्थः । अतः परं सूत्रं व्याकरिष्यन्ता हेतुचतुष्टय-

फलतः साधनेभ्यश्च प्रमेयाच्च प्रमाणतः ।

विचारेणाबृहत् तच्चेत् कोऽन्यः साधयितुं क्षमः ॥

अतो हेतुर् बाधकानाह । एकदेशबाधकत्वात् । तत्र फलतो बाधहेतुमाह । सेतुव्यपदेशात् । अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरिति । दहर उत्तरेभ्य इत्यत्र ब्रह्मत्वमस्य सिद्धम् । अथ य इहात्मानमनु-विद्य ब्रजन्तीत्युपक्रम्य, सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युक्त्वा कामानुपपाद्याज्ञानव्यवधानं ज्ञानप्रशंसार्थमुक्त्वा ज्ञानानन्तरं संसारसम्बन्धाभावाय सेतुत्वं वदति । पापाब्धितरणार्थं, यश्च तरति तद्गताश्च दोषा गच्छन्तीति च । अतः संसारफलपर्याये विद्यमानत्वात् तीर्णस्यैव फलश्रवणात् फलरूपं वस्तु किञ्चिदन्यदस्तीति

कथनप्रयोजनं गृह्णन्ति । * फलत इत्यादि * । फलत इत्यादौ ल्य-ब्लोपे पञ्चमी । फलमनुसन्धायेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि * अबृहत्तदि-ति * । न परं ब्रह्म पूर्वाधिकरणेषु विचारितम् । * कोऽन्य इत्या-दि * । फलादिव्यतिरिक्तः कोऽन्यो हेतुस्तस्य परब्रह्मत्वं साधयितुं समर्थ इत्यर्थः । साधयितुमिति स्वार्थेणिच् । रामो राज्यमचीकर-दितिषत् । विभजन्ते । * अत इत्यादि * । यत एवं विचारेऽन्यो हे-तुर्न साधनसमर्थाऽतः परत्वबाधकान् हेतून् क्रमेणाहेत्यर्थः । क्रमे हेतुमाहुः । * एकेत्यादि * । परब्रह्मत्वे साधनीये परत्वमेकदेश-स्तद्बाधकत्वादित्यर्थः । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति फलत्वात् परत्व-मुक्तमन्तस्तद्बाधकं हेतुं पूर्वं वदतीत्याशयेनाहुः । * तत्रेत्यादि * । एकदेशबाधकत्वे मानमाहुः । * दहरेत्यादि * । * अस्येति * । सेतोरित्यर्थः । फलतो बाधकं हेतुं व्युत्पादयन्ति * अथेत्यादि * । * तद्गताश्च दोषा गच्छन्तीति * । एतं सेतुं तीर्त्वा अन्धः सन्ननन्धो भवतीति तत्र श्रावणादित्यर्थः । ननु पूर्वं, तद्यथाऽपि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रं ह्य उपर्युपरि सञ्चरन्तोऽपि न विन्देयुरित्यादिना तस्मिन् फलत्वमपि दृष्टान्ते श्रेष्ठतममिति कथं फलतो बाधकत्वमित्यत आ-

ज्ञायते । निधित्वेन फलवचनमवान्तरफलपरं भविष्याति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्प्रत्यत्रोदाहरणम् । तथा, उन्मानव्यपदेशात् । तत्रैव यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति साधनयुक्तिप्रश्ने उन्मानेन परिच्छेदं निरूपयति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकत्वेन ज्ञानं साधनम् । तत्र बाहिराकाशज्ञानमपि साधनं भवति । चतुष्पाच्च ब्रह्म । भूतादिपादाश्च ज्ञातव्याः । तथा, सं-

हुः । * निधित्वेनेत्यादि * । निधेरर्थरूपत्वेन परतः पुरुषार्थत्वात् तद्दृष्टान्तेनात्र फलकथनात् तथेत्यर्थः । * अत्रोदाहरणमिति * । ल्यबन्तप्रयोगादवान्तरत्वे उदाहरणमित्यर्थः । अत्र मध्ये विद्यमानत्वादित्यनेनाव्यापकत्वबोधनाद्देशपरिच्छेदो ज्ञापितः । साधनतो बाधकं व्युत्पादयन्ति । * तथा उन्मानेत्यादि * । * तत्रैवेति * । दहरविद्यायामेव । तत्र हि दहरपुण्डरीकान्तर्यो दहर आकाशस्तदन्तःस्थितस्य ज्ञानार्थकयत्नरूपमन्वेषणं साधनं तस्य युक्तियोजनं विषयावगमानुकूलत्वं तदर्थके प्रश्ने, तं चेद् व्युत्तिरित्यादिना कृते तदुत्तरं वदन्, यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति यावत्तावत्पदाभ्यामाकाशसमानताव्यपदेशेन दहराकाशस्य परिच्छेदं निरूपयति । ततश्च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकत्वेनाकाशद्वयज्ञानं दहराकाशस्वरूपज्ञानसाधनम् । तत्र च दृष्टान्तभूतबहिराकाशज्ञानमपि साधनं भवति । तथाच बहिराकाशः कालतः परिच्छिन्न इति दार्ष्टान्तिकभूतो दहराकाशोऽपि तथा भवति । नच यावत्तावत्पदाभ्यां परिमाणसाम्यमेवायाति, नान्यत्साम्यमिति वाच्यम् । प्रेक्षाप्रतिर्यज्ञानसृजतेत्यत्र तानुदमिमीत, यावदग्निहोत्रमासीत्तावानाग्निहोम इति फलतः साम्यवदत्रापि साम्यान्तरलाभस्य बोधनायोन्मानपदस्य सूत्रे उक्तत्वादिति । तथाच दृष्टान्ते कालपरिच्छेदात् तत्समानत्वज्ञानरूपसन्धानतः परत्वनिवारणमित्यर्थः । उदाहरणान्तरमाहुः । * चतुष्पादित्यादि * अत्रापि भूतादीनां पादानामनित्यत्वात् तज्ज्ञानरूपसाधनतः कालपरिच्छेदात्तथा । तृतीयं हेतुं व्युत्पादयन्ति

म्बन्धव्यपदेशात् । तत्रैव प्रमेयनिरूपणप्रस्तावे, उभां वस्मिभित्ता-
दिना आधाराधेयसम्बन्धो निरूपितः । अत्र च वस्तुपरिच्छेदो
निरूपितः । प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इति च । तथा, भेदव्यप-
देशात् । य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते, य एषोऽन्तर-
ऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्यत्र स्थानद्वयास्थितयोः पुरुषयोः परस्परं
धर्मातिदेशमाह । अक्षिस्थितानिरूपकमातिदेशः प्रमाणमिति । धर्म्य-
भेदे तु स एवायमिति वदेत् । अतो देशकालवस्तुस्वरूपपरिच्छे-
दाच्चतुर्विधपरिच्छेदराहितमन्यत् किञ्चिदस्तीति प्रतिपत्तव्यमित्येवं
प्राप्तम् ॥ ३१ ॥

सामान्यात् तु ॥ ३२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । समानस्य भावः सामान्यम् । से-
त्वाकाशादिशब्दांस्तद्धर्मातिदेशार्थमुच्यन्ते, न तु तद्वत्तं दोषमपि
कल्पयन्ति । संसारसागरोत्तरणोपायत्वात् सेतुत्वं, निर्लेपायाका-

* तथा सम्बन्धेत्यादि * । * तत्रैवेति * । दहरवाक्ये । तथाचात्रा-
धारत्वेनैव प्रमेयत्वं, न तु सर्वोत्कृष्टत्वेनेति प्रमेयतो वस्तुपरिच्छेदाच्च
परत्वसिद्धिरित्यर्थः । वस्तुपरिच्छेदे उदाहरणान्तरमाहुः । * प्राज्ञे-
नेत्यादि * । चतुर्थे हेतूदाहरणमाहुः * य एष इत्यादि * । * अति-
देशः प्रमाणमिति * तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यदमुष्य गे-
ष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामेति श्रावणात् तथेत्यर्थः । * गेष्णा-
विति, पर्वणी इत्यर्थः । केचिदाहुः । गेष्णौ तु नटगावनाविति को-
शात् ताविति वयं प्रतीमः ॥ ३१ ॥

सामान्यात् ॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याकुर्वन्ति * तुशब्दं इत्यादि *
* पक्षमिति * एतैर्हेतुभिः परत्वनिराकरणपक्षम् । * न तु तद्वत्तं
दोषमपि कल्पयन्तीति * पूर्वाधिकरणे दोषनिरासस्य श्रुत्यैव कृत-
त्वाद्दोषं न कल्पयन्ति । सामान्यादिति सौत्रो हेतुः प्रयोजनगर्भ इ-
त्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * संसारेत्यादि * । षोडशकलश्रुतिरत्र पूर्वं

शक्तं, कामादिभिर्दोहाय चतुष्पात्त्वम्, अमृतत्वाय षोडशकलत्वम्, अदुर्लभत्वाय सम्बन्धः । दिव्यत्वाय धर्मातिदेशः । कुण्डपायिनामयने मासाग्निहोत्रवद् गुणार्थमेव वचनं, न दोषार्थमिति न ततोऽन्यशङ्कोत्पादनीया । तस्मान्न पूर्वोक्ता दोषाः ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

अन्यसमानधर्मवत्त्वं कुत्रोपयुज्यत इत्यत आह ॥ बुद्ध्यर्थः ॥ तथा व्यपदेशो बुद्ध्यर्थः । बुद्धिरेव प्रयोजनं यस्य । तथोपासना-र्थमयुक्तमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह । यथा भूतादीनां पादत्वज्ञानमुपासार्थं, तथा तत्तद्गुणवत्त्वेन ज्ञानार्थं स्वधर्मप्रशंसार्थमेवमुच्यते ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

ननु स एवायमित्यतिदेशेऽपि तथा बुद्धिः सम्पद्येतैवेति व्यर्थो धर्मातिदेश इत्याशङ्क्य, तथोक्तेऽपि समानधर्मत्वज्ञानाभावे हेतुमाह ॥

नोदाहृता । तथाप्यन्यैरुदाहृतेति तत्तात्पर्यमप्युक्तम्, एवमन्यत्रापि बोधार्थम् । अतिदेशकपदाभावे सेत्वादिशब्दैः कथं सामान्या-वगमः, कथं च तद्गुणानामेव ग्रहणमित्याकाङ्क्षायाः प्राहुः । * कुण्डपायीत्यादि * तथाच पूर्वतन्त्रे यथा अग्निहोत्रनाम्ना तद्गुणानामतिदेशस्तथात्रापित्यर्थः । * ततोऽन्यशङ्कोति * नाममात्रात् तद्दोषशङ्कन ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * अन्येत्यादि * । * अयुक्तमिति * उत्तमस्य हीनसामान्यकथनमयुक्तम् । * स्वधर्मप्रशंसार्थमिति * सेत्वादीनां तारकत्वादेर्धर्मस्य प्रशंसार्थम् । उपासनाधर्मस्य फलतः प्रशंसार्थं वा ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वेत्यादि * । * तथोक्तेऽपीति * स एवायमित्युक्तेऽपि । व्याकुर्वन्ति ।

स्थानविशेषादिति ॥ धर्म्यैक्येऽपि स्थानविशेषप्राप्त्या न समान-
धर्मवत्त्वं दृश्यते । अन्यत्रापि न तथात्वमायास्यतीत्यतिदेशो ध-
र्माणामपि कृत इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह ॥ प्रकाशादिवदि-
ति ॥ यदादिसगतं तेज इति वाक्यादादिसचन्द्राग्निगततंजसामै-
क्येऽपि न समानप्रकाशत्वं यथा तथात्रापीति ज्ञानसम्भवादित्य-
र्थः । आदिपदादेकस्यैव कालस्य यथोपाधिविशेषसम्बन्धादुत्त-
रायणत्वाद्युत्तमधर्मवत्त्वं तद्विपरीतधर्मत्वं तथेवपि संगृह्यते ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

किञ्च । सत्यज्ञानाद्युक्तधर्मविशिष्टब्रह्मणोऽन्य उत्तमोऽस्तीति
वदता तत्रेत उत्कृष्टधर्मवत्त्वं वाच्यम् । तच्चाशक्यम् । प्रमाणाभा-
वात् । साम्येऽपि तथा विशेषाभावोऽद्वैतश्रुतिविरोधश्च । तस्मा-
दितः परस्यानुपपन्नत्वादुक्तरूपमेव परमकाष्ठापन्नं वस्त्वित्युपपद्यत
इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तथाऽन्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

यथा सेत्वादयः श्रुत्युक्तास्तथैव, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृ-
श्यत इति श्रुत्यैव ततोऽधिकस्य प्रतिषेधात् त्वयाऽप्यस्मदुक्त एव
मार्गोऽनुसर्तव्य इत्यर्थः । अवतारकाले पूर्वं स्वशक्त्याविर्भावमकृत्वा

* धर्म्यैक्येऽपीत्यादि * । * अन्यत्रेति * स्फटिकादौ, वक्ष्यमाणदृष्टान्ते
ष्व । शेषं स्फुटम् । इत आरभ्य, प्रभूणामिति प्रतिभाति ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ अन्यो नेत उत्कृष्ट इत्यत्रोपपत्त्यन्तरसूत्राभ्यामा-
हेत्याहुः । * किञ्चेत्यादि * । * विशेषाभाव इति * अन्यस्योत्कर्षा-
भावः ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ * अस्मदुक्तमार्ग इति * एतस्यैव पर-
त्वमितिप्रकारः । पूर्वसूत्रेणास्य गतार्थत्वमाशङ्क्य तन्निरुद्ध्यर्थमा-

पश्चात् तदाभिर्भावे कुतो लोकानां पूर्वावस्थातो भगवत्येवाधिक्य-
मिव प्रतीतं भवतीत्यभिप्रायेणान्यपदोपादानम् ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

प्रकरणमुपसंहरन् फलितमर्थमाह । अनेन सेत्वादिव्यपदेशा-
नां मुख्यार्थकत्वनिराकरणेन व्यापकत्वं ब्रह्मणः सिद्धमित्यर्थ इति
केचित् । तन्न । जन्माद्यस्य यत इत्यादिना सर्वदेशगतकार्यकर्तृ-
त्वमुक्तमिति तेनैव व्यापकत्वस्य सिद्धत्वात् । नचाविरोधसाधन-
प्रकरणत्वात् पूर्वसिद्धं सर्वगतत्वमनेनोक्तग्रन्थेन कृत्वा, सेत्वादिवा-
क्यैः सर्वमविरुद्धमित्यर्थमिति वाच्यम् । अग्रिमपदवैयर्थ्यापत्तेरि-
तिचेत् । अत्रैवं ज्ञेयम् । नोक्तकर्तृत्वेन व्यापकत्वमेकान्ततो ब्रह्मणि
रोद्धुं शक्नोति । योगसिद्धदूरश्रवणादिवत् परिच्छिन्नेनाप्यनेकदे-
शगतकार्यकरणसामर्थ्यविशेषस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा पूर्व-
सिद्धव्यापकत्वविरोधेन सेत्वादिव्यपदेशैः परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मणो-
ऽन्यस्य परत्वं न शङ्केत । विरोधपरिहाराय तु, सामान्यात् त्व-
विरोध इति वदेत् । तस्मादेवं सूत्रार्थो ज्ञेयः । अनेन ब्रह्मणोऽन्यस्य

हुः । * अवतारेत्यादि * । * आधिक्यमिव प्रतीतं भवतीति * त-
त्रान्यहेतुकत्वशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यभिप्रायेण तथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । *
प्रकरणमित्यादि * । * प्रकरणमिति * अविरोधप्रकरणम् । उक्तो-
पष्टम्भायैकदेशिव्याख्यानं दूषयितुमुपक्षिपन्ति । * अनेनेत्यादि * ।
* केचिदिति * शाङ्कराः । दूषयन्ति । * तन्नेत्यादि * अर्थान्तरमु-
द्भाव्य दूषयन्ति * नचेत्यादि * कथमग्रिमपदवैयर्थ्यमित्यत उपपा-
दयन्ति । * अत्रैवमित्यादि * । * शक्नोतीति * सूत्रकारः शक्नोति ।
कुतो न शक्नोतीत्याकाङ्क्षायामशक्तौ गमकमाहुः । * अन्यथेत्यादि *
यदुक्तमविरोधसम्बन्धनेत्यादिना, तत्राप्युत्तरमाहुः । * विरोधेत्यादि *
एवं मतान्तरमपाकृत्य सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तस्मादित्यादि * ।

परत्वनिरासेनाऽऽयामशब्दादिभ्यो व्यापकत्ववाचकं श्रुतिवाक्या-
दिभ्यः साक्षात् सर्वगतत्वाप्रतिपादकेभ्य एव सर्वगतत्वं सिद्धय-
ति, न तु गौतमीयानामिव कर्तृत्वाद्यनुपपत्त्येत्यर्थः । ते च शब्दा,
आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः, ज्यायान् दिवो ज्यायान् आका-
शात्, वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्व-
मित्यादयः । आदिपदात् “सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वताऽक्षिशिरो-
मुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठती”त्यादिस्मृतयः
संगृह्यन्ते । अनेन ब्रह्मणि श्रुतिरेव मुख्यं प्रमाणम्, अनुमानं तु विल-
म्बोपस्थितिकत्वेन साध्यसिद्धिपराहतमपीच्छाविशेषेण जननीयं
चेदभ्युच्चयमात्रं पर्यवसास्यतीति भावः ॥ ३७ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

एवं सर्वोत्तमत्वनिरूपणेनोत्तमाधिकारिणां भजनीयत्वप्रयो-
जकं रूपमुक्त्वा तदितराधिकारिणां तदाह । ते हि फलप्रेप्सव
एव भजिष्यन्ति । तच्च फलदातृत्व एव सम्भवतीति तदाह । अत

* आयामशब्दादिभ्य इति * । आयामो दैर्घ्यं व्याप्तिरिति यावत् ।
शब्दयतेऽनेनेति शब्दः । आयामस्य शब्दो यत्र ते आयामशब्दाः । ते
आदयो येषां तद्गुणसंविज्ञानः । तेभ्यः । * व्यापकत्ववाचकश्रुतिवा-
क्यादिभ्य इति * । व्यापकत्ववाचकयुक्तानि यानि श्रुतिवाक्या-
दीनि तेभ्य इत्यर्थः । फलितार्थबोधकत्वं स्फुटीकुर्वन्ति * अनेन
ब्रह्मणित्यादि * । * अभ्युच्चयमात्रमिति * । अनुमानस्य समुच्च-
यमात्रम् ॥ ३७ ॥ १० ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ अन्ते एतदधिकरणप्रणयनेन अस्मिन्
पादे, अविरोधादिनिरूपणप्रयोजनं सूचयन्ननुप्रसङ्गेनाधिकरणमा-
रभत इत्याशयेनाहुः * एवमित्यादि * । * तदाहंति * भजनीयत्व-
माह । नन्वत्र फलदातृत्वमेधोच्यत इति कथमेवमधिकारिबिभाग-
ज्ञानमित्यत आहुः । * ते हीत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * अत इत्या-

ईश्वरादेव फलं भवति यत्किञ्चिदैहिकं गार्ह्यौदिकं वा । कुतः ? ।
 उपपत्तेः । सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति श्रुतिर्वस्तुमात्रेशितृत्वम-
 सङ्कुचितमाह । न ह्यन्यस्य वस्त्वन्यो दातुं समर्थोऽतो भगवानेव
 तथेत्यर्थः । केचित्त्वत्रैव कर्मणस्तत्कार्यापूर्वस्य च फलदातृत्वमाश-
 ङ्क्य सन्नानुपपत्तिमत्रोपपत्तित्वेन व्याकुर्वन्ति । तत्त्वग्रे जैमिनिम-
 तोपन्यासस्त्रमतोपन्यासाभ्यां व्यास एव व्यक्तीकरिष्यतीत्यधुनै-
 वाप्राप्तनिराकरणमग्रिमसूत्रद्वयवैयर्थ्यं स्यादिति चिन्त्यम् ॥३८॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

पूर्वसूत्रेण श्रुतमीशितृत्वं फलदान उपपत्तित्वेन निरूपितम् ।
 इह तु साक्षाच्छ्रुतिमेव फलदातृत्ववाचिकां प्रमाणयति । सा च,
 स वा एष महानज्र आत्माऽन्नादो वस्तुदान इत्यादिरूपाचकारा-
 त्, सुखं दुःखं भवो भाव इत्युपक्रम्य, भवन्ति भावा भूतानां मत्त
 एव पृथग्विधा इत्यादिरूपा स्मृतिः संगृह्यते ॥ ३९ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

अत्र कर्मवादी प्रत्यवतिष्ठते । ननु कर्मण एव फलमिति पक्षे-

दि * । एतेन प्रकृते ऐहिकामुष्मिकं फलं कर्मसचिवेभ्यस्तत्तद्देवेभ्यो
 वा भगवतो वेति संशयः । तत्र तत्र तेषां तेषामुद्देश्यत्वेन श्रावणं
 सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्यादिश्रुतिश्च सन्देहबीजम् । तेभ्य एवेति
 युक्तं, प्रतिनियमितत्वादिति पूर्वपक्षश्च बाधितः । एकदेशमतमनूद्य
 दूषयन्ति । * के चित्त्वित्यादि * । * तत्त्वित्यादि च * ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम् ।

माध्वास्तु विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, रातिर्दातुः परीयणमित्युदा-
 हरन्ति ॥ ३९ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति * अत्रेत्यादि *

ऽप्युपपत्तिश्रवणे तुल्ये । तथाहि । ईश्वरवादिनापि कर्मनिरपेक्षेण तेन फलमिति न वक्तुं शक्यम् । विधिवैयर्थ्यप्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गाभ्याम् । तत्सापेक्षत्वे तदेवास्तु कृतं तत्सापेक्षेण तेन । नचाचेतनं चेतनाधिष्ठितमेव कार्यक्षममिति केवलेन तेन न फलं सम्भवतीति वाच्यम् । कर्मस्वरूपं स्वर्गादिकं च न लोकसिद्धम् । किन्तु श्रुतिसिद्धम् । तत्र च स्वर्गादिफलसाधकत्वेनैवोत्पत्तिवाक्येष्वर्थवादिषु चाग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, अग्निहोत्रं जुहोति प्रजाकाम इत्यादि । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत् तेन स परमां काष्ठाभगच्छदिसादिषु कर्म श्रूयते । स च तत्साध्यत्वेनैव । एवं सति लोकेऽन्यथा दर्शनेऽपि धर्मिग्राहकप्रमाणेन तथैव सिद्धत्वाच्चात्र काचन शङ्का । ईश्वरवादिनो नित्यज्ञानादिमत्त्व इव । आमुष्मिकफलत्वेन तत्पतिबन्धकापगमे भवतीत्यावयोस्तुल्यम् । तस्याशुतरविनाशित्वेऽपि श्रुतिसिद्धकारणतानिर्वाहाय तद्व्यापारोऽपूर्वं कल्प्यते ।

तुल्ये इति*तथाच्चात एव, उपपत्तिश्रवणाभ्यामेव हेतुभ्यां धर्मं फलकारणं जैमिनिराचार्यो मन्यत इति सूत्रयोजना । तदेतत्तौल्यं ध्युत्पादयन्ति । * तथा हीत्यादि * । * प्रवृत्तीति * विध्यर्थज्ञानोत्तरप्रवृत्तेरनुपपत्तिप्रसङ्गो दूषणान्तरमित्यर्थः । * इत्यादीति * कामनावतः कर्माधिकारश्रावणात् स्वर्गकामादिपदैः कर्मफलं श्रूयत इत्यर्थः । * सचेति * । फलरूपः स्वर्गादिः । * अन्यथा दर्शनंऽपीति * राजादिभ्यः फलप्राप्तिदर्शनेऽपि । * अत्रेति * । वेदबोधिते कर्मणि तत्फले च । * नित्यज्ञानादिमत्त्व इवेति * धर्मिग्राहकेत्यादिकमत्रापि सम्बध्यते । ननु यदि कर्मणैव फलं तदा तदव्यवहितोत्तरं कुतो न जायत इत्यंत आह । * आमुष्मिकेत्यादि * । * तदिति * । स्वर्गादिरूपं फलम् । दूषणान्तरमाशङ्क्य परिहरति । * तस्याश्वित्यादि * । तर्हि तौल्यान्नैकतरस्य फलहेतुत्वनिश्चय, उभयोः समुच्चयो

अविषमादीश्वराद् विषमफलोत्पत्त्यनुत्पत्तिर्वैषम्यनैर्घृण्ये च स्या-
ताम् । अतः कर्मण एव फलमिति जैमिनिर्मनुते ॥ ४० ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्युदासार्थः । बादरायणस्त्वाचार्य इतः पृ-
र्वोक्तमीश्वरमेव फलदत्वेन मनुते । कुतः? हेतुव्यपदेशात् । हेतुत्वेन
श्रुतौ व्यपदेशादित्यर्थः । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमे-
भ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत, एष उ एवासाधु कर्म कारयति यम-
धो निनीषत इति श्रुतौ न केवलं कर्मकारयितृत्वमुच्यतेऽपि तु
फलदित्सया तथा तथात्वमतः फलदत्वमीश्वरस्यैव व्यपदिष्टं भव-
तीति नानुपपत्तिः काचित् । नन्वीश्वरस्य स्वतः फलदाने
समर्थस्य फलदित्सायां सत्तां कर्मकारणे को हेतुः ? कार्यवैचिष्यं
च कथमिषादि चोद्यं निरस्तम् । विद्वन्मण्डने श्रीविठ्ठलेन च ।
अतः सकामैरपि स एव भजनीयो नान्य इति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीबल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

वेत्याकाङ्क्षायां स्वमतोपपत्त्यायाह । * अविषमादित्यादि * ॥ ४० ।

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ दुष्णमाशङ्क्य तत्परि-
हारः प्रागेवोक्त इति स्मारयन्ति । * नन्वित्यादि * ॥ ४१ ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्बल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रव्याख्यान-
पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

पूर्वपादे जडजीवधर्मनिराकरणेन शुद्धस्यैव सच्चिदानन्दविग्रहरूपत्वं ब्रह्मणो निरूपितम् । इह तु ब्रह्मगता एव धर्मा विचार्यन्ते । ते चेद् एकस्मिन् वाक्ये एव सर्वे पठिता भवेयुस्तदा न विचारणीया भवेयुर्विरोधाभावात् । पठिताश्च तत्तदुपासनप्रकरणेषु

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ अथ तृतीयपादं व्याचिख्यासवः सङ्गतिबोधनाय पूर्वपादार्थमनुवदन्तः प्रस्तूयमानस्यार्थमाहुः । * पूर्वपादेत्यादि * । उपनिषद् एव ब्रह्मणि मुख्यं प्रमाणमिति तासां यथा बोधकता स प्रकारः साधनाध्याये विचार्योऽन्यथा ब्रह्मबोधाभावे तद्विषयकमुपासनादिसाधनं न कर्तुं शक्येताऽपराधं वा दध्यादिति तदर्थं पूर्वस्मिन् पादे जडजीवधर्मनिराकरणेन तत्र प्रत्याख्यमानानां धर्माणां ब्राह्मत्वस्य ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य च व्यवस्थापनात् प्रपञ्चविलक्षणशुद्धसच्चिदानन्दविग्रहरूपत्वं ब्रह्मणो निरूपितम् । तेनैतादृशतया ता ब्रह्म बोधयन्तीति सिद्धम् । इह तु तादृशब्रह्मगता एव धर्मा उपासनादेरन्तरङ्गसाधनत्वात् तच्छेषतया उपसंहाराद्यर्थं विचार्यन्ते । तथाच पूर्वस्यास्य च पादस्योपजीव्योपजीवकभावः सङ्गतिरित्यर्थः । नन्वतीति पादे उभयलिङ्गाद्यधिकरणैर्विरुद्धसर्वधर्माधारब्रह्मस्वरूपबोधनेनोपनिषदां बोधनप्रकारावधारणे धर्माऽसङ्गावशङ्कानिवृत्तौ पुनः साधनशेषतयाऽपि तद्विचारस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * ते चेदित्यादि * । ते चेत्तथा भवेयुस्तदा तत्तदुपासने तेषामितरेतरविरुद्धानामपि, आसीनो दूरं व्रजतीत्यादिवद् ब्रह्मधर्मत्वेनोपादेयतया विरोधाभावाद्, अथ चेद् भावनादौर्घट्यं विभाव्यते तदापि, स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयमितिवत् कालभेदेन पर्यायभेदेन च भा-

क्वचित् त एव, क्वचिद् भिन्नाः । यथा वाजसनेयिनः पञ्चाग्नि-
विद्यां प्रस्तुय षष्ठमन्यमग्निं पठन्ति । तस्याग्निरेवाग्निरिति ।
छन्दोगास्तु पञ्चसंख्ययैवोपसंहरन्ति । अथ य एतानेवं पञ्चाग्नीन्
वेदेति । तथा प्राणसंवादे मुख्यप्राणादन्याँश्चतुरः प्राणान् वाक्-

वने विरोधाभावाच्च विचारणीयां भवेयुः । पठितास्तु न सर्वे एकत्र
किन्तु तत्तत्प्रकरणे कचित्त एव कचिद्भिन्नः । यथा पञ्चाग्निविद्या-
यामन्यन्तरांशे त एव, षष्ठस्त्वधिक इति भेदः । प्राणविद्यायामन्ये
प्राणास्त एव, रेतस्तद्भिन्नमिति । एवं सत्यब्रह्मविद्यायां व्याहृतिश-
रीरांशे तौल्यं स्थानभेदेनाहरित्यहमित्युपनिषदां भेद इति । तथाच
तासूपसनासूपस्यविशेषणत्वादिना ब्रह्मपदस्याऽनुक्तत्वात् तेषां
तद्धर्माणां च ब्रह्मत्वे ब्रह्मधर्मत्वं च सन्देहाद्विचारणीयाः । पादान्ते
ब्रह्मण एव सकलफलदातृत्वस्य विचारितत्वात् । पूर्वोत्तरकाण्डयो-
स्तु तेषु तेषु वाक्येषु तत्तत्कर्मणा तत्तद्देवप्रीत्या तेन तेन तैस्तैः
फलस्य श्रावणात् कथं ब्रह्मणाः फलदातृत्वमित्याकाङ्क्षायां तेन तेन
साधनेन तुष्टं ब्रह्मैव तैस्तै रूपैः फलं ददातीति वक्तुं विचार्यन्त इत्यर्थः ।
यद्यपि प्राणादिविद्या न परविद्यास्तथापि प्राणादीनां ब्रह्मत्वेनोपास-
नस्य वाक्यान्तरेषूक्तत्वात् तेषु च ब्रह्मशब्दस्य ॐमित्येतदक्षरमुद्गी-
थमित्यन्त्रोद्गीथशब्दवत् तद्विशेषणत्वेन कार्यरूपप्राणादिव्यावर्त्तनार्थ-
तायास्तं यथा यथोपासते तथैव भवति तद्धैतान् भूत्वाऽवतीति श्रु-
त्याऽध्यवसितत्वात् । प्राणादीनामपि ब्रह्माङ्गत्वेन तद्धर्मा अपि ब्रह्म-
धर्मा एव, परं न मुख्या इति ब्रह्मधर्मत्वज्ञापनायैतदुदाहृतम् । तथाच
यद्यपि ब्रह्मणि सर्वत्र सर्वे धर्माः सन्ति; तथापि तस्य तस्य सैराङ्ग-
कस्य तत्तत्फलार्थं तांस्तानेव धर्मान् ब्रह्म प्रदर्शयति, न सर्वेषां स-
र्वानतस्तत्तदुपासनायां ते त एव ध्यातव्यास्तत्तद्विधायकवाक्यानु-
रोधात् । तत्र चेदुक्तरीत्या संदेहस्तदोपासना न कर्तुं शक्येतेति
तदर्थं विचार्यन्त इति भावः । अत्र षष्ठोऽग्निर्बृहदारण्यके पञ्चमप्रपा-
ठके पठितः । पञ्चाग्नयस्तु छान्दोग्ये सप्तमे प्रपाठके । प्राणसंवादो-
ऽपि छान्दोग्ये तत्रैव । बृहदारण्यके तु पञ्चमं प्रपाठकं द्रष्टव्यः । अत्र

चक्षुःश्रोत्रमनांसि पठन्ति । वाजसनेयिनस्तु तमपि न्यञ्चमं पठन्ति ।
अपरञ्च । अथर्वोपनिषत्सु क्वचिद् गोकुलवृन्दाकाननसञ्चरद्गोप-
रूपमनल्पकल्पद्रुमप्रसूनविरचितविचित्रस्थलीककालिन्दीसलिलक-
ल्लोलसङ्गिमृदुतरपवनचलदलकविराजमानगण्डमण्डलद्युतिमण्डित-
कुण्डलप्रभानुभाषितवामांसमिलन्मूर्दन्यमहामणिकमुरलिकामुखा-
वलीमिलदतित रलकरकमलयुगलाङ्गुलीवशंवदविविधस्वरमूर्च्छना-
मोहितव्रजवरीनतीम्बनीकदम्बकटाक्षकुवलयार्चितं, क्वचित् कोद-
ण्डमण्डितभुजदण्डखण्डितप्रचण्डदशमुण्डमतिविचित्रचरित्राभिरामं
रामस्वरूपं, क्वचिदीतकरालवदनीवत्रासितकमलाकमलासनवृषभा-
ऽऽसनादिकं नृकेसररूपं, क्वचिदुरुक्रमादिरूपञ्च निरूप्यते । तथाच

पादे अपरविद्योक्ता एव धर्मा विचार्यन्ते, न परविद्योक्ता अपीति
शङ्कनं निवारयन्त एव प्रस्तूयमानाधिकरणस्य विषयमाहुः । * अपरं
चेत्यादि * । अयमर्थः । गोपालपूर्वतापिन्यां “सच्चिदानन्दरूपाय
कृष्णायार्क्ष्णैकर्मणे । नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे” इत्या-
दिना भगवतः कृष्णस्य परब्रह्मत्वमुक्त्वा, तदुहांवाच हैरण्यो गोपवे-
षमभ्रामं तरुणं कल्पद्रुमाश्रितं तदिह श्लोका भवन्ति । सत्पुण्डरी-
कनयनमित्यारभ्य, चिन्तयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेरि-
त्यन्तेः स्वरूपं ध्यानफलं चोक्तम् । ‘कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृति-
वाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते’ इति चोक्तम् । श्री-
भागवते च, कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्युक्तम् । दशमस्कन्धसुबोधि-
न्यां च परब्रह्मत्वं व्युत्पादितम् । तथा रामतापनीये ‘रमन्ते योगिनो
यस्मिन्निव्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनाऽसौ परंब्रह्माभिधीयते’
इति श्रावणात् । श्रीमदाचार्यैरपि पञ्चमस्कन्धनिबन्धप्रकाशे ‘कदाचि-
द्रामः पुरुषोत्तमावतार एवेति पद्मपुराणादवसीयते’ इति कथनात् ।
अग्निकुमाराणां च व्रजे वो मनोरथः संपत्स्यत इति श्रीरामेण वर-
दानाच्च नवमस्कन्धे श्रीरामचरित्रे, ‘स यैः स्पृष्टोऽभिहृष्टो वा संवि-
ष्टोऽनुगतोऽपि वा । कौशलास्ते ययुः स्थानं यत्न गच्छन्ति योगिनः’

द्रव्यदेवताभेदाद् यागभेदवद्दर्मानामावापोद्वापाभ्यां दृष्टादृष्टफल-
भेदाच्च वेद्यभेदे प्राप्ते ब्रह्मानेकत्वापत्तौ श्रुतिविरोधाद् विनिगम-

इत्यविशेषेण सर्वेषां मुक्तिदानाच्च श्रीरामस्य पुरुषोत्तमरूपत्वम् ।
नृसिंहस्वरूपं तु, नृसिंहविद्यावत्युत्कर्षविश्रान्त्या नृसिंहस्य परत्वम-
वसीयते । तद्विद्याया रहस्यत्वधावणाच्च । उरुक्रमरूपे तु विष्णुसू-
क्तश्रीभागवतादिषु अनन्तवीर्यत्वकथनात्, सत्यलोकस्थापकत्वरूपा-
द्भुतकर्मकथनाच्च परत्वं निरूप्यते । आदिपदेन नारायणानुवाकस-
द्विद्यात्मविद्याश्वेताश्वतराद्युक्तनारायणसदात्मरूपं शिवरूपमन्यच्च
तत्र तत्रोक्तं रूपान्तरं संगृह्यते । चकारेण तत्र तत्रोक्तविभूतिरूपसं-
ग्रहः । तथाच श्रुतौ ब्रह्मणो नानारूपनिरूपणात् । तेषु किं समान-
त्वमुत कस्यचिच्छीघ्रं फलदातृत्वेन सुगमोपायैः फलत्वेन परमद-
यालुतया जीवापराधनिवारकत्वेनाधिक्यमिति संदेहाऽनपायास्तदर्थं
विचार आवश्यक इत्यर्थः । एवमत्र विषय उक्तः । तथाच पूर्वत्र
ब्रह्मप्राधान्येन विचारोऽत्र ब्रह्मरूपप्राधान्येनेति विशेषः ॥ संशयं
व्युत्पादयन्ति । * तथाचेत्यादि * । तथा तेन धर्मभेदप्रकारेण
द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदवत् । यथा पूर्वतन्त्र आमिक्षाधिकरणे, तस्ते
पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्य-
त्रामिक्षावाजिनात्मकघनविरलद्रव्यद्वयरूपक एको याग उत याग-
द्वयमिति सन्देहे द्रव्यदेवताविशिष्टयागान्तरविधौ गौरवं व्यापा-
रान्तरकल्पनापत्तिश्चेति न यागद्वयं युक्तं, किन्त्वामिक्षायाग एव
वाजिनं गुणो विधीयते । वाजिभ्य इत्यनेन च वाज आमिक्षारूपमश्वं
येषामिति योगेन पूर्वोक्ता विश्वेदेवा एवोपलक्ष्यन्त इति पूर्वः पक्षः ।
तत्रोत्पत्तिशिष्टामिक्षाद्रव्यावरुद्धं यागे उत्पन्नशिष्टं वाजिनं गुणत्वेन
प्रवेशं न लभते, निर्बलत्वात् । ततश्च तद् द्रव्यं स्वमम्बन्धिनं यागं
पूर्वस्माद्गिनन्ति । वाजिपदं चाश्वं रुढत्वाच्च योगेन विश्वान्देवान्
उपलक्षयिष्यति । योगस्य रुढितो नैर्बल्यात् । तथा सति विधिव्या-
पारान्तरयोः कल्पनस्य प्रामाणिकत्वात् क्लृप्तं गौरवं न दोषायति
द्रव्यदेवताभेदात् तत्र यथा यागभेदस्तद्वदत्रोपासनायां गोपालराम-

काभावात् सर्वेषामुपासनाविषयाणामब्रह्मत्वमापतितम् । ननूपा-
सनाविषयाणामौपाधिकत्वात् तेषाञ्चाविद्याकल्पितत्वात् तद्विशि-
ष्टानां तथात्वं युक्तमेव । नचैवं तन्निरूपकाणां वेदान्तानामब्रह्म-
परत्वप्रसङ्गः । शुद्धस्य ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वेनोपाधिविशिष्टोपासनं या-
चित्तशुद्धौ सत्त्वां स्वत एव तज्ज्ञानं भविष्यतीत्येतत्तात्पर्यकत्वा-
दिति चेत् । मैवम् । समन्वयविरोधापत्तेः । तासां ब्रह्मविद्यात्वहा-

नृसिंहादिरूपभेदेन परस्परं तेषां भेदात् धर्माणामावापोद्धापाभ्यां
दृष्टादृष्टफलभेदाच्च प्रापञ्चिकानां मुरलीकोदण्डधरत्वादीनामावा-
पेन तद्विलक्षणानां सदेकरसत्वास्थूलत्वादीनामुद्धापेन चेत्येवं ताभ्यां
तत्तद्रूपगततत्तद्धर्मावापोद्धापाभ्यां च । साकारदर्शननिष्कलदर्शना-
ऽऽदिरूपयार्हदृष्टफलयोस्तत्तत्पदप्राप्तिब्रह्मभावरूपयोरदृष्टफलयोर्भेदाच्च
ज्ञानवेद्यात् सर्वफलदातृत्वेन प्रतिपादितात् परब्रह्मणोऽपि सकाशाच्च
तत्तद्वाक्यवेद्यानां भेदे प्राप्ते तत्तद्वाक्येषु ब्रह्मत्वेनैवोपासनस्य विहित-
त्वाद् ब्रह्मानेकत्वापत्तावेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधादुपास्यरूपेषु,
किं ब्रह्म, किञ्चेति विनिगमकाभावात् सर्वेषामुपासनाविषयाणाम-
ब्रह्मत्वमापतितम् । अतः किं सर्वेषामब्रह्मत्वमुत यागवद् ब्रह्मभेदः,
उत सर्वत्रैकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यमिति संशय इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः ।
* नन्वित्यादि * । ननूपासना नाम चिन्ता-भावनाद्यपरपर्याया
शास्त्रप्राप्ता सविषयकज्ञानरूपा मनोवृत्तिः । ब्रह्म तु निर्विषयज्ञानै-
करसम् । न तादृशनानाविधधर्मवत्तया वृत्तिविषयीभवितुमर्हती-
त्युपासनाविषयाणां धर्माणामौपाधिकत्वादौपाधिकानां चाविद्याक-
ल्पितत्वात् तद्धर्मविशिष्टानां तेषां तेषां रूपाणामब्रह्मत्वं युक्तमेवे-
त्यर्थः । * नचेत्यारभ्य चेदित्यन्तम् * स्पष्टम् । एवमत्रैकः पूर्वपक्षः ।
तमन्योदूषयन्नाह । * मैवमित्यादि * । न वेदान्तानामुक्तविधता-
त्पर्यकत्वेन ब्रह्मपरत्वं शक्यवचनम् । समन्वयविरोधापत्तेः । सर्वे
वेदा यत्पद्रुममिनन्तीत्यादयः श्रुतयो हि, अणोरणीयान्महतो महीया-
नित्यादिभिर्विरुद्धधर्माश्रयमेवाशरीरमप्राकृततनुं सर्वात्तारं मृत्यूप-
संस्वनकं ब्रह्म बोधयन्ति । तथा, अदृश्यमग्राह्यमित्यादि प्रकृत्य, यथो-

नेश्च । श्रुतेः प्रतारकत्वापत्तेश्च । अपरञ्च । “योऽन्यथा सन्तमा-
त्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरैणात्मापहा-
रिणा” इत्यन्यथाज्ञानं निदन्ती श्रुतिः कथं फलसाधकत्वेन त-
दुपासनां वदेत् । स्पष्टार्थानां श्रुतिवाक्यानां निर्णयमकृत्वा स-
न्दिग्धार्थानां ज्योतिराकाशादिशब्दानां तद्वाचकत्वं न निर्णयाद्
भगवान् व्यासः । एवञ्च सत्युक्तरीत्या यागवत्तेषां परस्परं भेदश्चा-

—

र्णनामिः सृजते गृह्यते चेत्यादिभिः कारणत्वसर्वज्ञत्वादिकं तत्र व-
दन्ति । अक्षरम् अस्थूलम् अनण्वित्यादिना प्रपञ्चविलक्षणं प्रकृत्य
प्रशासितृत्वादिधर्मकं वदन्तीति विरुद्धधर्माभ्य एव ब्रह्मणि श्रुतीनां
समन्वयात् त्वदुक्तरीत्याङ्गीकारे तद्विरोधापत्तेः । उपासनाविषया-
णामब्रह्मत्वे तद्वबोधकानां ब्रह्मानिरूपकतया ब्रह्माविद्यात्वहानेः । च-
कारेण, परं ब्रह्म परं धामेत्यादिस्मृतीनामपि विरोधात् । अन्यथा
सतो ब्रह्मणोऽन्यथा कथनेन तत्तच्छ्रुतेः प्रतारकत्वापत्तश्च । अथा-
सोक्तविषभोजनकथनवादिदं क्रममुक्तिहेतुत्वेन वदतीति न प्रतारक-
त्वमिति विभाव्यते, तदप्ययुक्तमित्याह । * अपरञ्चेत्यादि * । यदि
तथा स्यात् तदा योऽन्यथा सन्तमित्यादिनाऽन्यथा ज्ञानं निन्दन्ती श्रु-
तिश्चित्तशुद्धिद्वारा क्रममुक्तिहेतुत्वेन तदुपासनां न वदेत् । आत्मा-
पहारेण महापापापादकतया चित्ताशुद्धिजनकत्वात् । किञ्च । इदं
व्यासस्यापि न सम्मतमित्याह । * स्पष्टार्थानामित्यादि * । यदि
हि तेषामब्रह्मत्वं व्यासोऽभिप्रेयात् तदा कृष्णरामादिपदानि देवता-
वाचकानि ब्रह्मवाचकानि वेति सन्दिग्धं तन्निर्णयमपि किञ्चित् कु-
र्यात् । अतः श्रुतिविरोधो व्यासाशयविरोधश्च न व्यासदर्शनानु-
सारिणो युक्त इत्यर्थः । एवं तन्मतं दूषयित्वा स्वमतमाह । * एव-
ञ्च सतीत्यादि * । उक्तहेतुभिः सर्वासां श्रुतीनां ब्रह्मानिरूपकत्वेऽपि
सति उक्तरीत्या यागवद् धर्मभेदकृतधर्मिभेदेनामिश्वावाजिनयागवत्
तेषां तत्तद्विद्यावेद्यानां परस्परभेद आवश्यक इति । अतो हेतोरुभ-
यतः पाशा रज्जुः । एतदङ्गीकारे भेदापत्त्या अयमेव स योऽयमित्याह-

वश्यक इत्युभयतः पाशारज्जुरिति प्राप्तेऽभिधीयते । सर्ववेदान्तप्रत्ययम् । अनेकरूपनिरूपकैः सर्ववेदान्तैः प्रत्ययो ज्ञानं यस्य तत्तथा । ब्रह्मणोऽनन्तरूपत्वेऽपि यानि यानि रूपाणि विविधैर्जीवैरूपासितुं शक्यानि तानि तानि रूपाणि तैस्तैर्वेदान्तैर्निरूप्यन्त इति तावद्रूपात्मकमेकमेव ब्रह्मेत्यर्थः । तत्र हेतुश्चोदनाद्यविशेषाद् इति । चोद्यते कर्त्तव्यत्वेन बोध्यतेऽनेनेति चोदना विधिवाक्यमिति यावत् ।

भेदश्रुतिविरोधादेतदनङ्गीकारे चैकदेशिमतवद्रूपाणामविद्याकल्पितत्वापत्त्या चोभयथापि दोष इति प्राप्त इत्यर्थः । अत्र सूत्रप्रतीकमुपन्यस्य समादधते । * अभिधीयत इत्यादि * । सूत्रे व्यधिकरणपक्षो बहुव्रीहिः । प्रत्ययो विश्वासोत्पादकं ज्ञानम् । यद्यपि भाष्ये ज्ञानमेवोक्तं तथापि लोके प्रत्ययपदस्य विश्वासे प्रसिद्धत्वाद् अत्र शब्दमहिम्ना तथा व्याख्यानेऽप्यदोषः । प्रतिज्ञा च ब्रह्मतद्रूपासनोभयविषयिणी बोध्या । मन्विदमप्रतिज्ञावाक्यमुपासनपरतयैव व्याख्यातुमुच्यते । अतीतपादे ब्रह्मज्ञानप्रकारस्योक्तत्वात् । तेन निर्णीतं वस्तुतत्त्वे यथा ज्ञातस्वरूपस्य गुरुप्रभृतेरूपासनं क्रियते तद्वद्ब्रह्मोपासनस्य कर्त्तव्यत्वेन विचार्यत्वाद्, न तु ब्रह्मपरतयाऽपि । तज्ज्ञानप्रकारस्य प्रागेवोक्तत्वात् । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमित्यनन्तरूपश्रुतौ वृत्तिसङ्कोचने मानाभावादसङ्कुचितवृत्तितया गणनापरिच्छेदरहितानां रूपाणां निरूपयितुमशक्यत्वाच्चेत्याशङ्कयामाहुः * ब्रह्मणा इत्यादि * तथा च विरुद्धधर्माश्रयतया सामान्यतो ब्रह्मज्ञानस्योक्तत्वेऽपि, फलमत उपपत्तेरित्यत्र ब्रह्मणः फलदातृत्वस्य निर्णीतत्वात्तत्र कथं फलं ददातीत्याकाङ्क्षायां तेनैव रूपैस्तेन तेन साधनेन तत्तत्फलं ददातीति बोधयितुं तत्तत्फलसाधकोपासनार्थं तत्तद्रूपनिरूपणमिति प्रयोजनस्यानुक्तत्वेन तन्निरूपणस्यावश्यकत्वात् सर्वेषां निरूपणाशक्यत्वेऽपि कियतां निरूपणेऽनुपपत्त्यभावाच्चायमपि प्रतिज्ञार्थ इति भावः ।

नन्वेवं हेतुबोधकपदासङ्गतिः । ब्रह्मणो नित्यत्वेन तज्ज्ञानस्य चाविधेयत्वेन पुरुषव्यापारविषयत्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वादित्याशङ्कायां हेतुमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति ।

* बोध्यत इत्यादि * । तथाच यद्यपि ब्रह्मत्वेन ब्रह्मणो न चोदना-

तस्याविशेषादित्यर्थः । यथैकस्मिन्नग्निष्टोमे शास्त्राभेदेऽपि चोदना
तथैव भवत्यग्निष्टोमेन यजेतेति । तथेहापि सर्वेषु वेदान्तेषु ब्रह्म-
त्वेनैवोपासना विधीयत इति तथा । आदिपदात् साक्षात्परम्प-
राभेदेन मोक्षफलकत्वकथनमप्युपासनानामविशिष्टमिति प्रयोजन-
संयोगः संगृह्यते ॥ १ ॥

विषयत्वं, तथाऽप्युपासनाविषयत्वादस्त्येव तद्द्वाराविषयत्वमित्यदोषः
एतदेव बोधयितुं विभजन्ते * यथेत्यादि * । इहापीत्यस्यैव व्याख्या-
नम् * सर्वेषु वेदान्तेष्विति * । * तथेति * चोदनायामविशेषः ।
ननु शास्त्रान्तराधिकरणे केवलानां रूपादीनां व्यभिचारित्वं हृदि-
कृत्य, एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याऽविशेषादिति सूत्रे संयोगादि-
रूपहेतुचतुष्टयेनाभेदः साधित इति प्रकृते एकेन हेतुना कथमभेद-
सिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाहुः । * आदीत्यादि * । अत्र भाष्ये रूपसंग्र-
हानुक्तिस्तु साध्यनिर्देशेनैव रूपस्यार्थादेव सिद्धिमभिप्रेत्य, सूत्रे
चोदनायाः प्रथममुक्तिस्तु चोदनाविषयस्योपासनस्यापि सर्ववेदा-
न्तप्रत्ययत्वज्ञापनेन तद्विषयस्य ब्रह्मणस्तद्द्वारा तथात्वज्ञापनार्था ।
तेनान्येषां त्रयाणामपि सङ्ग्रहः । अथवा चोदना च आदी च तत्समा-
हारश्चोदनादि । तस्याऽविशेषः समानत्वं चोदनाद्यविशेषस्तस्मादि-
त्यर्थो बोध्यः । तथाचैवं संयोगरूपचोदनात्मकहेतुत्रयस्यापि चो-
दनादिपदेऽभिप्रेतत्वात् सुखेनाभेदसिद्धिरित्यर्थः । आख्याया व्यभि-
चारिता त्वग्रेप्रदर्शनीया ।

एवञ्चात्र सूत्रे ब्रह्म तदुपासनं च सर्ववेदान्तप्रत्ययं तत्तदुपा-
सनाव्याक्येषु तत्तन्नानाधर्मवृत्तया प्रतिपादनेऽपि न भिद्यते । चोदनाद्य-
विशेषात् । यत्र यत्र चोदनाद्यविशेषस्तदनेकवाक्येष्वनेकविधतया प्रति-
पादनेऽप्यभिन्नम् । नानाशास्त्रोक्तज्योतिष्टोमादिवदित्यनुमानं सिद्ध्यति
तेन ब्रह्मणस्तत्साक्षात्कारस्य च साक्षात्पुरुषव्यापारविषयत्वाभावेऽपि
साक्षात्कारसाधनभूतप्रमाणसम्पादनद्वारा तादृशवृत्तिसम्पादनद्वारा
च चोदनासम्बन्धो वर्तत एवेति तथा पुरुषव्यापारस्यापि सम्भवा-
द् ब्रह्मपक्षत्वेऽपि न हेतोः स्वरूपासिद्धत्वमिति ज्ञेयम् । नचैवं सति
प्रतिष्ठापि केवलविज्ञानपरतयैव व्याख्यातुमुचितेति शङ्क्यम् । पक्ष-

भेदान्नेतिचेदेकस्यामपि ॥ २ ॥

ननु द्रव्यदेवताभेदाद् यागभेदवदुपास्यानां धर्मभेदेन मिथो-
भेदादुक्तहेत्वसिद्धिं भेदान्नेति चेदित्यनेनाऽऽशङ्क्य तत्परिहारमाह
सूत्रकार, एकस्यामपीति सूत्रावयवेन । यथैकस्यामपि गृहीतपोड-
शिकायामतिरात्रव्यक्तावऽगृहीतपोडशिकायाः सकाशाद् गुणा-
ऽधिक्येऽपि नाऽतिरात्रभिन्नयागत्वम् । अतिरात्रलक्षणकर्मैवाधि-
कृत्य तत्तद्ग्रहणाग्रहणयोर्विधानादेवमिहापि ब्रह्मैवाधिकृत्य तत्तद्-
र्मवैशिष्ट्यावैशिष्ट्ययोरुक्तत्वान्न ब्रह्मोपासनभिन्नत्वमुपासनासु ।
तथाच ब्रह्मधर्मत्वेनाभेदस्य विवक्षितत्वात् त्वदुक्तहेत्वसिद्धिः । एवं

वाचकविज्ञानपदाध्याहारापेक्षया पूर्वपादान्तिमसूत्रे जैमिनिमतोप-
न्यासे धर्मपदेन चोदनालक्षणतयाऽत्र विज्ञानपरामर्शवत् पूर्वं तु
बादरायण इति पूर्वपदोक्तब्रह्मणः संनिहिततया तत्परामर्शस्यापि यु-
क्तत्वाद् विद्याविचारस्य वेद्याधीनत्वाच्च तत्परतया व्याख्यानेऽप्य-
दोषात् ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ अस्मिन् सूत्रे केचिन्नैकस्यामपी-
ति पठन्ति । अर्थस्तु तत्रापि तुल्यः । सूत्रप्रयोजनं वदन्तो व्याकु-
र्वन्ति * नन्वित्यग्नि * । * मिथोभेदादुक्तहेत्वसिद्धिमिति * पर-
स्परं रूपभेदाद्धेत्वेकदेशाभावेन पूर्वसूत्रोक्तस्य हेतोः स्वरूपासि-
द्धिम् । * इहापीति * उपासनावाक्येष्वपि । * नेत्यादि * न ब्रह्मणो
भिन्नत्वंमतस्तदुपासनास्वपि न भिन्नत्वमित्यर्थः । एवं सूत्रं व्याख्याय
सिद्धमाहुः । * तथाचेत्यादि * षोडशग्रहणादिवत्तयोर्ब्रह्मधर्मत्वेन
वेद्याभेदस्य विवक्षितत्वात् त्वदुक्तस्य भेदरूपस्य हेतोरेव प्रत्युत स्व-
रूपासिद्धिः । ब्रह्म तदुपासनं च न सर्ववेदान्तप्रत्ययं रूपभेदादित्येवं
प्रतिसाधने धर्मभेदेन रूपभेदः साधनीयस्तत्र रूपभेदो धर्मभेदादा-
मिक्षादियागवदित्यत्र, न भेदोऽतिरात्रवदिति दृष्टान्तेन हेतोः साधा-
रण्याद् व्याप्यत्वासिद्धिरिति तेन रूपभेदासिद्धौ प्रतिपक्षहेतोरेवा-

सति यत्रैकस्मिन्नुपास्ये रूपेऽन्यस्माद् रूपादधिका गुणा उच्यन्ते तत्र
तेषामुपसंहार उचित इति भावः । अत्रायं विशेषो ज्ञेयः । उपास-
नाविषयेष्वखिलेष्ववशिष्टं ब्रह्मत्वं ज्ञात्वैतेष्वेकतरं रूपं य उपास्ते

— — —

सिद्धिः । अत एव गोपालोपासनायां, चतुर्भुजं शङ्खचक्रशार्ङ्गपद्मप-
दान्वितमिति चतुर्भुजध्यानमुक्त्वा, ध्यायेन्मनसि मां नित्यं वेणुशृ-
ङ्गधरं तु वेति द्विभुजध्यानमप्युक्तमतो न धर्मभेदाद्रूपभेद इति तवैव
दोषाद् राज्ञान्तहेतुर्निर्दुष्ट इत्यर्थः । नन्विदं पूर्वपादान्त एव साध-
नीयम् । ब्रह्मणः फलदातृत्वस्य तत्रैवोक्तत्वात् । पादान्तरे तत्साधनस्य
किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणोपसंहारसूत्रविचारेण तदाहुः ।
* एवं सतीत्यादि * । * एवं सतीति * उक्तरीत्या वैधैक्ये विधैक्ये
च सति । * तत्र तेषामिति * न्यूनगुणकेऽधिकगुणानाम् । तथाच
गुणोपसंहारः प्रयोजनमेतस्येति तदर्थमत्र विचार इत्यर्थः । ननु उप-
संहारो नाम उप समीपे संहरणं, तत्र तत्रोक्तानां धर्माणां हेतुबला-
दावाप इति यावत् । तदत्र तत्तद्वाक्येऽनुक्तानां गुणानां तेन तेन हे-
तुना तद्वाक्योक्ते विषये सत्तामनुसन्धाय विशिष्टबुद्धौ विषयीकर-
णम् । एतच्चाग्रे, न वा विशेषादिति सूत्रानन्तरं, दर्शयतिसूत्राभासे
वक्ष्यते । अत एतदर्थत्वमेतदधिकरणस्य न युज्यते । अत्र हि सर्वेषा-
मुपासनाविषयाणां ब्रह्माभेदाद् ब्रह्मत्वेन रूपैक्यस्य यथाकथंचिन्मो-
क्षफलकत्वाच्च प्रयोजनैक्यस्य सर्वत्रोपासीतेत्यादिचोदनैक्यस्य ब्र-
ह्मत्वेनोपासनाद् ब्रह्मोपासनेत्याख्यैक्यस्य च सिद्धत्वात् सर्वासामु-
पासनानामैक्ये प्राप्ते सर्वत्र सर्वधर्मोपसंहारप्राप्तेस्तत्र तत्र तत्तद्रूप-
तत्तत्फलकथनाच्च भेदे प्राप्ते सर्वानुपसंहारस्यापि प्राप्तेश्च तत्प्राप्त्य-
प्राप्तिविरोधादित्याकाङ्क्षायां, तथा यत्र ब्रह्मत्वेनोपासनं विधीयते त-
त्रैवं वैधैक्यास्तद्वाक्यवेद्यस्य गुणोपसंहारनिर्णयो भवति, यत्र पुनर्ब्र-
ह्मत्वेनोपासनं न विधीयते यथा प्राणविद्यादौ, तत्र ब्रह्मत्वेनोपासना-
या अभावेन वैधैक्याभावात् कथं निर्णय इत्याकाङ्क्षायां च सर्वत्रास्य
न्यायस्य तौल्यादनेनैव निर्णयो विरोधाभावश्चेत्याशयेनाहुः । * अत्रे-
त्यादि * अत्र गुणोपसंहारे वक्ष्यमाणरूपो विशेषः प्रयोजकभेदबला-

तस्य तत्र सर्वे गुणा उपसंहर्तुमुचिताः । यस्त्वनन्तेषु विभूतिरूपेषु,
 ॐमिसेतदक्षरं ब्रह्मेति ज्ञात्वोपास्ते तस्य शास्त्रान्तरीया अप्येत-
 दक्षरोपासनप्रकरणोक्ता एवोपसंहर्त्तव्या, नान्ये । तद्रूपमधिकृत्यैव
 तेषां गुणानां कथनात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । इयं तूपासनामा-
 र्गीया व्यवस्थोक्ता । भक्तिमार्गीया त्वेतद्विलक्षणा, सांप्रैवा-
 च्येति ॥ २ ॥

उद्देश्यः । उपासनाविषयेष्वखिलेष्ववताररूपेषु तुल्यं ब्रह्मत्वं वेदान्त-
 वाक्यैरवधार्यम् । तेष्वेकतरं रूपं यो, ब्रह्मत्वप्राधान्येनोपास्ते तस्य त-
 स्मिन् रूपे सर्वे गुणा उपसंहर्तुमुचिताः । उपसंहारप्रयोजकस्य विरु-
 द्धसर्वधर्माश्रयब्रह्मस्वरूपप्राधान्यस्य तत्र तेनानुसंहितत्वाद्युक्ताः । ए-
 तदेवैतत्पादोपान्त्ये समाहारादिसूत्रद्वयं स्फुटीभविष्यति । यस्त्वन-
 न्तेषु विभूतिरूपेषु वर्णात्मकौङ्कारादिषु तद्रूपप्राधान्यं ब्रह्मत्वस्व-
 गौणत्वं चानुसन्धाय उपास्ते तस्यान्यात्रकास्तदीया एवोपसंहर्त्तव्या
 नान्ये । तत्र हेतुः * तद्रूपमित्यादि * । * अन्यथातिप्रसङ्गादिति *
 प्रकरणानादरे तद्विरोधप्रसङ्गात् । तथाच तत्तद्रूपानुसन्धानकृतया
 व्यवस्थया विषयभेदेनोपसंहारानुपसंहारप्राप्त्यप्राप्तिविरोधाभावाद-
 स्याधिकरणस्योपसंहारार्थत्वं सुखेन युज्यते । किञ्चान्यत्रापि तत्त-
 द्विभूतिरूपवैधैक्यादन्येषां च हेतूनां तत्र सत्त्वाद्नेनैव न्यायेन निर्णय
 इत्यर्थः । अत्रोपासनामात्रनिर्णयो न क्रियतेऽपि तु यद् ब्रह्मप्राप्तिसा-
 धनत्वेन विवक्षितं तस्य संवस्येत्याशयेनाहुः । * भक्तीत्यादि * ।
 * अग्रे इति * । न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवदित्यस्य
 द्वितीयव्याख्याने । नचोपासनातिरिक्ताया भक्तेरप्रसिद्धत्वादप्रस्तुत-
 त्वाच्च तद्व्यवस्थास्मरणमाकस्मिकमिति वाच्यम् । गोपालतापनीये,
 भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराशयेनामुष्मिन् मनःकल्पनमेव
 तदेव च नैष्कर्म्यमिति लक्षणभेदेन, समाप्तौ च, कृष्ण एव परो देव-
 स्तं ध्यायन्तं रसेत् तं भजेदिति ध्यानरूपोपासनातो भिन्नतया
 विधानेन चोपासनातिरिक्ताया भक्तः प्रसिद्धत्वात् प्रस्तुतत्वाच्च
 तदभावात् । एकस्मिन्नेव प्रकरणे सृष्टिकर्तृत्वादिना माहात्म्यस्या-

नन्वग्निष्टेयमेवोद्दिश्य यावन्तो धर्मास्तैत्तिरीयके पठ्यन्ते,
तावन्तो वाजसनेयके । तथाच त्वदुत्तरीया वाजसनेयिनां तद्धर्मोप-
संहारोऽपि न्याय्यो भवेन्न त्वेवं सः । शिष्टाचारादिविरोधात् ।
तथा पञ्चाग्निविद्यामधिकृत्योक्तोऽपि षष्ठोऽग्निर्न च्छन्दोगैः शक्यत
उपसंहर्तुम् । तथैवाथर्वणिकैर्नैकस्मिन् रूपे रूपान्तरधर्मा इति
प्राप्ते उत्तरं पठति ।

त्मत्वेन प्रियत्वस्य च बोधनेन श्रुत्यन्तरेऽपि श्रुतीनां माहात्म्यज्ञान-
पूर्वकसुदृढस्नेहरूपभक्तावेव तात्पर्यावसायाच्च । ननु विहितावि-
हितभेदेन भक्तिमार्गद्वैविध्यादत्र कस्य व्यवस्था वाच्येति चेत् । श्री-
भागवते श्रीनन्दादीनां फलकथनेनाविहितभक्तेरपि प्रामाणिकत्व-
सिद्धौ मन्दमध्यमयोरर्थे तद्व्यवस्थाबोधनस्याप्यावश्यकत्वादुभयो-
रपीति बुद्ध्यस्व । ननु सूत्रकारेण दं कुत्रोक्तं येनैवमुच्यत इति चेत् ।
उच्यते । अग्रिमसूत्रेऽधिकारस्यानुपसंहारहेतुताकथनेनात्र यथाधि-
कारनिर्णयसूचनात् सूचितमिति जानीहि । तस्मान्नात्र शङ्कोलशः ।
एवञ्चास्मिन्नधिकरणे इदं सिद्धम् । यो देवानां नामधा एक एव,
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्तीत्यादिश्रुतिभिः, येऽप्यन्यदेवताभक्ता
इत्यादिस्मृतिभिश्च भगवतः सर्वरूपत्वात् तेन तेन रूपेण भगवत
एव तत्तत्फलदातृत्वं काण्डद्वये पुराणेषु चेति । तेनादित्याद्यङ्गोपा-
सनास्वपि ब्रह्मोपासनात्वमेवेति च सिद्धम् ॥ २ ॥ १ ॥

अतः परं ताः कथं कर्त्तव्या इत्याकाङ्क्षायामग्रिमसूत्रेषु तत्प्र-
कार उच्यत इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । तथेति
वैधर्म्यं दृष्टान्तः । अयमर्थः । यथा कर्मणां वैलक्षण्येऽपि संयोजरूप-
चोदनाख्याविशेषादिति शाखान्तराधिकरणोक्तन्यायादैक्यम्, एव-
मुपासनानामपि तेनैव न्यायेनावान्तरैक्यमपि सिद्धम् । तथात्रास्यैव
हेतोर्गुणोपसंहारप्रयोजकतयाऽनेनैव हेतुना ज्योतिष्टोमादियागेषु शा-
खान्तरोक्तगुणोपसंहारोऽपि न्याय्यो भवेत् । तत्करणे शिष्टाचारवि-
रोधस्तद्विद्याशाखान्तरोक्तानादरे उपासनायामपि तदापस्या पञ्चा-
ग्न्यादिविद्यासु षष्ठाग्न्याद्यनुपसंहारापत्तिरथर्वणाद्युक्तरूपेण रूप-

स्वाध्यायस्य तथात्वेन समाचारेऽधिकाराच्च

सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

स्वाध्यायो वेदः स एकमेव कर्म शाखाभेदेन भिन्नभिन्नप्रकारकं बोधयतीति तत्प्रयुक्तः सम्यग्भूतेऽग्निष्टोमादिलक्षण आचारे तत्तदङ्गाचारनियमोऽन्यूनानाधिककरणलक्षण इत्यर्थः । तावद्भिरेवाङ्गैर्यागसम्पत्तेरधिककरणस्याप्रयोजकत्वात् तावतामेवाङ्गानां करणम् । ननूक्तं तद्धर्माणामप्युपसंहारस्त्वदुक्तरीत्या सम्भवतीत्यत आह । अधिकारादिति । सर्वेषां शाखिनां स्वस्वशाखोक्तकर्मण्येवाधिकारो न परशाखोक्तेऽप्यतोऽपि तथा नियमः । चकारात् स्वशाखोक्तात् कर्मणोऽतिरिक्ततत्करणे न्यूनकरणे च

न्तरधर्मानुपसंहारापत्तिश्चेति शिष्टाचारविरोधतौल्ये प्राप्ते तत्समाधानाय गुणानुपसंहारहेतुकथनेनोपसंहारप्रकारं घटन्नुत्तरं पठतीति बोध्यः ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ अत्र शाखान्तराधिकरणोक्तहेतोः पूर्वसूत्रे परामर्शात् पूर्वतन्त्रविचार्य्ये पूर्वकाण्डे च स्वाध्यायशब्दस्य वेदवाचकत्वेन प्रसिद्धेरस्मिन् सूत्रे तथात्वेनेत्यनेन तदुक्तस्य प्रसिद्धस्य प्रकारस्य, तन्नियम इति तच्छब्देन तत्प्रसिद्धाङ्गाचारस्य च ग्रहणमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * स्वाध्यायो वेद इत्यादि * । तावन्मात्रनिरूपणस्य यागे तावदङ्गकरणनियमने बीजं स्फुटीकुर्वन्ति । * तावद्भिरित्यादि । * तथाच निरूपणप्रकारभेदस्य बाधकस्य सत्त्वान्नोपसंहार इत्यर्थः । द्वितीयं हेतुं व्याकर्तुमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । तथाच शाखान्तरीयप्रकारविशेषकथनस्योत्पन्नशिष्टप्रायत्वेन नैर्बल्यात् स्वल्पकर्मभिर्वाजुसैनैयिभिस्तैत्तिरीयाद्युक्तकरणे, अधिक तत्रानुप्रविष्टमिति न्यायेन बाधाभावाच्चास्याप्रयोजकत्वमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति * सर्वेषामित्यादि * । अधिकारोपष्टम्भाय सम्मत्यन्तर-

यदस्यकर्मण ईसादि प्रायश्चित्तश्रवणमपि तन्निमित्तमे हेतुः समुच्चीय-
ते । अत एव क्वचित् परशाखोक्तमपि व्यवस्थितविकल्पविषय-
त्वेन कल्पसूत्रे उच्यते । विकल्पे तूभयस्याशास्त्रार्थत्वमुपसंहारे तू-
भयस्यापि शास्त्रार्थत्वमतीशपि नात्रोपसंहारशङ्का । अत्र दृष्टान्तमाह
सर्ववदिति । यथा सवा होमाः सप्तसूर्यादयः शतौदनपर्यन्ता वे-
दान्तरोदितत्रेताग्न्यनाभिसम्बन्धादथर्वणोदितैकाग्निस्म्बन्धाच्चाथर्व-
णिकानामेव कार्यत्वेन नियम्यन्ते । तथा तत्तच्छाखायास्तथात्वा-
त्तत्तदुक्त एव कर्मणि तत्तच्छाखिनामधिकाराच्च स्वस्वशाखोक्ता-

माहुः । * अत एवेत्यादि * । यत उक्तहेत्वोरस्ति कर्मनियाम-
कत्वमत एव हेतोः कचिद् यथा, कुपुटोऽसीत्यश्मानमादत्ते कुटुर-
सीति वेत्यश्मादानमन्त्रे, यथा वा, उदितानुदितकालाभ्यां विकल्पि-
ते होमे, उदिते जुहोत्यनुदिते जुहोतीति तैत्तिरीयवाक्यद्वयोक्तं
व्यवस्थितविषयत्वेन तत्तत्कल्पसूत्र उच्यते । यदि प्रकारभेदोक्तेर-
धिकारस्य च नियामकत्वं न स्यात् तदा तत्र तत्र व्यवस्थाप्येत ।
यदि तत्र न व्यवस्थाप्येत तदा विकल्पो वा उपसंहारो वा प्राप्नु-
यात् । तत्राद्ये पैच्छिकत्वेनाष्टदोषदुष्टत्वाद्युभयस्याशास्त्रार्थत्वम्, उप-
संहारे तूभयस्यापि शास्त्रार्थत्वम् । तथापि विरुद्धत्वात् कर्तुं न
शक्यमिति व्यवस्था आवश्यकी । अतो व्यवस्थावशादपि न कर्मण्यु-
पसंहारशङ्केति न पूर्वोक्तस्याप्रयोजकत्वमित्यर्थः । ननु यदा शास्त्रा-
भेदो न सिद्धस्तदा त्वधिकारनियामकत्वाभावादुपसंहारः स्या-
दित्यत आहुः । * अत्रेत्यादि * । ईदृशोऽपि स्थले दृष्टान्तमुखेन निया-
मकमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * यथेत्यादि * । यथा सवाः सम्ब-
न्धिभेद्वन्नियम्यन्ते तथा विभागाभावदशायांमपि तत्तद्वदे विद्य-
मानायास्तच्छाखाया एव नियामकत्वात् तथेत्यर्थः । एवमत्रोपसंहार-
हेतुः शोधितः । निरूपणप्रकारभेदादिबाधकराहत एव वैद्युभेद उ-
पसंहारप्रयोजक इति । एवं कर्मण्युपसंहारबाधकान्युक्त्वा तेषामुप-
संहारबाधकानामुपास्तबाधामपि तुल्यत्वात् सत्यवचेति चकारेण ता-

दन्यूनानतिरिक्तकर्मकरणनियम इत्यर्थः । प्रकृतेऽपि . यद्रूपोपासना-
प्रकरणे यावन्तो धर्मा उक्तास्तस्मिन् रूपे तावद्धर्मवत्त्वेनैवोपा-
सना कार्या तद्वबोधकप्रमाणानुरोधाद्, न तु रूपान्तरोपासनप्रकर-
णोक्ता साधारणधर्मवत्त्वेनापि । तथा सति मत्स्योपासकस्य चाप-
शरादिकमपि भावनीयं स्यात् । पुरुषरूपोपासकस्य च लक्षयो-
जनायामशृङ्गादिकम् । नन्वार्थेणोपनिषत्सु श्रीरामोपासनायां
यो वै ये मत्स्यकूर्माद्यवतारा भुर्भूवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः
इति वाक्येन तदितरावताररूपत्वमुच्यते । तेन तद्धर्मवत्त्व-
मप्याक्षिप्यते ? । सत्यमाक्षिप्यते तद्धर्मवत्त्वम् । तत्रायमभिसन्धिः ।
परमकाष्ठापन्नं ब्रह्मस्वरूपमिदमिति ज्ञात्वा ह्युपासना कार्या । तेनै-
तस्यैवान्येष्वतारास्तत्तद्रूपेण तानि तानि कर्माण्ययमेव कृतवानिति
ज्ञेयं परम् । न तु तस्मिन्नेव रूपेऽन्यावतारधर्मवत्त्वमपीति ।

सामप्यत्र सङ्गहादेताँस्तत्रापि सङ्गमयन्ति * प्रकृतेऽपीत्यादि * ।
* तथा सतीति * तद्वबोधकप्रमाणमननुरुद्ध रूपान्तरासाधारणध-
र्मोपसंहारेऽङ्गीकृते सति । तथाचैवं तद्भावेन निरूपणप्रकारभेदाधि-
कारभेदसम्बन्धभेदरूपस्यानुपसंहारनियामकत्रयस्यापि बाधापत्या अ-
पराध आपद्येतातस्तथान भावनीयमित्यर्थः । एतदेवैतत्पादान्ते, न वा
तत्सहमावाश्रुतेरिति सूत्रद्वये सेत्स्यति । अत्र वादी साम्बन्धिक-
नियमस्थाप्रयोजकत्वं शङ्कते । * नन्वित्यादि * । तथाचोक्तमन्त्र-
घर्णाच्छ्रीरामस्यावतारान्तररूपत्वे प्राप्ते तदुपासकस्य तथा भवना-
धिकारस्यापि प्राप्तौ मन्त्रलिङ्गविरोधाद् यो यत्सम्बन्धी तेन तत्स-
म्बन्धेव ग्राह्यमिति सांख्यिकोऽनुपसंहारनियमोऽत्राप्रयोजक
इत्यर्थः । अत्र तदुक्तमुपगम्य सूक्ष्मेक्षिकया समादधते । * सत्य-
मित्यादि * । * तत्रायमभिसन्धिरिति * । आक्षेपप्रत्यमाशयः ।
* कार्येति * । अवताररूपोपासनकेन कार्या । * इति ज्ञेयं परमि-
ति * । मन्त्रेष्वताराणामेव तत्त्वविधानदर्शनात् तथा भावनीयम् ।
* अन्यावतारधर्मवत्त्वमिति * । लक्षयोजनायामत्य-किञ्चक्रवत्त्वादि

तथाच तस्मिन्नास्मिन्नवतारे तत्तद्धर्मवानिति श्रुत्या बोध्यते, न तु सर्वत्रापि । तत्र बाधकमुक्तमेव । प्राणाद्युपासनास्वेतावान् विशेषो, यथा कर्मण्यतिरेके प्रायश्चित्तश्रवणं बाधकम् । श्रीरामस्वरूपाद्युपासनासु च तेनावतारेणाकृतकर्मणस्तत्र भावनेऽपराधो बाधको, योऽन्यथा सन्तमात्मानमित्यादिवाक्यञ्च । न तथा प्राणाद्युपासनासु अधिकगुणस्येतरत्रोपसंहारे किञ्चिद्बाधकं दृश्यत इति सत्कर्तुं शक्यते इति ।

कुतो न भावनीयमित्याकाङ्क्षायां तत्र हेतुमाहुः । * तथाचेत्यादि * । यथा तत्तच्छाखायां ज्योतिष्टोमादिस्तत्रधर्मवान् बोध्यते तथा तत्तत्तापनीयेषु तत्तदवतारे तत्तद्धर्मवानिति श्रुत्या बोध्यते, न तु सर्वत्र तद्वानतस्तथा भावने शाखातिक्रम इति तथा न भावनीयमित्यर्थः । नन्वाक्षेपे कथमतिक्रम इत्यत आहुः । * तत्र बाधकमुक्तमेवेति * । आक्षेपे निरूपणप्रकारभेदादित्रयरूपं बाधकमुक्तमेव । तथाच तस्य यदि बाधकता नाङ्गीक्रियेत तदा शाखाकृतोऽग्निष्टोमाद्यङ्गनियमः सर्वेष्वप्याथर्वणिककार्यतानियमश्च भज्येत । अतस्तदभावायात्रापि तथा न भावनीयमित्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रोक्तहेतुना सर्वैक्यसिद्धौ सर्वत्र सर्वगुणोपसंहारः प्राप्तस्तत्र समाचारसूत्रे निरूपणप्रकारभेदाधिकारभेदाधिकारभेदप्रायश्चित्तादिश्रवणसम्बन्धिभेदानामनुपसंहारनियामकत्वमाहृतम् । तेन तच्छाखिभिस्तत्तदधिकारिभिस्तत्सम्बन्धिनियताः स्वाधिकारानुसारेण स्वशाखोक्ता गुणा उपसंहर्तव्या, नेतर इति सिद्धम् । तथा सति प्राणाद्युपासनायां शाखान्तरोक्तगुणोपसंहारो न स्यादित्यत आहुः । * प्राणादीत्यादि * । नच निरूपणप्रकारभेदरूपमुपसंहारबाधकमस्त्येवेति कथं बाधकाभाव इति वाच्यम् । कर्मणि न्यूनाधिक्ये प्रायश्चित्तवदुपासनायां तथा भावने प्रायश्चित्ताश्रवणाग्निरूपणप्रकारभेदस्य प्रायश्चित्ताद्युन्नायकत्वं एव बाधकत्वं, नान्यथेति तन्निश्चयात् । एवं प्रकारभेदेऽप्यधिकं तत्रानुप्रविष्टमिति न्यायेन दोषाभावात् तत्रत्यानां पदार्थानामबाधेनाधिकसंख्यायां न्यूनसंख्याया निवेशतस्तस्या अप्यबाधादधिकप्राणादिनिवेशेन पुरःस्फूर्त्तावभेदप्रतीतावपि प्राणाद्युपासनातो भिन्नतया तस्या बाधकत्वाभावात् । यो-

ननु पुरुषादिरूपस्य विग्रहस्यैव शुद्धब्रह्मत्वादयमेवावतारा-
न्तरेष्वपि लीलाकर्त्तृति ज्ञानमनुपपन्नमिति चेत् । मैवम् । धर्मिग्रा-
हकमानेनैकस्यैव शुद्धस्यैवानन्तरूपत्वेन सिद्धत्वात् । वस्तुन एव
तथात्वान्न काचिच्छङ्का । यथैकस्यैवान्योन्याभावस्यानन्तभावप्रति-
योगिकतद्रूपत्वं तावत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावरूपत्वं चाभावप्रति-
योगिकान्योन्याभावात्यन्ताभावरूपत्वं चाभावाभावरूपत्वेऽप्यभाव-
रूपत्वमेव चाङ्गीक्रियते, तथेहाप्यस्तु । अभावत्वस्याप्रयोजकत्वात् ।
धर्मिग्राहकमानस्यैव तथात्वात् । तच्च तैत्तिरीयोपनिषत्सु । अतः
परं नान्यदणीयसं हि, परात् परं यन्महतो महान्तम् । यदेकमव्य-

न्यथा सन्तमात्मानमिति वद्दोषबोधकवाक्याभावाच्च । अतः सुष्ठु-
क्तं तत्रोपसंहारे न किञ्चिद् बाधकं दृश्यत इति । एवं प्राणादिविद्या-
सूपसंहारबाधकाभावेन तस्मिन् साधितेऽपि परविद्यासु रूपान्तरे
पूर्वोक्तरीतिकरूपान्तरगुणोपसंहारानुपपत्तिं शङ्कते । * नन्वित्या-
दि * । इति ज्ञानमनुपपन्नमिति * । रूपान्तरविग्रहस्यापि शुद्धब्रह्म-
त्वादयमेव तथेत्यंशेऽनुपपन्नमित्यर्थः । तत्र समादधते । * मैवमि-
त्यादि * । धर्मिग्राहकं मानं हि, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति वक्ष्य-
माणश्रुतिरूपं तेन । वस्तुन एव तथात्वात् । ब्रह्मण एकत्वादत्र प्रकर-
णिनः श्रीरामचन्द्रस्यैव भगवत्त्वेन श्रावणात् तस्य विरुद्धधर्माश्रय-
त्वेन सर्वाकारत्वात् तस्यैव रूपान्तरेण तत्करणसम्भवेन न कापि
शङ्केत्यर्थः । एतस्य बुद्धावारोहार्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्ति । * यथेत्या-
दि * । नियतपदार्थवादमते भावभिन्नो निषेधमुखप्रतीतिगोचरो
य एको भावभेदरूपोऽन्योन्याभावपदार्थस्तस्यैव तादृशतादृशप्रती-
तिबलेन अनन्तभावप्रतियोगिकेत्याद्युक्तप्रकारकतावद्रूपत्वं स्वीक्रि-
यते, न तु निरूपकभेदमादाय स्वरूपनानात्वम् । तद्वदत्र ब्रह्मण
औपनिषदत्वेन तद्वाक्यस्यैव नियामकत्वात् स्वरूपैक्येऽप्यनन्त-
रूपतया, तत्तल्लीलाकर्त्तृत्वज्ञानं स्वरूपैक्यं चोपपद्यत इत्यर्थः । ननु
यद्येवं तल्लीलाकर्त्तृत्वेन ज्ञानं स्वरूपैक्यं चोपपन्नं तर्हि रूपान्तरेणा-
पि रूपान्तरलीलाकर्त्ता रूपान्तरेऽपि रूपान्तरधर्मवानिति भावने

कमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तादित्यादिश्रुतिरूपं प्रसिद्ध-
मेव । अपरञ्च । सर्वासामुपासनानां हि ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वेन
श्रुतौ निरूपणं क्रियते । यत्प्रकारिकोपासना विज्ञानहेतुः स प्रका-
रश्च निरूप्यते । एवं सखेकस्यां शाखायां कतिपयगुणनिरूपणं त-
दितरस्यां शाखायां तदतिरिक्तानामपि गुणनामित्यत्र को हेतुरिति
पृच्छामः । उपसंहारेण प्राप्तमनिरूपणे हेतुं चेद् ब्रवीषि, तत्र व-
दामः । एवं सांत न्यूनगुणनिरूपिका श्रुतिः स्वोक्तानपि गुणान्
वदेत् । तथाहि । उपासनानां ब्रह्मविज्ञानफलकत्वस्य निर्णीतत्वात्
तस्य चैकजातीयत्वाद् घटवत् क्लृप्ताशेषसाधनसाध्यत्वादशेषताभि-
रूपैकैव श्रुतिर्निरूपयेद् । अन्या तूपासनाया नामोक्त्योपासीतेत्येताव-
देव वदेद् । गुणानाक्षेपलभ्यत्वान्न वदेत् । उपसंहार्यानपि वा वदेत् ।
निरूपयति च गुणान्नोपसंहार्यान् । नच स्वस्वशाखामात्राध्येतृणा-

को दोषः । सर्वत्रोभयलिङ्गत्वाविरोधस्य प्रागेव निर्णीतत्वादित्या-
शङ्क्यां तथा भावने श्रुतितात्पर्याविरोधरूपं दोषं स्फुटीकर्तुं प्रति-
पादिनमनुयुज्यते । * अपरं चेत्यादि * । तत्रोत्तरमुद्भाव्य दूषयन्ति ।
* उपसंहारेत्यादि * । * तत्र वदाम इति * । तादृश उत्तरे तधा-
मिष्टापत्तिमुद्घाटयामः । न वदेदित्यनेन गृहीतं विभज्यते । * तथा-
हीत्यादि * । * तस्य चेत्यादि * । तस्यैव ब्रह्मज्ञानस्य त्वन्मते स्व-
र्षगुणोपसंहारेणैकजातीयत्वाद् घटवत्क्लृप्ताशेषसाधनसाध्यत्वाद्
यथा हि घटः कारणसमुदायेनैव जन्यते, न त्वेकेन तद्वत् त्वन्मते उपा-
सनाया अप्यशेषगुणानुसन्धानरूपसाधनसाध्यत्वादशेषगुणनिरूपि-
कैव श्रुतिस्तामुपासनानां निरूपयेयन्त्या तूक्तरीत्या वदेद्, गुणास्तु न
वदेदेव । उपसंहार्यानपि वा वदेत् । तैर्विना उपासनाया अस्ति-
ज्ज्ञेः । निरूपयति च कतिपयानेव, न त्वशेषान् । तथाचोपासनाश्रुतौ
कतिपयगुणकथनमन्वथानुपपद्यमानं सद् रूपान्तरे रूपान्तरीयगुणो-
पसंहारो दोषायेति कल्पयत्यतः श्रुतितात्पर्याविरोध एव दोष इत्य-
र्थः । तत्कथनस्य तात्पर्यान्तरमाशङ्क्य निवेद्यन्ति । * नचेत्यादि * ।

मुपासनाभिद्ध्यर्थं सर्वशाखासूपासनप्रकारोक्तिरिति ध्याय्यम् । पर-
शाखाज्ञानेन तदुक्तगुणोपसंहारस्याप्यसम्भवेनोपासनाया एवास-
म्भवापातात् । तस्मात् स्वस्वशाखोक्तप्रकारिकोपासनायामेव स-
र्वेषामधिकारात्तयैव ब्रह्मविज्ञानं भवति । तैत्तिरीयाणां वाजसनेयि-
प्रभृतीनां चाग्निष्टोमसम्पत्त्या । स्वर्ग इव प्रकृते ब्रह्मैक्यात्तत्तद्विज्ञानं
ब्रह्मविज्ञानमेव । न हि रूपरसगन्धादिमयां भुवि पुरुषभेदेनैक-
स्यैव चैकैकप्रकारकं यद्ब्रह्मज्ञानं न तद्ब्रह्मज्ञानम् । एतेनानन्तधर्मवत्त्वं
ब्रह्मणि ज्ञापितम् । तदुक्तम्, परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभा-

तथाचोपासनाया नाममात्रोक्ती प्रकाराज्ञानात् तत्तच्छाखिनाम् उ-
पासनाया असिद्धेस्तदुपकाराय तथोक्तिरिति तु न वक्तुं शक्य-
मित्यर्थः । तत्र हेतुः । * परेत्यादि * । तथाचैवं तात्पर्यकल्पनेऽपि
तावन्मात्रकथनानर्थक्यस्य त्वन्मते तादवस्थ्यमपरिहार्यमेवेत्यर्थः ।
तर्हि किं तथा कथनस्य तात्पर्यमित्याकाङ्क्षायां मन्दाधिकारिणां
तावतैव फलसिद्ध्यर्थं तथा वदतीत्याशयं हृदिकृत्य तेन विवक्षितं
साधयन्ति । * तस्मादित्यादि * । * तस्मादिति * । त्वदु-
क्तस्य तथा कथनाशयस्यानुपपन्नत्वात् । ब्रह्मविज्ञानं भवतीति ताव-
द्धर्मविशिष्टब्रह्मसाक्षात्कारो भवति । तत्र दृष्टान्तस्तैत्तिरीयेत्यादि * ।
तथाच ब्रह्मणि सर्वत्र सर्वधर्मसत्त्वेऽपि कतिपयगुणोक्तिबलेन तत्रो-
क्तैरेव गुणैरुपासनायाश्चारितार्थनिश्चयान्न रूपान्तरे रूपान्तरधर्मो-
पसंहारो युक्त इत्यर्थः । ननु तादृशस्य स्वल्पधर्मवत्ताज्ञानस्य ब्रह्म-
ज्ञानत्वमित्यत आहुः । * प्रकृतेत्यादि * । तथाचाविज्ञातं विज्ञान-
तामिति श्रुतेर्ज्ञानकृतपरिच्छेदो ब्रह्मणि नास्तीति यस्य भूयोधर्मव-
त्त्वेन ज्ञानं तस्यापि न पूर्णं ज्ञानमतोऽस्मिञ्ज्ञाने द्वावपि तुल्यावित्यर्थः ।
तेन सिद्धमाहुः । * एतेनेत्यादि * । * एतेनेति * । स्वल्पगुण-
ज्ञानतोऽपि फलार्थं तत्र तत्र तत्तद्गुणकथनेन । अनन्तगुणवत्त्वे श्रुति-
मपि प्रमाणयन्ति । * तदुक्तमित्यादि * । तथाच ब्रह्मणोऽनन्तधर्म-
वत्त्वेऽपि तत्तद्गुणोपासनया तत्तत्फलदानार्थं तत्र तत्र तांस्तानेव

विकी ज्ञानबलक्रिया चेति । अत्र स्वाभाविकीति विशेषणादविद्याकल्पितत्वं शक्तीनां निरस्तम् । केचित्त्वाथर्वणिकानां विद्यां

धर्मान् प्रकटयतीति तद्व्यवस्थास्मरणं युक्तमेवेत्यर्थः । ननु यदि स्वस्वशाखोक्तप्रकारिकायामेवोपासनायामधिकारो, न परशाखोक्तप्रकारिकायामितिचेत् तदा तैत्तरीयाणां गोपालाद्युपासने, आथर्वणिकानामानन्दमयाद्युपासने वाऽधिकाराभावात् ततः फलं न स्यात् । नचेष्टापत्तिः । अन्यशाखीयानामपि नृसिंहगोपालाद्युपासने भगवदनुभावप्रसादादेर्दर्शनादितिचेत् । मैवम् । अत्र मन्दानामर्थे स्वशाखाक्तकरणाधिकारस्य कथनात् । तत उत्तमानामधिकगुणोपसंहारे स्वस्वरुचिगोचररूपोपासने च बाधकाभावस्य ब्रह्मणः सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वेनैव सिद्धत्वात् तैः स्वस्वशाखोक्तादधिकमपि कर्त्तव्यमिति बोधितम् । किञ्च । सर्वस्य स्वस्वशाखोक्तोपासनकरणे हि बीजं तत्तच्छाखायां तत्तदुपनिषन्निबन्धनम् । तच्च यादृशयागात्मकस्वरूपं यच्छिरो भवितुं युक्तं तत्र तादृशब्रह्मस्वरूपबोधनार्थं तन्निबन्धनमिति निबन्धे, कर्मवद् ब्रह्मभेदाश्चेत्यस्य प्रकाशे श्रीमदाचार्यैर्निरूपितम् । एवं सति यः स्वशाखाविहितकर्मप्रधान्येन स्वकामितफलसिद्धये उपास्ते, तस्य स्वशाखोक्तमेव कर्त्तव्यम् । कर्मणां कामाधिकारकत्वात् । यस्तुत्तरतन्त्रोक्तरीत्या नित्यकर्मणां सहकारित्वमवधार्य ब्रह्मप्राधान्येन तत्तद्रूपप्राधान्येन वोपास्ते, स तु तत्तदनु रूपं परशाखोक्तमुपसंहरताम् । इयमुपासनामार्गीया व्यवस्था । भक्तिमार्गे तु स्नेहस्यैव प्राधान्येन विहितत्वादेर्गौणत्वान्नचाशङ्कानचोत्तरम् । एवञ्च मन्दाधिकारिणां स्वस्वशाखोक्तब्रह्मज्ञानसिद्धावपि तावज्ज्ञानस्याल्पत्वेन फले विलम्बः । अधिकज्ञानेनाधिकाधिकगुणोपसंहारेण विलम्बनिवृत्तिरिति सिद्ध्यति । ननु स्वाध्यायसूत्रस्य तथार्थवत्त्वे हि कर्मादिस्मरणेन तादृशोपसंहारानुपसंहारचिन्ता । तदेव दुर्घटम् । अन्यैस्तथा तदर्थानङ्गीकारादित्याकाङ्क्षायां स्वोक्तं सूत्रव्याख्यानं दृढीकर्त्तुं शङ्करभास्कररामानुजाचार्याद्युक्तमेतत्सूत्रव्याख्यानमप्यसमञ्जसमिति बोधनाय तदनुवदन्ति ।
* केचित्त्वित्यादि * । यद्यपीदं तेषां सूत्रविधरणं शास्त्रान्तराधिकार-

प्रति शिरोव्रतापेक्षणादन्येषां तदनपेक्षणाद् विद्याभेद इति प्राप्त उच्यते । स्वाध्यायस्यैष धर्मो न विद्यायाः । कथमिदमवगम्यत यतस्तथात्वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशनपरे ग्रन्थे आथर्वणिका इदमपि वेदव्रतत्वेन समामनन्ति । नैतदचीर्णव्रतोऽधीत इति चाधिकृतविषयादेतच्छब्दादध्ययनशब्दाच्च स्वोपनिषदध्ययनधर्म एवैष इति निर्द्धार्यते । तस्मादनवद्यं विद्यैकत्वमिति सूत्रार्थं वदन्ति । स चिन्त्यते । न ह्यस्य विद्याधर्मत्वं विद्याभेदकम् । उक्तन्यायेनान्यत्रापि तदुपसंहारस्य वक्तुं शक्यत्वात् । नचा-

णस्यस्य, विद्यायां धर्मशास्त्रमिति सूत्रस्य यच्छावरभाष्यं तच्छाया-मनुसरति । तत्र हि कारीरीवाक्यान्यधीयानास्तैत्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति, नेतरे । तथैकेऽग्निमधीयाना उपाध्यायस्योदकुम्भमाहरन्ति, नेतरे । तथैकेऽश्वमधीयाना अश्वस्य घासमाहरन्ति, नेतरे इति धर्मभेदात् कर्मभेद आशङ्किते, विद्यायां धर्मशास्त्रमिति सूत्रेण विद्या वेदनमध्ययनमिति यावत्, तस्यायं धर्मो, न तु कर्मणः । तेनान्यधर्मस्यान्यभेदकत्वाभावान्न कर्मभेदकत्वमिति स्थितम् । तेन प्रामाणिकम् । तथापि सोऽर्थः सूत्रकारानुशयविरुद्ध इति तं स्फुटीकुर्वन्ति । * स चिन्त्यत इत्यादि * । * चिन्त्यत इति * । युक्तोऽयुक्तो वेति विचार्यते । हि यतो हेतोः । अस्य शिरोव्रतस्य विद्याधर्मत्वं निवार्य यदध्ययनधर्मत्वं व्यवस्थाप्यते तद्विद्याभेदकत्वाभावाय । तदस्य विद्याधर्मत्वं तु न विद्याभेदकम् । चोदनाद्यविशेषेण सिद्धे सर्वासां ब्रह्मविद्यानामैक्ये प्राणाद्युपासनासु रेतःप्रभृतेरिव ब्रह्मविद्यास्वेतस्याधिकस्यानुप्रवेशेऽपि दोषो न भवतीत्युक्तन्यायेनान्यत्रापि तदुपसंहारस्य वक्तुं शक्यत्वात् । सिद्धे च तस्य तथात्वे विद्याभेदकत्वस्याभावात्तान्चानुपसंहारार्थमेवास्य विद्याधर्मत्वाभावो बोध्यत इति वाच्यम् । भवन्मतेऽधिकरणोपक्रमोपसंहाराभ्यां विद्यैकत्वनिर्णयस्यैव सूत्रकारानुशयगोचरतया दृश्यमानत्वादेतद्विचारस्याकस्मिकत्वापातत्वं । अतोऽस्य भेदकत्वमापाद्य ततोऽन्यधर्म-

ऽनुहसंहारार्थमेवातद्धर्मत्वं बोध्यत इति वाच्यम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां विद्यैकत्वनिर्णयस्यैव दृश्यमानत्वादुपेक्ष्य इव भाति । ननु तदुक्तिर्यथा तथाऽस्तु, अतद्धर्मत्वबोधनस्यानुपसंहारार्थकत्वे काऽनुपपत्तिरिति चेत् । उच्यते । सूत्रस्य तदुक्तार्थत्वे हि तत्तात्पर्यकल्पना । स एव च न साधीयान् । तथाहि । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यादिषु स्वाध्यायशब्दस्य वेदवाचकत्वं प्रसिद्धम् । समाचारशब्दस्य विहितक्रियावाचकत्वं च । तत्रोभयोरपि मुख्योऽर्थो बाध्यते । तस्मिन् सम्भवति तद्वाधस्त्वयुक्तः । किञ्चैवं, न त्व-

त्वसाधनेन तदसाधकत्वकथनमिति तद्व्याख्यातः सूत्रार्थ उपेक्ष्य इव प्रतिभातीत्यर्थः । उक्तार्थस्य शावरभाष्यानुसारित्वेन प्रामाणिकतया तस्योपेक्ष्यत्वमसहमानश्चोदयति । * नन्वित्यादि * । अतद्धर्मत्वोक्तिः कथमप्यस्तु, तथापि तस्य तथात्वे काऽनुपपत्तिरित्यर्थः । तत्रोपेक्ष्यत्वबीजभूतानुपपत्तिमुद्घाटयन्ति । * सूत्रस्येत्यादि * । सूत्रस्य तदुक्तार्थत्वे हि शिरोव्रतोपदेशतात्पर्यकल्पना, सूत्रार्थ एव तदुक्तो न युक्तः । तदुपपादयन्ति । * तथाहीत्यादि * । * तस्मिन्निति * । मुख्यार्थे । ननु सत्यमस्ति मुख्यार्थवाधस्तथापि फलमुखो-
न दोषायेत्यतो दूषणान्तरमाहुः । * किञ्चेत्यादि * । तथाच तैर्हि विद्यैकत्वसाधनायेदं सूत्रमेवं व्याख्यातम् । तथा सति शिरोव्रतस्य प्रकृतोपनिषद्विशेषसंयोगेनासङ्कीर्णतया पूर्वसूत्रोक्तहेतोर्दृढत्वे सम्पन्नं, तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेत्यतच्छब्दो यथाऽस्यान्यत्रोपसंहारबाधकस्तथा, यत्रैतच्छब्दो नास्ति । यथा, प्रागतिथिभ्योऽश्नीयादित्यादौ तादृशां धर्माणां त्वन्यत्रोपसंहारस्य प्राप्तावसरत्वाच्छाखान्तरीये कर्मणि विद्यायां च शाखान्तरीयतद्धर्मस्य रूपान्तरं रूपान्तरधर्मस्य च प्राप्तिरित्यस्या आशङ्कनया अनिवृत्तिस्तस्मान्मतान्तरीयव्याख्यानमुपेक्ष्यमेवेत्यस्य सूत्रस्योक्तिरीत्योपसंहारनियमबोधनेन विद्यैकत्वबाधकनिरासार्थतयैव व्याख्यानमुचितमित्यर्थः । एवं मतान्तरं परिहृत्य पूर्वं रूपान्तरे रूपान्तरगुणानुपसंहारे रूपभेदस्य निरामकताया उक्तत्वात्

श्रिष्टोममेवोद्दिश्येत्यादिनोक्ताशङ्काया अनिवृत्तिरिति । नन्वाथर्वणोप-
निषत्सु पठ्यते, स होवाचाब्जयोनिर्योऽवताराणां मध्ये श्रैष्ठोऽवतार-
को भविता येन लोकास्तुष्टा देवास्तुष्टा भवन्ति, यं स्मृत्वा मुक्ता
अस्मात् संसाराद् भवन्ति कथं चास्यावतारस्य ब्रह्मता भवति । स
होवाच तं हि नारायणो देव इत्युपक्रम्य मथुरास्वरूपं निरूप्य
निगद्यते यत्रासौ संस्थितः कृष्णः स्त्रीभिः शक्त्या समाहित इति
तेनास्यावतारस्याशेषावताराणां मध्ये श्रैष्ठ्यं निरूप्यते । श्रीभागवते-
ऽपि च, एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति गीय-
ते । पूर्वोक्तरीत्या तु सर्वतुल्यता प्रतीयत इति नैकतरनिर्द्धारः ।
सम्भवति । किञ्च । ब्रह्मणो निरवयवत्वेनैकस्यांशित्वमन्येषां तदं-

तं रूपभेदं स्फुटीकर्तुं चिन्तान्तरमारभन्ते । * नन्वाथर्वणेत्यादि* इयं
श्रुतिरुत्तरतापनीत्या । तत्र हि दुर्वासाः स्वस्य भगवज्ज्ञानं वक्तुं ब्र-
ह्मनारायणसंवादमुपचिक्षेप । तत्र नाभिकमलाज्जातोऽब्जयोनिर्ब्रह्मा-
एवं प्रश्नमुक्तवान् । अत्र यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् स को भवितेति
तच्छब्द अध्याह्रियते । तत्र श्रैष्ठ्याभिज्ञापकं वाक्यं, येनेत्यादि, ब्रह्म-
ता भवतीत्यन्तम् । तथाच लोकानां देवानां तोषजनकः स्मरणेन
मुक्तिदाता यः स एव श्रेष्ठः । तस्य ब्रह्मता च केन प्रकारेणेति प्रश्न-
द्वयं सिद्ध्यति । तं होवाचेत्यादिना नारायणेनोत्तरमुच्यते । तत्र
मथुरास्वरूपनिरूपणं भूम्यामवतारज्ञापनार्थम् । कथं च ब्रह्मतेत्य-
स्योत्तरं, यत्रासौ संस्थित इत्यादिभिः शक्तिसहितचतुर्व्यूहरूपेणेति
सिद्ध्यति । तेनैवमस्य श्रीकृष्णावतारस्य पूर्वोक्तं श्रैष्ठ्यं निरूप्यत
इति सिद्ध्यति । श्रीभागवते तु पुरुषांशावतारमध्ये, रामकृष्णाविति
भुवो भगवानहरद्भरमिति भूभारहारकयो रामकृष्णयोः पुरुषांशाव-
तारत्वमुक्त्वा एते चांशकलाः पुंस इत्यनेन सर्वसाम्यं चोक्त्वा,
कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति केवलस्य कृष्णस्य परब्रह्मत्वमुच्यते ।
यंदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति श्रुत्युक्तप्रकारिकया पूर्वोक्तरीत्या तु तथा
प्रतीयत इत्येकः सन्देहः । * किञ्चेत्यादिनोक्तस्तु द्वितीयः । एवं

शत्वमित्यपि वक्तुमशक्यमिति प्राप्ते । अभिधीयते । सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिः, विशुद्धसत्त्वं तत्र धाम शान्तमित्यादिवाक्यैरप्राकृतो भगवत्स्थानभूतः सत्त्वनामा भगवद्धर्मरूप एव कश्चनास्ति । यादृशेन रूपेण भगवान् कार्यं कर्तुमिच्छति तादृगरूपं तं प्रकटीकृत्य तस्मिन् स्वयमाविर्भूयाऽयःपिण्डे बह्विवत्तत्तत्कार्याणि करोति यस्मिन् यस्मिन्नवतारे स सौंश इत्युच्यते । तत्र हि विग्रहस्तत्रावि-

प्राप्तम् । तथाच तापनीयानन्तरूपश्रुत्योरितरेतरनिरोधाभिरवयवत्वबोधकनिष्कलश्रुतिविरोधाच्च श्रैष्ठ्यादिनिर्द्धारासम्भवे धर्माणां मायिकत्वस्यैव शरणीकरणीयत्वात् स्वरूपपराणाम् अवतारान्तरे अवतारान्तरधर्मोपसंहारानुपसंहाराचिन्तया अनुपयोगात् पूर्वोक्ताशङ्काया अनिवृत्तावप्यदोष इति मतान्तरीयव्याख्यानं साध्वेवेति पूर्वपक्षाशयः । तत्र समादधते । * अभिधीयत इत्यादि * अत्र, सत्त्वं यस्येत्यादिवाक्यद्वये यथायथं, प्रियेति, विशुद्धेति विशेषणाभ्यां विवक्षितस्य सत्त्वस्य प्राकृतात् सत्त्वाद् व्यावृत्तिः क्रियते । मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकमिति, विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुयेति वाक्याभ्यां तस्या गुणानामप्रियत्वस्याविशुद्धत्वस्य बोधनात् । नच प्राकृतगुणातिरिक्तसत्त्वस्याप्रसिद्धत्वं शङ्क्यम् । सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रय इति द्वितीयस्कन्धे प्राकृतव्यतिरिक्तानां गुणानां सिद्धत्वात् । यथा कार्पासे न हि सूत्रं, तदेव पुनः पौर्वापर्यमापद्यमानं सूत्रतामापद्यते, तथा भगवाञ्निर्गुणस्ते पुनर्गुणा इति तत्र विवरणात् । स च द्रव्यरूपः । अन्यथा तस्य मूर्तित्वधामत्वयोरनुपपत्तेः ।

रामानुजास्तु । शुद्धसत्त्वं नाम रजस्तमोमिश्रप्राकृतसत्त्वविलक्षणसत्त्वगुणाश्रयो द्रव्यविशेष इत्यङ्गीकृत्य, स्वसत्ताभासकं द्रव्यं त्रिगुणात्तद्विलक्षणमिति वाक्यं च तस्मिन् प्रमाणत्वेनाहुः । तस्यातिरिक्तत्वमेव, न त्वेन्द्रपत्वम् । एवमेतस्योपायत्वं साधयित्वा तेनांशान् साधयन्ति * यादृशेनेत्यादि * । स स इति * । अवतारः । नन्वयःपिण्ड आविर्भूतस्य बह्वेवहित्वमेवेत्युच्यते, न त्वंशत्वम-

भूतं ब्रह्मस्वरूपं च प्रतीयते विग्रहस्य सत्त्वात्मकत्वेन धर्मरूपत्वात्
तत्राविर्भूतस्यैव ब्रह्मत्वात् समुदितस्यावतारत्वेन गणनात् तत्रैक-
स्यैवांशस्य तद्रूपत्वं यत् तदेवांशत्वम् । यत्राधिष्ठानमनपेक्ष्य स्वय-
मेव शुद्धं साकारं ब्रह्माविर्भवति भक्तार्थं स स्वयं पूर्णो भगवान्

तः कथमेवमित्याशङ्कनायामाहुः । * तत्र हीत्यादि * । * एकस्यैवांश-
स्य तद्रूपत्वमिति * । आविष्टस्यांशस्य ब्रह्मरूपत्वम् । तथाच विरु-
द्धधर्माश्रये ब्रह्मण्याकारानाकारत्वयोरुभयोः सत्त्वाद्यत्राऽनाकारेण
तेजोरूपेण प्रविशति सोऽशावतारः । इदमेव निबन्धे प्रथमस्कन्ध-
तृतीयाध्यायार्थविचारेऽपि, सत्त्वात्मके शरीरे अलौकिकतेजसः स-
र्वदा संक्रमोऽवतारः, कार्यकाले संक्रम आवेश इति तद्भेदकथन-
मुखेन बोधितम् । अतः परं श्रैष्ठ्यबोधनाय मूलस्वरूपं विवृण्वन्ति ।
* यत्राधिष्ठानेत्यादि * । अधिष्ठानं सत्त्वाद्यात्मकं शरीरमनपेक्ष्य
स्वयमेव शुद्धसाकारं ब्रह्म आविर्भवतीत्यादिप्रकारेण पूर्णो भगवा-
नुच्यते । एतदेव पूर्णभगवत्त्वमेव श्रैष्ठ्यम् । तापनीयवाक्येषु रा-
मादीनां त्रयाणां प्रणवमात्रात्रयप्रतिपाद्यत्वमुक्त्वा तेन सत्त्वरजस्त-
मोऽधिष्ठानत्वं प्रतिपाद्य, अग्रे अहंग्रहोपासनायाम् ॐ तत्सत् सोऽहं
परं ब्रह्म कृष्णात्मको नित्यानन्दैकस्वरूप इत्यादिना निरधिष्ठानस्य
केवलनित्यानन्दैकस्वरूपस्य कृष्णात्मकस्यैव श्रावणादेतदेव श्रै-
ष्ठ्यमित्यर्थः । यद्वर्ण्यतादृशत्वं रामनृसिंहतापिन्योस्तत्तत्स्वरूपे उ-
च्यते, कल्पभेदेन च तथा सिद्ध्यति । तथाऽप्युरुक्रमावतारे देव-
मात्रकार्यार्थतायाः स्फुटत्वात् तेनावतारेण बलरेवमुक्तेः स्फुटत्वाच्च
स्वल्पं मोक्षदातृत्वम् । श्रीनृसिंहस्वरूपे तु, यदिदं किञ्च जगत्
सर्वं प्राण एजति निःसृतमिति कम्पनाधिकरणविषयवाक्योक्त-
न्यायेन मुक्तिदातृत्वं नृसिंहराजमन्त्रे स्फुटति, न तु सौम्यरूपतया-
सुगमोपायेन वा श्रीरामस्वरूपे तु बहूनां स्वल्पसाधनैव मोक्षदातृ-
त्वेऽपि सौम्यरूपत्वेऽपि भूयान् मर्यादानुरोधः । पुष्टिकार्यन्तु स्वल्प-
म् । श्रीकृष्णावतारे तु 'गोप्यः कामाद् भयात् कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो
नृपाः । सम्बन्धाद् वृष्णयः स्नेहाद् यूयं भक्त्या बयं विभो' इत्यादि-

उच्यते । एतदेव च श्रैष्ठ्यम् । अत एव सर्वतः पाणिपादान्तत्वं स्वस्मिन् स्फुटं ज्ञापयितुं तोकादिभावेनाविर्वभूव तेन यादृग्यादृग्ली-
लाविशिष्टं यद्यद्बाल्यपौगण्डाद्यवस्थाविशिष्टं तत्तद्रूपं नित्यमेवेति
वयं जानीमः । नचैवं सच्चिदानन्दविग्रहोक्तिः सर्वत्र विरुद्धा भ-
वेदिति वाच्यम् । सत्त्वस्यापि भगवद्धर्मत्वेन सच्चिदानन्दरूप-
त्वादविरोधात् । मन्त्राद्यधिष्ठातृरूपाणि तु विभूतिरूपाणि । एत-
च्च यथा तथा भक्तिहंसे प्रपञ्चितम् । तत्त्वं च प्रकाशाश्रयवद्वा तेज-
स्त्वादिति न्यायेन भगवद्धर्माणामपि सच्चिदानन्दरूपत्वाद्धीनाधि-
कारिणामप्युपासकानां फलप्रेप्सूनां तत्तत्फलदानार्थमैश्वर्यादिरूपे-

बाध्याद् बहुभिः प्रकारैर्मोक्षदत्वम् । तेन मर्यादानुरोधश्चेत्याद्य-
नुसंधाय विशेषान्तरमाहुः । * अत एवेत्यादि * । एवमा-
विर्भूतशुद्धसाकारग्रहत्वादेव एवंप्रपत्त्वं स्वस्मिन् स्फुटं ज्ञापयितुं
वत्साहरणे, रासे, एकमौहूर्तिकनानास्त्रीविवाहे, नारदपरीक्षायां य-
थायथं तोकप्रौढराजभावेन बहुधा प्रकटो जातः । यदि हि तथा न
स्यादवतारान्तर इवात्राप्येवं न ज्ञापयेत् । नाप्येवं प्रकटो भवेत् ।
अतस्तथा प्राकट्यमेव मूलरूपत्वमहामाहात्म्यादिगमकमित्यर्थः । तेन
सिद्धमाहुः । * तेन यादृगित्यादि * । * तेनेति * । तोकादिभावे-
ऽपि जृम्भाख्यादानदामोदरलीलासु सर्वात्मकत्वव्यापकत्वविरुद्धधर्मा-
श्रयत्वप्रदर्शनेन । तथाचैवं निरवयवत्वेऽप्युपाधौ प्रवेशतो बहुव-
योगोलकघटाकाशादिवदशांशिभावाविरोधान्न प्रमाणविरोधो, न
वा कृष्णावतारध्वंशविरोध इत्यर्थः । पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहर-
न्ति । * नचैवमित्यादि * । * एवमिति * । सत्त्वस्याधिष्ठानत्वं ।
* सर्वत्रेति * कल्पान्तरीयेष्ववतारेषु । एवं मूलरूपव्यवस्थामुक्त्वा
विभूतिरूपव्यवस्थामाहुः । * मन्त्रेत्यादि * । * भक्तिहंसे प्रप-
ञ्चितमिति * । तद्यथा तथा भक्तिहंसविवरणे तदाशयो मया स्फु-
टीकृत इति ताभ्यामवगन्तव्यम् । विभूतिरूपस्वरूपमाहुः । * तत्त्व-

ण तत्र तत्र स्थितत्वमेव । नन्वेकस्यैव शुद्धस्यैवानन्तरूपत्वं भवतै-
वाक्तमतो मत्स्यादिरूपेष्वपि नाधिष्ठानत्वेन सत्त्वं वक्तुं शक्यं, कि-
ञ्च निराकारस्वभावत्वं ब्रह्मणः सिद्धयतीति सत्त्वाव्यवहितप्रा-
कट्योक्तिरप्यनुपपन्नेति चेत् । मैवम् । सत्त्वाधिष्ठानत्वस्य प्रमाण-
सिद्धत्वेनानपनोद्यत्वात् । तच्चोक्तं, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमित्या-
दि । प्राकट्यं हि भक्तिनिमित्तिकम् । सा तु बहुविधेति तदनुरूपं
प्राकट्यमपि तथा । सर्गादिकार्येष्वधिकृतानां भक्तानामितरासक्ति-
रप्यस्तीत्युपाध्यन्तरितस्नेहवत्त्वाच्चानन्तरूपत्वेन मत्स्यादिरूपोऽपि
तदर्थं तद्व्यवहित एव प्रकटीभवति । ये तु भगवत्स्वरूपमात्रास-

मित्यादि * । * तत्र तत्रेति * । उद्गीथादिरूपेषु । एवं रूपत्रयवि-
भागस्याप्रयोजकत्वं मन्वानश्चोदयति । * नन्वित्यादि * । * एव-
मिति * । सत्त्वस्याधिष्ठानत्वेनाकारसमर्पकत्वे । तथाच न्यायसिद्ध-
त्वाद्धिभूतिरूपं तथाऽस्तु । मूलावताररूपे तु न तथा । वदतो व्याघा-
तादित्यर्थः । तत्र समादधते । * मैवमित्यादि * । * तच्चेति * ।
स्वतोऽनन्तरूपत्वं प्रमाणं च । आदिपदेन, क्षयं तमस्य रजसः पराक
इत्यादीनां सङ्ग्रहः । तथाच, यदेकमित्यादिश्रुतिषु तमसः परस्तादि-
त्यादिब्रह्मविशेषणाद् ब्रह्मसम्बन्धिरूपादौ प्रकृतिसंसर्गराहित्यसिद्ध्या
आनन्दरूपममृतं यद् विभाति । आनन्दाऽमृतरूपं प्रणवं षोडशान्ते
इत्यादिभिः सच्चिदानन्दरूपताया ब्रह्मणः स्वतोऽनन्तरूपतायाश्च प्र-
माणसिद्धत्वात् प्रकारत्रयमपि प्रमाणसिद्धमिति न व्याघात इत्य-
र्थः । ननु भवतु त्रयाणां प्रामाणिकत्वं, तथापि कुत्र कथं प्रकटी-
भवतीति न ज्ञातुं शक्यते इति विशेषानवधारणाद् वृथैवायं वि-
चार इत्याशङ्क्यां तदवधारणहेतुबोधनेन तां निवारयन्ति । * प्रा-
कट्यं हीत्यादि * । * प्राकट्यमपि तथेति * ये यथा मां प्रपद्यन्ते इति
भगवद्वाक्यात्तथा । तथाचैवं भक्तिभेदाद्रूपभेदोऽपि सुखेनावधार-
यितुं शक्य इत्यर्थः । तर्हि भक्तिभेदस्य कथमवधारणमित्यत
आहुः । * सर्गेत्यादि * प्रादुर्भवतीत्यन्तेन * ।

एवं प्राकट्यप्रकारव्यवस्थापनेन निराकारत्वशङ्काया अपि नि-

क्तास्तदर्थं स्वयमेवाऽतद्व्यवधानेन प्रादुर्भवति । एतेनैव निराकारत्वाशङ्कापि निरस्ता । एतेन सोपधिस्नेहवदर्थमेव मत्स्यादिरूपप्राकट्यस्य प्रमाणसिद्धत्वान्निरूपधितत्तदर्थमेव श्रीव्रजनाथप्राकट्यस्यापि तथात्वात् सोपाधिस्नेहवत्स्वपि पुरुषार्थदानस्यानुषङ्गिकत्वात् पुरुषविध इति श्रुतेश्चैतदेव रूपम्, रसो वै स इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यं निरुपधिस्नेहवतां विषयः । इदमेव च श्रैष्ठ्यम् । मत्स्यादिरूपं तु सोपधितद्रतामेव तथा । तादृक्तद्रतामर्थ एव प्राकट्यादिसव-

वृत्तिमाहुः । * एतेनेवेत्यादि * । भगवति प्रपञ्चवैलक्षण्यस्य पूर्वपादान्त एव प्रतिपादिततया लौकिकाकारराहित्यमेव तत्र निराकारता, न तु यावदाकारराहित्यम् । उपाधिव्यवधानं तु शुद्धदर्शनयोग्यताभावेन हेतुभेदादतः प्राकट्यप्रकारव्यवस्थापनं नैव यावदाकारशून्यत्वशङ्कण्यपास्तेत्यर्थः । एवं रूपविभागं रूपाणां स्वरूपं च विशदीकृत्य भगवति श्रीकृष्णरूपे यच्छ्रैष्ठ्यम्, अन्यत्र यत् तद्राहित्यं तदुभयं व्यक्तीकुर्वन्ति । * एतेन सोपधीत्यादि * । एतेनेत्यस्याध्यवसीयत इत्यनेन सम्बन्धः । * तथात्वादिति * गोपालतापनीयबृहद्वामनीयसन्दर्भे, ता नाविद्वन्नित्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् । सोपाधिस्नेहवत्सु मथुराद्वारकावतीप्रभृतिस्थेष्वपि तत्तत्पुरुषार्थदानस्य तत्तद्व्यवहृततया आनुषङ्गिकत्वात् । आनन्दमयनिरूपणे, स वा एष पुरुषविध एवेति पुरुषविधश्रुतेश्च । एतदेवानन्दमयं रूपं, रसो वै स इत्याद्यानन्दश्लोकविवरणश्रुत्या प्रतिपाद्यं निरुपधिस्नेहवतां व्रजस्थानां विषयः । इदमेव अधिष्ठानाव्यवहितकेवलानन्दमयतया मुख्याधिकारिप्रमाविषयत्वमेव तस्मिन्नवतारे श्रैष्ठ्यं परमं निष्कृष्टम् । मत्स्यादिरूपं तु सोपधिस्नेहवतामेव विषयः । सोपधिस्नेहवतां कार्ययैव प्राकट्यात् । अतो न तेषु पूर्वोक्तरूपं श्रैष्ठ्यमित्येतत् सर्वं तत्तद्रूपभेदतत्तत्प्राकट्यहेतुभेदबोधकप्रमाणगणेनावधार्यते । अतो न कोऽपि शङ्कालेशः । तथाच यदि यावद्विशेषशून्यं ब्रह्म स्यात् तदा तथा स्यादपि । तच्च प्रागेव निरस्तम् । तथा सति विरुद्धधर्माधारस्यैवैवं स्वरूपनिर्द्धारसिद्धौ धर्माणामभाक्त्वमेव वास्तवत्वात् त-

सीयते । एवं सति गुणभेदस्याऽप्रयोजकत्वात् सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं
ब्रह्मणो निष्प्रत्यूहम् ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

वेद्यैकत्वेन विद्यानामेकत्वं श्रुतिर्दर्शयति, सर्वे वेदा यत्पदमा-
मनन्तीत्यादिना । उपासनाप्रकारभेदेनोपास्यभेददर्शने दोषं च

—————

दुपसंहारादिचिन्ताया अप्यावश्यकत्वादुक्ताशङ्कान् निवर्त्तनीयैवेत्यतो
मतान्तरीयमेतत्सूत्रव्याख्यानमुपेक्ष्यमेवेत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * एवं
सतीत्यादि * पूर्वोक्तरीत्या तत्तद्धेतुकस्य गुणानुपसंहारस्य रूपभेद-
स्य चाबाधकत्वेऽनेकरूपतायामपि स्वरूपैक्यं निर्वाधं सति तत्तद्रूप-
गुणभेदस्य वेद्यभेदाप्रयोजकत्वाद् ब्रह्मणः सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं निष्प्र-
त्यूहम् । मायावादिमते तु धर्माणामौपाधिकत्वादुपाधीनां च भिन्न-
त्वादुपास्यरूपाणां चाब्रह्मरूपत्वान्न विद्यैक्यं स्वारस्येन प्रयोजयत्यत्र
तु ब्रह्मणः सर्वरूपत्वात् स्वारस्येनातोऽपि तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ अस्मिन्नधिकरणे सर्वफलदातुः परब्रह्मणो वेद्य-
स्य तद्विषयकतया सर्वासां विद्यानामेक्यमवान्तरविद्यानामवान्तरैक्यं
च प्रतिपादितमिति निगमयितुं सूत्रं विवृण्वन्ति । * वेद्यैकत्वेने-
त्यादि * । * इत्यादिनेति * । आदिपदेन मुण्डके ब्रह्मविद्यां प्रकम्य
तस्यामेव परापरविभागमुक्त्वा ऋग्वेदादिरूपा अपरा, अथ परा
यया तदक्षरमधिगम्यत इति तयोर्लक्षणकथनेन सर्वासां ब्रह्मविद्या-
त्वं यद् बाधितं तस्य सङ्ग्रहः । तथाऽन्यैरुपन्यस्तानाम्, एतमेव ब-
ह्वृत्वा महत्युक्त्यर्थे मीमांसत एतमग्रावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगा
इत्यादीनां च सङ्ग्रहः । तथाच श्रुतिरपि प्रत्यक्षा वेद्यैकत्वेन विद्यैकत्वं
दर्शयति । उपास्यभेददर्शने च दोषमतोऽपि निष्प्रत्यूहं ब्रह्मण स्तद्वि-
धानां च सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वमित्यर्थः ॥ अत्र आद्या श्रुतिः काठके-
ऽस्ति । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति प्रश्नमुपक्रम्य तदुत्तरत्वेनोक्ता
तत्र च सर्ववेदबीजभूतो य ॐङ्कारस्तस्य तथात्वमुक्तम् । स च,
सधाम्नो ब्रह्मणः साक्षीद्वाचक इति प्रश्नोत्तरसिद्धिः । तथाचोङ्कार-

दर्शयति । यदा हेवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति । उदित्वव्ययमप्यर्थकम् । तथाचाऽरमल्पमप्यन्तरं कुरुत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्य सर्ववेदबीजत्वात् तदर्थस्यैव सर्वत्र प्रसृतत्वात् सर्वस्यापि वेदस्य तद्वाचकत्वमिति वेदैक्येन विदैक्यं सिद्धम् । द्वितीयां तैत्तरीयाणां ब्रह्मवित्प्रपाठकेऽस्ति । तत्र ह्यदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने इति विशेषणचतुष्टयविशिष्टं ब्रह्म, एतस्मिन्निति पदेन परामृश्यते । तथाच यच्छास्त्रीयसाधनमन्तरेणादृश्यं, यस्य चात्मान्यो नास्ति किन्तु तदेव सर्वासामात्मभूतमित्यनात्म्यम् । यत् पुनरतदग्रे, तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येत्यनेन यः पूर्वोक्तरूपं ब्रह्म युक्तिभिर्नानुचिन्तयति तस्यापि तद्भयमुक्तम् । तादृशत्वं च मूलरूप एवेति तदवतारेषु यां भेदं कुरुते तस्य भयं भवतीति सिद्ध्यति । तेन सर्वासां विद्यानां सर्वेषामुपास्यानां चैक्यं सिद्धम् । अत्रैतद् बोध्यम् । अन्ये हि शाखान्तराधिकरणोक्तहेतुना तत्तदुपासनानामैक्यं साधयित्वा तस्यैक्यस्य तेषु तेषु गुणोपसंहारप्रयोजकत्वं घटन्ति । तदप्रयोजकम् । यासूपासनासु न कश्चिद् विशेषस्तास्त्रैक्यसाधनमनर्थकम् । यथा ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणकप्राणोपासनायाम् । यत्र च विशेषगुण उपसंहर्त्तव्यो यथा पञ्चाग्निविद्यादिषु तत्राधिकगुणोपसंहारप्रयोजकत्वात् सार्थकम् । गुणोपसंहारश्चेत् समाचारसूत्रोक्तहेतुभिरेव सिद्ध्यति, तदा पूर्वसूत्रे तत्साधनमनर्थकम् । उक्तरीत्या सर्वासामैक्ये प्राप्ते सर्वत्र सर्वगुणोपसंहारप्राप्तेर्दुर्वारत्वात् । अतो ये ज्ञानमार्गीया ब्रह्मत्वप्राधान्येनोपासकास्तेषामेव तथोपसंहार इति पूर्वसूत्रतात्पर्यबोधनार्थमिदं सूत्रम् । ये पुनः सर्वत्र ब्रह्मत्वमनुसन्दधाना अपि तत्तद्रूपप्रधानास्तत्तत्फलाकाङ्क्षिणो वा तेषां तु समाचारसूत्रोक्तेरुपसंहारनियमहेतुभिरवान्तरैक्यमवधार्य, तत्तदुपयोगिन एव गुणा उपसंहर्त्तव्या भवन्ति । एवं सति यदैक्यमन्यैः पूर्वसूत्रे विचार्यते तदस्माकं समाचारसूत्रे सिद्ध्यतीति भिन्नभिन्नाधिकारसूचनार्थमेतत्सूत्रचतुष्टयमिति शेषम् ।

शंकराचार्यास्तु परस्य ब्रह्मणः पूर्वापरादिभेदरहितत्वात्

सैन्धवघनवदेकरसत्वाद्विज्ञानानां न तद्विषयत्वमतो ब्रह्मविज्ञानस्य प्रतिवेदान्तं भेदः शङ्कितुं न शक्यते, नापि ब्रह्मविज्ञानस्य चोदनाद्यविषयत्वादभेदः सिद्धान्तयितुम् । अविधिप्रधानैर्वस्तुपर्यवसायिभिर्हिवाक्यैर्ब्रह्मविज्ञानं जन्यत इति, तच्च समन्वयादित्यत्र प्रतिपादितत्वात् । तत्कथमिमां भेदाभेदचिन्तामाचार्य आरभत इत्याशङ्क्य, सगुणब्रह्मविषया प्राणादिविषया वेद्यविज्ञानभेदाभेदचिन्तेत्यदोषः । सगुणे हि ब्रह्मणि कर्मवदुपासनानां भेदाभेदसम्भवात् कर्मवदेव चोपासनानां दृष्टादृष्टफलार्थचोदनाया अपि सम्भवात् सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण केषाञ्चिदुपासनानां क्रममुक्तिफलत्वस्यापि सम्भवाच्च । तस्मात्तेष्वेवैषा चिन्तेत्याहुः । तदिदं प्रथमसूत्रपूर्वपक्षभाष्ये एव समन्वयविरोधापत्तेरित्यादिना निराकृतम् ।

यत्पुनर्भामत्यान्तद् भाष्यतात्पर्यमुक्तम् । सावयवस्य ह्यवयवानां भेदात्तत्तदवयवविशिष्टब्रह्मगोचराणि विज्ञानानि भिद्येरन्नित्यवयवा ब्रह्मणो निराकृताः, पूर्वापरादीत्यनेन । नच नानास्वभावं ब्रह्म यतः स्वभावभेदाद्, विज्ञानानि भिद्येरन्नित्यत उक्तमेकरसमितीति । तदप्युभयलिङ्गाद्यधिकरणविचारं अनुच्छित्तिधर्मा, यद्वह नानेव पश्यतीत्यादिश्रुतीनां विचारेण विरुद्धधर्माधारत्वसाधनादेव निरस्तं ज्ञेयम् ।

भास्कराचार्यास्तु यदि विज्ञेयं ब्रह्म सर्वत्रैकं तदा तद्विषयकं ज्ञानमुत्पद्यते । कथं भिद्येत । नच बहूनि ब्रह्माणि सन्ति, येन तज्ज्ञानानि भिद्येरन्नतः प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद इत्याशङ्क्यनुपपन्ना । नापि चोदनाद्यविशेषादिति समर्थनं कर्तव्यम् । अचोदनालक्षणत्वाज्ज्ञानस्येत्याशङ्क्य विज्ञानमिहोपासनमभिप्रेतम् । प्रथमं तावद् वाक्याद् ब्रह्मस्वरूपविषयकं ज्ञानमुत्पद्यते । तच्च प्रमेयरूपावच्छेदकम् । घटादिविषयकप्रत्यक्षादिज्ञानवत् । उपासनं तु निर्णीते वस्तुतत्त्वे पञ्चात् क्रियते । यथा गुरुमुपास्ने राजानमुपास्त इति ज्ञानस्वरूपस्य गुर्वादेरुपासनं भवति । तच्च विधिगम्यम् । यथा च तस्यावश्यकत्वं तथा चतुर्यस्याद्ये वक्ष्यते । तस्मादुपपन्नेयं चिन्तेत्याहुः ।

इदं चसिद्धान्तेऽपि संमतम् ॥

माध्वां रामानुजास्तश्चोरश्चैतच्चिन्तायामुपपत्तिमविचारयन्तोऽवसरसङ्गत्या विद्याभेदाभेदावेव विचारयन्ति । तत्रापि माध्वमते उपासना नाम ब्रह्मजिज्ञासा समस्तसच्छास्त्राभ्यासरूपा, अवयव

मनने इति यावत् । सा च भक्तिसाध्यत्वाज्ज्ञानसाधनत्वाद् भक्त्यनन्तरं ज्ञानात् पूर्वं विचार्यते । ध्यानाङ्गत्वात् । सैव प्रथमाधिकरणे विचार्यते । समस्तसच्छास्त्रश्रवणमननाभ्यां दूरोत्सारिता-ज्ञानसंशयविपर्ययस्य ध्यानाधिकारित्वादिति । तत्र वेदोदितं ब्रह्म विषयः । तत्किमेकैकेन सर्वशास्त्रोक्तं ज्ञातव्यं, स्वशास्त्रोक्तं वेति सन्देहः । सर्वशास्त्रोक्तं ज्ञातव्यमिति सिद्धान्तः । तेन वेद्याभेदाद्विद्याया अभेदसिद्धिः । तत्र सर्वशास्त्रानामिदानीमप्रसिद्धत्वात् सर्वपदे सङ्कोचस्त्वावश्यकः । अविज्ञातं विजानतामिति श्रुत्या ब्रह्मणो ज्ञानपरिच्छेद्यत्वं च श्राव्यते । अतो यथाधिकारं यत् सम्यग् ज्ञानं तदेव युक्तम् । अन्यथा अशक्योपदेशापत्तिरित्यवधेयम् ।

रामानुजास्त्वत्र वैश्वानरविद्यां विषयत्वेनोदाहरन्ति ।

शैवस्तु दहरविद्याम् । स प्रतिशास्त्रं, भिन्ना अभिन्ना वेति संशयः । शास्त्रान्तराधिकरणन्यायेन पूर्वोत्तरौ पश्चादित्याह ।

भिश्चुस्तु, ब्रह्मणि निरूपितेऽर्थे तत्तद्विद्यापि निरूपितैव । ज्ञानस्य विषयमात्राधीनविशेषत्वात् तत् किमर्थं विद्यायाः पृथग्विचार इत्याशङ्क्य गुणोपसंहारानुपसंहारादिभेदेकस्मिन्नपि ब्रह्मणि प्रकारतो विद्यायां संशयसंभवाद्विचार इत्युक्त्वा तत्रादौ ब्रह्मविद्याङ्गभूतानां गुणादीनां विचारार्थं तथा वेदविहितत्वं विना वक्ष्यमाणसर्वपापक्षयहेतुत्ववैधर्माङ्गत्वादीनामनुपपत्तेश्च साक्षात्कारसाधारण्येन सकलब्रह्मविद्यासु विध्यदिकमस्तीति सर्ववेदान्तप्रत्ययसूत्रे विचार्यते । तथाच सर्वगृहमश्वा इतिवदत्र व्याप्यकर्मणि द्वितीया । अतः सर्ववेदान्तस्थं प्रत्ययं विद्यां व्याप्य चोदनादि वक्ष्यमाणविधिफलादिकं प्रत्येतव्यम् । अथवा सर्वे वेदान्तप्रत्ययाः विषयत्वेनास्य सन्तीति सर्ववेदान्तप्रत्ययम् । तथाच चोदनादिकं सर्ववेदान्तप्रत्ययविषयकमिति प्रतिज्ञा । यत्र यत्र विधिफलादिकं न भूयते तत्रापि कल्पनीयमिति यावत् । कुत एतत् ? । अविशेषात् । चोदनादिमत्या वेदान्तान्तरोक्तविद्यायाः सकाशादवैलक्षण्यात् । सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदानौचित्यादित्येवं व्याख्याय सूत्रान्तराण्यप्येतस्मिन्नेवार्थे योजयित्वा सर्वस्मिन् वेदान्ते चोदनादिसाधनार्थमिदमधिकरणमित्याह । तत्र साक्षात्कारसाधारण्येन विध्यङ्गीकारस्तु न युक्तः । नायमात्मा प्रवचनेन, श्रवणायापि बहु-

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने'च ॥ ५ ॥

ननु पूर्वसूत्रोक्तरीत्या गुणोपसंहारो न कचिदपि प्राप्तावसर इति सिद्धम् । दृश्यते चोपसंहारः । श्रीरामोपनिषत्सु, यो वै ये मृत्युकूर्माद्यवतारा इत्यादिनोक्तावताररूपत्वस्य श्रीरामे, नमस्ते रघुवर्याय रावणान्तकराय चेत्यादिषु ते इति युष्मच्छब्दविषये श्रीव्रजनाथे रघुवर्यत्वादोरित्याशङ्क्य तत्प्रयोजकं रूपमाह ॥ उपसंहार

भिर्यो नलभ्य इत्यादिषु दर्शनात्मकस्य लाभस्य जविकृतसाधनासाध्यताया वरणकसाध्यतायाश्च श्रावणेन तच्छाब्दज्ञानस्यापि दुर्लभत्वश्रावणेन च तत्साक्षात्कारस्य विधिविषयताया वक्तुमशक्यत्वात् । दर्शनस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वाच्च । नच द्रष्टव्यश्रुतिविरोधः । दर्शनानुकूलव्यापारे दृशिधातोर्लक्षणया तत्र विधेश्चरितार्थेनाविरोधात् सूत्रव्याख्यानमप्यत एवायुक्तम् । साक्षात्कारवाक्येपूक्तरीत्या विध्ययोगेन प्रतिज्ञाया बाधात् । विद्यासु वैलक्षण्यस्यापि तत्तदंशेन स्फुटतया हेतोरप्यभावाच्चेति दिक् ॥ ४ ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च॥एवमुपासनानां द्विविधमैक्यमधिकारभेदेनोपसंहारं च संक्षेपेणोक्त्वा तत् प्रपञ्चयितुमुपसंहारप्रयोजनं च वक्तुं सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ॥ ननु वैद्यैक्येन प्राप्ते सर्वत्र सर्वगुणानामुपसंहारे समाचारसूत्रोक्तैर्निरूपणप्रकारभेदाधिकारभेदासाधारणसम्बन्धिभेदैस्तन्निवारणं कर्मोपासनासाधारण्येन कृतम् । परं त्वेतावान् विशेषो यत् कर्मणि निरूपणप्रकारभेदो निवारक, उपासनायां तु रूपप्रकारभेदस्तथा तत्र दैह्योऽधिकार, इह त्वान्तरस्तत्र सम्बन्धी बाह्य, इह तु ध्येयत्वेनेष्ट आन्तरस्तथापि तेषां गुणान्तरोपसंहारबाधकता त्वविशिष्टेति तद्रीत्या यस्य कस्यचन बाधकस्य यत्र कापि सम्भवाद् गुणोपसंहारो न कचिदपि प्राप्तावकाश इति सिद्धम् । तद्विरुद्धश्च श्रीरामतापनीयेऽवतारान्तरत्वस्य दशमस्कन्धीयाऽङ्कूरस्तुतौ च रघुवर्यत्वादेरुपसंहारो दृश्यतेऽतो न पूर्वसूत्रोक्तं साधीय इत्याशङ्क्य तन्निवृत्त्यर्थमस्मिन् सूत्रे वैद्यैक्यनिरूपणप्रयोजनं

इत्यादिना ॥ उक्तस्थलादिषु यः उपसंहारः स त्वर्थस्य पदार्थस्य भ-
गवल्लक्षणस्योभयत्राप्यभेदादित्यर्थः । नन्वेवं सति मत्स्ये शरचापा-
दिकं, पुरुषे च शृङ्गादिकं भावनीयं स्यादिति चेत् तत्राह । विधि-
शेषवदिति । यथा विधिशेषाणाभग्निहोत्रादीनामग्निहोत्रत्वादिल-
क्षणे धर्मे समानेऽपि सति स्वस्वशाखोक्तप्रकारकस्यैव करणं, ना-
न्यशाखोक्तधर्मोपसंहार एवमिहापि तत्तदवतारोपासकस्य तत्तद-

सूचयन्नुपसंहारप्रयोजकं रूपमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति ।
* उक्तस्थल इत्यादि * । तत्तत्तापनीये, इति रामपदेनाऽसौ, परं ब्र-
ह्माभिधीयते, तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत इति भावणा-
दङ्गस्यापि भगवति परब्रह्मत्वज्ञानस्य तत्स्तुत्यारम्भे उक्तत्वात्
तत्र योऽवतारान्तरत्वोपसंहारः स भगवल्लक्षणस्य वस्तुन उभ-
यत्राप्यभेदमनुसन्धाय । अन्यथा तत्र परं ब्रह्मेति न वदेत् । प्रयो-
जनाभावात् । तथाच येन ब्रह्माभेदस्तत्रानुसंहितस्तेनोपसंहारः
कार्य इत्येतदर्थमित्यर्थः । अत्र पूर्वसूत्रोक्तनियमभङ्गं शङ्कन्ते * नन्वि-
त्यादि * । * एवं सतीति * । ब्रह्मत्वेऽनुसंहिते सति । तथाचैवं
मत्स्यादिषु विरुद्धधर्मभावने प्राप्ते स्वाध्यायसूत्रोक्तनियमस्य भ-
ग्नत्वाद्ग्निहोत्रादिष्वपि सर्वशाखोक्तधर्मकरणापत्तिः स्यादित्यर्थः ।
एतत् समाधातुं सूत्रांशं व्याकुर्वन्ति । * यथेत्यादि * । विधिशेषा-
णामित्यत्र बहुव्रीहिः । आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् । * समान इति तुल्ये
षोऽप्यर्थः । एवञ्च अर्थाभेदात् समानेऽप्युपसंहारां विधिशेषवदिति
सूत्रयोजना । तथाचाऽत्र श्रीरामादिष्ववतारान्तरत्वं तेन तेन रूपेण
तत्तत्कर्मकर्तृत्वमित्येषमुपसंहृतं, न तु अस्मिन् रूपे तद्रूपत्वमन्त्रेण
रूपेण तत्कर्मकर्तृत्वं वा । तदप्यधिकारभेदाद् ब्रह्मत्वानुसन्धान-
स्यैव मुख्यत्वेन तत्र ज्ञानमार्गीयाधिकारात् । भक्तिमार्गीयाधिकारे
तु मत्स्यादिरूपस्यैव प्राधान्येन सम्बन्धिप्राधान्याभ्योपसंहारः ।
अतः पूर्वसूत्रोक्तनियमस्याऽभङ्गाच्च त्वदुक्तरीत्या तन्ज्ञावनप्राप्ति-
र्न चाऽग्निहोत्रादिषु शाखान्तरीयधर्मप्राप्तिरित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे
शुणोपसंहारप्रयोजनं न स्फुटं भवतीत्यतस्तदर्थं, तस्माद् भारत

ऽसाधारणधर्मवश्वेनैवोपासनं, नान्यावतारधर्मवश्वेनापीत्यर्थः । यद्वा
मत्वर्थीयो वत्प्रत्ययोऽत्र । तथाच विधिशेषोर्थवादस्तद्वत्समानं च
भवति यत्तत्र चोपसंहार इत्यर्थः । अत्रैवं ज्ञेयम् । एकस्यां श्रुतौ
यस्य कर्मणो यत् फलमुच्यते तदितरस्यां तस्यां तस्यैव कर्मणस्त-
दितरत् फलमुच्यते । एवं सति द्वितीयश्रुत्युक्तफलकामनयाऽपि त-
देव कर्म कर्त्तव्यं भवतीति तत्फलसाधकत्वस्योपसंहारः । यथा
यद्वैश्वदेवेन यजते प्रजा एव तद्यजमानः सृजत इत्येका श्रुतिरस्य
यागस्य प्रजाफलकत्वमाह । यद्वैश्वदेवेन यजते अग्निमेव तत्संव-
त्सरमाप्नोति तस्माद्वैश्वदेवेन यजमानः संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त
इत्याशासीतेति द्वितीया श्रुतिराह । तत्रोक्तरीतिरिति । यच्च वि-
धिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादिकर्म सर्वत्रेव-

सर्वात्म्यस्य सुबोधिनीमनुसृत्य व्याख्यानान्तरमाहुः । * यद्वेत्या-
दि * । * मत्वर्थीयो वत्प्रत्ययोऽत्रेति * । वत्सदृशः प्रत्ययो वत्प्र-
त्ययः । सोऽत्र मत्वर्थीय इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे, विधिशेष इत्यत्र
षष्ठीतत्पुरुषः । समानपदमेकार्थकम् । चः समुच्चये । एतमर्थं, तथा-
चेत्यादिना गृहीत्वा विभजन्ते । * अत्रैवमित्यादि * । * तत्फल-
साधकत्वस्येति * । श्रुत्यन्तरोक्तफलान्तरसाधकत्वस्य । उदाहरण-
माहुः । * यथा यदित्यादि * । एते श्रुती तु तैत्तिरीयब्राह्मणप्रथम-
काण्डस्य चातुर्मास्यप्रथमपर्वभूतवैश्वदेवयागस्य फलद्वयबोधके ।
तत्र प्रथमा स्फुटार्था । द्वितीयस्यां तु वैश्वदेवाख्यपर्वणः संवत्स-
राभिमन्यग्निप्राप्तिहेतुत्वात् तद्यागकाले तदीयसूक्तवाक्यमध्ये, सं-
वत्सरीणामितिमन्त्रसूक्तवाकाऽऽशीष्णु होता आशासीतेत्यर्थः । * तत्रो-
क्तरीतिरिति * । एकस्य कर्मणो वाक्यद्वयेन फलद्वयश्रावणात्
फलद्वयसाधकत्वस्योपसंहारः । तथाच यथा तत्र तथा यस्यामुपास-
नायां फलद्वयं श्रुतं, यथा गोपालतापनीये, यं मां स्मृत्वा निष्कामः
सकामो भवति, अगाधा गाधा भवतीत्यादि, यो ध्यायति सोऽमृतो
भवतीति च । तत्र, तं यथा यथोपासते तदेव भवति तदेतात्

र्याभेदादुपसंहार इति । तन्न साधु । अग्निहोत्रादेस्तत्तच्छाखिनां स्वस्वशाखोक्तप्रकारस्यैव करणादतिरेके प्रायश्चित्तश्रवणाच्चाऽन्य-
शाखोक्तधर्मोपसंहारः शक्यवचनः । प्राणाद्युपासनास्वधिकगुण-
स्येतरत्रोपसंहारे न किञ्चिद् बाधकं दृश्यते इति तत्र स कर्तुं श-
क्यत इति चकारेण तदादयः संगृह्यन्ते । वस्तुतस्तु पूर्वसमुच्चया-
र्थश्चकारः । शाखान्तरोक्तधर्मोपसंहारप्रयोजनाभावस्य, स्वाध्या-

भूत्वाऽवतीति वाजसनेयिश्रुतेस्तत्तत्फलदत्वस्योपसंहारस्तेन फलं वा
कर्मसंनिधाविति पूर्वतन्त्रीयाधिकरणसिद्धप्रयोगभेदबाधनार्थमेत-
त्कथनमिति मम प्रतिभाति । एवञ्चास्मिन् पक्षे उपसंहारोऽर्थाभेदा-
दिति भिन्नं वाक्यम् । तत्र च पूर्वोक्ताशङ्कानिरासाय अर्थयोर-
भेदोऽर्थाभेद इति विग्रहः । तथाच अर्थो ब्रह्मरूपवस्तु निरूपण-
प्रकारभेदादिरूपबाधकचतुष्टयनिवृत्तिश्च तयोरभेदमनुसन्धायेत्यर्थः
तेन वस्त्वभेदोऽप्युक्तप्रकारातिरिक्तप्रकारेण भावेन पूर्वोक्तबाधक-
चतुष्टयापत्तेरुत्करीत्या भावेन च तन्निवृत्तः सुखेनोक्तशङ्कानिरास
इत्यर्थः । नन्वत्र परोक्तव्याख्यानं कुतो नाद्रियत इत्याकाङ्क्षायां, य-
त्स्वित्यादिना तदनूद्य दूषयन्ति । * तन्न साध्वित्यादि * । तथाच
शिष्टाचारविरोधादिभ्यस्तन्नाद्रियत इत्यर्थः । नन्वयं दोषस्तवापि
तुल्यः । प्राणादिविद्यासु पञ्चमस्य रेतसः पष्ठस्याग्रेश्च भिन्नशाखीय-
त्वेनोपसंहारनिवृत्त्यापत्तेरित्यत आहुः । * प्राणादीत्यादि * । * त-
दादय इति * प्राणविद्यादयः । तथाच तत्र तदुपसंहारेऽधिकानु-
प्रवेशेन संख्याया अघाधे निरूपणप्रकारभेदस्याबाधकत्वात् कर्म-
वन्न्यूनातिरेके प्रायश्चित्तस्य तत्राश्रवणात् सम्बन्ध्यभेदाच्च न कि-
ञ्चिद् बाधकमिति ता विद्या अनुक्तसमुच्चायकेन चेन संगृह्यन्त इति
नास्मन्मते स दोषः । वस्तुतस्तवस्याः, शङ्कायाः समाचारसूत्रवि-
चारदेवानुदयात् पूर्वोक्तस्यार्थाभेदस्यैव समुच्चयार्थश्चकार इत्य-
र्थः । ननु ब्रह्माभेदस्यातीतपादे सिद्धत्वेऽप्यप्रारम्भे पुनस्तत्साधनप्र-
योजनभूतस्योपसंहारस्यार्थादेव सिद्धेः प्राणादिविद्यासंग्रहस्यापि
सिद्धेरेतत्सूत्रं व्यर्थमिति शङ्कयामाहुः । * शाखेत्यादि * ।

यस्य तथात्वेनेत्यत्र निरूपितत्वात् । उपसंहारबीजमनेन सूत्रेणो-
क्तम् ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादितिचेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥ .

ननूपासनासूक्तन्यायेन गुणोपसंहारो ह्युपास्यानां ब्रह्मत्वेनैक्ये
सति भवति । मिथोविरुद्धानां गुणानां शान्तत्वक्रूरत्वतपोभोगा-
दीनामुपसंहारे क्रियमाणे स्वरूपाणामन्यथात्वम् अब्रह्मत्वं स्या-
दित्यर्थः । तत्र हेतुः । शब्दादिति । एकत्वैकरसत्वादिधर्मनिरूप-
कश्रुतेरित्यर्थः । समाधत्ते । नाविशेषादिति । एकरसत्वं यथा श्रु-
तिबलान्निर्णयते तथा विरुद्धधर्मवत्त्वमपि तत एव तथेत्यर्थः । तेन
वस्त्वेव तत्तादृङ्मन्तव्यमिति भावः ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

* उपसंहारबीजमिति * । उपसंहारहेतोर्बाधकाभाववैशिष्ट्यरूपं
तत्तत्फलार्थत्वरूपं च बीजम् । तथाच न वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादितिचेन्नाविशेषात् ॥

ज्ञानमार्गीयोपासनायां सर्वगुणोपसंहारे बाधकमाशङ्क्य परि-
हरतीत्याशयेनाहुः * नन्वित्यादि * तथाच विरुद्धगुणोपसंहारे एक-
रसतानिवृत्त्या अपेते ब्रह्मत्वेऽर्थाभेदरूपहेतास्ततो निवृत्तत्वादुपसं-
हार एव न स्यादिति भावः । समाधि व्याचक्षते । * एकेत्यादि * ।
सिद्धमाहुः । तेनेत्यादि * । तथाच शब्दबलकृतनिर्णयस्योभयत्रापि
तुल्यत्वात् सिद्धे ब्रह्मत्वेनाभेदे, एकोऽहं बहु स्यामिति श्रुत्या ब्रह्मैव
स्वेच्छया, विज्ञानमेकमुखेव विभातीति न्यायेन जीवब्रह्मापराधा-
त् तथा भातीति ब्रह्मत्वप्राधान्येनोपासनायां नोपसंहारबाध-
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥

पूर्वसूत्रे अन्यथात्वं शब्दादित्यंशेन यदाशङ्कितं तस्यैवास्मिन्

पूर्वसूत्रोक्ताशङ्कानिराकरणं वा विकल्पेन पूर्वोक्तात् प्रका-
रान्तरेण कर्तव्यमित्याह । न चेति । तमेवाह । प्रकरणभेदादि-
ति । अत्रायं भावः । श्रुतिप्रामाण्याद् यावत्तदुक्तधर्मवद् ब्रह्मेति-
मन्तव्यम् । एवं सति यादृशोऽधिकारिणो यादृग्वेद्यं रूपं तादृश-
स्य तस्य तादृक् तन्निरूपयति प्रकरणभेदेन । तथाच ज्ञानप्रकरणे
ज्ञानाधिकारिणो यादृग्रूपं ज्ञेयं तादृक् तस्मै निरूपयत्यदृश्यमग्राह्य-
मित्यादिरूपा श्रुतिः । भक्तिप्रकरणे तु भक्तेर्वहुविधत्वाद् यादृग्या-
दृग्भक्तानां यादृग्यादृक्तदनुभवविषयस्तादृक्तादृक् तन्निरूपयति
अथर्वणोपनिषदिति । अत्र दृष्टान्तमाह । परोवरीयस्त्वादिवदिति ।
अस्मिन् मे लोकेऽर्धुकं स्यादिति कामवत् आराग्रावान्तरदीक्षा

सूत्रे प्रकारान्तरेण परिहारमाहेत्याशयेन व्याकुर्वन्ति * । पूर्वसू-
त्रेत्यादि * । विकल्पेनेत्यस्यैव विवरणं * पूर्वोक्तादित्यादि * ।
तथाच अन्यथात्वं प्रकरणभेदाद्वा नेति सूत्रयोजना । हेतुं विवृण्व-
न्ति । * अत्रायमित्यादि * । * उपनिषद्वितीत्यन्तम् * तथाच ब्रह्म-
णि सर्वत्र सर्वगुणसत्त्वेऽपि न सर्वत्र सर्वे प्रकटयतीति प्रकरणभे-
देन तत्तद्रूपतदीयतत्तद्गुणकथनादवगम्यते । तथा सति तत्तदधि-
कारिणा तत्तद्गुणा एव तत्र भावनीया इति स्वरूपाणामन्यथात्वा-
भावात् तस्मिन्तस्मिन्नुपास्ये रूपे तदेकत्वतदेकरसत्वयोरनपायान्ना-
ब्रह्मत्वम् । अत एव, अपि संराधनसूत्रे ज्ञानप्रसादेनेति श्रुत्या ज्ञाना-
धिकारिणो निष्कलदर्शनम् । भक्त्यधिकारिणोऽर्जुनस्यानेकधाहृद्-
रेति स्मृत्या तद्दर्शनमुक्तमिति सङ्गच्छते । तस्मान्नात्र शङ्केत्यर्थः ।
* अत्र दृष्टान्तमाहेति * एवं श्रुत्याशये विनिगमकं दृष्टान्तमाहेत्य-
र्थः । विषयवाक्योदाहरणेन दृष्टान्तं विवृण्वन्ति । * अस्मिन्नित्यादि *
इदं वाक्यं तैत्तिरीयसंहिताषष्ठकाण्डद्वितीयाध्यायस्थम् । अर्थस्तु,
अहीनाख्ये सोमयागं अहीनसत्रे च उपसाहिनसंख्यां पूर्वं विधाय
तेषु दिनेष्ववान्तरदीक्षाङ्गव्रतपानस्तनसंख्यां विवक्षते । तत्राऽवान्तर-

पूर्वमुक्ता । तदग्रे परोवरीयसीमऽवान्तरदीक्षामुपेयाद् यः कामये-
तामुष्मिन् मे लोकेऽर्धुकं स्यादिति चतुरोग्रेऽथ त्रीनथ द्वावथैक-
मेषा वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षेति पठितम् । अस्य दीक्षाप्रकरणे
पठितत्वाद् दीक्षां विनोक्तरीत्या व्रते तु न परोवरीयस्त्रमेवं भक्ति-
प्रकरणीयानामथर्वणोपनिषदाद्युक्तरूपाणां न भक्तिरहितापास्य-
त्वम् । ज्ञानसाधनत्वेन विष्णुस्मरणादावपि क्रियमाणे भक्तित्वं
नेति । अथवा पूर्वसूत्रेण सर्वरूपेषु मिथः सर्वधर्माणामुपसंहारः
प्राप्तः । स चैकान्तिकभक्तानुभवविरुद्ध इत्यत्र व्यवस्थितविकल्प-
माह । न वेत्यादिना । सर्वेष्ववतारेषु भगवदवतारत्वेन साधारणी
भक्तिर्यस्य स सर्वत्रोपसंहारं करोतु नाम । यस्त्वेकान्ती तस्य

दीक्षा द्विविधा । योऽस्मिन् लोके समृद्धिशीलं फलं कामयते त-
स्याराग्रावान्तरदीक्षा । सोमक्रयदिने सायमेकस्तनम् । अपरेद्युः प्रा-
तर्द्वौस्तनौ सायं त्रीन् स्तनान्, परेद्युः प्रातश्चतुस्तनान् । एवं पाने आ-
राग्रावान्तरदीक्षा सिद्ध्यति । सा पूर्वमुक्ता । आरंभलीवर्हप्रतोदनलो-
हं, तदद्वयं मुखं यस्याः सा आराग्रा । तदग्रं परोवरीयसीवाक्येऽप्या ।
तत्र विपरीतं व्रतम् । सोमक्रयणादिने चतुरः स्तनान्, दुष्टुः, अपरेद्युः
प्रातस्त्रीन् सायं द्वौ, परेद्युः प्रातरेकमित्येवं दिनत्रय इति । तेन सिद्धमा-
हुः । * अस्येत्यादि * तथाच तत्तद्भक्तिमतां तथा तथोपासनापरि-
पाके तत्र ब्रह्मत्वस्यानुभवाच्च ब्रह्मत्वशङ्कादयः । अभक्तशङ्कामात्रेण
तु न तत्र तदबाध इति तेषां ब्रह्मत्वं निर्विघ्नमित्यर्थः । ननु ज्ञानार्थम-
पि विष्णुस्मरणादेः क्रियमाणत्वात् कथं न तेषां रूपाणां भक्तिरहिता-
पास्यत्वमित्यत आहुः । * ज्ञानेत्यादि * इदं भक्तिहंसे प्रपञ्चितमतो
नात्र व्युत्पाद्यते । अथ पूर्वसूत्रेणैवोक्ताशङ्कानिवृत्तावस्य न तथाव-
श्यकत्वमित्यरुच्या प्रकारान्तरेण सूत्रं व्याचक्षते । * अथवेत्यादि *
* पूर्वसूत्रेणेति * उपसंहारसूत्रेण । * इत्यत्र व्यवस्थितविकल्पमा-
हेति * । इति हेतोरस्मिन् सूत्रे तथाहेत्यर्थः । व्यवस्थास्वरूपं स्फुटी-
कुर्वन्ति । * सर्वेष्वेत्यादि * ।

स्नेहोत्कर्षेणान्तःकरणमेकस्मिन्नेव रूपे पर्यवसितमिति रूपान्तर-
मन्तःकरणारूढं न भवसेवेति नोपसंहारसम्भावनापीति । तदेत-
दुच्यते । न वेत्यनेन । तत्र हेतुः । प्रकरणभेदादिति । श्रुत्या-
दिषु तत्तदधिकारिणमुद्दिश्य तत्तत्प्रकरणमुक्तम् । तेनात्र प्रकर-
णभेदेन अधिकार उच्यते । एवं सत्युपासकादिभ्य उक्तरीत्यो-
त्कृष्टाधिकारादित्यर्थः सम्पद्यते ॥ परोवरीयस्त्वादिवदिति ॥ प-
रस्मात्परश्च, वराच्च वरीयानिति परोवरीयानुद्गीथः । तथाचाक्ष्या-
दित्यादिगतहिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टोपासनाया अप्युद्गीथो-
पासनत्वेन साम्येऽपि सर्वोत्कृष्टत्वेनैवाद्गीथो भासत इति, न
हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणोपसंहारः परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टोद्गीथो-
पासनायामेवं प्रकृतेऽपीति ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

* तदेतदिति * व्यवस्थितं विकल्पनम् ।

* तत्र हेतुरिति * व्यवस्थायां हेतुः । नन्वस्तु व्यवस्थायाम-
धिकारभेदस्य हेतुत्वं तथाप्यनुपसंहार उत्कृष्टाधिकारो हेतुरिति
कथं गम्यते इत्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तेन गम्यते इति बोधनाय दृष्टान्तमु-
पन्यस्य व्याकुर्वन्ति । * परस्मादित्यादि * । छान्दोग्ये प्रथमप्रपा-
ठके प्रवाहणेनोद्गीथकुशलतमेनोद्गीथविद्यासमाप्ताबुक्तम् । आकाशो
ह्यैवैश्वरो ज्यायानाकाशः परायणं, स एष परोवरीयानुद्गीथः स ए-
षोऽनन्त इति तद्विद्यायामेवाक्ष्यादित्यादिप्रतीकोपासनाप्युक्ता । अत-
स्तत्र हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणसत्त्वेऽपि सामगतिपरंपराविश्रान्तिस्थान-
भूतपरोवरीयस्त्वगुणविशिष्टोपासकस्य ते गुणा नैतस्मादुत्कृष्ट-
त्वेन भान्तीति न तदुपसंहारस्तथा तत्तदेकान्तिन उपास्ये रूपे गुणा-
न्तरसत्त्वेऽपि तेषामुत्कृष्टत्वेन भानाभावान्नोपसंहार इत्यर्थः ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ पूर्वसूत्रेऽधिकारभेदेनोपसं-
हारानुपसंहारौ व्यवस्थापितौ । तां व्यवस्थामेवं दृढयितुं किञ्चिदा-

एकान्यनेकान्तिनोरापि श्रीरामोपासकत्वादिसंज्ञा त्वविशिष्टे-
कान्तिनोऽप्युपसंहारो युक्त इत्याशङ्कोत्तरं तु, न वा प्रकरणभेदा-
दित्यनेनैवोक्तम् । संज्ञा तु लौकिकी, अधिकारस्त्वान्तरः । स एव
बलीयानिति । संज्ञैकत्वस्य हेतोरन्वयव्याभिचारमाह । अस्ति तु तद-
पीति । प्रमितभेदेष्वप्युपासनेषु परोवरीयस्त्वादिषु संज्ञैकत्वमुद्गी-
थोपासनेऽप्यस्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

शङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याकुर्वन्ति । * एकान्ती-
त्यादि * रूपप्राधान्यवानेकान्ती, ब्रह्मत्वप्राधान्यवानेकान्ती । तयो-
रुक्तसंज्ञैकत्वेनोपसंहारप्रयोजनकहेतुचतुष्टयसिद्धौ रूपप्राधान्यकृता-
धिकारमात्रस्याप्रयोजकत्वात्तथेत्याशङ्कोत्तरं त्वतिप्रसङ्गवारकतया-
ऽऽवश्यकत्वेन अधिकारस्योपसंहारनियामकतासमर्थनावुक्तम् । * सं-
ज्ञैकत्वस्येत्यादि * अधिकारस्यान्तरत्वेऽपि प्रमाणेष्वगणनान्न संज्ञातो
बलीयस्त्वमित्याशङ्क्य तस्य तथात्वमाहेत्यर्थः । * प्रमितभेदेष्वित्या-
दि * छान्दोग्ये अमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्युद्गीथावयवं प्रणवं
प्रस्तुत्य तस्य रसतमत्वादिगुणोपव्याख्यानपूर्वकं, देवासुराः संयतिर
इत्यादिना, अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रि र-
त्युद्गीथावयवप्रणवविषयमुपासनमुच्यते । तथा आदित्यादिपुरुषप्र-
तीककम् । तथा आकाशमुपक्रम्य परोवरीयस्त्वगुणकम् । वाजस-
नेयके तु, हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति कृत्स्नमुद्गीथं प्रस्तुत्य,
अथ हेममासन्यं प्राणमुचुस्त्वं न उद्गायेत्यादिना कृत्स्नोद्गीथविषय-
मासन्योपासनमुच्यत इति प्रकरणभेदविषयभेदाभ्यां प्रमितभेदेष्व-
पि तेषु सा संज्ञाऽस्ति । उपसंहारहेतुर्विद्यावेद्ययोरभेदस्तु नास्तीति न
संज्ञामात्रेणोपसंहारः प्रयोजकं शक्यतेऽतो न पूर्वोक्तव्यवस्थाभङ्ग इ-
त्यर्थः । एवमन्यथात्वसूत्रेण परोवरीयः सूत्रप्रथमवर्णकेन च वेद्यै-
क्यबाधकं परिहृतम् । तद्वितीयवर्णकेन, संज्ञासूत्रेण च समाचार-
सूत्रोक्ता अधिकारस्योपसंहारनियमहेतुता प्रपञ्चितेति चतुःसूत्र्यां
परापरविद्यासाधारण्येन तौ निर्णीतौ । एवमत्र स्वाध्यायसूत्र-
मारभ्य षड्भिः सूत्रैरुपसंहारप्रकारो विचारितः । तेनाऽत्र गुणो-

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

अथेदं विचार्यते । उपास्येषु रूपेषु बाल्यपौगण्डादिकमप्यु-
च्यते । तथा सति विग्रहे न्यूनाधिकभाव आपततीति तत्रोक्तं स-
च्चिदानन्दत्वमनुपपन्नं स्यात् तेषां सदैकरूपत्वात् । प्राकृतत्वे च स-
र्वमसमञ्जसं स्यादिति प्राप्त आह । व्याप्तेरिति । सर्वतः पाणिपा-
दान्तमित्यादिस्मृतेः साकारमेव व्यापकमिति । चकारात् सर्वरस
इति श्रुत्या रसात्मकत्वेन भक्तानां यादृग्रूपेण लीलारसानुभवस्ता-
दृग्रूपं क्रमेण योगमायापसारणेन प्रकटीकरोतीति बाल्यादिभावो

— — — — —

पसंहारो विषयः । स च सर्वैः सर्वेपूपास्येषु पुरुषेषु सर्वेषां गुणानां
कर्तव्य, उत तैस्तेस्तेषु तेषु तेषां तेषामिति संशयः । तत्राद्यः पूर्वः पक्षः ।
मार्गभेदेन यथाधिकारं कर्त्तव्य इति सिद्धान्तः फलति । एवञ्चात्र
सामान्यतः स्वभावरूपा गुणास्तत्तत्कार्यकर्त्तृत्वादयश्च यथाधिकार-
मुपसंहार्यत्वेनानुपसंहार्यत्वेन विचारिताः । अन्ये तु, एतत्त्रिसूच्यां
छान्दोग्यवाजसनेयकोक्तयोरुद्गीथविद्ययोरभेदो, भेदो धेति संशयमा-
पद्य पूर्वसूत्रे अभेदं पूर्वपक्षीकृत्य सूत्रद्वयेन प्रक्रमभेदकृतरूपभेदात्
संज्ञाया लौकिकत्वाद् व्यभिचारित्वाच्च विद्याभेदं सिद्धान्तयन्ति ।
तच्च तादृशसिद्धान्तस्य प्रथमसूत्रोक्तचोदनाद्यविशेषरूपहेत्वैकदेश-
भूतरूपाभावे पूर्वोक्तहेत्वभावादेव सिद्धत्वाभात्यावश्यकमिति प्रति-
भाति ॥ ८ ॥ २ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ अतः परं पुनर्ब्रह्मगतानेवान्यान् धर्मान्
अवस्थारूपान् विचारयतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * अथे-
त्यादि * । * तथा सतीति * । अवस्थावत्त्वे सति । * तत्रोक्तमि-
ति * । तेषु रूपेषु श्रुत्योक्तम् । * तेषामिति * । ब्राह्मणां सच्चि-
दानन्दानाम् । * सर्वमिति । * उपास्यरूपेषु साधितं ब्रह्मत्वं तेषां
ब्रह्मत्वेनोपासने श्रुतिविरोधपरिहारादिकं च । * इति प्राप्ते आहेति *
एवमवतारेणैवस्थाविशेषदर्शनेन पूर्वसाधितस्य वैयर्थ्यं तत्परिहा-
रमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * सर्वत इत्यादि । * क्रमेणेति * ।

पपत्तेः सर्वमुपपन्नमित्यर्थः । तेन यावदुक्तधर्मवद् ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

कालोपाधिक्रमेण । तथाचासामञ्जस्यं तदा स्याद् यदि विग्रहस्य प्राकृतत्वं तस्मिन् विग्रहे न्यूनाधिकपरिमाणवत्त्वं च कालोपाधिजन्यं स्यात् । तत्तु नास्ति । किन्त्वावरणापसारण आकाशस्येव व्यापकत्वसच्चिदानन्दविग्रहस्यावरणभूताया योगमायायाः क्रमादपसारणेन भक्तानां तल्लीलारसानुभावनार्थमिच्छया कृपया तादृशपरिमाणकं तद्रूपं प्रकटीकरोतीति यथा व्यापकस्याकाशस्य वृद्धिहासभाक्त्वमुपपन्नं तथा ब्रह्मणो रूपेष्वपि सर्वं बाल्यादिभानमुपपन्नमित्यर्थः । इदमत्र भगवता व्यासेन समञ्जसपदकथनाद् वृद्धिहाससूत्रोक्तमुभयसामञ्जस्यं स्मारयता; चकारेण, लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति च स्मारयता बोधितं श्रेयम् । भगवतो योगमायावरणं च गीतायां, नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः मूढाऽयं नाभिजानाति लोको मामजव्ययमिति स्वयमेवोक्तमिति नात्र शङ्कालेशः । सिद्धमाहुः । * तेनेत्यादि । * एवं व्याप्त्यादिना सामञ्जस्यसाधनेन यावदुक्तधर्ममुक्तं तत्सदृशं वा श्रुतिसिद्धं केवलं ब्रह्मैवेति सिद्धम् । तथाचोपास्यरूपेषु प्रतीयमानानां नित्यानामेव बाल्यपौगण्डादिधर्माणां परिमाणानां तत्तल्लीलानां चावरणतद्गङ्गजन्यप्रतीतविषयत्वेनाविरोधमवधार्य भक्तिमार्गीयेण तेऽप्युपसंहार्या इत्यर्थः । तथाच बाल्यादिभावो विषयः । उपपद्यते, न वेति संशयः । पूर्वपक्षसिद्धान्तो स्फुटो ॥

रामानुजानां मते इदं पूर्वस्यैव शेषः ॥

शांकर भास्करे च मते तु ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथमित्यत्र श्रयमाणं सामानाधिकरण्येऽध्यासापवादपर्यायविशेषणपक्षाणां मध्ये को वा युक्त इति संशये अध्यासपक्ष एकस्मिन् शब्दे लक्षणापत्त्या, द्वितीये च एकस्य निवृत्तेरदृष्टायाः कल्पनापत्त्या, तृतीयस्य चाप्रसिद्ध्या असंगतत्वं, त्रयाणाम् । अतो विशेषणपक्षो युक्त इति सिद्धान्तितम् ।

तदकाण्डताण्ड्यं प्रतिभाति । तन्मते प्राणादीनां यथायथम्

ननु ब्रह्मधर्मत्वेन ते सर्वे नित्या वाच्याः । ते च तत्तद्भक्तवि-
शिष्टाः । तत्र चैकस्यैव भक्तस्य पौर्वापर्येणानेकलीलासम्बन्धित्वं
श्रूयते । तथाच पूर्वलीलाया नित्यत्वेन तत्सम्बन्धिभक्तस्यापि त-
थात्वं वाच्यम् । एवं सति तस्यैवाग्रिमलीलासम्बन्धोऽशक्यवचनः ।
तथा वचने तु पूर्वलीलाया नित्यत्वं भज्येत । नित्यत्वे त्वग्रिमली-
लासम्बन्धिनो भिन्नत्वं स्यात् । तच्चानुभवतदावेदकमानविरुद्ध-
मित्यत उत्तरं पठति ॥

अब्रह्मत्वेन ब्रह्मकार्यत्वेन च तत्र ब्रह्मदृष्टिवत् प्राणादिदृष्टेरप्यध्यस्तत्वेन
अङ्कुरे उद्गीथदृष्टेरपि तथात्वं विशेषाभावादिति ॥ ९ ॥

अग्रिमसूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि । * अनुच्छि-
त्तिधर्मेति श्रुत्या ब्रह्मधर्माणामनुच्छेदश्चावणाद् ब्रह्मधर्मत्वेन ते
सर्वे बाल्यादयो नित्या ध्वंसाप्रतियोगिनो वाच्यास्तं च ली-
लानां तत्तद्भक्तानुभावनार्थत्वात्तत्तत्क्रीडोपयोगिभक्तविशिष्टास्त-
त्र कृष्णोपनिषद्येकस्यैव भक्तस्य पौर्वापर्येणानेकलीलासम्बन्धित्वं,
यो नन्दः परमानन्दो यशोदा मुक्तिर्गोहनीत्यादिना श्रीनन्दादि वृन्दा-
पर्यन्तानां स्वरूपकथनानन्तरं, सोऽवतीर्णो महीतले, वने वृन्दा-
वने क्रीडन् गोपगोपीसुरैः सहति तैः सह क्रीडाकथनाच्छ्रूयन्त ।
लीलासम्बन्धित्वेचाकरोत्या भक्तस्यापि नित्यत्वं वाच्यम् । एवं
पूर्वलीलातत्सम्बन्धिभक्तयोर्नित्यत्वेन पूर्वलीलावैशिष्ट्यस्यापि नित्य-
त्वे सति तस्यैवाग्रिमलीलासम्बन्धोऽशक्यवचनः । तस्यैवाग्रिम-
लीलासम्बन्धवचने त्वेकस्य युगपद्विरुद्धलीलाद्वयानुभवस्याशक्य-
वचनतयाग्रिमानुरोधे पूर्वलीलानित्यत्वं भज्येत । पूर्वनित्यत्वे चैकस्य
युगपदनेकलीलासम्बन्धस्याशक्यवचनतया अग्रिमलीलासम्बन्धिनो
भक्तस्य पूर्वलीलानुभवकर्तुः सकाशाद् भिन्नत्वं स्यात् । तच्च भिन्न-
त्वं लीलानुभावतु भक्तैक्यावेदकप्रमाणभूता या कृष्णोपनिषत्स्थ-
श्रुतिस्तद्विरुद्धं चेति लीलानित्यत्वे भक्तभेदप्रसङ्गादुक्तश्रुतिविरोधो,
भक्तभेदे च लीलानित्यत्वमङ्गादनुच्छित्तिधर्मश्रुतिविरोध इत्युभय-
तःपाशारज्जुरित्याशङ्क्यामुपसहारदौर्घ्ये प्रसते तन्निवृत्त्यर्थमुत्तरं
सूत्रं पठतीत्यर्थः ॥

सर्वाभेदादन्यत्वेमे ॥ १० ॥

लीलामध्यपातिनां सर्वेषां पदार्थानां ब्रह्मणा सहाभेदाद् ब्रह्मणश्चैकत्वात् पूर्वलीलातोऽन्यत्रोत्तरलीलायामपीमे पूर्वलीलास्त्वान्धिन एव त इत्यर्थः । अत्रेदमाकूतम् । रसो वै स इति श्रुत्या,

सर्वाभेदादन्यत्वेमे ॥ व्याकुर्वन्ति । * लीलेत्यादि * । ब्रह्मणा सहाभेदादिति * । 'तस्मान्न भिन्ना एतास्तु आभिर्भिन्नो न वै प्रभुः । भूमावुत्तारितं सर्वं वैकुण्ठस्वर्गवासिनमि'ति कृष्णोपनिषच्छ्रुतौ सर्वासां ब्रह्माभेदश्रावणेन तन्न्यायेनान्येषामपि पदार्थानां तथात्वात् । नन्वस्तु भक्तानां ब्रह्माभेदस्तथापि पूर्वोक्ताशङ्कायाः कथं निवृत्तिरित्याकाङ्क्षायामभेदस्वरूपं व्याकुर्वन्ति । * अत्रदमित्यादि * । प्रकाशाश्रयाधिकरणे स्वरूपधर्माणां ब्रह्माभेदस्तादात्म्यरूपो भेदविरुद्धसम्पन्निर्णीतस्तत्र परिच्छिन्नकार्यकर्तृत्वस्य भेदनिर्णायकत्वेन सच्चिदानन्दरूपस्य चाभेदनिर्णायकत्वेन भेदात्यन्ताभावरूपस्याभेदस्याभावात् । तस्यां च सम्पदि स्वाश्रयाविनाभूतत्वं प्रविष्टमिति ब्रह्माविनाभूता ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानन्दरूपाः स्वरूपधर्मा इति सिद्धम् । असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सद्जायत, तदात्मानं स्वयमकुरुत तस्मात् तत् सुकृतमुच्यत इति, यद्वैतत् सुकृतं, रसो वै स इति श्रुतौ च, सोऽकामयतेत्यादिना पूर्वानुवाक उक्ता या सृष्टिस्ताम्, असद्वेत्यादिना असाधुत्वेन प्रदर्श्य, ततो वै सद्जायतेत्यनेन विवक्षितस्य प्रकटितस्य साधुत्वमुक्त्वा तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां तदात्मानमित्यादिना ततो विशेषमाह । तत्र हि प्रजायेयेति द्वितीयाऽऽकारादुच्चनीचभावः । अत्र तु स्वयमेव परिणत इत्ययं परिणामः सुकृतरूप इति । ननु तत्रापि, बहु स्यामिति पूर्वाकारात् स्वस्यैव परिणामे कथमस्यैव सुकृतत्वं, न तस्येत्याकाङ्क्षायामेतस्य सुकृतत्वहेतुमाह । यद्वैतत् सुकृतं, रसो वै स इति । वैशब्द उक्तशङ्कानिवृत्त्यर्थः । एवंकाराऽर्थो वा । तथाच यदेतत्सुकृतं स वै निश्चयेन रसः सर्वसारभूत आनन्दः । तदेवाग्रे परिचाययति । रसं ह्येवायमित्यारभ्यानुवाकसमाप्तिपर्यन्तम् । तथाच पूर्वसृष्टौ सच्चित्तोरेव

सर्वरस इति श्रुत्या च सर्वरसात्मकत्वं ब्रह्मणो निर्णीतम् । तथाच यस्य रसस्य ये विभावानुभावादिरूपास्तैः स रसः सम्पद्यते । आतानवितानात्मकतन्तुभिः पट इव । अतस्तत्तादात्म्यं रसस्येति सर्वाभेदो निष्पत्युह इति । ननु विरुद्धदिव्ययोरेकजातीयभाववतोर्भक्त्यतिशयेन युगपदेकजातीयलीलासहितभगवत्प्रादुर्भावे भगवतो व्यापकत्वेनैवं प्रादुर्भावस्योपपन्नत्वेऽपि लीलापदार्थानामव्यापकत्वाद्युगपदाविर्भावोऽनुपपन्नः । भक्तयोः समानत्वाद्भक्तिमार्ग-

— — — — —

प्राधान्यं, नानन्दस्य । इह त्वानन्द एव तत्तद्रूप इति तस्याः सकाशादभिमन्यं विशेष इत्यर्थः । एवं सर्वरस इति श्रुतौ च सर्वरसाऽऽत्मकत्वेन । तेनैताभ्यां ब्रह्मणो रसात्मकत्वं निर्णीतम् । तेन यत् सिद्धं तदाहुः । * तथाचेत्यादि * । * विभावानुभावरूपा इति * । आलम्बनविभावरूपा भक्ता, उद्दीपनविभावरूपा ऋत्वादयः । अनुभावाः कटाक्षवेणुवादनादयस्तेषां सर्वेषामेवं तादात्म्यरूपे अभेदे निर्विघ्ने लीलास्थानां भक्तानां ब्रह्मात्मकत्वेन नित्यत्वात् पूर्वोत्तरलीलासम्बन्धित्वं निर्विघ्नम् । लीलानां च ब्रह्मधर्मत्वान्नित्यत्वम् । एवं सर्वेषां नित्यत्वे युगपत्सर्वलीलानुभव आपतति । स च, अङ्गसङ्गं करिष्यामीत्यादिश्रौतप्रयोगाऽन्यथानुपपत्त्यवगतभगवादिच्छामहिम्ना, तत्सामर्थ्यमहिम्ना च निवारणीया, न तु भक्तानुभवादेरनित्यत्वस्वयं कल्पनीयम् । ब्रह्मणो मनोवागगोचरत्वस्यानिरुक्तादिश्रुतिसिद्धत्वात् । इदमत्र बोधसौकर्यार्थमुक्तम् । उत्पत्तिपक्षस्याप्येकदेशत्वेनादरणात् । वस्तुतस्तु यथा लीला सम्पद्यते तत्प्रकारकं सर्वं ब्रह्मैव । तथैव लीलापायदकमव्यक्तमनन्तरूपं, विश्वं पुराणं तमसः परस्तादिति श्रुतेः । 'यथा सुवर्णं सुकृतं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यमस्यातदेव मध्यं व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वदित्येकादशे भगवद्वाक्याच्च । उपपत्तिपक्षस्यैव मुख्यत्वात् । तच्च प्रागेवोपपादितोमिति न किञ्चिदनुपपन्नमित्यर्थः । अत्रैव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति । * नान्वित्यादि * सामञ्जस्यादित्यन्तम् * । * प्रादुर्भाव इति * । विचार्य-

विरोधापाताद्विनिगमकाभावाच्चैकत्र मायया प्रदर्शयतीति च न
वक्तुं युक्तमिति शङ्काप्येताभ्यां निरस्तेति ज्ञेयम् । ब्रह्मणो व्याप-
कत्वाललीलायाश्च तेन सहाभेदात्तथात्वादेकस्मै भक्ताय यथा ब्रह्म-
णा सह लीलापदार्था आविर्भवन्ति तथैव तदैवान्यत्रापि भक्त-
समानदेश आविर्भवन्तीति सर्वसामञ्जस्यात् ॥ १० ॥

ननु व्यापकत्ववत् पूर्णानन्दैश्वर्यवीर्यादयोऽपि धर्मास्तेषु प्र-
तीता भवेयुः । नचैवमस्ति । दुःखसम्भावनायां प्रभुमेव प्रार्थयन्ति
यतः । एवं सति व्यापकत्वमपि न वक्तुं शक्यम् । तुल्यत्वादत
उत्तरं पठति ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

पूर्णानन्दैश्वर्यादयः प्रधानस्य धर्मिणो ब्रह्मण एव धर्माः ।

माण इति शेषः । * इति शङ्केति * । लीलासम्बन्धिपदार्थाव्याप-
कत्वकृता शङ्का । * तथात्वादिति * । व्यापकत्वात् । तथाच तेऽपि
व्यापका एव । परिच्छिन्नत्वप्रतीतिस्तु तेन तेन प्रकारेण ततस्ततो
मायापसारणाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य साधितत्वाच्चेति न किमप्यनु-
पपन्नामित्यर्थः । तेन स्वरूपप्रधानस्य भक्तिमार्गीयस्य तत्तल्लीलासम्ब-
न्धिनां भक्तादयो गुणाः सर्वेऽप्युपसंहारणीया इति बोधितम् ।

अन्ये त्वत्र छान्दोग्यवाजसनेयिकौशीतकिनां ज्येष्ठ्यश्रेष्ठ्या-
दिगुणिका प्राणवैद्यका, भिन्ना वेति संशये भिन्नेत्याशङ्क्य छान्दो-
ग्यवाजसनेयिनोर्गुणाधिक्येऽपि रूपाभेदाद्विद्यैक्ये कौशीतकिनामपि
वाशिष्ठत्वादिगुणोपसंहारं सिद्धान्तयन्ति ।

तदस्मन्मते समाचारसूत्रे निरूपणप्रकारभेदस्य प्रायश्चित्ता-
द्यनुभवायकत्वे उपसंहारानुगुण्यस्थापनादुपसंहारसूत्रेऽर्थाभेदकथ-
नाच्च सिद्धयतीत्युपेक्षितं बोध्यम् ॥ १० ॥

अग्रिमसूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । आनन्ददादयः
प्रधानस्य ॥ व्याकुर्वन्ति । * पूर्णेत्यादि * ।

लीलापदार्थास्तु ब्रह्मधर्मत्वेन व्यापका उच्यन्ते । व्यापकस्य धर्मि-
णोऽनागन्तुकधर्मस्य व्यापकत्वनियमात् । न हि धर्मेषु पूर्णानन्द-
त्वादयः सम्भवन्ति । धर्मित्वापत्त्या धर्मत्वव्याहतेः । अत एवात्र
प्रधानपदमुपात्तं, धर्मगुणभावेन लीलापदार्थानामाविर्भाव इति ज्ञा-
पयितुम् ॥ ११ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

ननूपासकस्य प्रियत्वादिप्रकारकज्ञानक्रममादाय प्रियत्वा-

* व्यापकत्वनियमादिति * । अयं नियम आकाशपरिमाण
आत्मचेतनायां च स्फुटः । नच पूर्णानन्दैश्वर्याद्यभावे तेषु ब्रह्मत्व-
स्यौपचारिकत्वापत्तिरिति शङ्क्यम् । तत्र तदनाविर्भावेनैवोपपत्तेः ।
नच तत्र को हेतुरिति शङ्क्यम् । लीलेच्छाया एव तथात्वात् । नच
तर्हि विशेषतो निर्वाच्यमिति वाच्यम् । विदितान्यत्वानिरुक्तत्वादिश्रु-
तिभिरेव तन्निवारणात् । ननु तथापि संशयो न निवर्त्ततेति चेद्, न
निवर्त्ततां नाम तथापि, भिद्यते हृदयग्रन्थिरिति श्रुतेर्भगवद्दर्शनाऽनन्त-
रमेव तन्निवृत्तेरिति यथाश्रुतमिति मन्तव्यमिति दिक् । स्वव्याख्या-
तस्यार्थस्य व्यासाशयगोचरत्वायाहुः । * अत एवेत्यादि * । एतेन
तेषु स्वरूपानन्दांशभूतजैवानन्दसत्त्वेऽपि भगवद्दानेन तद्धर्मांशभू-
तानां भजनानन्दैश्वर्यादीनां तेषु प्राकट्येऽपि न गुणभावनिवृत्ति-
रित्यपि ज्ञापितम् । अयमेवार्थः पुष्टिप्रवाहमर्यादायां, स्वरूपेणावतारे-
णेत्यादिकारिकासूक्त इति बोध्यम् । तेन भगवदसाधारणनिरङ्कुश-
जगत्कर्तृत्वादयः सर्वेशितृत्वादयश्च भक्तेषु नोपसंहर्त्तव्या इति
बोधितम् । एवं त्रिसूत्र्या भक्तिप्रकरणीया भगवद्धर्मा विचारिताः ॥११॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ आनन्दमयवि-
द्यायामानन्दादयो धर्मा ब्रह्मासाधारणा इति सिद्धम् । तत्प्रसङ्गेन
तद्विशेषणानि विचारयतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * ननूपास-
कस्येत्यादि * । उक्तत्रिसूत्र्यां साकारत्वव्यापकत्वादयो भक्तसा-
धारणाः, पूर्णानन्दैश्वर्यादयस्तु भगवदसाधारणा इति भगवद्धर्मरूपेषु

दिधर्माणां शिरस्त्वादिरूपत्वमानन्दमयाधिकरणे निरूपितमिति लीलास्थानामपि प्रियत्वादिज्ञानस्य सत्त्वाद्वापि स्वरूपोपासकस्य प्रियशिरस्त्वादधिधर्माणामुपसंहारः कार्य इत्याशङ्क्य परिहरति । प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति । चित्तशुद्धितारतम्यहेतुकप्रियत्वादिज्ञानं लीलास्थानां चित्तशुद्ध्यपेक्षाऽभावात् सम्भवतीति न तेषामत्रोपसंहारः कार्य इत्यर्थः । अथवा नन्वानन्दमयोपासनामथर्वणो-

भक्तेषु न त इति स्थितम् । तथा सत्यानन्दादय इव प्रियशिरस्त्वादयोऽपि तत्र पठितत्वात् तदसाधाराणा इति प्रियादीनां शिरस्त्वादिरूपत्वमानन्दमयाधिकरणे अन्नमयादिपूपासनाकथनेनोपासकस्य ज्ञानक्रममादाय निरूपितम् । तेन लीलास्थानां भगवति प्रियत्वादिज्ञानस्य सत्त्वाद् भक्तिमार्गीयोपासने तेषां पुरुषविरुद्धत्वभानेऽप्यसाधारणत्वात् प्रियत्वादिषु शिरस्त्वादिके अधिके श्रौतत्वाद्भाविते दोषाभावात् तेषामुपसंहारः कार्य इत्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । सूत्रं तात्पर्यकथनमुखेन व्याकुर्वन्ति । * चित्तशुद्धीत्यादि * । अत्र प्रधानस्येतिपदं पूर्वसूत्रादनुवर्तते । तथाच चित्तशुद्धितारम्येन भासमाने प्रधानस्य भेदे हि यस्माद्धेतोः, उपचयापचयौ प्रमोदमोदरूपावानन्दोपचयापचयावुपासकस्य भासन्ते । लीलास्थानां तु ब्रह्मतादात्म्यस्य पूर्वाधिकरणे उक्तत्वात् तादृशां चित्ते तारतम्यभानस्य कुत्राप्यनुक्तत्वात्तदभावेन भगवति तदवयवेषु च यत् प्रियत्वादिज्ञानं तन्निरूपधिस्नेहहेतुकं, न चित्तशुद्धितारम्यहेतुकम् । अत उपासकज्ञानक्रममादाय श्रुतौ निरूपितानां प्रियशिरस्त्वादीनामप्राप्तिः, प्राप्तिरेव न सम्भवतीति भक्तिमार्गे तदनुसारिणा स्वरूपोपासकेन तेषामुपसंहारो न कार्य इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे उपासनामार्गीयस्य तदुपसंहारपक्षोऽर्थादेवायाति, तथाप्यानन्दमयवाक्येऽर्थवणोपनिषदि च सदानन्दत्वस्योक्तत्वादुभयप्राधान्येनोपासकस्य निर्णयो न सिद्ध्यतीत्यतः सूत्रं प्रकारान्तरेण व्याख्यातुमवतारयन्ति । * अथवेत्यादि * । उक्तविधस्योपासकस्य पुरुषरूपविरुद्धपक्षाद्युपसंहारस्यायुक्तत्वादानन्दमयवाक्ये च पुरुषस्य विधामात्र-

पनिषदुक्तपञ्चरात्राद्यागमोक्तप्रकारेण कुर्वतः पुरुषरूपे पक्षाद्युप-
संहारस्यायुक्तत्वादानन्दमयाधिकरणे तद्रूपस्यैवोक्तत्वात् पुरुषरूपः
कथमानन्दमयः । तथात्वे वा कथं नोक्तोपसंहारः । अपरं च ।
मोदप्रमोदयोरुपचितानुपचितानन्दरूपयोर्युगपत्सत्त्वेन देशभेदेना-
पि भिन्नत्वान्नित्यानन्दैकरसे ब्रह्मणि तादृगरूपकथनमनुपपन्नमित्या-
शङ्का परिहरति । प्रियशिरस्त्वादीति । यथार्थवर्णोपास्यात् प्रि-
यशिरस्त्वादिविशिष्टस्य भेदः स्यात् तदा तदप्राप्तिः स्यान्न च त-
थेति प्रियशिरस्त्वादिकमुपासनामार्गीयस्याप्याथर्वणिकादेरुपसंहार्य-
मेवेत्यर्थः । चित्तशुद्धितारतम्यहेतुकं प्रियत्वादिज्ञानमिति पक्षे परो-

मेव गृहीतम् । तच्च स्वीत्वव्यवच्छेदार्थत्वेनापि युज्यते इति पक्षिरू-
पस्यैवोक्तत्वात् पुरुषरूपः कथं सः । अतः सोपासना एतदुपनि-
षदुक्तरूपेण न युक्ता । अथ ब्रह्मत्वस्याविशिष्टत्वादेतदुपनिषदुक्त-
स्याप्यानन्दमयत्वेऽत्रापि पक्षिरूपस्य सत्त्वात् कथं न पक्षाद्युपसं-
हार इत्येका शङ्का । अपरञ्चेत्यादिनोक्ता मिथ्यावादिकृता द्वितीया ।
* देशभेदेनेति * । दक्षिणोत्तरभेदेन । * तादृशरूपकथनमिति * ।
भेदयुक्तरूपकथनमानन्दमयवाक्येऽनुपपन्नमित्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्व-
न्ति । * यदीत्यादि * । तथाचास्य सूत्रस्य तर्कगर्भत्वेनाऽपि व्या-
ख्यातुं शक्यत्वात् । वाक्यद्वयेऽप्युक्तस्य ब्रह्मण ऐक्येन विरुद्ध-
धर्माश्रयत्वेन च पूर्वाशङ्कोक्तस्योभयरूपत्वस्य पक्षिरूपत्वस्य वा दु-
ष्टत्वादुपासकस्यात्र तदुपसंहारो न दुष्ट इति भावः । ननु प्रमोद-
मोदयोरुक्तरूपत्वे भेदस्तु सिद्ध एवेति कथं तदभाव इत्यत आहुः ।
* चित्तत्वादि * । अपिः समुच्चये । तथाच मान्त्रवर्णिकसूत्रव्या-
ख्याते मोदप्रमोदयोः परिनिष्ठितापरिनिष्ठितानन्दपक्षे । तयोस्तादृ-
शत्वज्ञानस्य चित्तशुद्धितारतम्यहेतुकत्वेन स्वरूपाभेदकतया ब्रह्मणि
भेदाभावात्तथा । वस्तुतस्तु परोक्षवादोऽयमिति प्रतिज्ञाय तत्र नि-
रुपधिप्रीतिरेव मुख्येत्यादिना व्युत्पादितं परोक्षवादपक्षे च रसा-
त्मके स्वरूपे तदात्मका एव भावा भक्तानां हृदि तथा स्फुरन्तीति

क्षवादपक्षेऽपि तत्र भेदाभावान्मोदप्रमोदयोर्न त्वदुक्तं रूपत्वमित्यर्थः । ब्रह्मधर्मा एव भिन्ना इत्युपासनार्थं तानादाय शिरःपाण्यादि-
निरूप्यत इति तत्रैव निरूपितमस्माभिः । यद्यप्यानन्दमयाधिकर-
ण एवास्यार्थस्योक्तत्वान्नैयं शङ्का सम्भवति । तथापि गुणोपसं-
हारप्रसङ्गे मिथ्यावादिन आपाततः शङ्का सम्भवतीत्याचार्येणो-
क्त्वा निरस्ता ॥ १२ ॥

ननूपास्यरूपस्याविरुद्धा एव गुणा उपसंहर्तव्या, न तु वि-
रुद्धाः । तथाच पुरुषरूपे पक्षादिविरुद्धमिति न तदुपसंहार्यमित्या
शङ्काह. ॥

तादृशप्रतीतेस्तद्भावहेतुकत्वेन रसरूपे ब्रह्मणि भेदाभावान्मोदप्रमो-
दयोर्नोपचयापचयरूपत्वमिति । अयम् अर्थः सूत्रतात्पर्यगोचरः ।
तथाच भेदाभावाद्यथा संकर्षणस्वरूपापवर्णने, किरीटसाहस्रमणि-
प्रवेकप्रोद्योतितोद्दामफणासहस्रमिति वदुचित उपासनामार्गीयस्य
तदुपसंहारो, भक्तिमार्गीयस्य तु परोक्षवादोक्तरीत्या प्रियत्वादेरं-
वोपसंहार इति भावः । ननु मा भूतामानन्दोपचयापचर्यौ स्वरू-
निष्ठौ, तथापि प्रियत्वादीनां शिरस्त्वादिभावनं तु विरुद्धमेवेति
कथं तदुपसंहार्यमित्यत आहुः । * ब्रह्मेत्यादि * । * तत्रैव निरूपि-
तमिति * तस्मिन्नेव वर्णके, पुरश्चक्रे द्विपद इति श्रुतिविचारं भ-
क्तानामलौकिकदेहस्थित्यर्थमन्नमयादिरूपस्तत्र तत्र प्रविशति । जी-
वे त्वानन्दमय इति निरूपितम् । तथाच जीवे पक्षिरूपेण प्रविश-
तोऽवयवा भिन्ना एव, ते जीवस्य यथाधिकारं प्रियारिरूपेण भास-
न्त इत्युपासनायां त उपसंहार्याः । भक्तिमार्गीयस्य तु तेषु भेद-
भानात् ते तत्र नोपसंहार्या इति पूर्वोक्ताधिकारनियता वर्णकद्व-
यसिद्धा व्यवस्थेत्यर्थः । ननु यद्यानन्दमयाधिकरणे अयमर्थः सूत्र-
कारेण सूचितः स्यात् पुनरत्र किमिति वदेदित्याशङ्कनयामाहुः ।
* यद्यपीत्यादि * । * इयमिति * । मोदप्रमोदविषयिणी । तथा-
चैतदर्थं पुनः कथनमतो न दोष इत्यर्थः ॥ १२ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे पुरुषरूपे विरुद्धत्वेन ये भासामाना धर्मास्तेऽप्युपसंह-
र्त्तव्याः । तत्र विरोधव्यवच्छेदज्ञापनाय तु शब्दः । तत्र हेतुरर्थ-
सामान्यादिति । अर्थः पदार्थ आनन्दमयत्वलक्षणस्तस्य समानत्वा-
देकत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

अथानन्दमयाधिकरण उक्तप्रकारेण ये प्रियत्वादिधर्मास्ते-
षामेवोपसंहारः कार्यो, न तु पुरुषरूपे पक्षादीनामपीत्यग्रिमं
पठति ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

आनन्दस्वरूपस्य यावन्तो धर्मा भक्तिमार्गीयाः परोक्षवादेन
उच्यन्ते प्रियत्वप्राधान्यादयस्तेषां सर्वेषां ध्यानमासमन्ताद् ध्यानं,

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ नन्वेवं पक्षद्वयस्वीकारे को हेतुरि-
त्याकाङ्क्षायाम् इतरादिसूत्रत्रयप्रणयनमेव हेतुरिति सूचयन्तः, पूर्व-
मुपसंहारपक्षे हेतुं वदतीत्याशयेनावतारयन्ति । * ननूपास्येत्यादि * ।
व्याकुर्वन्ति । * इतर इत्यादि * । ननूपसंहारसूत्रे एवायं हेतुः
सिद्ध इति पुनः कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * तत्रेत्यादि * ।
* तत्रेति * । परस्वरूपे । * तत्रेति * । उपसंहारे । तथाच ब्रह्म-
त्वप्राधान्यनोपासने सम्बन्धि ब्रह्मैव । सदानन्दप्राधान्येनोपासने-
ऽपि, तयोरैक्यं परं ब्रह्मेति वाक्याद् भक्तेर्गौणत्वाच्च सम्बन्धि
ब्रह्मैव पुरुषत्वादिकं तु न प्रधानमतस्तन्नोपसंहारनियामकमित्ये-
तत्स्मरणाय तदुक्तिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ तर्हि भक्तिमार्गेऽपि परस्यैवो-
पास्यत्वात् तत्र कुतो नोपसंहार इत्याकाङ्क्षायामनुपसंहारपक्षे हेतुं
वदतीत्याशयेनावतारयन्ति । * अथेत्यादि * । * उक्तप्रकारेणेति *
परोक्षवादोक्तिरीतिकरसात्मकतया । एतस्य पदस्य, उपसंहारः कार्य
इत्यनेनान्वयः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * " आनन्देत्यादि * ।

तदर्थं ये धर्मा उपयुक्तास्त एवोपसंहर्तव्या, नान्ये । तत्र हेतुः । प्रयोजनाभावादिति । ध्यानपदार्थस्य तावद्भिरेव सिद्धेरधिको-
पसंहारे तथात्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

अन्येषामनुपसंहारे हेत्वन्तरमप्याह ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

प्रियमेवेत्यादिना परोक्षवादेनोक्तानां प्रियप्राधान्यादीनामेव
भावना कार्या, न तु यथाश्रुतानां शिरःपक्षादीनां तेषामविवक्षि-
तत्वात् । तत्र हेतुरात्मशब्दादिति । आनन्द आत्मेत्यनेन पूर्वोक्ता-
नां प्रियंप्राधान्यादीनां रसात्मकानामात्मा स्वरूपमानन्द इत्युक्त-
म् । अग्रे रसो वै स इति वक्ष्यमाणत्वात् तस्य च स्थायिभावा-

* ध्यानपदार्थस्येति * भक्तिमार्गीयस्य तस्य । शेषस्तु निगदव्या-
ख्यातः ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * अन्येषामित्यादि *
ननु प्रयोजनाभावेऽपि ब्रह्मस्वरूपपरताया अविशिष्टत्वात् पक्षाद्युप-
संहारे को दोष इत्याकाङ्क्षायां हेत्वन्तरमप्याहेत्यर्थः । व्याकुर्बन्ति ।
* प्रियमेवेत्यादि * । * तत्र हेतुरिति * । अविवक्षितत्वे हेतुः । *
इत्युक्तमिति * तस्मादिति शेषः । तथाच यथाऽन्नमये इदमा परिह-
र्यमानबोधनाल्लौकिकदृष्टौ पक्षादीनामविवक्षितत्वम् । तथात्र आन-
न्दपदसमभिव्याहतेनात्मपदेन प्रियादिस्वरूपस्यानन्दत्वेन बोधनाद्
भक्तिदृष्टौ पक्षादीनामविवक्षितत्वमेव दांष इत्यर्थः । नन्वाकारपूर-
कावयवप्रायपाठे प्रविष्ट आत्मशब्द आकारे तात्पर्यरहित इत्यत्र किं
मानमित्यत आहुः । * अत्र इत्यादि * आनन्दमयविवरणे आत्मानं
स्वयमकुर्वतेत्यादिना आत्मन एव प्राकट्ये रसो वै स इति रसरूप-
ताया वक्ष्यमाणत्वाद् रसस्य च निरुपाख्यरूपस्थायिभावात्मकत्वात्
तस्यैव परस्यात्मनो विवरणाय प्रपाठकप्रवृत्त्या तस्यैवानन्दमयत्वा-
च्चोपक्रमदिकं तात्पर्यलिङ्गमेव मानमित्यर्थः । नन्वेवं सति श्रुतौ

त्मकत्वात्तस्यैवानन्दमयत्वाच्च प्रियविषयकलीलामध्यपातिभक्तज्ञान-
प्रकाराणामपि रसात्मकत्वेनानन्दरूपत्वात् तेषामुपासना तूत्तमा-
ऽधिकाराभावाच्छिरःपक्षादिरूपेण कार्येति भाववती श्रुतिस्तथा
न्यरूपयत् । एतेन यत्परम्परासम्बन्धेऽप्युपास्यत्वं तदस्य महत्त्वं
कियदवधि वाच्यमिति ज्ञाप्यते । एवं सत्युपासनामार्गीयोपास्यं
विभूतिरूपं, न तु मूलरूपम् । यन्न योगेनेति वाक्यादिति
ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

पक्षादिरूपत्वं किमित्युक्तमत आहुः । * प्रियविषयकेत्यादि * तथा-
च्च न सर्वथा तत्र निस्तात्पर्योऽपि तु मुख्याधिकारिणः प्रति तथेत्य-
र्थः । ननूभयाः परस्वरूपपरत्वे तुल्यं कथमधिकारवैलक्षण्यावगति-
रित्यत आहुः * एतेनेत्यादि * । आत्मपदस्यानन्दस्वरूप एव ता-
त्पर्येण यत्परम्परासम्बन्धेऽपि पक्षादिविशिष्टानन्दमयस्योपास्यत्वं
तस्य सम्बन्धिनो महत्त्वं कियदवधि वाच्यमिति तदग्रिमया, यतो
वाच इति श्रुत्याऽपि ज्ञाप्यते । एव तस्योत्कर्षे सति उपासनामार्गी-
योपास्यं विभूतिरूपं, न तु मूलरूपम् । 'यन्न योगेन सांख्येन दानवत-
तपोऽध्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद् यत्नवानपीत्येका-
दशस्कन्धे भगवता केवलेन भावेन स्वप्राप्तिं प्रक्रम्येतरनिषेधकथना-
दग्रे च रसभाववतामेव प्रशंसाया उक्तत्वात् । तथाचैवंविध-वाक्यै-
रेव वैलक्षण्यावगतिरित्यर्थः । एवं चतुःसूत्र्या प्रियशिरस्त्वादि-
धर्माणामुपसंहारानुपसंहारावधिकारभेदेन विचारितौ । एवञ्चात्र
बोधसांकर्यार्थमवान्तराधिकरणव्यवस्था कृता । वस्तुतस्तु पञ्चदश-
सूत्रेणानेनाधिकरणेन, विधैक्यवैधैक्ययोरुपसंहारहेतुप्रयोजनयोः
परविद्यासु तद्बाधकपरिहारतद्व्यवस्थयोरानन्दादीनामसाधारण-
त्वेनानुपसंहारस्य प्रियशिरस्त्वादीनां व्यवस्थयोपसंहारस्य च निर्ण-
यात्, सर्वप्रपञ्चातीतः सर्वमुपसंहृत्यैवमेकः कारणरूपश्च भवति,
प्राणाख्यां च कलां सृजत इति बोधितम् ॥

शङ्कराचार्यास्तु, अन्यथात्वादित्रिसूत्रेऽधिकरण उद्गीथ-
विद्यां, व्याप्तश्चेत्यक्सूत्रेऽधिकरणं च तदीयशेषं, सर्वाभेदं त्येकसूत्रे च

प्राणविद्याम्, आनन्दाद्य इति सूत्रे च ब्रह्मधर्माणामेवोपसंहारानु-
पसंहारौ विचार्य, आध्यानाद्विषयसूत्रे इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्या-
दिके, सा काष्ठा सा परागतिरित्यन्ते काठकाक्ष्येऽर्थादीनां तत्तत्ततः
परत्वप्रतिपादने प्रयोजनाभावात्, सा काष्ठा सा परागतिरित्यनेन
पुरुषविषयकाऽऽद्वयप्रदर्शनाच्च तस्यैव परत्वं प्रतिपाद्यत इति सि-
द्धान्तमाहुः ।

भास्कराचार्या अप्येवमेव वदन्ति ।

तत्र परविद्याविचारं विहाय प्रथमत एवोदगीथप्राणविद्या-
विचारे बीजं न पश्यामः । युक्तं तु परविद्यासु विचार्यमाणास्वा-
नुषङ्गिकी तद्विचारस्यापि सिद्धिरिति । अतीतपादान्ते ब्रह्मण एव
धर्माणां विचारात् । समन्वयेऽपि पूर्वमानन्दवाक्यान्वयेव विचार्य प-
श्चात् प्रतीकवाक्यविचारादिति । एवमाध्यानाधिकरणविषयवाक्ये-
ऽपि अर्थादीनामिन्द्रियादिभ्यः परत्वप्रतिपादनं न निष्प्रयोजनम् ।
तत्तद्वलिष्ठताप्रतिपादनस्यैव प्रयोजनत्वात् । अन्यथा विषयत्यागे-
न्द्रियनिग्रहयोरनास्थायामिन्द्रियैर्विषयाकुपैरिति स्मृत्युक्तप्रणाड्या तैः
प्रबलानर्थप्रसङ्गात् । ज्ञाते तु तत्तन्निग्रहयोरनास्थायां तत्तत्परत्वे त-
त्यागनिग्रहादिभिः पुरुषनिष्ठपरत्वप्रतिपत्तिसौकर्यमिति तस्यैव
मुख्यप्रयोजनत्वादिति ।

रामानुजाचार्यास्तु, आध्यानादिसूत्रद्वयमग्रिमं च सूत्रद्वय-
मानन्दाद्याधिकरणस्यैव शेषत्वेनाहुः । तत्र प्रियशिरस्त्वादीनां
ध्यानार्थत्वमेव, न तु सर्वदा आनन्दमयप्रतीतावनुवर्तन्त इत्याधान-
सूत्र आहुः । अग्रिमे तु, अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इत्यानन्दम-
यस्याऽऽत्मशब्देन निर्देशादात्मनश्च शिरःपक्षपुच्छाद्यसम्भवात् प्रिय-
शिरस्त्वादयस्त्वस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं निरूपणमात्रमित्याहुः । इह तु
विभूतिरूपे तथा वर्तन्त इति मुख्याधिकाररहितानाम् आनन्दमये
ध्येयाः । मुख्याधिकारिणां तु विभूतौ ध्येया, न तु पुरुषांस्तुम् इति
विशेषः । आत्मगृहीत्यादिसूत्रद्वये तु अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय, इ-
त्यन्नात्मपदेन परमात्मैव गृह्यते । इतरवत् । आत्मा वा इदमेक ए-
वाग्र आसीत् स ऐक्षत लोकानुसृजा इत्यैतरेयवत् । कुतः ? उत्तरा-
त् । सोऽकामयत बहु स्यामिति वाक्यात् । अवधारणं च तस्माद्वा
एतस्मादिति पूर्ववाक्यस्यमाहुः । तदस्माकमपि संमतम् ॥ १५ ॥ १ ॥

आत्मगृहीतिरित्यदुत्तरात् ॥ १६ ॥

तैत्तिरीयकेऽन्नमयादिनिरूपणे पुरुषविधत्वं तेषां निरूप्य, तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति सर्वत्र निगद्यते । तत्राऽऽनन्दमयपर्यन्तं शारीरात्मत्वकथनाद्भवति संशयः । शरीराभिमाना जीव एव कश्चिदुत ब्रह्मैव । तत्र शारीरपदाज्जीव एव भवितुमर्हति । तथा सत्त्वानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं नोपपद्यते । उच्यते च भार्गव्यां विद्यायामन्नं ब्रह्मेति व्यजानादिसारभ्याऽऽनन्दमयपर्यन्तमानन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिसन्तया श्रुत्या ब्रह्मत्वमित्युभयतः-पाशा रज्जुरिति प्राप्त आह । इतरवज्जीववदात्मगृहीतेरात्मग्रहणम् । तस्यैष एव शारीर आत्मेति यत्तदुत्तरात् । यः पूर्व-

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ पूर्वाधिकरणे भक्तिमार्गीयाणां प्रियशिरस्त्वाद्यनुपसंहारे, आनन्द आत्मत्यात्मशब्दप्रयोगो हेतुत्वेनोक्त इति तत्प्रसङ्गेनानन्दमयप्रकरणस्यमात्मशब्दयुक्तवाक्यान्तरं विचारयतीत्याशयेनैतदधिकरणविषयादिकमाहुः । * तैत्तिरीयक इत्यादि * । * भवति संशय इति * आस्मिन् वाक्ये भवति संशयः । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * इदं हि वाक्यं प्राणमयमारभ्यानन्दमयपर्यन्तं पठ्यते । तत्र तस्य प्राणमयादेः, एष एव शारीरः शरीराभिमाना आत्मा इत्युक्ते, क एष इति शङ्कनायां यः पूर्वस्येत्युच्यते । तत्रापि पूर्वपूर्वविचारे सर्वेभ्यः पूर्वोऽन्नमयाऽस्तीति तस्य यः शारीर आत्मा स सर्वस्येति सिद्ध्यति । तदभिमाना च जीव एव लोके दृश्यते । तथा सति स एवानन्दमयस्याप्यभिमानित्वेनायातीति तस्यापि ब्रह्मत्वं नोपपद्यते । नचाब्रह्मत्वमेवास्त्विति वाच्यम् । उच्यते च भार्गव्यां विद्यायामन्नाद्यानन्दान्तानां ब्रह्मत्वम् । अत उभयथापि श्रुतेर्विरोधादत्र निर्णयो दुर्घट एवेति पूर्वः पक्ष इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * इतरवादित्यादि * । * जीववदिति * शारीरपदस-

स्येति सर्वत्रोक्तत्वात् सर्वेभ्य उत्तर आनन्दमयस्तस्माद्धेतोरित्यर्थः । अन्नमयादिषु सर्वेष्वानन्दमयस्यैवोक्तत्वात् तत्तच्छरीराभिमानित्वात् तथा । एतद्यथा तथाऽऽनन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितमस्माभिः । अथवाऽन्योऽन्तर आत्मेत्यन्नमयादन्यत्र सर्वत्रोक्तत्वात् पूर्वनिरूपितो यः स इतरइत्युच्यते । तथा च, यः पूर्वस्येति श्रुत्येतरवत् पूर्वनिरूपितवत् प्रकृतस्याप्यात्मग्रहणकथनं यत्तदुत्तरादिति पूर्ववत् ॥ १६ ॥

मभिव्याहाराज्जीववत् । तथाच यः पूर्वस्येति सर्वत्र कथनात् सर्वेभ्यः पूर्वो योऽन्नमयस्तस्य पूर्वमाकाशादिसृष्टिजनकस्य परस्यैव ब्रह्मण उक्तत्वात्तत्स्वरूपबोधनार्थमेवानन्दमयस्योक्तत्वाच्छारीरपद-समभिव्याहारमात्रेण जीवशङ्कनं न कार्या, किन्तूपकमादिकं विचार्य ब्रह्मैव तत्रात्मत्वेन बोध्यमित्येतदर्थमुत्तरादित्युक्तमित्यर्थः । नचाभिमानित्वे जीवत्वं स्यादिति शङ्क्यम् । सर्वात्मकत्वात् । अन्यस्यान्यस्मिन्नभिमानस्यैवाध्यासरूपत्वेन जीवत्वापादकत्वात् । पुरुषविधब्रह्मणे उपक्रान्तस्यात्मनो, ब्रह्म वा इदमग्र आसीदिति ब्रह्मत्वं निगमयित्वा, तदात्मानमेवावैदहं ब्रह्मास्मीति श्रावणेन तथाऽवसायादिति । तदेतत् स्मारयन्ति * एतदित्यादि * । ननु तस्मिन्नेव प्रकरणे शरीर आत्मेतिवद्, अन्योऽन्तर आत्मेत्यप्यात्मग्रहणमस्तीति कमात्मशब्दमत्र सूत्रकारोऽनुसन्धत्त इति न विनिगमनेत्यतो व्याख्यान्तरमाहुः * अथवेत्यादि * । * य इति * प्राणमयादिविज्ञानमयान्तः । तेन यत् सिद्धं तदाहुः । * तथाचेत्यादि * । यः पूर्वस्येति, असन्नेवेत्यनुवाक्यया श्रुत्या पूर्वनिरूपितानां प्राणमयादीनामिव यत् प्रकृतस्यानन्दमयस्यापि पूर्वसम्बन्ध्यात्मकथनं तद् उत्तरात् पूर्वव्युत्पादितरीत्या अन्योऽन्तर आत्मेत्यनुक्त्या च आनन्दमयादित्यर्थः । एवमप्यन्तरात्ममानन्दमय एव परिसमाप्यत इति निर्व्याज आत्मा स एवेति शरीर आत्मेत्यत्रापि स एव परामृष्यत इति वाक्यविनिगमनाभावेऽपि आनन्दमय एव सर्वत्र शरीर आत्मेत्यस्यार्थस्य न व्याहर्तिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्वयादितिचेत् स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

ननु सर्वत्रान्योऽन्तर आत्मेति श्रुत्या प्रत्येकमन्नमयादीनां भेदानि-
रूपणाच्छरीरपदाच्च भिन्नो भिन्नो जीव एवात्मा शरीराभिमानी-
सर्वत्रोच्यते । आनन्दमयेऽपि तथोक्तिर्या सा त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वेन
व्यापकत्वेन सर्वत्रान्वयात् । सर्वेषु शरीरेषु सम्बन्धादिसाशङ्क्य
तन्निरासायोक्तेऽर्थ उपपत्तिमाह । स्यादित्यादिना । स्यात् । आनन्दमय
एवोक्तसर्वशरीराभिमानी भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुवधारणादिति ।
एष एवेत्येवकारेणेतरनिषेधपूर्वकमानन्दमयस्यैवात्मत्वनिर्द्धारादि-
त्यर्थः ॥ १७ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

तैत्तिरीयके पठ्यते । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः स-
म्भूत इत्युपक्रम्य महाभूतसृष्टिमुक्तवाम्नायते पृथिव्या ओषधयः,

अन्वयादितिचेत् स्यादवधारणात् ॥ अत्र भाष्यमतिरोहिता-
र्थम् ॥ तथाच्चान्नमयादीनां चतुर्णामाध्यात्मिकानां विभूतिरूपत्वात्
तच्छरीरमप्राकृतसत्त्वात्मकम् । तत्र य आनन्दमयांशः प्रविष्टः स
तदभिमानी । तेन तदाधिभौतिकेष्वस्मदादिशरीरस्थेषु पञ्चकोशो-
ष्वपि स एवाभिमानी । तेनाध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसावेवा-
धिदैविक इति न्यायनैकस्यैव कार्यद्वयकर्तृत्वाज्जीवोऽपि तदभिन्न-
त्वेन सिद्ध्यति । एवमभेदे उपसंहृते सति, सर्वं सहेत पुरुषः सर्वेषां
कृष्णभावत इति न्यायेन विचारदशायां सर्वभूतमेकमेव चिन्तयेदिति
बोधितम् । श्रद्धाख्यकला च बोधिता ।

अन्येतु, ऐतरेयवाक्ये परमात्मैवोच्यते, न तु हिरण्यगर्भ
इत्याहुः । तदपि युक्तम् ॥ १७ ॥ २ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ अन्नमयादीनां कोशातिरिक्तत्वं बोध-
यितुमनुप्रसङ्गेन वदतीत्याशयेनाहुः । * तैत्तिरीयके इत्यादि * ।

ओषधीभ्योऽन्नम्, अन्नात् पुरुषः स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इति । एतदग्रेऽन्नस्योत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वमुक्त्वाऽग्रे, येऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्युच्यते । भृगुवरुणसंवादे चाऽन्नं ब्रह्मेति व्यजानादित्युच्यते । तत्र स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यनेन पूर्वोक्त एव पुरुष उच्यते? उत तद्भिन्न? इति भवति संशयः । किमत्र युक्तम् । पूर्वोक्त एवेति । यतः पूर्वोक्तस्यैव, स वा एष इत्यनेन प्रत्यभिज्ञानं प्रतीयते । तत्र ब्रह्मत्वेनोपासना कार्येऽभिप्रायेण ब्रह्मत्वेन स्तूयत इति प्राप्त आह । कार्याख्यानादपूर्वमिति । पूर्वस्यान्नकार्यस्य पुरुषस्याख्यानात्, स वा एष इत्यनेनाग्निमश्रुतिभिर्ब्रह्मत्वेन प्रतिपिपा-

* एतदग्रे इति * । अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्त इत्यग्निमानुवाके । संशयमाहुः । * तत्र स वा इत्यादि * । तथाच, अन्नात् पुरुष इति हेतुहेतुमद्भावश्रावणात् पूर्वोक्त एव अन्नजन्य एव ? उत अन्नस्य ब्रह्मत्वेनोपास्यतायास्तपसा ब्रह्मत्वेन ज्ञानस्य चाग्रे वक्ष्यमाणतया तादृशाऽन्नरसमयत्वात् पूर्वोक्तपुरुषतो भिन्नो विभूतिरूप ? इति संशय इत्यर्थः । पूर्वोक्त एवेत्यादिपूर्वपक्षस्तु स्फुटः । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * पूर्वस्येत्यादि * । एतेन कार्यस्याख्यानादकथनात् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । कार्यस्याकथनं कृत्वा अपूर्वम् अग्रे उच्यमानम् अतिरिक्तं, न तु तदिति सूत्रयोजनाऽत्र स्फुटीकृता । अत्रायमाशयः । अन्नमयश्लोके यदि कार्यभूतस्यान्नस्य ब्रह्मत्वेनोपासनाय ब्रह्मधर्माः स्तुत्यर्थमुच्येरँस्तदा, अन्नाद्वा इत्यादिना पूर्वं तानुक्ताऽग्रे सर्वे वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति येऽन्नं ब्रह्मोपासते इति सफलमुपासनमात्रं वदेत् । ब्रह्मत्वेनोपासनस्य तावतैव सिद्धेः । न तु तदग्रे पुनरपि अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठमित्यादिना भूतजनकत्वतद्वर्द्धकत्वाभ्यां धर्माभ्याम् । अतति भूतानि सततं व्याप्नोतीत्यन्नमिति भूतव्याप्तिबोधकं निर्वचनं सूचयेत् । नापि अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यत इति निरुच्यत । प्रयोजनाभावात् । एवं सत्यापि यदेवं पुनर्निर्वर्त्तिकं तेन पूर्वोक्तात् कार्यरूपादन्नादेतं व्यवाच्छनन्ति ।

दयिषितमन्नरूपमेवोच्यते, न तु पूर्वमित्यर्थः । स वा एष इति प्रत्यभिज्ञानमिति यदुक्तं, तन्न । अन्नात् पुरुष इत्यनेनाधिभौतिकतन्निरूपणात् । स वा एष इत्यनेनाध्यात्मिकतन्निरूपणादुभयोश्च भेदात् । अत एव संशयाभावायाह । वै निश्चयेन एष वक्ष्यमाणः पुरुषः स आध्यात्मिकत्वेन प्रसिद्धोऽन्नरसमय इति । अन्यथा ब्रह्मात्मिकतपोलक्षणसाधनेनाधिकारे सम्पन्नेऽन्नं ब्रह्मेति व्यजानादिति न वदेत् । नच तदपि तथात्वेन स्तूयत इति वाच्यम् । श्रुतेः प्रतारकत्वापत्तेः । आनन्दमयान्तमेवमेव निरूपणाच्च । अत

— — — — —

अग्रिमप्रपाठके ब्रह्मात्मकेन तपोरूपेण साधनेन तस्मिन् ब्रह्मत्वेन ज्ञानं भृगोर्वक्ति, न तु साधनं विना । तेनास्यान्नस्य पूर्वस्माद्वैलक्षण्यमवश्यं वक्तव्यम् । मैत्रायणीये, विश्वभृद्वै नामैषा तनूर्भगवतो विष्णोरिति भगवत्तनुत्वश्रावणात् । बृहन्नारायणोपनिषदि चान्नमुपक्रम्य, स वा एष पुरुषः पञ्चधा पञ्चात्मा येन सर्वमिदं प्रोतं पृथिवी चान्तरिक्षं चेत्यादिना व्यापकत्वश्रावणाच्च एवमन्नयोर्वैलक्षण्ये सिद्धे, अन्नात् पुरुष इत्यत्र य उच्यते स भौतिक एव पूर्वं तस्यैव सिद्धत्वात् । यः पुनस्तदमे स एवा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यनेनोच्यते स आध्यात्मिक एव । अन्नसारभूतत्वात् । अत एव मध्ये निश्चयार्थकस्य वै इत्यस्य कथनम् । नच प्रत्यभिज्ञाबोधकयोः स एष इत्यनयोर्विरोधः शङ्क्यः । स राजा तोयनीव्या भुवः, कला च सा कान्तिमती कलावत इत्यादाविव प्रसिद्धार्थकतया, एष इत्यस्य वक्ष्यमाणार्थकतया चोपपत्तेः प्रत्यभिज्ञाया निश्चेतुमशक्यत्वात् । नच तौल्यं शङ्क्यम् । तदेतत्पदाभ्यां प्रसिद्धवक्ष्यमाणपरामर्शे पूर्वोक्तनिरुक्ति-लिङ्गाभ्यासानां सामञ्जस्यस्याऽन्यथा तदनुपपत्तेश्च प्रमाणत्वेन तन्निरासात् । प्रत्यभिज्ञापक्षे तज्जनकस्यान्नस्य कार्यतया अब्रह्मणो ब्रह्मत्वेन ज्ञानं तपसा वदन्त्याः श्रुतेः प्रतारकत्वापत्तिरिति दोषसम्भवात् । प्रशंसामात्रार्थतायास्तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । आनन्दमय-ज्ञानपर्यन्तं तपोरूपसाधननिरूपणाच्चात्रैव तथा वक्तुमशक्यत्वात् ।

एवास्याऽऽयात्माग्रे निरूपितो यः पूर्वस्येति । सत्त्वाधिदैविक आ-
नन्दमयः । अथवा वाजसनेयिशाखायामात्मेत्येवोपासीतेत्युपक्रम्य
तदेतत्प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादन्तर-
तरं यद्यमात्मेत्येतदग्रेऽन्यस्य प्रियत्वं निराकृत्येश्वरो हि तथा
स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीतेति पठ्यते । अत्रात्मौपाधिकत्वात्
सर्वत्र प्रियत्वस्यात्मपदेन जीवात्मन एव प्रियत्वेनोपासना
विधीयते ? उतेश्वरपदात् परमात्मन ? इति भवति संशयः ।
किमत्र युक्तम् । जीवात्मन एवेति । कुतः । यथा पुत्रादेरा-
त्मोपाधिकाप्रियत्वोक्त्या जीवात्मन एव प्रियत्वमुच्यतेऽन्यत्र श्रुतौ

किञ्च । यदि भौतिक एवाश्रमयः स्यात् तदा आनन्दमयस्य एतदात्म-
रूपं न वदेत् । वदति तत् । अतः कार्यरूपाद् वैलक्षण्यमस्यावगन्तव्यम् ।
नचैवमपि आधिदैविकाद् भेदस्तु वर्तते एवेति किमनेन प्रयासंनेति
शङ्क्यम् । आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसावैवाधिदैविक इति द्विती-
यस्कन्धे आध्यात्मिकाधिदैविकयोः स्वरूपभेदनिवारणेन तदभावात् ।
अभिलाषभेदस्य तु पाचकपाठकवत् कार्यभेदप्रयुक्तत्वेन स्वरूपा-
ऽभेदकत्वात् । तस्मादाध्यात्मिकाधिदैविकयोरश्रमयानन्दमययोः
कार्यभेदेन विभूतिविभूतिमद्भावादेव भेदो, न तु स्वरूपतः । धर्मध-
र्मिणोस्तादात्म्यरूपस्याभेदस्य पूर्वं साधितत्वात् । अयमेव न्यायः
प्राणमयादिष्वपि द्रष्टव्यः । तेनानन्दमयविद्यायां पञ्चाप्यश्रमयादयः
कोशातिरिक्तास्तेषु, चत्वारो विभूतित्वेनोपास्या आनन्दमयः पुरुषो-
त्तमस्तु तादृशविभूतिमत्त्वेनोपास्य इत्येतदर्थमिति बोधितम् । तेन
विशेषतो वैष्णवानां समीपे आसीनत्वे द्रष्टव्यमिति ज्ञापितम् ॥१४॥

एतस्य विचारस्य पूर्वशेषत्वादर्थस्य प्रागपि व्युत्पादितत्वाच्च
नात्यन्तमावश्यकतेत्यरुच्या प्रकारान्तरेणैतद् व्याकुर्वन्ति । * अथ-
वेत्यादि * । विषयादिकमाहुः । * वाजसनेयीत्यादि * । * वाज-
सनेयिशाखायामिति * । तस्यां बृहदारण्यके पुरुषविधब्राह्मणे ।
यद्यपि मैत्रेयीब्राह्मणेऽपि ब्रह्मैव प्रतिपाद्यत इति वाक्यान्वयाधिकरणे
निर्णीतं, तथाप्यापाततो निरुपधिप्रियत्वं जीवे भासते इति पूर्वपक्षे

तथेहापि, प्रेयः पुत्रादित्यादिकथनाज्जीवात्मैव भवितुमर्हतीति प्राप्त
 आह । कार्याख्यानादपूर्वमिति । इतः पूर्वमात्मनायते प्राणन्नेव
 प्राणो नाम भवति वदन् वागूरूपं पश्यँश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो
 मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येवेति । तथाच प्राणनवदनादिकार्यैः
 कृत्स्नप्राणवागादित्वेनैकस्यैवात्मन आख्यानात् कथनादपूर्वं पूर्वं
 तु पुत्रवित्ताद्यभिमानदशायां, न वा अरे पत्युः कायाय पतिः
 प्रियो भवतीत्यादिना यत्प्रियत्वेनोच्यते तस्माद्विन्नमात्मशब्दवा-
 च्यमन्नेत्यर्थः । लोके हि प्राणवायुवाग्निन्द्रियादीनामेव तत्तच्छब्द-
 वाच्यता, न तु जीवस्यात एवाग्रे श्रुतिराहेश्वरो हि तथा स्यादि-
 ति । अत एव प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मेत्याह ।
 अन्तरो जीवात्मा ततोऽप्यतिशयेनान्तरमन्तरतरं पुरुषोत्तमस्वरूप-
 मेव भवितुमर्हतीति । एतेन विग्रहस्यैवात्मरूपत्वं सिद्धयति ।

तदाइतम् । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रे कार्यैराख्यानं कार्याख्यानमिति
 तृतीयासमास इत्यभिप्रेत्य कर्मनामकथनादित्यर्थः सिद्ध्यतीति तद्
 व्याकुर्वन्ति । * इत इत्यादि * । * अपूर्वमिति * । पुत्राद्यभिमान-
 दशायामभिमानित्वेन प्रतीयमानात् प्रतीचोभिन्नम् । तदेतद्विवृण्व-
 न्ति । * पूर्वं त्वित्यादि । * यदिति * । जीवात्मरूपं वस्तु । * आ-
 त्मशब्दवाच्यमन्नेति * । आत्मानं प्रियमुपासीतेति वाक्ये आत्मश-
 ब्दवाच्यम् । ननु प्राणनादिकार्ये जीवस्यापि प्रयोजकत्वात् कार्या-
 ख्यानमात्रेण प्रत्यगात्मातिरिक्त आत्माऽत्रोच्यत इति कथं निश्चय-
 मित्यत आहुः । * लोके हीत्यादि * । अत एवेति * । जीवभिन्नत्वा-
 देव । * अत एव प्रेय इत्यादि * ईश्वरत्वादेव प्रेयोऽन्यस्मादित्यादि-
 कं श्रुतिराह । तदेव व्युत्पादयन्ति । * अन्तर इत्यादि * । तथाचे-
 श्वरत्वान्तरत्वाभ्यां लिङ्गाभ्यामुपपृच्छेन तेन तथेत्यर्थः । ननु भव-
 त्वेवं, तथापीदानीं तद्विचारस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * एतेन-
 स्यादि * । * एतेनेति * । प्राणनादिकार्यमुक्त्या, ईश्वरो हि तथा

तेन अविकृतत्वपरमानन्दत्वादयोऽपि धर्मा उपसंहर्त्तव्याः ॥ १८ ॥

ननु विग्रहे चक्षुःश्रोत्रादीनां वैलक्षण्यप्रतीतेरात्मनश्चैकरसत्वा-
दुक्तकर्मनामवत्त्वं ब्रह्मण्यनुपपन्नमिच्छाशङ्कोत्तरं पठति ।

समान एवञ्चाभेदात् ॥ १९ ॥

चोऽप्यर्थे । तथाचैवमपि सति श्रोत्रचक्षुरादिवैलक्षण्यप्रती-
तावपि सति समान एकरूप एव, न तु विषमः । तत्र हेतुरभेदा-
दिति । चक्षुरादीनां ब्रह्मत्वेन परस्परमभेदादित्यर्थः । अत्रेदमाकू-
तम् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेरुपनिषद्वेद्यमेव ब्रह्मस्व-
रूपम् । ताश्च प्राणन्नेव प्राणो भवति वदन् वागित्यादिरूपाः । प्र-
तिनियतेन्द्रियग्राह्यान् अर्थान् स्वरूपेणैव गृह्णद् ब्रह्म तत्तच्छब्दश्चाच्यं
भवतीति वदन्ति । तद्वाच्यता च व्यवहार्यत्वे । स च, तदेतन्मेयः

स्यादिति तत्तत्सर्वरूपताख्यानेन । एवमेतत्साधनस्यापि प्रयोजन-
माहुः । * तेनेत्यादि * । उपसंहर्त्तव्या इति * । अवतारोऽस्वरूप-
ऽनुसन्ध्याः । तथाचैतदर्थमिदमत्र विचारितमित्यर्थः । तेन पूर्वोक्तं
अनावश्यकतामात्रं, न वर्णकान्तरकथने बीज, किन्त्वेनदर्पाति बो-
धितम् ॥

अन्ये तु इदमेकसूत्रमधिकरणमङ्गीकृत्य अत्र प्राणविद्याशेषं
विचारयन्ति । भोजनारम्भसमाप्त्योराचमनीयास्वप्सु प्राणवासाह-
ष्टिः कर्त्तव्येति । तत्र नास्माकमादरः । नासाममुख्यविद्यात्वेन तद्वि-
चारस्य प्रासङ्गिकत्वात् । विद्यान्तरे मध्ये विचार्य दूरस्थितस्य
पुनरत्र स्मृतौ बीजानुपलम्भाच्चेति ॥ १८ ॥

समान एवञ्चाभेदात् ॥ सूत्रमेवतारयन्ति । * ननु विग्रह
इत्यादि * । तथाच तरुकुसुमयोरिव स्वगतद्वैतमापततीति तत्प-
रिहारायात्तरं पठतीत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * चोऽप्यर्थे इत्यादि * ।
ननु भिन्नप्रकारकप्रतीतौ विद्यमानायां कथमभेदसिद्धिरित्यतस्त-
द् व्युत्पादयन्ति । * अत्रेत्यादि * । * स चेति * । औपनिषदः पुरु-

पुत्रादिखादिवाक्यैकवाक्यतया निरूपधिस्नेहवतामेव व्यवहार्य इति ज्ञाप्यते । स चाविर्भूतेश्वताररूप एव सम्भवति । एवं सति तत्र भक्तैर्भगवाद्विग्रहे तत्तदवयवेषु भेदेन यथा यथा व्यवह्रियते तथा तथैव तदेकमेवाखण्डसच्चिदानन्दरूपं ब्रह्मेत्यर्थः सम्पद्यते । एवंविधो लोके न प्रसिद्ध इत्यसम्भावना स्यात्, तदभावायाग्रे श्रुतिराहेश्वरो हि तथा स्यादिति । एतेनाविर्भूतरूपे व्यापकत्वैकरसत्वसच्चिदानन्दत्वादयो धर्मा उपसंहर्तव्या अनाविर्भूतेऽपीति स्थितम् । एवं सत्याविर्भावे ऽनाविर्भावेऽपीश्वरः समानः । न ह्याविर्भावे काँश्चनाग-गन्तुकान् धर्मानादायाविर्भवतीति वक्तुं शक्यमनाविर्भूतस्यापि एवमाविर्भूतप्रकारेणैवाभेदादित्यपि सूत्रार्थः सूत्रकाराभिमत इति ज्ञातव्यम् । चकारेण विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं समुच्चीयते । एवं साक्षादाविर्भूते भगवद्रूपे पूर्णानन्तधर्मास्तदुपासकेनोपसंहर्तव्या इति

पञ्च । * स चेति * । व्यवहारश्च । नच तस्य व्यवहारस्याप्रामाणि-
कत्वं शक्यशङ्कम् । वरणहेतुकतनुविवरणैकसाध्यत्वात् । प्रकाश-
वच्चावैयर्थ्यात्, आह च तन्मात्रमिति सूत्रद्वयेनातीतपादेऽपि त-
स्योपपादनात् । तदेतदभिसन्धायाऽऽहुः । * एवं सतीत्यादि * ।
अत्र लौकिकयुक्तं कौष्ठमेव श्रुत्यभिप्रेतमित्याशयेनाहुः * एवं-
विध इत्यादि * । सिद्धमाहुः । * एतेनेत्यादि * । * एतेनेति * ।
ईश्वरस्य तथात्वश्रावणेन । एतामेव श्रुतिं ह्रदि कृत्य प्रकारान्तरेण
सूत्रं योजयन्ति । * एवं सत्याविरित्यादि * । तथाच, 'अजोऽपि
सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भ-
वाभ्यात्ममाययेति गीतावाक्येनास्यां श्रुतावुक्तस्येश्वरत्वस्य नैस-
र्गिकत्वेन तादृगाकारस्य सार्वदिकत्वात् तथेत्यर्थः । अत्र च वि-
श्वतश्चक्षुर्यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमित्यादिश्रुतयोऽप्यनुसन्धेयाः । पूर्वं
चोऽप्यर्थे व्याख्यात इत्यस्मिन् पक्षेऽर्थान्तरमाहुः । * चकारेणेत्यादि * ।
सिद्धमाहुः । * एवं साक्षादित्यादि * । * साक्षादविर्भूत इति * ।

सिद्धम् ॥ १९ ॥

अथ यत्रकार्यचिकीर्षया जीवे स्वयमाविशति तदाऽऽवेशा-
त्तद्धर्मा अपि केचित् तस्मिन्नाविर्भवन्ति । तत्रोपासकेनाखिलब्रह्म-
धर्मोपसंहारः कर्त्तव्यो, न वेति शङ्कासमाधानं विकल्पेनाह सूत्रा-
भ्याम् । तत्रादौ विधिपक्षमाह ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

सत्त्वाद्यधिष्ठानमनपेक्ष्य स्वरूपेणाविर्भूते ॥

अन्ये त्विदमेकसूत्रमधिकरणमङ्गीकृत्य वाजिशास्त्रीयाग्निर-
हस्यस्थबृहदारण्यकस्थयोः शाण्डिल्यविद्ययोरैकंविद्यं परस्परगु-
णोपसंहारं च विचारयन्ति । तदपि प्रथमाधिकरणीयपञ्चसूत्रैव
सिद्ध्यतीति बोध्यम् । रूपाभेदस्यैव प्रयोजकत्वादिति ॥ १९ ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ एवमवतारोपासनादौ गुणोपसंहारं
विचार्यावेशे तं विचारयतीत्याशयेनाग्रिमसूत्रमवतारयन्ति । अ-
थेत्यादि । य आत्मनि तिष्ठन् य आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद
यस्यात्मा शरीरमिति श्रुत्या आत्ममात्रस्य ब्रह्मशरीरत्वेऽपि, यो-
ऽन्तर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यन-
क्तीत्येकादशस्कन्धे तनुभृदन्तर्बहिरशुभविधूतनपूर्वकस्वगतिव्यञ्जन-
रूपविशेषकार्यस्मरणात् तदादिकार्यचिकीर्षया यत्र जीवे स्वयं
भगवानाविशति तदा भगवदावेशाद्भगवद्धर्मा अपि केचित्तस्मिन्नावि-
र्भवन्ति । यथा इन्द्रप्रतर्दनसंवादे इन्द्रे । अत्र जीव इत्युपलक्षण-
म् । तेन प्रतिमाया अपि सद्ब्रह्मः । गोपालतापनीये मथुरासमीपस्थ-
वनस्थिता द्वादशमूर्तीरुक्त्वा, ता हि ये यजन्ति ते मृत्युं तरन्ति मुक्तिं
लभन्त इति फलमुक्त्वाग्रे, मथुरामण्डले यस्तु जम्बूद्वीपे स्थितोऽपि
वा । योऽर्चयेत् प्रतिमां मां च स मे प्रियतरो भुवि । तस्यामधिष्ठितः
कृष्णरूपः पूज्यस्त्वया सदेत्यादिभिः प्रतिमोपासनं लक्ष्यीकृत्य
सर्वेषां स्वपूजनस्थोक्तत्वात् प्रतिमायामधिष्ठानोक्त्वा स्वावेशस्य
चोक्तत्वात् । अतस्तादृशे जीवादावुपासकेनाखिलब्रह्मधर्मोपसंहारः

अन्यत्रापि जीवेऽप्येवं ब्रह्मणीवोपासनाकार्या । तत्र हेतुः, सम्बन्धादिति ॥ अयोगोलके बह्वैरिव तस्मिन्नावेशलक्षणः सम्बन्धाऽस्तीति, तत्त्वेन व्यपदेशाच्च तथेत्थर्थः । अत्रैवं ज्ञेयम् । अयं तु जीवोऽत्राविष्टं भगवन्तमहमुपास इति जानाति चेत् तदा न सा जीवगामिन्युपासना, किन्तु ब्रह्मगामिन्येव । तत्राखिलधर्मोपसंहारे न किञ्चिद् बाधकम् । यत्र ब्रह्मत्वेनैव ज्ञात्वोपास्ते तत्रापि, तं यथा यथोपासते तथैव भवति तद्वैतान् भूत्वाऽवतीति श्रुतेर्गुर्वादौ जीवत्वबुद्धिनिषेधाच्च तथा तत्र यादृगुपासकस्तदुपासनासिद्धयर्थं

कर्त्तव्यो न वेति शङ्कायां, 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथागुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन' इति श्वेताश्वतरधृत्या गुरुभक्तर्देवभक्तिवदतिदिष्टत्वाद् भक्तिपारम्यस्य चाखिलगुणोपसंहार एव सिद्धेर्गुरौ स कार्यः । अन्यत्र प्रतिमादौ तु न कार्यः । तादृशवाक्याभावादिति प्राप्तं तत्समाधानं मार्गभेदव्यवस्थितविकल्पेन सूत्राभ्यामाहृत्यर्थः * । तत्रेति * । गुरौ प्रतिमादौ च । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * अन्यत्रापित्यादि * । प्रतिमासंग्रहायाहुः । * तत्त्वेन व्यपदेशादिति * । उक्तं च स्कान्दे पाण्डुरङ्गमाहात्म्ये । शिलाबुद्धिर्न कार्या च तत्र नारद कर्हिंचित् । ज्ञानानन्दात्मको विष्णुर्यत्र तिष्ठत्यचिन्त्यकृदि'ति । उपासनामार्गे व्यवस्थितस्य विधिपक्षस्य बीजं स्फुटीकुर्वन्ति । * अत्रैवमित्यादि * । * एवमिति * । वक्ष्यमाणप्रकाराभ्याम् ॥ * जीवत्वबुद्धिनिषेधादिति * । आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिंचिदित्यादिवाक्योक्तात् तस्मात् । नचोक्तश्रुत्या गुरौ भक्तिरेवोक्ता, नोपासनेति तदुपासनप्रकारकव्यवस्थाऽत्र न सङ्गतेति शङ्काम् । एवं गुरुपासनायाशितेनेत्यकादशस्कन्धे तस्या अप्युक्तत्वादिति । अत्रैवं प्रकारद्वयेऽप्यभिसन्धिमात्रं, न प्रयोजकं, किन्तु ब्रह्मावेश इति बोधनायाहुः । * तत्र यादृगित्यादि * । आवेशस्त्वनुभवादिनाऽवधार्यत इति, नात्र काचिच्छङ्का । एवमेव श्रीजगन्नाथादौ पूजाप्रवाहस्थलेऽप्यवगन्तव्यम् । तेन

तत्फलदानार्थं च तादृग्रूपो भगवानाविशतीति च तथा ॥ २० ॥

यस्त्वन्तरङ्गं भगवद्भक्तं हृद्याविभूतभगवत्कं ज्ञात्वैतद्भजनेन
अहं भगवन्तं प्राप्स्यामीति ज्ञात्वा तमेव भजते स भक्तिमार्गीय
इति भक्तहृद्याविभूते रूपे उपसंहारो धर्माणां तेन कार्यं इत्यग्रिमं
पठति ॥

न वाऽविशेषात् ॥ २१ ॥

अनुपमंहारे हेतुरविशेषादिति । अस्य भक्तभक्तत्वेन तद्भजन-
रसास्वादेन विस्मृततदाविष्टभगवत्कत्वेन तन्निरपेक्षत्वेन वा त-
दाविष्टभगवति गुणोपमंहारेऽनुपमंहारे वा भक्तोपासनायां विशे-
षाभावादित्यर्थः । अनुपमंहारस्यात्र बाधकत्वाभावज्ञापनाय वा-
शब्दः । विशेषादिति वा । पूर्वं विहितत्वेन भगवदाकारादिषु भजनं
कुर्वन्नप्युक्तरूपभक्तसङ्गेन तद्भजनेन च पूर्वस्माद्विशिष्टं रसमनुभूत-

उपासनामार्गे उभयप्राप्युपसंहारः सर्वगुणानां युक्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

न वा विशेषात् ॥ निषेधपक्षो भक्तिमार्गे इति बोध्यन्तः सू-
त्रमवतारयन्ति । * यस्त्वन्तरङ्गमित्यादि * । * स भक्तिमार्गीय
इति * श्वेताश्वतरमन्त्रांक्तीति कप्रमविश्वासयोरुत्कर्षात् स भक्ति-
मार्गीयः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * अनुपसंहारे इत्यादि * कुतो वा,
कुत्र वा अविशेष इत्याकाङ्क्षायां तद् व्युत्पादयन्ति । * अस्येत्यादि *
तथाच नवमस्कन्धे, 'तत्प्रसङ्गानुभावेन रन्तिदेवानुवर्तिनः । अभवन्
योगिनः सर्वे नारायणपरायणा' इतिवत् तादृशस्य तथात्वेन तद्भजन-
रसास्वादेन तदाविष्टभगवति गुणोपसंहारे वा विस्मृतेत्यादिहेतु-
द्वयेनानुपसंहारे वा तत्प्रसङ्गानुभावादेव भगवत्प्राप्तिरविशिष्टेति ता-
दृशभक्तोपासनायां ताभ्यामुत्कर्षापकर्षाभावाप्रोपसंहारस्य किमपि
प्रयोजनमित्यर्थः । अविशेषादिति पदच्छेदं कश्चिन्न मन्येत तदोक्तो-
प्यर्थो न सिद्ध्यदिति तदापि तत्सिद्धये प्रकारान्तरे हेतुं व्याकुर्वन्ति ।
* विशेषादित्यारभ्य * * वाशब्द इत्यन्तम् * । * तद्भजनेनेति *

वानिति रसास्वादे विशेषाद् गुणोपसंहारं स न करोतीत्यनुवादः । विहितत्वेन गुणोपसंहारपूर्वकोपासनायां नीरसत्वेनाप्नादरज्ञापनाय वाशब्दः । भगवदवताररूपोऽपि बादरायणः प्रासङ्गिकेऽपि भक्ति-मार्गस्मरणे तदीयरसावेशपरवशस्तद्भावस्वभावमनूक्तवान् ॥ २१ ॥

अपिच । उपसंहारो हि तत्रानुक्तानामन्यत्रोक्तानां गुणानां तत्र सत्त्वेन ज्ञानमात्रम् । उक्तरूपभक्ताय तु तद्भजनीये भक्त ए-वालौकिकाननुभावान् भगवान् प्रसक्षं दर्शयतीति न तत्रोपसंहा-रापेक्षागन्धोऽपीत्युत्तरं पठति ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

ननु भक्तभक्तः स्वमेवैसलौकिकं वीर्यं दृष्ट्वा तदाविष्टे भग-वति तत्सम्भारकत्वस्येन्द्रादीनामपि तदाज्ञापेक्षित्वं दृष्ट्वा शुलोक-

भगवद्भक्तिभजनेन । ननु तर्ह्यनुवादस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * भगवदवतारंत्यादि * । तथाच तदुत्कर्षबोधनाय तत्स्वभावबोधनमेव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * अपिचेत्यादि * प्रकटा-र्थमत्र भाष्यम् । अन्ये तु सम्बन्धादेवेत्यादित्रिसूत्रमधिकरणमङ्गी-कृत्य बृहदारण्यकोपान्ते, सत्यं ब्रह्मेत्युपक्रम्य, आदित्यमण्डलस्थस्य अक्षिस्थस्य च ये उपासने विहिते, तयोरुपनिषदौ रहस्यनामनी उपा-सनशेषतयाऽऽम्नायेते । तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतं, तस्योपनिषदहमि-त्यध्यात्ममिति । ते किं सङ्कीर्येते ? उत व्यवतिष्ठेते ? इति सन्देहं सम्बन्धिभेदाद् व्यवतिष्ठेते इति सिद्धान्तयन्ति । सोऽपि स्वाध्यायसू-त्रस्यसर्वदृष्टान्तबोधितेन सम्बन्धिभेदेनैव व्यवस्थितिं लभमानो ना-र्धधिकरणान्तरमपेक्षत इति चिन्त्यम् ॥ २२ ॥

संभृतिद्युव्याप्यपि चातः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * ननु भक्ते-त्यादि * । * तत्सम्भारकत्वस्येति * । वीर्यतत्सम्भारकत्वस्य । *

व्यापकत्वस्योपसंहारं करिष्यतीत्याशङ्क्याह ॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

राणायनीयानां खिलेषु पठ्यते । ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि ब्रह्माग्ने ज्येष्ठं दिवमाततान ब्रह्म भूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनाहति ब्रह्मणा स्पर्द्धितुं क इति । अस्यार्थस्तु—अन्यैर्हि पुरुषैः सहायानपेक्ष्य विक्रमाः संभ्रियन्ते । तेन तत्पराक्रमाणां त एव नियतपूर्वभावित्वरूपकारणत्वेन ज्येष्ठाः । ब्रह्मधर्माणां तु ब्रह्मैव ज्येष्ठमनन्यापेक्षं सृष्ट्यादि करोतीत्यर्थः । एवं सति ब्रह्म ज्येष्ठं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठानि वीर्याणि । अत्र छन्दसि बहुवचनस्य ङादेशः । किञ्चान्येषां वीर्याणां बलवद्भिर्मध्ये भङ्गोऽपि भवति । तेन ते स्ववीर्याणि न संविभ्रति । ब्रह्मवीर्याणि तु ब्रह्मणा सम्भृतानि निष्पत्यूहं सम्भृतानीत्यर्थः । तच्च ज्येष्ठं ब्रह्माग्ने इन्द्रादिजन्मनः प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान व्याप्नुवन्नित्यमेव विश्वव्यापकमित्यर्थः । देशतोऽपारञ्छेदमुक्त्वाकालतोऽपि तमाह । ब्रह्मेति । भूतानामाकाशादीनां पूर्वमेव जज्ञे । आविर्बभूवेत्यर्थः । एतेन वीर्यसम्भृतिद्युव्याप्तिभृतिमाहात्म्यमुक्तं भवति । तथाच सम्भृतिश्च द्युव्याप्तिश्च तयोः समाहारस्तथा । एतावत्यपि सति तत्र नोपसंहार इति । तत्र हेतुः—न वा विशेषादिति सूत्रोक्त एवेत्यतिदिशत्यत एवेति । एतदयथा तथा तत्रैवोक्तम् ।

उपसंहारं करिष्यतीति * तं यथा यथोपासत इत्यत्र स्वाभिसंहितरूपेणैव स्वाचनस्योक्तत्वात् स्नेहिकपारलौकिकार्थम् उपसंहारं करिष्यति । सूत्रं व्याकर्तुं विषयवाक्यमुपन्यस्य प्रथमं तद् व्याकुर्वन्ति । * राणायनीयत्यादि * । * उक्तं भवतीत्यन्तम् * । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तथाचैत्यादि * । * तत्रैवोक्तमिति * अस्य भक्तत्वेनेत्या-

विषयवाक्योत्तराद्धोक्तधर्मानुद्देशेनैवं ज्ञायते भक्तस्यैहिक-
पारलौकिकोपयोगिधर्मोपलक्षणार्थं द्वयोरेवोद्देशः कृत इति ।
चकारेण दर्शनमप्युक्तं समुच्चयीयते । अन्यच्च । स्पर्द्धाकृ-
तिमम्भावनायां हि तद्योग्यतानिषेधः सम्भवति । सा चाविर्भूत
एव भगवति सम्भवतीत्यखिलशक्त्याविर्भावपूर्वकमाविर्भूतस्य तस्य

द्युक्तरीत्या उपासनायामविशेषात् पूर्वं विहितत्वेनेत्याद्युक्तरीत्या च
भजनरसास्वादने एतदपेक्षया विशेषाच्च न करिष्यतीति तस्मिन्नेव
सूत्र उपपादितम् । अयमेव सूत्रकाराशय इत्यत्र गमकमाहुः । *
विषयवाक्येत्यादि * तथाचोपसंहारं विनाऽपि भक्तस्य लौकिका-
लौकिकसम्पादनादलौकिकानुभावदर्शनाच्च एतयोरपि नोपसंहार-
शङ्कनञ्चेति पूर्ववदत्रापि भक्तस्वभावस्यैवानुवादः, प्रथमाधिकारिणः
शिक्षा वेति भावः । चकारेणोत्तराद्धोक्तधर्मसमुच्चयमाशङ्क्य तात्प-
र्यमाहुः । * चकारेणेत्यादि * श्रुतेरनारभ्याधीतत्वेन भक्तहृदयावि-
ष्टभगवद्भक्तत्वस्य सन्दिग्धत्वात् । पूर्वोक्तं व्यासाशयो न निश्चेतुं
शक्यत इति शङ्कनायां विषयवाक्यतात्पर्यकथनपूर्वकं तमुद्धाटयन्ति ।
* अन्यच्चेत्यादि * तथाच तुरीयपादेन श्रुतेराविर्भूतब्रह्मविषयक-
त्वे निश्चिते यद् द्वयोरेवानुपसंहारकथनं तेन तत्र व्यासाशयो नि-
श्चीयत इत्यर्थः । तेनानारभ्याधीतानामप्यनुपयुक्तानां नोपसंहार
इति सिद्धम् ।

अन्यं तु इदमेकसूत्रमधिकरणमङ्गीकृत्य, अनारभ्याधीतेऽस्मिन्
वाक्ये उक्तानां गुणानां सर्वासु विद्यामूपसंहारो, न वेति शङ्कनायां
नोपसंहारः । कुतः ? विशेषात् । दहरादिविद्यासु हृदयादिरूपस्थान-
विशेषादिति व्याख्याय स्थानस्य तदनुपसंहारकत्वे आध्यात्मिकत्वं
केचन हेतुत्वेनाहुः । केचिदल्पत्वम् । अन्यं तु विद्याविशेषं हेत्वन्तर-
माहुः । किञ्च यद्यपि तासु, यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्त-
र्हृदय आकाशः । अतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते ज्यायान् पृथिव्या
ज्यायानाकाशादित्यादिभिराधिदैविक्यो विभूतयोऽप्युच्यन्ते, तथापि

एतया श्रुत्या माहात्म्यमुच्यत इति गम्यते । एवं सखेतद्वाक्योक्तधर्म-
योरेवानुपसंहार्यत्वेन यत् कथनं तत्तु भक्तदृष्ट्याविर्भूतं ब्रह्माऽप्येवं
भूतमेवेति ज्ञापनायाऽतो युक्त एवानुपसंहारः ॥ २३ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

ता माहात्म्यज्ञापनार्था इति ता एव तत्रोपसंहार्याः, प्राकरणिक-
त्वात् । न त्वितराः । अतो द्युव्याप्तिनिवृत्तौ तत्सहपठिताया वीर्यं-
सम्भृतेरपि निवृत्तिरित्याहुः ।

तत्र रोचिष्णु । द्युव्याप्तिरूपाया महत्या आधिदैविक्या विभू-
तेर्ब्रह्मस्वरूपमादायैव स्थानस्य तदाध्यात्मिकतायास्तदन्यतायाश्च बा-
धकतामनादत्योपदेशेन तस्मिन् स्थानविशेषे द्युव्याप्त्युपसंहारबा-
धकत्वकथनस्यायुक्तत्वात् । नच सा निष्कलादीनामिव भिन्नेति
युक्तम् । ब्रह्मण उभयत्राप्यैक्येन व्याप्तौ भेदस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
नच शब्दान्तरनिर्देशाद्भेद इत्यपि युक्तम् । सौत्रहेतुविरोधात् । सूत्रे
पूर्वसूत्रोक्तस्थानविशेषोपबन्धस्येवातिदेशाङ्गीकारात् । एतेनैव विद्या-
विशेषस्याप्यनुपसंहारहेतुत्वं दत्तोत्तरम् ।

यत्तु भामत्याम्, या काचिदाधिदैविकी विभूतिः शाण्डिल्य-
विद्यायां श्रूयते तस्यास्तत्प्रकरणाधीतत्वात् तन्मात्रं ग्रहीष्यते । नै-
तावता सम्भृत्यादीननुक्रष्टुमर्हति । तत्रैतत्प्रत्यभिज्ञानाभावात् । ब्र-
ह्माश्रयत्वेन प्रत्यभिज्ञानमतिप्रसक्तम् । भूयसीनामैक्यप्रसङ्गादित्युक्त-
म् । तदपि तथा । विद्यैक्ये प्रसङ्गरूपचोदनाख्यानां चतुर्णां हेतुना-
याः पूर्वमुक्ततया केवलेन रूपैक्येन विद्यैक्यसङ्गस्य वक्तुमशक्य-
त्वादिति । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । सिद्धान्ते तूकरीत्या सर्वभूतस्य
एक इत्येवं चिन्तिते स आत्मत्वेन निरुपधिप्रियत्वेन च साकारः प-
र्यवस्यति । सम्बन्धश्च तस्यावशरूपो यत्राधिकस्तत्राप्यधिष्ठितं तम-
नुसन्धाय तद्गुणा अन्येऽप्युपसंहार्याः । यद्यधिष्ठान एव विशेष-
रूपूर्तिस्तदा तत एव फलसिद्धेरुपसंहारस्य न किञ्चित्प्रयोजनमिति
सिद्धम् । एवं व्याख्या स्वरूपा कला च सिद्धेति ॥ २३ ॥ ३ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ एवमनारभ्याधी-

तैत्तिरीयके, सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपाद सभूमिं विश्वतो वृत्वा असतिष्ठद् दशाङ्गुलं, पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यमित्यादिना पुरुषविद्या निरूप्यते । तत्रैव, ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रश्ने, स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यारभ्य प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयात्मकब्रह्मस्वरूपं निरूप्यते । तत्र सर्वत्र स च पुरुषविध एवेति च पठ्यते । अत्रान्नमयादिषु पुरुषसूक्ते च पुरुषपदश्रवणादन्नमयादिषु सहस्रशीर्षवत्त्वाद्युपसंहारः कर्त्तव्यो न वेति भवति संशयः । किमत्र युक्तम् । उपसंहर्त्तव्यमेवेति । कुतः ? सर्वत्र ब्रह्मण एवोपास्यत्वादत्राप्युपासनोक्तेर्ब्रह्मत्वपुरुषत्वयोरविशेषाद्विधैक्यादिति प्राप्त उच्यते । पुरुषविद्यायामिवेति । अन्नमयादिषु सहस्रशीर्षवत्त्वादिकं नोपसंहर्त्तव्यम् । कुतः ? । पुरुषविद्यायां यथा पुरुषस्वरूपं निरूप्यते न तथेतरेषामन्नमयादीनां विज्ञानमयान्तानां स्वरूपं तत्प्रकरणे निरूप्यते । अत्र हि पुरुषत्वमुच्यते सहस्रपदमनेकत्वोपलक्षकम् । अन्यथाऽक्ष्णां शिरोभ्यो द्वैगुण्यं वदेत् तेन साकारव्यापकत्वमुक्तं भवति । तत्र पुरुषविधत्वं,

तानां धर्माणां भक्तिमार्गेऽनुपसंहारमुक्त्वा उत्तमाधिकारिभिरशेषगुणपूर्णं परं ब्रह्मैवोपास्यं, न तु विभूतिरूपमिति बोधनायोपासनामार्गे तेष्वशेषानुपसंहारमवसरसङ्गत्या वदतीत्याशयेनाधिकरणविषयादिकं दर्शयन्ति । * तैत्तिरीयक इत्यादि * । * प्रश्न इति * । प्रपाठके । * अविशेषादिति * भृगुविद्यायां ब्रह्मत्वस्यात्र च पुरुषविधत्वस्योक्त्या तदाकारत्वस्योक्तत्वेन तयोरविशेषात् । सूत्रं व्याकुर्वन्तोऽत्रापि नशब्दः पूर्वसूत्रादनुवर्त्तत इत्याशयेनाहुः । * अन्नमयादिष्वित्यादि * । * निरूप्यत इति * सहस्रशीर्षेत्यादिना निरूप्यते । * अत्र हीति * पुरुषविद्यायाम् । * नेति * सहस्रशीर्षत्वादिश्रावणेन । वैलक्षण्यबोधनायाहुः । * तन्नेत्यादि * । * तन्नेति * । अन्नम-

स चाध्यात्मिकरूपस्तच्छरीराभिमान्यात्मा चान्य आधिदैविक उच्यते,
न तथात्र । किञ्च पुरुष एवेदं सर्वमित्यादिना प्रपञ्चात्मकत्वं मु-
क्तिदातृत्वं चोक्त्वा नैतावन्मात्रमस्य माहात्म्यमितोऽपि महन्मा-
हात्म्यमस्तीति वक्तुं प्रपञ्चरूपं तद्विभूतिरूपमित्येतावानस्य महिमे-
खनेनोक्त्वा तत आधिक्यमाह । अतो ज्यायाँश्च पूरुष इति । ए-
वमतिवैलक्षण्यात् पुरुषपदमात्रसाधर्म्येण नैकविधत्वं वक्तुं शक्यं,
नचोपसंहार इति । चकारादम्भस्यपारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य
पृष्ठे महतो महीयानित्यादिश्रुतयः, सर्वतःपाणिपादान्तमित्यादि-
स्मृतयश्च संगृह्यन्ते । एतेन यत्किञ्चिद्धर्मसाम्येऽपि न मूलभूतब्रह्म-
रूपत्वमत एव न तत्रोपास्यता तथात्वेनेति ज्ञापितम् । अत एव
भृगूपाख्यानेऽन्नमयादिव्रह्मज्ञानेऽपि जिज्ञासैवोक्ता । भृगोरानन्द-
रूपपरब्रह्मज्ञाने तु नोक्ता । तेनाशेषगुणपूर्णं ब्रह्मेत्युक्तं भवत्यत
उत्तमाधिकारिभिस्तदेवोपासनीयं, न विभूतिरूपमिति ज्ञापितम् ॥२४॥

याद्युपासनप्रकरणे । * स चेति * अन्नमयादिः । वैलक्षण्यान्तरमा-
हुः । * किञ्चेत्यादि * सिद्धमाहुः । * एवमित्यादि * तथाच पुरुष-
विद्यायाम् अमृतत्वस्य फलत्वेनोक्ततयाऽन्नमयादिचतुष्टयविद्यासु
यथायथमन्नायुर्भयाभावसर्वकामप्राप्तीनां फलत्वेनोक्ततया संयोगभे-
दात् पुरुषविद्यायां पुरुषत्वस्यान्नमयादिषु पुरुषविधत्वस्य चोक्ततया
रूपभेदादेतस्यास्तासां च चोदनाख्ययोर्भेदस्य स्पष्टत्वाच्च न विद्यै-
क्यमिति तथेत्यर्थः । वैलक्षण्यबोधनस्य तात्पर्यमाहुः । * एतेनेत्या-
दि * । * एतेनेति * विभूतिभ्योऽतिवैलक्षण्यबोधनेन । * न तत्रो-
पास्यता तथात्वेनेति * ब्रह्मत्वेनोपास्यतायां सत्यामपि न मूलभूतब्र-
ह्मरूपत्वेन । एतदधिकरणप्रयोजनस्य पूर्वमनुक्तत्वादित्यादानीमाहुः ।
* तेनेत्यादि * । * तेनेति * एवं महिमाधिक्यादतिवैलक्षण्यबोध-
नेन । * उत्तमाधिकारिभिरिति * एतेन भक्ता अपि संगृहीता ज्ञेयाः ।
तेषामेव तथात्वादिति । अत्र समाचारसूत्रोक्तैर्हेतुभिरेवानुपसंहारप्रा-

अथ निर्दोषत्वं ज्ञात्वा भजनीयमिति ज्ञापयितुमधिकरणा-
न्तरमारभते ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

सावपि यत्पुनर्विशेषतस्तद्धेतुकथनं तद्विभूतिरूपेषु मूलरूपगुणानुप-
संहारार्थम् । योऽन्यथा सन्तमात्मानमिति वाक्योक्तबाधकस्य विद्य-
मानत्वात् । एवञ्चात्र पूर्वं पतित्वेन चिन्तिते चित्तस्य निवेशो यदा-
धिकस्तदा सोऽक्षरस्यापि पतिरित्येवं पर्यवस्यति । उताऽमृतत्वस्ये-
शान इति मोक्षेऽशनशीलत्वस्यात्र श्रावणात् । अनस्तामितत्वाद्वायु-
रूपाकलाप्यत्र बोधिता ॥

अन्ये तु, ताण्डिनां पैङ्गिनां च या, पुरुषो वा व
यज्ञ इत्यादिनोक्ता षोडशशतवर्षजीवनफलिका पुरुषविद्या, या
च तैत्तिरीयाणां, तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमान इत्यादिनो-
क्ता विद्या, तयोः पुरुषविद्येति समाख्येक्यात् पुरुषावयवेषु यज्ञावय-
वकल्पनेन रूपैक्याच्च विद्यैक्ये तैत्तिरीयोक्ता गुणास्तत्रोपसंहर्त्तव्या
इति प्राप्ते, यथा पुरुषविद्यायां ताण्ड्यादिभिर्गुणा आम्नायन्ते न तथा
तैत्तिरीयक इति रूपभेदात्तैत्तिरीयके च, य एवं वेद ब्रह्मणो महिमान-
माप्नोतीति फलसंयोगभेदाच्च विद्याभेदे सति न तैत्तिरीयोक्तानां
गुणानां तत्रोपसंहार इत्येवमाहुः ।

तत्रेदमवधेयम् । व्यासचरणैर्हि जिज्ञासाशास्त्रं शीघ्रं मोक्षो
भवतु जीवानामिति करुणया आरब्धम् । तेन याभिः शीघ्रं मुच्यन्ते
ता एव विद्या आदरेण विचारणीयाः । शेषाणां तु तत्रोक्तैरेव न्या-
यैरानुषङ्गिको निर्णयो भविष्यति । अतः परविद्यां विहायैतद्विचारो
युक्तो वा !! परविद्याविचारो वा युक्त इति !! । ताण्डिप्रभृतीनां वि-
द्यायामायुर्वृद्ध्यादिरूपं लौकिकं फलम् । तस्यैवं विदुष इति तैत्तिरीय-
विद्यायामपि ब्रह्ममहिमप्राप्तिः फलम् । महिमा च विभूतिः । गोअ-
श्वमिहमहिमेत्याचक्षत इति छान्दोग्ये सिद्धत्वात् । पुरुषसूक्तेषु,
तमेवं विद्वानमृत इह भवतीति फलम् । अतो विद्यान्तरं विहायेद-
मत्र विचारितमिति । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ २४ ॥ ४ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ एककार्यत्वरूपां सङ्गतिमधिकरणप्रयोजनं
च वदन्तोऽवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । सूत्रं व्याकर्तुं विषयादि-

वाजसनेयिशाखायां द्रया ह प्रजापत्या इत्युपक्रम्य तेषां मिथः
स्पर्द्धामुक्तोच्यते, ते ह देवा ऊर्चुर्हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनासया-
मेति ते ह वाचमूचुस्त्वं न मुद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायद्
यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगाद् यत् कल्याणं वदति त-
दात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रासेप्यन्तीति तमभिद्रुस्य
पाप्मनाविध्यन् स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव
पाप्मेति । एवमेव प्राणचक्षुःश्रोत्रप्रभृतिषु पापवेधमुक्तोच्यते ।
अथैनमासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण
उद्गायन्ते विदुरनेन वै न उद्गात्रासेप्यन्तीति तमभिद्रुस्य पाप्म-
नाविध्यत् स यथाश्मानम् ऋत्वा लोष्टो विध्वंसैतैव ह वै विध्वं-
समाना विष्वञ्चो विनेशुरिति । छान्दोग्येऽपि प्राणादिष्वेवमेव
पाप्मवेधमुक्त्वाऽऽसन्येन तथेत्युच्यते । एतावान् परं विशेषो वाज-
सनेयिनां गानकर्तृत्वं, सामगानामुद्गीथत्वेनोपास्यत्वमुच्यते वाक्-
प्राणादीनामिति । अत्र देहसम्बन्धित्वगानकर्तृत्वयोरुपास्यत्वस्य
चाऽविशेषेऽपि वागादिषु पाप्मवेध आसन्यप्राणे कुतो नेति भवति
जिज्ञासा । नचासन्योपासनाया विधेयत्वात् तत्स्तुत्यर्थमन्येषु पाप्मवेध

कमाहुः । * वाजेत्यादि * । * वाजसनेयिशाखायामिति * । गृह-
दारण्यक उद्गीथब्राह्मणे । तथैव छान्दोग्येऽपि । * न तथेति * । न
पाप्मवेधः । सन्देहमाहुः । * अत्रेत्यादि * । * इति भवति जिज्ञा-
सति * । इति हतोर्वागादीनां पाप्मवेधः सत्यः काल्पनिको वेति सं-
शय इत्यर्थः । सिद्धवत्तदुक्तिः सन्देहबीजम् । नन्वपार्थेयं चिन्ता ।
अन्येषु पाप्मवेधोक्तेर्विधयासन्योपासनास्तुत्यर्थत्वेन, अन्ये त्वपशव
इतिवदासन्यप्रशंसामात्रार्थतया वस्तुतः सर्वेषु तदभावादिति पू-
र्वपक्षं हृदिकृत्याहुः * नचेत्यादि * । असद्वचने बाधकं व्युत्पादय-

उच्यतेऽस्मिन्नेति वाच्यम् । न हि प्रयोजनायाऽसन्तमप्यर्थं बोधय-
ति श्रुतिरिति वक्तुं शक्यम् । प्रमाणत्वव्याहृतिप्रसङ्गात् । एकत्र
प्रतारकत्वे सर्वत्रापि तच्छङ्कया तदुक्ते कोऽपि न प्रवर्त्ततापि ।

न्ति । * न हीत्यादि * । नन्वर्थवादाधिकरणे विधेयस्तावकत्वेनार्थ-
वादानां प्रामाण्यं पूर्वतन्त्रे व्यवस्थापितम् । विधिना त्वेकवाक्य-
त्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति । अतस्तदर्थ एव प्रामाण्यं तेषां,
न तु स्वार्थ इत्याकाङ्क्षायामाहुः * एकत्रेत्यादि * । तथाच विचार-
करस्य हृदि श्रुतेः प्रकारांशे असत्यभाषित्वे भाते विधेयाद्यंशेऽपि
तादृशशङ्कोदयस्य दुर्निवारतया तत्र प्रवृत्तिव्याघातेन विधेः प्रवर्त्त-
कत्वमेव कुण्ठीभवेत् । ततश्च वेदस्य वैयर्थ्यमेव स्यात् । अपशव
इत्यत्रापि पशुत्वपर्युदासोऽन्येषु पशुसादृश्यं ग्राहयति, न तु पशुत्वं
निषेधति । यथा, न कलञ्जमित्यत्र । तच्च गवादिसादृश्यं तु तेष्व-
स्येवेति तत्सादृश्यं तेषाममुख्यतां बोधयद् गवादिप्रशंसायां पर्य-
वस्यतीति नासदर्थबाधने स दृष्टान्तः । नच मध्वादिविद्यायां
कल्पनोपदेशस्य व्यासपादैरप्यङ्गीकारादत्रापि तथाऽस्त्विति वाच्य-
म् । अविध्यन्निति भूतार्थकप्रयोगबाधापत्तेः । यदेवेदमप्रतिरूपं
वदति स एव पाप्मेत्यादिभिः श्रावितस्य पाप्मस्वरूपस्येदानीमनु-
भूयमानस्याप्यननुभाष्येति । मध्वविद्यास्वापि कल्पनोपदेशा-
ऽङ्गीकारः सांख्यप्रसिद्ध्या तद्वोधनार्थ इति तु तत्रैवोपपादितम् ।
अथ यदि स सिद्धान्तीयत्वेनाद्रियते, तदापि, तस्य द्यौरेव तिर-
श्चानवशोऽन्तरिक्षमपूप इत्याद्युद्देश्यरूपविंशतिप्रस्यैव रूपान्तरविधान-
दर्शनेन रूपान्तरविधानमात्रस्यैव काल्पनिकत्वं, न तु सर्वस्य ।
अन्यथा, ता एता ऋच एतमुग्देदमभ्यतपन्नित्यादेरपि बाधापत्तेः ।
अतो भूतार्थवादस्य स्वार्थे प्रामाण्यमवश्यमभ्युपेयम् । नचार्थवा-
देषु सर्वत्र यथा श्रुतार्थग्रहणे, आदित्यो यूषः, यजमानः प्रस्तर
इत्यादिषु गौण्युच्छेदः सूत्रविरोधश्च स्यादिति वाच्यम् । तत्र प्र-
त्यक्षविरोधेन गौणीस्वीकारात् । असति मानान्तरविरोधे तद्दृष्टा-
न्तेन सर्वत्र प्रत्यवस्थातुमयुक्तत्वादित्यसकृदुक्तम् । तस्माद्यत्र प्र-
माणान्तरविरोधस्तत्रैव कल्पनोपदेशादिर्न सर्वत्रेति निश्चयः । तदे-

साक्षात्क्रियार्थत्वाभावेऽपि नासन्निरूपकत्वमर्थवादानाम् । वस्तुतस्तु
यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवती-
ति श्रुतेः, 'ज्ञात्वा ज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति । विदुषः
कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेदि'त्यादिवाक्यैर्य एवं वेदेति वा-
क्यैश्चार्थवादोक्तस्वरूपं ज्ञात्वा कर्मकरणे पूर्णं फलमन्यथा नेत्यर्थ-
वादानां फलोपकार्यङ्गनिरूपकत्वान्नानर्थक्यमत उक्तेऽर्थे हेतुं न
पश्याम इति प्राप्ते तमेवाह । वेधादीति । वाक्प्राणादिषु यः पा-
प्मवेध, आदिपदाद् दुष्टविषयसम्बन्धश्च तत्र हेतुरर्थभेदः । अर्थो
भगवांस्तस्माद्धेदादित्यर्थः । आसन्यस्तु य एवाऽयं मुख्यः प्राण-
स्तमुदगीथमुपासीतेति छान्दोग्य उपास्यत्वेनोक्तः । सर्ववेदान्तप्रत्य-
यमिति न्यायोद्वेदान्तेपूपास्यं ब्रह्मातिरिक्तं नोच्यत इत्यासन्योऽपि
ब्रह्माभिन्नोऽस्त एवापहतपाप्मा ह्येव इति सामगैः पठ्यते । अतस्तत्र

— — — — —

तदभिसन्धायाहुः । * साक्षादित्यादि * । एवं पूर्वतन्त्रविचारेण
परम्परयाऽर्थवादानां क्रियार्थत्वमुक्त्वा उत्तरकाण्डविचारेण साक्षा-
देव तेषां क्रियार्थत्वमाहुः । * वस्तुत इत्यादि * । * य एवं वेदे-
ति वाक्यैरिति * । य एवं वेद स वीर्यैरेव छान्दोभिरर्चति, य एवं
वेदोपैनं यज्ञो नमतीत्यादिजातीयैर्विद्वद्वाक्यैः । तथाच सत्ययैव प्र-
शंसया विधेयस्तुतंरुचितत्वात् सिद्धेऽन्येषां पाप्मवेधे आसन्यस्य
कुतस्तदभाव इत्यत्र हेन्वनुपलम्भात् तेषां पाप्मवेधहेतोर्न निर्णयः
कर्तुं शक्य इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, तमेव निर्णयहेतुमाहृत्यर्थः । सौत्रंहेतुं
व्याकुर्वन्ति । * वाक्प्राणेत्यादि * । * भेदादिति * । भौतिकतया
प्राकृतत्वेन भेदात् । तथाचास्माद्धेतोः पाप्मवेधः शक्यनिर्णय इत्य-
र्थः । नन्वयमासन्येऽपि तुल्य इति कथं तत्र तदभाव इत्यत आहुः ।
* आसन्य इत्यादि * । * उक्त इति * । उत्कृष्टप्रणवादिस्त्यैक-
त्वोदगीथहृद्यनन्तरम् उक्तः । * ब्रह्माभिन्न इति * । उत्कृष्टत-

न पाप्मवेध इति भावः । ब्रह्मणः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वज्ञापनायार्थ-
पदेनोक्तिः । एतेन विभूतिरूपेऽपि यत्रैवं तत्र मूलभूतब्रह्माणि निर्दो-
षत्वं किं वाच्यमिति ज्ञापितम् । अथवाऽर्थः प्रयोजनं विषय इति
यावत् । तद्भेदादित्यर्थः । अत्रेदमाकूतम् । देवा हि स्वस्यासुरज-
याय गानार्थं वागीदीनृचुस्त्वं न उद्गायेति गानानन्तरं यो वा-
चि भोगस्तं देवेभ्य आगायादित्युच्यते, । एवमेव प्राणादिष्वपि
स्वस्वभोगं देवेभ्य आगायदिति । एवं सति देवार्थमेवैतद्गानं, न तु
भगवदर्थम् । यद्यप्यासन्न्येऽप्येवमुच्यते तेभ्य एष प्राण उद्गाय-
दिति तथापि यथा वागादिषु स्वनिष्ठभोगं देवेभ्य आगायदित्युक्तं,
तथा नासन्न्ये । तेनोक्तमानैर्ब्रह्मात्मकत्वेनासुरजयहेतुर्भगवत्सम्बन्ध

द्विभूतिरूपत्वात् तदात्मकतयोक्तः । उत्कर्षश्च पाप्मवेधाभावादेव
गम्यते । एवञ्च, मनो ब्रह्मेत्युपास्मन्तित्यादौ यत्तेशमुपास्यत्वेन वि-
भूतिरूपेऽपि नैतत्साम्यं तद् भगवता स्वसामर्थ्यस्य तत्र तारतम्येनै-
व स्थापितत्वादिति । यत् पुनर्वागादीनामुपास्यत्वं छान्दोग्ये प्रती-
यते तच्च भ्रमप्राप्तानुवादरूपं, न तु वास्तवम् । श्रुत्यनभिप्रेतत्वात् ।
उदवसानीयपञ्चकपालवत् । तत्र निषधेनेवात्र पाप्मवेधादेव तथा नि-
श्चयात् । अतो न चोद्यावकाशः । ननु यदि वागादीनां ब्रह्माभिन्नत्वमं-
यम् अभिप्रेतं तदा सूत्रं ब्रह्मभेदादित्येवोच्येतेत्यत आहुः । * ब्रह्म-
ण इत्यादि * । ननु भवत्वंयमासन्न्यात्कर्षस्तथापि पूर्वप्रतिज्ञात-
स्याधिकरणप्रयोजनस्य कथमवगतिरित्यत आहुः । * एतेनेत्या-
दि * । तथाच कैमुतिकन्यायादवगतिरित्यर्थः । नन्वर्थपदस्य व-
स्त्वर्थकत्वं उक्तमेव सिद्ध्यति । तदनङ्गीकारे कथमेतदवगन्तव्यमि-
त्यत आहुः । * अथवेत्यादि * । रायभिधेयनिवृत्तीनामत्र प्रस-
ङ्गाभावात् । प्रयोजनमात्रार्थी ग्राह्यः । स चात्र वागादीनां विषयरू-
पः । तस्यैव देवार्थत्वेनोक्तत्वात् । अतस्तद्भेदादित्यर्थः । तदेतदुप-
पादयन्ति । * अत्रदमित्यादि * । * उच्यते इति * । बृहदार-
ण्यकं उच्यते । * उक्तमानैरिति * । उपास्यस्त्वपाप्मवेधराहित्या-

एवेति ज्ञात्वा तथैवागायदासन्य इति ज्ञायते । अत एवान्यत्र वेध
उक्तोऽत्र तत्करणेच्छायामप्यासुराणां नाश उक्तः । अग्रे च, भव-
त्यात्मना परास्यं द्विषन् भ्रातृव्यो भवति य एवं वेदेति पठ्यते ।
तेन परब्रह्म निर्दोषमिति किमु वाच्यम् । यत्र तद्विभूतिरूपासन्य-
स्योक्तरूपतां यो वेत्ति सोऽपि गुणयुक्तो दोषरहितश्च भवतीति
कैमुतकन्यायः सूचितो भवति । एतेन लोके दोषत्वेन ये धर्माः
प्रतीयन्ते त एव धर्मा भगवति निरूप्यमाणा न दोषत्वेन ज्ञेयाः ।
किन्तु गुणत्वेनैव । वस्तुन एव तथात्वादिति भावो ज्ञाप्यते ॥२५॥

ऽसुरजयहेतुभूतार्थज्ञानैः । आसन्यस्यैवंप्रकारकज्ञानसत्तायां गमक-
माहुः । * अत एवेत्यादि * । एवं व्याख्यानोऽपि पूर्वोक्तार्थसिद्धि-
माहुः । * तेनेत्यादि * । एतेनार्थान्तरस्यापि सिद्धिमाहुः । * ए-
तेनेत्यादि * । * य इति * । मोहव्रणपलायनादयः । * न दो-
षत्वेन ज्ञेया इति * । यथा सृष्टिस्थितिप्रलयकर्तृत्वस्य भगवत्क्षण-
त्वान्मूलरूपं प्रलयकर्तृत्वमत्तत्त्वादिकं च न दोषस्तथाऽवतीर्णोऽपि
भगवति मोहादयोऽप्यसुरमोहनार्थत्वात्तथा । अज्ञत्वं पारवश्यं च
विधिभेदादिकं तथा । तथा प्राकृतदेहत्वं देहत्यागादिकं तथा ।
असुराणां विमोहार्थं दोषा विष्णोर्न हि कचिदिति ब्रह्माण्डवाक्या-
त् । तथाच तेऽयः सकाशादोषत्वमुद्घाप्य भगवतो निर्दोषत्वं ज्ञात्वा-
भजनीयमिति सिद्धम् । तेन मुख्यविभूत्यतिरिक्तविभूतीनामपह-
तपाप्मत्वाभावात्तत्पूतकृष्णानुपसंहारोऽपि सिद्धो बोध्यः ।

अन्ये तु, इदमप्येकसूत्रमधिकरणं स्वीकृत्य, शुक्रं प्रविध्य हृ-
दयं प्रविध्येत्यादीन्याथर्वणिकानामुपनिषदारम्भस्थानि वाक्यानि
विषयत्वेनोदाहरन्ति । तत्र केवलो वेधशब्दो नास्ति ।

माध्वास्तु, अग्रे त्वचं यातुधानस्य भिन्वीति वाक्यम् । तत्र
तु वेधशब्द एव नास्तीति विषयवाक्यत्वं चिन्त्यम् । अथ वेधरूपा-
र्थबलाद्विषयवाक्यत्वं तदापि सन्निधिना विद्याङ्गत्वपूर्वपक्षोत्थापन-
म् । लिङ्गस्य बलिष्ठत्वान्नाङ्गत्वमिति सिद्धान्तः । स च पूर्वतन्त्रादेव

एवं भगवत्सम्बन्धाभावे दोषसम्बन्धमुक्त्वा तथा सति गुण-
हानिं च वदंस्तत्र विशेषमाह ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तुत्युप-
गानवत् तदुक्तम् ॥ २६ ॥

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीसा-
थर्वणिकैः पठ्यते । परमपदेन ब्रह्मोच्यते । तथाच सकार्याऽविद्या-
रहितः परममुपैति । तदनन्तरं साम्यमुपैतीति योजना ।

सिद्ध्यन्नस्य सूत्रस्यानुवादकत्वमापादयतीत्यतोऽपि चिन्त्यम् ॥ २५ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत्तदु-
क्तम् ॥ एवमुपास्यस्य निर्दोषत्वं व्युत्पाद्य पूर्वसूत्रस्य पुरःस्फूर्तिक-
मादाय जीवस्य ब्रह्मभावेऽपि ब्रह्मासाधारणगुणा नोपसंहार्या इति प्र-
सङ्गतो वक्तीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति * एवमित्यादि* । भगवत्स-
म्बन्धाभावे सति गुणहानिमपि वदन् भगवत्सम्बन्धे गुणप्राप्तिरूपं
विशेषमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकर्तुं भगवत्सम्बन्धे विशेषबोधिकां श्रु-
तिमाहुः ॥ तदेत्यादि * । एतत्पूर्वार्द्धं तु, यदा पश्यः पश्यते एकमवर्णं
कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति । * पठ्यते इति * । मुण्डके प-
ठ्यते । ननु कात्र भगवत्सम्बन्ध उच्यते इति शङ्कयां पूर्वार्द्धस्य
स्फुटार्थत्वादुत्तरार्द्धं व्याकुर्वन्ति । * परमपदेनेत्यादि * । विद्वान्
भगवद्भाववान्, पुण्यपापे अविद्याकार्ये, ज्ञानेन विधूय निवार्य निर-
ञ्जनः अविद्यारहितः सन्, परमं ब्रह्म उपैति, तदनन्तरं साम्यमुपैती-
त्येवमर्थः संक्षेपेण * तथाचेत्यादिनोक्तः । एतेन यदन्यैरुक्तं परमम-
त्युत्कृष्टं साम्यं समत्वम् अद्वैतलक्षणम् उपैति अवगच्छतीति ।
तन्निरस्तम् । समशब्दस्य सर्वपर्यायत्वे साम्यं सर्वत्वं, तुल्यपर्यायत्वे
तौल्यं, न पुनरद्वैतं निर्विशेषत्वलक्षणम् । लक्षणाप्रसङ्गात् । उभय
निरूपितधर्मरूपसाम्याङ्गीकारेऽपि यथा नाद्वैतहानिस्तथाऽस्तीतिपाद-
प्यवोपपादनात् । अन्यथा श्रुतिविरोधप्रसङ्गाच्च । अत उपैतिपदाऽऽ-
वृत्तिरेव युक्तेति । ननु भवत्वेवं तथापि किमत्र विचार्यमित्यत आ-

तत्रेदं विचार्यते । साम्यं हि समानजातीयधर्मवत्त्वम् । तच्च कतिपय-
धर्मैरशेषतन्निष्ठधर्मैर्वा भवति । तत्रान्यः पक्षो ब्रह्मणा समं न स-
म्भवति । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति श्रुतिविरोधादत आद्य-
एव पक्षोऽनुसर्त्तव्यः । तत्र कैर्द्धर्मैः साम्यमिहोच्यत इत्याकाङ्क्षाया-
माह । हानाविति । ब्रह्मणः सकाशाद्विभागो जीवस्य हानिशब्देन
उच्यते । तथाच तस्यां सत्यां ये धर्मा जीवनिष्ठा आनन्दांशैश्वर्या-
दयो भगवदिच्छया तिरोहितास्ते ब्रह्मसम्बन्धे सति पुनराविर्भूता
इति तैरेव तथेत्यर्थः । भगवदानन्दादीनां पूर्णत्वाज्जीवानन्दादीना-
मल्पत्वान्नाम्नैव समैर्द्धर्मैः कृत्वा ब्रह्मसाम्यं जीव उपचर्यते । मा-
म्यमुपैतीति । वस्तुनस्तु नैतरपि धर्मैः साम्यमिति भावः । अत
एव, न तत्सम इति श्रुतिरविरुद्धा । अत एव सूत्रकृता साम्यमुपै-

— — — — —

हुः * तत्रेदमित्यादि * । * इदमिति * । साम्यम् । विचारमुपपा-
दयन्ति । * साम्यं हीत्यादि * । * आहेति * । यैर्द्धर्मैः साम्यं
तानत्राहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति * ब्रह्मण इत्यादि * । सूत्रे तु शब्देन
श्रुत्यन्तरे समाभ्यधिकनिषेधादत्र साम्यपदं लक्षणया अद्वैतपर-
मिति पक्षो निरस्यते । ब्रह्मणः सकाशाद्विभागो जीवस्य, ओहाक्
त्याग इति धातुनिष्पन्नेन हानिशब्देनोच्यते । विभागस्य पूर्वस्थिति-
त्यागरूपत्वात् । तथाच तस्यां सत्याम्, उपायनशब्दशेषत्वाद्, उ-
पायनं ब्रह्मप्राप्तिस्तद्वाचकः शब्द उपैतिशब्दस्तच्छेषत्वात् साम्यस्य
ये धर्मास्तिरोहितास्ते परमोपायने ब्रह्मसम्बन्धे सति पुनराविर्भूता
इति तैरेव तथा * तैरेव साम्यमित्यर्थः । नन्वेवं साम्येऽपि, न तत्सम
इति श्रुतौ संकोचस्तु स्यादेवेत्यत आहुः । * भगवदित्यादि * ।
* जीवानन्दादीनामल्पत्वादिति * । सर्वे जीवाः सर्वमयास्तथाप्य-
ल्पा इति नृसिंहोत्तरतापनीये जीवानामल्पताया उक्तत्वेन तदान-
न्दादीनामपि तथात्वात् । नन्वेवमेव सूत्राशय इति कथं ज्ञातव्य-
मित्यत आहुः । * अत एव सूत्रकृतेत्यादि * । हेतुमवतारयन्ति ।

तीति साम्योपायनशब्दमात्रं, न तु साम्यपदार्थः स्वारमिकोऽत्रा-
 स्तीति भावप्रकटनाय शब्दशब्द उक्तः। ननु तैरेव धर्मैः साम्यं नेतरै-
 रित्यत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह । उपायनशब्दशेषत्वादिति ।
 परममुपैतीति य उपायनशब्दस्तच्छेषत्वात् साम्योपायनस्येत्यर्थः ।
 ब्रह्मसम्बन्धहेतुकत्वादानन्दांशाद्याविर्भावस्य, तदैव साम्योपायन-
 कथनात्तैरेव धर्मैः साम्यमभिप्रेतमिति भावः । नन्वानन्दादीनां
 ब्रह्मधर्मत्वात् तैस्तत्साम्यकथनं तदभेदमेव गमयतीत्याशङ्क्य तद्-
 र्भवत्त्वमात्रस्य न तदभेदसाधकत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह । कुशेत्या-
 दि । कुशा औदुम्बर्यः समिधस्ता अग्निष्योमादियागेषु प्रस्तोत्रा
 स्थाप्यन्ते । तदा तत्सम्बन्धि यच्छन्दःस्तुत्युपगानं तद्गदित्यर्थः ।
 तत्राभित्वा शूरनोनुमो दुग्धा इव धेनव इत्यृचि ये वर्णास्तेषामच
 एवोपमंहस्य भकारेणैव गानं क्रियते । न हि तदार्चिकवर्णधर्मा-
 णामचामुपमंहारोऽस्तीति तद्गात्मत्वं भकारस्य सम्भवति । एवं
 प्रकृतेऽपि ब्रह्मधर्मप्राकट्येन न तदात्मकत्वं जीवस्य सम्भवति ।
 ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यैरत्राभेदबोधनादस्तु तथेति चेत् तत्राह ।
 तदुक्तमिति । जीवब्रह्माभेदबोधनतात्पर्यमुक्तमित्यर्थः । तद्गुण-
 सारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदिति सूत्रेणेति शेषः ।

* नन्वित्यादि । * तदैवेति * । ब्रह्मसम्बन्ध एव । तथाचोपायन-
 शब्दशेषत्वाद् उक्तैरेव धर्मैः साम्यमिति सूत्रयोजनेत्यर्थः । दृष्टान्त-
 मवतारयन्ति । * नन्वानन्देत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * कुशा इत्या-
 दि * । उपगीयतेऽनेनेत्युपगानम् । करणे ल्युट् । तथाच कुशाभिः
 कृत्वा छन्दःस्तुत्युपगानसाधनभूतभकारवदिति सूत्रार्थ इत्यर्थः ।
 एतद् व्युत्पादयन्ति । * तत्रेत्यादि * । * तदात्मकत्वमिति * ।
 तदभेदः । अत्र किञ्चिदाशङ्क्य तत्समाधिं स्मारयतीत्याहुः । * ननु
 तत्त्वमित्यादि * । * अत्राभेदबोधनादिति * । जीवे ब्रह्माभेदबो-
 धनात् । तदुक्तपदं व्याकुर्वन्ति । * जीवेत्यादि * । नच तद्गुण-

अपिच । श्रुतौ ब्रह्मोपायनस्य साम्योपायनहेतुत्वोक्त्या तदनुपायनस्य साम्यानुपायने हेतुत्वमिति ज्ञाप्यते । तथाच, पराभिध्यानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययाविति सूत्रे जीवस्य ब्रह्मांशत्वेनानन्दैश्वर्यादिब्रह्मधर्मवत्त्वाद् ब्रह्मणः सकाशाद्विभागे सति तदिच्छया तद्धर्मतिरोधानस्य संसारित्वे हेतुत्वमुक्तं यत्तदपि तदुक्तमिखनेन स्मार्यते इति न विस्मर्त्तव्यम् । यथान्यशाखोक्तधर्मा

सारत्वसूत्रे संसारावस्थायामेव व्यपदेशपक्ष उच्यते, न तु मुक्त्यवस्थायाम् । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, सलिल एको द्रष्टाऽद्वितीयो भवनीत्यादिश्रुतिषु ब्रह्माभेदस्यैव श्रवणादिति वाच्यम् । अभेदोऽपि मुक्त्यवस्थायां जीवन्यूनताया यथोदकं शुद्धं शुद्धमासक्तं तादृगव भवति, एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गातमेति काठकश्रुतौ भेदसहिष्णोरभेदस्यैव निश्चायनात् । नच सलिल एक इत्यादिविरोधः । तत्र तादृशाभेदप्रतीत्यापि तदुपपत्तेः । लोकोऽपि मिलिताङ्गुल्यादौ विभागाभाव एव एकशब्दप्रयोगाच्च । नचावान्तरमुक्तावेवं भाव इति वाच्यम् । मानाभावात् । परमंतोऽप्याविभागेन दृष्टत्वादिति सूत्रोऽविभागस्यैव व्याख्यातत्वात् । ब्रह्मसूत्रेषु मुक्तिविचारं कुत्राप्येक्यपदादर्शनाच्च । नचैवमपि शङ्कानपिशार्ची न निवर्त्तते इति चेत् । मिथ्यते हृदयग्रन्थिरिति श्रुत्युक्तदर्शने एव निवर्त्त्यते इति किमतोऽधिकं वाच्यमिति दिक् । नच गतिसामान्यसूत्रभाष्यविरोधः । तत्रापि सामान्यपदस्य तुल्यपदेनैव व्याख्यानात् । सूत्रकारस्याप्येतदेव मतम् । अन्यथा तु गत्यैक्यादिन्येव वदेत् । नच तद्विषयवाक्यविरोधः । तत्रापि विज्ञाता विज्ञातृरूपेण न तिष्ठति, किन्तु ब्रह्मरूपेणेति भेदविरुद्धसंपदा अभेदेन स्थानस्याभिप्रेतत्वादिति न कोऽपि चोद्यावकाशः । तदुक्तपदसूचिनमर्थान्तरमाहुः*अपिचेत्यादि* । एतेन गुणहानिर्व्याख्याता बोध्या । नन्वेतद् व्याख्यानमसङ्गतम् । उपसंहारप्रकरणे धर्मसाम्यविचारप्रसङ्गस्याभावादित्यत आहुः*यथेत्यादि* यथा छान्दोग्यस्थपञ्चाग्निविद्यायां काण्वाद्युक्तः षष्ठोऽग्निः प्राणविद्यार्या पञ्चमं रैतञ्चापसंहियते, विद्यैक्यबलात् तथात्र श्रुत्या

अप्येकस्यां विद्यायामुपमं ह्रियन्त एवं ब्रह्मनिष्ठा धर्मा जीवेऽप्येतया
श्रुत्या बोध्यन्त इत्येतावत्साम्यमस्तीत्युपसंहारप्रकरण एतस्य निरू-
पणं कृतम् ॥ २६ ॥

परमसाम्यनिरूपणादैक्यभ्रमेणासाधारणा ब्रह्मनिष्ठा धर्मा अपि जीवे
उपसंहार्या इति शङ्कानिरासायैतदुक्तमित्यर्थः । तस्मान्निर्दोषत्वे तिरो-
हितगुणप्राप्त्या साम्ये च सिद्धे ब्रह्मभूतस्य मुख्यं भजनं सिद्ध्यतीति
तदर्थं यतनीयं, न तु विभूतिपरं भवितव्यमिति बोधितम् । अत्रा-
पहनपापमत्वस्य यज्ञे प्राकट्याद्यज्ञसम्बन्धे रुक्मवर्णत्वात् सौभाग्यस्य
कर्तृत्वयोनित्वाभ्यां प्रपञ्चस्य च सम्बन्ध इति त्रिधा श्रानिकेत-
त्वमुक्तम् ।

अन्ये तु इदमप्येकसूत्रमधिकरणमङ्गीकृत्य, अश्व इव रोमा-
णि विधूय पापं चन्द्र इव राहुमुखात् प्रमुच्य धृत्वा शरीरमकृतं
कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवानीति तार्ण्डश्रुतिं, तदा विद्वानित्या-
थर्वणश्रुतिं, तस्य पुत्रादायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः
पापकृत्यामिति शास्त्रायनिश्रुतिं, तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य
प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्ति अप्रिया दुष्कृतमिति कौशीतकिश्रुतिं
चोदाहृत्य, यत्रोभयं श्रूयते तत्र न कश्चिद्विचारो यत्राप्युपायनमेव
श्रूयते न हानन्तत्राप्यर्थादिवहानं सन्निपतति अन्यैरुपेयमानयो-
रात्मीयसुकृतदुष्कृतयोर्हानस्यावश्यकत्वात् । यत्र पुनः केवलं हानमेव
श्रूयते तत्रोपायनं सन्निपतते चेति संशये, अश्रवणाद्विद्यान्तरगोच-
रत्वाच्च न सन्निपततीति पूर्वपक्षे तत्रापि तत्सन्निपातं सिद्धान्तयितुं
सूत्रमेवं व्याकुर्वत । हानौ केवलायामपि श्रूयमाणायामुपायनं सन्नि-
पतति । कौशीतकिरहस्ये हानशेषत्वेन समाधिगतत्वादित्यादि ।

तच्चिन्त्यम् । आद्ये उपायनशब्दस्याभावेन अर्थग्रहणेऽपि तस्य
फलबोधकत्वेन द्वितीयवाक्येऽपि तस्य तथात्वेन हानशेषत्वाभावा-
द्विषयत्वायोगात् । ताण्ड्याथर्वणकौशीतकिवाक्येषु कम्पनार्थक-
धातुनिष्पन्ने, धृत्वेत्यादिशब्दे हान्यर्थत्वं लक्षयित्वा उपायने तच्छेष-
ताकल्पनस्य क्लिष्टत्वात् । चतुर्विपि वाक्येषूपायनस्य सत्त्वात् क
उपायनशब्दः सूत्रकाराभिसंहित इत्यनिश्चयेन कौशीतकिस्यशब्द-

वनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

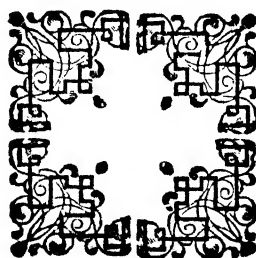
इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
नियद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ऋ-
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्म-
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख०	६६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागण्डपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयखण्डे		
पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाका-		
ण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत-		
भाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख०	८	८
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
दुष्टटीका खण्डानि ४	४	०

पातञ्जलदशनम्। श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्तिः स०	१	०
व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमदन्नभट्टप्रणीता खण्डानि	९	०
रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख०	३	३
भेदधिकारः व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृत उपक्रमप-		
राक्रमसहितः खण्डे	२	०
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख०	१०	०
ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्विरचितता खण्डे	२	०
दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डानि	३	३
श्रीमदणुभाष्यम् । श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।		
गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य-		
व्याख्या समेतम् खण्डानि	११	०
तत्त्वशेखरः । श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः । तथा-तत्त्वत्रयचुलुक-		
संग्रहः । कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः ।	१	०
श्रीभाष्यवार्तिकम् । श्रीमद्रामानुजाचार्यविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्र-		
तिपादनपरम् ।	१	०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी
चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस

BENARES SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 125.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यामयम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASÛTRA BY ŚRÎ VALLABHÂCHÂRYA,
With the Commentary called Bhâshya Prakâsa,

By Goswâmi Śrî Purushottamjee Mahârâj.

EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTA.

Fasciculus XII.

BENARES:

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.

1906.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -)	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
वाजर्गणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	२	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
विष्णु सहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार समशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	१	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
भेदकौमुदी	०	६	८
क्षेत्रसंहिता	२	०	८

सम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

वाजसनेयि शाखायां, स एष नेति नेतीत्यात्मेत्युपक्रम्य, न व्यथत इत्यन्तेन ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा यत एतादृग्ब्रह्मातस्ताद्विदपि वि-

— — — — —

सैव विषयत्वमित्यस्याप्यन्तिक्रिष्टत्वाच्च ।

यदप्यस्योपायनवादस्य स्तुत्यर्थत्वादन्यदीयपुण्यपापयोः कथ-
मन्यत्र प्राप्तिरित्यत्र नाभिनिवेशः कार्य इत्युक्तम् ।

तदपि न रोचिष्णु । राज्ञि चामात्यजा दोषाः पत्नीदोषाश्च
भर्त्तरीत्यादिस्मृतावभिमानमात्रेण दोषसंक्रमकथनात् । भारतादौ
माण्डव्यदत्तयमशापप्रसङ्गे बालकृतपापस्य जनकत्वोपाधिना पितृ-
संक्रमकथनात् । विश्वामित्रपुण्येन त्रिशङ्कोः स्वर्गप्राप्तिस्मरणा-
च्चापि तथा सम्भवेन स्तुतिमात्रत्वाङ्गीकारस्य अप्रयोजकत्वात् ।
क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
भस्मसात् कुर्वते तथेति श्रुतिस्मृतिभ्यां ज्ञानस्य कर्मनाशकत्ववद्
विद्याविशेषस्यान्यत्र कर्मसंक्रामकत्वेऽपि बाधकाभावात् । नच सुकृत-
दुष्कृतयोः कर्तृसामानाधिकरण्यस्यैव सर्वत्र दर्शनान्नान्यत्र साक्षात्
संक्रमोऽपि तु फलस्य तत्र सम्बन्धात् तत्र स उपचर्यते इति वा-
च्यम् । हेतुव्यधिकरणस्य फलस्यैवाशक्यवचनत्वात् । नच वाक्या-
न्यथानुपपत्त्या तत्र तथा कल्प्यते इति वाच्यम् । तस्या भत्रापि
तौल्यात् ।

किञ्च । आन्यत्रिकवाक्यस्य आन्यत्रिकवाक्यशेषत्वाय कुशाच्छन्दःस्तु-
त्युपगानवदित्यत्र दृष्टान्तत्रयं यत् स्वीकृतं, तदपुष्टार्थम् । एकेना-
ऽपि तत्सिद्धेरप्रत्युद्भवेन बहूनां कथने प्रयोजनाभावादिति ॥ २६ ॥ ५ ॥

सम्पराये तर्त्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ साम्पराय इति पाठे
स्वार्थेऽण् बोध्यः । पूर्वाधिकरणे जीवस्य भगवत्सम्बन्धे विशेषमु-
क्त्वा तत्साधनयोर्ज्ञानभक्त्यार्मध्ये किं ज्याय इति विचारयितुमधिकर-
णमारभत इत्याशयेन सूत्रे तर्त्तव्याभावपदात्तल्लिङ्गिके श्रुती विषय-
त्वेनोदाहरन्ति । * वाजेत्यादि * अथर्वणेत्यादि च * । एतयो-
राद्यं वाक्यं बृहदारण्यके शरीरब्राह्मणस्यम् । तत्र च पूर्वं मनसैवा-

वक्षितरूप इत्यभिप्रायेणाग्रे पठ्यते । अतः पापमकरवमतः कल्याणमकरवमित्युभे ह्ये एते तरत्यमृत इत्यादिनाग्रिमयैष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येत्युवाच ब्रह्मविदो माहात्म्यमुक्त्वा पठ्यते । तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्म-

नुदृष्टव्यमित्यनेन तद्दर्शनसाधनमुक्त्वा, विरजः पर आकाशादित्यादिना विरजत्ववर्तिशत्वेशानत्वादीन् धर्मान् बाधयित्वा ततोऽनिरुक्तत्वाय, नेति नेतीत्यनेनैतावन्मात्रतां निषिद्ध्य अगृह्यां न हि गृह्यते, अशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गोऽस्मिन् न सज्जते न व्यथत इत्यनेन लौकिकप्रमाणग्राह्यत्वमनाशित्वमसङ्गत्वं, पिञ्चन्धने, अबद्धत्वं निर्दुःखत्वं चोक्त्वा, तेन जडावलक्षणं ब्रह्मस्वरूपं बोधयित्वा ब्रह्मण एतादृशत्वात् तद्विदपि साध्वसाधुकर्मरहित इति बोधनायाऽग्रे पठ्यते । अतः पापमकरवमतः पुण्यमकरवमित्युभे ह्ये एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी इति । अत इदमभिसन्धाय पापमकरवं कृतवानस्मि अत इदमभिसन्धाय कल्याणं पुण्यं कृतवानस्मि, इति एवमभिसन्धिपूर्वकं कृते एते उभे साध्वसाधुनी हि निश्चयेन एव उक्तरीतिब्रह्मवित् त इति अतिक्रामत्यभिभवात् । अमृतो जीवन्नेव, नैनं कृताकृते तपतः, एनं ब्रह्मविदं निन्दितकरणकल्याणकरणे पश्चात्तापं न नयतः, नास्य केनचन कर्मणा मीयते, अस्य प्राप्तव्यो ब्रह्मलोकः केनापि कर्मणा नाऽप्याति, प्राप्तव्यं प्राप्तात्येवेत्यर्थः । तदेतद्वचाऽयुक्तम् । ब्राह्मणोक्तोऽर्थो बक्ष्यमाणर्चाप्युक्त इत्यर्थः । ऋक् तु, एष नित्या महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान् तस्यैव स्यात् पदवित् तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति । एष इति ब्राह्मणोक्तः । तं पूर्वोक्तरूपमात्मानं विदित्वा तस्यैवात्मनः पदवित् पदं चरणं स्थानं वा, तद्धाम परमं ममेति वाक्यादक्षरं तद्वित् स्यात् । ततः पापेन लिप्तो न भवतीत्येवमक्षरविदो माहात्म्यमुक्त्वा पठ्यते । तत्साधनमुच्यते । तस्मादेवं विदित्यादिना । यस्मादेवं ज्ञातुर्माहात्म्यं तस्मादेवं शास्त्रतो ज्ञः, यः स्वरूपवित्, शान्तो दान्तः निगृह्णोन्तान्तर्बहिःकरण उपरतो निवृत्त-स्सर्वहस्तिष्ठुः दुःखसहिष्णुः श्रद्धावित्त आस्तिक्यबुद्धिमान् आत्म-

न्येवात्मानं पश्येत् सर्वमेनं पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्या-
ऽऽत्मा भवति सर्वं पाप्मानं तरति, नैनं पाप्मा तरतीत्याद्युक्तवान्ते प-
ठ्यते, य एवं वेदेति । अत्र हि पाप्मतरणादिरूपं ब्रह्मज्ञानमाहा-
त्म्यमुच्यते । ज्ञानस्य संसारमुक्तिहेतुत्वात् । अथर्वणोपनिषदादिषु
तु भगवद्भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वमुच्यते । परं ब्रह्मतद् यो धारयतीत्युपक्रम्य
भजति सोऽमृतो भवतीति । अग्रेऽपि मुक्तो भवति संसृतरिति । एत-
द्रिषयव्यवस्था तु पुरैवोक्तेति नात्रोच्यते । एतावान् परं सन्देहः—

नि स्वशरीर एवात्मानमक्षरं पश्येत् । अहं कृत्यत्तु च श्रेयार्हाऽर्थे लि-
ङ्ग । दर्शनाहं इत्यर्थः । एवं दर्शनाहंतामुक्त्वा स्वस्य द्रष्टृत्वानिश्चयार्थे
द्रष्टृलिङ्गानि वदति । सर्वमेनं पश्यतीत्यादिना स्वज्ञानार्थं लिङ्गमु-
क्त्वा परज्ञानार्थं तदाह, विषयो विजयो विजिघत्सोऽपिपासो ब्राह्म-
णो भवति य एवं वेदेति । य उक्तप्रकारकब्रह्मद्रष्टा स विषयाद्यैर्लि-
ङ्गैर्निश्चेय इत्यर्थः । अत्र विषापत्वं पापरूपकार्याकर्तृत्वमेव । बाह्यानां
जराद्यभावानां समभिव्याहारात् । न तु पूर्वपापराहित्यम् । तस्य
तर्त्तव्यत्वेनात्रोक्तत्वात् । इदं चान्यमतेऽपि तुल्यम् । सर्वैरेव, अश्व-
इव रोमाणि विधूय पापं स आगच्छति विरजां तत्सुकृतदुष्कृते
विधूनुत इत्यादिश्रुतीरुदाहृत्य विदुषोऽपि देहवियोगसमय एव तर्त्त-
व्याभावव्याख्यानात् । अन्यथोक्तश्रुतिविरोधादिति सर्वमभिसन्धा-
यास्य वाक्यस्य निष्कृष्टार्थमाहुः । * अत्र हीत्यादि * तर्त्तव्यलिङ्गां
श्रुतिमुक्त्वा तदभावलिङ्गमाहुः । * अथर्वणेत्यादि * परं ब्रह्मेत्या-
दिवाक्यं गोपालतापनीयस्थम् । अर्थस्तु स्फुटः । आदिपदेन तदुपबृ-
हणभूतपुराणसङ्ग्रहः । अतः परं यदंशे संशयस्तं प्रकटयितुं पूर्ववि-
चारितमंशं प्रथममाहुः । * एतदित्यादि * एतच्छ्रुतिद्वयविषयभूतेषु
ज्ञानभक्ती तयोर्था व्यवस्था अधिकारिभेदेन रूपभेदकथनात् तेन तेन
ते ते धर्मास्तत्र तत्रोपसंहार्या, नोपसंहार्याश्चेति नियमरूपा, सा तु, न
वा प्रकरणभेदादिति सूत्र एवोक्तेति तदंशे संदेहाभावाद् अ पुनर्नोक्त
इत्यर्थः । सन्दिग्धान्शमाहुः * एतावानित्यादि * ।

प एवं वेद स पाप्मानं तरतीति वचनाज्ज्ञानदशायामपि पापसत्त्वं वाच्यमन्यथा तरणासम्भवापत्तेः । एवं सति भक्तिदशायामप्येवमेव, न वेति भवति संशयः । तत्र श्रुतावविशेषेण पापनाशश्रवणान्मुक्तिपूर्वकाले पापनाशावश्यम्भावादेकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथेति न्यायेन भक्त्या पापनाशादत्रापि तथैवेति प्राप्त आह । सम्पराय इत्यादि । सम्परायः परलोकस्तिस्मिन् प्राप्तव्ये सतीत्यर्थः । अथवा परः पुरुषोत्तमस्तस्याऽयो ज्ञानम् । तथाच सम्यग्भूतं पुरुषोत्तमज्ञानं येन स सम्परायो भक्तिमार्ग इति यावत् । अथवा परे पुरुषोत्तमे अयनमयो गमनं प्रवेश इति यावत्तथाच सम्यक्परायो येन स तथा भक्तिमार्ग इत्यर्थः । ज्ञानमार्गेऽक्षरप्राप्त्या भक्तिमार्गे पुरुषोत्तमप्राप्त्या तस्माद्विशेषमत्र ज्ञापयितुमेवं कथनमतो भक्तेः पूर्वमेव पापनाशो युक्त इति भावः । ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभा-

* एवं सतीति * मुक्तिकारणत्वेन भक्तिज्ञानयोस्तौल्ये सति । तयोस्तौल्यं, भक्तौ पापसूचनाद्यभावश्च सन्देहर्वाजम् । पूर्वपक्षमाहुः * तत्र श्रुतावित्यादि * । * तथैवेति * । भक्तिदशायामपापसत्त्वमेव । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति सम्पराय इत्यादि * भक्तिदशायामेव तत्तत्राभाव इति भावः । सम्परायशब्दस्य प्रसिद्धार्थग्रहणे भक्तिमार्गबोधकपदाध्याहारापत्तिरिति तमर्थं विहाय यौगिकार्थं गृहीत्वा व्याकुर्वन्ति । * अथवेत्यादि * । अत्र द्वेधा व्याख्यानेन पुरुषांस्तमज्ञानस्य तत्प्राप्तेश्च साधनं भक्तिमार्ग एवेति ज्ञापिते सन्देहो भवति । ननु रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेन योगस्य निर्बलत्वादिर्द न युक्तम् । व्यासचरणैर्वा कुत एवं प्रयुक्तमिति, तद्व्याख्यायाहुः * ज्ञानमार्गेत्यादि * । * तस्मादिति * । ज्ञानमार्गात् । * एवं कथनमिति * । यौगिकपदकथनम् । तथाचैवं व्यासाशयादध्याहारापेक्षया यौगिकादिरस्य लघुत्वाच्चैवमाशयकथनं युक्तमित्यर्थः । * भक्तेरिति * मर्यादा मार्गीयप्रेमात्मिकाया भक्तेः । नन्विदं तद्वं युज्येत, यदा ज्ञानमार्गात् भक्तिमार्गोत्कर्षः स्यात्, स एव तु कथमित्यत आहुः * ब्रह्मेत्यादि *

ऽनन्तरं, भक्त्या मामभिजानातीति भगवद्वाक्यात् पुरुषोत्तमस्वरूप-
ज्ञानस्य भक्त्यैकसाध्यत्वात् तथा । एवं सति “मुक्तानामपि
सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि
महामुने । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यान-
समाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ।
जन्मान्तरसहस्रेषु समाराध्य वृषध्वजम् । वैष्णवत्वं लभेत्
कश्चित् सर्वपापक्षयादिहे”त्यादिवाक्यैः पापनाशानन्तरमेव भक्ति-
सम्भवाद्भक्तस्य तर्त्तव्यपापादेरभावान्न ज्ञानमार्गीयतुल्यतेत्यर्थः ।

ननु य एवं वेदेति सामान्यवचनात् पुरुषोत्तमविदोऽप्येवमे-
वेति चेत्तत्राह । तथा ह्यन्ये । तथा ज्ञानानन्तरमिति पापवन्तोऽन्ये
भक्तिमार्गीयेभ्योऽन्य इत्यर्थः । उक्तवचनरूपोपपत्तिर्हि शब्देन ज्ञा-
प्यते ॥ २७ ॥

तथेति ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्योत्कृष्टत्वमाज्ञानमार्गे साक्षात्कारोत्तरं
पुण्यपापनिवृत्त्या सुखप्राप्तेः । भक्तेस्तु पापनाशोत्तरमेव भवनादादित
एव सुखप्राप्तेऽप्येत्यपि बोध्यम् । किञ्च । ननु भवत्वेवं तथापि
कथं भक्तिमार्गे तर्त्तव्याभाव इत्यत आहुः * एवं सतीत्यादि *
मुक्तानामिति वाक्यं तु षष्ठस्कन्धचतुर्दशाध्यायस्थम् । नराणां
क्षीणपापानामिति तु पाण्डवगीतास्थम् । समाराध्य वृषध्वजमिति तु
बाराहपुराणीयप्रबोधिनीमाहात्म्यस्थम् । वैष्णवत्वमिति * भक्तिमा-
र्गीयप्रेमवस्त्वम् । एतदग्रे, ‘एतज्ज्ञात्वा तु विद्वद्भिः पूजनीयो जनार्दनः ।
वेदोक्तविधिना सम्यग् भक्तिमार्गानुसारत’ इति गारुडावाक्यात् ।
स्निग्धास्ते वैष्णवाश्च त इति गारुडाञ्च । तथाचैतेभ्यो वाक्येभ्यो
भक्तस्योत्कृष्टत्वात् तथेत्यर्थः । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * ननु य इत्या-
दि * । नन्विदं सूत्रे कुतो लभ्यत इत्यत आहुः । * उक्तेत्यादि * ।
तथाच दिशब्दाल्लभ्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु भक्तिमार्गीयाणां गोपस्त्रीणां “दुःसहप्रेष्टविरहतीव्र-
तापधुताऽशुभाः । ध्यानाप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमङ्गला” इति
वचनेन दुष्कृतसुकृतयोरपि हानिश्रवणात् पूर्वोक्तवचनैर्विरोध इ-
त्याशङ्क्यामुत्तरं पठति ।

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

छन्द इच्छा तथाच भक्तिमार्गीयाणामपि पूर्वं पापनाशो यः
स भगवदिच्छाविशेषतोऽतो भक्तेः पूर्वमेव पापनाशनिरूपकाऽतन्नाश
निरूपकवचनयोरविरोधाद्धेतोर्भक्तेः पूर्वमेव पापनाश आवश्यक इ-
त्यर्थः । एवं सति भक्तेः पूर्वमेव तन्नाश औत्सर्गिकः । स कचि-
द्विशेषेच्छयाऽपनोद्यत इति भावो ज्ञापितो भवति । अत्रेच्छाविशेषे

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * ननु भक्ती-
त्यादि * । * पूर्वोक्तवचनैरिति * । पापाभावबोधकवचनैः । तथा-
च विरोधादनिश्चये पापसन्निपातान्न भक्तिमार्गीयस्योत्कर्षसिद्धिरि-
ति शङ्कायां विरोधनिवारणायोत्तरं पठतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति *
छन्द इच्छेत्यादि * । * एवं सतीति * पापनाशस्य बहुवाक्यत्वसि-
द्धत्वे सति । * ज्ञापितो भवतीति * । इच्छाया अविरोधकथनेन
ज्ञापितो भवति । ननूपपादनमन्तरंगैवमिच्छा कथं ज्ञातुं शक्यत
इत्यत आहुः * अत्रेच्छेत्यादि * । तथाच विस्तरमियात्रानुपपादनेऽपि
सुबोधिनीतोऽवगन्तव्यमित्यर्थः । एवं चात्र तत्तद्व्यलिङ्गकश्रुतौ, त-
मेवं वेदानुवचनेन विविदिषन्तीति पूर्वं श्रावणात् सामान्यतो वेदै-
कसमधिगम्यत्वं प्रतिपादितम् । सरस्वत्यां कृतकेतमिति विशेष-
स्त्वग्र वाच्य इति । नन्वन्यैर्यत् सूत्राणि व्याख्यायन्ते तत्र पूर्वत-
न्त्रोक्तन्याया उपोद्बलकत्वेनोपन्यस्यन्ते । व्यासपादैस्तेषां तत्र तत्रा-
ऽऽदरणात् । अत्र तु पुराणेतिहासवाक्यानि । तत्र किं ज्याय इति
चेत् । उच्यते । इदमेव ज्यायः । इतिहासपुराणयोर्वेदोपबृंहणत्वात् ।
तत्रापि वेदान्तरुद्धेदविदेव चाहमिति । मां विधत्सेऽभिधत्से मामि-

वक्तव्यबहुत्वेऽपि किञ्चिदुच्यते । चिकीर्षितलीलामध्यपातिभक्ता
न सोपधिस्नेहवत्यो न सगुणविग्रहा, न वा सुकृतादियुक्ता इति
ज्ञापयितुं कतिपयगोपीस्तद्विपरीतधर्मयुक्ताः कृत्वा तस्यां दशायां
स्वप्राप्तौ प्रतिबन्धं कारयित्वा स्वयमेव तां दशां नाशयित्वा स्वली-
लामध्यपातिनीः कृतवानिति । न हेतावता सार्वदिक एवाऽयं
भावो भवति । न हि मन्त्रप्रतिबद्धशक्तिरग्निरदाहक इति तत्स्व-
भावत्वमेव तस्य सार्वदिकमिति वक्तुं शक्यम् । एतच्च श्रीभागवत-
दशमस्कन्धविवृतौ प्रपञ्चितमस्माभिः ॥ २८ ॥

गन्तरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

ननु सत्य ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परम व्या-

ति वाक्याद्रीतैव ज्यायसी । स्वयं समाधावनुभूयोक्तत्वाच्छ्रीभाग-
वतं च । पूर्वतन्त्रे तु जैमिनये यत् स्वयं गुरुमुखादवगत्य पाठितं
तदेव आद्रियते, नेतरादिति जैमिनिमतदूषणादवगम्यते । किञ्चा-
ऽस्मिन् सूत्रे छन्दःशब्देन कैश्चिद्विद्याभ्यासयमनियमजनिका विदुष
इच्छा व्याख्यातां । अन्यैस्तु तत्सुहृदां तद्विद्यामिच्छा । इतरैस्तु-
व्याख्यातुरिच्छा । यथाकथाश्चिच्छरुतिद्वयाविरोधः सम्पाद्य इति ।
एवमपि विचारे ईश्वरेच्छायाः सर्वत्र कारणत्वात् तत्तद्विद्यावतस्तदा
तदा तथा तथेति यथाश्रुताङ्गोकारेऽपि मुक्तिप्रतिबन्धाभावाच्छरुति-
सङ्कोचाभावाच्च किं ज्याय इत्यपि विचारय । न हि क्रमेण मुक्तिं
प्राप्नुवतो वा किञ्चित्क्षणोत्तरं विरजानदीतरणे वा सुकृतादिक्षये
पर्यङ्कोपासकस्य कश्चिद्विशेषो भवति । अतः काकदन्तविचारप्राय-
मेतत् ॥ २८ ॥

गन्तरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ पूर्वाधिकरणे ज्ञाना-
ऽपेक्षया भक्तोर्ज्ञान्यपेक्षया भक्तस्य चोत्कर्षः प्रतिपादितः । तमेव त-
ज्ज्ञेतुबाधनेन हृदीकरोतीत्याशयेनाधिकरणमवतारयन्ति । * नन्वि-
त्यादि * । अत्र, तमेव विद्वानिति वाक्यमुत्तरनारायणस्थम् । तत्र,

मभिति तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्येतऽयनाये-
त्तादिश्रुतिभिरुक्तरूपब्रह्मज्ञाने सत्येव मोक्ष इत्युच्यते । यमेवैष
दृष्टुने तेन लभ्य इति श्रुत्या आत्मीयत्वेनाङ्गीकारात्मकवरण-
स्य भक्तिमार्गीयत्वात् तस्मिन् सति भक्तिमार्गे प्रवेशाद्भवत्यैव स
इत्युच्यते । किञ्च । भक्त्या मामभिजानातीत्युक्त्वा, ततो मां
तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति भगवतोक्तमिति भक्तिमार्गे-
ऽपि पुरुषोत्तमज्ञानेनैव मोक्ष उच्यते, ज्ञानमार्गे त्वक्षरज्ञानेनेति

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादिति पूर्वार्द्धे, एतं
जगत्कर्तृतया पूर्वमन्त्र उक्तं महान्तं पुरुषम् अहं वेदेतिश्रुतिः स्वस्य
ज्ञातृत्वमुक्त्वा, तत्स्वरूपमाह । तमसः-अज्ञानात्मकस्य परस्तात् प-
रम् । आदित्यवर्णम् आदित्यस्येव मण्डलान्तःश्यामावदातो वर्णो यस्य,
श्यामाच्छब्दं प्रपद्ये शबलाच्छ्याममिति छान्दोग्ये श्रुतत्वात्तादृशम्
तथाचैतादृशश्रुतिभिः सत्यादिलक्षणकोक्तरूपब्रह्मज्ञानेन मोक्ष उच्य-
ते । यमेवेति श्रुतौ तूक्तप्रकारेण भक्त्यैव स आत्मलाभात्मको मोक्ष
उच्यत इति मोक्षार्थं ज्ञानभक्ती समुच्चये ? किं वा विकल्पयित-
व्ये? इत्यंकः संशयः । किञ्च, भक्त्या मामिति गीतायां पुरुषोत्तमज्ञान-
स्य, ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतावक्षरज्ञानस्य च मोक्षहेतुत्वमुच्यते
इति भक्तेन तदर्थं ते समुच्चये ? विकल्पनीये? वेत्यपरः । नच विकल्प-
स्याष्टदोषदुष्टत्वात् समुच्चय एव युक्त इति वाच्यम् । तस्मान्मद्भक्ती-
त्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्ये भक्तं प्रति ज्ञानस्यानुपयोगबोधनेन
तत्समुच्चयस्य वैयर्थ्यात् । तथाचैवं प्रथमे कल्पे श्रुत्यां द्वितीये-
ष्व स्मृत्योर्विरोधात् समुच्चयविकल्पयोरेकतरानिर्द्धाराद्वाक्याना-
मबोधकत्वं प्रसज्यते । नच ज्ञानेनैव मोक्षस्तमेवमिति श्रुतौ, भक्त्या-
मामिति स्मृतौ च तस्यैव मोक्षहेतुत्वेनोक्तेः । भक्तस्य ज्ञानेनैरपेक्ष्यो-
क्तिस्तु तत्त्वतो ज्ञानं भक्त्येति साधनान्तरसाधितं ज्ञानमतात्त्विकत्वाच्च
श्रेयोऽतो भक्तिरेव ज्ञानार्थं कार्येति तत्स्तुत्याभिप्रायेति न भक्तेः
समुच्चयशङ्केति वाच्यम् । एवं भक्तित्यागेऽपि श्रुतौ ब्रह्मविदित्यत्र

विशेषः । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति वचनेन भक्तिमार्गीयस्य ज्ञान-
नैरपेक्ष्यमप्युच्यते । तथाचैवं मिथः श्रुतोः स्मृतोश्च विरोधाद्वै-
कतरनिर्द्धारः सम्भवति । न च ज्ञानेनैव मोक्ष उभयत्रापि तथोक्तेः ।
ज्ञाननैरपेक्ष्योक्तिस्तु भक्तिस्तुत्यभिप्रायेति वाच्यम् । विषयभेदेन
ज्ञानभेदान्मुक्तिसाधनं कतमज्ज्ञानमिष्यनिश्चयात् । न च श्रौत-
त्वाविशेषात् समुच्चय इति वाच्यम् । ज्ञानिनोऽक्षरे, भक्तस्य
पुरुषोत्तमे लयात् समुच्चयाऽसम्भवात् । तर्हि विरोधाभावादुप-
पन्नं सर्वमिति चेत् । न । पूर्वं ज्ञानमार्गीयज्ञानवतः पश्चाद्भक्तिमा-

अक्षरस्य तमेवमित्यत्र पुरुषोत्तमस्य च विषयत्वेनोक्ततया विषयभेदेन
ज्ञानभेदान्मोक्षसाधकज्ञानविकल्पस्य दुर्वारत्वात् । न च श्रौतत्वावि-
शेषाज्ज्ञानयोरेव समुच्चयोऽस्त्विति वाच्यम् । अक्षरात् परतः पर इति
श्रुतेरव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते
तद्धाम परमं ममेति गीतावाक्याच्चाऽक्षरपुरुषोत्तमयोर्भेदादव्यक्तवा-
क्येऽक्षरस्य परमगतित्वकथनेन ज्ञानिनोऽक्षरे लयाद्, भक्त्या मामिति
वाक्यं स्वस्य विशतिकर्मत्वबाधनेन भक्तस्य पुरुषोत्तमे लयात् स्थान-
भेदेन फलभेदे तयोरपि समुच्चयस्यासम्भवात् । ननु यद्येवं फलभे-
दस्तर्हि तस्य तस्य साधनस्य तत्र तत्र व्यवस्थित्या वाक्यानामितरेतर-
विरोधाभावात् सन्देहे निवृत्ते सर्वं श्रुत्युक्तं स्मृत्युक्तं चोपपन्नमिति
व्यर्थमेवाधिकरणमिति चेन्न । पूर्वं ज्ञानमार्गीयज्ञानवतः पश्चाद्भक्ति-
मार्गीयज्ञानवतः, अन्ते या मतिः सा गतिरित्यङ्गीकारे पूर्वज्ञानवैय-
र्थ्यप्रसक्तेर्दुर्वारतया तस्य न्यायस्याशक्यवचनत्वेन तादृशस्य लयस्थान-
निर्द्धारसम्भवात्सन्देहेऽधिकरणप्रणयनस्यावश्यकत्वात् । अपर-
ञ्च । यदि भक्तेरिवाक्षरज्ञानादपि परज्ञानमेव कयाचिद्विधया आह-
त्याधिकरणावश्यकत्वमुच्यते तदा तु, ततो मामित्याद्युक्तरीत्या भ-
गवज्ज्ञानस्यैव प्रवेशसाधनत्वमधिकरणे मन्तव्यम् । तथाच तमेवेति

गीयज्ञातवतो लयस्थाननिर्द्धारासम्भवात् । अपरञ्च । ततो मां त-
 त्वतो ज्ञात्वेति वचनाद् भक्तिमार्गे तत्त्वतो भगवज्ज्ञानमेव प्रवेश-
 साधनमिति मन्तव्यम् । तथाच 'मत्कामा रमणं जारं मत्स्वरूपा-
 विदोऽबलाः । ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रश' इति वा-
 क्यज्ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीयज्ञानरहितानामपि भगवत्प्राप्तेस्तसाधन-
 त्वनिरूपकश्रुतिविरोधः । तथाच कचिज्ज्ञानं मुक्तिसाधनत्वेनो-
 च्यते, कचिद्भक्तिः, कचिन्नोभयमपीत्येकतरसाधनानिश्चयान्मुक्ति-
 साधने मुमुक्षोः प्रवृत्त्यसम्भव इति प्राप्ते आह । गतेरर्थवत्त्वमित्या-
 दि । गतेर्ज्ञानस्यार्थवत्त्वं फलजनकत्वमुभयथा मर्यादापुष्टिभेदने-
 र्थः । अत्रायमाशयः । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमे-
 भ्यो लोकेभ्य उभिनीषतीत्यादिश्रुतिभ्यो भगवान् सृष्टिपूर्वकाल
 एवैतस्मै जीवायैतत्कर्म कारयित्वैतत्फलं दास्य इति विचारितवानि-

श्रुतेः साधधारणत्ववद्, मत्कामा इति स्मृतौ, सङ्गाच्छतसहस्रश इति
 कथनेन तदुपबृंहिताया वरणश्रुतेरपि साधधारणतुल्यत्वेन मार्गद्व-
 यसिद्धज्ञानरहितानामपि भगवत्प्राप्तेर्ज्ञानसाधनत्वनिरूपकश्रुतिवि-
 रोध इति तत्कृतसंशयादप्यधिकरणमावश्यकम् । अतः पूर्वोक्तौ वि-
 षयौ संशयौ च निर्वाधौ । तथा सति, तथाच कचिदित्याद्युक्तरीत्या
 मुमुक्षुप्रवृत्त्यसम्भवान्मोक्षेच्छां परित्यज्य स्वर्गसाधन एव प्रयतनीय-
 म् । किञ्चैवं मुमुक्षुप्रवृत्त्यसम्भवे प्राप्ते पूर्वोक्तं ज्ञानभक्त्योस्तातरम्यं
 भक्त्युत्कर्षो दोषस्य कादाचित्कत्वं च न निर्वारयितुं शक्यमिति च ।
 पूर्वपक्षे प्राप्ते श्रुतेर्बोधकताप्रकारं वदन् सिद्धान्तेन पूर्वोक्तं द्रढयितुं
 ज्ञानोत्कर्षसाधनतात्पर्यमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * गतेरित्या-
 दि * नन्विदं कथं बुद्धावारोहतीत्याकाङ्क्षायां व्युत्पादयन्ति । *
 अत्रायमित्यादि * कार्यमात्रं प्रतीश्वरेच्छायाः कारणत्वेन तस्याश्च
 नित्यत्वेन, एष तु एवेत्यादिश्रुत्युक्ताऽपीच्छा तथेति भगवान् सृष्टिपूर्व-
 काल एव यद्यद्यथा विचारितवांस्तत्तथैवेति । तत्र भगवाद्भिचारशरीर-

ति तथैव भवति । तत्रोक्तरीत्या मुक्तिसाधनानुगमे हेतुरवश्यं वा-
च्यः । एवं सति कृतिसाध्यं साधनं ज्ञानभक्तिरूपं शास्त्रेण बोध्य-
ते । ताभ्यां विहिताभ्यां मुक्तिर्मर्यादा । तद्रहितानामपि स्वरूपब-
लेन स्वप्रापणं पुष्टिरुच्यते । तथा च यं जीवं यस्मिन्मार्गेऽङ्गीकृत-
वांस्तं जीवं तत्र प्रवर्तयित्वा तत्फलं ददातीति सर्वं सुस्थम् । अत
एव पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतस्य ज्ञानादिनैरपेक्ष्यं मर्यादायामङ्गीकृतस्य त-
दपेक्षित्वं च युक्तमेवेति भावः । अत्र साधकत्वेन, विपक्षे बाधक-
माह । अन्यथा हि विरोध इति । अन्यथा मर्यादापुष्टिभेदेन व्यव-

प्रविष्टोन्नयनकारणविमर्षे पूर्वोदाहृतवाक्योक्तरीत्या ज्ञानभक्तिवरण-
भगवद्विषयककामरमणजारादिवुद्धीनां शास्त्रे कथनेन मुक्तिसाधना-
ननुगमे सति शास्त्रद्वारा मुमुक्षुप्रवृत्तिसिद्धये तत्साधनानुगमहे-
तुरवश्यं वक्तव्यः । एवं तद्वचनावश्यकत्वे सति उक्तमार्गमेव एव
हेतुः । तत्र कृतिसाध्यमित्याद्युक्तरूपा मर्यादा । सर्वसाधारणहेतुना
साध्यसिद्धौ मर्यादापदप्रयोगस्य लोके दर्शनात् । यथैतावति कृत
एतावदीयत इति राज्यमर्यादेति । शास्त्रेऽपि स्वकृतसेतुपरीक्षये-
ति सेतुर्मर्यादा । तद्रहितानामित्याद्युक्ता तु पुष्टिः । अनुग्रह इति
द्वितीयस्कन्धात् । अनुग्रहश्च धर्मान्तरमेव, न तु फलादिस्त्वा । य-
स्यानुग्रहमिच्छामीति वाक्यात् । कृपानुकम्पादिशब्दानां स वा-
च्यः । एवं सति, लोकवत्तु लीलाकैवल्यमितिन्यायेन * तथाच यं
जीवमित्याद्युक्तरूपा ददातीत्युदिताऽनुदितहोमवर्धाधिकारिभेदाद्
व्यवस्थितमिति सर्वं पूर्वोक्तं सुस्थम् । केवलमर्यादायां वृत्तस्य जीव-
स्याक्षरे पूर्वं ज्ञानमार्गीयज्ञानवतः पश्चाद्भक्तिमार्गीयज्ञानवतः क्रमेण
मर्यादायां पुष्टौ चाङ्गीकारात्तस्य पूर्वमक्षरे ततः पुरुषोत्तमे लयस्य
ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृता इतिवत् सुखेन सम्भ-
वाच्छ्रुतिद्वयोक्तमुपपन्नमित्यर्थः । एतेनैव स्मृत्योरपि विरोधः परि-
हृत इति बोध्यमिति । * अत एवेत्यादि * अत एवेति * मार्गभेदादेव ।
सूत्रशेषमवतारयं न्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । * तथेति *

स्थाया अकथने विरोधाद्वेतोस्तथेत्यर्थः । विरोधस्तु पूर्वपक्षग्रन्थ
उपपादितः । एतेनैव, ननु श्रवणादिरूपा प्रेमरूपा च भक्तिरवि-
शेषेण पापक्षय एवोदेत्युत कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तत्राधुनिकानामपि

मुक्तिसाधने मुमुक्षुप्रवृत्तिप्रतिरोधः । ननु सूत्रे को वा विरोधोऽभिप्रे-
तो योऽत्र साधकत्वेनाद्रियत इत्यत आहुः । * विरोध इत्यादि * ।
अत्रेदं बोध्यम् । ब्रह्मनिरूपकेषु वेदान्तवाक्येषु क्वचित्सृष्टिकर्तृत्वप्र-
शासितृत्वादिरूपं ब्रह्ममाहात्म्यं जीवात्मनः परमात्माभेदस्तादृशज्ञान-
स्य मोक्षसाधनत्वं चोच्यते । क्वचिच्च वरणेन स्वतनुविवरणमाकचि-
ज्ज्ञत्तैव मोक्ष इत्युच्यते । तत्र प्रकरणभेदान्माहात्म्यज्ञानवतात्माभे-
दज्ञानेनाक्षरप्राप्तिः । वरणेन स्वतनुविवरणश्रावणात्तेन भगवत्स्वरूपे
दर्शनगोचरे सति हृदयग्रन्थिभेदात् सुदृढस्नेहरूपायां भक्तौ जाता-
यां पूर्वजातमुक्तविधज्ञानमपि तत्रैवोपकरोतीति पुरुषोत्तमप्राप्तिः ।
नच केवले ज्ञाने वरणमुपसंहर्तुं शक्यम् । विद्याधर्मत्वाभावाद्, वर-
णश्रुतौ जीवकृतसर्वसाधनालभ्यत्वश्रावणेन परमात्मनः श्रावणा-
दिविभ्युक्तसाधनालभ्यतया तन्मात्रसाधनिकायां विद्यायां वरणस्यो-
पसंहर्तुमशक्यत्वाच्च । एवं साधनभेदेन फलभेदसिद्धौ पूर्वोक्तोष्णि-
मीषाश्रुतिसिद्धभगवद्विचारशरीरे श्रौतसाधनानां तदभावस्य त-
द्विरुद्धानां कामादीनामपि प्रवेशेन वरणे प्रकारभेदः सिद्ध्यति । स
च पुराणोक्तैरुपबृंहणैर्विशेषतोऽवगम्यत इति हृदिकृत्य सूत्रकृता इद-
मधिकरणं प्रणीतमित्याशयेन पुराणस्य विरोधपरिहारचिन्तनमत्र
कृतं, न तु मुख्यतया तेषां विषयवाक्यत्वमिति वैदिकम्मन्यबहिर्मु-
खबोधनाय कर्तम् । यस्तुतस्तु, सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद-
भृतमितिवाक्याद्वेदत्वमेव श्रीभागवतस्य । इतिहासपुराणं वेदानां
पञ्चमो वेद इति बृहदारण्यकश्रुतेश्च । अतस्तद्वाक्यत्वेनापि विषय-
वाक्यत्वं युक्तमिति न शङ्कालेशः । प्रकृतमनुसरामः । एतस्याधि-
करणस्य पूर्वाधिकरणोत्पशङ्कानिरासरूपं प्रयोजनान्तरमाहुः । * ध-
तेनेत्यादि * । एतेनेत्यस्य इत्यपि शङ्कानिरस्ता वेदितव्येत्यनेनाश्व-

भक्तानां दुःखदर्शनाच्छ्रवणादेः पापनाशकत्वश्रवणाच्चाविशेषपक्ष-
स्त्वसङ्गतः । अथ श्रवणादिरूपा, पापे सत्यपि भवति । प्रेमरूपा तु
तन्मात्र एवेति विशेषो वाच्यः । सोऽपि प्रेमवतामपि अक्रूरादीनां
मणिप्रसङ्गे भगवता समं कापट्यकृतिश्रवणात् साधीयानित्यपि श-
ङ्का निरस्ता वेदितव्या । तथाहि मर्यादापुष्टिभेदेनाङ्गीकारे वैल-
क्षण्यादाद्यायामङ्गीकृतानां मुमुक्षयैव श्रवणादौ प्रवृत्तिस्तदावृत्तेनै-
व भगवति प्रेमापि, न तु निरुपधिः । कदाचिद् वस्तुस्वभावेन
मुक्तीच्छानिवृत्तावपि तद्भक्तेः साधनमार्गीयत्वाद्, अनिच्छतो मे
गतिमर्णीं प्रयुङ्क्त इति वाक्यादन्ते मुक्तिरेव भवित्री । अस्मिन्मार्गे
श्रवणादिभिः पापक्षये प्रेमोत्पत्तिस्ततो मुक्तिः । पुष्टिमार्गेऽङ्गी-
कृतेस्त्वसनुग्रहसाध्यत्वात् तत्र च पापादेरप्रतिबन्धकत्वाच्छ्रवणा-
दिरूपा प्रेमरूपा च युगपत् पौर्वापर्येण वा, वैपरीत्येन वा भवत्ये-
व । अत्र श्रवणादिकमपि फलरूपमेव । स्नेहेनैव क्रियमाणत्वात्
विधिविषयः । न ह्यविद्यादिमुक्त्यन्तरूपभजनानन्दान्तरायरूपाभ्र-
ङ्गषाविरलविविधमहातरुगहनानां दहने लोलुपस्याऽनुग्रहानलस्य

यः । * न साधीयानिति * । पापं विना भगवति प्राकट्यकृत्यस-
म्भवात् साधीयान् । तथाच सम्परायसूत्रसिद्धः सिद्धान्तो न युक्त
इत्याशङ्क्येतेन मार्गभेदेन समाधानान्निरस्ता वेदितव्येत्यर्थः ।
कथं निरस्तेत्याकाङ्क्षायां व्युत्पादयन्ति । * तथा हीत्यादि * ।
* वक्तुं शक्येत्यन्तम् । तथाच सम्परायसूत्रसिद्धः सिद्धान्तो
मर्यादामार्गविषयः । सत्यपि पापे भक्तशुद्ध्यपक्षस्तु पुष्टिमार्गे । तत्र
खरणप्रकारभेदे नियामिका या इच्छा, सा, छन्दत उभयाविरोधादिति
सूत्रे सूचिता, सैवात्रोभययेति पदव्याख्याने व्युत्पादिता । तेन न
लोपावकाशः । नापि तत्कृतश्रवणादीनां पापनाशार्थत्वं शङ्क्यम् ।
तेषां प्रेम्णा क्रियमाणत्वेन फलमध्यपातित्वात् । पापस्य त्वनुग्रहेणैव
नाशसम्भवादित्यर्थः । नन्वेतादृश्येवेच्छेत्यत्र किं मानमत आहुः ।

तदान्तरालिकपापतूलं प्रतिबन्धकमिति वक्तुं शक्यम् । तदुक्तं श्रीभागवते—‘स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य सक्तान्यभावस्य हरिः परेशः । विकर्म यच्चोत्पतितं कथञ्चिदुनोति सर्वं हृदि संनिविष्ट’ इति । विकर्म प्राक्तनं तद् दुःखदमिति, स्वयं च हरित्वेन दुःखहर्तेति धुनोति उक्तविशेषणविशिष्टस्य स्वतो विकर्मकृत्यसम्भवात् सांसर्गिकं मत्तो भूतं, न तु मया कृतमिति वा यत् कृतं विकर्म तत्कथञ्चिदुत्पतितमित्युच्यते । सक्तान्यभावत्वेन भगवत्सेवाव्यासङ्गेनेन्द्रद्युम्नाख्यपाण्ड्यराजवन्महदागमनाद्यज्ञानं वा वक्ता उक्तरूपे भक्ते विकर्मोक्तावरुचिज्ञापनाय वा कथञ्चिदित्युक्तवान् । तेन तर्कितं विकर्मात्राभिप्रेतमिति ज्ञायते । एतादृशस्यापि यदि विकर्म भवेत् तदा तन्निवृत्त्यर्थं न तेनान्यत् कर्त्तव्यम् । भगवानेव हृदि निविष्ट-

* तदुक्तमित्यादि * । अत्र यद्विकर्म यच्च कथं चिदुत्पतितं तत्स्वैव धुनोतीत्यन्वयः । तत्र पूर्वं विवृण्वन्ति । * विकर्मेत्यादि * । तद् दुःखदमित्यत्र तदिति भिन्नं पदम् । * हरित्वेन दुःखहर्त्तेति * । ‘हराम्यघं यत्स्मर्तॄणां हविर्भागं क्रतुष्वहम् । वर्णश्च मे हरिर्च्छेष्टस्तस्माद्धरिरहं स्मृत’ इति महाभारतवाक्यात्तथा । मध्ये निविष्टस्य कथञ्चित्पदस्य धुनोतिना सम्बन्धे धूननप्रकार इच्छाविषय एव वाच्यः । स चेच्छाविवरणादेव लभ्यत इति वैयर्थ्यात् पूर्वपदेनैव सम्बन्धो युक्त इत्याशयेन द्वितीयं विवृण्वन्ति । * उक्तेत्यादि * । मत्तो भूतं, न तु मया कृतमिति वाद् इति । अकामतः, अबुद्धिपूर्वकं च कृतम् । एवञ्च सांसर्गिकेन सह त्रिविधं विकर्मोक्तम् । त्यक्तान्यभावस्यैतदपि न सम्भवतीत्यरुच्या ततोऽतिरिक्तमन्यदाहुः । * त्यक्तेत्यादि * अज्ञानं वेतिकथञ्चिदुत्पतितविकर्मस्थानीयमिति शेषः । गौण्यङ्गीकारे बीजं घक्तुमाहुः । * वक्तेत्यादि * । तथाच तादृशस्य पापमेव नास्ति, किन्तु भगवदिच्छैव तादृशी सन्मार्गस्थापनार्थेत्याशयेनैतद्वाक्यवक्ता करभाजनो योगीश्वर एकादशस्कन्धे निर्मिं प्रति तथोक्तवानित्यर्थः । एवं कथनस्य तात्पर्यमाहुः ५ * तेनेत्यादि * ।

स्तुनोति यत इति । कदाचित्स्वभक्तिवलस्फूर्त्या सदोषमपि जनं कृतार्थीकरिष्यामीत्यङ्गीकुर्याच्चेद्भक्तस्तदैव हृदिस्थ एव तत्संसर्गजं दोषमस्यैतदङ्गीकारेण तदोषमपि धुनोतीति सर्वपदेनोच्यते । चिरकालभोग्यमपि तत्क्षणेनैव नाशयति । तन्नाशनं कालादेरप्रतिबन्धकत्वामत्यपि ज्ञापयितुं परस्य कालादेरीशत्वमुक्तम् । अत्र भजनादिहृद्भिवेशान्तानां स्पष्ट एव विकर्मणि सत्यपि सम्भव इति ॥ २९ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॥ ३० ॥

ननु मुक्तेरेव सर्वत्र फलत्वमुच्यते । युक्तं चैतत् । संसृतेर्दुःखात्मकत्वात्, तन्नितृप्तेः सर्वेषामिष्टत्वात् । पुष्टिमार्गीयभक्तानां

सर्वपदतात्पर्यमाहुः । * कदाचिदित्यादि * । इदमपि नवमस्कन्धे रन्तिदेवोपाख्याने सिद्धम् । 'तत्प्रसङ्गानुभावेन रन्तिदेवानुवर्त्तिनः । अभवन् योगिनः सर्वे नारायणपरायणा' इति, द्वितीयस्कन्धे शुकोक्तौ च—'किरातहूणान्ध्रपुलिन्दपुष्कसा आभीरकड्गु यवनाः खसादयः । येन्येऽपि पापा यदुपाश्रयाश्रयाः शुद्ध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः' इति । चिरकालभोग्यस्य यत्र क्षणमात्रेण नाशनं तदुदाहरणं त्वन्तर्गृह्यताः प्रागेवोक्ताः । निद्धमाहुः । * अत्रेत्यादि * । तथाच मर्यादाभक्तिमार्गे तत्सर्वव्याभावाज्ज्ञानमार्गत उत्कर्षः, पुष्टिभक्तिमार्गे तु क्वचित्पापसत्त्वेऽपि भगवतैव तन्नाशनं कृपातिशयादुत्कर्ष इति सिद्धमित्यर्थः । तेन पूर्वाधिकरणोक्तो भक्त्युत्कर्षो हेतुबोधनेन दृढीकृतः । किञ्चैतेन भगवतः फलत्वबोधनात् स्वरूपावस्थितस्यैव तथात्वाद्केतनत्वरूपो धर्मोऽपि प्रतिपादितः ॥ २९ ॥ ७ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॥ पूर्वाधिकरणे भक्तिहेतुबोधनेन ज्ञानमार्गापेक्षया भक्तिमार्गस्योत्कर्षो दृढीकृतः । अत्र त्वनुग्रहजन्ययोर्मर्यादापुष्टिभक्त्योर्मध्ये मर्यादाभक्तेः पापनाशोत्तरमेव जायमानत्वात् पुष्टिभक्तौ च तादृशानियमाभावात् तत आधि-

तु तदनपेक्षित्वमुच्यते । तदुक्तमथर्वणोपनिषत्स्वष्टादशार्णमन्त्रस्वरूपमुक्त्वा पठ्यते । परब्रह्मतयो धारयतीत्यादेरन्ते सोऽमृतो भवतीत्यादि । एतदग्रे किं तद्रूपं किं रसनं कथं हैतद्भजनमित्यादिप्रश्नोत्तरं पठ्यते, भक्तिरहस्यभजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनैवामुष्यात्मनः कल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यमिति । एतदत्र विचार्यते । मन्त्रावृत्तितदधिष्ठातृरूपध्यानादेरमृतत्वं फलमुच्यते । भजनस्वरूपं च यावत्फलनैराश्येन भगवसात्मनः कल्पनमित्युच्यते । नच फलनैराश्येन भजनेऽप्यन्ते मुक्तिरेव भवित्रीति वाच्यम् । तं यथा यथोपासते तथैव भवति तद्वैतान् भूत्वावतीति श्रुतेर्मुक्तिसाधनत्वेन ज्ञात्वा भजतः सैव फलमास्वरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वमनुभवन् यो भजते तस्य तदेव फलमिति यतो निर्णयः सम्पद्यते । ये यथा मां प्रपद्य-

कथं न स्यादतस्तारनम्यं विचार्यते । धरणश्रुतिप्रपञ्चभूतमिति पूर्ववदेव विषयसंशयो पूर्वपक्षे निक्षिप्य सूत्रमवतारयन्ति । * ननु मुक्तेरित्यादि * पुष्टिमार्गीयभक्तानां मुक्त्यनपेक्षत्वं कुत्राऽथर्वोपनिषत्सूच्यत इत्याकाङ्क्षायां, गोपालपूर्वतापनीय इत्याह । * अष्टादशार्णेत्यादि * । * भक्तिरहस्यभजनमिति * अत्र भक्तिशब्दाच्छान्दसः सोर्लुक् । रहस्यभजनमित्यस्य विवरणं, * तदिहेत्यादि * अर्थस्तु तद् भजनम् अमुष्यात्मनो वस्तुत एतदीयस्य जीवस्य इहामुत्रोपाधिनैराश्येनैव पोहकामुष्मिकयावत्फलेप्साराहित्येन कल्पनं तदीयत्वसमर्थनम् । अन्तर्बहिः सेवया तद्ब्रह्मीकरणम् । रूप सामर्थ्य इति धात्वर्थात् । एतदेव = स्वस्य तदीयत्वसमर्थनमेव, नैष्कर्म्यं संन्यास इति । अन्ये तु, भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनामुष्मिन् मनः कल्पनमिति पठन्ति । एवं पाठद्वयेऽपि यावत्फलनैराश्यस्य प्रविष्टत्वादामुत्रिकमध्ये मुक्तेरपि प्रवेशात् तदनपेक्षत्वं समानम् । * एतदत्र विचार्यत इति * उक्तं तापनीयवाक्यद्वयमस्मिन् सूत्रे विचार्यते । सन्देहं वक्तुं विचारप्रकारमाह । * मन्त्रेत्यादि * । अमुं

न्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति भगवद्वाक्याच्च । अत एव रहस्य-
भजनं लक्ष्यमुक्तम् । तथाच श्रौतत्वभगवत्सबन्धित्वयोर्विशेषात्
कतमो गरीयानिति संशये गूढाभिसन्धिः पठति । मुमुक्षोः सका-
शाद्रहस्यभजनकर्त्तव्योपपन्नः । उपपत्तियुक्तः । तमेवोद्घाटयति
तल्लक्षणार्थोपलब्धेरिति । तल्लक्षणो भगवत्स्वरूपात्मको योऽर्थः ।
स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपस्तदुपलब्धेः । स्वाधीनत्वेन तत्प्राप्तेरित्यर्थः ।
यद्यपि पुरुषोत्तमे प्रवेशे तदानन्दानुभवो भवति तथापि न प्रभो-
स्तदधीनत्वम् । भक्तिनिरोभावात् । प्रत्युत वैपरीत्यम् । भजनानन्दस्य

पञ्चपदं मन्त्रमावर्त्तयेद्यः स यात्यनायासतः केवलं तद् इति मन्त्रो-
क्ता या पञ्चपदस्याष्टादशार्णमन्त्रस्यावृत्तिः पुनः पुनः कथनम् ।
तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेत्तं रसेत्तं भजेदिति ब्रह्मणोक्तं
यत्तदधिष्ठातृध्यानादि तस्य सर्वस्य अमृतत्वं फलम्, उपक्रम एव,
यो ध्यायति रसति भजति सोऽमृतो भवतीत्यनेनोच्यते । * भजनस्व-
रूपमित्यारभ्य, भगवद्वाक्याच्चेत्यन्तग्रन्थस्तु स्फुटार्थः । एतन्निगमना-
याह । * अत एवेत्यादि * । * अत एवेति * । स्वरूपस्य फल-
त्वादेव । अस्य भजनमिति पाठे तु निरूपधिभजनमेव लक्ष्यम् । उभ-
यथापि, तद्धेतानित्यादिभिः सिद्धो निर्णयस्तुल्यः । अतो निरपेक्षभ-
जनेऽपि मुक्तिरेव फलमिति निर्णयस्य कर्त्तुमशक्यत्वाद् यत् सिद्धं
तदाह । * तथाचेत्यादि * । उक्तहेतुभ्यामुभयोर्भक्तयोः साम्यमेव
युक्तमिति पूर्वपक्षरूपे संशये श्रुतिस्थगूढाभिप्रायं प्रकटयन् सूत्रं
पठतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * मुमुक्षोरित्यादि * । * रहस्य-
भजनकर्त्तव्येति * । पाठान्तरे तु निरूपधिभजनकर्त्ता । * तमेवेति * ।
तादृशं भक्तम् । गूढाभिसन्धिं वा । अग्रे उपपत्तेरेव कथनादिति । ननु
पुरुषोत्तमे सायुज्येऽपि सूत्रोक्तस्य हेतोरुपपद्यमानत्वात् कथं रह-
स्यभजनकर्त्तुरेवाधिक्यस्य सिद्धिरित्यत आहुः । * यद्यपीत्यादि * ।
ननु माऽस्तु प्रभोस्तदधीनत्वं सायुज्ये, तथापि स्वरूपानन्दापेक्षया
भजनानन्दस्याधिक्ये किं मानमत आहुः । * भजनानन्दस्येत्या-

तत आधिक्यं तु, मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगं, दीय-
मानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः, नारायणपरा इत्युपक्रम्य
स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन इत्यादिवाक्यैरध्यवसीयते ।
अत एव सामीप्यवाच्युपसर्ग उक्तः । तेन दासीत्वेन दासत्वेन
लीलायां मुहूर्त्त्वेन प्रभुनिकटे स्थितिरुक्ता भवति । नच मह-
त्पदार्थस्वरूपाज्ञानादल्प एवानन्दे यथा सर्वाधिक्यं मन्वानः पू-
र्वोक्तं न वाञ्छति तथाऽत्रापीति वाच्यम् । दीयमानानामर्थानां
स्वरूपाज्ञानासम्भवात् । अनुभवविषयीक्रियमाणत्वस्यैवात्र दीय-
मानपदार्थत्वात् । तदज्ञाने स्वर्गादित्रये तुल्यदर्शित्वासम्भवश्च ।
मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगमिति वाक्ये भक्तेरा-
धिक्यं स्पष्टमेवोच्यते । तस्मान्न्यूनार्थाजिघृक्षोः सकाशात् पूर्णा-
र्थवान् महानिति युक्तमेवास्योपपन्नत्वम् । इममेवार्थं दृष्टान्तेनाह ।

दि * । अत्र प्रथमवाक्यं पञ्चमस्कन्धपष्ठाध्याये श्रीशुकैः परीक्षितं
प्रत्युक्तम् । 'राजन् पतिर्गुरुरयं भवतां यदूनां दैवं प्रियः कुलपतिः
क्वच किङ्करो वः । अस्त्वेवमङ्ग भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं द-
दाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगमिति । अत्र मुक्तिदातुरण्यदेयत्वेन
भक्तेराधिक्ये सिद्धे तदानन्दस्याधिक्यम् । द्वितीयं तृतीयस्क-
न्धे कपिलवाक्यम् । तृतीयं पष्ठस्कन्धे सप्तदशाध्याये उमां प्रति
शिववाक्यम् । नन्वयमर्थः सूत्राशयगोचरत्वेन कथं ज्ञेय इत्यत
आहुः । * अत एवेत्यादि * । तथाच यद्येवमर्थोऽभिप्रेतो न स्या-
त्तदा तल्लक्षणार्थलब्धेरित्येव सूत्रं वदेत् । भगवत्स्वरूपलाभस्यो-
भयत्रापि तुल्यत्वेनोपापसर्गप्रयोजनाभावात् । अत उपलब्धिपदा-
ज्ज्ञेय इत्यर्थः । चतुर्विधमुक्त्यन्तर्गतत्वव्यावृत्त्यर्थं तादृशस्य सिद्धं
स्वरूपमाहुः । * तेनेत्यादि * । एतदेव भक्तेराधिक्यमूहापोहेन
द्रढयन्ति । * नचेत्यादि * । स्पष्टम् । इतोऽप्युक्तं भक्तसूचना-

लोकवदिति । यथा स्वार्थीनभर्तृका नायिका तदवस्थाऽननुगुण-
गृहवित्तादिकं दीयमानमपि नोरीकरोति तथेत्यर्थः ।

अथवा स भगवानेव लक्षणमसाधारणो धर्मो यस्य स तत्त्व-
क्षण उद्भूतभक्तिभावः स एवार्थः स्वतन्त्रपुरुषार्थरूप इत्यग्रे पूर्व-
वत् । भगवत्प्राकट्यवानेव हि भक्तो भक्तत्वेन ज्ञायत इति तथा ।

य पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादिं * । स्पष्टम् । एवमत्र भक्तेः पर-
मा काष्ठा सूचिता । तेन फलभक्तौ मुक्तिर्न सन्निपततीति मर्यादाभ-
क्तिफलभूतमुक्तिभाजोऽपि सकाशात् पुष्टिभक्तोऽधिक इति सिद्धम् ।
अत्र गोपालतापनीयोक्ते विषयवाक्ये भक्तिविषयतया पुरुषोत्तम-
स्वरूपस्य सिद्धत्वेन श्यामावदातत्वं प्रतिपादितम् ।

शंकराचार्यास्तु, गतेरर्थवत्त्वमिति द्विसूत्रमधिकरणमङ्गी-
कृत्य, क्वचित् पुण्यपापहानसन्निधां देवयानः पन्थाः श्रूयते, क्वचि-
न्न । स किं सर्वत्र संनिपतेन्न वेति संशये उपायनवत् सर्वत्रेति
प्राप्तम् । तत्राह । गते देवयानस्य पथः, अर्थवत्त्वमुभयथा विभागेने-
त्युक्ता क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्नेति विभागस्वरूपं व्याचक्रुः ।
तन्मन्दम् । एकस्य प्रकारस्य गतिसार्थक्यं प्रत्यहेतुतया सौत्रस्योभ-
यथापदस्य विरोधात् ।

भास्कराचार्यास्तु, उभयथेत्यस्य सुकृतनिवृत्त्या दुष्कृतनि-
वृत्त्या चेत्यर्थमाहुः । पूर्वव्याख्यानादिदमेव समीचीनम् । सूत्र-
स्थपदसङ्गतेः ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु । यदि पुण्यमपि निवर्त्तते किमर्था तर्हि
गतिरिति भास्कराचार्योक्तमवतारणं सूत्रव्याख्यानं चानूयाहुः ।
तैरनाशङ्कनीयमेवाशङ्कितम् । विद्याक्षिप्तायां हि गतौ केयमाशङ्क्य ।
यदि क्षीणासुकृतः किमर्थमयं यातीति । न हीयं सुकृतनिबन्धना
गतिरपि विद्यानिबन्धनेति । तस्माद् वृद्धोक्तमेवोपवर्णनं साध्व-
ति । तन्मन्दम् । विद्याक्षिप्ताया एव गतेरर्थवत्त्वस्य सूत्रे प्रकार-
द्वयेन समर्थितत्वाद् । तत्र प्रकाराकाङ्क्षायामर्थशब्दस्य पञ्चस्वर्थेषु

एतेन ज्ञाप्यं हि ज्ञापकादधिकं भवन्ति । एवं सति यज्ज्ञापकं पर-
मकाष्ठापन्नं वस्तु पुरुषोत्तमस्वरूपं सर्वफलरूपं तन्महत्त्वं कथं
वक्तुं शक्यमिति सूच्यते ॥ ३० ॥

निवृत्तेरप्युक्तत्वात् तदभिप्रेत्य द्वेधा निवृत्त्यर्थवत्त्वव्याख्याने दो-
षाभावात् । तद्व्याख्येयवृद्धोक्तौ त्वर्थशब्दस्य प्रयोजनार्थताया
निवृत्त्यर्थताया वा उपगमेऽप्युभयथेति पदासामञ्जस्यं दुर्वारमेवाऽतो
वृथाऽयमाडम्बरः । किञ्च । मतद्वयेऽपि देहवियोगकाल एव द्विवि-
धकर्मक्षयस्याङ्गीकृतत्वाद् ब्रह्मणश्च व्यापकत्वाद्भूतिवैयर्थ्यं तु मतद्व-
येऽपि नापैति ।

यत्पुनर्भास्कराचार्यैः पर्यङ्कस्थस्य ब्रह्मणः कार्यब्रह्मत्वमुपग-
तम् । तदपि मन्दम् । हेत्वदर्शनात् । नच साकारत्वंमेव हेतुरिति
वाच्यम् । तस्य कार्यासाधारणतायाः प्रागेव बहुधाऽस्माभिर्निरस्त-
त्वेनाभिमानमात्रत्वात् । नच यजूदरः सामशिरा इति श्लोकरूपया
तत्स्वरूपसंग्राहकश्रुत्योक्तं वेदरूपत्वमेव हेतुरिति युक्तम् । तदा
मनोमयत्वेन भगवद्धर्मरूपतयाऽपि नित्यत्वानपायात् । नच द्वैताप-
त्तिः । तस्या अपि प्रागेवाभेदस्वरूपविचारं एव निरस्तत्वात् ।
उपासकस्य लिङ्गशरीरवत्त्वं वेदात्मकस्थूलशरीरवत्त्वं च युक्तमिति
बोध्यम् ।

रामानुजाचार्यास्तु संपरायाधिकरणं पञ्चसूत्रमङ्गीकृत्य तत्र
देहपातसमय एव यावत्कर्मक्षयं सूत्रद्वयेन व्याख्याय गतिसूत्रं
पूर्वपक्षत्वेन व्याकुर्वन्ति । गतेर्देवयानगतिश्रुतेः । उभयथा अर्थव-
त्त्वं सुकृतदुष्कृतयारेकदेशस्य देहवियोगकाले हानिः शेषस्य प-
ञ्चादित्युभयथा कर्मक्षये सत्येवार्थवत्त्वम् । अन्यथा हि विरोधः ।
देहत्यागसमय एव सर्वकर्मक्षये सूक्ष्मदेहस्यापि नाशात् केवलस्य
गमनं तु विरुध्येतेति । एतस्योत्तरमुपपन्नसूत्रे । उपपन्न एवोत्क्रा-
न्तिकाले सर्वकर्मक्षयः । कथम् । तल्लक्षणार्थोपलब्धेः । परं ज्योति-
रूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण
त्यादिषु क्षीणकमणा आविर्भूतस्वरूपस्यापि देहसम्बन्धाख्यस्या-
र्थस्योपलब्धेः । विद्या हि स्वयं सूक्ष्मशरीरस्थानारम्भिकापि सर्व-

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमाना-

भ्याम् ॥ ३१ ॥

अथर्वणोपनिषत्सु पठ्यते । परब्रह्मैतद् यो धारयति रसति
भजति ध्यायते प्रेमति शृणोति श्रावयत्युपदिशसाचरति सोऽमृतो-

कर्मणां निरवशेषक्षयेऽपि स्वफलभूतब्रह्मप्राप्तिप्रदानाय देवयानेन
पथा गमयितुं सूक्ष्मशरीरं स्थापयति । यथा लोकं केनचित् तडा-
गादिके कृते, तस्य पुंसो नाशोत्तरमप्यन्ये तडागादिकमशिथिलं
कृत्वा स्थापयन्ति तद्वदित्येवं व्याकुर्वन्ति । अन्यापेक्षया इदमेवाति-
सुन्दरम् । अस्मन्मते तु यदेतन्न विचारितं तच्छन्दत इति सूत्रे
भगवदिच्छायाः कारणत्वोक्त्या यादृश्येच्छया यो यादृगधिकारी
तस्य तस्य तदा तदा कर्मक्षयस्तथा तथा विद्ययति न कुत्रापि कल्प-
ना, न वा श्रुतिविरोध इत्यस्य निर्णयस्यार्थादेव सिद्धिरिति
बोध्यम् ॥ ३० ॥ < ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ एवं पुष्टि-
भक्तेः फलरूपत्वं तादृशभक्तस्य स्वरूपं च निरूप्य ततो न्यूनाया अ-
पि मर्यादाभक्तेर्ज्ञानमार्गादुत्कर्षे विषयोत्कर्षाद् बोधयितुं मर्यादाभ-
क्तिसाध्यायां मुक्तौ सर्वा भक्तयः सन्निपतन्ति, किं वा प्रत्येकमेवेतर-
निरपेक्षाः मुक्तिं साधयन्तीति विचारयितुमधिकरणमारभत इत्या-
शयेन विषयादिकमाहुः * अथर्वणेत्यादि * अत्र सर्वाङ्गे मनोधार-
णं करोतीति धारयतिपदार्थः । रसति कीर्त्तयति जपतीत्यर्थः ।
भजति शरीरादिना सेवते । ध्यायते एकाङ्गं लीलां वा चिन्तयति ।
प्रेमति युधिष्ठिरादिवत् स्निह्यति । शृणोति श्रावयतीति प्रकटार्थ-
म् । उपदिशति मन्त्रद्वारा बोधयति । आचरति भगवद्धर्मानिति शे-
षः । एवमत्र नवोक्ताः । अयं च शास्त्रान्तरीयः पाठः । प्रसिद्धपाठे
तु ध्यायति रसति भजतीति त्रयमेवोच्यते । तदाभ्युपलक्षणविधया
अन्या अन्यत्रोक्तान् अपि समायान्ति । संशयपूर्वपक्षौ स्पष्टौ । सि-

भवति सोऽमृतो भवतीति । तत्र धारणादीनां समुदितानामेवाऽमृतसाधकत्वमुत प्रत्येकमपीति भवति संशयः । अत्र धारणादिसाधनकलापमुक्त्वा फलमुच्यत इति समुदितानामेव मुक्तिसाधकत्वमुपलक्षणं चैतच्छ्रवणादिनवविधभक्तीनामप्येवमेव तथात्वमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । अनियम इति । समुदितानामेव तेषां फलसाधकत्वमिति नियमो नास्तीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाह । सर्वासामविरोध इति । चिन्तयँश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेरिति श्रुत्या चिन्तनमात्रस्य तथात्वमुच्यते । पञ्चपदीं जपन्निसाद्युक्त्वा ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्म सम्पद्यत इति श्रुत्या कीर्त्तनमात्रस्य तथात्वमुच्यते । तथाच प्रत्येकपक्ष एव सर्वासां श्रुतीनामविरोधः स्यात् । एवं सति परब्रह्मतद् यो धारयतीत्यादिषु सोऽमृतो भवतीति पदं प्रत्येकं सम्बध्यत इति ज्ञेयम् । ननु यथा दण्डादीनां प्रत्येकं घटहेतुत्वोक्तावपि नैकस्यैव तज्जनकत्वमेवमत्राप्येकैकस्य चिन्तनादेस्तथात्वोक्तावपि फलसाधकत्वं समुदितानामेव तेषामिति चेन्मैवम् । योऽर्थो यत्प्रमाणैकसमधिगम्यः स तेन प्रमाणेन यथा सिद्ध्यति तथा मन्तव्यः । दण्डादेस्तथात्वं प्रत्यक्षेण गृह्यत इति तत्र तथास्तु प्रकृते तु तेषां तथात्वमलौकिकशब्दैकसमधिगम्यम् । श्रुतिस्तूक्तैवा न चोक्तन्यायः श्रुतिष्वपि तात्पर्यनिर्णायको भवतीति वाच्यम् । अलौकिकेऽर्थे लौकिकस्यासामर्थ्यात् । अन्यथा ब्रह्मणा मनसैव प्रजाजनने निषेकादिकमपि कल्प्येत । स्मृतिरपि “केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः । येऽन्ये मूढधियो नागाः सि-

द्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * समुदितानामित्यादि * । * अत्रेति * अनियमे । किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति । * नन्वित्यादि * एवमे-

द्वामामीयुरञ्जसा । एतावान् सांख्ययोगाभ्याभि'त्युपक्रम्य, अन्ते नारायणस्मृतिरित्यादिरूपैवमेवाह । इममेवार्थं हृदि कृत्वाऽऽह सूत्रकारः । शब्दानुमानाभ्यामिति । श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । ते-
चोक्ते । एतेन सूत्रकारस्यान्योऽप्यनुशयोऽस्तीति भाति । यत्रोक्त-
साधनस्तोमसम्पत्तिरेकस्मिन् भक्तेऽस्ति तत्रैकेनैव मुक्तावितरसाधन-
त्वबोधकश्रुतिविरोधाच्छ्रवणकीर्तनस्मरणानां मुक्त्यऽव्यवहितपू-
र्वक्षणे युगपदपि सम्भवादन्यथासिद्धिसम्भवे विनिगमकाभावादे-
केनैव मुक्तिरिति न नियमोऽतः प्रत्येकसाधकत्वबोधिकानां सर्वासां
श्रुतीनां मिथोविरोधः । तर्ह्येकत्र तथात्वे सर्वत्रैव तथाऽस्त्वित्याशङ्क्य
तत्र बाधकमाह । शब्दानुमानाभ्यामिति । पूर्ववत् । तत्र प्रत्येकमपि
मुक्तिहेतुत्वमुच्यत इति न तथेत्यर्थः । यत्र प्रत्येकमपि तथात्वं तत्र

बाहेत्यन्तम् * । * एवमेवाहेति * प्रत्येकपक्षमेवाह । एवं प्रत्येकपक्षं
निर्णय्य यत्रासां समुदायस्तत्र कस्य कारणतेत्याकाङ्क्षायां तामप्ये-
तेन पूरयतीत्याहुः । * एतेनेत्यादि * । * एतेनेति * अनियम इ-
त्यादिकथनेन । तमेवानुशयं व्युत्पादयन्ति । * यत्रोक्तेत्यादि * यु-
गपदपि सम्भवादित्ययम् अन्यथासिद्धिसम्भवे हेतुः । * विनिगम-
मकाभावादिति * त्रयाणां मध्ये कस्यान्यथासिद्धिरित्यत्र विनिग-
मकाभावात् । * अत इति * अनियमात्ताननु प्रत्येकपक्षे भक्तिकार-
णत्वश्रुतीनां मिथोविरोधाद्भक्तीनां न प्रत्येकं कारणत्वं तथा समु-
दिनानामपि कारणत्वं माऽस्तु । ज्ञान एव तदुपक्षयस्य वक्तुं शक्य-
त्वात् । श्रुतीनां चोपचारेण नेतुं शक्यत्वादित्येवं तर्ह्येकेत्यादिना
आशङ्क्य तत्र भक्तीनां मुक्त्यकारणत्वे बाधकमाहेत्यर्थः । * तत्रेति *
श्रुतौ स्मृतौ च । तथाच श्रुतेरुपचारसहिष्णुत्वेऽपि स्मृतौ, केवलेन
हि भावेनेति केवलपदान्नोपचारसहिष्णुत्वमतस्तदुपश्रुतश्रुतावपि
यथाश्रुतमेवादरणीयमित्यर्थः । ननु तर्हि पूर्वं विकल्पितस्य दोषस्य
कथं परिहार इत्यत आहुः । * यत्र प्रत्येकमित्यादि * तथाच ताद-

किमु वक्तव्यं समुदितानां तथात्व इति भावः । तेन श्लिष्टः प्रयोगोऽयमिति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

पूर्वं मुमुक्षुभिर्मुक्तिसाधनत्वेन क्रियमाणानां भगवद्धर्माणां मुक्तिसाधनप्रकारो विचारितः । अधुना तु भगवान् स्वविचारितकार्यं लौकिकैश्वर्याद्यशक्यं ज्ञात्वा स्वैश्वर्यादिकं दत्त्वा येन जीवेन तत्कारयति स जीवस्तैर्द्धर्मैर्मुक्तो भवति न वेति विचार्यते । तत्र जीवकृतभगवद्विषयकधर्माणां यत्र तत्साधकत्वं तत्र भगवदी-

शब्दले सर्वासां भक्तीनां सन्निपातात् फलशैघ्र्यं बोध्यमित्यर्थः । * श्लिष्ट इति * अनियम इत्यनेन एकमेव कर्तव्यं, न द्वयं त्रयमित्यस्याप्यनियमस्य संग्रहज्ञानार्थसंश्रय इत्यर्थः । अत्र ज्ञानद्वारा-मुक्तिजनिकानां भक्तीनां विचारेण ताभिर्ज्ञेयस्य भगवतो निर्मलत्वबोधकं विरजमिति विशेषणं प्रतिपादितं बोध्यम् ।

अन्ये तु, अर्चिरादिगतिः सर्वासु विद्यासु, उत यत्र श्रूयते तत्रेति संशये, सर्वत्रेति सिद्धान्तयन्ति । अस्मिन् सिद्धान्ते तु यत्रातिकृपा तत्र सद्योमुक्तिः । इतरत्र त्वर्चिरादिगतिरिति विशेषो गतिसूत्रादेव सिद्ध्यतीति बोध्यम् ॥ ३१ ॥ ९ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ पूर्वाधिकरण-सङ्गतिं वदन्तोऽधिकरणप्रयोजनमाहुः * पूर्वमित्यादि * । * मुक्तो भवति न वेति * । सायुज्यं प्राप्नोति, न वा । तथाच यदि तैः प्राप्नोति तदा भक्तित्वं, न मुक्तिजनकतावच्छेदकम् । तेषु भक्तित्वाभावात् । यदि न प्राप्नोति तदा भगवद्धर्मत्वमपि न तथा । अत्राद्ये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिविरोधः । द्वितीये भगवद्धर्माणां मुक्तिप्रतिबन्धकत्वप्रसङ्ग इत्यतो विचार्यत इत्यर्थः । एवञ्च ते भगवद्धर्मा विषयाः । मुक्तिहेतवो न वेति संशयः । ते च, यदादित्यगतं तेज इत्यादिवाक्यांक्ताः प्रतर्दनसंवाद इन्द्रेण स्वस्मिन्नुक्तास्तादृशा अन्यत्रापि ज्ञेयाः । पूर्वपक्षमाहुः * तत्रेत्यादि * अत्र द्वौ पूर्वपक्षौ । तत्र भगवान्

षानां धर्माणां तत्साधकत्वं सुतरामेव । तेषां स्वकृत्यऽसाध्यत्वेना-
विधेयत्वात्तत्साधनेष्वप्रवेशोऽपीति सन्देहे निर्णयमाह । यावदि-
त्यादि । यस्मिञ्जीवे यत्कार्यसाधनार्थमधिकारो भगवता दत्तस्त-
त्कार्यसाधनक्षमास्तस्मिन् ये स्वधर्मा भगवता स्थापितास्त आधि-
कारिका इत्युच्यन्ते । तत्कार्यसम्पत्तिरेव तदधिकारप्रयोजनमिति
तावदेव तेषां तस्मिन् स्थितिरित्यर्थः । एवं सति तत्सम्पत्तौ
सोऽपि निवर्त्तत इति तत्सम्बन्धिनो धर्मा अपि निवर्त्तन्त इति
मुक्तिपर्यन्तं न तेषां व्यापारसम्भवो भगवता तथैव विचारितत्वा-

यदा स्वकार्यकर्तृत्वेन अङ्गीकरोति तदा तान् धर्मान् ददातीति
वरणहेतुकत्वात्तैरपि मुक्तिरित्येकः सुतरामित्यन्तेनोक्तः । तादर्थ्येन
विहितत्वाभावाच्चेत्यपरः, अप्रवेशोऽपीत्यन्तेनोक्तः । एवं सत्युभयत्रा-
ऽपि युक्तिसद्भावात् सन्देह एव पर्यवस्यतीत्यतः सन्देहे निर्णयमा-
हेत्युक्तम् । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * यस्मिन्नित्यादि * ।
भवत्वं तथाप्युक्तसन्देहस्य कथं निवृत्तिरित्यतस्तदर्थं सूत्रतात्पर्यं
स्फुटीकुर्वन्ति * एवं सतीत्यादि * कार्यसम्पादनाय भगवता दत्ता-
नां धर्माणां यावत्कार्यमवस्थाने सति कार्यसम्पत्तावधिकारोऽपि नि-
वर्त्तत इति तन्निवृत्तौ ते धर्मा अपि निवर्त्तन्ते । लोकवत्तुलीलेति
न्यायात् । अतो निवृत्तत्वादेव न मुक्तिपर्यन्तं तेषां व्यापारसम्भवः ।
नच तन्निवृत्तौ न्यायमात्रमेव मानमपि तु, स्थानं पुरन्दराद् हत्वा
बलये दास्यतीश्वर इत्यादीनि वाक्यान्यपि । अतो भगवता तेषां
कार्यार्थताया एव विचारितत्वाद्वरणहेतुकत्वेऽपि न तेषां मुक्तिहे-
तुत्वम् । अतो भक्त्यभावे तेषां प्रकृतौ लयः । यदितोऽधिकारिणो
भक्तास्तदाधिकारसमाप्त्यनन्तरं भक्तिः फलोन्मुखीभवतीति न भ-
क्तित्वस्य मुक्तिजनकतावच्छेदकत्वहानिरिति मुक्तिस्तु भक्त्यैवेति
भाव इत्यर्थः । ननु यदाधिकारिकाणां न मुक्तिपर्यन्तो व्यापारस्तर्हि,
ब्रह्मणा सह ते सर्वे इति वाक्ये अधिकारान्ते मुक्तिकथनं विरुद्धं

न्मुक्तिस्तु भक्त्यैवेति भावः । यच्च “ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते
प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्” इति वाक्यं,
तच्चाकल्पान्तं येषामधिकारः समर्पिप्रभृतीनां तद्विषयकमिति ज्ञे-
यम् । अन्यथा भगवदत्ताधिकारसामर्थ्यस्य भरतस्य स्वाधिकार-
समाप्तौ मुक्तिं न वदेत् । कृतात्मान इति पदात्तेषामपि भगवति
कृतान्तःकरणानामेव परस्य भगवतः परपदे व्यापिवैकुण्ठे प्रवेश
उच्यते, न त्वाधिकारिकगुणैः ॥ ३२ ॥

स्यादित्यत आहुः । * यच्चेत्यादि * । तथाच तद्भक्तेस्तदानीमेव फ-
लैर्न्मुख्यस्य भगवता विचारितत्वात्तदापि तथैव तन्मुक्तिर्न त्वा-
धिकारिकैर्गुणैरित्यदोषः । अत्र गमकमाहुः । * अन्यथेत्यादि * ।
तथाच यद्याधिकारिकैरेव गुणैर्मुक्तिः स्यात्तदा, ‘स भुक्तभोगां त्य-
क्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिम् । उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रि-
भि’रिति तादृशोपासनया तथा मुक्तिं न वदेत् । अत एतदनुरोधेन
पूर्वोक्तवाक्येऽपि साधनान्तरणैव मुक्तिर्विध्येत्यर्थः । तत्रापि गमक-
माहुः । * कृतेत्यादि * । तथाचात्रापि तथेत्यर्थः । एतेन प्रशान्तरु-
णलोचनत्वं विचारितम् । प्रशान्तं ज्ञानम् । अरुणं क्रिया, रजोरूप-
त्वात् । तदुभयविचारात्मकं लोचनम् । तेषु तेष्वधिकारिषु ज्ञान-
क्रिययोः कार्यार्थं प्रदानादिति बाध्यम् ।

अन्यं त्वत्र, अपान्तरतम-वशिष्टप्रभृतीनां पूर्णज्ञानवतां दृष्ट-
परतत्वानामपि व्यासमैत्रावरुणादिरूपजन्मान्तरदर्शनाद्विद्याया न
मुक्तिहेतुत्वमित्याशङ्क्य तन्निरासायाधिकारस्य प्रतिबन्धकत्वात्त-
त्समाप्तौ पूर्वया विद्ययैव मुक्तिमाहुः ।

सिद्धान्ते तु तादृशाधिकारस्य भगवदत्तत्वात्तादृशाज्ञाप-
पालनस्याप्रमत्तत्वेन प्रकरणे तुष्टाद्भगवत एव कृतात्मत्वं, ततो मुक्तिर्न
तु तथा विद्ययेति शेषः । उचितं चैतत् । मोक्षमिच्छेज्जनाहंनादिति
वाक्याद् भगवतो मोक्षदातृत्वादिति । नच विद्ययेति युक्तम् ।
तस्याः सात्त्विकीत्वेन स्वप्नप्रबाधन्यायादविद्ययैर्भगवदसंस्थापि सम्भ-

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतस्तद्भावाभावा-

भ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

ननूक्ताऽथर्वणोपनिषद्वाक्यैर्भगवद्दर्माणां मुक्तिसाधनत्वमुच्य-
ते । श्रुत्यन्तरेषु, तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्य-
तेऽयनाय, ज्ञानादेव तु कैवल्यं, तरति शोकमात्मविद्, ब्रह्म वेद ब्र-
ह्मैव भवतीत्यादिषु ज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वमुच्यते । श्रुतिर्वाविशे-
षादुभयोस्तथात्वे कारणवैजात्ये कार्यवैजात्यस्यावश्यकत्वान्मुक्तौ च
तदसम्भवाद्भक्त्या मामभिजानातीति वाक्याद्भक्तौ ज्ञानस्याऽपि
सम्भवाज्ज्ञानेनैव मुक्तिरिति पूर्वपक्षे ज्ञानसाधनत्वनिरूपकश्रुतिता-
त्पर्यं निरूपयन् पुरुषोत्तमप्राप्तेरेव मुक्तिपदवाच्यत्वात्तद्भजनस्यैव

घादिति । एवमेव ज्ञानपक्षेऽपि ज्ञेयम् । तेनात्र भक्ताधिकारिणां मु-
क्तिरन्यथा प्रकृतौ लयः । पुनः सृष्टौ तथैश्वर्यम् । कर्मिणां पुनरागतिः-
रिति सर्वोऽपि विषयः सूचितां ज्ञेयः ॥ ३२ ॥ १० ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतस्तद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥
पूर्वाधिकरणे प्रासङ्गिकविचारेणापि भक्तेरेव मुक्तिकारणत्वे दृढीकृते
तदर्थं भगवद्भक्तिरेवावश्यं कार्येति सिद्ध्यति । तथा सति श्रुत्यन्तरे
अक्षरज्ञानस्यापि मुक्तिकारणत्वश्रावणे तस्य का गतिरित्याकाङ्क्षा-
यां तत्प्रकारं विचारयितुमधिकरणमारभत इत्याशयेन विषयसंशयौ
पूर्वपक्षकुक्षावेव निक्षिप्य सूत्रमवतारयन्ति ।

* नन्वित्यादि * । * भगवद्दर्माणामिति * । भगवद्विषया-
णां श्रावणादीनाम् । अत्र उच्यते इत्यन्तेन विषयसंशयतद्बीजाज्युक्ता-
नि । श्रुतिर्वेत्यादिना पूर्वः पक्ष उच्यते । तथाचैवं वैजात्यस्यावश्य-
कत्वाद्, भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्वेताश्वतरश्रुत्या मुक्तः
स्सर्वमायानिवृत्त्यात्मकत्वेन तस्यां वैजात्याऽसम्भवाज्ज्ञानकारणत्व-
बोधकश्रुतेः सावधारणत्वेन भक्तिकारणत्वबोधिकायां च तदभावेन
भक्त्या मामभीति गीतावाक्याद्भक्तौ ज्ञानस्य सम्भवाद् गतेरर्थव-
धामित्यतः प्राधिकाधिकरणे मर्यादामार्गे ज्ञानस्य मुक्तिसाधनाताप्रतिपादना-

तत्प्रापकत्वमिति हृदि कृत्वाऽऽह । अक्षरधियामित्यादि । तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासे । वाजसनेयके श्रूयते । एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमित्यादि । तथाथर्वणे च, अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति तेन ज्ञानमार्गेऽक्षरविषयकाण्येव ज्ञानानि निरूप्यन्ते, पुरुषोत्तमविषयकाणि नेति निश्चीयते । ब्रह्मविदामिति परमिति श्रुतावक्षरब्रह्मविदोऽक्षरात् परस्य प्राप्तिरुच्यते । अक्षरादपि चोत्तम इति भगवद्वाक्याच्चाक्षरातीतः पुरुषोत्तमः । भक्त्या मामभिजानातीति वाक्ये मामिति पदात्पुरुषोत्तमविषयकं ज्ञानमुच्यते, न त्वक्षरविषयकम् । किञ्च । ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभोक्तेस्त-

अथ भक्तेः परम्परया कारणतामादाय भक्तिकारणतावाक्यानां समर्थनीयतया ज्ञानेनैव मुक्तिरिति पूर्वपक्षे ज्ञानसाधनत्वनिरूपकश्रुतितात्पर्यं निरूपयन्नुक्तं हृदि कृत्वा अक्षरज्ञानस्य तां प्रति स्वरूपस्योभ्यतासम्पादकत्वेन कारणत्वमाहेत्यर्थः । सूत्रे व्याकुर्वन्ति । * तुशब्दः पूर्वत्यादि * । * पूर्वपक्षनिरास इति * । पूर्वोक्तरीत्या सावधारणवाक्यसिद्धत्वाज्ज्ञानेनैव मुक्तिरिति पूर्वपक्षनिरासे । तं ज्ञानकरणत्वनिरूपकश्रुतितात्पर्यनिरूपणमुखेनोपपादयन्ति । * वाजेत्यादि * । अयमर्थः । अस्थूलादिवाक्यस्योपसंहारे य एतद्विदित्वा प्रैति स ब्राह्मण इत्यक्षरवेत्तुब्रह्मज्ञत्वमुक्तम् । अथ परेति वाक्ये च परविद्याया अक्षरज्ञानजनकत्वमेवोक्तम् । तेन ज्ञानरूपे मार्गे इष्टप्राप्त्युपाये अस्थूलत्वादृश्यत्वादिगुणकं यदक्षरं तद्विषयकाण्येव ज्ञानानीष्टप्रापकतया निरूप्यन्ते, न तु पुरुषोत्तमविषयकाणीति ज्ञानविषयविशेषणबलाभिश्चीयते । तत्फलविचारे च ब्रह्मविदामिति परमिति श्रुतावक्षरब्रह्मविदोऽक्षरात् परस्य प्राप्तिः फलत्वेनोच्यते । नचाक्षरमेव पुरुषोत्तम इति वाच्यम् । परपदप्रयोगवैयर्थ्यापत्तेः । दिव्यां ह्यमूर्तं इति मन्त्रे, अक्षरात् परतः पर इत्येतस्यापि विरोधापत्तेः । नच तत्राक्षरपदेन प्रकृतिर्वा, जीवात्मा वा ग्राह्य इति युक्तम् । प्रकृतविरोधात् । जगत्कारणभूतस्य चेतनस्यैव तत्राक्षरत्वेन

स्य चानन्दांशाविर्भावात्मकत्वात्तस्य चाविद्यानाशजन्यत्वात्तस्य चाक्षरज्ञानजन्यत्वात् पूर्वकक्षाविश्रान्तमेवाक्षरज्ञानम् । एवं सत्यक्षर-विषयिणीनां धियां श्रुतौ मुक्तिसाधनेषु योऽविरोधः प्रवेशनं गण-नेति यावत् स सामान्यतद्भावाभ्यां हेतुभ्यां पुरुषोत्तमसम्बन्धि-सम्बन्धे मुक्तिरित् सामान्यम् । पर्यादापार्गेऽङ्गीकृतानां 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं ल-

प्रकृतत्वात् । अतस्तत्र, अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गति-म्, यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं ममेति, कूटस्थोऽक्षर उच्यते इति गीतास्मृत्युपबृंहित एव ग्राह्यः । तस्माच्चाक्षरात् परः पुरुषोत्तम एवेति गीतास्थादक्षरादपि चोत्तम इति भगवद्वाक्यतोऽक्षरातीत-तया निश्चितोऽतस्तत्प्राप्तिरेव फलत्वेन निश्चीयते । तत्कारणविचारे तु श्रुतौ ब्रह्मविदित्यनेन तद्विवरणार्थं ब्रह्म यो वेदेत्यनेन च ज्ञानं प्राप्तृविशेषणत्वेनोच्यते इति स्वरूपयोग्यतासम्पादकमेवाक्षरविषय-कं ज्ञानम् । भक्त्या मामभीति गीतावाक्ये तृतीयया भक्तः करण-त्वं, मामिति पदात् तदव्यापारभूतं पुरुषोत्तमज्ञानं चोच्यते, न त्व-क्षरविषयकम् । किञ्च । यद्यधिगम्यत इत्यस्य प्राप्त्यर्थकत्वमङ्गी-क्रियते तदा तेनाक्षरप्राप्तिर्भवति, सैव ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रु-त्यन्तरेणोच्यते । तदापि, भक्त्या मामित्यस्मात् पूर्वं यद् 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परामिति वाक्यं तस्मिन् ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभोक्तब्रह्मभा-वस्य च स्वरूपलाभरूपत्वेनानन्दाविर्भावात्मकत्वादानन्दाविर्भावस्य चाविद्यानाशजन्यत्वादविद्यानाशस्य चाक्षरज्ञानजन्यत्वात् परप्रा-प्तिपूर्वकक्षारूपो यो ब्रह्मभावस्तद्विश्रान्तमेवाक्षरज्ञानम् । तेनाक्षर-प्राप्तेर्मुक्तित्वं यदुच्यते तदक्षरस्य परमधामत्वेन पुरुषोत्तमावि-नाभावादुच्यते । तेनावधारणमपि जीवस्य पुनरावृत्तभावेन मृत्यव-तिक्रमेण कैवल्योक्षरप्राप्तेर्ब्रह्मभावात्मकत्वेन चोपपद्यमानं न विरु-ध्यत इति ज्ञानकारणत्वनिरूपकश्रुतिभिरुच्यत इत्यर्थः । तेन सिद्ध-माहुः । * एवमित्यादि * । एवं तदविरोधे सति अक्षरविषयि-

भते परामि'ति वाक्याद् ब्रह्मभावानन्तरमेव भगवद्भावसम्भवात्तेन पुरुषोत्तमे प्रवेशात्तत्र परम्परोपयोगो ब्रह्मभावस्येत्युभाभ्यां हेतु-
भ्यां तथेत्यर्थः । वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमप्राप्तिरेव मुक्तिरिति भावः ।
नन्वक्षरस्याविशिष्टत्वेन तदुपासकानामपि तथात्वात् केषाञ्चित् त-
त्रैव लयः । केषाञ्चिद्भक्तिलाभ इति कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्य तत्र
हेतुं दृष्टान्तेनाह । औपसदवादीति । उपसदाख्ये कर्मणि तानून-
प्त्रस्पशार्ख्यमापैसदं कर्मास्ति । तत्रातिध्यायां ध्रौवात् स्रुचि
चमसे वा यदाज्यं चतुरवत्तं वा समवद्यति तत्तानूनप्त्रमित्युच्यते ।

णीनां धियां तैत्तिरीयादिश्रुतौ योऽवरोधो मुक्तिसाधनेषु गणना स
सामान्यतद्भावाभ्यां हेतुभ्याम् ।

तत्र किं सामान्यमित्यपेक्षायां पुरुषोत्तमसम्बन्धिसम्बन्धे मुक्ति-
रिति भक्तसङ्गे सिद्धम् । 'सत्सङ्गलब्धया भक्त्या मयि मां य उपा-
सिता । स वै मे दर्शितं सद्भिरञ्जसा विन्दते पदम्' इत्येकादशस्क-
न्धे । स च पुरुषोत्तमसम्बन्धिसम्बन्धस्तद्भामरूपाक्षरज्ञानेऽप्यस्ती-
ति तदेव सामान्यम् । तथा * मर्यादामार्ग इत्याद्युक्तरीत्या तद्भावो
ब्रह्मभावस्ताभ्यां हेतुभ्याम् । अक्षरज्ञानां मुक्तिसाधनेषु प्रवेशः । म-
र्यादामार्गीयाणां पुरुषोत्तमप्राप्तौ स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वेन प्रवे-
श इत्यर्थः । अत्र सामान्यादित्युक्तकरणताऽपि सम्भाव्येतेति तद्वार-
णाय द्वितीयो हेतुरिति बोध्यम् । अक्षरज्ञानस्य मुक्तिसाधनताव-
च्छेदकं यद्रूपं तज्ज्ञापनाय प्रथमः । यदि ह्यक्षरप्राप्तेः परममुक्तित्वं
स्यात् तदाऽऽथर्वणिकायाम् अक्षरविद्यायां पुरुषस्याऽक्षरात् परत्वं
न श्राव्येत । तच्च श्राव्यते, अतोऽक्षरज्ञानानाम् अक्षरप्रापकत्वेन वा
न परममुक्तिकारणता, किन्तूक्तरीत्या भगवद्भामताज्ञापकत्वेनेत्याश-
येनाहुः । * वस्तुत इत्यादि * दृष्टान्तमवतारयन्ति । * नन्वक्षरस्ये-
त्यादि * । * तत्रैव लय इति * ब्रह्मैव भवतीत्यवधारणादक्षर एव
लयः । * भक्तिलाभ इति * ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्युक्तपरप्रा-
प्तिसाधनीभूतभक्तिलाभः । * हेतुमिति * भगवदैष्कारूपम् । व्या-

अनाधृष्टमसीति मन्त्रेण षोडशाप्यृत्विजो यजमानेन सह तानूनप्त्रं
 समवमृशन्त्यनु मे दीक्षामिति मन्त्रेण यजमानस्तत्समवमृशन् यम्
 ऋत्विजं कामयेताऽयं यज्ञं यशसमृच्छेदिति तं प्रथममवमृशयेदिति
 श्रूयते श्रुतौ कल्पे च । अत्र सर्वेषामृत्विजां तानूनप्त्रत्वाविशेषेऽपि
 यस्मिन् स्नेहातिशयेन तथेच्छा तत्रैव तथा कृतिर्नेतरेषु । न हि त-
 त्राविशिष्टेषु कथमेवं कृतिरिति पर्यनुयोगः सम्भवत्येवमिहापीत्य-
 र्थः । ननु श्रवणादेर्यथा पुरुषोत्तमसम्बन्धित्वेन तत्प्राप्तिहेतुत्वमेव-
 मक्षरस्याप्यस्त्वित्याशङ्का तु निखिलामुरजीवतमः पुञ्जनिरासकेन
 यदुवंशोदयाचलचूडामणिनैव निरस्तोति न स्वतो वक्तुमुचितेत्याशयेन
 आह । तदुक्तमिति । भगवद्गीतास्त्रिति शेषः । तत्र, यदक्षरं वेद-
 विदो वदन्तीत्युपक्रम्य, स याति परमां गतिमित्यन्तेनाक्षरप्राप्त्युपा-
 यमुक्त्वाऽनन्यचेताः सत तमित्यादिना स्वप्राप्त्युपायं वैलक्षण्यं चो-
 क्त्वा भक्त्येकलभ्यत्वं स्वस्य वक्तुं पूर्वं क्षराक्षरयोः स्वरूपमाह । सह-
 स्रयुगपर्यन्तमित्युपक्रम्य प्रभवत्यहरागम इत्यन्तेन क्षरस्वरूपमुक्त्वा,
 परस्तस्मात्तु भावोऽन्य इत्युपक्रम्य, तद्धाम परमं ममेत्यन्तेनाक्षरस्व-
 रूपमुक्तम् । अत्र पूर्वं क्षरस्वरूपमुक्तमिति परस्तस्माच्चित्तत्र क्षरा-
 देव परत्वमुच्यते । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात्तस्यैव पूर्वमुक्तत्वादत

ख्यानं तूत्तानार्थम् । तथाच भगवदिच्छयैव विशेष इत्यर्थः । सूत्रो-
 क्तां सम्मतिं व्याकर्तुमवतारयन्ति । * ननु श्रवणादेरित्यादि * व्या-
 कुर्वन्ति । * तत्रेत्यादि * । * तत्रेति * गीताया अष्टमाध्याये ।
 * वैलक्षण्यमिति * साधनसौकर्यं स्वप्राप्तिरूपस्य फलस्योत्कर्षं च ।
 * स्वस्य वक्तुमिति * अत्राक्षरस्वरूपकथने अक्षरस्य परमगतित्वं
 स्वधामत्वं चोक्त्वा, पुरुषः स परः पार्थेत्यादिना परस्य यद्भक्त्येक-
 लभ्यत्वं वक्ष्यति तदक्षरादुत्तमत्वेन वाक्यान्तरे सिद्धे स्वस्मिन्नेव
 परत्वविश्रान्तेः स्वस्यैव वक्ष्यति बाधकाभावे स इति तच्छब्देन संनि-
 हितपरामर्शोच्छस्वस्य वक्तुम् । * अत्रेति * सहस्रयुगेत्यादिप्र-

एवाक्षरव्यावर्त्तकस्तुशब्द उक्तः । एतेन नित्यत्वेन क्षरणाभावाद्
अक्षरशब्देन जीव एवोच्यते, न तु पुरुषोत्तमाधिष्ठानभूतो जीवा-
ऽनीत इति निरस्तम् । यं प्राप्य न निवर्त्तन्त इति वाक्याज्जीवे त-
थात्वासम्भवात् । नित्यमुक्तत्वापत्त्या शास्त्रवैफल्यापत्तेश्च । इत एव
ज्ञानमार्गिणां तत्प्राप्तिरेव मुक्तिरिति ज्ञेयम् । ततोऽनिवृत्तेः, पुरुषः
स परः पार्थेत्यनेनाक्षरात् परस्य स्वस्य भक्त्येकलभ्यत्वमुक्त-
म् । तेन ज्ञानमार्गीयाणां न पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम् । यस्या-
न्तःस्थानीयत्वेन परस्य लक्षणमुक्तम् । तच्च मृत्सादिप्रसङ्गे श्री-
गोकुलेश्वरे स्पष्टमुच्यते । तेनाक्षरोपासकानां न पुरुषोत्तमोपास-
कत्वमातद्विषयकश्रवणादेरभावादिति भावः । अव्यक्तोऽक्षर इत्यु-
क्तस्तमाहुः परमां गतिमिति वाक्यात् स याति परमां गतिमित्य-
त्राक्षरमेव यातीत्यर्थो ज्ञेयः । किञ्च । तैत्तिरीयोपनिषत्सु पठ्यते ।

न्ये । अत्र मतान्तरमुद्भाष्य परिहरन्ति । * एतेनेत्यादि * । * एते-
नेति * क्षरः सर्वाणि भूतानीति वाक्यन्तरसिद्धं भूतग्रामं व्यक्तको-
टौ निवेश्य ततः परत्वकथनेन । हेत्वन्तरमाहुः । * यमित्यादि *
तथाच भूतग्रामपदेन जडान् गृहीत्वा अक्षरपदेन जीवग्रहणे एतौ
दोषौ प्रसज्जेयातामतस्तन्मतमयुक्तमित्यर्थः । अस्मादेव सन्दर्भादर्थ-
चतुष्टयं यदन्यत् सिद्धं तदाहुः । * इत एवेत्यादि * * ज्ञेय
इत्यन्तम् * । * इत एवेति * अक्षरस्य भगवद्धामत्वादेव । * इ-
त्यर्थो ज्ञेय इति * ऐकशष्ट्याज्ज्ञेयः । तथाचाक्षरस्य पुरुषोत्तम-
सम्बन्धित्वे सत्यपि पुरुषोत्तमप्राप्तिं प्रति न हेतुत्वम् । तद्धेतुताव-
च्छेदकस्यानन्यर्भाक्तत्वस्य तत्राभावादित्येवमेतेन सन्दर्भेण सा शङ्का
निवारितेत्यतो न कार्येत्यर्थः । ननु श्रुतावक्षरात् परत्वमेव पुरुष-
स्याक्तं, न तु तत्र स्थितत्वम् । तथाक्तौ परस्य स्वप्रतिष्ठत्वं च हीये-
तेति गीतास्मृतिवाक्यमन्यथा नेतव्यमित्याशङ्काहुः । * किञ्च-
त्यादि * । अस्यां श्रुतौ सर्वाधारत्वं सर्वदेवनिषद्वस्थानत्वं सर्वात्म-

यस्मिन्निदं सञ्च विचैति सर्वं यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
तदेवभूतं तदुभयमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन् । येनावृतं स्वं च
दिवं महीं च येनादिसस्तपति तेजसा भ्राजसा च । यमन्तःसमुद्रे
कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजा इति । अत्राक्षरात्मकत्वेन क्ष-
रात्मकादाकाशात् परमे व्योम्नि भक्तानां हृदयाकाश इति या-
वत् । तत्र प्रकाशमानमित्यर्थात् । अत एव ब्रह्मविदाप्नोति पर-
मित्युपक्रम्य, सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे
व्योमन्निषेतदुपनिषत्स्वेव पठ्यते । यदक्षरे परमे प्रजा इति पद-
मवयन्तीत्यनेन सम्बध्यते । अत्र प्रजापदाद् व्यापिवैकुण्ठात्मको
लोकोऽक्षरपदेनोच्यते इत्यवगम्यते । अतएव, न यत्र मायेत्यादिना
श्रीभागवते तत्स्वरूपमुच्यते । एतेनाक्षरस्य पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वं
निश्चीयते । इतोऽप्यक्षरातीतः पुरुषोत्तम इत्यवगम्यते । एवं सति

कत्वं च पादत्रयेणोच्यते । तुरीये तदाधार उच्यते, तस्यार्थमाहुः *
अत्रेत्यादि * । भक्तहृदयाकाशमेवात्र परमव्योमपदे परामृश्यत
इत्यत्र मानमाहुः * । अत एवेत्यादि * । ननु भवतु भक्तहृदया-
काशे प्रकाशमानत्वमक्षरस्य, तथापि कथं लोकात्मकत्वमत आहुः ।
* य इत्यादि * । तथाच प्रजालिङ्गादक्षरस्य लोकात्मकत्वमित्यर्थः ।
एतमर्थं पुराणेनोपबृंहयन्ति । * अत एवेत्यादि * । * इतोऽपीति *
शुकवाक्यादपि । तथाच श्रुतौ पुराणे च तथा सिद्धत्वाद् गीतावा-
क्यं नान्यथा नेतुं शक्यमित्यर्थः । स्वप्रतिष्ठताहानि परिहरन्ति । *
एवं सतीत्यादि * । तथाच छान्दोग्ये स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति
श्रावणात्, तैत्तिरीये, ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति श्रावणाच्चाक्षरब्रह्मणो
भगवद्विभूतिरूपत्वेन चरणरूपतया स्वाभिन्नत्वेन च भक्तिसामा-
न्याद्भगवत्तत्त्वं स्थितावपि न स्वप्रतिष्ठत्वहानिरित्यर्थः । एवमत्र
मुक्तिस्वरूपमस्थूलत्वादयो धर्माश्च सफला विचारिताः । एतान्
धर्माश्चरणीयत्वेन बोधयन्तीत्यादिबोधकताप्रकारश्च । तेन भगव-

सामान्यं भगवद्विभूतिरूपत्वं तद्भावस्तस्य पुरुषोत्तमस्य भावः सत्ता
उक्तरीत्या तत्र स्थितिरिति यावत्, ताभ्यां हेतुभ्यां तथेक्ष्यर्थो
ज्ञेयः ॥ ३३ ॥

प्राप्तिप्रेप्सुना भक्तिरेव कार्या, न तु पूर्वकक्षायामेव विश्रान्तव्यम् ।
द्वितीयस्कन्धे, भगवान् ब्रह्मकात्स्न्येनेत्यत्र भगवता भक्तावेव श्रुति-
तात्पर्यस्य निर्द्धारितत्वात् । गीतायां द्वादशाध्यायेऽपि, मय्यावेश्य
मनो ये मामित्यादिना स्तोपासनयैव शीघ्रसुखेन स्वप्राप्तिबोधनात् ।
अक्षरोपासनेन दुःखतः स्वप्राप्तेरुक्तत्वाच्च भक्तिरेवावश्यकीति
सिद्धम् । अत्राक्षरस्य गणितानन्दत्वाद्, ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र
पुरुषोत्तमज्ञानस्य भक्त्या मामितिगीतावाक्ये तद्वक्तैरौपसद्वदिति
दृष्टान्त इच्छाया एव प्राधान्यबोधनेन परम्परया कर्मणोऽपि क्वचित्
प्रापकत्वसूचनात् क्रियया, भक्त्या, ज्ञानेन च सायुज्यप्राप्तिबोधकं
दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितमिति विशेषण च प्रतिपादितं ज्ञेयम् ॥

अत्र भट्टभास्करशङ्कररामानुजभाष्येषु पूर्वोक्तवाजसनेयकाथर्व-
णांक्तवाक्यद्वयमेव विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्य किमासां विशेषप्रति-
षेधबुद्धीनां सर्वत्र प्राप्तिरुत व्यवस्थिति संशयं प्रकरणावरोधाच्छ्रु-
तिविभागाद् विद्यान्तररूपस्य विद्यान्तररूपत्वे प्रमाणाभावाश्लिषेध-
रूपाणां गुणानामानन्दादिवत् स्वरूपावगमोपायत्वाभावाच्चेति हेतु-
भिर्नान्यत्र प्राप्तिरिति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तस्तु प्रपञ्चपर्युदासस्य
विशेषनिराकरणरूपस्य ब्रह्मबोधनप्रकारस्य सामान्यात् तस्य प्रतिपा-
द्यस्य ब्रह्मणः सर्वत्र भावादङ्क्यात् सर्वत्रावरोधस्तासां निषेधबुद्धीनां
परिग्रहः । तेनानन्दादयः प्रधानस्येत्यत्र विधिमुखो विचार, इह तु
निषेधमुख इति तस्यैवायं प्रपञ्च इति भास्करं शङ्करं च मतम् ।

रामानुजभाष्ये तु सर्वेष्टोपासनेषु ब्रह्मणः समानत्वाद् अस्थू-
लत्वादीनां तत्प्रतीतौ भावादन्तर्भावात् । अयमर्थः । केवलानन्दादेः
प्रत्यगात्मनि विद्यमानत्वेन तेषामसाधारणाकारेण ब्रह्मोपस्थापक-
त्वाभावादसाधारणाकारनिश्चयार्थं हेयप्रत्यनीकज्ञानस्यावश्यक-

त्वेन चिदचिदात्मकप्रपञ्चवैलक्षण्यबोधनमावश्यकम् । तत्रास्थूल-
त्वादिना अचिद्वैलक्षण्यं, प्रशासनेन चिद्वैलक्षण्यं च वाजसनेयके
उच्यते । एवमार्थवर्णेऽप्यदृश्यत्वादिकथनान्निरङ्कुशकर्तृत्वसर्वज्ञत्वा-
दिना ज्ञेयम् । तथाचास्थूलत्वादिविशेषितज्ञानानन्दाद्याकारस्य ब्रह्म-
णोऽनुसन्धेयत्वादस्थूलत्वादीनामानन्दादिवदस्ति ब्रह्मप्रतीतावन्त-
र्भाव इति तासामस्थूलत्वादिवुद्धीनां सर्वत्रावगंध इति सिद्धान्तः ।
तेनेदमधिकरणं तत्सहकारित्वादत्यन्तावश्यकमिति तन्मतापेक्षयेदं
मतं युक्तम् । ननु तर्हि पूर्वपक्षोक्तहेतूनां का गतिरित्याकाङ्क्षायां गुणा-
नां प्रधानानुवर्तित्वे दृष्टान्तमत्र प्रमाणं चाहोपसद्वत्तदुक्तमिति ।
यथा चतूरात्रे जामदग्न्याहीने पुरोडाशिनीपूपसत्पूपसद्गुणभूतः
सामवेदं पठतोऽप्यग्निर्वै हात्रं वेत्वित्यादिकः पुरोडाशप्रदानमन्त्रो
विनियोगविधेर्याजुषत्वेन यजुर्वेदिनाध्वर्युणा याजुर्वेदिकेनोपांशुस्व-
रेण पश्यते, न तूद्वात्रा सामगेन सामस्वरणाच्चैस्त्वेन तद्वत् । तदु-
क्तं पूर्वकाण्डे शेषलक्षणे, गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसं-
योग इति । अर्थस्तु, गुणमुख्ययोर्व्यतिक्रमे विरोधं सति तदर्थत्वाद्
गुणस्योत्पत्तिविधेः प्रधानार्थत्वान्मुख्येन याजुर्वेदिकेन विनियोगवि-
धिना वेदसंयोगो ग्राह्य इति । एतद्वदृष्टान्तव्याख्यानं पूर्वोक्तभाष्यत्र-
येऽपि समानम् ।

शाबरभाष्ये त्वत्रान्यदुदाहृतम् । तथाहि । अस्याधानं य-
जुर्वेदविहितम् । य एवं विद्वानग्निमाधत्त इति । तदङ्गत्वेन यजुर्वेद
एव गानं च विहितम् । य एवं विद्वान् वारवन्तीयं ज्ञायतीयंज्ञाय-
ज्ञीयं गायति वामदेव्यं गायतीति । एतानि च सामानि सामवेदे
उत्पन्नानि । अतः केन स्वरेण पठनीयमिति सन्देहे उत्पत्तिविधेर्वीन-
योगविध्यधीनतया यजुर्वेदस्वरो ग्राह्य इति ॥

एवञ्चात्र विचार्यमाणे पूर्वोक्तं मतद्वयं न सूचिरम् । अक्षरधि-
यामित्यत्राक्षरस्य धीरिति षष्ठीसमासे अक्षरस्य विशेषनिषेधसम्ब-
न्धितया निवेशेन गौरवात् प्रशासनादेरसंग्रहात् पूर्वोक्तानावश्यक-
त्वदोषापत्तेश्च । तृतीये त्वक्षरस्याक्षरत्वेन निवेशादुक्तदोषत्रयाभा-
वात्तन्मतमुत्तमम् । तथाऽप्यार्थवर्णोदितस्य परस्मादपरत्वस्य तैत्ति-
रीयोक्तस्य लोकरूपत्वस्य या धीस्तदसंग्रहान्न पूर्णमित्यव-
धेयम् ॥ ३३ ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

ननु संसारनिवृत्त्यानन्दाविर्भावयोरविशेषादक्षरे ब्रह्मणि लये पुरुषोत्तमे प्रवेशान्मन्यूनतोक्तौ को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह । इयदिति । परिमाणवचनम् । तस्य श्रुतौ कथनादित्यर्थः । अत्रेदं ज्ञेयम् । तैत्तिरीयोपनिषत्सु, सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवतीत्युपक्रम्य मानुषमानन्दमेकं गणयित्वा तस्मादुत्तरोत्तरं शतगुणमानन्दं गन्धर्वानारभ्य प्रजापतिपर्यन्तस्योक्तत्वाच्यते । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्द इति । एवं सति इयत् एतावदित्यक्षरानन्दस्य सावधिकत्वेन श्रुतौ कथनादानन्दमयत्वेन निरवध्यानन्दात्मकत्वस्य पुरुषोत्तमे कथनात्तथोक्तिरिति ॥ ३४ ॥

इयदामननात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । व्याकुर्वन्तः परिमाणवचनं व्युत्पादयन्ति । * अत्रेत्यादि * । * आनन्दमयत्वेनेत्यादि * । पूर्वानुवाकसमाप्तावानन्दमये जीवस्योपसंक्रमणमुक्त्वा अग्रिमारम्भे, तदप्येष श्लोको भवतीति तच्छब्देनानन्दमेव लक्ष्यीकृत्य, यतो वाचो निवर्त्तन्त इति श्लोकेन वाङ्मनसागोचरत्वस्य ब्रह्मानन्दे कथनेन पुरुषोत्तमे तथा कथनादक्षरे सावधिकत्वोक्तिरित्यर्थः । ननु, यतो वाच इति श्लोकः कदाचनेति पाठभेदेन मनोमयेऽपि पठ्यते । ब्रह्मोपनिषदि च आनन्दमेतज्जीवस्य यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुध इति श्लोकोत्तरार्द्धं पठ्यते । अतः कथमेतेन पुरुषोत्तमानन्दस्य तथात्वसिद्धिरिति चेत् । उच्यते । मनोमयस्य वेदात्मकताया यजुःशिरस्त्वादिना बोधितत्वाद्भेदस्य च शब्दब्रह्मात्मकत्वात्, सर्वे वेदा इति श्रुतेर्ब्रह्मबोधकत्वान्मनोमयश्लोके ब्रह्मण इति पञ्चम्या शब्दब्रह्मणो वेदान्मनोमयादवाङ्मनसगोचरमानन्दं विद्वान् कदाचन न विभेतीति पुरुषोत्तमानन्दज्ञानसाधनतया मनोमय एतस्योक्ततया ब्रह्मोपनिषदि च, यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुध इति तुरीयपादे कथनेन जीवाभिन्नमानन्दमेतदित्यर्थायांगौत् । यस्मिन् पर-

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

अथ ज्ञानमार्गे यथा स्वात्मत्वेन ब्रह्मणो ज्ञानं तथा भक्तिमार्गेऽपि भक्त्या पुरुषोत्तमज्ञाने स्वात्मत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानं भवति ?

मात्मनि जीवात्मा सन्धेयत्वेन पूर्वमन्त्रे उक्त एतत्परमात्मस्वरूपम् आनन्दम् आनन्दोऽस्यास्तीत्यानन्दं जीवस्य सन्धेयत्वेन सम्बन्धि यज्ज्ञात्वा बुधः सन् मुच्यत इत्यर्थकतया तस्य भगवदीयत्वेन तथात्वसिद्धिरिति जानीहि । अतो न चोद्यावकाश इति दिक् ॥

अन्ये तु इदमेकसूत्रमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य, द्वासुपर्णेति मन्त्रो मुण्डके श्वेताश्वतरे च ब्रह्मप्रकरणे पठ्यते । काठके तु, ऋतं पिबन्ताविति । तयोराद्ये भोक्त्रभोक्त्रांर्वेद्यता । द्वितीये तु भोक्त्रोरेवेति वेद्यभेदाद्विद्याभेदे प्राप्ते । विद्यैक्यं युक्तम् । इयत् एतावन्मात्रस्य द्वित्वपरिच्छिन्नस्योभयत्रामननात् । पिबन्तावित्यस्य प्रयोगस्य छत्रिन्यायेन पिबद्पिबत्समुदायेऽपि सम्भवात् । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेतयोर्वाक्ययोः परविद्यात्वनिश्चयेन उभयत्रापि जीवसहितस्य ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वादित्याहुः । तन्मतेऽधिकरणवैयर्थ्यमेव । काठकवाक्यस्य जीवद्वयपरत्वं निवार्य, जीवसहितब्रह्मपरत्वस्य, गुहां प्रविष्टावित्यधिकरण एव प्रतिपादितत्वात्तदपेक्षयाऽऽधिक्यस्याऽत्रादर्शनाच्चेति ।

रामानुजाचार्यास्तु, इयद् अस्थूलत्वादिति विशेषितमानन्दादिकमेव गुणजातं सर्वत्रानुसन्धेयत्वेन प्राप्तम् । कुतः ? । आमननात् । आभिमुख्येन मननं चिन्तनमामननं तस्माद्धेतोरित्येवमर्थमाहुः । तत्राप्युदासीना घयम् ॥ ३४ ॥ ११ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । यथा ज्ञानमार्गेऽक्षरधियः स्तूयन्ते तथाऽभेदापासनापीति भक्तिमार्गेऽक्षरधीविनियोगविचारोत्तरमभेदधीस्मरणाज्ज्ञानमार्गे पूर्णज्ञानसंपत्तौ, यथा स्वात्मब्रह्माभेदानुभवात्मिका वृत्तिर्भवति तथा भक्तिमार्गे सिद्धायां भक्तौ, भक्त्या मामभिजानातीति वाक्यावेदिते ज्ञाने स्वात्मपुरुषोत्तममाभेदानुभवात्मिका वृत्तिर्भव-

न वेति विचार्यते । सर्वान्तरत्वेन श्रुतौ कथनात्तद्भवतीति पूर्वः पक्षः ।
तथात्वेऽपि सर्वस्य वशी, सर्वस्येशान इत्यादिश्रुतिभिरेवमेव ज्ञानं,
न तु तथेति सिद्धान्तः । अत्र तथा ज्ञानाभावस्यावश्यकत्वार्थं वि-
परीते बाधकमाह । पूर्वस्मिन् सूत्रे ब्रह्मानन्दाद्भजनानन्दस्याधि-
क्यं निरूपितम् । स तु भगवदत्तस्तद्व्यवधायकोऽर्थश्च प्रभुणा न

ति, न वेति संशये विचार्यत इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः * सर्वान्तरत्वेने-
त्यादि * । बृहदारण्यके कहोडप्रश्ने उपस्तप्रश्ने च यत्साक्षादप-
रोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्ते मे व्याचक्ष्वेति । तदुत्तरवाक्ये
च एष त आत्मा सर्वान्तर इति याज्ञवल्क्येन सर्वान्तरत्वेन कथ-
नात् । अन्तर्यामिब्राह्मणे च, यः पृथिव्यां तिष्ठन् यः पृथिवीमन्तरो यं
पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयतीत्यार-
भ्य, य आत्मनि तिष्ठन्नित्यन्तैर्वाक्यैः परमात्मा सर्वान्तरत्वेन आवि-
तः । स च यदन्तस्तिष्ठति तं स्वान्तः स्थापयति वह्निरिवायोगोल-
कमित्यन्तर्यामिब्राह्मणे सिद्धम् । तथा सति श्रौतेन येन केनापि
साधनं तस्मिन्निज्ञायमाने स्वात्मनस्तद्व्याप्तत्वेन भेदास्फुरणा-
त् स्वात्मत्वेन ज्ञानमदण्डवारितमतस्तद्भवतीति पूर्वः पक्ष इत्यर्थः ।
सिद्धान्तमाहुः । * तथात्वेऽपीत्यादि * । ब्रह्मणः सर्वान्तरतया एत-
दात्मनस्तद्विभक्तत्वेऽपि सर्वस्य वशीत्यादिश्रुतिभिः सर्वैशितृत्वा-
दिरूपेणैव ज्ञानम् । उत्कट्या भक्त्या तेषामेव स्फुरणाद्, न तु स्वा-
त्मत्वप्रकारकमित्येष सिद्धान्त इत्यर्थः । नन्वभिज्ञाने सर्वांशज्ञानद-
र्शनात्तदंशज्ञाने का हेतुरित्याकाङ्क्षायां हेतुं गृह्णन्ति । * अत्र तथे-
त्यादि * । * विपरीत इति * स्वात्मत्वेन ज्ञाने । एतदेव विभजन्ते ।
* पूर्वस्मिन्नित्यादि * । इयदामननादिति सूत्रे अक्षरस्य गणितान-
न्दत्वबोधनेन ब्रह्मानन्दाद्भजनानन्दस्याधिक्यं निरूपितम् । स भ-
जनानन्दस्तु कृपाधिक्येन भगवता दत्त इति तद्व्यवधायकोऽर्थो
भगवता न संपाद्यते । स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वि-
तीयमैच्छदित्यादिश्रुतिभ्यो मुख्यभक्तिमार्गस्य कीडार्थत्वावंगमादभे-

सम्पाद्यते । स्वात्मत्वेन ज्ञानं च भजनानन्दान्तरायरूपम् । यद्येतत्-
सम्पादयेत्तं न दद्यादग्रेऽप्यन्यथाभावादतः स्वात्मत्वेन ज्ञानं भक्तिमा-
गर्ग्यस्य न सम्भवतीत्याशयेनाह । अन्तरा स्वात्मन इति । भगवता
भक्तिमार्गे स्वीयत्वेनाङ्गीकृतो य आत्मा जीवस्तस्य यदात्मत्वेन ज्ञानं
तद्भजनानन्दानुभवे अन्तरा व्यवधानरूपमिति भगवता तादृशे
जीवे तन्न सम्पाद्यत इत्यर्थः । तत्सम्पादनस्य सर्वथैवासम्भावितत्वं
हीनत्वं च ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह । भूतग्रामवदिति । उक्तभक्तस्य
विग्रहोऽप्यलौकिक इति तत्र लौकिको भूतग्रामो न सम्भवति, हीन-
त्वात्तथेत्यर्थः । अथवा लौकिको भूतग्रामः स्त्रीपुत्रपश्वादिर्ब्रह्मान-
न्दानुभवे बाधकस्तथा भजनानन्दानुभवे स्वात्मत्वेन भगवज्ज्ञान-
मित्यर्थः ॥ ३५ ॥

हे च क्रीडाया असम्भवात् । स्वात्मत्वेन ज्ञानं हि, यत्र त्वस्य सर्व-
मात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येदिति श्रुतेर्भेदविलायकत्वेन भजनानन्दा-
न्तरायरूपं यदि स्वात्मत्वेन ज्ञानं संपादयेद्भजनानन्दं न दद्यादग्रे
विलयेन तस्यान्यथाभावादतः स्वात्मत्वेन ज्ञानं भक्तिमार्गीयस्य
पूर्णदशायां न सम्भवतीत्याशयेन स्वात्मत्वेन ज्ञाने बाधकमनेन
सूत्रेण हेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * भगवतेत्यादि * । अन्तरेति-
मध्यवाचकमव्ययम् । तथाच व्यवधायकमित्यर्थः । नन्वस्तु तस्या-
न्तरायत्वं तथापि तन्न सम्पादयतीति कथमवगन्तव्यमित्यत आहुः ।
* तत्सम्पादनस्येत्यादि * । * अलौकिक इति * । साक्षात्सम्ब-
न्धस्य हेतुः लौकिकविग्रहः असम्भवादलौकिकः । * हीनत्वात्तथे-
त्यर्थ इति * । तथाच चिकीर्षितलीलाप्रतिबन्धकत्वेन हीनत्वान्नूत-
ग्रामवदन्तरायत्वं दृष्टान्तेनावगन्तव्यमित्यर्थः । लौकिकशरीरस्य प्र-
तिबन्धकत्वं सन्दिग्धत्वादुपपादनसापेक्षमित्यरुच्या प्रकारान्तरेण
दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति । * अथवेत्यादि * । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्यथे-
ति पदमर्थादेवायातीत्यतो नोक्तः ॥ ३५ ॥

अन्यथाऽभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

ननु भक्तेष्वप्युद्धवादिषु ज्ञानोपदेशः श्रूयते । स चात्मब्रह्मा-
ऽभेदज्ञानफलक इत्यात्मत्वेन ज्ञानाभावे तदभेदोपदेशानुपपत्तिः
स्यादिति तन्मन्तव्यमेव । एवं सति भाक्तमार्गाज्ज्ञानमार्गस्योत्कर्षश्च
सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य परिहरति । उपदेशान्तरवदिति । न ह्यत्राभेद-
ज्ञानायोपदेशः, किन्तु यथाग्रिमस्वर्गापवर्गाख्यपारलौकिकानन्द-
फलकालौकिके कर्मण्यधिकाररूपसंस्कारार्थं गायत्र्युपदेशः क्रियते
तत्संस्कारसंस्कृतं तच्छरीरादिकमपि भूतादिभिरपि नोपहतं भवति

अन्यथाऽभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ स्वात्मत्वेन
भगवज्ज्ञानस्य बाधकत्वे भक्तेषु तदुपदेशो नोपपद्येतेत्याशङ्क्य प-
रिहरतीत्याशयं व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । * श्रूयते इति * ।
एकादशस्कन्धे उच्यते ।

आत्मत्वेन ज्ञानाभावे इत्यन्तोऽन्यथापदस्यार्थः । तदभेदोपदे-
शानुपपत्तिरित्यभेदानुपपत्तिरित्यस्यार्थः । इतीत्यारभ्य, परिहर-
तीत्यन्त, इति चेन्नत्यस्यार्थो व्याख्यातः । तत्रैवमाभिसन्धिः । पूर्वम्,
उपपन्नसूत्रे दासीदाससुहृद्भेदेन त्रिविधा लीलामध्यपातिनो भक्ता
उक्तास्तत्र, नोद्धवोऽण्वपि मन्व्यून् इति वाक्यादुद्धवोऽत्यन्तरङ्गः । आ-
दिपदेन व्रजस्थास्तेपि, रामेण सार्द्धं मथुरां प्रणीत इत्यादिना विगाढभा-
षा उक्तास्तत्रोद्धवं साक्षादुपदेशो व्रजस्थेषु सन्देशेन साक्षाच्च । तथा
सतीतरेषु तदावश्यकत्वं किं वाच्यम् । किञ्च तेषु चेदुपदेशो
विफलः स्यात् तदा अपार्थकार्यकर्तृत्वाज्जीवितुल्यत्वं चोपपद्येतेति तस्य
तेषु फलमवश्यमभ्युपेयम् । एवं सति पूर्वोक्तं सर्वमयुक्तमिति सू-
त्रांशेनाशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरतीति बोध्यः । दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति ।
* न हीत्यादि * । अत्र प्रथमार्थे वतिः । तथाच फलान्तरार्थं यथा
गायत्र्युपदेशस्तथा भजनानन्दार्थमयमुपदेश इत्यर्थः । तस्यावान्तर-
फलं * तत्संस्कारेत्यादिनोच्यते । तत्तथा न प्रसिद्धमतः प्रकारान्तर-

यथा वा योगोपदेशसंस्कृतस्य वपुरग्न्यादिभिर्भोपहन्यते तथा प्रकृते भक्तिभावस्य रसात्मकत्वेन संयोगविप्रयोगभावात्मकत्वाद् द्वितीयस्य प्रलयानलादतिकरालत्वेन कदाचित्तद्भावोदये तेन भक्तवपुरादेस्तिरोधानेऽग्रिमभजनानन्दानुभवप्रतिबन्धः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानोपदेशसंस्कारसंस्कृतं तद्रपुरादिकं भगवता क्रियते, न त्वात्माभेदज्ञानं भगवतोऽभिप्रेतमित्यर्थः। अन्यथोपदेशानन्तरं बदरीं गच्छन् विदुरं प्रति, इहागतोऽहं विरहातुरात्मेति न वदेत्। एवमेवान्येष्वपि भक्तेषु ज्ञेयम् । अत्रोपदेशान्तरपदं प्रस्तुतोपदेशभिन्नमुपदेशान्तरमाहेति प्रस्तुतस्य तस्यान्यस्याभावादभेदपदेनाभेदोपदेश एवोच्यते । एतेन भगवान् स्वीयानां भक्तिभावप्रतिबन्धनिरासायैव

माहुः । * यथा वेत्यादि * । एतच्चोक्तमेकादेशे । अग्न्यादिभिर्न हन्येत मुनेर्योगमयं वपुरिति । * अभिप्रेतमिति * मुख्यत्वेन अभिप्रेतम् । तथाचोक्तरीत्या उपदेशस्य फलान्तरसत्त्वेनात्मनि तदभेदज्ञानस्य साफल्ये सति न भगवतो जीवतुल्यत्वापत्तिर्नापि ज्ञानमार्गोत्कर्ष इत्यर्थः । नन्वत्रोक्तरीत्या भजनानन्दप्रतिबन्धाभाव एवोपदेशफलं, न ब्रह्माभेदानुभव इत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षाया-माहुः । * अन्यथेत्यादि * । * एवमन्येष्वपि भक्तेषु ज्ञेयमिति * । कुरुक्षेत्रप्रसङ्गस्थोत्कण्ठावाक्यैः, आहुश्च ते नलिननाभेति वाक्याश्च ज्ञेयम् । ननु भवत्वेवं तथापि सूत्रे भेदानुपपत्तिरित्युक्तं, न त्वभेदोपदेशानुपपत्तिरिति । अतोऽत्रायमेव सूत्रकाराशय इति कथं ज्ञातव्यमित्यत आहुः । * अत्रेत्यादि * । दृष्टान्तकोटिप्रविष्टमुपदेशान्तरपदं प्रस्तुतोपदेशभिन्नमुपदेशान्तरमाहेति प्रस्तुतस्य तस्योपदेशस्याभावादभेदानुपपत्तिपदमलग्नकं स्यादतोऽत्राभेदपदेनाभेदोपदेश एव लक्षणयोच्यत इत्यभेदपदान्वयानुपपत्त्या ज्ञातव्यमित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः । * एतेनेत्यादि * । * एतेनेति * । उक्ताशङ्कानिरासेन । भक्तदेहस्थितैर्योगादेशादपि सम्भवेन तदर्थमात्मब्रह्माभेदोपदेशकथनं न युक्तमित्यरुच्या उपदेशान्तरपदस्यार्थान्तरमाहुः ।

सर्वं करोतीति ज्ञापितं भवति । अथवोपदेशान्तरवदिसस्यायमर्थः । शरीराद्यध्यासवतस्तद्विन्न आत्मा तत्त्वं, न तु शरीरादिरित्युपदेशो ज्ञानमार्गे यथा क्रियते, तेन शरीरादावात्मबुद्ध्या यः स्नेहादिः सोऽपगच्छति । तथात्र सर्वेषामात्मनो ह्यात्मा, य आत्मानि तिष्ठन्नि-
त्यादिश्रुतिसिद्धो जीवात्मनोऽप्यात्मा पुरुषोत्तम इति बोध्यते । तेन पुरुषोत्तमे निरुपधिः स्नेहस्तत्सम्बन्धित्वेनात्मनि स सिद्ध्यति । यद्यप्येवं भावः पूर्वमप्यासीदेव, तथापि सहजस्य शास्त्रार्थत्वेन ज्ञानेऽतिप्रमोदो दाढ्यं च भवतीति तथा । नैतावता जीवाभेद आयाति । अग्रे जीवनसम्पत्तिरेवोपदेशकार्यं, न तु तेन पूर्वभावो पमर्दः सम्भवतीति सारम् । तेन ज्ञाने सर्वाधिक्यं मन्वानाय भक्ति-
बलप्रदर्शनं च सिद्ध्यति ॥ ३६ ॥

* अथवेत्यादि * । तथाच स ज्ञानोपदेश एतदर्थो, न त्वात्मब्रह्माभेद-
ज्ञानफलक इति न तेन ज्ञानोत्कर्षासिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवं सति
ज्ञानोपदेशवैयर्थ्यं नापैतीत्याशङ्क्य परिहरन्ति * यद्यपीत्यादि * ।
* तथेति * । अवैयर्थ्यम् । * नैतावतेत्यादि * । तथाचैवं ज्ञानोप-
देशस्य सार्थक्यादेतावता आत्मत्वोपदेशमात्रेण न जीवस्य ब्रह्मा-
ऽभेद आयातीत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः । * अग्र इत्यादि * । तथाच
यत्र किञ्चित्कार्यार्थं विप्रयोगसहनमावश्यकं तत्रैवैवं प्रभुः करोति,
न तु सर्वत्र । अतः पूर्वोक्तं सर्वं सारमुपपन्नमित्यर्थः । एवं करणस्य
प्रासङ्गिकं फलमाहुः । * तेनेत्यादि * । ननूद्धवादिषु ज्ञानोपदेशः
पौराणः, स किमर्थमिह विचार्यत इति चेत् । उच्यते । विधिश्च प्र-
तिषेधश्च निगमो हीत्यादिनोद्धवकृतप्रदनेन, मां विधत्तेऽभिधत्ते मा-
मित्यादिना भगवदुक्तोत्तरेण च तस्य श्रौतत्वस्फुटीकरणात्, स-
न्देशेऽपि, एतदन्तः समास्नाय इति वाक्येन तथात्वाद्विचार्यत इति
जानीहि ।

अत्र शांकरा द्विसूत्रमेतदधिकरणमङ्गीकृत्य बृहदारण्यकस्थो-
पस्तकहांडब्राह्मणयोर्भिन्नविद्यात्वमध्यासादाशङ्क्य रूपाभेदादैकविध्यं
साधयन्ति ॥

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

ननु तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिषैतरेयके तैत्तिरीयके चा-
ऽहमस्मि ब्रह्माहमस्मीति पठ्यते । अत्र मध्यस्थं ब्रह्मपदमुभयत्र
सम्बध्यते । तेनावृत्त्या व्यतिहारोऽतो ब्रह्माभेदः सिद्ध्यति । तथा
लीलामध्यपातिभक्तानामपि कृष्णोऽहमहंकृष्ण इति भाव उल्लेखश्च
श्रूयते । अतस्तदभेदज्ञानं भक्तिफलमिति पम्फुल्लयमानं प्रतिवा-
दिनं तत्स्वरूपं बोधयति । रसात्मकत्वाद्भक्तः संयोगविप्रयो-
गात्मकत्वाद् द्वितीयभावोद्रेके यथेतरेऽश्रुप्रलापादयो व्यभिचारि-
भावास्तथातिविगाढभावेन तदभेदस्फूर्तिरप्येकः, स च न सार्वदिक-

भास्कराश्च सूत्रमेकीकृत्य उपदेशवदित्येवं पठित्वा पूर्ववदेव
सिद्धान्तयन्ति ॥

रामानुजास्तु व्यतिहारादिसूत्रद्वयमत्र निक्षिप्यैतदेव सिद्धान्त-
यन्ति । तदिदमुपसंहारस्वाध्यायसूत्राभ्यामव सिद्ध्यतीति तेनैव
गतार्थमतो न पृथक् चिन्तनीयम् ॥ ३६ ॥

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । *नन्वि-
त्यादि * । ऐतरेयके इदं वाक्यमादित्यपुरुषं प्रकृत्योक्तम् । तैत्तिरी-
यके तु जलस्थं ब्रह्म प्रकृत्य । * अत्रेति * । तैत्तिरीयके । * तेनावृ-
त्त्या व्यतिहार इत्यादि * । ब्रह्मपदस्योभयत्र सम्बन्धेन तदावृत्त्या
व्यतिहारः स्वात्मनो ब्रह्मत्वविधानेन ब्रह्मणः स्वात्मत्वविधानेन व्य-
त्ययः । अत उक्तरूपाद् व्यत्ययाज्जीवस्य ब्रह्माभेदः सिद्ध्यति, तथा
भक्तवाक्येऽपीति शङ्कायां व्यतिहारस्वरूपं सूत्रेण बोधयति ।
तथाच यद्यभेददर्शनस्य भक्तिफलत्वं न स्यात्तदा लीलास्थानां ब्र-
ह्माभेदो न स्फुरेत् । स तु स्फुरतीति दृश्यत इति पूर्वोक्तः सिद्धान्तो न युक्त इत्याशङ्कायां व्यतिहारस्वरूपमनेन बोधयतीत्यर्थः ।
सूत्रं व्याकुर्वन्ति * रसात्मकत्वादिति * । * एकः स इति * एको
व्यभिचारिभावः । तथाच विरहदशायां काश्चनात्मानं तत्त्वेन चि-

स्तदा स्वात्मानं तत्त्वेन विंशिषन्ति तं च स्वात्मत्वेन । सोऽत्र व्यतिहारपदार्थ इत्यर्थः । अपरञ्च । उद्देश्यविधेयभावस्फूर्त्तौ न ह्यद्वैतज्ञानमस्ति किन्तु भावनामात्रं भक्तानां तु विरहभावे तदात्मकत्वमेवाखण्डं स्फुरति येन तल्लीलां स्वतः कुर्वन्त्येतद्यथा तथा श्रीभागवतदशमस्कन्धविवृतौ प्रपञ्चितमस्माभिः । एवं सति मुख्यं यदद्वैतज्ञानं तद्भक्तिभावैकदेशव्यभिचारिभावेष्वेकतरदिति सर्षप-स्वर्णाचलयोरिव ज्ञानभक्तयोस्तारतम्यं कथं वर्णनीयमितिभावः ॥३७

शिषन्ति । अन्याश्च तं स्वात्मत्वेनाऽतो भिन्नवक्तृको व्यतिहारपदा, यो, न तु त्वदुक्तरीतिकोऽतः कदाचित्कत्वात् तस्य भक्तिफलत्वमित्यर्थः । सूत्रयोजना तु, इतरवद् अश्रुप्रलापादिवद्, भक्तानाम्, अहं कृष्णः कृष्णोऽहमिति व्यतिहारो विशेषणबुद्धिव्यत्ययो व्यभिचारिभावः । हि यतो हेतोः विशिषन्ति । भगवद्द्रष्टृत्वेनाऽश्वत्थादीनिव । अनेन प्रकारेणानात्मानं कदाचिदेव विंशिषन्ति, न सर्वदा अतस्तथेति । एतेनोदाहरणेन भक्त्युत्कर्षसिद्धिं स्फुटीकुर्वन्ति । * अपरं चेत्यादि * तथाचात्र, लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिका इति पूर्वं कथनाद्, रिङ्गयामास काप्यङ्घ्री कर्षतीत्यादावनुकरणे स्वात्मविस्तरणेन केवलभगवत्त्वस्फूर्त्तेरेव बोधनास्तथेत्यर्थः । एवञ्च मय्येव सकलं जातमित्यत्रापि भावनामात्रं, चतुर्थपादे तद्ब्रह्मास्म्यहमेव य इत्यत्र ब्रह्माहमिति पदाभ्यामद्वयभावनामात्रस्यैव बोधनात् । एतद्यथा तथाऽस्माभिः कैवल्योपनिषदर्थसंग्रहे स्फुटीकृतमिति ततोऽवधेयम् । अत्राभेदानुभावस्य विगाढभावदशास्थव्यभिचारिभावतया भक्तिमार्गे विनियोगविचारेण साधनदशायां सर्वभावेन भजने भेदोपासनवदभेदोपासनस्याप्येकदेशत्वं बोधितम् । सर्वभावेनैवाकृत्स्नत्वपरिहारे तत्र विशेषाभावादिति ॥

यत्तु शंकरभास्कराचार्यौ पूर्वोक्तमैतरेयवाक्यं, त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसीति जाबालवाक्यं चोदाहृत्य किमिह व्यतिहारेणोभयरूपा मतिः कार्योक्तैकरूपेति संशये । उभ-

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

यरूपमतिकरणे ईश्वरस्य निष्कर्षः, संसारिणश्चोत्कर्ष आपद्येतेत्ये-
करूपैव कार्येति पूर्वपक्षमुक्त्वा उभयरूपैव कार्या । अन्यथा उभया-
म्नानमर्थकं स्यात् । नचोक्तदोषापत्तिः । अनेन प्रकारेणाप्यात्मैक्यस्यै-
वानुचिन्तनीयत्वात् । वचनप्रामाण्यात्त्वत्र द्विरूपा मतिः कर्तव्येत्यु-
च्यते । फलतस्त्वेकमेव दृढीभवति । यथाऽऽध्यानार्थेऽपि सत्यकामादि-
गुणोपदेशे तद्गुण ईश्वरः प्रसिद्ध्यति तद्वादित्याहतः । तदसङ्गतम् ।
तस्या मतेर्वचनमात्रजन्यत्वे विशेष्यविशेषणभावस्फुरणेन तादृश-
भावनामात्रं कार्यमिति सिद्ध्यति, न तु तेन भेदोऽपैति । आहार्यज्ञान-
त्वात् । नचानेन फलत ऐकात्म्यसिद्धिरित्यापि युक्तम् । पूर्वोक्तैर्न्या-
यैस्तद्विषयभूतिभिश्च सिद्धेऽशांशिभावे तदपनोदेनैकात्म्यस्य वक्तु-
मशक्यत्वात् । यथाऽऽध्यानार्थेऽपीति भवदुक्तन्यायेनापि वाक्यप्रामा-
ण्यात्तद्गुणकेश्वरप्रसिद्धिवद्विशेषणविशेष्यभावबोधनबलात् तादा-
त्म्यस्यैव सिद्धेश्च । लक्षणाग्रस्तं वाक्यैकदेशं, तत्त्वमसीत्यादाय सक-
लशास्त्रव्याकुलीकरणानौचित्यस्य प्रागेवोक्तत्वाच्चेति ॥

रामानुजाचार्यास्तु । सर्वे खल्विदं ब्रह्म, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं
तत्त्वमसीत्यवगतसर्वात्मभावविषयत्वादस्य वाक्यस्य नात्र प्रतिपा-
दनार्थमपूर्वं किञ्चिदस्ति । तच्च वक्ष्यत्यात्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ती-
ति । नच सर्वात्मत्वानुसन्धानातिरेकेण परस्मिन् ब्रह्मणि जीवत्वा-
नुसन्धानं जीवे च ब्रह्मत्वानुसन्धानं तथ्यं सम्भवति । तस्मादनादर-
णीयं तन्मतमित्याहुः । तदपि युक्तमेव ।

एतस्मिन्नधिकरणे वैराग्यतपःसमाधिपरिपाकसिद्धस्य ब्रह्मा-
त्माभेदज्ञानस्य भक्तिमार्गीयव्यभिचारिभावतानिरूपणेन ब्रह्मभा-
वप्राप्यत्वबोधकं, पीतकौशाम्बरेण च विदितमिति विशेषणं प्रतिपा-
दितं ज्ञेयम् । ज्ञानमार्गीणां तावतैव ब्रह्मभावात्मकफलसिद्धे-
रिति ॥ ३७ ॥ १२ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ फलभक्त्युत्कर्षं साधयित्वा साधनतो-
ऽपि तत् साधयतीत्याशयेनाधिकरणं वदन्तोऽवतारयन्ति ।

अथेदं विचार्यते । प्राप्तभक्तेः पुरुषस्य सत्यशमदमादयो विधीयन्ते, न वेति । फलोपकार्यन्तरङ्गसाधनत्वाच्छुद्धौ सत्यामेव चित्ते भगवत्प्रादुर्भावसम्भवाद्विधीयन्त इति पूर्वः पक्षः । तादृशस्य ते न विधीयन्त इति सिद्धान्तः । तत्र हेतुमाह । हि यस्माद्धेतोः, सैव भक्तिरेव सत्यादिसर्वसाधनरूपा । तस्यां सत्यां सत्यादयो ये ज्ञानमार्गे विहितत्वात् कष्टेन क्रियन्ते मुमुक्षुभिस्ते भक्तवृद्धिं भगवत्प्रादुर्भावात् स्वत एव भवन्तीति न विधिमपेक्षन्त इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अथेत्यादि यथा सत्यं परं परं सत्यमित्यादौ ज्ञानार्थं, यथा च शान्तो दान्त इत्यादौ ज्ञानोत्तरं सत्यशमदमादयो विधीयन्ते तथा प्राप्तभक्तेः पुरुषस्य भक्त्युत्तरं ते विधीयन्ते, न वेति संशयः । फलोपकार्यन्तरङ्गसाधनत्वात् फलस्य भगवत्प्राप्तेरुपकारी मुख्यं साधनं भगवदाविर्भावः । तस्यान्तरङ्गा चित्तशुद्धिस्तस्याः साधनानि सत्यादीनि तस्मात् । एतदेव विवृणोति । शुद्धौ सत्यामेव चित्ते भगवदाविर्भावसम्भवादिति । अतो यथा सम्परायाधिकरण उपन्यस्तैर्वाक्यैर्भक्तेः पूर्वं ते विधीयन्त इत्युच्यते, तथा भक्त्युत्तरमपि ते विधीयन्ते इति पूर्वपक्षः । तादृशस्य प्राप्तभक्तेस्ते सत्यादयो न विधीयन्ते । भक्त्या त्वनन्ययेति वाक्ये अन्यसाधननिरपेक्षयैव भक्त्या ज्ञानदर्शनप्राप्तीनामुक्तत्वात् तयैव संसिद्धेरिति सिद्धान्तः । तत्र सिद्धान्ते युक्तिमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * हीत्यादि * । यत् कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि । सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसेति । धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता । मद्भक्त्याऽपेतमात्मानं न सम्यक्प्रपुनाति हीति च एकादशे भगवद्वाक्यात् सैव भक्तिरेव सर्वसाधनरूपा । अतस्तथेत्यर्थः ॥

अत्र शङ्करभास्कराचार्यौ, इदमेकसूत्रमधिकरणमङ्गीकृत्य, बृहदारण्यकोपान्ते, स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेत्युपक्रम्य, जयतीमान् लोकानिति फलमुक्तम् । अप्रे च आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्तेति प्रकृत्यानन्तरमुच्यते, तद्यत्तत्सत्यमसौ

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

पूर्वसूत्रे शास्त्रोक्ताखिलसाधनरूपत्वं भक्तेरुक्तम् । तदाढ्यर्थ-
मधुना मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन हेयत्वेनोक्तानां कामादीनामपि

स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः, यश्चायं दक्षिणेश्वर पुरु-
ष इत्यादि । ततो, हन्ति पाप्मानं जहाति चेति फलमुच्यते । तत्र फ-
लभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्ते सैव पूर्वोक्तैवेयं विद्या । हिहेतौ । सत्या-
दयः पूर्वप्रकृता एवात्र तद्यत्तत्सत्यमित्यनेन परामृश्यन्ते । स्थानवि-
शेषसम्बन्धाच्चैकविद्यम् । फलं तूपनिषदोरहरित्यहमितिचोक्तयो-
र्न तु विद्यायास्तदस्मादक्षेप इत्याहतुः । तदयुक्तम् । सौत्रस्यादिपद-
स्यासङ्गतेः । उत्तरस्मिन् वाक्ये हि तद्यत्तत्सत्यमिति तत्पदेन सत्य-
मात्रमाकृष्यते, न त्वन्यकिञ्चिदादिपदबोधितं तस्मात् । नच पूर्ववा-
क्ये स्थानविशेषोक्तिर्येन तदैक्यादैक्यं सम्भाव्यम् । किञ्च सर्ववेदा-
न्तप्रत्ययाधिकरणे शास्त्रान्तराधिकरणोक्तास्त्रयां हेतव ऐकविद्यार्थ-
माहतास्तत्कथं तत्रानुक्तात् स्थानविशेषात् तत्सिद्धिः । नापि केव-
लाद्रूपैक्यात् चोदनाद्यविशेषादित्यस्य व्यभिचारित्वापत्तेः । किञ्चैयं
सत्यविद्या पूर्वमुपनिषदोः प्रसङ्गे विचार्यमाणा पूर्ववाक्योक्त्या
स्वैक्यमस्मारयन्ती कथमकस्मादत्र स्मारयेत् । अतः काल्पनिक ए-
वायं विचार इत्युपेक्ष्यः ॥

रामानुजाचार्यास्तु, न वा विशेषादित्यत्राद्यादित्यस्थानभेदेन
विद्याभेदस्योत्तरवाक्ये साधितत्वाद्वा च वाक्यद्वये फलभेदस्य ह-
इयमानत्वादवस्थाभेदेन रूपभेदस्यापि सत्त्वादुत्तरवाक्य उपासनभेदे
सति कथं पूर्ववाक्योक्तेनास्याभेदः सम्भवति । किञ्चैकविद्यात्वे फ-
लभेदस्योपनिषद्गुणनिबन्धनत्वम् । तस्य तन्निबन्धनत्वेन बोधकनिवृ-
त्तौ चैकविद्यात्वमित्यन्योन्याश्रय इति दूषणमाहुः ॥ ३८ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । *
पूर्वेत्यादि * । * तदाढ्यर्थमिति * कैमुतिकन्यायेन तदर्थम् ।
तेनास्य प्रासङ्गिकत्वं बोधितम् । सूत्रं व्याकर्तुं पूर्वोक्तं विभजन्ति ।

भगवत्सम्बन्धान्मुक्तिसाधकत्वमुच्यते । भक्तिस्तु विहिताऽविहिता चेति द्विविधा । माहात्म्यज्ञानयुतेश्वरत्वेन प्रभौ निरुपधिस्नेहात्मिका विहिता । अन्यतोऽप्राप्तत्वात् कामाद्युपाधिजा सा त्वविहिता । एवमुभयविधाया अपि तस्या मुक्तिसाधकत्वमित्याह । इतरत्र विहितभक्तेरिति शेषः । कामाद्युपाधिजस्नेहरूपायां कामाद्येव मुक्तिसाधनमित्यर्थः । भगवति चित्तप्रवेशहेतुत्वात् । आदिपदात् पुत्रत्वसबन्धित्वादयः । स्नेहत्वाभावेऽप्यविहितत्वभगवद्विषयकत्वयोरविशेषाद् द्वेषादिरपि संगृह्यते । तेन भगवत्सम्बन्धमात्रस्य मोक्षसाधकत्वमुक्तं भवति तत्र विहितभक्तावित्यर्थः । शास्त्रे सर्वथा हेयत्वेनोक्ता गृहाः । सर्वनिवेदनपूर्वकं गृहेषु भगवत्सेवां कुर्वतां तदुपयोगित्वेन तेभ्य एव मुक्तिर्भवतीत्यर्थः । एतादृशानां गृहा भगवद्गृहा एवेति ज्ञापनायायतनपदमातेषु तथा प्रयोगप्राचुर्यात् । आदिपदेन स्त्रीपुत्रपञ्चादयः संगृह्यन्ते । एतेन ज्ञानादिमार्गादुत्कर्ष

* भक्तिरित्यादि * । * अन्यतोऽप्राप्तत्वादिति * शास्त्रव्यतिरिक्तहेत्वन्तरादप्राप्तत्वात् । व्याकुर्वन्ति । * इतरत्रेत्यादि * कामादेः कथं मुक्तिसाधनत्वमित्यपेक्षायां, 'कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव वा । नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते' इति दशमस्कन्धवाक्यानुसारेण हेतुमादिपदस्यार्थं तत्कथनतात्पर्यं चाहुः । * भगवतीत्यादि * सूत्रशेषं व्याकुर्वन्ति । * तत्रेत्यादि * एतदग्रे, चकारार्थबोधिका माहात्म्यज्ञानेत्यादिका फक्किका युक्ता, सा लेखकप्रमादात् पञ्चात्पतितास्तीति ज्ञेयम् । ननु कामादीनां कथं तथात्वमित्याकाङ्क्षायां सौत्रं हेतुं व्याकुर्वन्ति * शास्त्र इत्यादि * । इदं चाग्रे, गृहिणापसंहारसूत्रे सेतस्यतीति ज्ञेयम् । अत्रायमेवाशय इत्यत्र गमकमाहुः । * एतादृशानामित्यादि * । * प्रयोगप्राचुर्यादिति * अण्डमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् । पञ्चायतनपूजेत्यादौ तथात्वात् । पूर्वोक्तं प्रयोजनं निगमयन्ति । * एतेनेत्यादि * । * एतेनेति * ।

उक्तो भवति । बाधकानामपि साधकत्वात् । माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहे
सखेव भर्तृत्वेन ज्ञाने कामोऽपि सम्भवतीति ज्ञापनाय चकारः ॥ ३६ ॥

पूर्वसूत्रे भगवद्भक्तिबलस्यात्र च, गोप्यः कामादित्यादिसप्तमस्कन्ध-
वाक्यात् । कामादीनामविहितभक्तिहेतूनां, भक्तिरस्य भजनमित्यु-
क्त्वा, एतदेव च नैष्कर्म्यमिति विहितभक्तः संन्यासरूपतायास्ताप-
नीये श्रावणाद्, मद्भार्त्तायातयामानां न बन्धाय गृहा मता इति वा-
क्याद् गृहादीनां च मुक्तिसाधनत्वस्य कथनेन । चकारसूचितमर्थ-
माहुः । * माहात्म्येत्यादि * । * इतिज्ञापनायेति * इति हेतोर्विहि-
तभक्तौ कामादपीति ज्ञापनाय । अत्रोभयोर्भक्त्योः स्वरूपबलसाधन-
योर्विचारेण पुष्टिभक्त्याश्रितमर्यादाभक्तिबोधकं, वाम ऊरावधिश्चित्य
दक्षिणाङ्घ्रिसरोरुहं स्थितमिति विशेषणं प्रतिपादितं ज्ञातव्यम् ॥

अन्ये तु, अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम
दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश इत्युपक्रम्य, एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो
विमृत्युर्विशोको विजिघत्सांऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति
छान्दोग्य आम्नायते । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेषु । य एपोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्ये-
शान इति वाजसनेयके । तयोरैकविद्यं परस्परगुणोपसंहारो भवेन्न-
वेति सन्देहे कामादिसूत्रेणैकविद्यमुपसंहारं च सिद्धान्तिकुर्वन्ति ।
कामादीत्यत्र कामपदं देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेतिवन्नामैकदे-
शरूपम् । तेन सत्यकामाद्या वाजसनेयके वशित्वाद्यादछान्दोग्ये उ-
पसंहार्याः । हृदयायतनस्य वेद्यस्येश्वरस्य लोकासम्भेदप्रयोजनक-
सेतुत्वरूपेश्वरधर्मस्य च समानत्वादिति चाहुः ।

तच्चिन्त्यम् । श्रुतौ सत्यकामपदस्य यौगिकत्वेन नामत्वाभा-
वात् तदेकदेशस्य कामादिपदस्य नामैकदेशताया वक्तुमशक्यत्वा-
त् । अथ रूढत्वं तदापि तदेकदेशेन कामादिपदेन ब्रह्मैव समर्पणीयं,
न तु तद्गुणा अपि । दृष्टान्ते तथैव दर्शनात् । अथ योगरूढत्वं, तदा-
ऽपि कामपदस्य सर्वकामादिपदैकदेशतायास्तुल्यत्वान्मनोमयादि-
वाक्योक्ता अपि धर्मा वाजसनेयके कुतो नोपसंह्रियेरन् । कुतो वा

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

ननु नित्यानां वर्णाश्रमधर्माणां भगवद्धर्माणां चैककाले प्राप्तौ युगपदुभयोः करणासम्भवादन्यतरबाधे प्राप्ते कस्य स्यान्न कस्येति स्यात् संशयः । तत्र कर्मणां स्वस्वकाले विहितानामकरणे प्रत्यवायश्रवणादितरत्राऽतथाश्रवणाद् अन्यदापि तत्कृतिसम्भवात्

तस्यानेनैकविद्यात्वाभावः । हृदयस्यायतनस्य वेद्यस्येश्वरस्य सत्य-संकल्पत्वाकाशात्मत्वस्य समानधर्मस्य सत्त्वात् । किञ्च । यद्यायतनादिकमेतदैकविद्यत्वादिसम्पादकत्वेन व्यासचरणानामभिप्रेतं स्यात्तदा कामादीतरत्र वशित्वादि तत्रेति ब्रूयुर्न त्वेवं सन्दिग्धं वदेयुः । किञ्च । सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे चोदनाद्यविशेषादित्यनेन शाखान्तराधिकरणोक्ताश्चत्वारस्त्रयो वा हेतवो विद्यैकार्थं संगृहीताः । तद् यद्यायतनादिभिरङ्गीक्रियेत तदा तस्य हेतोर्व्यतिरेकव्यभिचारः प्रसज्येत । कतिपर्यङ्गीकारे यत्किञ्चिद्धेतुसत्त्वस्य यत्र कापि सांलभ्याद्विद्याभेदश्चाच्छिद्येत । प्रकृते च चोदना भिद्यते । एकत्रान्वेष्यं विजिज्ञासितव्यमिति वाक्याद् । अन्यत्र च, एवं वेदंति वाक्यात् । आख्या च भिद्यते । वाजसनेयके दहरविद्येत्याख्याया अप्रसिद्धत्वात् । तत्तद्गुणकस्येश्वरस्य वेद्यत्वे तु रूपमपि भिद्यते इति कथं विद्यैक्यम् । अथ यथाकथञ्चित् ते चत्वारस्त्रयो वा हेतव आनेयास्तदा तत एव ऐकविद्यसिद्धेरेतत्सूत्रसार्थक्यं दुरूपपादमन्यगतिकगतिकं तत्प्रपञ्चरूपत्वमस्येत्यवधेयम् ॥ ३९ ॥ १३ ॥

आदरादलोपः ॥ पूर्वाधिकरणेषु सात्त्विकानां वृत्तानां ज्ञानासक्तिवारणाय ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्य फलतः साधनतः स्वरूपतः सम्बन्धतश्चेत्कर्पः प्रतिपादितः । अतः परं ये वृत्ता राजसास्तेषां ज्ञाने रुच्यभावेऽपि कर्मणि रुचिर्विद्यमानत्वात्तन्निरासार्थं कर्मकरणनिर्णयायाधिकरणमारभत इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । * कस्य स्यादिति * । कस्य बाधः स्यात् । * इतरत्रेति * । भगवद्धर्मेषु । सिद्धान्तं विशदयितुं सूत्रं विवृण्वन्ति ।

सावकाशत्वेन तेषामेव बाधो युक्तो, न तु निरवकाशानामिति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह । आदरादिति । ब्रह्मयज्ञप्रकरणे तैत्तिरीये पठ्यते—ॐमिति प्रतिपद्यत एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्ये-
पा वागेतत्परममक्षरं तदेतदृचाऽभ्युक्तमृचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुर्यस्तन्न वेद किम् ऋचा करिष्यति य

* ब्रह्मयज्ञेत्यादि * । * ब्रह्मयज्ञप्रकरण इति * । तैत्तिरीयाणामारण्यके स्वाध्यायब्राह्मणे । श्रुत्यर्थस्तु, ब्रह्मयज्ञेन वक्ष्यमाण ॐमिति प्रतिपद्यते, प्रणवाक्षरं प्रथममुच्चारयेत् । प्रतिपद्यत इति पञ्चमो लकारः । पूर्वोच्चारणे हेतुः । एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रति । अयं यजु-
रूपः प्रणवमन्त्रस्त्रयीं विद्यां लक्ष्यीकृत्य प्रतिनिधिरूपो यतोऽस्ति । तच्चाथर्वणे स्फुटम् । तस्य वै प्रणवस्य पूर्वा मात्रा पृथिव्यऽकारः स ऋग्भिर्ऋग्वेदोऽथ द्वितीयान्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदस्तृ-
तीया द्यौः स मकारः स सामभिः सामवेद इति सायणभाष्ये । वस्तुतस्तु, आथर्वणानां गोपथब्राह्मणे इन्द्रप्रजापतिसंवादे प्रजा-
पतिना वेदत्रये एकाक्षरोऽर्थववादे मात्राभिर्युक्त इति व्यवस्थापनात्, तैत्तिरीये बृहन्नारायणे, ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति श्रावणादत्राऽमात्र एव । नच त्रयीप्रतिनिधित्वविरोधः । द्वादशस्कन्धे, सर्वमन्त्रोपनिषद्वेद-
बीजं सनातनमिति बीजत्वेन बोधनाद् यथा पुस्तकलिखितोत्तरं तन्मू-
लपुस्तके प्रतिव्यवहारस्तथा त्रयीमूलत्वात् प्रतित्वम् । एकादश-
स्कन्धे वेदः प्रणव एवाग्रे इति प्रथमकृतयुगे तन्मात्रबोधनात्तदा सर्वं कार्यं प्रणवेनैवेति वा तस्य त्रयीप्रतिनिधित्वमित्यदोषात् । एषा वागिति । सर्ववाग्बीजत्वात् सर्ववाग्रूपम् । तथाच छन्दोगा आम-
नन्ति । तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृणान्त्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् सन्तृणन्ति । अश्वत्थादिपदेषु दृश्यमानास्तन्तुसदृशा अवय-
वाः शङ्कुवस्तैर्युथा कृत्स्नानि पर्णानि व्याप्तानि तद्वदोङ्कारेण सर्वा वाग्व्याप्तेति सायणभाष्ये । एतत्परममक्षरमिति । एतद्व्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्व्येवाक्षरं परमिति काठकश्रुतेः । तदेतदृचाऽभ्युक्तमिति । तदे-
तत्परमं ब्रह्मरूपमक्षरं वक्ष्यमाणयच्चा स्पष्टमुक्तमित्येवं ज्ञेयः । ऋचं

इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति । अत्र ऋक्सम्बन्धित्वेन वर्णात्मके, वस्तुतस्तु परमव्योमात्मके अक्षरे ब्रह्मण्योङ्कारे वर्त्तमानं तल्लोक-वेदप्रसिद्धं परं ब्रह्म यो न वेद स किम् ऋचा करिष्यतीत्यनेन तदज्ञाने वेदाध्ययनस्य निष्फलत्वमुच्यते । एवं सति तदुक्तकर्म-णोऽपि तथात्वमायाति । एतेन भक्त्या मामभिजानातीति वाक्या-त् परब्रह्मस्वरूपज्ञानं भक्त्यैवेति भक्ताः सन्तः पुरुषोत्तमविदो ये तेषामेव वेदाध्ययनादिकं फलप्रदं नान्येषामित्युक्तं भवति । अत एव श्रीभागवतेऽप्युक्तम्, ऋपयोऽपि देव युष्मत्प्रसङ्गविमुखा इह सञ्चरन्ति, संसरन्तीति वा । अन्वये निदर्शनम् । ये इत् ईश्वरत्वेन तत्पूर्वोक्तं परं ब्रह्म विदुस्त इमे भक्ताः सर्वापेक्षया सम्यक्प्रकारेण

पठित्वा व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । ऋक्सम्बन्धित्वेन वर्णात्म-के, वस्तुतस्तु, एतद्व्येवेति काठकश्रुत्या, यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्निति तैत्तिरीयश्रुतेश्च परमव्योमात्मके ओंकारे, यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुरिति देवनिषदनस्थानत्वालोकात्मके अक्षरे ब्रह्मणि, उक्तश्रुतौ निहितत्वेन श्रावणाद्गीतायां, तद्धामपरमं ममेति वाक्याच्च तत्र प्रतिपाद्यत्वेन स्वरूपेण च वर्त्तमानं, तम्, अतोऽस्मि लोके वंदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति गीतावाक्याल्लोकवेदप्रसिद्धं परं ब्रह्म यो न वेद, स किम् ऋचा, ऋगिति वेदमात्रोपलक्षकं, वेदेन किं करिष्यतीति । शेषं स्फुटम् । ऋषय इति वाक्यं तु तृतीयस्कन्धे नवमाध्याये । * अन्वये निदर्शनमिति * । तदज्ञातुर्वेदाध्ययन-सङ्गवेऽपि तन्मुख्यफलाभावादन्यव्यभिचारे निदर्शनं श्रुतिः श्री-भागवतवाक्यं चाहेत्यर्थः ।

अथवा, इदमग्रिमेण सम्बध्यते । तथाच वक्ष्यमाणेन वाक्य-शेषेण श्रुतिर्ज्ञानवतां भगवत्प्राप्तिलक्षणं निदर्शनमाहेत्यर्थः । तदेव श्रुतिशेषं व्याकुर्वन्ति । * ये इत्यादि * इदित्यवधारणे । तथाच प्रणवार्थभूतस्य भगवतो यज्ज्ञानं तस्यावश्यकत्वं तदज्ञानेऽध्ययनादि-नैष्फल्यं च बोधयन्त्यानयर्चा भगवद्ज्ञानसाधनीभूतायां वरणसाध्या-यां भक्तावादरो दर्शितः । एवं श्रुत्यन्तरे साधनभक्तावर्ण्यादरः श्रा-

भगवन्निकटे श्रीगोकुलवैकुण्ठादिष्वासत इति । तेनाऽन्येषां स-
म्यगऽसत्त्वमर्थाक्षिप्तं भवति । पुरःस्थितार्थवाचीदंशब्दप्रयोगेण
चान्येषामसत्तुल्यत्वं श्रुतेराभिमतमिति ज्ञायते। ऋक्शाखायामपि, तमु
स्तोतारः पूर्व्यं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपत्तन, आस्य जा-
नन्तो नाम चिद्विविक्तन महस्ते विष्णो सुमर्तिं भजामह इत्याद्यृग्भि-
रन्येभ्यो धर्मेभ्यः सकाशाद् भगवद्धर्मेष्वादरः श्रूयते इति तेषाम्

व्यते इत्याशयेनाहुः * ऋगित्यादि * । अर्थस्तु, हे स्तोतारो मदुत्कर्षवर्णनप्रारः । इयं वेदानामुक्तिः । तं लोकवेदप्रसिद्धं, पूर्व्यं पूर्वस्य
कारणस्य सम्बन्धि सर्वकारणकारणरूपं यथाविदः यथावत्तत्स्वरूप-
पवेत्तारो भवन्तः । ऋतस्य सूनृतवाणीरूपस्य वेदस्य गर्भम् अन्तर्नि-
हितं जनुषा स्वस्य सम्पूर्णजन्मना यावज्जीवमिति यावत् । पिपत्तन
पूत्तिंयुक्तं सन्तुष्टं कुरुत, सन्तोषयत । अत्र यथावित्त्वोक्त्या पूर्णज्ञा-
नानां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवविनियोगं भगवत्तोषार्थं दर्शयति
श्रुतिरिति भगवद्धर्मेषु श्रुतेरादरः स्फुटति । अथ भगवत्तोषाभावे
किमपि न सिध्यतीत्याशयेन पूर्वोक्तकरणाशक्तावनुकल्पमाहोत्तरा-
र्द्धेन । आसमन्ताद् अस्य परमपुरुषस्य नाम अखण्डशब्दब्रह्मरूपत्वेन
जानन्तो, विवक्तन विशेषेण वदत । नाम्नः स्वरूपं वित्त्वा तदेव की-
र्त्तयत । अनुकल्पेन कथं सन्तोष इत्यतो नामस्वरूपमाह । चिदिति ।
उपलक्षणमेतत् । सच्चिदानन्दात्मकम् । तथाच नाम्नो ज्ञानरूप-
त्वात्तद्द्वारा भगवतोऽपि ज्ञानं भविष्यति, तेन तोषोऽपि भविष्यती-
त्यर्थः । नामस्वरूपस्याप्यज्ञाने तदुपायं गुरूपसत्तिरूपमाह । हे विष्णो
ते त्वत्सम्बन्धिनं महः तेजोरूपं समभिव्याहारात् त्वत्तेजोरूपं,
सुमर्तिं निर्दोषपूर्णगुणत्वेन भगवन्तं जानन्तः । सुबुद्धिं भक्तमिति या-
वत्, तं भजामहे । तथाचान्यो भजतु, मा वा, वयं तु भजामह इति
श्रुतयः स्वकृतिं दर्शयन्ति । अनेन तदुपायेऽप्यादरो दर्शितः । तेन भ-
गवद्धर्माणामत्याहतत्वं बोधितमिति ज्ञेयः । इत्याद्यृग्भिरित्यादिपदेन,
प्रतन्ते अद्य शिपिविष्टनामेत्यादीनां संग्रहः । एवं श्रुतिद्वयेन भगवद्ध-
र्मेश्वादरे श्रुतेः सिद्धे तेषामेव मुख्यकाले करणं सिद्धमिति तेन पू-

अलोप एवेत्यर्थः । एतेनाकरणे प्रत्यवायश्रवणादित्यादि यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । करणेऽपि वैयर्थ्यात्तदपरिहारात् । एवं सति यदकरणे प्रत्यवायकथनं, तेन तस्मादवकाशं प्राप्य गौणकालेऽप्यकरणे तथेति तस्याशय इति ज्ञायते ॥ ४० ॥

नन्वेवन्तात्पर्यकत्वे श्रुतेरुपनयनादिवत् कर्मोपयोगित्वं भक्तितज्जज्ञानयोः स्यादिति कर्मण एव प्राधान्यं, न तु भक्तेः सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य भक्तितज्जज्ञानावश्यकत्वप्रबोधकश्रुतितात्पर्यमाह ॥

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

तयोर्युगपत्करणेऽनुपस्थितेऽपि यदि पूर्वं भगवद्धर्मकरणमुच्येत तदा त्वदुक्तं स्यान्नत्वेवं किन्तूभयोर्युगपत्करण उपस्थिते बलाबलविचारे क्रियमाणेऽत आदराद्धेतोस्तद्वचनाद्भगवद्धर्माणां बलवत्त्वेनालोपवचनान्न कर्माङ्गत्वमेतेषां सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

वर्षक्षयुक्त्युत्तरसिद्धिं स्मारयन्ति । * एतेनेत्यादि * तर्हि प्रत्यवायश्रवणस्य का गतिरित्याकाङ्क्षायां तामाहुः । * एवं सतीत्यादि * । * तेनेति * । कथनेन । * तस्मादिति * । भगवद्धर्मात् । * तथेति * प्रत्यवायः ॥ ४० ॥

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वेवमित्यादि * उक्तश्रुतिभ्यां भगवद्धर्मादरे बोधिते भगवद्धर्मकरणे श्रुत्युक्तानां कर्मणां सार्थक्यं नान्यथेत्येवं श्रुतेस्तात्पर्येण उपनयनादिवद्भक्त्यादेस्तदङ्गत्वं कर्मणश्च प्राधान्यं सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य भक्त्याद्यावश्यकत्वबोधनतात्पर्यमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तयोर्युगपदित्यादि * यजुर्ब्राह्मणश्रुतौ भगवज्ज्ञानस्यावश्यकत्वं बोध्यते । तेन स्वाध्यायावर्त्तनदशायामपि तदावश्यकता आयाति । ऋक्संहिताश्रुतावपि, यथाविद् इति, जानन्त इति च स्तोत्रविशेषणाद्विधेयस्य भगवद्धर्मस्य करणे ज्ञानस्याधिकारप्रयोजकत्वं लभ्यते । मन्त्राणां विधा-

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः

फलम् ॥ ४२ ॥

यकत्वं तु, वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेत्यत्र परैराहतम् । वसन्ताये-
त्यादीनां न मन्त्रत्वमिति स्वपक्षेऽपि मन्त्राणां स्वार्थे प्रामाण्यस्याङ्गी-
काराद्विधिशक्तिकौण्ठ्याभावे विधायकत्वं न हीयते । अतो मुमुक्षू-
णां भगवद्धर्मा अवश्यकाः । कर्माणि तु, तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण यज्ञेन तपसा श्रद्धया अनाशकेनेति श्रुतेर्वि-
विदिषायामेवोपक्षीणानि । ज्ञानपर्यन्तत्वपक्षेऽप्यारादुपकारकाणीति
विविदिषोक्त्यैव लभ्यत इति दूरापास्तं तत्प्राधान्यम् । एवं ज्ञानोत्त-
रं यत्र कथञ्चिद्वर्णाश्रमधर्मा भगवद्धर्माश्च युगपत्प्राप्तास्तत्र प्रत्यवा-
यादिवोधकवाक्यैः प्रबलदुर्बलभावे वैपरीत्येन भाते तदपवादायाद-
रः प्रकाश्यते । ततश्च भगवद्धर्माणां बाधाभावः सिद्ध्यति । तथा स-
तीतरेपामादराभावेऽपि प्रत्यवायश्रवणवैयर्थ्यपरिहाराय तेषां गौण-
काले करणमर्द्धाधानवद् व्यवस्थाप्यतेऽतो न भक्त्यादीनां कर्माङ्गत्व-
मित्यर्थः । अत्र कर्मणामनादरव्युत्पादनेन भगवद्धर्माऽविरुद्धरीत्या
तत्करणस्य व्युत्पादनेन च निष्कामनित्यकर्मकृतिवोधकम्, अपा-
श्रितार्भकाश्वत्थमिति विशेषणं प्रतिपादितं ज्ञेयम् ॥

शङ्करभास्कराचार्यौ तु वैश्वानरविद्योक्तस्य प्राणाग्निहोत्रस्य
भोजनलोपे लोपो न वेति शङ्कान्यां लोपं सिद्धान्तयतः । तत्रादासीना
वयम् ।

रामानुजाचार्यास्तु, इदं सूत्रद्वयं कामादिसूत्रशेषत्वेनाङ्गीकृ-
त्य तत्र मोक्षार्थिनां निर्विशेषोपासकानां सत्यकामत्वादिवद्दृष्टित्वा-
दिकमपि लुप्यते इति शङ्कानिवृत्तये आद्यं छान्दोग्योक्तं सर्वेषु लो-
केषु कामचार इति फलं सांसारिकमिति शङ्कानिरासाय द्वितीय-
मिति मन्यन्ते । अयं च परविषयो विचार इति पूर्वोक्तमतद्वयापेक्ष-
याऽयमेव युक्तः ॥ ४१ ॥

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम् ॥

ननु यद्येवं तर्हि गौणमुख्यन्यायेन कर्मणामप्रयोजकत्वात् परम-

अथेदं विचार्यते । पुरुषोत्तमविदः कर्म कर्त्तव्यं, न वेति । तत्र मार्गत्रयफलात्मके तस्मिन् सम्पन्ने पुनस्तस्य स्वतोऽपुरुषार्थस्य करणमप्रयोजकमिति न कर्त्तव्यमेवेति पूर्वपक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह । तन्निर्द्धारणेत्यादिना । अत्रेदमाकूतम् । भक्तिमार्गे हि मर्यादापुष्टिभेदेनास्ति द्वैविध्यम् । तत्र मर्यादायां पुष्टौ चैतादृशस्य न कर्मकरणं सम्भवति । अत एव तैत्तिरीयकोपनिषत्सु पठ्यते । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चेति । एतद् ह वा व न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमितीति श्रूयते चोभयविधानामपि कर्मकरणमम्बरीपोद्धवपाण्डवादीनाम् । एवं सत्युभयविधानां मध्ये, मम कर्मकरणे प्रभोरिच्छास्तीति यो निर्द्धारयति स करोति । य एतद्विपरीतं स न करोति । यथा शुक्रजडादिः । एतन्निर्द्धारश्च भगवदधीनोऽतो भक्तेष्वपि तन्निर्द्धारणानियमोऽतः कर्म कर्त्तव्यमेवातन्निर्द्धारणे त्वाधुनिकानाम् । एवं सतीच्छाज्ञानवता तत्सन्देहवता च कर्म कर्त्तव्यमिति सिद्धम् । तत्रोभयोः फलं वदन्नादावाद्यस्याह । तद्दृष्टेः । तस्या भगवदिच्छाया दृष्टिर्ज्ञानं यस्य स तथा । तस्य जीवकृतकर्मफलात्

हंसेष्विव भक्तेष्वपि तत्प्राप्तिरेव न सम्भवतीति व्यर्थः पूर्वोक्तो विचार इत्याकाङ्क्षायां पाक्षिकप्राप्तिं हृदिकृत्य तत्प्रयोजनबोधनायेदमधिकरणमित्याशयेन संशयपूर्वपक्षौ वदन्तस्तदवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । * तस्मिन्निति * पुरुषोत्तमज्ञाने । सिद्धान्तं वदन्तः सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेदमित्यादि * । * एतादृशस्येति * पुरुषोत्तमविदः सर्वदा भगवदानन्दमनुभवतो वा । * श्रूयते चेति * गोपालोत्तरतापनीयेऽतिथिपूजारूपो गृहस्थधर्मो गान्धर्वीप्रभृतीनाम् । चकारात् स्मृतौ । * उभयविधानामिति * मर्यादायां पुष्टौ चाङ्गीकृतानां भक्तानाम् । एतद्विपरीतमित्यत्रापि निर्द्धारयतीति सम्बध्यते । तथाच निर्द्धारणानियमपदस्य हेतुगर्भतया एवं कर्मप्रसक्ते-

पृथग् भिन्नमीश्वरकृतकर्मणो यत्फलं वेदमर्यादारक्षा लोकसंग्रह-
श्च तत्फलमित्यर्थः । हिशब्देन “सक्ताः कर्मण्यविद्रांसो यथा कुर्वन्ति
भारत । कुर्वाद्द्रांस्तथाऽसक्ताश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहमि”ति भगवद्वाक्य-
रूपोपपात्तः सूचिता । द्वितीयस्य मध्यमाधिकारात् कामसङ्गादि-
जनितचित्तमालिन्यन भगवत्सांनिध्ये प्रतिबन्धः स्यात् तन्निवृत्ति-
स्तत्कृतकर्मणः फलमित्यर्थः । अथवा पूर्वसूत्राभ्यां भगवद्धर्मकृते-
रावश्यकत्वमुक्तम् । सर्वात्मभाववतो, न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः
श्रेयो भवेदिहति भगवद्रचनाद्विधेयाभावादमम्भवाच्च कर्मज्ञान-
योर्विहिबभक्तेश्च करणं न सम्भवतीति तस्य किं फलमित्याका-

विद्यमानत्वान्न पूर्वाधिकरणोक्तविचारवैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु भव-
त्वेवं पुरुषोत्तमविदः कर्मकरणं, तथापि किं तस्य फलमिति विचार-
णीयम् । न तावद्लौकिकं तदनभीष्टत्वात् । नापि प्रत्यवायपरिहारा-
दिः, स्वपादमूलं भजत इति वाक्याद्भगवन्तैव तत्सिद्धेरित्याकाङ्क्षायां
सूत्रशेषमथतारयन्ति । * तत्रेत्यादि * एवं सिद्धे कर्मकरणे ज्ञाते-
च्छतत्सन्देहवतोः फलं वदन्निश्चितेच्छस्य फलं तददृष्टेः पृथगित्यनेन
पूर्वमाहेत्यर्थः । द्वितीयस्य विवृण्वन्ति । * द्वितीयस्येत्यादि * तथा-
च तादृशोरपि कर्मणः साफल्यस्य सत्त्वान्न पूर्वोक्तविचारवैयर्थ्य-
मित्यर्थः । अत्र भगवत्स्वरूपविषयकपूर्णज्ञानवतामेव तदिच्छया व-
र्णाश्रमधर्मकरणतदकरणयोर्विभजनात् पूर्णज्ञानप्राप्यत्वबोधकम्,
अकृशमिति विशेषणं प्रतिपादितं ज्ञेयम् । न कृशं यस्येति तदर्थोदि-
ति । एवमेतत्सूत्रव्याख्याने प्रत्यवायश्रवणादिना गौणकालेऽप्यवश्य-
कर्त्तव्यतया पूर्वाधिकरणे साधितानां कर्मणां वैयर्थ्यपरिजिहीर्षया
फलस्य वक्तव्यत्वेन, पृथग्यप्रतिबन्धः फलमिति सूत्रभागसार्थक्य-
मायाति, न सम्पूर्णस्य सूत्रस्येत्यरुच्या व्याख्यानान्तरार्थे सूत्रमव-
तारयन्ति । * अथवेत्यादि * पूर्वसूत्राभ्यां भगवद्धर्माणां मोक्षफ-
लानां श्रवणादीनां कृतेः करणस्वावश्यकत्वमुक्तम् । यः पुनः सर्वा-
त्मभावव न तस्य तूक्तभगवद्रचनात् तं प्रति मोक्षसाधनानामवि-
धानस्य सत्याद्यधिकरण उपपादितत्वेन विधेयानां तेषामभावात्

ज्ञापुरणाय तदनुवदति । तन्निर्द्धारणस्यादिना । तस्मिन् धर्मिष्वेव,
न तु धर्मेष्वपि दृष्टिर्यस्य स तथा । दृष्टिपदेन ज्ञानमात्रमुच्यते । तेन
अन्यविषयकदर्शनश्रवणादिज्ञानाभाव उक्तो भवति । एतादृशस्य
प्रभुसङ्गममात्रमपेक्षितम् । तत्र भगवदुक्तस्वसङ्गमावधिकस्य भक्तस्य
सङ्गमसमयनिर्द्धारो भवति । अतादृशस्य तस्य स नेति तन्निर्द्धार-
णानियमः । एतेन फलप्राप्तेः प्रागवस्थोक्ता भवति । फलस्वरू-
माह । पृथक्फलमिति । अस्यानिर्वचनीयत्वादनुभवैकवेद्यत्वान्मो-
क्षान्तं यत्फलं शास्त्र उक्तं तस्मान्निर्द्धारमित्युक्तम् । अन्यत्र हि ध-
र्माणां साधनत्वं, यत्र फलमेव साधनं तत्फलस्यानिर्वाच्यता युक्तै-
वेति हिशब्देनाह । ज्ञानमोक्षादिना तद्भावाऽप्रतिबन्धश्च फलमि-
त्यर्थः । प्रासङ्गिकमेतत्सूत्रम् ॥ ४२ ॥

तद्भावस्वभावेन तेषां कर्तुमशक्यतया असम्भवाच्च कर्मज्ञानविहि-
तभक्तीनां करणं सर्वात्मभाववतो न सम्भवति । तदभावे च न मो-
क्षोऽपीति तस्य किं फलमित्याकाङ्क्षायां तस्य यत्फलं तदनेन सूत्रे-
णानुवदतीत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * तस्मिन्नित्यादि * । * एतेनेति *
तन्निर्द्धारणानियमपदेन । * अन्यत्रेति * मोक्षपर्यन्ते फलान्तरे ।
तथाच भगवत्सङ्गमाभिलाषात्कथ्येन तदेकतानस्य भगवताऽनुक्त-
स्वसङ्गमावधिकस्य, यतो वाचो निवर्त्तन्त इति श्रुत्युक्तमगणितान-
न्दरूपं फलं, तत्प्राप्तिपूर्वदशायां तद्भावप्रतिबन्धाभावश्च फलमिति
भक्तिविचारे मुख्यभक्तेरपि स्मृत्या प्रसङ्गत उक्तमित्यर्थः । अस्मिन्
इदं केवलं सूत्रमेव, न त्वधिकरणमिति ज्ञापनायोक्तमेतत्सूत्रमिति ।

अत्रान्ये तु, अमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यादीनि कर्माङ्गा-
न्युपासनानि तत्तत्कर्मसु जुहूपर्णतादिवन्नित्यं क्रतुसम्बन्धीनि न
वेति शङ्कन्यां न नित्यानीति सिद्धान्तयन्ति । अङ्गेषु यथाश्रयभाव
इत्यन्तिमाधिकरणं चैतस्यैव प्रपञ्च इत्याहुः । तत्तेनैवास्य गतार्थ-
त्वाद्द्वैयर्थ्यमस्य सूत्रस्य तन्मते दुर्वारमिति ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥ १५ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

अथेदं विचार्यते । सर्वात्मभावो विहितकर्मज्ञानभक्तिसाध्यो न वेति । तत्र पुराणे, तस्मात् त्वमुद्धवोत्सृज्येत्युपक्रम्य “मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् । यांहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतो-भयमि”ति वाक्ये मुक्त्यात्मकाऽकुतोभयसाधनरूपशरणगमने प्रका-रत्वेन सर्वात्मभावस्य कथनेन स्वप्रयत्नसाध्यत्वं गम्यते । अतः सा-धनसाध्य इति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तं वक्तुन्तदुपदेशस्वरूपमाह । प्रदानवदिति । यद्ययं साधनोपदेशः स्यात्, स्यात्तदा साधनत्वेन सर्वात्मभावेन शरणप्राप्तेः स्वकृतिसाध्यत्वं, न त्वेवं किन्तु, तदुक्तं भगवदुक्तम् । प्रदानवत् । प्रकृष्टं दानं वरदानमिति यावत् तद्वदेव-त्यर्थः । वरेण हि स्वकृत्यसाध्यमपि सिद्ध्यतीति । तथा शत्रुसंहा-रभयादिनाऽपि शरणाग्निर्भवति । तत्र न तस्याः पुरुषार्थत्वं, कि-न्तु तन्निवृत्तेरेव । प्रकृतेऽपि सर्वात्मभावे स्वरूपप्राप्तिविलम्बासहि-ष्णुत्वेनात्यार्त्ता स्वरूपातिरिक्तास्फूर्त्या तद्भावस्वाभाव्येन गुण-गानादिसाधनेषु कृतेष्वप्यप्राप्तौ स्वाशक्यत्वं ज्ञात्वा प्रभुमेव शरणं गच्छत्येतच्च न स्वकृतिसाध्यमिति सुषूक्तं प्रदानवदिति ।

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ एवं राजसानां कर्मासक्तिवारणाया-धिकरणद्वयं प्रणीय मुख्यभक्त्युत्कर्षज्ञापनेन तद्विभलाशोपजननाय त-त्कृतकर्मफलं च प्रदर्शितम् । अतः परं मुख्यभक्तिः केन भवतीत्या-काङ्क्षायामिदमधिकरणमारभत इत्याशयेनावतारयन्ति । * अथेत्या-दि * ध्याकुर्वन्ति । * यदीत्यादि * । * स्यात्तदा साधनत्वेनेत्या-दि * । सर्वात्मभावकरणकशरणप्राप्तिसाधनत्वेन रूपेण सर्वात्मभा-वस्य स्वकृतिसाध्यत्वं स्यात् । * तन्निवृत्तेरिति * । शब्वादिभय-निवृत्तेः । नन्वेतद्वाक्योक्तस्यार्थस्य कथं प्रदानतुल्यत्वमित्याकाङ्क्षा-यां तदुपपादयन्ति । * प्रकृतेऽपीत्यादि * । * एतच्चेति * । एता-

भक्तस्येप्सितोऽर्थो हि वरो भवति । सर्वात्मभावस्यानुभवेकवेद्यत्वेन पूर्वमज्ञानेनेप्सितत्वासम्भवेऽपि स्वत एव कृपया दानमिति न वदित्युक्तम् । अथवा सर्वात्मभावेन, मां याहीति सम्बन्धः । यद्वा प्रदानवदिस्यस्य पूर्ववदेव व्याकृतिः । तत्र साधनासाध्यत्वे प्रमाणमाह । तदुक्तमिति । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो, न मेधया, न बहुना श्रुतेन । यमवैष वृणुतेन तेन लभ्य इति श्रुत्या वरणातिरिक्तसाधनाप्राप्यत्वमुच्यत इति तत्तथैवेत्यर्थः ।

इदं शरणगमनम् । नन्वेवं स्वकृत्यसाध्यत्वेऽस्य भावस्य प्रदानत्वमेव सिद्ध्यति, न तु तत्तुल्यत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * भक्तस्येत्यादि * । स्पष्टम् । नन्वेवमपि शरणगतेरेव स्वकृत्यसाध्यत्वं सिद्ध्यति, न तु सर्वात्मभावस्येत्यतो वाक्यस्य योजनान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * । शरणपदं मामित्यस्य विशेषणम् । तथाच सर्वात्मभावस्यैवं प्रदानतुल्यत्वं निरावाधमित्यर्थः । यद्यपि गतेरर्थवत्त्वमित्यारभ्य सर्वोऽपि वरणश्रुतेरेव प्रपञ्चस्तथाप्यत्र पुराणवाक्यमात्रस्य विषयत्वेनोपन्यासेनापततः पुराणत्वशङ्कनस्य विचारस्य स्यादिति तन्निरासाय सूत्राशं प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति । * यद्वेत्यादि । * तत्तथैवेत्यर्थ इति * । परमात्मनो लभ्यत्वं वरणजन्यसर्वात्मभावसाध्यमेवेति सर्वात्मभावो वरणकलभ्यो, न त्वितरसाधनसाध्य इत्यर्थः । तथाच सर्वात्मभावसाधनकस्वप्राप्तिबोधकमेकादशस्कन्धीयं भगवद्वाक्यं वरणलभ्यत्वबोधकश्रुत्यर्थनिर्णायकत्वादुपन्यस्तमतो न विचारस्याश्रौतत्वमित्यर्थः । एवञ्चात्र सर्वात्मभावोक्तिसन्दर्भे, रामेण सार्द्धमित्यत्र, मय्यनुरक्तचित्ता इति भक्तविशेषणादिभ्योऽनुरागात्मा भगवद्दर्शने तीव्रधियोगाधिप्रभृतिजनको विगाढभावः परमासक्तिरूपो य उक्तः स सर्वात्मभावः शरणागतिकारणात्वेनोपदिष्ट इति सिद्ध्यति । तत्र परमासक्तिश्चानन्दजन्यैव । लोके आनन्दजनक एवासक्तिदर्शनात् । एवञ्च यद् यज्जनकं तत्तद्गुणकं तत्तदात्मकं चेति ध्यातेः पूर्वं सिद्धत्वात् सर्वोऽपि आत्मनो भाव इति सु-

भगवदुक्ताऽकुतोभयपदस्य न मुक्तिरर्थः, किन्तु, यतो वाच इत्यादिनानन्दस्य स्वरूपमुक्त्वाऽऽनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चेति श्रुत्युक्तं यत्पूर्वोक्तं रसात्मकपुरुषोत्तमभजनानन्दानुभवोत्तरकालीनमकुतोभयं तदर्थः ॥ ४३ ॥

बोधिण्यां व्याख्यानाञ्च श्रुतौ निरवध्यानन्दरूपत्वेन पुत्रादिभ्योऽपि प्रेयस्त्वेन च सिद्धस्यात्मनो यो भावो धर्मः प्रियत्वाख्य आनन्दात्मा, यन्मात्रां सर्वं उपजीवन्ति । सर्वस्तदंशिभूतो भगवद्धर्मं ऐश्वर्यादिवदतिरिक्त एव ज्ञेयः । तस्य दानं चानुभावनम् । युक्तश्चैतत् । अन्यथा सर्वेषामेव तथा स्फुरेदिति । अतो विगाढभावेन सर्वत्र तथानुभवरूपं यत्कार्यं तादृशः प्रियत्वानुभवः सर्वात्मभाव इति फलति । तेन भगवद्धर्मविगाढभावतथास्फूर्तिषु सर्वात्मभावप्रयोग आधिदैविकादिभावो ज्ञेयः । ननु पूर्वोक्तवाक्ये अकुतोभयसाधनत्वेन शरणागतेर्वा सर्वात्मभावपूर्वकस्वप्राप्तेर्वोपदेशः । अकुतोभयं चाक्षरप्राप्तिरूपा मुक्तिरेव । अभयं वै जनकप्राप्तोऽसीत्यादिश्रुत्या निश्चीयते । एवं सति सर्वात्मभावस्यापि मुक्तिसाधनत्वमेव पर्यवस्यति वामदेवादिसार्वार्थ्ये तथा दर्शनात्पुरुषोत्तमप्राप्तेरपि साधनकोटिनिवेशेन तदपेक्षया मुक्तेरेवोत्कर्षश्च सिद्ध्यतीति पूर्वोक्तं सर्वं द्रविडमण्डकन्यायमनुसरतीत्याशङ्कनयामकुतोभयपदार्थमाहुः * भगवदुक्तेत्यादि * तथाचास्याः श्रुतरानन्दमीमांसायां ब्रह्मानन्दस्य गणितानन्दत्वकथनोत्तरमानन्दमयश्लोकेषूक्तत्वादानन्दमीमांसातः पूर्वानुवाके परस्परसरूपतायाः प्रतिपादितत्वादस्याः श्रुतेरुक्तविध एवार्थ इति निश्चीयते । ततश्च तत्र योऽर्थो, न विभेति कुतश्चेति वाक्येनोक्तः सोऽत्राऽकुतोभयपदेनोच्यत इति नात्र त्वदुक्तमुक्तिगन्धोऽपि । किञ्च भगवद्वाक्येऽपि, 'अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनन्दन । सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत् सखेति' तादृशोऽधिकारिणि परमगोप्यकथनं स्वत एव प्रतिज्ञाय, केवलं हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः । येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसेति श्लोके भावेन बहूनां स्वप्राप्तिमुक्त्वा, ततः को भाव इत्याकाङ्क्षायां, रामेण

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

ननु प्रतिबन्धककालादृष्टादिसद्भावेऽपि वरणकार्यं स्यादुत
तन्निवृत्ताविति संशये प्रतिबन्धकाभावस्य सर्वत्र हेतुत्वात् तन्नि-

साद्धं मथुरां प्रणीत इत्यादिश्लोकचतुष्टयेन भावस्य भक्तिरूपं स्व-
रूपं ज्ञापयितुं विगाढभावात्मिकां तत्काष्ठां, तथा काष्ठया परब्रह्मरूप-
स्वप्राप्ति स्वरूपज्ञानाद्यभाववतां बहूनामुक्त्वा तदनन्तरं तस्मादि-
त्यादिवाक्यद्वयेन स्वप्राप्त्यकुतोभयासी भवदत्त । तेनोक्तश्रुत्युत्तर-
सात्मकब्रह्मात्मवोत्तरकालीनतैवाऽकुतोभयस्य स्फुटतीति न पूर्वो-
क्तार्थे द्विविडमण्डकमित्यर्थः । अत्र सर्वात्मभावस्य वरणातिरिक्तसा-
धनासाध्यत्वनिरूपणेन इतरत्र वैराग्यबोधकस्य, त्यक्तपिपलमित्यस्य
विशेषणस्यार्थो बोधितो ज्ञेयः ॥

अन्ये तु । वाजसनेयकादौ व्रतमीमांसादावध्यात्माधिदैव-
तयोः धावितौ प्राणवायू पृथगुपगन्तव्यावपृथग्वेति सन्देहे तत्त्वा-
भेदादपृथगिति प्राप्तौ आध्यानार्थादुपदेशभेदादपृथगिति सिद्धान्त-
यन्ति । स च निरूपणप्रकारभेदेन नानाशब्दादिति सूत्रेण च सिद्ध्य-
तीति नेदं सूत्रमाकाङ्क्षतीति दिक् ॥ ४३ ॥ १६ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ पूर्वाधिकरणे सर्वात्म-
भावरूपाया मुख्यभक्तेर्वरेणैकलभ्यत्वं स्थापितम् । वरणश्रुतौ तु प-
रमात्मनो वरणैकलभ्यत्वमुच्यते, न तु सर्वात्मभावस्येति कथमस्य
तत्प्रपञ्चत्वमिति शङ्कनायां तस्य वरणैकलभ्यत्वं पुनर्हृदीकर्तुं तत्स्वरूपं
च श्रुत्या विवेक्तुमधिकरणान्तरं प्रणयतीत्याशयेन तदवतारयन्ति *
नन्वित्यादि * । प्रतिबन्धका ये कालादृष्टस्वभावास्तेषां विद्यमानत्वे
वरणकार्यभूतः सर्वात्मभावो जीवस्य भवेन्नवेति संशये वरदानस्या-
पि तपआदिभिः साधनैस्तोषे सत्येव प्रसिद्धेः पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या
सर्वात्मभावस्य भगवता धरवद्दानेऽपि तत्कारणस्यावश्यवक्तव्यतया
प्रतिबन्धकाभावस्य सर्वत्र कारणत्वदर्शनात् प्रतिबन्धकसत्तायां च
कार्यादर्शनात्तन्निवृत्तिरवश्यं मृग्येति प्रतिबन्धकानां निवृत्तावेव वर-
णात् सर्वात्मभावो भवतीति तस्य वरणैकलभ्यत्वं न साधीय इति

वृत्तावेव तथेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । लिङ्गैस्त्रादिना । सामोप-
निषत्सु नवमे प्रपाठके सनत्कुमारनारदसंवादे प्रथमत एव मुख्या-
ब्रह्मविद्योपदेशार्हा न भवतीति ज्ञात्वा सनत्कुमारो नारदाधिका-
रं च ज्ञातुं यद्वेत्य तेन मोपसीदेत्युक्तो नारदः स्वयं विदितमृग्वे-
दादिसर्पदेवजनविद्यान्तमुक्त्वा, सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मीति

पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकर्तुं लिङ्गभूयस्त्वबोधिकां
श्रुतिं प्रदर्शयन्तस्तदर्थं प्रकटयन्ति । * सामोपनिषत्स्वित्यादि * ।
प्रसिद्धस्थलनिर्देशो विप्रतिपत्तिनिरासाय । स च संवादो, अधीहि
भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारद इत्यारभ्यान्तं ज्ञेयः । त-
त्र अधीहीत्यन्तर्भावितण्यर्थः । अध्यापय । बुधयुधनराजनेङ्गुप्रदुस्स-
भ्यो णोरति ण्यन्तादिङ्गः परस्मैपदम् । णिजथेऽप्यत्र पदव्यत्ययः ।
अत्र सर्वात्मभावस्य वरणैकलभ्यत्वमुपपादयन्तस्तं होवेति सन-
त्कुमारवाक्यस्य तात्पर्यमाहुः । * प्रथमत इत्यादि * । उपसीदेति
श्रौतस्य पदस्य तं होवाचेति श्रौतेनैव पदेनान्वयः । यद्वेत्य तेन मो-
पसीद् ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति होवाच । यत्वं जानासि तत्कथ-
नेन मदुपसन्नो भव, स्वाधीतं वद, ततोऽतिरिक्तं तुभ्यं कथयि-
ष्यामीत्युक्तवान् । तदा इत्युक्तः सनत्कुमारेण नारदः स्वविदितम्
ऋग्वेदादिसर्पदेवजनविद्यान्तम् आह । अत्र ऋग्वेदादिपुराणान्तं
प्रसिद्धम् । अग्रे तु वेदानां वेदो व्याकरणम् । पित्र्यं ब्राह्मकल्पः ।
राशिर्गणितम् । दैवम् उत्पातज्ञानम् । निधिर्महाकालादिनिधिशा-
स्त्रम् । वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रम् । एकायनं नीतिशास्त्रम् । देवविद्या
निरुक्तम् । ब्रह्मविद्या शिक्षाकल्पलुन्दश्चितयः । भूतविद्या भूततन्त्रम् ।
क्षत्रविद्या धनुर्वेदः । नक्षत्रविद्या ज्योतिषम् । सर्पविद्या गारुडम् । देव-
जनविद्या गन्धर्वोक्तयुक्तिनृत्यगीतवाद्यशिल्पादिविज्ञानानि ज्ञातव्या-
नि । एतद्भगवोऽध्येमि । एतत्पूर्वोक्तं हे भगवन् अध्येमि स्मरामीत्यु-
क्त्वा, सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि, शब्दार्थमात्रवित्त्वादापाततः प-
रोक्षज्ञानवानेवास्मीति स्वाधिकारमुक्त्वाऽनात्मविदित्यादि, तारयत्स्वि-
त्यन्तमाह । तथाचाप्तवाक्यप्रामाण्याच्छ्रोकेन स्वस्यानात्मविश्वमनु-
मायात्मज्ञापनेन शोकतारणायोपसन्नोऽस्मीत्याशयवता नारदेनोक्तः

सनत्कुमारस्तदधिकारमवगत्य मुख्यब्रह्मविद्योपदेशयोग्यत्वसम्पाद-
नाय, यद्वै किञ्चाध्यगीष्टा नामैवैतदित्यादिना नारदोक्तानां सर्वेषां
नामत्वबोधनपूर्वकं नाम्नो ब्रह्मत्वेनोपासनमुपादश्य यावन्नाम्नो गतं
तत्रास्य यथाकामचारो भवतीति तत्फलं शोकतरणायोक्तवान् ।
तदा नारदः केवलं नामोपासनं उक्तफलाभावं तस्य ब्रह्मत्वेनोपासने
तूक्तं फलं, तदपि नामगतिपरिच्छिन्नमिति विमुद्ध्य तेन शोकातरणं
च निश्चित्य ततोऽधिकं जिज्ञासमानोऽस्ति भगवा नाम्नो भूय इति
पप्रच्छ । तत्र नाम्नो वा व भूयोऽस्तीत्युत्तरिते, तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्वित्येवं नारदेन पूर्वस्मात् पूर्वस्माद्भूयो भूयो वदेति पृष्टः सनत्कुमारो
वाग्वा नाम्नो भूयसीत्यादिना नामरूपविज्ञापकत्वं वाङ्माहात्म्यमुक्त्वा
वाचो ब्रह्मत्वेनोपासनं तत्फलं च पूर्ववदुवाच । तत्र भूयःपदं न बाहु-
ल्यार्थकं, नापि पुनरर्थकं, किन्त्वाधिक्यार्थकम् । आधिक्यमुत्कर्ष-
स्तदर्थकमिति तत्तन्माहात्म्यकथनादवसीयते । एवं नामवाङ्मनः-
सङ्कुलपचित्तध्यानविज्ञानबलाऽन्नापस्तेजआकाशस्मराशा उक्ताः । तत्र
नामवाचो प्रसिद्धौ । मनो मनस्यनव्यापारविशिष्टमन्तःकरणम् ।
मनस्यनव्यापारश्च विवक्षायात्मकः । सङ्कुलपोऽपि कर्त्तव्याकर्त्त-
व्ययोर्विषयसमर्थनरूपस्तादृशान्तःकरणस्यैव वृत्तिविशेषः । चित्तं
चेतयितृत्वं प्राप्तकालानुसन्धानवत्त्वम्, अतीतानागतविषयप्रयोजन-
निरूपणसामर्थ्यश्च । ध्यानं शास्त्रोक्तदेवतालम्बनो विजातीयानन्त-
रितः प्रत्ययसन्तान एकाग्रतापरपर्यायः । चिरकालस्थायिज्ञानवादे तु
तादृश एक एव प्रत्ययो बोध्यः । विज्ञानं शास्त्रार्थविषयकं विशिष्ट-
ज्ञानम् । बलम् । अन्नभक्षणजनितं मनसो विज्ञेयविभावनसामर्थ्यम् ।
अन्नमापस्तेज आकाशश्च प्रसिद्धाः । स्मरः स्मरणम् । अप्रयत्नश्चि-
त्तव्यापारः । आशा अप्राप्तवस्त्वाकाङ्क्षा । तृष्णाकामाद्यपरपर्याया ।
एवमेतेषां स्वरूपमुपनिषद्व्याख्यानादवगन्तव्यम् । एतेषामत्र ब्रह्म-
त्वेनोपासनमुक्तम् । प्राणस्य त्वाशातो भूयस्त्वं माहात्म्यं चोक्त्वा, स
वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादीत्यनेन तद्दर्शना-
दिमतोऽतिवादित्वं यद्यप्युक्तं, तथापि तत्र विद्याया अपुर्यवसानादग्रे
जन्यप्रायपाठे, आत्मतः प्राण इति श्रावणाच्च श्रोत्रपरत्वेन नाभिप्रे-
तः, किन्त्वासन्यत्वेन । स चोक्तमाहात्म्यवत्त्वादपहतपाप्मत्वाच्चा-
न्येऽय उक्तेऽय उक्तृष्ट इति तेऽयोऽस्योत्कृष्टवादित्वमेवातिघादित्वं,

न तु परमकाष्ठापन्नोत्कृष्टवादित्वरूपं तदिति सोऽपि ब्रह्मत्वेनोपास्य-
तयैवाभिप्रेतः । तदेतदभिसन्धाय भाष्ये प्राणाऽपि तथोपास्यमध्ये
गणितः । प्राणान् ब्रह्मत्वेनोपासनाविषयत्वेनोक्तेति । श्रुतौ तथाऽनु-
क्तिस्तु नारदस्य मुख्यविद्याग्रहणयोग्यता जाता न वेति परीक्षार्थम् ।
अत एवाग्रे, तं चेद् ब्रूयुरतिवाद्यसीति अतिवाद्यसीति अतिवाद्य-
स्मीति ब्रूयान्नापन्हुर्वीतेत्युक्ता, एष तु वा अतिवदति, यः सत्येनाति-
वदतीति प्राणोपासकस्यातिवादित्वं सत्यवादित्वेनोक्तम् । यद्येवं
श्रिष्टप्रयोगोऽस्याधिकजिज्ञासोत्पत्स्यते तदा योग्यो, नो चेदयोग्य इ-
त्येतदर्थमेवमुक्ता ततो नारदेन प्राणस्य तत्त्वं न प्राणः किं त्वन्यदि-
ति बुद्ध्वा सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति स्वाभिप्राय उक्तस्तत्राति-
वदानीत्यन्तर्भावितसनर्थः । सत्येनातिविवक्षामीत्याशयात् ।

तदा सनत्कुमारः, सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादिना तस्य
सत्यादिजिज्ञासामुत्पाद्य विजिज्ञासितव्यत्वेन सत्यविज्ञानमतिनि-
ष्ठाकृतिसुखानि पूर्वपूर्वकारणत्वेनोत्तरोत्तराण्युक्तवान् । तत्र सत्यम् ।
अर्थमनतिक्रम्य स्थितं वस्तुस्वरूपम् । विज्ञानं तद्विषयकं विशिष्टज्ञा-
नम् । मतिस्तर्केण तदर्थस्वरूपविचारः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः ।
निष्ठा तद्विषयक आदरस्तत्परत्वरूपः । कृतिस्तद्विषयसाधनाकूल इ-
न्द्रियव्यापारः । सुखम् अनुकूलबुद्धिवेद्य आन्तरो धर्म इत्येवं लौ-
किकसमानाकारं तत्स्वरूपं ज्ञातव्यमिति सत्यादिषु कृत्यन्तेषु विशे-
षाकथनादायातीति तथाक्ता ततः सुखे विशेषं वक्तुं सुखस्वरूप-
जिज्ञासायामाह । यो वै भूमा तत्र सुखं नाल्पे सुखर्मास्त भूमैव
सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति मूम्नो विचार्यत्वमुक्तम् ।
तेन प्राणस्य सत्यवदनादीनां च स एव कारणम् । तत्त्वं चातस्तमे-
व कृत्यादिप्रणाड्या ज्ञात्वा सत्यवदनेऽतिवादित्वं नान्यथेत्यवगत्य
किंस्वरूपो विचार्य इत्याकाङ्क्षायां पप्रच्छ, भूमानं भगवो विजिज्ञास इति
एवं नारदस्य भूमस्वरूपजिज्ञासायामाह, यत्र नान्यत् पश्यति नान्य-
च्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति । इह यच्छब्दगतसप्तम्या अधि-
करणार्थत्वे ब्रह्मणो व्यापकत्वेन सर्वेषां तदुपश्लिष्टतया तद्व्याप्य-
तया च सर्वेषां सर्वदान्यज्ञानाभावापत्तेः सप्तम्याः सत्यर्थत्वेऽपि ब्र-
ह्मणः सर्वत्र सत्त्वेन सर्वस्य तथात्वापत्तेश्चात्र कश्चिद्विशेषो वाच्यः ।
तथाच यस्मिन् दृष्टे श्रुते विज्ञाते सति इष्टुः श्रोतुर्विज्ञातुरन्यविषय-

कदर्शनश्रवणविज्ञानाभावो भवति स भूमेति लक्षणकथनेन नित्यनिरवधिमुखरूपं तत्स्वरूपं स्वेतरस्मिन् सुखत्वसुखसाधनत्वज्ञानाभावजननं तत्कार्यं चेति सिद्ध्यति । तेनैव स्वरूपकार्यलक्षणयुक्तं विचार्यमिति फलति ।

तत्र भूमिं दृष्टे श्रुते विज्ञातेऽन्यदर्शनादिकं कुतो न भवति । किंविशेषदर्शने रजतादिकमिवान्यन्न पश्यत्युत कारणे कार्यमिव भू-
म्यन्यह्यीयतेऽथवा सूर्यतेजोनक्षत्रादिकमिव भूमा अन्यस्तिरस्करो-
तीति शङ्कायामाह । अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजा-
नाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतम् । अथ यदल्पं तन्मर्त्यमित्यन्तेन
अनित्यत्वे सति सावधिमुखरूपत्वे सत्यन्यत्र सुखत्वसुखसाधनत्व-
ज्ञानजनकत्वमल्पसुखत्वमिति सिद्ध्यति । तथाच न पूर्वविकल्पितं
किञ्चिद्भवत्यपि तु भूमिं दृष्टे श्रुते विज्ञाते तदानन्दैकतानतयाऽन्यद-
ल्पं न सुखत्वेन सुखसाधनत्वेन च पश्यति, न शृणोति न विजाना-
तीत्यर्थः सम्पद्यते । तत्र ननु यदि भूमोदर्शनश्रवणविज्ञानेष्वन्य-
तमेनैवं भावस्तदेकतानतारूपस्तर्हि शृण्वतो मम कुतो नास्ति । अथ
समुदितैस्तैस्तदा यत्र भूमा स्वरूपं स्वकार्यं च प्रकाशयंस्तिष्ठति तस्यैव
भावो नान्यस्येत्याशयस्तदा स आधारो वक्तव्य, इत्याशयेन पृच्छति स
भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति, उक्तीत्या कमाभिव्याप्य स्थित इत्यर्थः ।
तत्रोत्तरमाह । स्वमहिम्नीति । स्वविभूतौ । अत्रापि को महिमेत्या-
शङ्का भविष्यतीति तद्वारणाय स्वयमेवाह । यदि वा न महिम्नीति
गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायतना-
नीति । तथाचैतेषु तत्प्रतिष्ठाया अदर्शनात्कथमेतदिति शङ्कं मा
कृथाः । तत्र हेतुमाह । नाहमेवं ब्रवीमीति । एतादृशे महिम्नि प्रति-
ष्ठित इत्यहं न ब्रवीमि । तर्हि कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यत आह । ब्रवीमीति
ह होवाच अन्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति । अत्र इति ह होवाचेति
श्रुतिवाक्यम् । शेषं सनत्कुमारस्य । तथाच गोअश्वादिभ्योऽन्यो
महिमा तस्मिन् प्रणिष्ठित इति तथाच लौकिकमहिमाभिन्नः स्वे आ-
त्मीये वृत्तं भक्तं योऽथवा स्वाभिन्नो यो महिमा तस्मिन्नुक्तीत्या
स्थित इत्यर्थः । अतस्तन्नापि प्रकारेण विचार्य इत्यर्थतः सिद्ध्यति ।

तर्हि स कीदृग् येन तत्रैव प्रतिष्ठित इत्याकाङ्क्षायां तं वि-
ष्णोति । स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स पुरस्तात् स

स्वाधिकारमुक्त्वाह नात्मविच्छ्रुतं ह्येवमेव भगवद्दृशेभ्यस्तरति
 शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचिमि तं मां भगवाञ्छोकस्य
 पारं तारयत्विति नारदेनोक्तः सनत्कुमारः पूर्वस्मात्पूर्वस्माद् भूयो
 वदेति पृष्ठो, भूयः पदमधिकार्थकं, नामवाङ्मनःसङ्कल्पचित्तध्यान-
 विज्ञानबलान्नापस्तेजआकाशस्मराऽऽशाप्राणान् ब्रह्मत्वेनोपासना-
 विषयत्वेनोक्त्वा प्राणोपासकस्यातिवादित्वं सत्यवादित्वेनोक्त्वा
 विजिज्ञासितव्यत्वेन सत्यविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिमुखानि पूर्वपूर्व-
 कारणत्वेनोत्तरोत्तराण्युक्त्वा सुखस्वरूपजिज्ञासायामाह, यो वै
 भूमा तत्सुखमिति । भूम्नः स्वरूपजिज्ञासायामाह । यत्र नान्यत्

दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वमित्यारभ्याग्रेऽहंकारादेशं ततः
 आत्मादेशं च पूर्ववद् आत्मैवेदं सर्वमितीत्यन्तम् । तथाच यस्य पूर्वं
 स एवाधस्तादित्याद्युक्तीत्या सर्वदिक्षु भूमभानं सर्वं परिदृश्यमानं
 भूमेति च भानम् । अथ तदनन्तरम्, अत एतस्मान्ज्ञानाद्धेतोरहङ्कारा-
 देश एव पूर्ववद्भूमा भिन्नस्वभानम् । अथ तदनन्तरम् । अतस्ताह-
 शभानाद्धेतोरात्मादेश एव पूर्ववद्भूमा भिन्नात्मभानमिति । एवं
 प्रकारकभानवान् यः स पुरुषस्तत्र योमहिमा तस्मिन् भूमा प्रतिष्ठित
 इत्यर्थः सिध्यति । तस्य तत्र प्रतिष्ठितत्वे गमकमाह । स वा एष एवं
 पश्यन्नेवं मन्वान एव विज्ञानघातमरतिरात्मक्रीड आत्मानन्दः स
 स्वरङ्ग भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति । तथाचोक्त-
 प्रकारकदर्शनमननविज्ञानवानुक्तप्रकारकरत्यादिमान् भवतीत्येते ध-
 र्मास्तत्र भूमप्रतिष्ठागमका इत्येतैर्लक्षणैर्भूममहिमाधारः पुमान् ज्ञात-
 व्य इत्यर्थः । एतच्च महिमस्वरूपमग्रे अनुबन्धादिसूत्रभाष्ये स्फुटी-
 भविष्यति । एवं तत्स्वरूपं निष्कृष्य तादृशस्य शोकतीर्णत्वं पूर्वपृ-
 थोत्तरत्वेनाह । स स्वरङ्गित्यादिना । सः भूमात्मरत्यादिमान् स्व-
 स्मिन्नेव राजते स्वस्मिन् भूमानं रञ्जयति वा तस्य नामाद्याशाप्रा-
 णपर्यन्तलोकेषु कामचारः स्वातन्त्र्यं भवतीति सर्वप्राप्त्या शोकपा-
 रतीर्णो भवतीत्यर्थः । एवमेतं परिचाययित्वा तेनैव शोकतरणाद् इत-
 रोपायवतो निन्दति । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षण्यन्तो-

पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति । एतेन सर्वा-
त्मभावस्वरूपमेवोक्तं भवति । तत्र विरहभावेऽतिविगाढभावेन स-
र्वत्र तदेव स्फुरतीति, स एवाधस्तादित्यादिनोक्त्वा कदाचित् स्व-
स्मिन्नेव भगवत्स्वरूपस्फूर्तिरपि भवतीत्यथाहङ्कारादेश इत्यादिना ता-
मुक्तवैतेषां व्यभिचारिभावत्वेनानियतत्वं ज्ञापयितुं पुनः सर्वत्र भ-

का भवन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवतीति । रञ्जयतीति
राजा । अन्यो रञ्जयिता येषां तेऽन्यराजानः । तथाच ये इतोऽन्यथा
विदुरन्यासक्तास्ते तथेति सन्दर्भार्थः । एतस्य तात्पर्यं स्फुटीकर्तुं
गृह्णन्ति । * एतेनेत्यादि * । एतेन भूमनः कार्यलक्षणवाक्येन यदु-
द्धवं प्रति सर्वात्मभावस्वरूपं स्वस्मिन् विगाढभावात्मकं भगवतो-
क्तं तदेवोक्तमित्यर्थः । कथमित्याकाङ्क्षायामेतदग्रिमोक्तकार्यान्वथा-
नुपपत्त्याऽर्थादुक्तं भवतीति वक्तुमेतद्विभजन्ते । * तत्रेत्यादि * ।
अयमर्थः । अत्र व्याख्यातरीत्या यो भूममहिमाधाररूपः पुमान् परि-
चायितस्तस्य या स्फूर्तिः सा नाखण्डब्रह्मज्ञानरूपा, तत् केन कं पश्ये-
दित्यादिवत्तदाकाराभावात् । किन्तु सखण्डतद्रूपा । षण्णां दिशां
परिदृश्यमानस्य सर्वस्य चानुवादपूर्वकं तत्स्फूर्तिकथनात् । सापि
न वामदेवादिस्फूर्तिवन्मनुरभवमहं सूर्यश्चेत्यादिसर्वब्राह्मग्रहरूपा ।
अहंकारादेशोत्तरं पुनरात्मादेशकथनेन तस्या व्यभिचारबोधनात् ।
अतः सा द्विविधाया अपि ज्ञानिस्फूर्तेर्विलक्षणेति तद्वानपि तेभ्यो
विलक्षणः । स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिवदस्य कामानाम-
नुक्तत्वाद्दहराद्युपासकेभ्योऽपि विलक्षणः । मर्त्यसुखानमीप्सुत्वाल्लो-
कतोऽपि विलक्षणः । किन्तु सत्यवदनादिकारणभूतकृत्यादिजनक-
सुखलाभवत्त्वस्य भूमप्रतिष्ठाप्रश्नोत्तराभ्यां तन्महिमाधारत्वेनोक्त-
त्वात् । पूर्वं भूमलाभवानुक्तत्वेन दृष्टश्रुतविज्ञातभगवत्कः परमभ-
क्तस्तत्र ततोऽन्यदर्शनादिराहित्यस्योक्तत्वाद्विरहभावे प्रपञ्चविस्मार-
कपरमासक्तिरूपो योऽतिविगाढभावस्तेन सर्वत्र तदेव आसक्तिवि-
षयं भगवत्स्वरूपमेव सर्वत्र स्फुरतीति स एवाधस्तादित्यादिनो-
क्त्वा, एतेषां विरहभावकृततत्तत्स्फूर्तिरूपाणां ज्ञानानां व्यभिचा-
रिभावत्वेनानियतत्वं ज्ञापयितुं पुनरहङ्कारादेशात् पूर्वं निरूपित-

गवत्स्फूर्तिमाहाथात आत्मादेश इत्यादिना । ततः संयोगभावे सति पूर्वभावेन सर्वोपमर्दिना स्वप्राणादिसर्वतिरोधानेनाऽग्निमलीलाऽनुपयोगित्वं न शङ्कनीयम् । यतो भगवत एव सर्वसम्पत्तिरिच्छाशयेन तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत इत्युपक्रम्यात्मन एवेदं सर्वमित्युक्तवान् । ततः श्लोकैस्तद्भावस्वरूपमुक्तवैतस्यमूलकारणमाह, आहार-

स्यावृत्त्या सर्वत्र भगवत्स्फूर्तिमाहाथात आत्मादेश इत्यादिना ।

विधात्रयसमाप्तौ च, स वा एष एवं पश्यन्नित्यादिकथयति । तत्र, स इत्यनेन पूर्वोक्तं परामृश्य, एष इत्यनेन सहिमानं निगमयति । तत्रायमर्थः । पूर्वं विधात्रयस्योक्तत्वात्तासां प्रत्येकमहिमरूपत्वे, स वा एष इत्यत्र बहुवचनापत्तिः । समुदितस्य तथात्वे पूर्वविधापरामृष्टस्य भूम्नोऽपि महिमत्वापत्तिरतस्तदुभयमत्र नाभिप्रेतम् । किन्त्वेवं पश्यन्नित्यादिनोक्तासु दर्शनादिक्रियासु पूर्वोक्तविधात्रयं कर्मत्वेनैवाभिप्रेत्यैवं पदेन परामृशति ततश्चाग्रे फलं वदति । तेन कर्मफलार्थत्वादिति न्यायात्तादृशफलजनकं यद्विधात्रयकर्मकं ज्ञानं तदत्र महिमत्वेन फलति । तथाचात्राग्रे आत्मरत्यादिपदै रतिक्रीडामिथुनानन्दानां रसरूपं भगवन्तं भजत एव धर्माणामुक्तत्वाद्दृष्टश्रुतविज्ञातभगवत्को, रसस्य संयोगविप्रयोगाभ्यां द्विधानुभवविषयत्वाद्भिरहभावेऽतिविगाढभावेनोक्तरीत्या सर्वत्र तत्स्फूर्तिमान् भक्तो भूममहिमाधारत्वेन सिद्ध इति तस्य या स्फूर्तिं सोक्तरीतिकसर्वात्मभावव्यभिचारिभावरूपैव, नान्यविधेति तेन भगवति विगाढभावरूपं तत्स्वरूपमेवात्रोक्तं भवतीत्यर्थः ।

एतदेव फलतोऽपि निगमयितुं, तस्य ह वा एतस्येत्यादेर्ग्रन्थस्य तात्पर्यमाहुः । * तत इत्यादि * तथाच विरहभावानन्तरं संयोगभावे असति पूर्वभावेन विरहात्मकेन तथेति वृथैवेदं सर्वमिति शङ्कानिरासाय तस्य वा एतस्येत्यादिना भगवत एव सकाशात् सर्वस्थितिमुक्तवानतो विरहेण सर्वोपमर्दाभावाल्लीलोपयोगसिद्धिरिति साऽपि तादृशभक्ततद्भावयोरगमिकेत्यर्थः । एतदेव संग्रहग्रन्थतात्पर्यकथनेन दृढीकुर्वन्ति । ततः श्लोकैरित्यादि । श्लांकास्तु—न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् । सर्वं हि पश्यः पश्यति सर्व-

शुद्धाविद्यादिना । प्राणपोषको ह्याहारस्तस्य सदोषत्वे तु न किञ्चित्

माप्नोति सर्वश इति । स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा । स-
प्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः । शतं च दश चैकश्च सह-
स्राणि च विंशतिः । आहाराशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा
स्मृतिः । स्मृतिप्रतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां प्रविमोक्ष इति । अर्थस्तु-प-
श्यः उक्तविधया भूमदर्शनवान् मृत्युरोगौ न, दुःखभावं च न पश्य-
ति । उतेति पादपूरणे । अथवा पक्षान्तरे । दुःखसत्तामेव न पश्य-
ति, का वार्त्ता मृत्युरोगयोः । तत्र हेतुमाह । हि यतो हेतोः सर्वं भू-
मात्मकं पश्यो भूमद्रष्टा पश्यति । तेन दुःखादिकं न पश्यतीति तस्य
फलमाह । सर्वशः सर्वेण सर्वमाप्नोतीति न तस्य पुनः शोकः । प्राप्तौ
प्रकारमाह । स एकधेत्यादि । अनेन आत्मत आविर्भावतिरोभावा-
विति यत्पूर्वमुक्तं तस्य प्रकार आविर्भावप्रकारोक्तिद्वारा विवृतः । स
भूमैव उक्तप्रकारैः प्रकटो भवन् पश्यस्य सर्वं प्रापयतीति । अथवा
पश्य एव भगवतः सकाशात्तदनुभवार्थं तथा तथा प्रकटीभवतीति
बोध्यः । मध्ये, द्विधा चतुर्द्धा षोढा अष्टधा दशधेत्यादिप्रकारत्यागस्तु
तिरोभावप्रकारबोधनार्थः । विशेषतस्तु तादृशाधिकाराभावाच्च वि-
वेचितुं शक्य इति नोच्यते । तेन विरहसामयिकदशैव बोध्यत इति
हृदयम् । एवमग्रेऽपि भगवत्कृपया बोद्धव्यम् । एतस्य सर्वस्य मूलकार-
णमाहारशुद्धिः । सा च, 'त्वयोपभुक्तस्त्रगन्धवासोऽलङ्कारचर्चि-
ताः । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमही'तिप्रकारेण भगव-
द्भक्षप्रसादेन भवन्ती सत्त्वं शोधयति । तच्छुद्धौ सत्यां ध्रुवा पूर्वा-
वस्थास्मृतिः । तस्याः प्रतिलम्भे अविद्याकामकृतानां सर्वासां ग्रन्थी-
नां प्रकृष्टो ज्ञानितोऽप्यधिको विमोक्ष इति ज्ञेयः । अतः परं भुतिरे-
तस्य ज्ञानस्य यस्मैकस्मैचिददेयत्वायाह । तस्मै मृदितकषायाय त-
मसस्फारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार इति । तथा सोऽपि दर्शयति,
न तु दातुं शक्नोति एतस्य भगवत्परमरूपप्राप्यत्वात् । तर्हि कथन-
मपि कुत इत्याकाङ्क्षायां सनत्कुमारस्य कृपालुत्वमाह । तं स्कन्द
इत्याचक्षत इति । योऽसौ वरदानेन शिवस्य पुत्रोऽपि जातस्तेन त-
थेत्यर्थः । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था । तदेतत् सर्वं हृदिकृत्य आहुः ।

सिद्धयति । एवं सति भगवदतिरिक्तस्य स्वतो निर्दोषत्वाभा-
वाद्भगवानेव चेत्प्राणपोषको भवेत्तदा सर्वं सम्पद्यते । स च स-
र्वात्मभावे सत्येव भवति । स च तथा तद्ररणं विना न भवति ।
तच्चोक्तकार्यानुमेयमिति वरणलिङ्गं सर्वात्मभावस्तस्यैव भूयस्त्वात्
सर्वतोऽधिकत्वात्तद्ररणमेव सर्वतः कालादेर्वलीय इत्यर्थः । य-
ल्लिङ्गमेव सर्वतोऽधिकं तस्य तथात्वे किं वाच्यमिति कैमुतिक-
न्यायोऽपि सूचितः । ज्ञानमार्गीयज्ञानेन प्रतिबन्धशङ्कयामाह ।
तदपीति । उक्तमिति शेषः । अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मन इति सूत्रे-
ण । तच्चोपपादितमस्माभिः ॥ ४४ ॥

पूर्वाविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥ ४५ ॥

* एवं सतीत्यादि * एवं श्रुतिनात्पर्यमुक्त्वा सूत्रं व्याकर्तुमाहुः ।
* स चेत्यादि * स भगवाँश्च प्राणपोषकः सर्वात्मभावे सत्येव भ-
वति । स सर्वात्मभावश्च तथा अत्यनुग्रहेण तस्य जीवस्य वरणं
विना न भवति । तद् वरणं च भगवत्कृतप्राणपोषणानुमितसर्वात्म-
भावरूपकार्यानुमेयमिति वरणलिङ्गं सर्वात्मभावः सर्वतोऽधिक इति
तस्य वरणमेव कालादिभ्यो बलिष्ठम् । अतः कालादिरूपप्रतिबन्ध-
कसद्भावेऽपि तत्कार्यं भवत्येवेत्यर्थः । एवमत्र प्रदानवत्सूत्रोक्तसर्वा-
त्मभावस्वरूपं सफलं श्रुत्या विवेचितं बोध्यम् । हिशब्दसूचितमर्थ-
माहुः । * यल्लिङ्गेत्यादि * । * सूचित इति * निश्चयार्थकहिशब्द-
प्रयोगेण सूचितः । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * ज्ञानमार्गीयेत्यादि *
आत्मादेशे आत्मैवेदं सर्वमिति सर्वस्यात्मत्वेन भानं श्रावितम् । त-
था सति स्वात्मन्यपि तदभेदो भास्यत्येव । भाते च तस्मिन् विरह-
भावप्रतिबन्धादुक्तरूपः सर्वात्मभावो ज्ञानमार्गीयज्ञानप्रतिबन्धो नो-
द्देयतीति शङ्कयामाहेत्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वन्ति * अन्तरेत्यादि *
पूर्वं भजनानन्दरूपफलदित्सायां सत्यां हि भगवता विरहभावः स-
म्पाद्यत इति तत्प्रतिबन्धकं न क्रियत इति तस्मिन्नधिकरण एवोप-
पादितमिति सा शङ्का तदनुसन्धानेनैव निवार्येत्यर्थः ॥ ४४ ॥

पूर्वाविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥ पूर्वोक्तमर्थं

तत्राह । नात्र वरणलिङ्गभूयस्त्वं निरूप्यते, किन्त्वात्मज्ञान-
प्रकारविशेष एव । तथाहि । पूर्वप्रपाठक आत्मना सहाभेदः सर्वस्य
निरूपितः श्वेतकेतूपाख्यानेन । अमिग्रे च, सोऽहं भगवो मन्त्र-
विदेवास्मि नाऽत्मविदिषादिना नारदस्यात्माजिज्ञासैवोक्ता । एवं
सत्युत्तरमपि तद्विषयकमेव भवितुमर्हत्यत आत्मप्रकरणत्वादुभयोः
प्रपाठकयोः पूर्वस्मिन् यदभेद उक्तस्तस्यैव स्वरूपमात्मन एवेदं
सर्वमिद्यन्तेनोक्तमिति पूर्वोक्तप्रकारादन्येन प्रकारेणात्माभेद एव
सर्वस्योक्तः । तदेवाह । पूर्वस्य पूर्वप्रपाठकोक्तात्माभेदज्ञानस्य विकल्पः
प्रकारभेद एवाऽग्रेऽपि निरूप्यते । तत्रोपपत्तिमाह । प्रकरणादि-
ति । एतत्तूपपादितम् । अत्र सिद्धान्तिसम्मतं दृष्टान्तमाह । तद्-
हृदयसंवादार्थम् । क्रियामानसवादिति । यथा पूजनप्रकरणे बाह्य
तत्क्रियारूपमुच्यते, आन्तरं तु मनोव्यापाररूपमुच्यते । न ह्येताव-
ताऽन्यतरस्य तद्विभक्तत्वं वक्तुं शक्यम् । प्रकरणभेदात्तथेहापी-
त्यर्थः ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

नामरूपात्मकं हि जगत्, तत् पूर्वं सर्वशब्देनानूद्य तस्मिन्

हृदीकर्तुं सूत्रद्वयेनाशङ्कते इत्याशयेनावतारयन्ति । * तत्राहेत्यादि*
* उक्त इत्यन्तम् * । * तत्राहेति * उक्तंऽर्थं पूर्वपक्षी चोदयति ।
* निरूपित इति * ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति महावाक्ये निरूपितः ।
* उत्तरमिति * सनत्कुमारोक्तं प्रत्युत्तरम् । व्याकुर्वन्ति । * तदे-
वाहेत्यादि * अग्रेऽपीति । नवमेऽस्मिन् प्रपाठके । * उपपादितमि-
ति * अवतारणग्रन्थ उपपादितम् । * बाह्यं तदिति * बाह्यं पूजन-
म् । * तद्विभक्तत्वमिति * पूजनविभक्तत्वम् ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ व्याकुर्वन्ति । * नामेत्यादि * नामरूपात्मकं
हि जगत्, तत्, पूर्वं पूर्वस्मिन् प्रपाठके, ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति

ब्रह्माभेदो निरूपितोऽग्रे तु ऋगादिविद्या अनुद्य नामात्मकब्रह्मत्वं तत्रातिदिश्यते । नमैवैतन्नामोपास्वेति । इतोऽपि हेतोर्ज्ञानप्रकार-
भेद एवाग्रे निरूप्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति । यदुक्तं सनत्कुमारनारदसं-
वाद आत्मज्ञानप्रकारविशेष एव निरूप्यत इति तन्न, किन्तु विद्यैव
निरूप्यत इति । अत्रेदमाकूतम् । नायमात्मेति श्रुतिरितरसाधन-
निषेधपूर्वकं वरणस्य साधनत्वमुक्त्वा वृत्तलभ्यत्वे हेतुत्वं वदन् वरण-

सर्वपदेनानूद्य तस्मिन् ब्रह्माभेद एतदात्म्यपदेन निरूपितः । अग्रे अ-
स्मिन् प्रपाठके तु, यद्वै किञ्चाध्यगीष्टा इत्यादिना नारदोक्ता ऋगा-
दिविद्या अनुद्य नामात्मकब्रह्मत्वं तत्रातिदिश्यते । तथैव मनःप्रभृ-
तिरूपात्मकं जगत्तत्तच्छब्देनानूद्य तत्तदात्मकब्रह्मत्वं तत्रादिदिश्यते ।
अतो यथा कौण्डपायिनां सत्रे मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यग्निहोत्रनाम्ना
प्रकृताग्निहोत्रधर्मास्तत्रादिदिश्यन्ते तथात्र, नामोपास्वेति स यो नाम
ब्रह्मेत्युपास्त इत्यादिवाक्यैर्नामादीञ्जगद्रूपाननूद्य नामादिशब्देस्तत्त-
दात्मकब्रह्मत्वं तेष्वतिदिश्यत इत्यतिदेशादपि हेतोर्ज्ञानप्रकारविशेष
एवाग्रेऽस्मिन् प्रपाठके निरूप्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ उक्तं पूर्वपक्षं सूत्रव्याख्यानेन निर-
स्यन्ति । * तुशब्द इत्यादि * ननु विद्याशब्दो ज्ञानसामान्ये प्रसि-
द्धः । सर्वात्मभावस्वरूपे ज्ञानविशेषे कथं नियम्यत इत्याकाङ्क्षायां
तदुपपादनाय वरणादिश्रुत्येकवाक्यतया प्रकृतश्रुतितात्पर्यं वक्तुं पूर्वं
वरणश्रुतिं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * अस्याम् उक्तायां श्रुतौ वर-
णश्रुत्यविरुद्धं तात्पर्यं तस्माद्वरणश्रुत्यर्थं उच्यत इत्यर्थः । वरणश्रु-
तिस्तु—नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । य-
मेवैष वृणुत तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वामिति मुण्डके
कठवल्ग्यां चास्ति । विवृणुत इति पाठान्तरं चास्ति । * उक्त्वेति *

विषयमप्याह । तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वामिति । तस्य वृत्-
स्यात्मन एष भगवानात्माऽत एव तत्तनूरूपः स जीवात्मा । त-
द्वरणस्यावश्यकत्वज्ञापनाय स्वामिति । सर्वो हि स्वकीयां तनु-
मात्मीयत्वेनात्मत्वेन च वृणुते । तद्विशिष्ट एव भोगान् भुङ्क्ते ।

पादत्रयेणोक्त्वा । * अत एवेति * भगवतो वृतात्मत्वादेव । तथाच
तस्यैष आत्मा सन्नर्थात्तं स्वां तनुं वृणुत इत्यन्वयः । ननु माध्यन्दि-
नानामन्तर्यामिब्राह्मणे यस्यात्मा शरीरमिति सामान्यत आत्ममात्रस्य
ब्रह्मशरीरत्वश्रावणात् कथं वृत्तस्यैव तत्तनूरूपत्वमित्याकाङ्क्षायामा-
हुः । * तद्वरणस्येत्यादि * तथाच यद्यपि तत्र सामान्यत आत्म-
मात्रस्य शरीरत्वं श्रावितं, तथापि य आत्मानमन्तरो यमयतीति नि-
यन्तव्यत्वायैव साधारण्येनैव श्रावितं, न तु स्वकीयत्वकथनपूर्वक-
म् । अतः सर्वेषु शरीरत्वे साधारणेऽपि यं स्वीयत्वेनालोचितवोस्त-
मेव वृणुत इत्यर्थः । विवृणुते इति पाठोऽपि विशेषेण वृणुत इत्यर्थः ।
ननु विवरणपदस्य प्रकाशनार्थकत्वाद्विवृणुत इति पाठोऽयमर्थो न
लप्स्यते, किन्तु ये वृणुते तस्य स्वां तनुं प्रकाशयतीत्येवार्थो लप्स्यत
इति चेन्मैवम् । तस्मिन्नपि पक्षे तनुविवरणालिङ्गेनोक्तस्यार्थस्य ला-
भात् । तथाहि । सर्वेषां जीवानां नाल्येऽप्यत्र ये वृणुत इति विशे-
षकथनाद्वरणायै कश्चिद्विशेषो विवक्षितः । सोऽपि न जीवे साधार-
णशास्त्रीयसाधनजन्मा । पूर्वार्द्धासङ्गत्यापत्तेः । नापि साधनाभाव-
जन्मा । पामरपशुकीटमात्रेषु नदापत्तेः । साधनशास्त्रवैयर्थ्यापत्ते-
श्च । अतोऽन्यथानुपपत्त्या भगवदालोचनजन्मैव वाच्यः । सोऽपि, न
ज्ञानिभक्तसाधारणः । भावभेदानुपपत्तेः । स्वं विवृणुत इत्येतावतैव
चरितार्थ्येन तनुपदवैयर्थ्यापत्तेश्च । अतस्तनुपदानुरोध्यात् साका-
रस्यैव प्रकाशो वक्तव्यः । स तु प्रायो भक्तानामेवेति वरणविषयतया
सुखेनैव भक्तो लप्स्यते । यत्तु केचिदस्मिन् मन्त्रे, यमेव परमात्मान-
मेष विद्वान् वृणुते प्राप्नुमिच्छति तेन वरणेन एष परमात्मा लभ्यो,
नान्येन साधनान्तरेण । नित्योपलब्धस्वभावत्वात् । कीदृशोऽसावा-
त्मलाभ इति, उच्यते । तस्य एष आत्माऽविद्यासंछन्नः स्वां परां

अत एव तैत्तिरीयकोपनिषत्स्वपि ब्रह्मविदाप्नोति परमिति सामा-
न्यतो ब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वाग्निमर्चा विशेषतोऽवदत् । सस्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा यो वेद निहितं गुहायां परमे
व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्युक्तम् ।
एतद् यथा तथाऽऽनन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितमस्माभिः ।

तनुमात्मा तत्त्वस्वरूपं प्रकाशयति । प्रकाशे घटादिरिव विद्यायां
सत्यामाविर्भवतीति मुण्डके व्याचक्रुः । यदपि काठके, यमेव स्व-
मात्मानमेष साधको वृणुते प्रार्थयते तेनैवात्मना वरिष्ठा स्वयमात्मा
लभ्यः ज्ञायते इत्येतत् । निष्कामश्चात्मानमेव प्रार्थयते । आत्मनैवात्म-
लाभ इत्यर्थः । कथं लभ्यत इति । उच्यते । तस्यात्मकामस्यैव आ-
त्मा विवृणुते प्रकाशयति पारमार्थिकीं तनुं स्वां स्वकीयाम् । स्वं
याथार्थ्यमित्यर्थः इति । तत्रापि तनुपदवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वाद् वरणी-
यवरिष्ठोरभेदाङ्गीकाराच्च व्याख्येयविरोधः स्फुट एव । किञ्च । गी-
तायाम् । एवं सततयुक्ता य इत्यर्जुनप्रश्ने भगवता, मय्यावेश्य मनो
ये मामित्युत्तरेण, चतुर्विधा भजन्ते मामिति भजनमुपक्रम्यैव, ज्ञानी
त्वात्मैव मे मतमिति ज्ञानिभक्तस्यैवात्मकत्वकथनेन, तपस्विभ्योऽधि-
को योगीति सन्दर्भे शुष्कज्ञान्यपेक्षया योगिन उत्कर्षमुक्त्वा, श्रद्धा-
वान् भजते यो मां स मे युक्ततमो तम इति भक्तोत्कर्षकथने चा-
स्मदुक्तार्थस्यैवोपोद्बलनाच्च तदसङ्गतम् । अतो विवरणपदस्य प्र-
काशनार्थकत्वपक्षेऽपि तनुप्रकाशलङ्घनं भक्तस्यैव वरणविषयत्वं
निश्चीयत इति तेष्वेव स्वीयत्वं सिद्धयतीति पूर्वोक्तप्रकारे न कश्चि-
द्दोष इति हृदि कृत्योक्तार्थदाढर्याय श्रुत्यन्तरमाहुः । * अत एवेत्या-
दि * । तथाच यदि लाभपदार्थः प्रकाशनरूपः श्रुत्यभिप्रेतः स्यात्त-
दाऽस्यामृच्चि प्राप्तिपदार्थः कामभोगरूपो नाच्येत । अतो न पूर्वोक्त-
ऽर्थे विप्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । एतच्छ्रुतावपि विप्रतिपत्तिश्चेत्तदा पू-
र्वग्रन्थमवलोक्य स निरसनीयेत्याशयेन आहुः । * एतदित्यादि * ।
आनन्दमयाधिकरणे अक्षरादुत्तमस्य रसरूपस्यैव परशब्दार्थत्वेन
निर्णीतत्वात् परमव्योमत्वेन चाक्षरस्य तद्धाम्नो निर्णीतत्वाद्दरणेनै-

य तत्प्राप्तेरपि विचारितत्वास्तथेत्यर्थः । ननु वरणश्रुतिः काठके अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्, अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वदेति प्रश्ने, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिना, एतद्वैवाक्षरं ब्रह्मेति प्रकृत्य पठिता । मुण्डकेऽपि, अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तददृश्यमग्राह्यमित्यक्षरमेवोपक्रम्य पठिता । एवं सति पुरुषोत्तमप्रसङ्गस्य कुत्राप्यदर्शनात् । कथमत्रैवं भगवत्परत्वेन व्याख्यायत इति चेत् । अनवधाय वदसि । काठके सर्ववदवेद्यत्वं परस्यैवोच्यते । तच्च वाच्यवाचकाभेदविवक्षया प्रणवे वक्तुमक्षरपदेन प्रणवं परामृष्य तत्र ब्रह्मत्वमुपासनासाधनत्वाय विधीयते मन्त्रद्वयेन । ततो, न जायते, न म्रियते वेति मन्त्रद्वयेनोपासकस्वरूपमुक्त्वा, अणोरणीयान् महतो महीयानित्यादिमन्त्रद्वयेन तस्य परस्यात्मनो विरुद्धधर्माश्रयत्वादिकमुक्त्वा, तस्य ज्ञानं कथमित्याकाङ्क्षायां, नायमात्मेति पठ्यते । अतो न तद्वन्धः । मुण्डकेऽपि प्रथमे मुण्डके यत्तददृश्यमग्राह्यमित्यादिना सर्वस्वरूपत्वेनाक्षरं प्रस्तुतं, द्वितीयेऽपि, यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गा इति मन्त्रेण तस्मात् सजातीयसृष्टिमुक्त्वा, दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रा ह्यक्षरात्परतः पर इति मन्त्रे पूर्वोक्तादक्षरात् परतः परोऽतिरिक्त उक्तः । तृतीयेऽपि, द्वा सुपर्णेत्यनेनान्तर्यामितया तमेव परामृष्य ततो जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमित्यादिना तद्दर्शनफलमुक्त्वा, ततो ज्ञानप्रसादेनेत्यनेन निष्कलध्यानात्तद्दर्शनमुक्त्वा ततो ज्ञानप्रसादेऽपि न स्वसामर्थ्येन पश्यति किन्तु तत्समार्थ्येनैवेत्याशयेन नायमात्मेत्यादिकं पठ्यते । तेनोभयत्रापि पुरुषोत्तम एव प्रकृत इत्यनवद्यम् । एतदेव गीतायामुपबृंहितम् । द्वाविमौ पुरुषौ लोक इत्यारभ्य, प्रथितः पुरुषोत्तम इत्यन्तेन । ननु तथापि शास्त्रान्तरस्थस्य वाक्यस्य कथमेतच्छेषत्वमिति चेत् । ऐकार्थ्यादिति श्रूमः हानौ तूपायनेति सूत्रे, कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानदृष्टान्तेषु भालुविनां कुशा वानस्पत्या स्थिता मापातेति निगमस्थवाक्यशेषत्वमौदुम्बर्यः कुशा इति शाठ्यायनिवाक्ये सर्वैर्भाष्यकारैराहतम् । जैमिनिना च बाधलक्षणे । अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद् विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति सूत्रे । नानुयाजेष्विति वाक्यस्य, आभावयाऽस्तु श्रौषङ् यज ये यजामहे षण्डितिदूरस्थवाक्यशेषत्वमाहतम् ।

किञ्च पुरुषोत्तमलाभे हेतुभूतं तु भक्तिमार्गे यद्वरणं स्वीयत्वेनाङ्गी-
काररूपं तदेव, न त्वन्यादृशमपीति ज्ञापनायाग्रे वदति, नायमात्मा
बलहीनेन लभ्य इति । बलकार्यं हि प्रभुवशीकरणम् । तच्च,
अहं भक्तपराधीनः, वशे कुर्वन्ति मां भवसेत्यदिवाक्यैर्भक्त्यैवेति
बलशब्देन भक्तिरुच्यते । अन्यथा पूर्ववाक्य एवेतरनिषेधस्य कृ-

तस्मान्नात्र शङ्कालेशः ॥ ननु तथापि तेषु तेषु भक्तेषु वरणमपि त-
त्तदनु रूपमनेकविधमिति रसमार्गीयमेवात्र कथं ग्रहीतुं शक्यत इ-
त्याकाङ्क्षयामाहुः * किञ्चेत्यादि * तथाग्रिमश्रुत्या तथाश्रयणीयमित्य-
र्थः । श्रुतिस्तु मुण्डके, नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्त-
पसो वाप्यालिङ्गादिति । ननु श्रुतौ बलशब्दो वर्तते, न तु भक्तिशब्द
इति कथं तेन तन्निश्चय इत्याकाङ्क्षायां बलशब्देन तत्प्राप्तिमुपपा-
दयन्ति । * बलकार्यमित्यादि * । नच बलशब्दस्य शरीरसामर्थ्ये
प्रयोगदर्शनाद्भक्तौ तस्य लाक्षणिकत्वं स्यादिति शङ्काम् । वशीका-
रके यस्य कस्यापि सामर्थ्ये तत्प्रयोगदर्शनात् । तृतीयस्कन्धे कपि-
लवाक्ये 'बलं मे पश्य मायायाः स्त्रीमय्या जयिनो दिशाम् । या
करोति पदाक्रान्ताद् ऋग्विजृम्भेण केवलमि' ति ऋग्विजृम्भसाम-
र्थ्येऽपि तत्प्रयोगात् । अतः कार्यादिशब्दवत्सापेक्षवृत्तिकत्वात्
सामर्थ्यरूपत्वमादाय तथा प्रयोग इति न लाक्षणिकत्वगन्धोऽपि ।
नचैते वाक्ये गुणावतारस्य विष्णोर्न तु भगवत इति कथमेता-
भ्यां भक्तौ पुरुषोत्तमवशीकारकत्वसिद्धिरिति शङ्क्यम् । एकादश-
स्कन्धीयचतुर्दशाध्याये 'न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्ग-
व । न स्वाध्यायस्तपस्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जितेति' भगवद्वाक्येऽपि
साधयतिना स्ववशीकारस्यैव बोधनादस्यैवार्थस्य सिद्धेः । तद्वा-
क्योपन्यासस्तु स्फुटार्थत्वाद् गुणावतारेऽपि मूलधर्मसमानधर्मता-
बोधनार्थत्वाद्भेदः । ननु तथाप्यत्र भक्तिरूपमेव बलं विवक्षितं, न
इतरद् आत्मनिष्ठाजनितवीर्यादिरूपमित्यत्र किं गमकमित्यत आहुः ।
अन्यथेत्यादि * तथाच पूर्ववाक्योक्तनिषेधेनैव साधनजनितबलस्या-
भावे प्राप्तेऽपि, यः पुनर्बलाभावनिषेधस्तदन्यथानुपपत्तिरेवात्र भक्ते-

तत्त्वात् पुनर्बलाभावनिवेधं न कुर्यात् । वरणमात्रस्य हेतुत्वमुक्त्वा बलस्य तथात्वं च न वदेत् । एतादृशस्य हृदि भगवत्प्राकट्यं भवतीत्याह । एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म धामेति । अस्यार्थस्त्वेष आत्माऽऽत्मनोऽप्यात्मा पुरुषोत्तमो, ब्रह्म अक्षरब्रह्मात्मकं धाम विशते इति धामपदं पुरुषोत्तमस्याक्षरं ब्रह्म सहजं स्थानमिति ज्ञापनार्थमुक्तमन्यथा न वदेत् । तेन तद्दृढये स्वस्थानमाविर्भावयित्वा स्वयं तत्र प्रकटीभवतीति ज्ञाप्यते । प्रकृते श्वेतकेतुपाख्याने परोक्षवादेन ब्रह्माभेदबोधनेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वयोग्यता ज्ञाप्यते । अग्रे तु न ह्येतावतैवाधिष्ठाना-

र्विवक्षितत्वगमिकेत्यर्थः । ननु पूर्ववाक्ये प्रवचनादीनां त्रयाणामेव निषेधो, नेतरेषामिति तत्प्राप्त्यर्थमत्र बलाभावनिवेधाश्च तदनुपपत्तिरित्याकाङ्क्षायां तन्निवारणाय हेत्वन्तरमाहुः । * वरणेत्यादि * तथाच तत्रोत्तरार्द्धे एवकारेण वरणस्यैवात्मलाभहेतुतानिश्चायनात् पूर्वाद्धोक्तानां प्रवचनादीनां जीवकृतयावत्साधनोपलक्षकत्वं सिद्धे बलाभावानुपपत्तितादयस्येप्रस्मिन् बलाभावनिवेधमुखेन बलहेतुताबोधनात्तद्वलं लौकिकमायादिकबलाभ्यामतिरिक्तं भगवदनुग्रहजन्यं पुष्टिमार्गीयमेव ग्राह्यम् । तच्चोक्तरीत्या भक्तिरूपमेवेत्यतः सैवात्र गृह्यते । बलपदस्य सामर्थ्यसामान्ये शक्तत्वेऽप्युक्तयुक्त्या तद्विशेष एवपर्यवसानादित्यर्थः । एवञ्चैतदग्रे प्रमादस्यालिङ्गतपसश्च यो निषेधस्तेनाप्रमादस्य सलिङ्गतपसश्च सहकारिता बोध्यते । तत्राप्रमादो भगवदिच्छानुरूपसेवाकरणादिरूपः । सलिङ्गतपश्च सर्वात्मभावसहितविरहभावरूपं श्रयम् । एतदुत्तरार्द्धमवतार्य व्याकुर्वन्ति । * एतादृशस्येत्यादि * । * तद्दृढये इति * तस्यैवं यतमानस्य हृदये । ननु भवत्वेवं श्रुतिद्वयार्थस्तथापि पूर्वसूत्राभ्यां यदस्यात्मप्रकरणादिना जीवब्रह्माभेदपरत्वमाशङ्कितं तस्य कथं परिहार इत्याकाङ्क्षायां पूर्वस्यास्य च तात्पर्यमाहुः । * प्रकृत इत्यादि * प्रकृते छान्दोग्यस्य आत्मवाक्ये श्वेतकेतुपाख्याने । अन्याथमन्यकथनरूपो यः

त्मकाऽक्षराविर्भावो भवति, पुरुषोत्तमस्य वा । तथा सति ज्ञानिनां सर्वेषां परमाप्तिः स्यान्नत्वेवं, भक्त्वाहमेकया ग्राह्य इत्यादिवाक्यैः, किन्तु भगवदनुग्रहेण भक्तसङ्गेन च भक्तौ सत्यामिति ज्ञापनाय भक्त एव तद्व्योधाधिकारीत्यपि ज्ञापयितुं भक्तस्य नारदस्य भगवदावेशयुक्तस्य सनत्कुमारस्य च संवाद उक्तः । तत्रात्मशब्देन पुरुषोत्तम उच्यते । भक्तिमार्गे तु निरूपधिस्नेहविषयः स एव यतः । स तु सर्वात्मभावैकसमाधिगम्य इति सर्वात्मभाव एव विद्याशब्देनोच्यते । परमकाष्ठापन्नं यद्रस्तु तदेव हि वेदान्तेषु मुख्यत्वेन प्रतिपाद्यम् । अक्षरब्रह्मादिकं तु तद्विभूतिरूपत्वेन तदुपयोगित्वेन मध्यमाधिकारिकफलत्वेन च प्रतिपाद्यते । तेन तत्र विद्याशब्दप्रयोग औपचारिकः, सर्वात्मभाव एव मुख्यः । युक्तं चैतत् । अक्षरविषयिण्या विद्यायाः सकाशात्तत उत्तमविषयिण्यास्तस्या उत्तमत्वम् । एवं सति पूर्वप्रपाठकस्याक्षरप्रकरणत्वा-

परोक्षवादस्तेन जीवस्याक्षरब्रह्माभेदबोधनेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वयोग्यता ज्ञाप्यते । अग्रे तदग्रिमप्रपाठके तु, न ह्येतावन्त्युक्तरीत्या योग्यतामात्रेण न सः, किन्तु भगवदनुग्रहभक्तसङ्गाभ्यां जातायां भक्तौ स इति ज्ञापयितुं तयोः संवाद उक्तस्तस्य च संवादस्य भक्तिमार्गीयलिङ्गवत्तया तथात्वात् तत्रत्यात्मशब्देन तन्मार्गे निरूपधिप्रातिविषयः पुरुषोत्तम एवोच्यते, न जीवात्मा, नाप्यक्षरब्रह्म । पुरुषोत्तमस्तु सर्वात्मभावैकप्राप्य इति स एव सर्वात्मभावो विद्याशब्देनोच्यते । किञ्च परमकाष्ठापन्नमित्याद्युक्तरीत्या वेदान्तस्यापि पुरुषोत्तम एव तात्पर्यम् । यद्यपि मुण्डके, अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इत्यक्षरविद्यायाः परविद्यात्वमुक्तम् । तथाऽप्यग्रे, अक्षरात् परतः पर इति पुरुषस्य ततः परत्वभ्रावणान्तद्विद्यायामेव परविद्यात्वं विश्राम्यतीत्यक्षरविद्यायां नान्तरीयकतया विद्याशब्दप्रयोगः परत्वोपचारादेवेति सर्वात्मभाव एव विद्यापदप्रयोगो मुख्यः । तस्या एव च विद्याया

दुस्तरस्य पुरुषोत्तमप्रकरणत्वात्स्वदेत्वसिद्धिश्चात उक्तन्यायेन वि-
धैवाग्रिमप्रपाठके निरूप्यते, न तु पूर्वोक्तात्मज्ञानप्रकारविशेषः ।
अत्र हेतुमाह । निर्द्धारणादिति । सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमि-
त्युक्त्वा सुखस्वरूपमाह । यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति
भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति । अक्षरपर्यन्तं गणि-
तानन्दत्वात् पुरुषोत्तमस्यैवानन्दमयत्वेन निरवधिसुखात्मकत्वात्
स एव भूमा तस्यैव विजिज्ञासितव्यत्वेन निर्द्धारणादित्यर्थः ।
भूमनो लक्षणमग्रे उच्यते । यत्र नान्यत् पश्यतीत्यादिना । यस्मिन्
सति नान्यत् पश्यतीत्यर्थः । तथा सति सर्वात्मभाववत्तुः प्रभु-

उत्तमत्वम् । एवं सत्युभयत्र प्रतिपाद्यभेदेन प्रकरणभेदात्त्वदुक्तस्य
प्रकरणैक्यस्वरूपस्य भवदभिमतात्मविद्याप्रकारविशेषतासाधकस्य
हेतोरसिद्धिरित्यस्मदभिप्रेतमेवात्राच्यते, न तु त्वदुक्तमित्यर्थः । एवं
प्रकरणभेदे सत्यतिदेशोऽप्यकिञ्चित्कर एव । अतिदेशमात्रेण तदवा-
न्तरभेदत्वस्य काप्यसिद्धत्वादिति । हेतुं व्याकुर्वन्ति । * सुखं त्वेवे-
त्यादि * तथाच पूर्वत्र सदेव सौम्येति सद्रूपमात्मानं प्रकृत्य तदभे-
दज्ञानमुपदिष्टम् । इह तु निरवध्यानन्दरूपं जिज्ञास्यत्वेन निर्द्धारय-
ति । यद्यत्र पूर्वप्रकृत आत्मा बोधनीयः स्यात्तदात्रापूर्वं भूमशब्दं न
घटेत । घटति तु भूमपदम् । अतः शब्दान्तरेण पूर्वस्मादात्मनः स-
काशाद् भूमपदोक्तस्य भेदे सिद्धे विषयभेदान्नात्र पूर्वोक्तं ज्ञानमुच्य-
ते । किन्तु मुख्या सर्वात्मभावरूपैव विद्योच्यते । यद्यपि, सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रवणात्त्रयाणामविनाभावस्तथापि सावधिनिरवधि-
त्वाभ्यामानन्दस्य भेदात् पूर्वत्र गणनापरिच्छिन्नस्यैव तस्य सिद्धिर्न
तु निरवधेः । अतो भूमपदेनात्र तस्यैव निर्द्धारणात् तथेत्यर्थः । ननु
भूमाऽत्र जिज्ञास्यत्वेनोच्यते, तावता सर्वात्मभावः कथं लभ्यत इत्या-
काङ्क्षायामाहुः । भूमन् इत्यादि । तथाच भूमलक्षणस्येन यत्रेति पदेन
पूर्वोक्तरीत्या भूमज्ञानसत्तासूचनास्तज्ज्ञानरूपस्य सर्वात्मभावस्य लाभ
इत्यर्थः । ननु भूमलक्षणे तदितरदर्शनं निषिद्ध्यते । सर्वात्मभाववतां
तु तद् दृश्यते इति कथं तेन तल्लभ इत्यत आहुः । * तथा सतीत्या-

दर्शने सखपि लीलोपयोगिवस्तुदर्शनादिकमनुपपन्नमिति शङ्का
तु, तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत
आत्मनः प्राणा इत्यादिना निरस्ता वेदितव्या । तैः सह लीलां
चिकीर्षतः प्रभुत एव सर्वं सम्पद्यते, न तु भक्तसामर्थ्येनेति भावेन
तदुक्तेः ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

दृश्यते च सर्वात्मभाववतां भक्तानां व्रजसीमन्तिनीप्रभृतीनां
पूर्वमितरविस्मृतिर्भगवत्स्पर्शादिनाग्रे सर्वसामर्थ्यमिति व्यासः स्वा-
नुभवं प्रमाणत्वेनाह । उक्तञ्च श्रीभागवते, ताभिरेव, चित्तं सुखेन
भवताऽपहृतं गृहेषु यन्निर्विशत्युत करावपि गृहकृष्ये, पादौ
पदं न चलत इत्यादिना । तेन ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिरोधान-
मुक्तं भवति । अग्रे तदाविर्भावादिकं स्फुटमेव ॥ ४८ ॥

ननु सनत्कुमारनारदसंवादात्मकमेकं वाक्यम् । तत्रोपक्रमे
मन्त्रविदेवास्मि नात्मविच्छरूतः ह्येवं ते भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोक-
मात्मविदिति, सोऽहं भगवः शोचामीत्यादिना स्वात्मज्ञानस्यैवोपक्र-
मादुपसंहारोऽपि तमादायैवोचितः । अग्रे चेद् आत्मपदानामीश्वर-

दि * । * तथा सतीति * सर्वत्र भूमदर्शने सति । * तैः सहेति *
प्राणादिभिर्महैः सह । तथाच तादृशलीलोपयोगिवदार्थदर्शनं प्रभु-
सामर्थ्यकारितम् । भगवदिच्छाया एव तथात्वात् । न तु स्वकृतम-
तस्तेषां भगवदेकद्रष्टृत्वं निर्बाधमतः सुखेन तल्लक्षणात्सर्वात्मभाव-
लाभ इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ शब्दनान्यादर्शनं साधयित्वा प्रत्यक्षेणापि साधयती-
त्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * दृश्यते इत्यादि * । * स्वानुभवमिति *
स्वयं समाधानुभूतम् । शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ ४८ ॥

परत्वं स्याद्वाक्यभेद उपक्रमविरोधश्च स्यात् तस्माद्वाक्यानुरोधात्
पूर्वज्ञानप्रकारविशेष एवायमिति मन्तव्यमित्यत उत्तरं पठति ॥

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

नैवं वाक्यानुरोधाद्वरणेन सर्वात्मभावलिङ्गभूयस्त्वं बाधित-
व्यम् । वाक्यापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोर्वलीयस्त्वात् । एतद्वलीयस्त्वं
तु, श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्य-
मिति जैमिनीयसूत्रे सिद्धम् । प्रकृत इतरसाधननिषेधपूर्वकं, य-
मेवैष दृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा दृणुते तनुं स्वामिति श्रुति-

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः । सूत्रमवतारयन्ति । * न-
न्धित्यादि * । ननु मास्त्वस्य पूर्वप्रकरणशेषत्वम्, तथाप्यस्य प्रपा-
ठकस्यान्तमेकवाक्यत्वं तु निःसन्दिग्धम् । विषयभेदाभावात् । तत्र
षोपक्रमे सोऽहं भगव इत्यादिनात्मैव पृष्ठः । उपक्रमश्चासञ्जातवि-
रोधत्वादुपसंहारात् प्रबल इति पूर्वमन्त्रे स्थितम् । अत उपसंहारोऽ-
प्युपक्रममादायैव नेतुमुचित इति तत्रत्या आत्मशब्दास्तत्परा एव
युक्ताः । अग्रे चेद्, अथात आत्मादेश इत्यादीनामात्मपदानामीश्वरपर-
त्वं स्यात् तदा ऐकार्थ्याभावादथात आत्मादेश इत्यादिकं भिन्नं वा-
क्यं स्यादुपक्रमविरोधश्च स्यादत उपक्रमगतात्मवाक्यानुरोधात् पू-
र्वप्रकरणोक्तो ज्ञानस्य प्रकारकविशेष एवायमिति मन्तव्यम् । किञ्च
अत्र हि वरणीलिङ्गं सर्वात्मभावो न भूमलक्षणवाक्यमात्रेण सिद्ध्य-
ति, येन प्रकरणमनादृत्य स गृह्यते । किन्तु तदारभ्य, आत्मन एवेदं
सर्वमित्यन्तेन । अतः सन्दर्भो यथा सर्वात्मभावबोधकमघान्तरप्रकर-
णं, तथा प्रपाठकः सर्व आत्मबोधकं महाप्रकरणमतो भूमलक्षण-
वाक्यस्य सन्दिग्धत्वात् प्रपाठकरूपं महाप्रकरणमेवानुसर्तव्यमि-
त्यत उत्तरं सूत्रं पठतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * नैषमित्यादि * ।
* भूयस्त्वमिति । परमात्कर्षः । तत्र किं श्रुत्यादिकमित्यपेक्षायां पूर्व
श्रुतेरुक्तत्वात्तां स्मारयन्तो लिङ्गं स्फुटीकुर्वन्ति । * प्रकृते इत्यादि* ।
अथमर्थः । सत्यमिदमात्मबोधकमन्तमेकं वाक्यम् । उपक्रमश्च बली-

वरणमात्रलभ्यत्वमाह । एतदग्रे च नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इत्यु-
पक्रम्यैतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वाँस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधा-
मेति श्रुतिः पठ्यते । एतच्च, विद्यैव तु निर्द्वारणादिसत्र निरू-
पितम् । अपरञ्च, नात्मविदुः तरति शोकमात्मविदितिनारदवा-
क्यानुवादयोरात्मपदमुत्तमप्रज्ञात्मकेन लिङ्गेन पुरुषोत्तमपरमिति

यान्, तथापि स नाश्वप्रतिग्रहेष्टिवाक्य इव निःसन्दिग्धः । तत्रत्या-
त्मपदस्य जीवाक्षरपुरुषोत्तमसाधारण्यात् । तथा सति तत्र को वा
ग्राह्य इति विमर्शो नारदस्य शोकतारकात्मज्ञानार्थे प्रष्टुं प्रवृत्तत्वेन
तादृश एवात्मा ग्राह्यः । स च निरवधिसुखरूपत्वात् पुरुषोत्तम एव ।
न जीवो, नाप्यक्षरम् । आद्यस्य दुःखित्वादन्यस्य गणितानन्दत्वात् ।
अतो निरवधिसुखरूपात्माभिधायिका या भूमश्रुतिः सा वाक्याद्
बलीयसी । बुभुत्सितात्मस्वरूपनिर्णायकत्वात् । किञ्च । आत्मलाभा-
न्न परं विद्यत इति श्रुत्यन्तरे आत्मलाभस्य परमलाभत्वध्यावणाच्छोक-
तारकोऽप्यात्मा लभ्यमान एव शोकं तारयति, न त्वलभ्यमानः ।
लाभश्च न ज्ञानमात्रम् । किन्तु स्वाधीनतापुरस्कृतम् । प्रकृते च
यदा वै सुखं लभत इत्यादिकथनाल्लभ्यमानस्यैव निरवधिसुखरूप-
स्य भूमः शोकतारकत्वमभिसंहितम् । तस्य च, इतरनिषेधेत्याद्यु-
क्तीत्या वरणश्रुतिस्तन्मात्रलभ्यत्वमाह । एतदग्रे च नायमात्मेति
भक्तिलभ्यत्वबाधिका श्रुतिः पठ्यते । अत आत्मज्ञानस्य ज्ञायमान-
स्यात्मनो वा शोकतारकत्वसम्पादिका, लभत इति लाभश्रुतीञ्च ता-
दृशी । तथा, यमेवैष इति श्रुतिर्वरणमात्रलभ्यत्वमात्मन आह । तद्-
ग्रिमा च भक्त्यादिलभ्यत्वम् । तानि च वरणस्यैव व्यापारभूतानि
एतदग्रे पुरुषोत्तमस्य लिङ्गम् । पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वन-
न्यश्रेतिगीतावाक्यात् । एतद्विद्वाँ, चकाराद् भूमादिश्रुतिः । उभयज्ञपि,
विद्यैवेति सूत्रे निरूपितम् । अत्र श्रुतिबोधको ग्रन्थः प्रायस्स्फुटित इति
प्रतिभाति । पूर्वोक्तस्य लिङ्गस्य श्रुत्यन्तरस्यत्वात् प्रकृतसन्दर्भस्य
लिङ्गं दर्शयन्ति * अपरञ्चेति * । * नारदवाक्यानुवादयोरिति * ।
नारदवाक्ये तदनुवादे च । * उक्तप्रज्ञात्मकेनेति * अस्ति भगवो

ज्ञायते । स हि सर्वेभ्य उत्तमोऽतो ब्रह्मेत् पास्यत्वेन सनत्कुमारो-
क्तप्रतिरूपं ततस्ततो भूयोऽस्तीत्यपृच्छत् । अन्ते सर्वाधिकत्वेन
सुखात्मकत्वेन भूमानं श्रुत्वा तथा नापृच्छत् किन्तु तत्प्राप्त्यर्थम् ।
असार्था कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यपृच्छत् । तदा सर्वात्मभाववत्त्वेव
प्रतिष्ठित इत्याशयेन सर्वात्मभावलिङ्गात्मकं भावं, स एवाधस्ताद्
इत्यादिनोक्तवान् ॥ ४९ ॥

नन्वेतया श्रुत्या न सर्वात्मभावलिङ्गात्मको भाव उच्यते,
किन्तु व्यापकत्वेन सर्वरूपत्वेन स्वभिन्नाधिकरणाभावात् ।
प्रतिष्ठितत्वमेवोच्यत इत्यत उत्तरं पठति ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृक्त्ववद् दृष्टश्च

तदुक्तम् ॥ ५० ॥

नाम्नो भूय इत्यादिरूपाधिक्यप्रश्नात्मकेन । एतदेव विभजन्ते ।
* स हीत्यादि * । स पुरुषोत्तमो हि निश्चयेन । स उत्तमः पुरुष
इति श्रुतेरतोऽस्मि लोके वेदे चेति स्मृतेः सर्वेभ्यो नामादिप्राणपर्य-
न्तेभ्योऽक्षराच्चोत्तमः । अतो नामाद्याऽऽशान्तेषु ब्रह्मेत्युपास्यत्वेन क-
थनात् । सनत्कुमारोक्तप्रतिरूपं = सनत्कुमारेण, नाम्नो वा घ भूयो-
ऽस्तीत्याद्युक्ते तन्मे भवितु भगवानित्येवं तल्लक्षितरूपम् । ततस्ततो
भूयोऽस्तीति ज्ञात्वा अपृच्छत् । अन्ते पश्चात् सर्वाधिकं भूमानं श्रुत्वा,
तथा, अस्ति ततोऽपि भूय ? इत्येवं नापृच्छत्, किन्तु तदधिष्ठानम-
पृच्छत् । तथाचैतत्प्रश्नद्वयसामर्थ्येनाप्युपक्रमगतमात्मपदं पुरुषोत्तम-
परमिति निश्चीयते । वाक्याल्लिङ्गस्यापि बलीयस्त्वादित्यर्थः ।
नन्वस्त्वात्मपदं पुरुषोत्तमपरं, तथापि विवक्षितसर्वात्मभावबोधक-
स्यान्नादर्शनात् कथं न तद्वयस्त्वबाध इत्यत आहुः * तदेत्यादि *
तथाच द्वितीयप्रश्नोत्तरे सर्वात्मभावलिङ्गस्य दर्शनात् तदबाध इ-
त्यर्थः । एतेनावश्यकोपपत्तिरत्र वाक्यतात्पर्यनिर्णायिकेत्युक्तम् ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ सूत्र-
मवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । तथाच पूर्वमुपक्रमगतवाक्य-

भूमस्वरूपं श्रुत्वा स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति प्रश्ने स्वे महिम्नीत्युत्तरम् । तदर्थस्तु स्वीयत्वेन वृते भक्ते यो महिम-
रूपः सर्वात्मभावस्तस्मिन्निति स्वरूपात्मके महिम्नीति वा । भग-
वदात्मकत्वात् सर्वात्मभावस्य । तदितरस्य साक्षात्पुरुषोत्तमाप्रा-
पकत्वादस्यैव तत्प्रापकत्वात् परमकाष्ठापन्नमहित्वरूपोऽयमेव भावः
इति महिमशब्देनोच्यते । स तु विप्रयोगभावोदये सत्येव सम्यग्
ज्ञातो भवति व्यभिचारिभावैः । ते त्वनियतस्वभावा इति ज्ञाप-

बलेन प्रत्यक्षस्थाने तस्य वाक्यस्य सन्दिग्धार्थत्वादुपसंहारगतत्वे-
प्यसन्दिग्धाभ्यां ततः प्रबलाभ्यां श्रुतिलिङ्गाभ्यामेतद्वाक्यार्थनिर्ण-
येनात्र ताभ्यामात्मपदस्य पुरुषोत्तमपरत्वेऽप्येतया द्वितीयप्रश्नश्रुत्या
यत् सर्वात्मभावसमर्थनं तन्न युक्तम् । तदुत्तरश्रुतौ पुरुषोत्तमस्य
स्वप्रतिष्ठताया एव सिद्ध्या भवदुक्तसर्वात्मभाववद्भक्तस्याधिकरण-
ताया असिद्धौ सर्वात्मभावस्यात्र प्रतिपत्तुमशक्यत्वादित्याशङ्क-
यामिदं सूत्रं पठतीत्यर्थः । उक्ताशङ्कानिवारकं सूत्रं हेतुमुक्तश्रुत-
विचारमुखेन व्याकुर्वन्ति । * भूमेत्यादि । * यदुक्तमत्र सर्वात्मभा-
वलिङ्गात्मको भावो नोच्यत इति । तन्न । यतोऽत्र भूमस्वरूपश्रव-
णानन्तरं तदाधारप्रश्ने सनत्कुमारेण स्वे महिम्नीत्युत्तरमुक्तम् ।

तत्र स्वपदस्यात्मीयवाचकत्वे स्वीयत्वेन वृत्तो यो भ-
क्तस्तन्निष्ठो यो महिमा सर्वात्मभावरूप उत्कर्षस्तस्मिन्नित्यर्थो भ-
वति । यदि च स्वपदमात्मवाचकं, तदा स्वरूपात्मके महिम्नीत्यर्थो
भवति । स च महिमा सर्वात्मभाव एवेत्युभयथापि तस्य महिम्नो
भगवत्स्वरूपात्मकत्वात्स्वपदेन विरुद्ध्यते । न च तस्य स्वरूपात्मकत्वे
कथं महिमरूपत्वमिति शङ्कनीयम् । सेतुत्ववदुपपत्तः तदितरस्य
पुरुषोत्तमभिन्नस्य तत्प्रापकत्वाभावादस्य तदात्मकभावस्यैव तत्प्रा-
पकत्वादयमेव सर्वोत्कृष्ट इत्ययमेव महिमपदेनोच्यते । स तु विप्र-
योगभावोदये सत्येव सम्यक् परमत्वेन रूपेण व्यभिचारिभावैर्ज्ञातो
भवति । ते त्वनियतस्वभावा इति ज्ञापयितुं, त्रिविधाः, तद्देशाऽह-
ङ्कुरादेशात्मादेशरूपास्तिस्रो विधास्तस्य भावस्य ज्ञापकाः प्रकारास्ता-

यितुं त्रिविधाः । स एवाधस्तादित्यादिना, आत्मैवेदः सर्वमित्यन्तेन निरूप्य भूमप्रतिष्ठाधिकरणप्रश्ने यदुत्तरितं स्वे महिम्नीति तमेवानुबध्नाति, स वा एष इत्यनेन तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् । एवं सति त्वदुक्तमन्यत्राप्रतिष्ठितत्वं चेदिह प्रतिपाद्यं स्यात् तदोक्तरीत्याऽनुबन्धं न कुर्यादहङ्कारादेशादिकं च न कुर्यादुक्तप्रश्नोत्तरं स्वाऽन्यवस्त्वभावान्न क्वापीत्येव वदेत् । तस्मादस्मदुक्त

स्त्रीन् प्रकारान् स एवाधस्तादित्यारभ्यात्मैवेदं सर्वमित्यन्तेन निरूप्य भूमप्रतिष्ठाप्रश्ने यदुत्तरितं महिम्नीति तं महिमपदोक्तं भावमेवानुबध्नाति, स एष एष इति तच्छब्दस्योक्तमहिमपरामर्शित्वात् तस्मिन् अक्ते एवं पश्यन्नित्यादिना तत्कर्मकदर्शनादिकर्तृताबोधनेन तद्भाववैशिष्ट्यं बोधयैस्तमेव भावं महिमपदेऽनुपज्जयति । तथाच, अनुबध्नातीत्यनुबन्धः पचाद्यच् । पूर्वं स्वपदेनार्थबलेन वा उक्तं भावमनुलक्षीकृत्य बध्नाति नियमयतीत्यनुबन्धः, स एष एवं पश्यन्निति वाक्यस्थः । स इति पूर्वपरामर्शः । आदिपदेन त्रिविधभावबोधकाः पश्यदादयो धर्माः । स च तदादयश्चेत्यनुबन्धादयः । ब्रह्मः । तेभ्योऽनुबन्धादिभ्यश्चतुर्भ्यो हेतुभ्यः सर्वात्मभाव एव दृढीक्रियत इति तस्य न बाध इति सूत्रे योजना । न बाध इति पूर्वसूत्रस्यमत्राप्यनुपज्जते, वस्तुतस्त्वत्र, प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदिति दृष्टान्तबोधितं भावपृथक्त्वमेव साध्यम् । तथाच प्रज्ञान्तरस्य यथा पृथक्त्वमस्ति तथाऽस्य भावस्यापि पृथक्त्वम् । यदि हि स्वे महिम्नीत्यत्रान्यत्राप्रतिष्ठितत्वादिकमभिप्रेतं स्याद्, न भावपृथक्त्वं तदानुबन्धादिकं न कुर्यात् । करोति च तदतस्तथेत्यर्थः । पृथक्त्वप्रकारश्चात्रे भाष्य एव मुमुक्षुभक्त्येत्यादिरूपे तद्विवरणं स्फुटः । एवं स्वोक्तं व्यवस्थाप्य परोक्तं दूषयन्ति । * एवं सतीत्यादि * । * एवं सतीति * अनुबन्धादिस्वरूपविचारेणोक्तरीत्या श्रुतेः सामञ्जस्ये सति । एवं सतीत्यस्य तस्मादित्यनेन सम्बन्धः । तथाचैवं श्रुतिसामञ्जस्ये सति तस्मात् । अनुबन्धकरणाहङ्कारादेशादिकरण-नक्वापीत्यवदनरूपाद्धेतुत्रयात् तथेत्यर्थः । ननूक्तहेतुत्रयाद् यद्यपि पूर्वपक्ष्यभिमतं बाध्यते, तथापि त्रिविधभावैः सिद्धान्त्यभिमतं कथं सिध्यतीत्याकाङ्क्षा-

एव मार्गोऽनुसर्त्तव्यः । आदिपदात् त्रिविधा ये भावा उक्तास्ते-
षामपि स्वरूपमेवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्निति क्रमेण य-
न्निरूपितं तदुच्यते । पूर्वं ह्यतिविगाढभावेन तदितरास्फूर्स्या तमेव
सर्वत्र पश्यति । एतदेवोक्तमेवं पश्यन्नित्यनेन । ततः किञ्चिद्वाह्या-
नुसन्धानेऽहङ्कारादेशो भवति । स त्वहमेव सर्वतः स्वकृतिसाम-
र्थ्येन तं प्रकटीकरिष्य इति मनुते । करोति च तथा । अत एवान्वे-
षणगुणगाने कृते ताभिः । एतदेवोक्तमेवं मन्वान इत्यनेन । ततो
निरूपधिस्नेहविषयः पुरुषोत्तम आत्मशब्देनोच्यते इति तदादेशो
भवति । तदा पूर्वकृतस्वसाधनवैफल्यज्ञानेनातिदैन्ययुक्तसहजस्नेहज-
विविधभाववान् भवति । तदेतदुक्तमेवं विजानन्नित्यनेन । अत
एवोपसर्ग उक्तः । ततोऽतिदैन्येनाविर्भावे सति या अवस्थास्ता
निरूपिता आत्मरतिरित्यादिना । अत्रात्मशब्दाः पुरुषोत्तमवाच-
का ज्ञेयाः । अन्यथौपचारिकत्वं स्यात् । मुख्ये सम्भवति तस्या-
युक्तत्वात् । ननु सर्वात्मभावस्यापि मुक्तौ पर्यवसानमुत नेति

यामादिपदोक्तानां स्वरूपं व्याख्यातुं प्रतिजानते । * आदीत्यादि *
* तदुच्यत इति * तद् व्याख्यायते । व्याकुर्वन्ति । * पूर्वमित्यादि *
* एतदेवेति * एतादृशं दर्शनमेव । * स त्विति * अहङ्कारादेश-
श्चास्तु । तथाचाहङ्कारादेशोक्तरीत्या स्वभाने स्वस्मिन् सामर्थ्यवि-
शेषभानादहमेव सर्वैः प्रकारैः स्वसामर्थ्येन तं प्रकटीकरिष्य इति
मनुत इत्यादिकयाऽनया फक्किकयाऽहङ्कारादेशफलमुक्तं प्रामाणिक-
त्वाय परिचायितं च । ततो निरूपधीत्यादिना चात्मादेशभानफल-
मुक्तम् । एवं विधात्रयोक्तानां स्वरूपं व्याख्यायाग्रिमग्रन्थं योजय-
न्ति । * ततोऽतिदैन्य इत्यादि * सूत्रांशमवतारयन्ति । * नन्वि-
त्यादि * ननूक्तयुक्तिभिरत्र भवतु सर्वात्मभावस्तथाप्यत्र फलत्वेन
सर्वग्रन्थिप्रविमोक्षस्यैवोक्तत्वात्तस्य च, मिद्यते हृदयग्रन्थिरिति ध्रु-

संशयनिरासाय दृष्टान्तमाह, प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदिति । मुमुक्षुभक्तस्य स्वेष्टदातृत्वेन भगवद्विषयिणी या प्रज्ञा सा सर्वात्मभाववद्भक्तप्रज्ञा-
तः प्रज्ञान्तरमित्युच्यते । तच्च कर्मज्ञानं तदितरभक्तप्रज्ञाभ्यः पार्थ-
क्येन तदिष्टमेव साधयति । तथा सर्वात्मभाववतो भक्तस्य यत्प्र-
कारिका भगवद्विषयिणी प्रज्ञा तमेव प्रकारं स भावः साधयति
नान्यमिति न मुक्तौ पर्यवसानमित्यर्थः । अत्र व्यासः स्वानुभवं
प्रमाणत्वेनाह । दृष्टश्चेति । उक्तभाववतो भक्तस्य प्रभुस्वरूपदर्शना-
द्यतिरिक्तफलाभावोऽस्माभिरेव दृष्ट इत्यर्थः । एतादृशा अनेके
दृष्टा इति नैकस्य नाम गृहीतम् । अत्र शब्दमपि प्रमाणमाह ।
तदुक्तमिति । भगवतेति शेषः । श्रीभागवते दुर्वाससं प्रति, अहं भक्त-
पराधीन इत्युपक्रम्य, वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं
यथेति । यो हि यद्वशीकृतः स तदिच्छानुरूपमेव करोत्यतो न

त्यन्तरम्भारस्येन परावरदर्शनस्य यत्फलं तस्यैवात्र ग्राह्यत्वात्तस्य
च, तमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्यादिश्रुत्यन्तरेषु मुक्तिरूपस्यैव सि-
द्धत्वादस्य भावस्यापि मुक्तावेव पर्यवसानमिति फलतो न कश्चि-
द्विशेषः । अथ, न, तदोक्तस्य फलवाक्यस्य विरोध इत्यस्यापि फ-
लबलेन पूर्वज्ञानविशेषत्वमेवादत्तव्यमिति शङ्कानिरासाय दृष्टान्त-
माहृत्यर्थः । दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति । * मुमुक्षुभक्तस्येत्यादि * तथाच
अन्या प्रज्ञा प्रज्ञान्तरं, तत्कृतं पृथक्त्वं प्राज्ञान्तरपृथक्त्वम् । षष्ठ्यर्थे
घतिः । अतः प्राज्ञान्तरफलस्यैवैतत्फलस्यापि पृथक्त्वमेवेति नैतस्य
बाध इत्यर्थः । नच फलोक्तिविरोधः । दर्शनस्य प्रागेव जातत्वेन
अविद्याकामकर्मजन्यहृदयग्रन्थिभेदस्य प्रागेव जातत्वादत्र ततो
ऽतिरिक्तस्यैव फलस्य सर्वेषाम् एकत्वपर्यन्ताशास्यत्वरूपाणां ग्र-
न्थिनां प्रकृष्टो विलक्षणो यो मोक्षः पुनस्तदनुद्भवरूपस्तस्याभिप्रेत-
त्वेनाविरोधात् । अग्रिमशेषद्वयमवतारयन्ति । * अत्र व्यास इत्या-
दि * । * अत्र शब्दमित्यादि च * । तादृशां मुक्तिपर्यन्तानिच्छां

सायुज्यादिदानं, किन्तु भजनानन्ददानमेव । तेषां मुक्त्यनिच्छा तु,
“मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् । नेच्छन्ति सेवया पू-
र्णाः कुतोऽन्यत् कालविप्लुतम् । स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थ-
दर्शिनः । सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न
गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जना’इत्यादिवाक्यसहस्रैर्निर्णीयते ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि

लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

ननु नान्यत् पश्यतीत्यारभ्य सर्वस्य प्रपाठकस्य सर्वात्मभाव-
निरूपकत्वोक्तिरनुपपन्ना । अत एवात्मपदानां पुरुषोत्तमपरत्वो-
क्तिश्च । यतस्तस्य मुक्तावपि कामाभावः प्रतिपाद्यते । अत्र तु तस्य
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतिः पठ्यते । एवं सति न
तन्निरूपणमत्रेति वा वाच्यं, तद्भाववतोऽप्यन्यकामवत्त्वमिति वा ।
द्वितीयस्योक्तप्रमाणपराहतत्वेनाद्यपक्ष एवाश्रयणीय इति पूर्वपक्षं
निरस्यति । नेति । तत्र हेतुमाह । सामान्यादप्युपलब्धेरिति । त-

निगमयितुमाहुः । * तेषां मुक्त्यनिच्छेत्यादि * । तथाच ज्ञानमा-
गीयभगवद्दर्शने हृदयग्रन्थिभेदनं नानाविधवृत्त्यनुदयरूपम् । अत्र
तु सर्वग्रन्थीनां प्रविमोक्षो भगवद्विषयकनानावृत्त्युदयेऽपि एकत्वपर्य-
न्तानिच्छारूप इति दर्शनभेदात् फलभेदस्तत्क्रतुन्यायादप्युपन्न
इत्यर्थः ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ सूत्रमव-
तारयन्ति । * नन्वित्यादि * । * प्रतिपाद्यत इति * । श्रीभागवते
कपिलादिवाक्यैः प्रतिपाद्यते । * अत्र त्विति * श्रौते सनत्कुमारवा-
क्ये तु । * एवं सतीति * स्मृतिभृत्योर्विरोधे सति । * उक्तप्रमा-
णपराहतत्वेनेति * । उक्तस्मृतिवाक्यपराहतत्वेन । व्याकुर्वन्ति ।
* नेतीत्यादि * । * नेति * । यदुक्तमत्र सर्वात्मभावो नोच्यत

त्समानधर्मयोगादपि तत्प्रयोगः श्रुतावुपलभ्यतेऽनेकशो यतः । प्र-
कृतेऽपि विविधानां लोकानां विविधसुखप्रधानत्वाद्भगवत्सम्बन्धि-
षु सर्वेषु सुखेषु कामचारो भवतीति श्रुतेरर्थो ज्ञेयः । ननु यथा-
श्रुत एवार्थोऽस्तु तत्राह । न हि लोकापत्तिरिति । सर्वात्मभाववत्
इति प्रकरणाद्, नान्यत् पश्यतीत्यादिधर्मविशिष्टस्यात्मनः प्राणा-
दिसर्ववतो लोकसम्बन्धो युक्तिसहोऽपि नेति ज्ञापनाय हिशब्दः ।
किञ्च । एतदग्रे, न पश्यो मृत्युं पश्यतीति श्रुत्या यथा
मृत्युनिषेधः क्रियते तथात्मन एवेदं सर्वमिति श्रुत्यैवकारेणात्माति-
रिक्तव्यवच्छेदः क्रियत इति मृत्युवल्लोकोऽपि न सम्बन्ध्यत इत्या-
ह । मृत्युवदिति । तत्र रोगादीनामपि दर्शननिषेधे सत्यपि मृत्यो-
रेव यन्निर्दर्शनमुक्तं तेन भक्तानां लोकान्तरसम्बन्धस्तत्तुल्य इति
ज्ञाप्यतेऽत एव, नोत दुःखमिति दुःखसामान्यनिषेधोऽग्रे कृतः ॥५१॥

इति, तत्र युक्तमित्यर्थः । हेतुं विवृण्वन्ति । * तदित्यादि * । * अने-
कश इति * । यथा, अजामेकामित्यत्र, सृष्टीरुपदधातीत्यादौ च ।
तथाच यत एवम् अतः प्रकृते कामचारवाक्येऽपि विविधानां वि-
विधसुखप्रधानत्वात्तेन साधर्म्येण भगवत्सम्बन्धिषु पूर्वोक्तेषु रति-
क्रीडादिषु सुखरूपेषु पदार्थेषु लोकपदप्रयोग इति तेषु कामचारो
भवतीति श्रुतेरर्थो ज्ञेयो न नामादिलोकपरः । भगवत्सम्बन्धिनस्तु
सर्वात्मभाववत् इष्टा, एतद्विज्ञास्तु मुक्तिपर्यन्त नेष्टा इति नैतेनात्र
सर्वात्मभावाभावः शक्यशङ्कः इत्यर्थः । यथाश्रुतार्थस्याग्रहणे युक्ति-
बोधनाय दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति । * किञ्चेत्यादि * । * अतिरिक्तव्य-
वच्छेद इति * । प्रापञ्चिकसर्वव्यवच्छेदः । सूत्रे मृत्युवदिति पृष्ठ्य-
र्थं वतिः । तथाच मृत्योरिव लोकानामप्यापत्तिर्नैत्यर्थः । अन्यद्विहा-
यैतस्यैव कथनेन यत् सूच्यते तत्, तत्र गमकं चाहुः । * तत्रे-
त्यादि * ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्व-

ऽनुबन्धः ५२ ॥

अत्र हेत्वन्तरमाहाऽस्मिन्नेव श्लोके, सर्वमाप्नोति सर्वश इति परेण पदेन शब्दस्य श्रुतिवाक्यस्यात्मन एवेदः सर्वमिति यत् पूर्वोक्तं श्रुतिवाक्यं तद्विधतैव प्रतीयते इति न लोकसम्बन्धो वक्तुं शक्य इत्यर्थः । नन्वात्मन एवेदः सर्वमिति यत् पूर्वं श्रुतिवाक्यं तेनैवैतदर्थलाभे पुनस्तदुक्तिर्नोचितेसाशङ्कायां तत्र हेतुमाह । तु-
शब्दः शृङ्खलानिरासे । भूयस्त्वाद्धेतोः । उक्तेऽर्थे हेतूनां बाहुल्ये तदाढ्यं भवतीत्याशयेनोक्तार्थस्यैव श्लोकेनानुबन्धः कृत इत्यर्थः । अथवा भूयःपदमाधिक्यार्थकम् । तथाच स्वकृतसाधनसाधित-
फलापेक्षया स्वयमुद्यम्य भगवता साधितफले निरवधिरुत्कर्ष इति

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वानुबन्धः ॥ एतत्सूत्रप्र-
योजनमाहुः । * अत्रेत्यादि * । लोकापत्यभावरूपस्यार्थस्य ग्राह्य-
त्वे, न पश्य इति श्लोकस्य हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः । तमेव हेतुं सूत्रव्या-
ख्यानेन व्याकुर्वन्ति । * सर्वमित्यादि * । एतच्छ्लोकस्येति परेण
तुरीयेण सर्वमाप्नोति सर्वश इत्यनेन पादेन, शब्दस्य सर्वेषु लोकेषु
कामचारो भवतीत्यस्य, श्रुतिवाक्यस्य ताद्विध्यम्, आत्मन एवेदः
सर्वमित्येवं रूपं यत् श्लोकात् पूर्वं श्रुतिवाक्यं तद्विधता तत्समानार्थ-
कत्वमेव प्रतीयते। एतस्य पश्यश्लोकस्य तदेव श्लोक इत्यनेन पूर्वोक्त-
सर्वार्थसंग्राहकतयोक्तत्वात् पूर्वं चात्मन एव सर्वस्य निगमितत्वात्
सर्वैः प्रकारैरात्मन एव पूर्वोक्तं सर्वमाप्नोतीत्यर्थस्य सिद्धेर्न प्रापञ्चिक-
श्लोकसम्बन्धो वक्तुं शक्य इत्यर्थः । सूत्रशेषमवतार्य व्याकुर्वन्ति ।
शब्द इत्यादि * । * अनुबन्धः कृत इति * । अनु पूर्वोक्तं लक्ष्यीकृ-
त्य बध्यते सम्बन्ध्यत इत्यनुबन्धः स कृतः। सामासव्याससाधारणस्य
लोके विदुषामिष्टत्वादेनेन श्लोकेन कृत इत्यर्थः । उक्तीत्या व्या-
ख्याने अपुण्यार्थत्वमित्यरुच्यार्थान्तरमस्याहुः । * अथवेत्यादि * ।

ज्ञापनाय पुनः श्लोकेन तथेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

उक्तेऽर्थे श्रुत्यन्तरसम्मतमप्याह । एके शाखिनस्तैत्तिरीयाः शरीरे भक्तशरीरे हृदयाकाश इति यावत् तत्रात्मनो भगवतो भावादाविर्भावात् तेन सह सर्वकामोपभोगं वदन्तीं श्रुतिं पठन्ति । सख्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽनुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति । अत्रोपक्रमे ब्रह्मविद् आप्नोति परमिति श्रुतिरक्षरब्रह्मविदः परब्रह्माप्राप्तिं सामान्यत उक्त्वा विशेषतः कथनार्थं, तदेषाऽभ्युक्तेति वाक्यं तद् ब्रह्म

* तथेति * । अनुबन्धः ॥ ५२ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ सूत्रप्रयोजनमुक्त्वा व्याकुर्वन्ति ।

* एके इत्यादि * । भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम् । एवमनेनाधिकरणेनाविहितभक्तिरूपस्य सर्वात्मभावस्य स्वरूपं तस्य सर्वेभ्यः साधनेभ्य उत्कृष्टत्वं तत्फलं च निर्धारितम् ॥

शाङ्करे भास्करीये च भाष्ये इदं नवसूत्रमेकमधिकरणम् । तत्र चाग्निरहस्ये, नैव वा इदमग्रे सदासीदित्यस्मिन् ब्राह्मणे मनोऽधिकृत्य, षड्विंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चित इति यद्वाक्यं तद्विचार्य तेषामग्नीनां न क्रियामयत्वं किन्तु विद्यामयत्वमेवेति सिद्धान्तितम् ॥ ५३ ॥

रामानुजाचार्यमते त्विदमेकसूत्रम् । तत्र, तैत्तिरीयमहानारायणोपनिषत्स्थः, सहस्रशीर्षं देवमिति सर्वोऽनुवाको विषयवाक्यम् । तत्र किं पूर्वानुवाके, दहरं विपापमिति यद्दहरोपासनं विहितं तद्विषयो निर्द्धार्यत उत सर्ववेदान्तोदितपरविद्योपासनानां विषय इति संशये, दहरोपास्यविशेष एव निर्द्धार्यते प्रकरणात् । पूर्वस्मिन्ननुवाके दहरं परवेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यस्थम् । तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यमिति दहरविद्या प्रकृता । अस्मिन्वानुवाके, पञ्चकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखमि-

प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्यैषा वक्ष्यमाणा ऋक् परब्रह्मविद्भिरुक्तेत्यु-
क्तैव मुक्तवती सखं ज्ञानमिति । परब्रह्मस्वरूपमनुभवैकवेद्यं न
शब्दादिभिर्वेद्यमिति ज्ञापनाय स्वयं तत्तत्त्वप्रतिपादिकाप्यन्यमुखेन
उक्तवती । अत्र ब्रह्मणा सह सर्वकामोपभोग उक्त इत्येतदेकवा-
क्यतायै सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतेरप्युक्त एवार्थो
मन्तव्यः ॥ ५३ ॥

त्यादिना हृदयपुण्डरीकाभिधानम् । एतस्य नारायणनुवाकस्य दहर-
विद्योपास्यनिर्द्धारणार्थत्वमुपोद्वलयतीत्येवं प्राप्ते । उच्यते ।
लिङ्गभूयस्त्वादिति । अस्यानुवाकस्य निखिलपरविद्योपास्यविशे-
षनिर्द्धारणार्थत्वे बहूनि लिङ्गानि दृश्यन्ते । तथाहि । परविद्यासु
अक्षरशिवशम्भुपरब्रह्मपरज्योतिःपरतत्त्वपरमात्मादिशब्दनिर्दिष्टमुपा-
स्यं वस्त्वहत्तै रेव शब्दैरनूद्य तस्य नारायणत्वं विधीयते । भूयसीषु
विद्यासु श्रुतावनूद्य नारायणाभिधानभूयस्त्वं नारायण एव सर्ववि-
द्यासूपास्यमस्थूलत्वादिविशेषितानन्दगुणकं परं ब्रह्मेति विशेषनिर्णये
भूयो बहुतरं लिङ्गं भवति । लिङ्गशब्दश्चिह्नपर्यायः । चिह्नभूतं वाक्यं
बहुतरमस्तीत्यर्थः । तद्धि प्रकरणाद् बलीय इति पूर्वतन्त्रे सिद्धम् ।
यत्पुनः, पद्मकोशप्रतीकाशमित्यादि वचनमस्य दहरविद्याशेषत्वमु-
पोद्वलयतीत्युक्तम् । तन्न । लिङ्गात्मकेन बलीयसा प्रमाणेन सर्ववि-
द्योपास्यनिर्द्धारणार्थत्वेऽवधृते सति दहरविद्यायामपि तस्यैव ना-
रायणस्योपास्यत्वमित्यर्थकतया तद्वचनोपपत्तेः । नच सहस्रशीर्ष-
मित्यादिद्वितीयानिर्देशेन पूर्वानुकोदितोपासनासम्बन्धः शङ्कनीयः ।
तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यमित्युपासिगतेन कृत्यप्रत्ययेन उपासि-
कर्मणोऽभिहितत्वात्तदुपास्ये द्वितीयानुपपत्तेः । विश्वमेवेदं पुरुषः,
तत्त्वं नारायणः पर इत्यादि प्रथमानिर्देशाच्च प्रथमार्थे द्वितीया वे-
दितव्या । अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । तस्याः
शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः । स ब्रह्मा स शिवः स हरिः
सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराडिति निर्देशैः सर्वस्मात् परो नारायण

एव सर्वत्रोपास्य इति निर्णीयमानत्वाच्च प्रथमार्थे द्वितीयेति निश्ची-
यत इत्युक्तम् ॥

मम त्वन्नान्यदपि प्रतिभाति । सहस्रशीर्षादिषु त्रिषु मध्यम-
मन्त्रे तुरीयपादे यद्, उपजीवतीति क्रियापदं तत्र कर्मत्वेन द्विती-
यान्तपदान्यन्वयं प्राप्नुवन्ति । तन्मन्त्रारम्भे विश्वत इत्यनेन यज्ञ-
गद्रूपं विश्वमुक्तं तदिदं विश्वमेव पुरुषः क्षरः परमं विश्वं नाराय-
णं हरिमुपजीवतीत्येवं पदसम्बन्धे बाधाभावात् । एवमन्यान्यपि
पदानि तत्रैव योजनीयानि । बाहुलकाश्रयापेक्षया व्यवहितान्वय-
पक्षस्य लघुत्वादिति । अग्रे तु तैरष्टसु सूत्रेषु शङ्कराचार्याद्युपन्यस्तैव
विद्या विचारिता ॥

तन्मतचौरः शैवस्तु, तद्वदेवैकसूत्रेऽस्मिन्नधिकरणे, महा-
नारायणोपनिषत्स्थं, सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु । पुरुषो
वै रुद्रः सन्महो नमो नमः । विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जाय-
मानं च यत् । सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु इति मन्त्र-
मुदाहृत्य तदग्रिमं, कद्रुद्रायेति मन्त्रं त्यक्त्वा, नमो हिरण्यबाहवे हि-
रण्यपतयेऽम्बिकापतये उमापतये पशुपतये नमो नम इति मन्त्रं चाग्र
उदाहृत्य, अत्र किं सर्वात्मत्वादिभिरुमापतित्वेन च श्रूयमाणं परं
ब्रह्म पूर्वप्रकृते सवितृमण्डलविद्यामात्र उपास्यमुत सर्वासु परवि-
द्यास्त्विति सन्देहे, प्रकरणाद्यप्राप्तिमुद्भाव्य परविद्यालिङ्गसम्बन्धवा-
क्यभूयस्त्वात् सर्वासु परविद्यास्त्विति सिद्धान्तयित्वा, सर्वो वै रुद्र
इति वाक्ये सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति शाण्डिल्यविद्योपास्यलिङ्गं, पुरुषो
वै रुद्र इत्यत्र पुरुषसूक्तोपकोसलविद्याद्युपास्यलिङ्गं, सदित्यत्र स-
द्विद्योपास्यस्य, मह इति तद् ब्रह्म अङ्गान्यन्या देवता इति व्याहृति-
विद्योपास्यस्य, कद्रुद्रमन्त्रे शतमः हृदंति हृदयद्योतनाद्हरविद्योपा-
स्यस्य हिरण्यबाहव इति हिरण्यरूपत्वं सवितृमण्डलोपास्यस्य, उमाप-
तय इति सर्वविद्योपास्यस्येत्यूचिवान् । तन्मन्दम् । आद्यायां परविद्या-
लक्षणाभावात् । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इत्यक्षरप्रापकत्वस्य
तद्गमकत्वस्य वा तल्लक्षणत्वात् । अस्यास्तु सर्वप्रतीकतया त-
त्कृतुन्यायात् क्षरप्रापकत्वेनाक्षराप्रापकत्वात् सर्वस्य ब्रह्मकारणक-
त्वमात्रभावेननादृश्यत्वादिलक्षणकाक्षराज्ञापकत्वाच्च । द्वितीयेऽपि
वाक्ये पुरुषशब्दस्य गौणत्वात् । 'भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

ननु ब्रह्मविदाप्रोति परमिति श्रुत्याक्षरब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिरुच्यते । तत्रेतरसाधनसापेक्षं ब्रह्मज्ञानं परं प्रापयत्युत तन्निरपेक्षमिति भवति संशयः । अत्र श्रुतौ तन्मात्रोक्तेरितरनिरपेक्षमेव तत्तथेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्त्वेवं सति ज्ञानमार्गीयाणामपि परप्राप्तिः स्यात् । सा त्वनेकप्रमाणबाधितेति पूर्वमवोचाम् ।

इत्यपि । निरुपाधी च वर्त्तते वासुदेवे सनातने' इति विष्णुपुराण-वाक्येन । 'स एव वासुदेवोऽयं साक्षात्पुरुष उच्यते । स्त्रीप्रायमितरत् सर्वं जगद् ब्रह्मपुरःसरम् । स एव वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः । प्रकृतिस्पर्शराहित्यात् स्वातन्त्र्याद्वैभवादर्पीति नारसिंह-वाक्याभ्यां च पुरुषशब्दस्य भगवत्येव मुख्यवृत्तत्वेन तदभिमतं शिवे तथात्वस्य बाधितत्वात् । अत एव तृतीयवाक्येऽपि सन्मह इत्येकं पदं सतो महस्तेजः सन्मह इति चैकपद्ये तदर्थस्तेन तयोरपि पदयोः सद्भिद्याव्याहृतिविद्योपास्यलिङ्गत्वाभावाद्, हिरण्यबाहव इत्यस्य सवितृमण्डलोपास्यत्वगमकताप्यक्षिद्विर्त्वालङ्गविरुद्धेत्यस्याऽन्तस्तद्धर्माधिकरण एवास्माभिरुपपादितत्वात् । उमापतिपदस्य कस्यामपि निसन्दिग्धायां परविद्यायामदर्शनाच्च । इदं यथा तथा मया ग्रहस्ताख्ये वाद् उपपादितत्वान्नात्र विशिष्योच्यते । दहरविद्योपास्यत्वं तु कममुक्तौ प्राप्यविभूतिमव्येऽपि शिवस्य सत्त्वादनुमोदामह इति दिक् ॥ ५३ ॥ १७ ॥

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ पूर्वाधिकरणान्तिमसूत्रे तैत्तिरीयश्रुतिः सम्मतित्वेन प्रदर्शितेति प्रसङ्गात्तदर्थविचारयाधिकरणान्तरमारभत इत्याशयेन तद्विषयादिकं वदन्तस्तदवतारयन्ति । * ननु ब्रह्मेत्यादि * । प्रकृते सहकार्यनुक्तिः केवलाक्षरविदां तदप्राप्तिदर्शनं च सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षसिद्धान्तौ तु स्फुटौ । * सा त्वनेकेत्यादि * । ज्ञानमार्गीयाणां परप्राप्तिस्तु, यमेवैष वृणुते, नायमात्मा बलहीनेन, भक्त्या मामभिजानाति, भक्त्याहमेकया ग्राह्य

किञ्च ज्ञानशेषभूतब्रह्मापेक्षया फलात्मकस्य परस्य मुख्यत्वात्तदेषा-
 ऽभ्युक्तेति श्रुतिस्तदेव प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्य ऋगुक्तेत्याह । तेन
 तत्र ब्रह्मपदे पुरुषोत्तमपरे ज्ञायेते । तथाच गुहायां यद्याविर्भूतं प-
 रमं व्योम पुरुषोत्तमगृहात्मकमक्षरात्मकं व्यापि वैकुण्ठं भवति
 तदा तत्र भगवानाविर्भवतीति तत्प्राप्तिर्भवतीत्युच्यते । यो वेद
 निहितं गुहायां परमे व्योमन्नित्यनेन । तथाच ज्ञानिनां गुहासु पर-
 मव्योम्नो व्यतिरेक एव तत्र हेतुमद्भावाभावित्वादिति । यमेवैष
 वृणुत इति श्रुतेर्वरणाभावे भगवद्भावस्यासम्भवाज्ज्ञानिनां तथा
 वरणाभावाद्भगवद्विषयको भावो न भावीति तथेत्यर्थः । ननु ज्ञान-
 विषयत्ववदाविर्भावोऽप्यस्तु । किञ्च । तदतिरिक्तमाविर्भावमपि न
 पश्याम इत्याशङ्कयामाह । न तूपलब्धिवदिति । उपलब्धिज्ञानं,
 तद्वदगुहायामाविर्भावो न भवतीत्यर्थः । यस्मै भक्ताय यल्लीला-

इत्यादिप्रमाणवाधितेति, इतः पूर्वाधिकरणेष्ववोचामेति नात्र सि-
 द्धान्ते सन्देहव्यमित्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथाप्ययमर्थः प्रकृतश्रुतेः
 सूत्राच्च कथं लभ्यत इत्याकाङ्क्षायां पूर्वं श्रुतेस्तल्लभमाहुः । * कि-
 ञ्चेत्यादि * । * तेन तत्रेति * तेनास्यामृचिं । * ज्ञायेते इति * । आ-
 नन्दमयाधिकरणद्वितीयवर्णकस्थेन, अथवा अक्षरे ब्रह्मण्यानन्दा-
 त्मके इत्यादिव्याख्यानान्तरेण ज्ञायेते । ऋचिं, परमं व्योमेति पद-
 द्वयं ज्ञानशेषभूतब्रह्मपरमित्याशयेन ऋक्सिद्धमर्थमाहुः । * तथा-
 चेत्यादि * । * उच्यत इति * अस्याम ऋच्युच्यते । तथाचास्यां
 श्रुतौ गुहायां परमे व्योमनि परप्राप्तिरुक्ता । परमव्योमाविर्भावस्तु
 न ज्ञानमार्गीयगुहायाम् । अतः परमव्योमपदादत्र सोऽर्थो लभ्यत
 इत्यर्थः । सूत्रात्तद्विवृण्वन्ति । * तथाचेत्यादि * । * व्यतिरेक इति
 * अभावः । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * ननु ज्ञानेत्यादि * । * ज्ञान-
 विषयत्ववदिति * अक्षरस्य ज्ञानविषयत्ववत् । * तदतिरिक्तमिति
 * ज्ञानविषयत्वातिरिक्तम् । * व्याकुर्वन्ति * । * उपलब्धिरित्या-
 दि * । अनाविर्भावे हेतुं स्फुटीकुर्वन्ति । * यस्मा इत्यादि * ।

वनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्रा-
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्म-
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

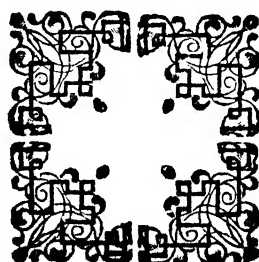
तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६६	६६	०
सांख्यकारिका चान्द्रिकाटीकागोडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे		
पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाका-		
ण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत-		
भाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुभ्रासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
दुष्टटीका खण्डानि ४	४	०

पातञ्जलदशनम् । श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्तिः म० १	०
व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमदन्नभट्टप्रणीता खण्डानि ९	९ ०
रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३	३ ०
भेदधिकारः व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृत उपक्रमप- राक्रमसहितः खण्डे २	२ ०
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया म० ख० १०	१० ०
ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्भिराचिता खण्डे २	२ ०
दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डानि ३	३ ०
श्रीमदणुभाष्यम् । श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।	
गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य- व्याख्या समेतम् खण्डानि १२	१२ ०
तत्त्वशेखरः । श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः । तथा-तत्त्वत्रयचुलुक- संग्रहः । कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः ।	१ ०
श्रीभाष्यवार्तिकम् । श्रीमद्रामानुजाचार्यविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्र- तिपादनपरम् ।	१ ०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी

चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस

BENARES SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND
G. THIBAUT, PH. D.

No. 127.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-

प्रकाशाख्यव्याख्याममेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा

रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASÛTRA BY ŚRÎ VALLABHÂCHÂRYÂ,
With the Commentary called Bhâshya Prakâsa,

By Goswâmi Śrî Purushottamjee Mahârâj.

EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTÂ.

Fasciculus XIII

BENARES:

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhambâ Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.

1906.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गालप्रकाशः	२	८	०
गगालहरी	०	१	०
गुरसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -)	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
राजगणतम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लालावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वासिष्ठासद्धान्तः	०	१	६
विष्णु सहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
क्षेत्रकौमुदी	०	६	०
क्षेत्रसंहिता	२	०	०

विशिष्टं स्वरूपमनुभावयितां प्रभुर्भवति तद्गुहायां तल्लीलाश्रय-
भूतमक्षरस्वरूपं वैकुण्ठलोकवदाविर्भावयतीति नोक्तशङ्कालेशोऽपि ।
यत्र पुरुषोत्तमस्य चाक्षुषत्वं तत्र ततोऽधःकक्षस्य तस्य तथात्वे
का शङ्का नाम । एतदुपपादितं पूर्वं, विद्वन्मण्डने च । ननु ज्ञानि-
ज्ञानविषयभक्तगुहाविर्भूताक्षरयोर्भेदोऽस्ति, न वा । नाद्यः । माना-
भावदेकत्वेनैव सर्वत्राक्तेः । न द्वितीयः । निरवयवस्य क्वचि-
ल्लोकरूपत्वात्तद्रूपत्वाभ्यामेकत्वानुपत्तेरिति चेन्नैवम् । लोकरूपत्व-
स्य पश्चाद्भावित्वे हीयमनुपपत्तिर्न त्वेवं, किन्त्वक्षरस्वरूपमेव तथेति
श्रुतिरह, अम्भस्यपारे भुवनस्य मध्य इत्युपक्रम्य तदेव भूतं त-
दु भव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन् । एतदग्रे च, यमन्तः समुद्रे

लोकादिति *लोकयुक्तम् । तथाच ज्ञानमार्गीयान् प्रति तादृशतदनु-
भावेनेच्छाया अभावाच्च परमव्योमात्मकाक्षरस्वरूपस्याविर्भावः । स
चाविर्भावो दर्शनविषयत्वयाग्यतारूपो, न तु ज्ञानविषयत्वमात्रम् ।
अतो भगवत्तत्त्वेच्छाभावेन केवलाक्षरज्ञानिनो वरणात्मकसहकारि-
शून्यत्वाच्च परप्राप्तिरिति ज्ञानिभक्तस्यापि वरणात्मकसहकारिसापे-
क्षमेव ज्ञानं परप्राप्तिजनकमिति सिद्धान्तो निर्विचिकित्स इत्यर्थः ।
ननु श्रुतावक्षरस्यादृश्यत्वादिगुणकत्वस्योक्तत्वात् समन्वयाध्याये त-
था निर्णीतत्वाच्च नेदं साधीय इति शङ्कान्यामाहुः । * यत्रेत्यादि *
तथाच वरणेन पुरुषोत्तमस्वरूपस्य चाक्षुषत्वं वरणश्रुतौ, भक्त्या त्व-
नन्ययेति गीतास्मृतौ चोक्तम् । अक्षरस्यापि कश्चिद्धीरं इति श्रुताबु-
क्तम् । तच्च पुरुषोत्तमादधःकक्षमतः साधनविशेषसम्पत्तौ कैमु-
तिकन्यायावतारात् सर्वादृश्यतायामपि दृश्यत्वे विरोधाभावाच्च स-
न्देह इत्यर्थः । अत्राक्षरस्वरूपविचारेण चांदयति । * नन्वित्यादि *
तथाच शब्दापेक्षयार्थस्य बलिष्ठत्वादर्थस्वरूपविचारे पूर्वोक्तमनुप-
पन्नमित्यर्थः । तत्र समादधते । * मैवमित्यादि * । * निर्णीतिमि-
त्यन्तेन * । * इयमिति * उक्तविकल्परूपा । * न त्वेषमिति * न
तु रूपभेदः । शेषमुक्तानार्थम् । तथाच स्वरूपस्योक्तरूपत्वाद् भग-

कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजा इत्यादिरूपा । स्मृतिरपि, “पर-
स्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तो व्यक्तात् सनातनः । यः स सर्वेषु
भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति । अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः पर-
मां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम” इत्यादि तु
गीतासु । श्रीभागवतेऽपि, “दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः
परम् । सखं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् । यद्धि
पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिता” इति दशमे । द्वितीये च,
तस्मै स्वलोकं भगवान् समाहितः सन्दर्शयामासेत्युपक्रम्य काल-
त्रिगुणमायासम्बन्धराहित्यमुक्त्वा भगवत्पार्षदानुक्त्वा विमानप्रम-
दा उक्त्वा श्रीरुक्ता । तथाच श्रुतिस्मृत्येकवाक्यतायां तादृक्स्वरू-
पमेवाक्षरमिति निर्णयो भवति । एवं सति सच्चिदानन्दत्वदेश-
कालापरिच्छेदस्वयम्प्रकाशत्वगुणातीतत्वादिधर्मवत्त्वेनैव ज्ञानिना-
मक्षरविज्ञानम् । भक्तानामेव पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन तथेति ज्ञेयम् ।
मल्लानामशनिरिति श्लोकोक्तरीत्या पुरुषोत्तमस्येव । प्रभुणा ये
यथा विचारिताः सन्ति ते तथा भवन्तीति तद्विचार एव सर्वेषा-
मधिकाररूप इति कृतप्रयत्नापेक्षस्त्वित्यत्र निर्णीतम् ॥ ५४ ॥

अस्मिन्नर्थे कैमुतिकन्यायकथनार्थं निदर्शनत्वेनोत्तरं पठति ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शास्त्रासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

यागे तत्तद्विज्ञानियतकर्त्तव्यान्यन्वाधत्तान्दन्त्यङ्गानि । त-
त्रावबद्धाः सर्व एवत्विजो यजमानेन । अवबन्धनं नामाध्वर्यु त्वां

वदिच्छयाधिकारभेदेन तस्य तस्य तथा भानाज्ज काऽप्यनुपपत्तिरि-
त्यर्थः ॥ ५४ ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शास्त्रासु हि प्रतिवेदम् ॥ सूत्रमवतार-
यन्ति । * अस्मिन्नित्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * याग इत्यादि * । *

वृणे होतारं त्वां वृण उद्गातारं त्वां वृण इत्यादिरूपं वरणमेवा-
न्यथा सर्वकर्मविदुषां तत्कृतिपटूनामेकत्राधिकारो, नान्यचेति निय-
मो न स्यात् । तस्य तस्य तथा वरणे तु यजमानेच्चैव हेतुः ।
ते च तदा न सर्वासु शाखासु विहितान्यङ्गानि कर्तुं सर्वेऽपि
शक्ताः, किन्तु यजमानवरणनियमिता एव तथा । तत्र हेतुमाह ।
हि यतः कारणात् प्रतिवेदं नियमितान्यङ्गानि, हौत्रमृचाऽऽध्वर्यवा-
दि यजुषौद्गात्रं साम्नेति । तथाचालौकिके वैदिके कर्मणि जीवे-
च्छापि नियामिका भवति यत्र तत्र किमु वाच्यं प्रतिरोमकूपं
सावकशममितब्रह्माण्डस्थितिमतस्तदीशितुरिच्छैव नियामिका त-
त्तत्साधनफलसम्पत्ताविति ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

ननु पूर्वं कर्मज्ञाननिष्ठानामपि पुंसामग्रे भक्तिमार्गीयत्वं यत्र
भवति तत्र तथैव भगवद्वरणमिति हि सिद्धान्तः । ऋत्विजस्त्वेक-
स्मिन् याग एकत्र वृत्तस्य नापरत्रापि तथेति विरुद्धो दृष्टान्त इ-
त्यरुच्या निदर्शनान्तरमाह । यथैक एव काश्चिन्मन्त्रो बहुषु कर्मसु

इत्यादिरूपवरणमिति*तत्तत्कर्मकर्तृतानियमनरूपं सम्भजनं, विभाग
इति यावत् । शेषं स्फुटम् । तथाचाक्षरस्य तत्सर्वरूपत्वेऽपि ज्ञानिषु
तथानाविर्भावे भक्तहृदये च तथाविर्भावे उक्तीत्या कैमुतिकस्याया-
ज्जगवत्तेषां तेषां तादृक्तादृक्फलदित्सैव नियामिकेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ सूत्रमवतास्यन्ति । * नन्विह्यादि*
तथैव भगवद्वरणमिति । तत्तदनन्तरमेतं भक्तिमार्गे प्रवेशयिष्यामी-
त्येवं विचारितत्वात्तदनन्तरमेव भगवद्वरणम् । ऋत्विज इति *
षष्ठी । * नापरत्रापि तथेति * नान्यकार्यो विनियोगः । सूत्रं व्याकु-
वन्ति । * यथैक एवेत्यादि * उदाहरणं त्वाद्यस्य । देवस्य त्वा
सवितुः प्रसव इत्यादिरनुषङ्गमात्रः । द्वितीयस्य सूर्योपस्थाने मन्दे-

सम्बध्यते कश्चिद् द्वयोः कश्चिदेकत्रैव तथैव विधानात् तथात्रा-
पीत्यर्थः । आदिपदात् कर्मोच्यते । यत्र काम्येनैव नित्यकर्म-
निर्वाहस्तत्र कामितार्थसाधकत्वे प्रसवायपरिहारेऽप्येकमेव तदु-
पयुज्यते । यथाच सर्वतोमुखेऽनेकहोतृप्रवरेऽध्वर्युप्रवरे च गृ-
ह्यमाणे, देवाः पितर इत्यादिना यजमानकर्तृकाऽनुमन्त्रणमेकमेव
सर्वत्र सम्बद्धयते, तथैव विधेस्तथात्रापि तावद्विधं यदेकमेव वरणं
तेन तत्तन्निष्ठाऽनन्तरं भक्तिनिष्ठेति न दृष्टान्तविरोध इत्यर्थः । अथवा
ॐमित्युदाहृत्यैव मन्त्राणामुच्चारणान्मन्त्रादिरोङ्कारः । स यथा
ब्रह्मात्मकत्वेनैक एव सर्वमन्त्रेषु सम्बद्धयते । तथा वरणमपीति त-
थेत्यर्थः । यद्यपीतरनिष्ठानन्तरभूतभक्तिनिष्ठावतोऽपि वरणं तथाभू-
तमेकमेवेति नोक्तदोषस्तथाऽप्युत्कृष्टमार्गे वृत्तस्यनीचकक्षापादनम-
नुचितमिति मत्वा पक्षान्तरमुक्तम् । वस्तुतस्तु साधनमर्यादया यत्र
भक्तिर्दित्सिता तत्र तथेति नानुपपत्तिः काचिद् ॥ ५६ ॥

हादिनिवारणे च गायत्रीमन्त्रः । तृतीयस्य तेजस्वीभूयासमिति । ए-
वमन्यदपि द्रष्टव्यम् । कर्मोदाहरणं, ज्योतिष्टोमादि, जयन्तीव्रतादि
च द्रष्टव्यम् । कर्मोदाहरणमन्यदप्याहुः । * यथाचेत्यादि * सर्वतो-
मुखः कश्चिद्यागविशेषः । * तावद्विधमिति * क्रमिकतत्तत्प्रकार-
कम् । मन्त्रादिपदं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा व्याख्याय षष्ठीसमा-
सपक्षेण प्रकारान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * ननु पूर्वव्याख्याने को
दोषो येन व्याख्यानान्तरमत्रोक्तमित्याकाङ्क्षायां तदुक्तमङ्गीकृत्य स-
म्भावितं दोषमाहुः । * यद्यपीत्यादि * । * तथाभूतमिति * याह-
शं केवलभक्तिमार्गीयस्य तादृशम् । * पक्षान्तरमिति * ॐकारनि-
दर्शनपक्षः । तथाच ब्रह्मात्मकत्वेनोत्कृष्टस्याप्योङ्कारस्य तत्तन्मन्त्र-
साङ्गत्वाय तत्तत्सम्बन्धो न दोषावहस्तथा वृत्तस्यापि तत्सम्बन्धो
मर्यादामार्गरक्षार्थत्वाच्च दोषावह इत्यर्थः । युक्त्या समाधाय सिद्धान-
न्तेन समाधानमाहुः । * वस्तुत इत्यादि * तथाच भगवद्विच्छावि-

भूमनः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥ ५७ ॥

ननु सुखस्वरूपजिज्ञासायां यो वै भूमा तत् सुखमित्युक्तं भू-
मस्वरूपजिज्ञासायां, यत्र नान्यत् पश्यतीत्यादिना तद्यन्निरूपितं
तत्सर्वात्मभावस्वरूपमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते । भूमनो हि सुखरू-
पतोच्यते । सर्वात्मभावे तु विरहभावे दुःसहदुःखानुभवः श्रूयते ।
तेन मोक्षसुखमेव यो वै भूमेत्यादिनोच्यते । यो वै भूमा तदमृत-
मिति वाक्याच्च । अग्रे च, स वा एष एवं पश्यन्नित्याद्युक्त्वा
तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति फलमुच्यते । तच्च मोक्षा-
नन्तरमसम्भव्यतः स भावो, मोक्षो वात्रोच्यत इति संशयः । तत्र
कामचारोक्तेर्मुक्तिपूर्वदशायां तन्माहात्म्यनिरूपणार्थत्वादमृतश-
ब्दाच्च मुक्तिरेव भूमपदेनोच्यत इति पूर्वपक्षः । तत्र भूमशब्देन स

चारादेवानुपपत्तिपरिहारो, निदर्शनं तु वादिनिग्रहायेति सूत्रकारा-
शय इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ १८ ॥

भूमनः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥ प्रासङ्गिकं वि-
चार्य पुनः प्रकृतशेषमेव विचारयतीत्याशयेनाधिकरणमवतारयन्तः
संशयं व्युत्पादयन्ति * नन्वित्यादि * । * तद्यदिति * भूमस्वरूप-
म् । * श्रूयते इति * पुराणवाक्येभ्यः श्रूयते । * तेनेति * सुखस्य
दुःखविलक्षणत्वेन । * यो वै भूमा तदमृतमिति वाक्याच्चेति * इद-
मपि तन्नोपपद्यत इत्यत्र मोक्षाङ्गीकारे च हेत्वन्तरम् । तत्रानन्तरं
दुःखसद्भावेन सुखस्यामृतत्वाभावाद्, मोक्षे चानन्तरं दुःखाभावेन
सुखस्यामृतत्वादिति । एवं मोक्षकोटिव्युत्पादिता । अग्रे चेत्यादिना
असम्भवीत्यन्तेन सर्वात्माभावकोटिव्युत्पादनम् । अत उभयबीज-
सद्भावादेवं संशय इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * काम-
चारोक्तेरितिषष्ठी । सिद्धान्तमाहुः । * तत्र भूमेत्यादि * सम्प्रसादा-
धिकरणे भूमशब्देन परमात्मनो निर्णीतत्वाल्लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे
सर्वात्मभावस्यापि निर्णीतत्वादत्र भूमलक्षणवाक्ये भूमपदेन स

भाव एवोच्यत इति सिद्धान्तस्तत्र दुःखदर्शनानुपपत्त्या सर्वाधि-
कत्वलक्षणं भूमत्वमनुपपन्नमिति शङ्कां परिहरति । भूम्नः सर्वा-
त्मभावस्य ज्यायस्त्वं सर्वस्मान्मन्तव्यम् । तत्रोक्तानुपपत्तिपरिहा-
रार्थं दृष्टान्तमाह । क्रतुवदिति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे तैत्तिरीयके प-
ठ्यते परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत्तेन स परमां काष्ठामग-
च्छदित्युपक्रम्य, य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते परमामेव काष्ठां
गच्छतीति । यथा व्रतादिदुःखात्मकत्वेऽपि परमकाष्ठालक्षणफल-
गमकत्वेन दर्शपूर्णमासयोः सर्वक्रतुभ्योऽधिकत्वं वक्तुमग्र आसी-
दिति श्रूयते । तथा दुःखहेतुत्वेऽप्यनन्यलभ्यसाक्षात्पुरुषोत्तमान-
न्दप्राप्तिहेतुत्वेन सुखरूपत्वमुच्यत इत्यन्येभ्यः सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं
मन्तव्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाह । तथाहि दर्शयति । श्रुतिस्तु स
एवाधस्तादिषाद्युक्त्वाथाहङ्कारादेश इषाद्युक्त्वाऽथात्मादेश इ-
षाद्युक्तवत्तत्रे चैतादृशस्यात्मन एव प्राणाशास्मरादिसर्वमिति

भावः सर्वात्मभावसहित एव परमात्मोच्यते । यथा घटेन जलमा-
हरेत्यादौ घटादिपदेन छिद्रेतरत्वादिसहितो घटादिस्तद्वदिति सि-
द्धान्त इत्यर्थः । एवं सिद्धान्तं सामान्यत उक्त्वा तं व्युत्पादयितुं
सूत्रमवतारयन्ति । * तत्र दुःखेत्यादि * व्याकुर्वन्ति । * भूम्न इ-
त्यादि * सर्वात्मभावस्येति । इदं षष्ठ्यर्थस्य विवरणम् । भूमसम्ब-
न्धिनः सर्वात्मभावस्येत्यर्थः । अत्र लौकिकतन्त्रिरासायैव कथनमिति
बोध्यम् । * तत्रेति * ज्यायस्त्वप्रतिज्ञायाम् । * दर्शपूर्णमासप्रकर-
ण इति * संहिताप्रथमाष्टकषष्ठप्रपाठकनवमानुषाङ्के । * अग्र आ-
सीदिति * परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत् । * उच्यत इति *
भाविस्वरूपमादायोच्यते । तथाच परमकाष्ठप्रापकत्वात्तथेत्यर्थः ।
ननु भाविस्वरूपमादायैवोच्यते, न विद्यमानं स्वरूपमादायेत्यत्र किं
नमकमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * अत्रोपपत्तित्यारभ्य, न वददित्यन्त-

च दर्शयति । एतत्सर्वात्मभाववत्त्वेव सर्वमुपपद्यते, न मुक्तस्य ।
वृत्तिभेदाभावात् प्राणाद्यभावाच्च । जीवन्मुक्तिदशायां प्राचीना-
नामेव सत्त्वादात्मनः प्राणा इत्यादि न वदेत् । यद्वा, ननु लोके-
ऽपि शृङ्गाररसभाववति पुंसि नार्यां च त्वदुक्तभावसम्बन्धिव्यभि-
चारिभावाः श्रूयन्ते । सैव सर्वत्र, स एव सर्वत्रेति । एवं सति
लौकिकसमर्भवत्वान्न त्वदुक्तभावस्यालौकिकज्ञानादिभ्य आधिक्यं
वक्तुं शक्यमलौकिकविषयत्वाल्लौकिकत्वमपि न तथेति भवति
संशयः । तत्र मनुजत्वरिपुत्वादिज्ञानानामिव कामादिभावेन स्नेह-
भावस्थपि सम्भवान्नास्यालौकिकत्वमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्त-
स्तत्त्वस्य लौकिकेभ्यो ज्यायस्त्वं मन्तव्यम् । ननूक्तं लोकसाधार-
ण्यं बाधकमिति शङ्कानिरासाय निदर्शनमाह । क्रतुवदिति ।

म् * । तथाच भूमपदेन यदि मोक्षावस्थामभिप्रेयात् तदैवं त्रिविधा
वृत्तीर्न वदेत् । प्राणादीनां नामान्तानां तत्र सम्बन्धं च न वदेत् ।
तदानीं तदुभयाभावादतस्तदन्यथानुपपत्त्या भूमलक्षणे सर्वात्म-
भावभाविस्वरूपमेवोच्यत इति सर्वात्मभावसहित एव भूमा, न तु
मोक्षावस्था । नापि जीवन्मुक्तावस्थेति युक्तम् । तां चेदभिप्रेयात् तदा
आत्मनः प्राण इत्यादि न वदेत् । तस्यामवस्थायां प्रारब्धवशादेव
पूर्वप्राणादीनां सत्तायाः सत्त्वात् । अतो द्विविधस्यापि मोक्षस्यात्रा-
दातुमशक्यत्वात् सर्वात्मभावोऽत्र ग्राह्य इत्यर्थः । एतस्यार्थस्य पूर्वा-
धिकरणस्थेन सामान्यसूत्रार्थविचारेणापि सिद्धप्रायत्वमित्यरुच्या
वर्णकान्तरेण सूत्रं व्याकुर्वन्ति * यद्वेत्यादि ** श्रूयन्त इति * सा-
हित्यग्रन्थेषु भरतसूत्रादौ चोच्यन्ते । * अलौकिकज्ञानादिभ्य
इति * । लोकविलक्षणेभ्योऽक्षरज्ञानमुक्तिजीवन्मुक्तिभ्यः । * न तथे-
ति भवति संशय इति । * न वक्तुं शक्य इति लौकिकसजातीयध-
र्मवत्त्वाल्लौकिकविषयत्वाभ्यां हेतुभ्यां भवति संशय इत्यर्थः । पूर्वप-
क्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्रेति । * भगवति । सिद्धान्तं व-
दन्तः सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * सिद्धान्त इत्यादि । * प्रतिज्ञायां हेतुं

यथा दर्शादिषु दोहनाधिश्रयणातञ्जनव्रीहवघातादिपुरोडाशभक्षणादीनां लौकिकक्रियातुल्यत्वेन दर्शनेऽपि न लौकिकत्वम् । लौकिकप्रमाणाप्राप्तत्वादलौकिकतत्प्राप्तत्वात्तथोक्तप्रमाणरूपवरणलभ्यत्वेन श्रुत्युक्तत्वान्न लौकिकत्वमस्य भावस्येति दिक् ॥

वस्तुतस्तु ग्रामसिंहस्य सिंहस्वरूपत्वेऽपि न ताद्रूप्यं वक्तुं शक्यम् । तथा लौकिकपुंसि नार्यां वा तदाभासो रसशास्त्रे निरूप्यते । तद्दृष्टान्तेन भगवद्भाववद्भक्तीतिभावनार्थं, न तु

वक्तुं, नन्वित्यादिना बाधकमाशङ्क्य दृष्टान्तं व्युत्पादयन्ति । * यथेत्यादि । * उक्तप्रमाणरूपवरणलभ्यत्वेनानि * । अलौकिकप्रमाणरूपतल्लभ्यत्वेन । तथाच सर्वात्मभावो लौकिकसदृशत्वेऽपि न लौकिकः । अलौकिकप्रमाणप्राप्तत्वात् । लौकिकप्रमाणाप्राप्तत्वाच्च । यागीयदोहनाधिश्रयणादिवत् । यन्नैवं तन्नैवम् । लौकिकतद्वदिति हेतुसिद्ध्या न प्रतिज्ञायां दोष इत्यर्थः । एतादृश्यश्च सादृश्यदर्शनजाः शङ्कना अविचारकस्यैवोद्यन्ति, न तु विचारकस्येत्याशयेनाहुः । * वस्तुत इत्यादि * तथाच विचारकस्तु लोकेऽपि तथा तदभावं पश्यन्नैवं शङ्कुन्त इत्यर्थः । ननु यदि न सादृश्येन ताद्रूप्यं तदा ऋषिभिर्भरतादिभिरलौकिकभावधर्मसादृश्यं लौकिके रसे कुतो निरूप्यते अतस्तद्दर्शनाद्विचारकस्यापि शङ्का तूदेत्येवंत्याकाङ्क्षायामृषीणां तथा तन्निरूपणस्य तात्पर्यमाहुः । * तथा लौकिकेत्यादि * । * भगवद्भाववद्भक्तीतिभावनार्थमिति * भगवति विगाढभाववान् यो मक्तस्तद्गीतिभावनार्थम् । ननु ऋषीणां तथैव तात्पर्यमित्यत्र किं गमकमत आहुः । * न त्वित्यादि * तदुक्तं कामसूत्रसमाप्तौ वात्स्यायनेन । “तदेतद् ब्रह्मचर्येण परमेण समाधिना । विहितं लोकयात्रार्थं न रागार्थोऽस्य संविधिः । रक्षन् धर्मार्थकामाँस्त्रीन् सम्पश्यन् लोकवर्त्तनीम् । अस्य शास्त्रस्य तत्त्वज्ञो भवत्येव जितेन्द्रिय” इति । तथाच यदि लौकिके तात्पर्यं स्याद् एतच्छास्त्रतत्त्वज्ञस्य जितेन्द्रियभवनरूपं फलं न वदेत् । एवं भरतोक्ते सङ्गीतशास्त्रेऽपि ज्ञातव्यम् । उपवेद-

ऋषीणां लौकिके तात्पर्यं भवितुमर्हति । अत्रोपपत्तिमाह । तथा-
 हीत्यादि । पूर्वोक्तभाववत् आत्मनः प्राणादिकं सर्वं दर्शयति श्रु-
 तिः । तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत इत्यादिना । इतः, पूर्वमपि स वा
 एष एवं पश्यन्नित्युपक्रम्यात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मा-
 नन्दः स स्वराड् भवति सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रु-
 तिश्च । न हि लोक एवं सम्भवत्तात्मपदानां भगवद्राचकत्वादिति
 सर्वोत्तमविषयकभावस्यैव तथात्वं युक्तमिति चोपपत्तिर्हिशब्देन
 सूच्यते ॥ ५७ ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

पूर्वाधिकरणैः सर्वात्मभावस्वरूपादिनिर्णयं कृतवान् । अथ

त्वात् । अतः पूर्वोक्त एव निश्चयः । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * अत्रे-
 त्यादि * उक्तस्यार्थस्य प्रकृतश्रुत्याभिप्रेतत्वे उपपत्तिमाहेत्यर्थः । उप-
 पत्त्यन्तरं बोधयितुं हिशब्दार्थमाहुः । * सर्वोत्तमेत्यादि * । * तथा-
 त्वमिति * सर्वसाधनज्यायस्त्वम् ।

अत्रान्ये, वैश्वानरविद्यामुदाहृत्य किमिहोभयथाऽप्युपासनं स्याद्
 व्यस्तस्य समस्तस्य चोत समस्तस्यैव वेति सन्देहे, व्यस्तस्यापि वि-
 हितत्वात् फलस्यापि कथनावुभयथेति प्राप्ते, समस्तस्यैव न्याय्यम् ।
 आन्तमेकवाक्यत्वात् । यथा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जात
 इत्यत्र । मूर्द्धा तं व्यपतिष्यन्मां नागमिष्य इत्याद्यनर्थस्य व्यस्तो-
 पासने दर्शितत्वाच्चेत्याहुः । तन्नास्माकं रोचते । पूर्वकाण्डे उदव-
 सानीयाख्ये कर्मणि अपवैसोमेनेजानादेवताश्च यज्ञश्च क्रामन्तीत्या-
 दिना देवतायज्ञावरोधार्थं पूर्वं पञ्चकपालं विधाय, ततो, गायत्रो वा
 अग्निरित्यादिना तद्दोषदर्शनेन दूषयित्वाऽष्टाकपालमाग्नेयं पुरोडाशं
 पञ्चसंख्याके याज्यानुवाक्ये चोपसंहारे विहिते इति पूर्वविधानस्या-
 ऽनभिप्रेतत्वबुद्धेः शीघ्रमुदयेन न पूर्वप्रकारकरणशङ्कोदयस्तथात्रापि
 शङ्काया एव पराहृत्यानुदयेन पूर्वपक्षानुदयादिति ॥ ५७ ॥ १९ ॥

नानाशब्दादिभेदात् ॥ सङ्गतिं बोधयन्तोऽधिकरणमवतारय-
 न्ति । * पूर्वोत्यादि * । प्रदानवदित्यादिभिः पूर्वाधिकरणैर्मुख्याधि-

मत्स्यादिरूपाणां भगवद्वतारत्वमविशिष्टमिति सर्वेषां समस्योपासना कार्येति पार्थक्येनेति विचारयति । अत्रोपास्याभेदेऽपि रूपभेदादेकत्रोपासकस्यान्यत्रानुपासनलक्षणावज्ञासम्भवादस्या अप्यसिद्धिसम्भवादपि समस्यैव सा कार्येति प्राप्ते सिद्धान्तमाह । सर्वेष्ववतारेषु नानैवापासना कार्या । तत्र हेतुः, शब्दादिभेदादिति । तत्तत्स्वरूपवाचकशब्दानां मन्त्राणां चादिपदादाकारकर्मणां च भेदादित्यर्थः । एतेनैव मिथोविरुद्धानामाकारकर्मणामेकत्र भावनस्याशक्यत्वमयुक्तत्वं चेति भावः सूचितः ॥ ५८ ॥

कारिणामर्थे सर्वात्मभावस्वरूपस्य तदुत्कर्षस्य तत्फलस्य तदधिकारिणां च निर्णयं कृतवान् । अथ तदनन्तरं पुराणोक्तानां मत्स्याद्युपासनानामपि नित्यानुमेयवेदमूलत्वादिदानीमपि केषाञ्चिद् वामनहयग्रीवाद्युपासकानां दर्शनात् तादृशानामर्थे उपासनान्तरनिर्णयस्यावश्यकत्वात् । मत्स्यादिरूपाणां भगवद्वतारत्वमविशिष्टम् । यथा सुतेजःप्रभृतीनां वैश्वानरावयवत्वमिति तेषां सर्वेषां समस्य भगवतैकीकृत्योपासना कार्या ? उत सुतेजःप्रभृतीनां व्यस्तोपासने दोषश्रवणवदत्र दोषस्याश्रवणाद् व्यस्ततया कार्येति शङ्कायां प्रसङ्गाद्विचार्यतीत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * अत्रेत्यादि * । * अस्या अप्यसिद्धिसम्भवादिति * । रूपान्तरावज्ञारूपापराधकृतप्रतिबन्धेन असम्भवात् । तथाचात्र दोषाश्रवणेऽप्युक्तरीत्या दोषसम्भवान्न कार्येत्यर्थः । सिद्धान्तं बोधायितुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * सर्वेष्वित्यादि * । तर्ह्यवज्ञादोषस्य कथं निवृत्तिरित्यत आहुः । * एतेनेत्यादि * । * एतेनैवात * उपासनभेदस्यापनेनैव । * अयुक्तत्वमिति * विरुद्धत्वादयुक्तत्वम् । तथाच शक्यस्य युक्तस्याकरणे ह्यपराधो, न त्वशक्यस्याऽयुक्तस्याकरणे । अतोऽनुपासनस्य तत्रापराधाप्रसङ्गकत्वेन प्रतिबन्धाभावाच्चासिद्धिरित्यर्थः । एतेन यत् पूर्वं, न भेदादितिसूत्रेऽधिकगुणोपसंहारौचित्यमुक्तं तत्प्रकारोऽत्र दर्शितः । तत्तद्रूपप्राधान्येन ब्रह्मोपासकस्याधिका अपि गुणा अविरुद्धा एवोपसंहार्या, न त्वन्येऽपीति ।

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

पार्थक्येनोपासनानि कर्त्तव्यानीति स्थिते विचार्यते । कि-
मग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिवद्देवां समुच्चय उत फलविकल्प इति ।

तस्मात्तेषां व्यस्तोपासनमेव कर्त्तव्यमिति सिद्धम् ॥

अन्ये तु, अत्र यासु यासु विद्यासु श्रुतिनानात्वेऽप्यर्थैक्याद्वे-
द्यैक्यं, यथा मनोमयः प्राणशरीरः, कं ब्रह्म, सत्यकामः सत्यसंकल्प
इत्यादौ । यथा च, प्राणो वा व संवर्गः, प्राणो वा व ज्येष्ठः श्रेष्ठः, प्राणो
ह पिता प्राणो मातेत्यादौ च । तत्र श्रुतिनानात्वस्य गुणान्तरपरत्वा-
द्, वेद्याभेदेन विद्यैक्याच्च स्वपरशाखांक्तं गुणजातं विद्याकात्स्न्या-
र्थमुपसंहार्यमिति पूर्वपक्षे, शब्दादिभेदाद्विद्याभेदं सिद्धान्तयन्ति ।
पूर्वतन्त्रे शब्दान्तरादीनां कर्मभेदकत्वेन सिद्धत्वात् प्रकृते च, वेद,
उपासीत, क्रतुं कुर्वीतित्यादिशब्दभेदात् । आदिपदेन यथासम्भवं
गुणादीनामपि भेदस्य संग्रहाच्च । नच शब्दभेदेऽपि, यजति जुहोती-
त्यादिवद् वेदोपासीतित्यादावर्थभेदाभावात् भेद इति वाच्यम् ।
तथाऽप्येकस्मिन्नेव वेद्ये प्रतिकरणमितरेतरव्यावृत्तगुणोपदेशरूपा-
जुबन्धभेदेन तस्यां तस्यां विद्यायां तादृकाहगुणविशिष्टस्यैवोपा-
स्यतया विद्याभेदोपपत्तेः । एवं स्थितेऽपि सर्ववेदान्तप्रत्ययेत्यादि
द्रष्टव्यमिति चाहुः ।

तदसङ्गतम् । सर्ववेदान्तप्रत्ययसूत्रोक्तचोदनाद्यविशेषरूप-
हेत्वभावादेवोक्तस्थलेषु विद्याभेदस्य सिद्धत्वेनैतत्सूत्रारम्भवैयर्थ्यप्र-
सङ्गात् । नचोपसंहारनिवृत्त्यर्थत्वान्नानर्थक्यमित्यपि युक्तम् । ऐक्यहे-
त्वभावादेव सिद्धे विद्याभेदे उपसंहारप्राप्तेरेवाभावात् । विद्यासूच-
कनानापदविरोधाच्चेति ॥ ५८ ॥ २० ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * पा-
र्थक्येनेत्यादि * । * विचार्यते इति * । उपोद्धातसङ्गत्या विचा-
र्यते । संशयमाहुः । * किमित्यादि * । तथाच विधिसामान्यात्
क्रमेण कार्याणीत्येवं समुच्चयः उत फलतौल्याद्विकल्प इत्यर्थः । पूर्व -

तत्र विधिफलयोः समानत्वात् समुच्चय इति प्राप्ते निर्णयमाह ॥
उपासनानां विकल्प एव । तत्र हेतुरविशिष्टफलत्वात् ।

मुक्तिफलकत्वं हि सर्वेषामुपासनानामविशिष्टम् । एवं सखेकेनैव
तत्सिद्धावपरस्याऽप्रयोजकत्वादग्निहोत्रादिवान्निसताबोधकश्रुत्यभा-
वात्तदर्थिनो विकल्प एव ॥ ५९ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा
पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

येषु तूपासनेषु भिन्नानि भिन्नानि फलान्युच्यन्ते, तत्र त्व-

पक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । विधिः फलं च सर्वत्र तुल्यम् । यथा-
ऽग्निहोत्रादीनाम् । तथा सति यदेव न क्रियते तत्फलभावेन न्यून-
तापत्तेर्विकल्पस्य प्राप्तप्रामाण्यपरित्यागादिदोषवत्तया तदादरे त-
त्संसर्गाच्च समुच्चय एव ज्यायानित्यर्थः । सिद्धान्तमाहुः । * उपा-
सनानामित्यादि * तथाचाग्निहोत्रादितौल्यस्याभावाच्चित्रोद्भिदादि-
तौल्यस्य सत्त्वाद्विकल्पस्यादुष्टत्वेन स्वर्गादिवद्विद्वमायानिवृत्तिरूपा-
यां तत्तदवतारसायुज्यरूपायां च मुक्तौ विशेषाभावेन च फलस्या-
विशिष्टत्वात् समुच्चये अप्रयोजकत्वदोषापत्तेश्च विकल्प एव ज्याया-
नित्यर्थः । एतेनैव फलप्राप्तिफलानां सद्भिद्यादहरविद्योपकोसलवि-
द्याशाण्डिल्यविद्याऽक्षरविद्यादीनामेकफलानां प्राणादिविद्यानां च
विकल्पोऽवगन्तव्य इत्यपि बोधितम् । अत्र सर्वेऽप्येवमेवाहुः ॥ ५९ ॥ २१

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥
अविशिष्टफलत्वादित्यस्य विकल्पहेतोः प्रत्युदाहरणमिदम् । एवं मु-
क्तिफलिका उपासना विचार्य काम्यास्तु पक्षद्वयस्य सम्भवात् ताः
पृथग् विचारयतीत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याकुर्वन्तस्तत्र तत्तत्फलानां
काम्यत्वाद्युपासनानां समुच्चयपक्षं व्याकुर्वन्ति । * येष्वित्यादि *
येषु स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य कामचारो भ-
वति, सर्वे वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति येऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्यादिषु तथेत्य-

नेकफलार्थिनस्तत्तत्फलकोपासनानि समुच्चीयेरन्नाविशिष्टफलत्वा-
भावात् । यत्र त्वेकस्यैवोपासनस्य स्वकामितानेकफलकत्वं श्रूय-
यते तत्र तथैव चेदुपासनं करोति तदा न समुच्चीयेरन्नपि । स्व-
कामितेष्वेकतरस्य तदन्यफलवैशिष्ट्येनाविशिष्टफलत्वाभावादिति
पूर्वहेत्वभावादिति श्लिष्टप्रयोगाभिप्रायेणोक्तमिति ज्ञेयम् ।

अथवा कामैक्ये नियतफलकानि तानि न समुच्चीयेरन् । अत्र
हेतुः स्पष्टः ॥ ६० ॥

र्थः । एवं समुच्चयपक्षं व्याख्याय, न वा इति पदाभ्यामुक्तमसमुच्च-
यपक्षं व्याकुर्वन्ति * यत्र त्वित्यादि * * श्रूयते इति * यथा भार्गव्यां
विद्यायां, य एवं वेद प्रतितिष्ठति, अन्नवाग्नन्नादो भवति महान् भ-
वति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन महान् कीर्त्येति श्रूयते । तत्र तथैव
चेत् । तदुक्तस्वकामितसकलफलसाधकतया चेत्तदुपासनं करोति
तदा तत्फलकान्यन्यानि तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत तन्मह इत्युपासीतेत्यादी-
नि तत्तद्गुणकान्युपासनानि न समुच्चीयेरन्नपि । अत्रापि हेतुः पूर्व-
हेत्वभावादिति । ते विवृण्वन्ति * स्वकामितेष्वित्यादि * स्वकामित-
फलेष्वेकतरस्य फलस्य तदन्यफलवैशिष्ट्येन अविशिष्टफलत्वाभा-
वादिति । तथाच समुच्चये अविशिष्टत्वाभावोऽनेकफलत्वात् । समु-
च्चयाभावे त्वविशिष्टफलत्वाभावस्तत्फलस्यान्यफलविशिष्टत्वादिति
भेदेऽपि, पूर्वहेत्वभावादिति यत्सूत्र उक्तं तत्तथेत्यर्थः । अत्र व्याख्यान-
क्लेशात् पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * । * कामैक्ये इति *
एकमात्रविषयत्वेन तदैक्ये । अत्र हेतुः * स्पष्ट इति * अस्मिन् पक्षे
तेषां फलभेदेन विशिष्टफलतया अविशिष्टफलत्वाभावरूपः पूर्वहे-
त्वभावः स्फुट इत्यर्थः । अत्रापि माध्वाचार्यमिश्रव्यतिरिक्तानां स-
र्वेषामैकमत्यम् । अस्माकं त्वेतावान् विशेषः । अत्र सूत्रे काम्यपदा-
बुद्धीथाद्युपासना अपि संग्रहीतुं शक्यन्ते । तास्वपि यदेव विद्यया
करोतीत्यादिभिः फलश्रवणात् । कामपदाभावेऽपि रात्रिसन्नन्यायेन
काम्यत्वस्य शक्यत्वादिति ॥ ६० ॥ २२ ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

प्रधानेषु निर्णयमुक्त्वाङ्गेषु तमाह । एकार्थसाधकानामुपास-
नानां भेदेनाङ्गभेदेऽप्येकतरोपासने फलैक्यादङ्गानि तत्र समुच्ची-
येरन्न वेति संशये निर्णयमाह । उपासनाङ्गानां तदेवाश्रयस्तथाच
यदङ्गं यदुपासनाश्रितं तत्रैव तस्य भाव इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अत्र हेतुमाह ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ कर्माङ्गत्वेऽपि स्वव्यापारेण फलसाध-
ने उपासनान्तरानपेक्षत्वात् प्रधानानामुद्गीथाद्युपासनानामपि काम्य-
त्वेन यथाकामसमुच्चयविकल्पयोः पूर्वसूत्रेणैव सिद्धत्वादत्र विषया-
न्तरं बोधयन्तोऽधिकरणमत्रतारयन्ति । प्रधानेत्यादि । अन्यानपेक्ष-
तया स्वव्यापारद्वारा फलजनकानि प्रधानानि तेषु समुच्चयादि-
निर्णयमुक्त्वा अन्यापेक्षतया तथा फलजनकेष्वङ्गेषु निर्णयमाहेत्य-
र्थः । ननु किं प्रयोजनं येन पृथगारम्भ इत्यत आहुः । * एकार्थेत्या-
दि * एकोऽर्थ एकं फलम् । तत्साधकानामनेकेषामुपासनानां रूपा-
दिभेदेन भेदेऽपि तेषां मध्य एकतरोपासनेऽन्येषामस्य च फलैक्यात्
तत्फलार्थं यान्यङ्गानि तत्र तत्रोक्तानि तान्वेकस्मिन्नुपासने समुच्ची-
येरन्नवेति संशये उपसंहारसूत्रेऽर्थाभेदपदस्य फलाभेदवाचकत्वे फ-
लैक्यात् समुच्चयप्राप्तौ वक्ष्यमाणहेतुभ्यां निर्णयमाहेत्यर्थः । सूत्रं
व्याकुर्वन्ति । * उपासनाङ्गानामित्यादि * । * तदेवेति * उपासन-
मेव । तथाच आश्रयमनतिक्रम्य यथाश्रयभावः सत्ता, यथाश्रयं
भावो यथाश्रयभाव इति सूत्रयोजना । उदाहरणं तु छागदोग्ये मना-
हिङ्गारो वाक्प्रस्ताव इत्यादिभिर्दशभिर्वाक्यैर्गायत्ररथन्तरवामदेव्य-
बृहद्वैरूपवैराजशक्र्यरैवत्यज्ञायज्ञीराजननाभग्रहणपूर्वकं विहि-
तानि दश सामोपासनानि । तेषु ह्येकमेकमसाधारणं फलमुक्त्वा
तदुत्तरं सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान्
कीर्त्येति सर्वोपासनेषु साधारणं फलमुक्त्वा क्रमेण महामनाः स्यात्
तद् व्रतं, न प्रत्ययङ्गुनिमाचामेज्ज छीवेत् तद् व्रतम्, एवं न काञ्चन

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

तत्तदुपासनं तत्तदङ्गविशिष्टमेव वेदे शिष्यत इति तथैतर्थाः ।
चकारादतिरिक्तकरणे प्रायश्चित्तोक्तिरपि बाधिकेति सूच्यते॥६२

समाहारात् ॥ ६३ ॥

कर्ममार्गीयोपासने निर्णयमुक्त्वा ज्ञानमार्गीयोपासने तमा-
ह । अथर्वोपनिषत्सु नृसिंहोपासनादिषु मत्स्यकूर्मादिरूपत्वेनापि
स्तुतिः श्रूयते । श्रीभागवते च, नमस्तेरघुवर्यायेसादिरूपा स्तुति-

परिहरेत्, न तपन्तं निन्देत्, न वर्पन्तं निन्देत्, न र्त्तन्निन्देत्, न पशु-
न्निन्देत्, संवत्सरमशौ नाश्रीयात्, ब्राह्मणान्न निन्देद् इति तत्तदुपा-
सनाङ्गभूतानि व्रतान्युक्तानि । तथाच तस्य व्रतस्य तत्तदुपासन एव
सम्बन्धो, नान्यत्रेति बाध्यम् । एवञ्जातीयमन्यदपि । न्यायस्य सा-
धारणत्वात् । यथा भार्गव्या आनन्दविद्याया अङ्गभूतेषु त्रिष्वन्नप्र-
तिष्ठितत्वोपासनेषु प्रतिष्ठादीनां फलानामैक्यं तत्तदुपासनाङ्गभूताना-
म् । अन्नं न निन्द्यात् तद्व्रतम्, अन्नं न परिचक्षीत तद् व्रतम्,
अन्नं बहु कुर्वीत तद् व्रतमिति तत्तद्व्रतानां भेद इति ॥६१॥

शिष्टेश्च ॥ अत्र भाष्यं स्फुटम् ॥ ६२ ॥ २३ ॥

समाहारात् ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * कर्ममार्गीयेत्यादि *
कर्माङ्गतया कर्ममार्गीयेषु सामान्योपासनेषु अङ्गनिर्णयमुक्त्वा ज्ञाना-
ऽङ्गतया ज्ञानमार्गीयेषु तेष्वङ्गनिर्णयमाहृत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्तो
विषयमाहुः । * अथर्वेत्यादि * अत्र मत्स्यकूर्मादिपदात् पूर्वं ब्रह्म-
विष्णवादीति पदस्य त्रुटिर्बाध्या । तथाच नृसिंहोपासनायां यो वै
नृसिंहो देवो भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नम इति, श्रीरामोपा-
सनायां च यो वै रामचन्द्रो भगवान् ये च मत्स्यकूर्माद्यवतारास्तस्मै
वै नमो नम इत्येवंविभागेन स्तुतिः श्रूयत इत्यर्थः । द्वितीयं पौराणो-
दाहरणम् । एवं विषय उक्तः । तत्र तत्सर्वरूपत्वेनोपासना कार्या ?
उत तेषां रूपाणां धिरुद्धधर्मवत्त्वात् तथा न कार्येति संशये शब्दा-
दिभेदेन नानोपासनस्य पूर्वमुक्तत्वात् सर्वरूपत्वेनोपासने च तद्विरो-

व्रजनाथे । एवं सति रूपभेदेऽपि भगवदवतारत्वस्याविशिष्टत्वा-
देकस्मिन् रूपे रूपान्तरसमाहारो दृश्यत इति सर्वरूपत्वेनैकत्रोपा-
सनमपि साध्वित्यर्थः ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

ऐश्वर्यवीर्यादिगुणानां सर्वेष्ववतारेषु साधारण्यं श्रूयते । तेन
धर्मिधर्माणामैक्यात् पूर्वोक्तं साध्वित्यर्थः ॥ ६४ ॥

न वा तत्सहमावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

नन्वेवमुपासनं नित्यमुत वैकल्पिकमिति संशय उक्तरीत्या

धात्रकार्येति प्राप्तम् । तत्र सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * एवं
सतीत्यादि * अत्राङ्गेषु यथाश्रयभाव इत्यनुवर्त्तते । * समाहार
इति * एकीभावः । तथाच ज्ञानमार्गीयोपासनाङ्गेष्वपि यथाश्रय-
भावे सति, रूपभेदेऽपीत्यादिनोक्तरीत्या समाहारदर्शनात् तथेत्यर्थः ।
एतदेवाभिप्रेत्य, भेदान्नेति चेदिति सूत्रे उपासनाविषयेष्वित्यादिना-
श्वतारेष्वपि सर्वगुणोपासंहारौचित्यमुक्तम् ॥ ६३ ॥

अत्र हेत्वन्तरं सूत्रान्तरेणाह ।

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ अत्रचकारोऽधिकरणपूर्णत्वद्योतकः ।
शेषं प्रकटार्थम् । तथाच भगवत्त्वप्राधान्योपासने एवं सर्वरूपत्वेनो-
पासनं कार्यम् । तत्तद्रूपप्राधान्येनोपासने तथा न कार्यमिति विभा-
गाच्च कोऽपि विरोध इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ २४ ॥

न वा तत्सहमावाश्रुतेः ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * नन्वि-
त्यादि * । सर्वरूपत्वेनैकावतारोपासनं नित्याग्निहोत्रदर्शपूर्णमा-
सादिवत् क्रमेण समुच्चैतव्यमुतैकमेव यावज्जीवं कर्त्तव्यमित्येवं वै-
कल्पिकमिति संशये उक्तरीत्या सर्वेषां सर्वरूपत्वेनैश्वर्यादिगुणसा-
धारण्येन च क्रमिकसमुच्चये प्राप्ते तस्य समुच्चयस्य निषेधमाहेत्य-

नित्यत्वे प्राप्ते तन्निषेधमाह । नेति । किन्तु वा विकल्प एवैवमुपा-
सन ऐच्छिकस्तत्र हेतुमाह । सहभावाश्रुतेरितिनियमतस्तेषां रूपाणां
सहभावश्रवणं चेत्स्यात्तदा स्यात्तथोपासनस्य नित्यता, न त्वेवमतो
विकल्प एवेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

योऽपि रूपान्तरसमाहारपूर्वकमुपास्ते सोऽप्येकं रूपमुपा-
स्यत्वेन मत्वा तत्तथोपास्त इति फलं तस्यैकस्यैव रूपस्य दर्शनं
भवति; न तु सर्वेषामितोऽपि हेतोर्विकल्प एवेत्यर्थः । एतद्दृष्टा-
न्तेन यस्मिन् रूपे यादृग्धर्मवत्त्वं श्रूयते तादृग्धर्मविशिष्टमेवैकं
रूपमुपास्यमिति व्यासहृदयमिति ज्ञायते । उपासनानिर्णयान्ते
दर्शनात्मकहेतूक्या सर्वोपासनानां भगवत्साक्षात्कारः फलमिति
ध्वन्यते । माहात्म्यज्ञापनार्थम् । परं सर्वावताररूपत्वं यथार्थमेव

र्थः । व्याकुर्वन्ति । * नेतीत्यादि * । * चेत्स्यादिति * । दर्शपूर्ण-
मासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यादिवच्चेत् स्यात् । शेषं स्फुटम् ॥
एतमेव विकल्पमभिसन्धाय स्वाध्यायस्तत्रेति सर्वदृष्टान्तव्याख्यानो-
त्तरं प्रकृतेऽपीत्यादिना तत्तद्रूपे तत्तदसाधारणधर्मोपसंहारो व्यव-
स्थापितः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ पूर्वसूत्रात्तत्पदमत्रानुवर्त्तत इत्याशयेन सूत्रं
व्याकुर्वन्ति । * योऽपीत्यादि * । * तत्तथोपास्त इति * । तद् ए-
कमवताररूपं सर्वरूपवत्तथोपास्ते । * एतद्दृष्टान्तेनेति * । दर्शन-
दृष्टान्तेन । एतेन पूर्वाधिकरणोक्तपक्षस्य गौणता सूचिता । तथा
दर्शनाभावादिति । सर्वनिरूपणान्ते एवं कथनस्य तात्पर्यमाहुः * उ-
पासनेत्यादि * । ननु यद्येकस्यैव रूपस्य दर्शनं तदा सर्वरूपोपसं-
हारबोधनस्य किं प्रयोजनम् अत आहुः । * माहात्म्येत्यादि * । *

कैश्चिज्ज्ञाप्यते । यथार्थत्वात्तदप्यविरोधीति ज्ञेयम् ॥ ६६ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवार्त्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते

व्याससूत्राणुभाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः

पादः समाप्तः ॥ ३ ॥ ३ ॥

कैश्चिदिति * । स्मृतिपुराणादिवाक्यैः । * तदपीति * । सर्वरूपोप-
संहरणम् । तथाचैकरूपदर्शनेऽपि सर्वरूपोपसंहारोऽप्येकदेशानां न
दुष्ट इति भावः । अन्ये तु इदं षट्सूत्रमेवाधिकरणमङ्गीकृत्य कर्मा-
ङ्गभूतेपूद्गीथादिषु य आश्रिता वेदत्रयविहिताः प्रत्ययास्ते समुच्चीये-
रन्नुत यथाकामं स्युरिति सशये, प्रत्ययाश्रयभूताः स्तोत्रादयो यथा
समुच्चीयन्त एवं तदाश्रिताः प्रत्यया अपि । तत्रानुशिष्टत्वादिभ्यो
हेतुभ्यः समुच्चीयेरन्निति पूर्वपक्षे, सहभावाश्रवणादिहेतुभ्यां यथा-
कामं स्युरिति सिद्धान्तयन्ति ।

तन्नास्माकं रोचते । यथाकामसूत्रोक्तहेतुनैव तादृशनिर्णयस-
म्भवेनैतद्वैयर्थ्यात् । गुणसाधारण्यसूत्रे पूर्वपक्षसमाप्त्या शिष्टिसूत्र-
स्थचकारवैयर्थ्यापत्तेश्चेति । तस्मात् पूर्वोक्तमेव युक्तमिति दिक् ॥

अत्रायं संग्रहः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुतेः सर्वस्य
वेदस्य ब्रह्मविद्यात्वम् । इतिहासपुराणं च वेदानां पञ्चमं वेदमिति-
श्रुतं वेदपदेन तयोरपि संग्रहात्तयोरपि तथात्वम् । द्वे विद्ये वेदित-
व्यं इत्याद्याथर्वणश्रुतं ऋग्वेदादिरूपा अपरा अक्षराधिगमिका परेति
फलतो विभागः । परास्वपि, ब्रह्मविदाप्नोति परम्, अक्षरात् परतः
पर इति श्रुतेः पुरुषोत्तमस्य तत् आधिक्ये तद्विद्यानां विषयफल-
योर्बलादक्षरविद्यातोऽप्याधिक्यम् । परास्वपरासु च तत्तद्वेदोक्तासु
सर्ववेदान्तप्रत्ययसूत्रोक्तहेतुना फलसंयोगरूपचोदनानामविशिष्टत्वे
विद्यैक्यनिर्णयः । तन्मध्य अन्यतरस्याभावे तु विद्याभेदः । गुणोप-
संहारस्तु प्रायशो रूपैक्यात् प्रयोजनैक्याद्वा, क्वचित्त्वर्थवादतौल्या-
दपि । स च स्वाध्यायसूत्रोक्तैर्निरूपणप्रकारभेदाधिकारिभेदसम्ब-
न्धिभेदैर्योऽन्यथा सन्तमिति वाक्यान्तदोषापत्त्या च कासुचिदा-
त्मविद्यासु बाध्यते । कर्मणि तु पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्न्यूनातिरिक्तप्रायश्चित्त-
श्रवणारुच बाध्यते । तदभावे तु भवति । परविद्या अपरविद्याश्च

फलैक्ये विकल्पन्ते । फलभेदे तु यथाकामं समुच्चीयन्ते । क्वचिदे-
कस्योपासनस्य स्वकामितानेकफलत्वे विकल्पन्ते च । कर्ममार्गीय-
विद्याङ्गानि तु बहूनां विद्यानां फलैक्येऽपि यथाश्रयं तत्रैव व्यवति-
ष्ठन्ते । ज्ञानमार्गीयविद्याङ्गानि तु यथाश्रयं क्वचित् समाह्रियन्ते, क-
चित्तु यथाश्रयं व्यवतिष्ठन्ते। अवतारोपासनं च यथाकाममेव भवति ।
सर्वासां परविद्यानामुपास्यरूपसाक्षात्कारः फलमिति च ॥ ६६ ॥ २५॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

उपासनाभेदेऽप्युपास्याभेदाच्छाखान्तरोक्तधर्माणामप्युपसंहारः कर्तुमुचित इति पूर्वपादे निरूपितमिति तन्न्यायेनोत्तरकाण्डप्रतिपाद्यब्रह्मफलकसर्वात्मभावेऽपि पूर्वकाण्डप्रतिपादितकर्मणा-

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ अथ तुरीयपादं विवरिष्वः सङ्गतिबोधनाय पूर्वपादार्थमनुवदन्त एतत्पादार्थमाहुः । *उपासनेत्यादि * । फलमत उपपत्तेरित्यत्र हेतुव्यपदेशेन जैमिनिमतनिरासपूर्वकं परमेश्वरस्यैव कारयितृत्वं फलदातृत्वं च समर्थयित्वा ततोऽनन्तरूपस्य भगवतस्तत्तत्फलदानाय साक्षात्कारो यथा भवति तदर्थं तत्तदुपासनमुक्तम् । तेन तत्तदुपास्यरूपसाक्षात्काररूपविद्यासिद्धौ परमेश्वरात् फलं भवतीति सिद्धम् । तथा उपासनाः कथं कर्त्तव्या इत्यपेक्षायां तं तं मार्गं स्वस्वाधिकारं तत्तद्भगवद्रूपं वानुरुध्यते । ते तत्तत्स्वरूपगुणास्तत्तदुपासनास्वरूपनिर्वाहकत्वाद्-न्तरङ्गा इत्यन्तरङ्गविचारेण तत्तद्गुणानां बुद्धौ विषयीकरणरूपो गुणोपसंहार उक्तः । तत्रोपसंहारोऽर्थाभेदादिति सूत्रेऽर्थपदस्य वस्तुवाचकतामादाय उपासनाभेदेऽप्युपास्यवस्त्वभेदाद्यथा शाखान्तरोक्तधर्माणामप्युपसंहारः कर्त्तुं युक्त इति निरूपितं, तथा अस्मिन् पादे उपासनाया बहिरङ्गाणामाश्रमादीनां विचारे उपसंहारसूत्रीयार्थपदस्य प्रयोजनवाचकतामादाय ब्रह्मदर्शनरूपफलैक्यात् तन्न्यायेन उत्तरकाण्डोक्तब्रह्मफलकसर्वात्मभावेऽपि पूर्वकाण्डोक्तकर्मणामुपसंहारः । स च कर्मणां तत्तदुपासनोपकारकतया बुद्धौ विषयीकरणरूपः करणार्थं प्राप्नोति “यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव

मुपसंहारः प्राप्नोति न वेसधुना विचार्यते । विधिपक्षे तत्सहकृत-
स्यास्य फलसाधकत्वमिति सिद्धयति । निषेधपक्षे तु केवलस्येती-
ममेव पक्षं सिद्धान्तत्वेनाह । पुरुषार्थ इत्यादिना । सिद्धान्ते ज्ञा-
ते तत्र पूर्वपक्षसम्भव इत्यादौ तमेवाह । अतः सर्वात्मभावादेव
केवलात् पुरुषार्थः सिद्धयति । कुतः । शब्दात् । श्रुतेरित्यर्थः ।
श्रुतिस्तु, नायमात्मा प्रवचनेनेत्युपक्रम्य, यमेवैष वृणुत इत्यादिका
ब्रह्मविदाप्नोति परमिसादिका, तमेव विद्वानमृत इह भवतीति,
सनत्कुमारनारदसंवादे यत्र नान्यत् पश्यतीत्याद्यात्मिका छान्दो-
ग्यश्रुत्विश्व । एतदादिश्रुतिषु पूर्वोक्तरीत्या केवलस्यैव भगवद्भावस्य
फलसाधकत्वं श्रूयते इति तथा । अत्र, फलमत उपपत्तेरित्यत्रेवो-
पपत्तिं हेतुत्वेनानुक्त्वा श्रुतिपदं चानुक्त्वा शब्दपदं यदुक्तवांस्तेन
श्रुतिस्मृत्यात्मकः सर्वोऽपि प्रमाणशब्दो हेतुत्वेन व्याप्ताभिमत

तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् । एतान्यपि तु कर्मा-
णि सङ्गं त्यक्त्वा फलं तथा । कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्त-
मम्”इति गीतावाक्यात् । सहस्रसमे सत्रे हिरण्यशकुनिरूपब्र-
ह्मदर्शनस्य तत्र श्रावणात् । नाश्यादीनां यज्ञेषु भगवत्प्रादुर्भावस्य
श्रीभागवतेऽप्युक्तत्वाच्च । अथवा, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः, भ-
क्त्या त्वनन्यथा शक्य इत्यादिषु साधनान्तरव्युदासाश्च प्राप्नोतीति
सन्देहे अधुना प्रथमाधिकरणे विचार्यते । तथाच शेषिशेषभावः
सङ्गतिरित्यर्थः । ननु गुणानामिव कर्मणामुपासनास्वरूपनिर्वाहक-
त्वाभावेनानावश्यकत्वात् किं तद्विचारेणेत्याकाङ्क्षयां विचारफलं
पादार्थं वदन्तः सूत्रमवतार्य व्याकुर्वन्ति । * विधीत्यादि * । * इ-
ममिति * । निषेधपक्षम् । तथाच विद्यासामर्थ्यबोधनायाऽयं विचार
इत्यर्थः । सिद्धान्तेनाधिकरणं हेतुव्यपदेशादित्यत्र सिद्धान्तितः
सूक्ष्मदर्शित्वस्यावधारितत्वात्तथेत्येतदर्थं तमेवाहेत्यर्थः । शब्दशब्दप्र-
योगतात्पर्यमाहुः । * अत्रेत्यादि * । संप्रहेण यत् सिद्धं तदाहुः ।

इति ज्ञायते । तेन “केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः स्वगा मृगाः ।
 येऽन्ये मूढाधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा । यन्न योगेन
 सांख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायसन्न्यासैः प्राप्नु-
 याद् यत्नवानपि” इत्यादिरूपा स्मृतिरपि संगृह्यते । एतेन श्रुत्यादि-
 प्रमाणवादिनामिदमेवाभिमतं, तद्विरुद्धवादिनामितोऽन्यदिति तेषा-
 मप्रमाणिकत्वं ज्ञाप्यते । अत एव स्वनाम गृहीतम् । स्वस्य वेद-
 व्यासकर्तृत्वेन तत्रैव यतो भरः । अपरं च वैदिकसिद्धान्ते भग-
 वत्स्वरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वात् प्राप्ततत्स्वरूपाणां मुक्त्यनि-
 ज्ञाकथनान्मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च मुक्तेरपरमपुरुषार्थत्वात् सा-
 भवतु नामाऽन्यैः साधनैः । वस्तुतः परमपुरुषार्थो य उक्तरूपः
 स तु सर्वात्मभावेनैवेति ज्ञापनाय फलपदमनुक्त्वा पुरुषार्थपद-
 मुक्तम् । एवं सत्यस्य सूत्रस्यार्थान्तरमपि व्यासाभिमतमिति ज्ञाय-
 ते । तथा सत्यं श्लिष्टः प्रयोगः । तथाहि । पुरुषार्थो भगवानेव ।
 कुतः । अतःशब्दात् । अतःपदविशिष्टश्रुतिवाक्यादिसर्थः ।

* एतेनेत्यादि * । * अभिमतमिति * । तात्पर्यगोचरम् । * तद्वि-
 रुद्धवादिनामिति * । तत्तात्पर्यविरुद्धवादिनाम् । * अप्रामाणिक-
 त्वमिति * । प्रमाणतात्पर्यानभिज्ञत्वम् । बादरायणपदोक्ततात्प-
 र्यमाहुः । * अत एवेत्यादि * । * तत्रैवेति * । प्रमाणभूते शब्दे ।
 पुरुषार्थपदतात्पर्यमाहुः । * अपरं चेत्यादि * । * अन्यैः साधनैरि-
 ति * । मर्यादामार्गीयैः कर्मज्ञानविहितभक्तिरूपैः साधनैः । एतेन
 भास्कराचार्याद्यङ्गीकृतो ज्ञानकर्मसमुच्चयः पूर्वकक्षाधिभ्रान्त इति
 बोधितम् । पुरुषार्थपदेन सूचितमर्थान्तरमाहुः * एवं सतीत्यादि *
 अस्यां श्रुतौ तमसः परस्तादित्यनेनानुपाधित्वबोधनात् स्वतो वि-
 रुद्धधर्माधारत्वं बोध्यते । परात् परमित्यनेनाक्षरादुत्तमत्वम् । तथा-
 चाक्षरात् परो यः स एव परमपुरुषार्थ इति सिद्ध्यति । एवं व्या-

तैत्तिरीयोषनिषत्सु पठ्यते । अतः परं नान्यदणीयसं हि परात्
परं यन्महतो महान्तं, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः
परस्तादिति ॥ १ ॥

अथात्र प्रसवतिष्ठते ।

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

विष्णोरिज्यत्वेन कर्मशेषत्वात् तत्स्वरूपज्ञानपूर्वको यागः
फलातिशयहेतुरिति तन्माहात्म्यमुच्यत इत्यर्थवादरूपं तत् । अत्र
दृष्टान्तमाह । यथान्येष्विति अन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु, यस्य पर्ण-
मयी जुहूर्भवति न पापं श्लोकं शृणोति यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रा-
तृव्यस्य वृङ्क्ते यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद् यज्ञस्य-
क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्या इत्येवंजातीयिका फल-
श्रुतिरर्थवादस्तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

ख्यानद्वयेन केवलविद्याया एव पुरुषार्थपर्यवसायित्वम् । पुरुषोत्तम-
स्यैव च परमपुरुषार्थत्वं बोधितम् ॥ १ ॥

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ सूत्रमव-
तारयन्ति । * अथेत्यादि * । सिद्धान्तसूत्रे सर्वात्मभावस्य स्वत-
न्त्रतया पुरुषार्थपर्यवसायित्वे परब्रह्मण एव च परमपुरुषार्थत्वे द-
र्शितेऽपि हेतुव्यपदेशविषयश्रुतौ फलदित्सया कारयितृत्वस्योक्तत्वा-
त् क्रिययैव फलम् । छान्दोग्ये कर्माङ्गोपासनानामेव पूर्वमुपक्रान्त-
त्वादन्यासामपि कर्मशेषत्वेन फलत्वम् । ईश्वरस्य च तच्छेषतयैव
फलदत्वमित्याशयेन पूर्वमीमांसक उक्तं यै प्रतिकूलतयाऽवस्थितो
भवतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * विष्णोरित्यादि * । अयमर्थः ।
पूर्वपादं कर्माङ्गोपासनानां निर्णये तु न पूर्वकाण्डविरोधः । यत्पुनरात्म-
ज्ञानादः सर्वात्मभावस्य च स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थपर्यवसायित्वं पर-
ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वं चेत्युक्तम् । तन्न युक्तम् । कुतः । शेषत्वात् ।
शेषलक्षणे पुरुषः कर्मार्थत्वादिति पुरुषस्य कर्मार्थत्वमुक्तम् । तच्च
चोदनाविचारे कर्तृतया सिद्ध्यतीत्यात्मज्ञापकानि वाक्यानि कर्तृ-

ननु तमेव विदित्वा मुनिर्भवसेतमेव प्रब्राजिनो लोकमीप्स-
न्तः प्रव्रजन्ति । एतदग्रे च ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणाया-
श्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति श्रुतिर्भगवज्ज्ञान-
वतः सर्वसागं वदतीति न त्वदुक्तं साधीय इत्यत उत्तरं पठति ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

ब्रह्मविदामपि वसिष्ठादीनामग्निहोत्रादिकरणं जैमिनिः प-
श्यतीति तदाचारं प्रामाणिकमिति च मनुत इति तन्मतमनुवद-
न्निममप्यनुक्तवान् व्यासः । ब्रह्मविदां सागावश्यकत्वे गार्हस्थ्य-
मेतेषां न स्यादिति भावः । उक्तश्रुतिस्तु कर्मण्यशक्तानां तेषां

स्वरूपबोधकानि । एवं ब्रह्मवाक्यानि ब्रह्मणोऽनन्तरूपैरिज्यत्वात् यो
देवानां नामभा एक एवेत्यादिमन्त्रवर्णेन तत्तन्नामकत्वाच्च कर्मशेष-
त्वं तस्मात् । तत्स्वरूपज्ञानेत्यादिवक्ष्यमाणभाष्याक्तरीत्या तत्तादृश-
मतस्तत्र पुरुषार्थत्ववाद इत्यर्थः । विष्णोरिज्यत्वं ब्रह्मत्वं च शतदू-
षणीकारोपन्यस्तात् संकर्षणकाण्डसमाप्तिस्थात्, स विष्णुराह हि,
तद् ब्रह्मेत्याचक्षते इति सूत्रद्वयात् सिद्ध्यतीति मुख्यतया तस्यैव
शेषत्वमत्र व्याख्यातम् । अन्येषां च शेषत्वात् तत्फलस्यार्थवादत्वं
जैमिनिना चतुर्थस्य तृतीयपादे उक्तम् । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थ-
त्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति । तदुदाहरणं च, यस्य पर्णम-
यीत्यादिनां क्तम् ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ सूत्रचतुष्टयमत्र नारयन्ति * ननु तमित्या-
दि * । * उत्तरं पठतीति * उक्ताशङ्कायां विद्यायाः पुरुषार्थत्वं
धारयितुमग्रिमसूत्राणि वक्तव्यार्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्तः प्रथमत आ-
चारमेव कुतो वदतीत्यत आहुः । * ब्रह्मविदामित्यादि * । * प्रा-
माणिकं च मनुत इति * । यदेव विद्ययेति श्रुत्युपोद्बलकत्वेन तथा
मनुत । तर्हि तमेव विदित्वेत्यादिश्रुतेः का गतिरित्यत आह । * उक्ते-
त्यादि * । ननु प्रब्राजधृतेरशक्ताधिकारकत्ववत् कर्मकरणश्रुते-

सागमनुवदति । लोकैषणायाश्च व्युत्थायेति श्रुतेर्लोकसंग्रहार्थं त-
त्करणमिति न वक्तुं शक्यम् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

ब्रह्मविदः कर्माचारनिरूपकश्रुतेरित्यर्थः । सा च, जनको ह
वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेज इत्यादिरूपा । तथाच ज्ञानेनैवार्थसि-
द्धिश्चेत् स्यात्तदा तद्वत् आयाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्तिर्न स्यादिति
भावः ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इति श्रुतिः फलारम्भेविद्याक-
र्मणोः साहित्यं दर्शयतीति न स्वातन्त्र्यं विद्यायाम् ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोस्तं वृणीत इति कल्पश्रुत्या ब्र-
ह्मविदो ब्रह्मत्वेन वरणं विधीयत इति ब्रह्मज्ञानस्यातिव्रज्याधिकार-
सम्पादकत्वात् कर्मशेषत्वमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेद्, गृहाद्वा प्रव्रजेद्ब्रह्माद्वे-

लोकसंग्रहार्थत्वस्यापि शक्यवचनत्वान्नेदं साधीय इत्यत आह *लो-
केत्यादि * तथाच आचारदर्शनान्यथानुपपत्त्या तथा कल्प्यत इत्य-
र्थः । अन्ये त्वाचारदर्शनसूत्रे जनको ह वा इति श्रुतिः, द्वितीये च
यदेव विद्येयेत्युदाहरन्ति । तच्चिन्त्यम् । द्वितीयसूत्रवैयर्थ्यापत्तेः ॥३॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ एतद्भाष्यं सुगमम् ॥ ६ ॥

सादिश्रुतिभ्यो विहितत्वाविशेषात् कर्मतत्त्यागयोरैच्छिको विक-
ल्पोऽङ्गीकार्योऽतो न शेषिशेषभाव इत्यत उत्तरं पठति ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

आश्विनं धूम्रललाममालभेत यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासेत्
ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमालभेत य आतृतीयात् पुरुषात् सोमं न पिबेद्
विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथो यो ब्राह्मणः सन्नाऽऽतृतीयात्
पुरुषात् सोमं न पिबति । यावज्जीवमग्निहोत्रं जहुयादिसादिश्रुतिभ्यो
यथा कर्मकरणे नियमः श्रूयते, न तथा तत्त्याग इति नोक्तपक्षः
साधुरित्यर्थः । चकाराद् “नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोप-
पद्यते । मोहात् तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तित” इत्यादिरू-
पा स्मृतिः समुच्चीयते । त्यागविधिरशक्तविषय इत्युक्तमिति
प्राप्ते ॥ ७ ॥

प्रतिवदति ॥

नियमाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । व्याकु-
र्वन्ति । * आश्विनमित्यादि * । अत्र दुर्ब्राह्मण इति विच्छिन्न इति
पदाभ्यामकरणे निन्दा बोध्यते । तेन च नियमेन नित्यत्वं कर्मणो
व्यक्तीभवति । तथाग्रं यावज्जीवाधिकरणे सूत्रपञ्चकोक्तं निगमय-
न्ति । * त्यागेत्यादि * । * इति प्राप्ते इति * । एवं प्रकारेण ब्र-
ह्मणस्तद्विद्यायाः कैमुतिकेन जीवविद्यायाश्च कर्मशेषत्वे प्राप्ते ।

अन्ये तु, तच्छ्रुतेरित्यत्र विद्यायाः कर्मशेषत्वाय, यदेव वि-
द्यर्थात् श्रुतिमुदाहरन्ति । तद्वतो विधानादित्यत्र, आचार्यकुलाद्वेदम-
धीत्येति छान्देग्यसमाप्तिश्रुत्या वेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारं व्या-
कुर्वन्ति । नियमाच्चैत्यत्र, कुर्वन्नेव हि कर्माणि जिजीविषेच्छतं
समाः एवं त्वपि नान्यथेतांऽस्ति न कर्म लिप्यते नर इतीशावास्यश्रु-
तिं, जरामर्यसत्रश्रुतिं चोदाहरन्ति । तन्मते विद्यायाः कर्मशेषत्व-
मिति पूर्वपक्षः ॥ ७ ॥

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यवच्छिनत्ति । यदुक्तं शेषत्वात् पुरुषार्थ-
वाद इति तन्नोपपद्यते । कुतः । अधिकोपदेशात् । कर्मसाम्यमपि
न वक्तुं शक्यं यत्र तत्र तच्छेषत्वं दूरापास्तम् । यत ईश्वरः कर्म-
णः सकाशादधिक उपदिश्यते । तथाहि । स वा अयमात्मा सर्व-
स्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशप्ति यदिदं
किञ्च । स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानित्युप-
क्रम्याऽग्रे पठ्यते, तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण
तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्मवसेतमेव
प्रव्राजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्तीत्यादि । एवं सति यज्ज्ञानसाध-
नत्वं यज्ञे तस्य यज्ञशेषत्वं कथं स्यात् । किन्तु यज्ञस्य तद्वेदनशेषत्वमा-
एतेनेज्यत्वेन तच्छेषत्वं प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । तज्ज्ञानस्य यागपूर्वाङ्ग-

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ परिहारं ध्या-
कुर्वन्ति * तुशब्द इत्यादि * । * पूर्वपक्षमिति * । ईश्वर इ-
ज्यत्वात् कर्मशेष इति पक्षम् । * कर्मसाम्यमिति * । कर्मणो ब्र-
ह्मसाम्यम् । स वा अयम् इति श्रुतिस्तु बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे
* एवं सतीत्यादि * । उक्तश्रुतौ वेदानुवचनेनेत्यादिभिस्तृतीया-
श्रुतिभिर्मगवज्ज्ञानशेषत्वे कर्मणामुक्ते सति । * तस्येति * । यज्ञशे-
षिभूतस्य । अधिकोपदेशेन हेतुना यत् सिद्धं तदाहुः । * एतेनेत्या-
दि * । उक्तहेतुना तत्प्रत्युक्तमित्यर्थः । तद् व्युत्पादयन्ति । * त-
ज्ज्ञानस्येत्यादि * । इज्यत्वेन ज्ञानस्य यागपूर्वाङ्गत्वात् पूर्वं सत्त्वेऽ-
पि तादृशज्ञानपूर्वकं यागकरणे तादृशज्ञानविशिष्टस्य यागस्य ब्रह्म-
ज्ञानसाधनत्वात् तत्फलस्य ज्ञानस्य यः शेषी तस्यैकदेशज्ञानशेष-
त्वापादने यस्य ज्ञानं यागपूर्वाङ्गं स यागशेष इति नियमो हेतुत्वेन
वक्तव्यः । स तु स्वर्गादौ व्याभिचरति । स्वर्गादेः फलत्वज्ञानं विना
तदर्थके यागे प्रवृत्त्यभावेन तज्ज्ञानस्य यागपूर्वाङ्गत्वेऽपि स्वर्गादेः

त्वात् तद्विशिष्टस्य तस्य ब्रह्मज्ञानत्वात् । नच पूर्वं सामान्यत इज्यज्ञानमासीद् यज्ञेन विशेषतो ज्ञाने सति पुनर्यज्ञकरणे पूर्णं कर्मफलं भवतीति न तदशेषत्वमिति वाच्यम् । तमेव विदित्वा मुनिर्भवसेतमेव प्रव्राजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुतेस्तद्वेदनस्य गार्हस्थ्यविरोधित्वेन तदसम्भवाद् । यश्च साध्वसाधुकर्मफलसम्बन्धरहितस्तस्य कर्तृत्वेन तथात्वमनुपपन्नमतो जीवात्मन एव तथात्वं न तु परस्य । नचैतयोर्वास्तवाऽभेदानैवमिति वाच्यम् । वास्तवाभेदाज्जीवेऽप्युक्तश्रुतिभ्यस्तथात्वस्य सुवचत्वात् । वास्तवाऽभेदस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात्तमादाय ये पूर्वपक्षास्ते पूर्वपक्षा एवेत्य-

फलत्वेन यागशेषत्वानङ्गीकारात् । अतस्तदप्रयोजकमित्यर्थः । पुनः शेषत्वमाशङ्क्य निषेधन्ति * नचैत्यादि * । पूर्वं गुरुमुखादध्ययने ततस्तस्यावर्त्तनेन स्वाध्यायत्वसम्पादने ब्रह्मण इज्यत्वेन सामान्यतो ज्ञानमासीत्ततस्तदुद्देश्यकस्य ब्रह्मयज्ञस्य द्रव्ययज्ञस्य च करणे विशेषतो ज्ञाने सति पुनर्यज्ञकरणे यदेव विद्येयेति श्रुत्या यागस्य वीर्यवत्तायां पूर्णं फलं भवतीति तात्पर्यात्, तमेतं वेदानुवचनेनेति श्रुत्या न ब्रह्मणो यागशेषत्वनिवृत्तिरित्येवं न वाच्यम् । एतमेवेत्यादितदग्रिमश्रुतेस्तादृगब्रह्मज्ञानस्य गार्हस्थ्यविरोधित्वेन यज्ञासम्भवात् । तदसम्भवे तथा फलोत्पत्त्यापादानस्यापि कर्तुमशक्यत्वाद् ब्रह्मणः कर्मशेषत्वं नापादयितुं शक्यमित्यर्थः । नन्वीश्वरस्य कर्तृत्वाद्धिश्चरुङ्ग्यायेन यज्ञकर्तृत्वे सुखेन तच्छेषत्वसम्भव इत्याशङ्क्य परिहरन्ति । * यश्चेत्यादि * । * तथात्वमिति * । कर्मशेषत्वम् । एकदेशिप्रतिपन्नम् । जीवब्रह्मैक्यमादाय पुनः शेषत्वाशङ्कायां तदुपगम्य परिहरन्ति । * नचैतयोरित्यादि * । * तथात्वस्येति * । ईश्वरवत् कर्मशेषित्वस्य । ननु यदि जीवेश्वरयोर्वास्तवाभेद उपगतस्तर्ह्येकतरपक्षपातस्य कर्तुमयुक्तत्वादुभयमप्यस्त्विति शङ्कायां सिद्धान्ते तदनुपगमेनाहुः । * वास्तवाभेदस्येत्यादि * । जीवब्रह्मणोर्हि घटाकाशमहाकाशयोरिवोपाधितो भेदो, वस्तुतस्त्वभेदः ।

लमुक्त्वा । न कर्मणा न प्रजया धनेन सांगैके अमृतत्वमानयुः ।
 परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद् यतयो विशन्तीति श्रुत्या
 कर्मप्रजाधनैर्मोक्षाप्राप्तिमुक्त्वा सांगेन तत्प्राप्तिरुच्यते । सागविषय-
 स्यान्न्यस्यानुक्त्या सान्निध्यात् कर्मादीनामेव सागोऽभिप्रेतः । त-
 थाच मुक्तोपसृप्यत्वाद्भगवत उक्तसाधनेन मुक्ताः सन्तो नाकं प-
 रेण विद्यमानमपि भक्त्या गुहायां विभ्राजते, यद्, यस्मात् परं ना-
 परमस्तीत्यादिनोपक्रान्तत्वात् पुरुषोत्तमस्वरूपं यतयो विरहभावेन
 तद्विना स्थातुमशक्तास्तत्प्राप्त्यर्थं यतमाना विशन्तीति भक्तिमार्गी-
 याणीं फलमुक्तम् । अग्रे वेदान्तविज्ञानेत्यूचा ज्ञानमार्गीयाणां फ-
 लमुक्तम् । अन्यथा पौनरुक्त्यं स्यात् । एवं कर्मज्ञानाभ्यामधिको
 भक्तिमार्गस्तत्प्राप्यः पुरुषोत्तमश्च श्रुतावुपदिश्यत इति तदेकप्रमा-
 णवादिनो वादरायणस्य मतमप्येवं जैमिनिमतादधिकमित्यर्थः ।
 एवं श्रुत्या परमतं निरस्य शिष्यविश्वासार्थं स्वानुभवमपि प्रमाण-
 यति । तद्दर्शनादिति । उक्ताधिक्यवच्चेनैव भगवतो भक्तिमार्गस्य

एतादृशाभेदस्य द्वितीयाध्यायतृतीयपादे, अंशो नानेत्यत्रांशत्वव्यव-
 स्थापनेन निरस्तत्वात् । तमादाय ये पूर्वपक्षास्ते जीवस्वरूपाज्ञानात्पूर्-
 व्वपक्षा एव न भवन्तीति तथेत्यर्थः । श्रुत्यन्तरेणापि कर्मशेषत्वं परि-
 हरन्ति । * न कर्मणेत्यादि * । श्रुतिस्तु बृहन्नारायणे अणोरणीयानि-
 त्यनुवाकस्था । अत्रानुवाकारम्भमन्त्रे महिमानमीश इत्यनेनेशपदवा-
 च्यस्य शिवस्य विभूतित्वकथनाद्, यस्मात् परमिति मन्त्रस्य इवेता-
 ऽद्वतरेऽपि श्रवणाच्छिवपरत्वभ्रमो भा भूदित्येतदर्थं भाष्ये पुरुषोत्त-
 मस्वरूपपदमुक्तम् । एतस्यानुवाकस्य यथा पुरुषोत्तमपरत्वं तथा
 प्रहस्ताख्ये वादे मया सम्यगुपपादितमिति विशेषतो नोच्यते । अबै-
 तन्मन्त्रद्वयोक्तयोः प्रवेशपरिमोकयोर्भक्तिज्ञानफलयोरनावृत्तिरूपत्वा-
 द् दुःखसाहचर्याभावेन कर्मफलादाधिक्यं बोधितमिति तौ कर्ममा-

चानुभवादित्यर्थः । श्रुतयोऽधिकमात्मानन्ददर्शयन्तीति न व्याख्या-
नम् । उपदेशपदेन पौनरुक्त्यापत्तेः । तन्मतमनिरस्य तस्मात् स्व-
मत आधिक्यमात्रोक्त्या निष्कामकर्मणश्चित्तशुद्धिहेतुत्वेन परम्परा-
ज्ञानमार्गोपयोगाङ्गीकारोऽत्र सूच्यते । पुष्टिभक्तिमार्गे तु सोऽपि
न । यन्न योगेनेति वाक्यात् । एवं सति क्व कर्मशेषत्वगन्धोऽपि
ब्रह्मणीति भावः ॥ ८ ॥

तुल्यं दर्शनम् ॥ ९ ॥

यदुक्तमाचारदर्शनात् कर्मशेषत्वं ब्रह्मण इति तदपि न सा-
धीयः । तुल्यं यतो दर्शनम् । ब्रह्मविदां शुक्ततीयजन्मवदार्प-
भादीनां त्यागदर्शनात् । एतेन यद्विदां कर्मत्यागस्तस्य कर्मशेषत्वं
कथं शङ्कितुमपि शक्यमिति भावः सूच्यते । एतेन कर्मण्यशक्तान्
प्रति त्यागविधिरिति निरस्तम् । शुकादीनामतथात्वात् ॥ ९ ॥

— — — — —

गौदुत्कृष्टाविति सिद्धम् । दर्शनव्याख्याने, भक्तिमार्गस्य चेति च-
कारो ज्ञानमार्गसमुच्चायकः । श्रुतिसूत्रशेषयोर्व्याख्यानं तूत्ताना-
र्थम् । मतान्तरीये एतद्व्याख्याने अयुक्तत्वं बोधयन्ति । * श्रुतय
इत्यादि * शारीरादधिकं परमात्मानं दर्शयतीति यद् व्याख्यानं त-
त्पौनरुक्त्यापादकत्वादयुक्तमित्यर्थः । एवं स्वोक्तं व्याख्यानं समर्थ-
यित्वा बादरायणपदेन स्वमतबोधनस्य तात्पर्यमाहुः । * तन्मतमि-
त्यादि * । * तन्मतमिति * जैमिनीयं मतम् । अर्थस्तु स्फुटः ।
एवमेतेन सूत्रेण जैमिन्युक्तस्य शेषत्वस्य हेतोर्बाधितत्वं स्फुटी-
कृतम् ॥ ८ ॥

एवं ब्रह्मणः कर्मशेषत्वं निराकृत्य विद्यायाः कर्मशेषत्वं वा-
रयतीत्याशयेनाहुः ॥

तुल्यन्दर्शनम् ॥ भाष्यमत्र प्रकटार्थम् । तथाच य आचारद-
र्शन इति हेतुर्विद्यायाः कर्माङ्गत्व उक्तः सोऽपि साधारणत्वाद्धेतवा-

ननु जनको ह वैदेह इति श्रुतिसाहाय्यादाचारदर्शनं साग-
दर्शनादधिकबलमित्यत उत्तरं पठति ।

असार्वात्रिकी ॥ १० ॥

ब्रह्मविदां सर्वेषामेतदाचारं चेन्निरूपयेच्छ्रुतिस्तदा त्वदुक्तं
स्यान्न त्वेवम् । यत एतादृशी श्रुतिर्ब्रह्मवित्सु सर्वेषु न श्रूयते ।
तथाहि । एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुर्कूपयः कावपेयाः । किमर्था
वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे । एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं वि-
द्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहुवाञ्चक्रिरेतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्रा-
ह्मणाः पुत्रैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं
चरन्ति । एतावदरे खल्वऽमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रव-
त्राजेषादिश्रुतयो बह्व्यस्तद्विदां कर्मसागमेवानुवदन्त्यतस्सागपक्ष
एव बलवान् ॥ १० ॥

ननु ब्रह्मविच्चाविशेषेऽप्येकेषां कर्मकृतिरेकेषां तत्त्याग इति
विभागः कुत इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह ।

भास इति बोध्यते । ब्रह्मणः कर्माङ्गत्वं च कैमुतिकान्निरस्यते । जै-
मिनीयकृता त्यागव्यवस्था च निरस्यत इति तत्र बोधितम् ॥ ९ ॥

असार्वात्रिकी ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * सदा-
चारस्य तुल्यत्वेऽपि केवलस्य परमुखनिरीक्षकत्वेन श्रुत्युपपट्ट्यस्यैव
बलवत्त्वमतस्तुल्यत्वं न हेतोः साधारणत्वापादकमित्याशङ्कायां श्रु-
तेरपि साधारण्यं बोधयितुं सूत्रान्तरं पठतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति ।
* ब्रह्मविद्यामित्यादि * अत्र प्रथमा श्रुतिर्वृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे ।
द्वितीया मैत्रेयीब्राह्मणे । तथाच श्रुतेरपि साधारणत्वात् तद्वबहुत्वा-
नुगृहीतस्सागपक्ष एव बलवान्न तु तत्करणपक्ष इत्यर्थः ।

अन्ये तु यदेव विद्येयति श्रुतिरुद्गीथविद्यापठितेति तस्या एव कर्माङ्गतां
बोधयतीति विद्यायाः कर्माङ्गता असार्वात्रिकीत्यर्थमाहुः ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेर्मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तं ये गणिता आनन्दास्ते सर्वे पुरुषोत्तमानन्दात्मका एव । एवं सति येषु यावानानन्दो दत्तोऽस्ति तावन्तं तं निरूपयन्त्यधिकारतारतम्येन तद्दानमिति ज्ञापनाय शतोत्तरमानन्दं श्रुतिर्निरूपयत् । अत एव पुरुषायुःसंख्यासमानसंख्ययैवोत्कर्ष उक्तस्तेन पुरुषधर्मस्याधिकारस्यैवोत्कर्षः सूच्यते । एवं प्रकृतेऽप्यन्यभावरहित्यतारतम्येन भगवद्भावतारतम्यमत्र त्वनुग्रह एवाधिकाररूप इति तदुत्कर्षे सागस्तदनुत्कर्षे नेत्यर्थः ॥११॥
यच्चोक्तं तद्वतो विधानादिति तत्राह ।

विभागः शतवत् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । यदि बहुप्रमाणप्रमितत्वात् कर्मत्यागपक्ष एव ज्याय्यस्तदोक्तरूपो विभागः किं हेतुक इति वक्तव्यम् । तदवचने तु ब्रह्मवित्स्वपि ये कर्मण्यधिकारश्चून्यास्तेषामेव कर्मत्यक्तृत्वं सेत्स्यतीति न विद्याया वचस्य वा आधिक्यसिद्धिरित्याशङ्कायां कर्मत्यागात्यागविभागे हेतुमाहेत्यर्थः । * एतस्येत्यादि * । निरूपयन्तीति सुव्विभक्तिर्वोध्या । * अत एवेति * । अधिकाराभिप्रायादेव । * प्रकृत इति । कर्मत्यागात्यागविभागे ब्रह्मविदाचारविभागे वा । * अत्र त्विति * । भगवद्भावतारतम्ये तु , तथाच कर्मत्यागात्यागविभागे एवमुत्कर्षस्तदभावश्च बीजं, न तु त्वदुक्तमित्यर्थः ॥

अन्ये तु इदं सूत्रं समन्वारम्भणसूत्रोत्तरत्वेनाङ्गीकृत्यैवं व्याकुर्वन्ति । यथा शतमाभ्यां दीयतामित्युक्तेऽर्द्धमेकस्मा अर्द्धमन्यस्मै दीयते तथा । विद्यान्यमारभते कर्मान्यमिति विभागो द्रष्टव्य इति । तच्चिन्त्यम् । तत्र उपसंहारे इति तु कामयमान इति कथनात् कर्माङ्गभूतविद्याया एव विवक्षितत्वावगमेन समन्वारम्भणस्य हेतुत्वाशङ्काया भ्रान्तिमूलत्वेन तदुपेक्षाया एव युक्तत्वादिति ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

यदुक्तं ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यादि तत्र ब्रह्मशब्देन वेद एवोच्यते, न तु परस्तथाच तं ब्रह्मत्वेनाविकृतशब्दरूपत्वं ज्ञात्वा सततं तदध्ययनमात्रं यः करोति, न तु तेन किञ्चित् कामयते तस्याधिकारो ब्रह्मत्वात्विज्य इत्युच्यते इति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वम् । प्रत्ययस्यातिशायनार्थकत्वादतिशयेन ब्रह्मरूपस्तदैव भवतीति युक्तं तस्य तदात्विज्यमेवं सति ब्रह्मपदं ब्राह्मण्यपरमपि सङ्गच्छते ॥

अथवा वेदाध्ययनमात्रवतः कर्मण्यधिकारो, न तु ब्रह्मविदोऽपीत्यर्थः । नच तदन्तःपातित्वेन वेदान्तानामप्यध्ययनस्यावश्यकत्वे तत्प्रतिपाद्यब्रह्मज्ञानस्याप्यवर्जनीयत्वात्तद्वत् एव तत्राधिकार इति वाच्यम् । शब्दपरोक्षज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वाभावात् । न हि, सिता मधुरेतिशब्दज्ञानमात्रवांस्तन्माधुर्यज्ञो भवति । तथा सति पिच्छो-

अध्ययनमात्रवतः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * यच्चेत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * यदुक्तमित्यादि * । इष्टप्रत्ययसूचितमर्थमाहुः । * प्रत्ययस्येत्यादि * । एतादृशस्य दुर्लभत्वाद्दर्शपूर्णमासयोश्च प्रतिपक्षान्तं कर्त्तव्यत्वात् तादृशभावे तल्लोपप्रसङ्ग इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * । आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान इति श्रुतावध्ययनमात्रश्रवणात्तावन्मात्रवत एवेति तथेत्यर्थः । नन्वाध्ययनस्याक्षरग्रहणरूपत्वेऽविद्वत्त्वात् कर्मानधिकारप्रसक्तिरर्थज्ञानस्याप्यपेक्षितत्वं तदा तु वेदान्तेभ्यो ब्रह्मज्ञानस्यापि सम्भवाद् ब्रह्मिष्ठस्यापि कर्मशेषत्वमनिवार्यमित्याशङ्कामनूद्य परिहरन्ति । * नचेत्यादि * । * ब्रह्मज्ञानत्वाभावादिति * । अत्र शब्दज्ञानस्य तथात्वेन विवक्षितत्वाभावात् । तदुपपादयन्ति । * न हीत्यादि * । * तथा सतीत्यादि * । तावतैव तन्माधुर्यज्ञत्वे सति तस्यापरोक्षज्ञानस्य रासनरूपत्वात् तत्कार्यं स्यात् तत्तु न दृश्यते । एवं प्रकृतेऽपि यदि

पशमादिकं तत्कार्यमपि स्यान्न त्वेवम् । अत एव छान्दोग्ये सन-
त्कुमारेण, यद्वेत्य तेन मोपसीदेत्युक्तो नारद ऋग्वेदमारभ्य सर्पदेव-
जनविद्यापर्यन्तं स्वाधीतमुक्त्वाह, सोऽहं मन्त्रविदेवास्मि नात्मविदि-
सतोऽपरोक्षब्रह्मज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमुच्यते । अत एव तैत्तिरीयोप-
निषत्सु वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था इति पठ्यते । विज्ञानमनुभव
एव, न तु ज्ञानमात्रमतो दूरापास्तं कर्मशेषत्वं ब्रह्मणः । तं
विद्याकर्मणी इसादिस्तु संसार्यात्मनः पूर्वदेहसागसामयिकं वृत्तान्तं
निरूपयति, न तु ब्रह्मविद् इति, समन्वारम्भणादिति सूत्रमुपेक्षित-
माचार्येण ॥ १२ ॥

यच्चोक्तं नियमाच्चेति तत्राह ।

तत् तथा स्यात्तदा शुकादिवदेव चरेन्न त्वात्विज्यं कुर्यादतस्तदि-
चैतदपि नापरोक्षमित्यर्थः । अत्र श्रुतिस्मृतिमाहुः । * अत एवे-
त्यादि * । लिङ्गेन तस्यापरोक्षज्ञानत्वं निवार्य श्रुत्यापि वारणायाहुः ।
* तैत्तिरीयेत्यादि * । ननु भवत्वेवं तथापि समन्वारम्भणस्यापरि-
हृतत्वाद् विद्यायाः कर्मसाहित्येनैव फलजनकताङ्गीकार्येति विद्या-
याः कर्मशेषत्वं त्वनिवार्यमित्याशङ्कनयामाहुः । * तं विद्येत्यादि * ।
यतः सा संसारिवृत्तान्तं शारीरब्राह्मणे निरूपयत्यतस्तत्र विद्यापदेन
विद्वद्वाक्योक्ता कर्माङ्गभूतैव विद्याऽभिप्रेयते । अत एव तत्र विद्या-
कर्मश्यां दैवं वा, पिड्यं वा, गान्धर्वं वेति तादृशशरीरमेव फल-
त्वेन वक्ति, न मोक्षमतस्तस्मिन् वाक्ये ब्रह्मवित्सर्गस्याप्यभावात्
तदुपेक्षितमतो न वेदान्तोदितविद्याया अपि कर्मशेषत्वमित्यर्थः ।
एतेन यदन्यैरेव व्याख्यातम् । औपनिषदमात्मज्ञानं स्वातन्त्र्येणैव
प्रयोजनवत् प्रतीयमानं न कर्माधिकारकारणतां प्रतिपद्यत इति प्र-
तिपादयाम इति । तत्र बीजमिदमेव वक्तव्यं, न तु कृत्वन्तरज्ञानं कृ-
त्वन्तराधिकारणापेक्ष्यत इति दृष्टान्तबोधितमिति सूचितम् । तथा
सत्यपि ब्रह्मिष्ठपदबोधितशेषताया अनपायादिति ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

आश्विनमिसादिश्रुतिभ्यः कर्मकृतो यथा नियमः श्रूयते, न तथा साग इति यदुक्तं, तन्न । कुतः । अविशेषात् । न कर्मणा न प्रजया धनेन सागेनैके अमृतत्वमानशुरिति श्रुतिः कर्मादिना अमृतत्वाप्राप्तिमुक्त्वा तस्यागेन तां वदन्ती कर्मसागस्यावश्य-
कत्वं वदतीति तस्मान्न विशेषो यत इत्यर्थः । तथाचाऽमृतत्वमान-
शुरिति पदान्मुमुक्षोः कर्मसागनियमोऽमुमुक्षोस्तत्कृतिनियम इति-
व्यवस्थेति भावः ॥

अथवा, ननु क्रमप्राप्ते तुरीयाश्रमे हि कर्मसागो, द्वितीये
तस्मिन् कर्मकरणनियमस्तत्र च कर्तुरङ्गत्वेन तत्स्वरूपज्ञानमाव-

नाविशेषात् ॥ अवतारयन्ति । * यच्चोक्तमित्यादि * । सौत्रं
हेतुं व्याकुर्वन्ति । * न कर्मणेत्यादि * । तथाच यथा कर्मश्रुताव-
करणनिन्दादिना तदावश्यकतया कर्मकरणनियमोऽवगम्यते तथा
त्यागश्रुतावपि कर्मादिभिर्मोक्षाप्राप्तिकथनपूर्वकं त्यागेन तत्प्राप्त्यु-
क्त्या तदावश्यकतया त्यागस्यापि नियमोऽवगम्यत इति तथेत्यर्थः ।
तेन सिद्धमाहुः । * तथाचेत्यादि * । एवं ब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वा-
ऽभावेऽपि जीवस्वरूपज्ञानस्य कर्माङ्गत्वं न वारयितुं शक्यमित्याशङ्क-
ऽप्यनेनैव निरस्ता भवतीत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः * अथचेत्यादि *
* तत्र चेति * । कर्मणि च अविशेषपदस्य व्याख्यानम् । आश्रम-
विशेषे विशेषाभावादिति । अयमर्थः । भाट्टा हि अध्ययनविधौ गृ-
हीतानां वेदान्तानां वेदशेषत्वायैवमुपवर्णयन्ति । तथाहि । यत्तावद्
अविनाशी वा अरे अयमात्मेत्यादिना जायमानं शरीराद्यतिरिक्तनि-
त्यात्मस्वरूपसद्भावज्ञानं तत् पारलौकिकफलककर्मानुष्ठानौपयिक-
त्वात् कर्मज्ञानवदेव सामर्थ्यतः क्रतुसंयोगात् कत्वर्थम् । यथा
ज्योतिष्टोमादिवाक्याध्ययनं दृष्टेनैव द्वारेणानुष्ठानौपयिकं ज्ञानं जन-
यतीति तदर्थतयैवाध्ययनं विधीयते । तथा अविनाशीत्यादिवाक्या-
नामप्यध्ययनविधिरेव कर्मानुष्ठानौपयोग्यात्मज्ञानार्थतां विधत्ते । त-
द्यदि प्रमाणान्तरेणात्मनः शरीरादिविवेको नैकान्ततः सिद्ध्यति ।

ततो दृढविवेकप्रतिपादकानामुपनिषद्वाक्यानां विस्पष्टज्ञानमेव फल-
म् । तदुक्तम् । “इत्याह नास्तिक्यनिराकारण्णुरात्मास्तितां भाष्यक-
दत्र युक्त्या । दृढत्वमेव तद्विषयः प्रबोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन”
इति । यदि च शरीरादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमन्यतोऽपि सिद्ध्यति ततो
यथैवान्यतः क्रतुज्ञानसम्भवेऽप्यध्ययनोपात्तवेदवाक्यावगतकर्मरूपा-
णामेव पुंसां कर्मस्वधिकारस्तथैवाध्ययनोपात्तोपनिषद्वाक्यावगतात्म-
तत्त्वानामेवाधिकार इत्यध्ययनविधिवलादेव कल्प्यते । यत्त्वात्मस-
द्भावप्रतिपादनोपक्रमे, आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिकं विधिरूपं
वाक्यं तत्तु वक्ष्यमाणार्थस्यातिगहनत्वान्महोपयोगित्वाच्चाालस्यं
निवार्य श्रद्धाविशेषेण कृत्वा वक्ष्यमाणार्थप्रतिपत्तिमात्रार्थम् । त-
स्मादेतज्ज्ञानं दृष्टोपयोगित्वात् क्रत्वर्थम् । यानि पुनरितिकर्तव्य-
ताविशेषे उपासनात्मकानि ज्ञानानि विधीयन्ते तेषां कृतौ दृष्टोपयो-
गाभावाददृष्टफलत्वम् । अदृष्टं च फलं वाक्यशंषाद् द्विविधं अभ्युद-
यरूपं निःश्रेयरूपं च । सर्वाश्च कामानाप्नोति, सोऽश्नुते सर्वान्
कामानित्याद्युक्तमभ्युदयफलम् । न स पुनरावर्त्तत इत्याद्युक्तं निः-
श्रेयसफलमिति विवेकः ।

यत्तु, विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुवि-
नश्यति, न प्रेत्य संज्ञास्तीति ब्राह्मणेन भूतचैतन्यमुक्तमित्याशङ्क्यते
तत्र । स्वयमेव ब्राह्मणेन, अत्रैवमा भगवनमूमहं न प्रेत्य संज्ञास्तीत्य-
नेन पूर्वोक्ताऽजरामृतत्वस्य विनाशित्वाभिधानतो वाधात् पूर्वपक्षं
चोद्याख्यमुत्थाप्य, न वा अरे मोहमहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमा-
त्माऽनुच्छित्तिधर्मेत्युक्ता मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति कथनेन मात्रा-
शब्दवाच्यानां भूतेन्द्रियधर्माणां विकाराणां सम्बन्धबोधनात् विज्ञान-
घनशब्दोक्तो ज्ञानशक्तिस्वभाव आत्मा एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
व्यक्तो भूत्वा तान्येवानुविनश्यति । भूतविनाशाद्विनष्ट इव भवति ।
भूतसंस्थो ह्यसौ स्वयं प्रत्यक्षेण गृह्यते । परैश्च शरीरचेष्टादिलिङ्गका-
ऽनुमानेन । मुक्तस्तु प्रमाणपथातिवर्त्तनाद्विनष्ट इव भवतीति प्रकारेण
मात्राणामेव नाश उच्यते, नात्मन इत्यविरोधात् । तदुक्तम् । “अ-
विनाशी स्वरूपेण पुरुषो याति नाशिताम् । मात्राणां सविकाराणां
भूतादीनामसंज्ञिते”ति । अत्र हि मुक्तस्य ज्ञानाभावो बोध्यते । भूते-
न्द्रियादिवियोगे करणाभावेन ज्ञानोपायाभावात् । तत्केन कं पश्ये-

दित्यारभ्य विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्यन्तेन विज्ञानाभावोपपा-
 दनात् । वस्तुतस्तु प्रकरणार्थोपसंहारोऽयम् । यत एव पूर्वोक्तन्या-
 येन भूतचैतन्यं न सम्भवति तस्माद् भूतेन्द्रियाणामसंज्ञित्वम् । अ-
 चैतन्यम् । अन्यस्तु तेभ्यो नित्यश्चेतनस्य स्वर्गगमनसम्भवाच्च स्वर्ग-
 लोकं यातीत्यस्य प्रत्यक्षस्य विरोध इत्येवं भट्टकारिकाया अर्थादि-
 ति पार्थसारथिमिश्राः । तथाच यथा प्रोक्षणसंस्कृता एव ब्रीहयो
 याग उपयुज्यन्त एवमौपनिषदज्ञानसंस्कृत एव कर्त्ता उपयुज्यत
 इति तत्स्वरूपनिरूपकत्वेन वेदशेषा वेदान्ता इत्याहुः । तत्र भाष्यो-
 क्तं दूषणं पश्चाद् व्युत्पाद्यम् । पूर्वं तु तदुक्तेऽस्यात्मवाक्यतात्पर्य-
 त्वासङ्गतिः प्रकाशयते । शरीरादिव्यतिरिक्तात्मसत्तामात्रसाधना-
 याऽविनाशीत्यादिश्रुतिरिति यदुक्तम् । तन्मदम् । शाबरभाष्ये नै-
 यायिकाद्युक्तयुक्तिभिरेव तत्सिद्ध्या तत एव नास्तिक्यनिराकरणासि-
 द्धावविनाशी वा अर इत्यादिश्रुतिसन्दर्भस्य तदर्थताया वक्तुमयुक्त-
 त्वात् । एतदुपक्रमे, येनाहं नामृतास्यां किमहं तेन कुर्यामिति मो-
 क्षार्थत्वस्य श्रावणान्निरुपधिप्रियत्वबोधनस्याप्यन्यत्र वैराग्योत्पादना-
 र्थत्वं संसारिलिङ्गत्वाभावात् । ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्र-
 ह्म वेदेत्यादिनिन्दाश्रुत्या आत्मज्ञानेन सर्वज्ञानश्रावणस्यापि स्तुत्यर्थ-
 ताया वक्तुमशक्यत्वात् । अध्ययनवाक्ये तु न विधिः, किन्त्वावश्य-
 कार्थं तव्य इति जिज्ञासासूत्र एवोपपादितम् । अर्थज्ञानं तु सामा-
 न्यतो गुरुकृताज्ज्ञापनात् । विशेषस्तु तपआदिभ्यः साधनेभ्यो मी-
 मांसाद्वयसहकृतेभ्य इत्यपि । अर्थज्ञानं च न द्रव्ययज्ञमात्रानुष्ठानो-
 पयोगि । चातुराश्रम्यधर्मार्थत्वात् । अन्यथा तद्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः ।
 धर्मोऽपि न धर्मत्वेन रूपेण वेदार्थः, किन्तु ब्रह्मात्मकत्वेन । यज्ञो वै
 विष्णुरिति, धर्मो यस्यां मदात्मक इति श्रुतिस्मृतिभ्यां, सर्वे वेदा य-
 त्पदमामनन्तीति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च ।
 एवञ्च विधिपक्षेऽपि आत्मावारे द्रष्टव्य इति दर्शनविधानं ब्राह्मणो-
 पक्रममारभ्यान्तं प्रोक्तस्यार्थस्यातिगहनत्वात् तदर्थं न तु क्रत्वर्थम् ।
 सोऽश्नुते सर्वानित्यस्य यदभ्युदयरूपत्वमुक्तम् । तदप्यबुद्ध्वा । पर-
 प्राप्तिविवरणरूपत्वेन तस्य निःश्रेयसरूपत्वात् । इदं च प्रागुप-
 पादितम् । यदपि, न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यनेन मोक्षदशयाभात्मनः
 करणाभावाज्ज्ञानशून्यत्वमुच्यत इत्युक्तम् । तदपि तथा ।

श्यक्रम । तच्च वेदान्तैरेवेति कथं न कर्मशेषत्वमित्युत्सूत्र-
माशङ्क्य निषेधति । नेति । यदहरेव विरजेदिति श्रुतेस्तावत् क-
र्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावतेति भगवाद्वाक्याच्च त्यागे वैरा-
ग्यस्य च प्रयोजकत्वादाश्रमविशेषे विशेषाभावादप्रयोजकत्वादिस-
र्थः । यत्रापि क्वचित्क्रमप्राप्तिस्तत्रापि न तज्ज्ञानं ब्रह्मज्ञानमिति

अनुच्छित्तिधर्मेत्यनेन तत्रैव धर्मानुच्छित्तिं श्रावयित्वा यद्वैतज्ञ प-
श्यति पश्यन् वै तद् द्रष्टव्यं न पश्यतीत्यादिना करणाभा-
वेऽपि स्वत एव दर्शनस्य विभक्ताभावेनान्यादर्शनस्य चोक्त्या स्व-
तोऽविभक्तदर्शनस्यैव व्युत्पादनादिति । वस्तुतस्त्विदमपि ब्रह्मप्रकर-
णमिति वाक्यान्वयाधिकरणे व्युत्पादितमिति न तत्र जीवात्मस-
त्तासाधनार्थत्वगन्धोऽपि । तस्मान्न कर्तृशेषा वेदान्ताः । अतः परं
भाष्यं विव्रियते । * यदहरेवेत्यादि * यदुक्तं कर्तृस्वरूपनिरूपक-
त्वात् कर्मशेषत्वं वेदान्तानामिति । तन्न युक्तम् । कर्तुः कर्मशेषत्वा-
भावात् । यदहरेवेत्यादिश्रुतेस्तावत् कर्माणीति भगवद्वाक्याच्च
त्यागे वैराग्यस्यैव प्रयोजकत्वाद्द्वैराग्योत्पत्तिपर्यन्तमेव कर्मकरणप्रा-
प्तेराश्रमविशेषस्याप्रयोजकत्वाद्देवानां पूर्वोक्तरीत्या कर्ममोक्षाय क-
र्माणि विधत्ते ह्यगदं यथेति स्मृत्या च कर्मत्याग एव तात्पर्याद्देवानां
वेदान्तशेषत्वाज्जीवनिरूपकवेदान्तभागस्यापि त्यागकर्तृनिरूपकत्व-
मेव मुख्यम् । कर्मकर्तृनिरूपणं तु प्रासङ्गिकम् । अत एव तद्वाक्येषु,
इति तु कामयमान इति, अथाकामयमान इत्युभयविधं तत्स्वरूपं नि-
रूप्यते । अत आश्रमविशेषमादाय वेदान्तानां कर्मशेषत्वस्यापनम-
युक्तमेवेत्यर्थः । ननु त्यागस्य फलार्थत्वेऽपि ज्ञानाद्भवाज्ज्ञानस्य च
वेदान्तसिद्धस्य कर्माद्भवायाः प्रागेवोक्तत्वात् प्रव्राजेऽपि चातुराश्र-
म्यपक्षकथनेनाध्ययनोपात्तवेदान्तभागजन्यस्य ज्ञानस्य कर्मशेषत्वम-
निवार्यमेवेत्याशङ्क्यां तस्याः पूर्वमेवोत्तरं दत्तमित्याहुः । * यत्रा-
पीत्यादि * यत्रापि कस्मिंश्चित् पुरुषविशेषे क्रमेण त्यागप्राप्तिस्त-
त्रापि शाब्दज्ञानस्य मुक्तिसाधकत्वाभावात् विवक्षितब्रह्मज्ञानत्वमि-
ति पूर्वस्मिन्नध्ययनमात्रवत् इति सूत्र एव व्युत्पादितमतो न ब्रह्म-

पूर्वमूत्र एवोक्तमिति भावः । एतेन वेदाध्ययनादिकमप्यप्रयोजकमिति ज्ञापितम् । अत एव शुक्रस्य वैराग्यातिशयादुपनयनादेरप्यनपेक्षोच्यते । एवं सूत्रद्वयेन कर्माधिकारसम्पादकत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य तच्छेषत्वं निरस्तम् ॥ १३ ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

अथ ग्रहिलतया ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र ब्रह्मपदेन पर एवोच्यत इति वदसि तत्रापि वदामः । दर्शपूर्णमासावेतादृशौ यत्र ब्रह्मविदार्त्विज्याधिकारीति तत्स्तुत्यर्थं ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यनेन ब्रह्मविदोऽप्यार्त्विज्येऽनुमितिः क्रियते, न तु तस्याधिकारित्वमभिप्रेतम् ।

ज्ञाने कर्मशेषत्वगन्धोऽपीत्यर्थः । ननु तथापि, ब्राह्मणेन निष्कारणः पण्डितो वेदोऽध्ययो ज्ञेयश्चेत्यादिश्रुतिभिर्वेदाध्ययनादिकं त्वावश्यकम् । तदपि कर्मैवेति तदङ्गत्वं त्वात्मज्ञानस्य भविष्यत्येवेति कथं न कर्माङ्गत्वमित्यत आहुः । * एतेनेत्यादि * । * अप्रयोजकमिति * ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वाप्रयोजकम् । अत्र निदर्शनमाहुः । * अत एवेत्यादि * । सिद्धमाहुः * एवमित्यादि * एवमधिकोपदेशसूत्रेण स्वोक्तमुपपद्यते शेषैः पञ्चभिः सूत्रैर्जैर्मिन्युक्ता हेतव आभासीकृताः ॥

अन्ये, तु कुर्वन्नव हीत्यत्र न विदुष इति विशेषेण नियमविधानमित्येवं सूत्रार्थमाहुः । तथाचाविद्वद्विषयत्वेऽपि वाक्यसामञ्जस्यान्तेन विद्यायाः कर्माङ्गत्वसिद्धिरिति तदाशयः ।

रामानुजास्तु, उक्तवाक्ये कर्मणां करणनियमेऽपि कर्मसु विशेषो नोच्यते । यज्ञाद्येव कार्यं नान्यादिति । अतो यथा अविदुषां स्वतन्त्रफलसाधकं नियतमेवं विदुषां विद्याङ्गभूतमत एवमपि वाक्यसामञ्जस्यान्तानेन विद्यायाः कर्माङ्गत्वप्राप्तिरित्याहुः । तदप्यविरुद्धम् ॥ १३ ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ एवं पण्डितैः सूत्रैर्जैर्मिनीयोक्तं निराकृत्य पुनरुत्सूत्रं किञ्चिदाशङ्क्य निराकरोतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * अथेत्यादि * व्याकुर्वन्ति । * दर्शेत्यादि * । * तस्येति * ब्रह्म-

उक्तानुपपत्तिभिरित्यर्थः ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

नन्वेष निस्रो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनी-
यानिति श्रुत्या ब्रह्मविदः कर्मकृतगुणदोषौ निषिद्ध्येते । स च प्रा-
प्तिपूर्वक इति ब्रह्मविदः कर्मकरणमावश्यकमिति प्राप्ते, उच्यते ।

ज्ञानस्य । तथाचोक्तवाक्ये ब्रह्मिष्ठपदमतिशयेन ब्रह्मवानित्यर्थः ।
अतिशयश्च श्रद्धया साक्षात्कारेण वेति, यो यच्छ्रद्धः स एव सः,
ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति गीतास्मृत्याऽवसीयते । तादृशश्चेद् ब्रह्मा
कृताकृतावेक्षकतया यागे तिष्ठति तदा परमकाष्ठाप्रापकौ दर्शपूर्ण-
मासौ साङ्गौ भवतः । यत्तत्कर्मसु वैषम्यं ब्रह्मदृष्टं समं भवेदित्यष्टम-
स्कन्धे शुक्राचार्यं प्रति भगवद्वाक्यात् । अतो ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेति पद-
समभिव्याहाररूपस्यानुग्रहबीजस्य वाक्ये विद्यमानत्वाच्छ्रुकाद्या-
चारकावषेयश्रुतिविरोधत्यागनियमरूपाणामात्विज्यबाधकानामनुप-
पत्तीनां सत्त्वाच्च तस्या अनुज्ञायाः यागस्तुत्यर्थत्वमेवेत्यर्थः । सूत्रे,
वाशब्दोऽनादरे । तेन ब्रह्मणि श्रद्धावतः सर्वत्र ब्रह्मद्रष्टृश्च तदात्वि-
ज्यं प्रासङ्गिकमिति बोधितम् । स्तुतिप्रयोजनं त्वविद्वत्प्ररोचनम् ।
अधिकाराभावेऽपि त्यागकरणेऽनिष्टं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमिति बो-
ध्यम् ।

अन्ये तु, कुर्वन्निति श्रुतौ प्रकरणसामर्थ्याद्विद्वानेव संबोध्यत
इत्युच्यते । तदापि विद्यास्तुतये कर्मानुज्ञानं द्रष्टव्यम् । न कर्म लि-
प्यते नर इति वाक्यशेषात् । यावज्जीवं कर्म कुर्वत्यपि विदुषि विद्या-
सामर्थ्यात् कर्म न लेपाय भवतीति तत्रार्थादित्याहुः । तदप्यवि-
रुद्धम् ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ नन्वनुज्ञयाप्यात्विज्यकरणे विध्यधीनत्वं
तु निर्बाधमतो भवतु कर्माङ्गत्वं विद्यायास्तद्व्यतिरिक्त्याशयेन सूत्रमव-
तारयन्ति । * नन्वित्यादि * । स चेति * । निषेधः । सूत्रं व्याकु-

कामकारेणेति । करणं कारः । कामेनेच्छया करणं कामकारस्तथाच परानुग्रहार्थमिच्छामात्रेण, न तु विधिवशाद् यत् करणं तत् कामकार इत्युच्यते । तथाचैवं कृते कर्मणि तत्कृतगुणदोषप्रसक्तौ तत्प्रतिषेधमेक शास्त्रिन, एष नित्य इत्यादि पठन्ति ॥ न हेतावता कर्मकृत्यधिकारप्राप्तिरिति भावः । अथवा । कामेन कारो यस्य स तथा । तादृशेन कर्मणा प्राप्तवृद्धिहासयोः सम्बन्धाभावं ब्रह्मविदि एके पठन्तीत्यर्थः । चकारेणेश्वराज्ञया लोकसंग्रहार्थं कृतं कर्म समुचीयते । सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति श्रुतेस्तथा ॥ १५ ॥

वन्ति । * करणमित्यादि * । * इच्छामात्रेणेति * । स्वेच्छामात्रेण । एतस्यैव विवरणं, न तु विधिवशादिति । तेन "शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेत् । अन्याँश्च नियमान् ज्ञानी यथाहं लीलयेश्वर" इत्येकादशीयभगवद्वाक्यानुरूपया स्वेच्छयेति फलितं बोध्यम् । * एतावतेति * । गुणदोषनिषधमात्रेण । एवं व्याख्याने स्वकृत्या दोषाद्यप्रसक्तिरायाति, न तु तदभिव्यङ्ग्यकर्मकृतगुणदोषाप्रसक्तिरपीत्यतः प्रकारान्तरमाहुः * अथवेत्यादि * । * स इति * । ब्रह्मवित् । तथाच श्रुतावेप इत्यनेन कृताकृतजन्यतापाभावरूपं पूर्वोक्तमहिमानं परामृश्य तस्य नित्यत्वोक्तिस्तस्यैकरसत्त्वोक्तिश्च कामकारलिङ्गम् । तेन तादृशपुरुषस्यापि चेत्कर्मशेषत्वनिवृत्तिस्तदा विद्यायाः कर्मशेषत्वं शङ्कितुमप्यशक्यमित्यर्थः । ईश्वरेच्छायां गमकमाहुः । * सर्वस्येत्यादि * । तथाच सर्ववशकरणार्थं कर्मणामावश्यकत्वाद् भगवतः सर्वेशानशीलत्वेन ज्ञानिनामपि भगवदीशितव्यतया तानाज्ञापयति लोकसंग्रहार्थमित्ययमर्थोऽनया श्रुत्यैव ज्ञायत इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वपादे तन्निर्द्धारणानियमसूत्रेऽयमर्थस्तत्फलार्थमुक्तस्तथाप्यत्र स एव वादिनिराकरणार्थमुच्यत इति न पुनरुक्तिदोषः । एवं ब्रह्मविदः कामकारबोधनादात्विज्यमपि तस्य न विधिनियतमिति च समर्थितम् ॥

उपमर्दञ्च ॥ १६ ॥

अनेन कर्माधिकाराभावे हेत्वन्तरमुच्यते ॥ द्वैतभाने हि यथाकथञ्चित् कर्मकृतिसम्भावनापि।यस्य त्वखण्डब्रह्माद्वैतभानं ब्रह्मे-
सेव, न त्विदं ब्रह्मेति सखण्डम् । अत्रोद्देश्यत्वेन प्रपञ्चस्यापि भा-
नात् सखण्डत्वम् । तथाचाखण्डतद्ज्ञाने कर्मतदधिकारादेरुपमर्द-
चैके शाखिनः पठन्तीति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वसम्भावनापी-
त्यर्थः । श्रुतिस्तु, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येदित्या-
दिरूपा ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

अन्ये तु, कामकार इच्छेति व्याख्याय, तस्मै स्म वै तत्पूर्वे
विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नो एवाय-
मात्मा नायं लोक इति वाजसनेयिश्रुतौ कर्मत्याग इच्छयैव बोध्यत
इति प्रत्यक्षीकृतविद्याफलानां तदवष्टम्भेन प्रजादिषु कामाभावकथ-
नात् । अतो विद्याफलस्य प्रत्यक्षतया तत्फलश्रुतेरयथार्थताया व-
क्तुमशक्यत्वाच्च विद्यायाः कर्मशेषत्वमाश्रयितुं शक्यमित्येवं व्या-
कुर्वन्ति । तत्र कामपदस्येच्छावाचकत्वेऽपि कामकारपदस्य तद्वाच-
कत्वं चिन्त्यम् ॥ १५ ॥

उपमर्दं च ॥ उक्तोपष्टम्भायसूत्रान्तरं पठतीत्याशयेन सूत्रम-
वतारयन्ति । * अनेनेत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * द्वैतेत्यादि * ।
अनेनापि पूर्वोक्तं समर्थितं ज्ञेयम् । शाङ्करग्रन्थेऽप्येवम् ।

रामानुजास्तु, भिद्यते हृदयग्रन्थिरिति श्रुतिमुपन्यस्यात्र वि-
द्यया कर्मक्षयकथनाद्विद्यया तदुपमर्द इति न तस्याः कर्माङ्गत्वमि-
त्याहुः ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ ननु पूर्वसूत्रैर्विद्यायाः कर्मशेषत्वं
बहुधा निराकृतम् । फले स्वातन्त्र्यं च स्थापितमिति किमनेन सूत्रेण-
त्याशङ्क्यायां तत्प्रयोजनं वदन्तः पूर्वं त्रिभिः सूत्रैर्ग्रहिलवाद एकस्मि-

अत्रेदं विचार्यते । ब्रह्मचर्यान्तरं गार्हस्थ्यमपि श्रुत्या बोध्यते । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिसादिश्रुतिभिर्ब्रह्मचारिण एव च प्रव्रजनमपि बोध्यते । एवं सस्यविरोधाय यदहरेवेति श्रुतेश्च रागितद्रहितभेदेन विषयभेदो वाच्यः । तत्र ब्रह्मचार्याविशेषेऽपि भगवदनुग्रहविशेषजचित्तशुद्धिविशेषजवेदान्तार्थपरिज्ञानमेव हेतुर्वाच्यः । वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वा इति श्रुतिरिममेवार्थमाह । तथाचैतादृशा एवोर्ध्वरेतस इत्युच्यन्ते । एवं सत्यूर्ध्वरेतस्सु कर्माभाव उक्तरीत्या त्वयाऽप्युरीकार्य इति ज्ञानरहितानां कर्मण्यधिकारस्तद्रतां सन्न्यास इति त्वदुक्ताद्

न्निराकृतेऽपि श्रुतौ ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यवेवाभिप्रेतौ चातुराश्रम्यपक्षस्तु स्मार्त्तत्वाच्चिर्वल इति तमादाय कर्मत्यागादरो न युक्त इति ग्रहिलवादान्तरं निराकरोतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । अयमर्थः । जाबालश्रुतौ हि सन्न्यासमनुब्रूहीति जनकप्रश्नं याज्ञवल्क्यो ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति कर्मण चातुराश्रम्यपक्षं पूर्वमुक्तवान् । तत्रायुर्भागक्रमेण तथा करणे आयुस्तुरीयभागे आन्ध्यादिकर्मपि कश्चित् सम्भवतीति तदा कर्मानधिकारे सन्न्यास इति शङ्का स्यादिति तदभावाय पक्षान्तरमाह । यदि चेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहा द्वा वनाद्वाऽथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातका वाऽस्नातको वात्सन्नाभिरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति । तेन कर्मानधिकारो न सन्न्यासप्रयोजकः, किन्तु वैराग्यमेव तत्प्रयोजकम् । तथा सति यावज्जीवाग्निहोत्रादिश्रुतीनामपि रागाधिकारकत्वाच्च विरोध इति सिद्ध्यति । तथापि ब्रह्मचर्यस्य तद्धर्मस्य च सर्वसाधारणत्वेऽपि कथं कस्य चिदेव विरागो न सर्वस्येत्यपेक्षायां भगवदनुग्रहजनितचित्तशुद्धिरेव हेतुत्वेन वाच्या । भगवदनुग्रहे च व्यापारत्वेन वेदान्तार्थविज्ञानं तत्सहकारी सन्न्यासश्च वाच्य इति वेदान्तविज्ञानेति तैत्तिरीयश्रुत्याऽवसीयते । तथाचैवं भगवदनुगृहीता उर्ध्वरेतस इत्युच्यन्ते । तेषु

विपरीतोऽर्थः सिद्धयतीति क्व कर्मशेषत्वसम्भवना ज्ञाने । ननु सन्न्यासेऽपि तदाश्रमीणं कर्मास्तीति वैराग्यसहकृतं ज्ञानमेतच्छेष-भूतं, तदसहकृतं तदग्निहोत्रादिशेषभूतमिति न वैपरीत्यमिति प्राप्त आह । शब्दे हीति । ज्ञानस्वरूपं तत्फलं च न युक्तिसिद्धं, किन्तु वेदमात्रसिद्धम् । तत्र तु, तमेवं विद्वानमृत इह भवति, ब्रह्मविदा-प्रोति परम्, य एवं विदुरमृतास्ते भवन्तीत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मज्ञानस्य मोक्ष एव फलं श्रूयते । सर्वसाधनानां साक्षात्परम्पराभेदेन तत्रैव पर्यवसानादतो धर्मिग्राहकमानविरोधात्सन्न्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वम-मपि न वक्तुं शक्यमित्यर्थः । नन्वेवं सन्न्यासवैयर्थ्यमिति चेन्न । ब्रह्मविदातिरिक्तसङ्गस्य भगवद्विस्मार्कत्वेनावश्यत्वाज्यत्वेन श्रुत्या कथनादत एव, वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था इत्युक्त्वा, सन्न्यास-योगाद् यतयः शुद्धसत्त्वा इत्युक्तम् । अत्र पञ्चम्याऽन्तःकरणे

च कर्मभावे उक्तरीत्या हेतुभेदकृतविषयभेदेन सन्न्यासयोगात्त्वया-ऽपि श्रौतवादिनाऽङ्गीकार्यः । अन्यथा श्रुतीनां सामञ्जस्यासम्भवात् । एवं सति, परिव्राड् चिवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुद्धिरद्रोही भैक्षा-ण इत्यादिरूपं तदग्रिमवाक्यमपि सङ्गतं भवेत् । तस्मान्न ज्ञानस्य क-र्मशेषत्वं शक्यवचनमपि । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * नन्वित्या-दि * । * तदाश्रमीणमिति * । शौचाचमनस्नानाऽष्टग्रासभक्षण-योगाभ्यासादि । व्याकुर्वन्ति * ज्ञानस्वरूपमित्यादि * । * धर्मिग्रा-हकमानविरोधादिति * धर्मि, कर्मशेषत्वेन मुख्यत्वेन च सन्दिह्यमानं ज्ञानम् । तदग्राहकं मानं तत्स्वरूपज्ञापिका श्रुतिः । सा तु ज्ञानस्य मोक्षपूर्वकालीनत्वं प्राप्तृविशेषणतां च कर्मनैरपेक्ष्येण वदन्ती मोक्ष-रूपं फलं प्रति साक्षादेव कारणतां बोधयतीति कर्मशेषत्वाङ्गीकारे तद्विरोधात् । तथाच ज्ञानस्य सन्न्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वनिवारणाय मर्यादामार्गे सन्न्यासस्यावश्यकत्वबोधनाय चेदं सूत्रमित्यर्थः । अ-त्रैव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति । * नन्वेवमित्यादि * । * एवमिति * ।

संस्कारविशेषाधायकत्वं च प्रतीयते संन्यासस्य । स च संस्कारः
फलोपकार्यङ्गमित्यावश्यकः संन्यासो मर्यादामार्गे । पुष्टिमार्गे त्वन्यैव
व्यवस्था । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहेति वा
क्यात् ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

ज्ञानस्य केवलस्य कारणत्वे । तथाच मर्यादामार्गे प्रतिबन्धनिवृत्ते-
रावश्यकतया श्रुतौ सन्न्यासस्य सत्त्वशोधकत्वकथनेन ज्ञानस्वरू-
पोपेकारकत्वेऽपि फलानुभवप्रतिबन्धनिवारकत्वात् तत्राप्यपेक्षास-
त्त्वेन न वैयर्थ्यमित्यर्थः । कचिद् व्यभिचारदर्शनेनावश्यकत्वशङ्का-
स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाहुः । * पुष्टीत्यादि * । तथाच मार्गभेदाश्च
दोष इत्यर्थः । एवमेतैश्चतुर्भिः सूत्रैराग्रहवादनिराकरणेन विद्यायाः
स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधकत्वं दृढीकृतम् ॥

अन्ये तु, त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति, प्रथमस्तप
एव, द्वितीयो ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासी, तृतीयो यांऽन्यन्तमात्मानमा-
चार्यकुलेऽवसादयन्, सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृत-
त्वमेतीति छान्दोग्यश्रुतिः, ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासत इति प-
श्चाग्निविद्याश्रुतिम् । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती-
ति काण्वश्रुतिं चापन्यस्य एतेषु शब्देषूर्ध्वरेतसामाश्रमाणां कथना-
त्तेषां चार्वागहोत्रादिकर्मासम्भवाच्च विद्यायाः कर्माङ्गत्वमिति व्या-
कुर्वन्ति ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ अत्रान्ये पूर्वोक्ता
एव श्रुतीरुपन्यस्य एतेषु शब्देष्वाश्रमान्तराणां परामर्शम् अनुवादं
जैमिनिराचार्यो मन्यते, न विधिम् । अत्र लिङ्गाद्यन्यतमस्य चोदना-
शब्दस्याभावाद्, अर्थान्तरपरत्वस्यैतेषु शब्देषु प्रत्येकमुपलम्भाच्च ।
त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्र त्रयाणां परामर्शपूर्वकपुण्यलोकप्राप्तिरूपम-
नात्यन्तिकं फलं सङ्कीर्त्य ब्रह्मसंस्थस्याऽमृतफलतायाः कथनेन, प-
श्चाग्निविद्यायाश्चद्वितीयश्रुतौ च देवयानोपदेशप्रत्ययेनाश्रमान्तरस्य
सन्दिग्धतया तृतीयस्यां काण्वश्रुतौ च लोकपदतो लोकसंस्तवप्र-

ऊर्ध्वरेतस्सु च ज्ञानोक्तेस्तस्य मुक्तिफलकत्वोक्तेः, किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इत्यादिश्रुतेश्च ब्रह्मप्राप्तावेव सर्वस्याः श्रुतेस्तात्पर्यमिति सिद्धयति । तस्या एव सर्वक्लेशापायपूर्वकपरमानन्दरूपत्वान्न तु कर्मणि दुःखात्मकसंसारहेतुत्वात्तस्य जीवश्रेयोनिमित्तमेव श्रुतिप्राकट्यात् । अन्यथा निषेधविधिर्न स्यात् । तथाच कर्मविधिनाऽपि परम्परामोक्ष एव फलत्वेन परामृश्यत इति सिद्धम् । तं परामर्शं कर्मस्वातन्त्र्यवादी जैमिनिरपवदति बाधत इत्यर्थः । मोहकशास्त्रप्रवर्तकः स इतीश्वर-

तीत्या च तथाऽवसायात् । अपिचापवदति । वीरहा वा एष द्वेषानामिति, आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यचच्छेत्सीरिति, नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति प्रत्यक्षा श्रुतिरेवाश्रमान्तरमपवदतीति व्याख्याय ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति जाबालश्रुतिमनपेक्षयाऽयं विचार इत्याहुः । तत्र जाबालश्रुत्यनपेक्षायां बीजं नोपलभ्यते । परामर्शशब्दश्च ग्रहणे प्रसिद्धो, न त्वनुवाद इत्यतो न सूत्रे तदुक्तोऽर्थोऽभिप्रेतः किन्तु पूर्वोक्तमेव सिद्धान्तं स्थूणाखननवद् दृढीकर्तुं पुनर्जैमिनिमतमुत्थापयतीत्याशयेन पूर्वसिद्धमनुवदन्तः सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * ऊर्ध्वेत्यादि * । * तस्येति * । ज्ञानस्य । * इत्यादिश्रुतेश्चेति * । नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादिश्रुतिविरुद्धायाः, किं प्रजया करिष्यामो, न कर्मणा न प्रजयेत्यादिश्रुतेश्च । * तस्या इति * ब्रह्मप्राप्तेः । * न तु कर्मणीति * कर्मकरणे तु न तात्पर्यम् * तस्येति * कर्मणः । तथाच कर्मविधिनाऽपि, तमेवं वेदानुवचनेनेति श्रुत्यादिभिर्ज्ञानजननद्वारा कर्मणां फलत्वेन मोक्ष एव तात्पर्यगोचरीक्रियते इति श्रुतिसन्दर्भविचारात् सिद्धम् । तमेतं परामर्शं निश्चयं कर्मस्वातन्त्र्यवादी जैमिनिर्बाधत इति सूत्रभागस्यार्थो युक्त इत्यर्थः । पुनर्जैमिनिपदकथनतात्पर्यमाहुः । * मोहकेत्यादि * तदुक्तं पाद्मोत्तरखण्डे मोहकशास्त्रकथनप्रस्तावे । “द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमपार्थतः । निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरमिति । पराशरोपप्राणेषु “अक्षपादप्रणीते च का-

मेव न मनुते यतोऽतस्तत्प्राप्तिस्तस्य मते दूरापास्ता । कर्माऽनधि-
कारिणामन्धादीनां संन्यासविधिविषयत्वमा अन्यथा, वीरहा वा एष
देवानां योऽग्निमुद्रासयत इति श्रुतिर्न स्यादतो ब्रह्मचर्यं समा-
प्य गृही भवेद् गृहादानीभूत्वा प्रव्रजेद् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव
प्रव्रजेद् गृहादनाद्रोतश्रुतेरप्यङ्गहीन एव सर्विषयो, यत आयुर्भाग-
विभागेनाश्रमाणां विधानम् । तुरीये तस्मिन् देहेन्द्रियादिवैकल्यं
नियतमतः कर्मण्येव श्रुतेस्तात्पर्यम् । अपिच, ज्ञानकर्मणोरलौकिक-
फलसाधकत्वेन विहितत्वमेव प्रयोजकम् । अपरोक्षब्रह्मज्ञानं च
न विधेयम् । साक्षात्स्वकृत्यसाध्यत्वाच्चोदनावोधकलिङ्गाद्यभा-
वाच्च ज्ञानस्य न मुक्तिसाधकत्वं वक्तुं शक्यम् । य एनं विदुरि-
त्यादिस्तु यागेष्विज्यविष्णुस्तुतिपरेखाशयेनाह । अचोदना चेति ।
जैमिनिवत्तत्सहायभूतेयमचोदना च परामर्शमपवदतीति सम्बन्धः ।
तथाच विधिमन्वन्धात् कर्मैवानुष्ठेयं, न तु मुक्तिसाधनमप्यतथा-
त्वादिति स्थितम् ॥ १८ ॥

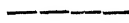
अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

बादरायण आचार्यो जैमिनेरापि गुरुस्तदेव कर्त्तव्यमिति

णादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः ।
जैमिनीयं च"त्युक्तम् । तन्मतेन सन्न्यासविधितात्पर्यमाहुः । * कर्म-
त्यादि * । * अङ्गहीन एव स इति * अङ्गहीनः पुरुषः । अत्र गमकं
* यत इत्यादिनोच्यते । तद्वपपादनम् * तुरीय इत्यादिना * । एतेन
सिद्धमाहुः * अत इत्यादि * । अचोदनेत्याद्यंशमवतारयन्ति । *
अपिचेत्यादि * । शेषं स्फुटम् ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ पूर्वसूत्रे जैमिनिमतमनूद्ये-
दानीं तत्परिहरतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * बादरायण इत्या-
दि * । असुर्या इति मन्त्रे अविद्वांस इत्यनेन कर्माङ्गभूतविद्वद्वाक्यो-

शिष्यसंमतपनुष्ठेयं कर्मापवादवतीति पूर्वेषां सम्बन्धः । तत्र हेतुः । साम्यश्रुतेः । यथा, वीरहा वा एष देवानामिति श्रुत्या कर्मसाग-
कर्तुर्निन्दा श्रूयत एवमेव भगवज्ज्ञानरहितस्यापि सा श्रूयते यतः ।
तथाहि । अमुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते-
प्रेसाभिगच्छन्सविद्वांसोऽबुधा जनाः । एतदग्रे च, ये तद्विदुरमृता-
स्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्तीत्यादिरूपा । एतच्च निन्दामात्रेण
साम्यमुक्तमापाततः । वस्तुतस्तु, तमेतं वेदानुवचनेन विविदिष-
न्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा
मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुत्या ज्ञान-
साधनत्वेनैवाश्रमकर्मकरणोक्तेश्च न स्वातन्त्र्यं कर्मणो वक्तुं शक्य-
म् । अत एव शुकस्य न ब्रह्मचर्यादिकमपि । फलस्य जातत्वेन त-
त्साधनानपेक्षणात् । नच स्वर्गकामपदश्रवणान्नैवमिति वाच्यम् ।
त्वदभिमतलोकात्मकस्वर्गं, यन्न दुःखेन सम्भिन्नमिति वाक्यशेषो-
क्तस्वर्गपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्माभावादात्ममुत्पत्त्यैव तादृशत्वात्तस्यैव
तत्रोक्तेः । एवं सति तमेतं वेदानुवचनेनेतिश्रुत्येकवाक्यतापि स-

क्तज्ञानशून्या एव निन्द्यन्त इति शङ्कानिगमायाहुः । * एतदग्र इ-
त्यादि * श्रुती तु बृहदारण्यके शरीरब्राह्मणस्थे । तथाच यथा क-
र्माकरणनिन्दया कर्मनित्यत्वं तथा अविद्वन्निन्दया ब्रह्मज्ञाननित्यत्वं
प्राप्यतेऽतो निन्दामात्रेण कृत्वा कर्मकरणे श्रुतितात्पर्यसाधनमयुक्त-
मित्यर्थः । ननु साम्यश्रुत्या ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वं प्राप्यते, न तु क-
र्मापवादस्तथा सति विद्वद्वाक्योक्तज्ञानवद्वेदान्तोक्तब्रह्मज्ञानस्यापि क-
र्माङ्गत्वमवर्जनीयमित्याशङ्क्य तन्निवारणायाहुः । * एतदित्यादि *
उक्तमापातत इति * भगवता व्यासेन तथोक्तम् । तथोक्तौ गम-
कमाहुः * वस्तुत इत्यादि * । * न ब्रह्मचर्यादिकमिति * उपनयना-
भावादाश्रमरूपं तन्न । तथाच श्रुत्यर्थसन्देहवारणायाचार्यस्य प्र-

स्पष्टते । अन्यथा तु विरोध एव । ननु दृष्टफलका अपि कारीरी-
चित्रादियागाः श्रूयन्त इति नैवं निर्णय इति चेत्तु उच्यते । निस-
कर्मणो हि ज्ञानसाधनत्वमुच्यते । व्रीहिपश्यादीनां तन्निर्वाहकत्वा-

वृत्तत्वादुक्तश्रुतिदर्शनेऽपि यदेवं निन्दाभावेण साम्यकथनं तदापात-
त एव । नचोक्तश्रुतिदर्शनेऽपि साम्यकथनात् कर्मणां मुख्यत्वमेवा-
भिप्रेतमिति शङ्क्यम् । शुकादिषु तथा दर्शनस्य विरोधप्रसङ्गात् ।
नच तत्तद्वाक्येषु स्वर्गकामादिपदश्रवणाज्ज्ञानसाधनत्वात्तेष्वभिन्न-
वाक्यगोचरत्वेन दुर्बलत्वान्नोक्तं साधीय इति शङ्क्यम् । स्वर्गकाम-
पदावयवभूतस्वर्गपदस्यात्मसुखे लोके च शक्तेः किमत्राभिप्रेत-
मिति सन्देहे प्रसिद्धपक्षेया वाक्यशेषस्य बलिष्ठत्वात् त्वदभि-
मतस्य वाक्यशेषेऽनुपपत्तावात्मसुखस्यैव वाक्यशेषे सिद्धेस्तदभिप्रा-
येणैव तेषु वाक्येषु स्वर्गकामपदस्योक्तेः । नचात्र किं गमकमिति
शङ्क्यम् । एवमात्मसुखस्य तत्रोक्तत्वे सति तस्यात्मज्ञानसाधनत्वा-
त् श्रुत्येकवाक्यता सिद्धयेदन्यथा तु विरोध एव । स च सम्भवत्ये-
कवाक्यत्वेऽयुक्त इति सर्वसामञ्जस्यस्यैव गमकत्वात् । अतो वाक्यशे-
पोक्तमेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः । अत्र किञ्चिदाशङ्कते * नन्वित्यादि * ।
तथाच श्रुत्यन्तरे तथादर्शनात् स्वर्गपदस्य प्रसिद्धार्थाङ्गीकार एव
युक्तो, न तु वाक्यशेषोक्तार्थाङ्गीकारः । तथा सति सुवर्गाय वा ए-
तानि लोकाय ह्रूयन्त इत्यादिकं युज्येत । अन्यथा तद्विरोधापत्तेरि-
त्यर्थः ।

अत्राभिदधते । * नित्येत्यादि * । उक्तश्रुती हि नित्यस्य
कर्मणस्तथात्वमुच्यते । नित्यं च कर्म तदेव साङ्गं भवति यदा शुद्धै-
र्द्रव्यादिभिरुपसम्पद्यते । अन्यथा, चाण्डालो जायते यज्ञकरणा-
च्छूद्रभिक्षितादित्यादिनिन्दावाक्यानि न स्युः । अतस्तादृशद्रव्या-
द्यर्थे चित्रादियागानां नित्यशेषतया विधानम् । एवमेकफलकेषु
नानायागेष्वपि कश्चिदभिप्रायोऽस्तीत्यवगन्तव्यम् । अन्यथा तद्वैय-
र्थ्यापत्तेः । एवमतिविमुखस्य सन्मार्गश्रद्धाजननार्थं दृष्टफलाः का-
रीर्यादयो विधीयन्ते । इदमप्यश्वमूत्रणादिनिदर्शनादवगम्यते । एवं
सति काम्यैस्तत्तद्भागैः समीचीनादृष्ट उत्पन्नं तन्निष्पन्नैरुपकरणैर्यदा

तच्छेपत्वेन तेषां विधानम् । एवं सति वीरहेति श्रुतिः साग्निक-
स्य गृहिण आलस्यादिदोषेण तदुद्गमने दोषमाह, न त्वाश्रमा-
न्तरपरिग्रह इति मन्तव्यम् । अन्यथा तदुच्छेदस्तद्विधिवैयर्थ्यं च स्यात् ।
नचानधिकृतमादाय तत्समाहितिरिति वाच्यम् । अत्र पृच्छामो ऽन्ध-
पङ्गवादिभिः प्रवृज्जनं कार्यमिति विधिरस्त्याहोस्विद् यावज्जीव-
म् अग्निहोत्रविधायकवाक्यप्रवृजनविधायकवाक्ययोर्विरोधाभावाय
विषयो भिन्नः कल्प्यते । नाद्यः । अश्रुतेः । न द्वितीयः । यदहरेव वि-
रजेदिति श्रुत्या वैराग्यवतः प्रवृजनविधानात्तेनैव विषयभेदसिद्धौ
तत्कल्पनानवकाशात् । तेन, नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुतिरप्य-
विद्विद्विषयिणीति न विरोधः । विद्वांसः प्रजां न कामयन्त इति
श्रुतेः । एतेनर्णत्रयापाकरणमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । अविद्वद्वि-

साङ्गनित्यकर्मसिद्धिस्तदा ज्ञानं भवति । तेन चात्मसुखम् । लोक-
स्वङ्गवाक्येषु फलतयाच्यते । यदि प्राचीनबुरहृष्टवशाद् यष्टुलोक-
कामना भवति तदा साङ्गात् कर्मणस्तद्भवतीति । अतो न तत्र ता-
त्पर्यं, किन्तु वाक्यशेषोक्त एवेति कर्मणां ज्ञान एव तात्पर्यमित्यर्थः ।
ननु यदि ज्ञानमेव मुख्यं तदा त्यागावश्यकत्वे, वीरहेत्यादिनिन्दावा-
क्यविरोधां दुर्वार इत्यत आहुः । * एवं सतीत्यादि * । ननु नि-
न्दावचनद्वयाञ्जस्यार्थमधिकारिभेदकल्पनमावश्यकम् । तत्र वीर-
हेत्यादिविषयसङ्कोचापेक्षया, असूर्येत्यादिविषयसङ्कोच एव युक्तः ।
आज्यमवेक्षते, विष्णुकमात् कामतीत्यादिस्वारस्यात् । तत्रानाधिकारे
तु कर्मानाधिकारात्तत्र त्यागादिविधिसार्थक्ये सर्वसामञ्जस्यादित्या-
शङ्क्य विकल्पपूर्वकं तत् परिहरन्ति । * नचानधिकृतेत्यादि * ।
* तत्समाहितिरिति * । सन्यासोच्छेदतद्विधिवैयर्थ्ययोः समाधान-
म् । तथाच यदि प्रव्राजवाक्ये, विरजेदित्याधिकारबोधकं पदं न भ-
वेत्तदा तथा कल्पयितुं शक्येतापि । न तु तत्सङ्गाव इति तदप्रयोज-
कमित्यर्थः । श्रुत्यन्तरविरोधपरिहारायाहुः । * तेनेत्यादि * । * ए-
तेनेति * अविद्वान्स इति कथनेन ।

षयत्वात् । यदप्युक्तमचोदना चेति सूत्रावयवेन चोदनाबोधक-
लिङ्गाद्यभावो बाधक इति । तदपि न साधीयः । श्रुतिसाम्यादे-
व । श्रूयते हि तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः श्रद्धा-
वित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति । नच प्रमाणवस्तुपरतन्त्र-
त्वान्न ज्ञानस्य विधेयतेति वाच्यम् । इतरज्ञानस्य तथात्वेऽपि जी-
वात्मलक्षणेऽधिष्ठाने परमात्मनो भगवतो दर्शनस्याऽन्यतोऽप्राप्त-
त्वाच्छ्रद्धान्तसाधनैस्तद्दर्शने स्वरूपयोग्यतासम्पत्तावात्मन्यधिष्ठाने
परमात्मदर्शनानुकूलप्रयत्नविधानसम्भवाच्छ्रवणविधिना श्रुतिवा-
क्यजशाब्दज्ञानानुकूलप्रयत्नविधानवत् । एवमेव हि यागविधिना-
पि क्रियारूपयागस्य स्वानुकूलप्रयत्नाधीनत्वेन स प्रयत्न एव वि-
धीयते । अन्याप्राप्तत्वात् । न तु क्रिया । तत्प्रयत्ने सति तस्याः

ननु साम्यश्रुतिरूपेण हेतुना भवतूक्तदोषपरिहारस्तथापि
ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेन चोदनाविषयत्वाऽभावादचोदना-
कृतापवादस्य कथं परिहार इत्यत आहुः । * यदपीत्यादि * । त-
थाच चोदनाश्रुतिसाम्यात् तस्यापि परिहार इत्यर्थः । अत्र पश्यं-
दित्यस्य प्रमाणान्तरजन्यदर्शनानुवादत्वमाशङ्क्य निषेधान्ति * नचे-
त्यादि * । तथाचात्र एवं विदित्यादिभिर्निर्विचिंक्तिस्तथाब्दज्ञानव-
त्त्वशमदमवैराग्यदुःखसहिष्णुत्वश्रद्धावित्तत्वपूर्वकं जीवात्माधिकर-
णकपरमात्मदर्शनप्रयत्नस्य प्रमाणान्तरेणाऽप्राप्तत्वात् तद्विधानस्य
सुखेन सम्भवाद्भानुवादत्वंमित्यर्थः । ननु तथापि कर्मचोदनासु क-
र्मण एव विधेयतेति तस्य फलवत्त्वमुचितम् । इह तु ज्ञानानुकूल-
प्रयत्नस्येति ज्ञानस्याविधेयत्वं दुर्वारमित्याशङ्कायां कर्मचोदनास्त्र-
प्येतत्तुल्यत्वं बोधयन्ति । * एवमेवेत्यादि * । * स इति * ।
यागाभिव्यञ्जकः । * न तु क्रियेति * । यज्ञो वै विष्णुः सुप्तं कर्मप्र-
बोधयन्नित्यादिश्रुतिस्मृतिभिरलौकिकस्य कर्मणो नित्यत्वात् सा न
विधेया । इदं यथा तथा समन्वयसूत्र एव व्युत्पादितं कारिका-
भिः । भावार्थपादभाष्ये चाऽऽचार्यैः । तथाचोभयत्रापि तत्तदभिव्य-

स्वत एव सम्भवात् । अथवा । ननु यथा, वीरहेति श्रुत्या कर्मसागो निन्द्यते तथैव, असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तपसा वृताः । तांस्ते प्रेयाभिगच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधा जनाः । ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्तीत्यादिश्रुत्या भगवज्ज्ञानाभावो निन्द्यते । एवं सति कर्मज्ञानानुकूलप्रयत्नयोर्विधयत्वे मिथाविरोधादधिकारिभेदेन विधेयत्वं वाच्यम् । नच, तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावतेति भगवद्वाक्याद्रागिणः कर्म विधीयते । तद्रहितस्य ज्ञानमिति वाच्यम् । जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेज इति श्रुतेर्नारागत्वेन प्रसिद्धस्यापि तस्य कर्मणि प्रवृत्तिर्या सा न स्यादधिकाराभावात् । अथ जनकदृष्टान्तेन कर्मणोऽङ्गित्वं ज्ञानस्य तदङ्गत्वं वाच्यम् । तथाच ज्ञानवता कर्मानुष्ठेयमिति प्राप्ते प्रतिवदति ॥ अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ ज्ञानमङ्गं तदङ्गित्वेनानुष्ठेयं कर्मेति मतं वादरायणोऽपवदतीति पूर्वेण सम्बन्धस्तत्र हेतुमाह । साम्यश्रुतेरिति । स्वतोऽपुरुषार्थं कर्म फलार्थिनैवानुष्ठेयम् । तथाचैप निस्रो महिमेति श्रुत्या ज्ञानवति विहितनिषिद्धयोः कर्मणोः फलाजनकत्वेन साम्यं श्रूयत इति फलार्थिप्रवृत्त्यसम्भवेन ज्ञानिनस्तथात्वाभावेन कर्मोच्छेदप्रसक्त्या न ज्ञानस्याङ्गत्वं वक्तुं

अकप्रयत्नस्यैव विधेयत्वात्तेनाभिव्यक्ताभ्यां सुखेन फलसम्भवात्त कोऽपि दोष इत्यर्थः । अस्मिन् व्याख्यानं ज्ञानाङ्गत्वेन कर्म कर्त्तव्यमिति सिद्धम् । इदमेव च विधिर्वा धारणवदिति सूत्रे प्रतिपादनीयमित्येकतरवैयर्थ्यमापद्येत्यरुच्या प्रकारान्तरेण व्याकर्तुमवतारयन्ति * अथवेत्यादि * । * मिथाविरोधादिति * । कर्माङ्गस्य कामस्य ज्ञानाङ्गस्य शान्त्यादेश्चेतरेतरविरोधेन तयोर्विरोधात् । व्याकुर्वन्तो हेतुं विशदीकुर्वन्ति । * स्वत इत्यादि * । * तथात्वाभावेनेति * कर्मकर्तृत्वाभावेन । ननु ज्ञानिप्रवृत्त्यभावेऽपि न कर्मोच्छे-

शक्यम् । कृषीवलस्य व्रीहीणां वपने भर्जनस्येव । तथाच ज्ञानिनः
प्रवृत्त्यसम्भवेनान्येषां च, अथतरे दुःखमेवोपयन्तीति निन्दाश्रवणेन
तथात्वात् सर्वार्थतत्त्वज्ञा श्रुतिज्ञानबहिर्भूतं कर्म कथं विदध्यादि-
ति ज्ञानस्य पुरुषार्थाऽसाधकत्वोक्तिमसहमानेनाचार्येण प्रौढ्या नि-
रूपितम् ॥ १९ ॥

एवं सति पूर्वकाण्डवैयर्थ्यमापततीति तत्तात्पर्यमाह ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

यथा योगशास्त्रे मनःसमाधेरेव साध्यत्वात् तत्साधनत्वेनैव
मानस्याः मूर्तेर्द्धारणं विधीयते, न तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन
मनःसमाधौ तत्त्यागात् । ततः किञ्चन न स्मरेत्, तच्चापि चित्तव-
डिशं शनकैर्वियुङ्क्त इत्यादिवाक्येभ्यस्तथा । तथा सति भक्तिसा-

— — —

दः । फलार्थिनां प्रवृत्तेः सम्भवात् । नचासुर्यवाक्यान्निवृत्तिः ।
तत्राविद्वांस इत्यनेन विद्वद्वाक्योक्तज्ञानशून्यनिन्दाया अपि शक्यव-
चनत्वादित्याशङ्क्यां स्वीकृतं विभज्यते । * तथाचेत्यादि * ।
* अन्येषामिति * । ब्रह्मज्ञानशून्यानाम् । * तथात्वादिति * । कर्म-
करणासम्भवात् । * ज्ञानबहिर्भूतमिति * । तत्सम्बन्धशून्यम् ।
एवं निरूपणस्य तात्पर्यमाहुः । * ज्ञानस्येत्यादि * । अन्ये तु,
अनुष्ठेयमाश्रमान्तरम् । कुतः । साम्यश्रुतेः । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्या-
दौ गार्हस्थ्येन सममेवाश्रमान्तरपरामर्शश्रुतिदर्शनादित्याद्याहुः । तत्तु
जाबालश्रुतिचोदितत्वादेवाश्रमान्तराणां तद्विहायैवं व्याख्यानं न
समञ्जसमिति प्रागेव दत्तोरमित्यवधेयम् ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * एवं सतीत्या-
दि । * एवं सतीति * । उक्तश्रुतिवेत्तुः कर्माकरणे प्राप्ते सति ।
व्याकुर्वन्ति । * तथेत्यादि * । अत्र, ततः किञ्चनन्ति वाक्यमेका-
दशस्कन्धीयम् । द्वितीयं तृतीयस्कन्धीयम् । * तथेति * । त्या-

धनत्वेनैवानुष्ठेयमिति तात्पर्येण कर्मविधिरुच्यते । न तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन । ननु तत्र समाधिमधिकृत्य यमादीन्युक्तानीति तन्मध्यपातित्वेन धारणस्य तथात्वमुच्यते । प्रकृतौ ज्ञानं भक्तिर्वाऽधिकृत्य न कर्म विहितमिति दृष्टान्तवैषम्यमिति चेत् । न । उक्तानुपपत्त्या स्वानिन्द्यमेव कर्मश्रुतिर्विदधातीत्यवश्यं वाच्यम् । निन्दायां चेतरेपदाज्ज्ञानमध्यपातिन एव तद्विषयस्य प्राप्तेरावश्यकत्वात् । तथाच भगवज्ज्ञानस्येतरनिरपेक्षत्वेन स्वरूपोपकारित्वम-

ज्यत्वम् । तथा भक्तीत्यत्र भक्तिपदं ज्ञानस्याप्युपलक्षकम् । अत्र दृष्टान्तबलेन कर्मणोऽस्वातन्त्र्यसाधनसहमानो दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्कते । * नन्वित्यादि * । वैषम्यं समादधते । * नेत्यादि * । एष नित्य इति श्रुतौ ज्ञानिनि कर्मणां फलाजनकत्वकथनात्तेषां कर्मण्यप्रवृत्त्या ज्ञाने कर्माङ्गतायामप्युक्तदोषतौल्येन उक्तश्रुतौ ब्रह्मज्ञानशून्यानां दुःखप्राप्तिकथनेन चान्येषामपि प्रवृत्त्यसम्भवे पूर्वकाण्डवैयर्थ्यप्रसक्तिरूपयाऽनुपपत्त्या स्वानिन्द्यमेव कर्म पूर्वकाण्डीयश्रुतिर्विदधातीत्यवश्यं वाच्यम् । अथेतर इत्यविद्वन्निन्दावाक्य इतरपदाज्ज्ञानशून्येषु निन्दितेषु ज्ञानवान् वा तद्योग्यो वा ज्ञानमार्गमध्यपात्येव कर्माधिकारी वाच्यः । तत्र जातज्ञानस्यापि न कर्मणेत्युक्तश्रुत्या निवृत्तौ तद्योग्यस्यैव विषयत्वेन प्राप्तेरावश्यकत्वात् । तथाच काम्यानां कर्मणां मूढविश्वासजनकतया परम्परातः सार्थक्यम् । नित्यानां त्वात्मसुखफलकानां विद्यासाहाय्यमन्तरेण तादृशफलोपधायकत्वस्यादृष्टत्वाज्जनकादिष्वपि विद्यासाहाय्यस्यैव दर्शनात् केवलभगवज्ज्ञानस्य च शुकारुणिभरतादिषु फलोपधायकत्वदर्शनात्तस्येतरनिरपेक्षकत्वेन नित्यकर्मविधिवैयर्थ्यपरिहाराय, तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादितृतीयाश्रुत्या ज्ञानभक्ती प्रति स्वरूपोपकारित्वं नित्यस्य कर्मणो वाच्यमिति तात्पर्येण नित्यविधीनां, तदुपयोगित्वेन काम्यविधीनां च सामञ्जस्यान्त पूर्वकाण्डवैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु भवत्वेवं कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वं तथापि भक्त्यङ्गत्वे किं मानमतं आहुः ।

स्य कर्मणो वाच्यम् । तथाचोक्तम् । “दानव्रततपोहोमजपस्वाध्या-
यसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते” इति ।
एष नियो महिमेति श्रुतिरपि यज्ज्ञाने सति विहितनिषिद्धकर्मफ-
लासम्बन्धस्तद्वित् स्यादित्यनुक्त्वा तस्यैव पदवित् स्यादिति यदु-
क्तवती तेन पदयोर्भक्तिमार्गिरूपत्वात् तत्र च पदयोरेव सेव्यत्वेन
मुख्यत्वात्तज्ज्ञानानुकूलप्रयत्नमेव पूर्वं विदधते । तेन “शृण्वन्ति
गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः । त एव
पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाऽम्बुजमि”ति वाक्याच्च
वर्णाश्रमधर्मा आत्मधर्माश्च पदज्ञानसाधनत्वेन कर्तव्या इति सि-
द्धम् । तस्यैव, तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वाल्लोकवेदप्रसिद्धस्य पुरुषो-
त्तमस्यैव, तत्रापि, पदविदेव, दीनभावेन भक्तिमार्गीयज्ञानवानेव
स्यादेवेत्येवकारः सर्वत्रानुपज्ज्यते । तथा सति भक्तौ जातायां स्वत
एव भगवज्ज्ञानं भवतीति ज्ञापयितुं, तं विदित्वेति पश्चादुक्तवतीति
तदाशयो ज्ञायते । अत एव पूर्वं कर्मनिरूपितम् । साधनत्वात् ।

स्यादेतत् । भक्तिमाधनत्वमेव चेत् कर्मणः श्रुतेरभिप्रेतं तदा
भगवद्विदि तत्फलासम्बन्ध इत्यनुपपन्नमिति चेत् । मैवम् । कर्मणां

* तथाचोक्तमित्यादि * । ननु तथापि द्वयन्तरितत्वाद् भक्त्यङ्गत्वापेक्ष-
या ज्ञानाङ्गत्वमेव साधीय इति शङ्कायां भक्त्यङ्गत्वस्य श्रौतत्वं वि-
शदयन्ति । * एष इत्यादि * । सिद्धमाहुः । * तेनेत्यादि * ।
उक्तेन स्वत्योपपादनेनापरितुष्यन्तो विशेषतः श्रुत्यर्थे वदन्ति ।
* तस्यैवेत्यादि * । * सर्वत्रेति * । पदविच्छेदोऽपि । * पूर्व-
मिति * । पूर्वार्द्धे । तथाच पूर्वोक्तं युक्तमित्यर्थः । वस्तुतस्तु, तेनेत्या-
दिसिद्धार्थकथनात् पूर्वस्तस्यैवेत्यादिग्रन्थो लेखकभ्रमात् पश्चात्
पतित इति प्रतिभाति ॥

अत्र, पुनश्चोदयति । * स्यादित्यादि * । * अनुपपन्नमिति *

हि भक्त्युत्पत्तौ स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वमेव । नायमात्मेति श्रु-
तेः । कर्मज्ञानाभ्यामलभ्यत्वाद्भगवतः स्वरूपयोग्यतापेक्षाऽपि मा-
र्यादिकस्य, न तु पौष्टिकस्यात एव, वाशब्द उक्तोऽनियमवा-
ची । तथा सति भगवदनुग्रहश्चेत्तदा भक्तिस्तया पुरुषोत्तमज्ञानं
तदा कर्मतत्फलसम्बन्धगन्धोऽपि नेति किमनुपपन्नम् । एतेन, तमेव
विदित्वा मुनिर्भवति । अग्राह्यो न हि गृह्यते इत्यादिश्रुतीनां मि-
थोविरोधः परिहृतः । भक्त्या ग्राह्यत्वात् तदितरसाधनाग्राह्यत्वा-
त् । अत एव विविदिषन्ति, न तु विदन्सपीसाशयवती तमेतं
वेदानुवचनेनेति श्रुतिः पठ्यते ।

नचानुपदमेव, तमेव विदित्वा मुनिर्भवतीत्युक्तेः सार्ध-
ध्यादुक्तसाधनैरेव वेदनमभिप्रेतमिति वाच्यम् । वेदानुवचनादीनां
सर्वेषां वेदनसाधनत्वे सर्वेषां तत्कर्तृणां वेदनसम्भवेन, मुनिर्भव-

साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलावश्यम्भावनियमेन ततो भक्त्युत्पत्तिस-
म्भवादनुपपन्नमित्यर्थः । तत् समादधते । * मैवमित्यादि * । * उक्त
इति * । ज्ञानस्य कर्मसापेक्षत्वात् पूर्वकाण्डे नित्यविधिज्ञानमार्गी-
यस्येति कर्मणस्तदङ्गत्वबोधनाय सूत्रे उक्त इत्यर्थः । उक्तार्थोपष्ट-
म्भार्थमेवन्तात्पर्याङ्गीकारे गुणान्तरमाहुः । * एतेनेत्यादि * । अत
एवेति * । साधनबलेनाग्राह्यत्वादेव । * इत्याशयवतीति * ।
यद्यपि रथेन जिगमिषतीत्यादाविच्छामात्रस्यापुरुषार्थत्वात् फल-
पर्यन्तत्वमिष्यत इति प्रकृतेऽप्येवं वक्तुं शक्यम् । तथापि लोके फल-
पर्यन्ततायाः प्रायो दर्शनेन प्रतिबन्धाभावे तथा कल्पयितुं शक्यम् ।
प्रकृते तु नायमात्मेति श्रुत्या धरणाभावे ज्ञानाभावस्य निश्चितत्वात्
केवलेन वेदानुवचनादिना ज्ञानरूपं फलं न वक्तुं शक्यते । अत
इच्छायास्तदर्थकयत्नकारणत्वेनेच्छाकरणानां यज्ञादीनां ज्ञानं प्र-
ति स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वमेवेत्याशयवतीत्यर्थः । अग्रिमवाक्य-
विरोधमाशङ्क्य परिहरन्ति । * नचानुपदेत्यादि * । * उक्तसा-
धनैरिति * । वेदानुवचनादिभिः । तथाच मुनिरित्येकवचनश्रुत्या-

तीक्ष्णकृत्वं तद्विदि न वदेदतो ज्ञानं कस्यचिदेकस्य भवतीति ज्ञान-
स्य दुर्लभत्वं ज्ञाप्यते । “मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् यतति सि-
द्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः” इति भग-
वद्वाक्याच्च । तर्हि वेदानुवचनादिषु निःशङ्का प्रवृत्तिः कथम् ?
इत्थम् । स वा अयमात्मेत्यादिकया पूर्वश्रुत्या भगवन्माहात्म्यं श्रुत्वा
यथाकथञ्चित् तद्वेदनौत्सुक्ये सति सत्सङ्गाभावेन भक्तिमार्गाऽपरि-
चयात् । कर्ममार्गमात्रमाश्रमधर्मत्वेनालौकिकार्थसाधकत्वेनापि पूर्वं
ज्ञातमस्तीति तदेव भगवद्वेदनेऽपि साधनमिति मन्यमानास्तदेव
कुर्वन्ति । ननु वैदिकसाधनानां वैयर्थ्यं कथमिति चेत् । न । भ्रम-
कृतत्वेऽपि जन्मान्तरीयाक्षरज्ञानोपयोगिसंस्काराधायकत्वेनावैय-
र्थ्यात् ॥ २० ॥

जनोपि तदुपोदचलनमेव क्रियत इति न तद्विरोध इत्यर्थः । ज्ञानं
कस्य चिदेवेति यदुक्तं तत्राशङ्कते । * तर्हीत्यादि * । * नित्यक-
र्मणाम् * । वेदानुवचनादीनां ज्ञान उत्कटेच्छाजननेन वा सत्त्वशो-
धनेन वा स्वरूपयोग्यतासम्पादनं एव पर्यवसानं तदा ज्ञानमूल-
कारणस्य वरणस्य स्वविषयतानिश्चयस्याभावेन वेदानुवचनादिषु
निःशङ्कानु प्रवृत्तिर्या इत्यते सा कथमित्यर्थः । तत्परिहाराय प्रवृत्तिमुप-
पादयन्ति * इत्थमित्यादि * । स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी स-
र्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशान्ति यदिदं किञ्च । स न
साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष भूताधिपतिरेष लो-
केश्वर एष लोकपालः स सेतुविधरण एषां लोकानामसम्भेदायेति
माहात्म्यश्रवणेन वेदनौत्सुक्ये सति तेन तेषु तत्साधनत्वभ्रमात्
प्रवृत्तिरित्यर्थः । ननु भ्रमात् करणे पापघ्नमेण कृतस्य प्रायश्चित्तस्येव
तेषां वैयर्थ्यं स्यादित्याशयेनाशङ्कते । * नन्वित्यादि * । तत्र समा-
दधते । * नेत्यादि * । तथाच तत्र कर्मफलनिषेधस्य, नान्तरिक्षे न
दिवीत्यादिविभक्त्यानुवादरूपत्वादेते पदज्ञानसाधनत्वेन कर्त्तव्या
इति विदित्वा ते कुर्वन्ति । तत्र भक्तिमार्गात्मकपदज्ञानाभावेऽप्यक्ष-

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नाऽपूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

ननु साम्यश्रुतेर्हेतोः कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य यदपास्तं तन्नोपपद्यते । साम्योक्तेर्ज्ञानस्तुतिरूपत्वात् । अपिच । तथा ज्ञानिनोऽपि कर्मोपादानात् कर्मकृतिस्वीकारादिति यावत् । अन्यथा ज्ञानिनां कर्मकृत्वभावेन तत्कृतगुणदोषाप्रसक्त्या तन्निषेधानुपपत्तिः स्यात् तेषामपि तत्कृतगुणदोषसम्बन्धोऽस्येवेति ज्ञापनाय मात्रपदम् । निषेधेनेतरसाधारण्यं परिह्रियते । तथाच ज्ञानिनोऽपि कर्मकरणात् कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य निष्प्रत्यूहमिति चेन्नैवं वक्तुं युक्तम् । पदज्ञानस्य कर्मफलासम्बन्धफलकत्वस्यापूर्वत्वाद्विधेयत्वमेव ।

रात्मकपदज्ञानस्य जन्मान्तरे भवनार्थं मनसि तत्संस्कारमाश्रमधर्मा आदधत इति पूर्वोक्तमश्रुणमित्यर्थः । न च पापभ्रमप्रायश्चित्तस्यैवास्य वैयर्थ्येऽपि दोषाभावात् सार्थकत्वसाधनमप्रयोजकमिति शङ्क्यम् । न हि कल्याणकृत् कश्चिदिति न्यायेन पापभ्रमप्रायश्चित्तस्यापि जन्मान्तरे तादृशपापविषयकमनःप्रवृत्त्या भावस्य फलत्वेन वक्तुं शक्यतया किञ्चिदंशेन तत्रापि सार्थक्यस्यैव युक्तत्वात् । तेन पूर्वोत्तरकाण्डयोरैकशास्त्र्यानुरोधादेवं श्रुतितात्पर्यनिश्चयनं कवाक्यतायां पूर्वस्योत्तरशेषत्वामिति सिद्धम् ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ अत्रैव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रं विवृण्वन्तः पूर्वपक्षभागं व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । ननु यदि साम्यश्रुत्या कर्मोपादानमापाद्यते तदा निषेधश्रवणं बाधिनमेव स्यादित्यन आह । * निषेधेनेत्यादि * । * इतरसाधारण्यमिति * । अज्ञानिनां यथा कर्मजगुणदोषस्तथा ज्ञानिनो नेति तथेत्यर्थः । * कर्मशेषत्वमिति * । सन्न्यासाश्रमीण-कर्मशेषत्वम् । परिहारभागं व्याकुर्वन्ति । * नैवमित्यादि * । * अपूर्वत्वाद्विधेयत्वमिति * यथा प्रातिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीत्यत्र रात्रिसत्रीयप्रतिष्ठाफलकत्वस्याऽपूर्वत्वाद् विधेयत्व-

न हि यस्य कर्मणो ज्ञानस्य वा यत्फलं तदुक्तिरपि स्तुतिरेवेति यु-
क्तम् । तयोरुच्छेदापत्तेः । विधिर्हि प्रवर्त्तकः । तस्य पुरुषप्रवृत्त्यु-
पयोग्यर्थकथनेनैव चारितार्थ्यादन्यार्थकथनस्य स्तुतित्वमस्तु नाम ।
न ह्येवं प्रकृते । मुमुक्षोः कर्मबन्धाभावप्रेप्सोस्तत्साधनत्वज्ञान एव
प्रवृत्तिसम्भवात् । यच्च कर्मफलसम्बन्धनिषेधानुपपत्त्या कर्मस-
म्बन्ध इत्युक्तम् । तन्न साधीयः । न हि तरणौ तमःकार्याभाव
इत्युक्ते तत्प्राप्तिरपि सम्भवति । अथवा पुरुषोत्तमज्ञानमुख्यफल-
स्यातिमहत्त्वेन साक्षाद्रक्तुमशक्यत्वं ज्ञापयन्ती कैमुतिकन्यायेन प-
रम्परया तदाहानयर्चा तं विदित्वा ब्राह्मणो भवतीति श्रुतेर्ब्रा-
ह्मणपदेन ब्रह्मविदुच्यते । तथाचाद्यपदेन बुद्धिस्थब्राह्मणमाहा-
त्म्योद्देशे कृते, स क इत्याकाङ्क्षायामाह, तं ब्राह्मणं विदित्वा
विहितनिषिद्धफलासम्बन्धी भवतीति लक्षण इत्यर्थः । साक्षाद्भ-
गवद्विदः किमु वाच्यामिति भावः । अतस्तस्यैव तच्छब्दस्य पूर्व-
परामर्शित्वाद् ब्राह्मणस्यैव भगवद्विदो भक्तस्यैव पदविव स्यात्

मेव न तु स्तुतिमात्रत्वं तथेत्यर्थः । तदेतदुपपादयन्ति । * न हीत्या-
दि * । यस्येति पदं यत् फलमित्यनेन सम्बध्यते । हिर्हेतौ । विधि-
र्हीत्यत्रापि तथा । * एवमिति * । अन्यार्थकथनम् । पूर्वोक्तमाश-
ङ्कान्तरमनूद्य परिहरन्ति । * यच्चेत्यादि * । यतो वाचां निवर्त्तन्त
इत्यद्वाऽकुतोभयस्य भगवज्ज्ञानफलत्वश्रवणात् ततो न्यूनं कर्मफल-
सम्बन्धाभावमात्रस्य फलत्वकथनमप्रयोजकमित्यरुच्या एष नित्य
इति ऋगुत्तरार्द्धे प्रकारान्तरेणाहुः । * अथवेत्यादि * । * तदाहं-
ति * । महत्त्वमाह । तद्विशदयन्ति । * तमित्यादि * । तं विदि-
त्वेति व्याख्येयप्रतीकम् । * श्रुतेरिति * । विपापादिपदोत्तरं पठि-
तान्निरपेक्षाच्छब्दात् । * आद्यपदेनेति * । एष इति पदेन । * स
क इति * । ब्राह्मणः कः । विहितनिषिद्धफलासम्बन्धीति । पापकप-
दे पापं कं सुखं यस्मादित्यस्याप्यर्थस्य संग्रहीतुं शक्यत्वात् तथेत्य-

तज्ज्ञानानुकूलप्रयत्नवान् स्यात् तद्भजेतेति यावत् । तथाच यत्र भक्तविद्विषयकज्ञानस्याऽप्युक्तरीत्या न कर्मशेषत्वं वक्तुं शक्यं तत्र भगवज्ज्ञानस्य तथात्वं दूरदूरतरमिति सर्वं सुस्थम् ॥ २१ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २२ ॥

र्थः । * तद्भजेतेति * । पदं भजेत । * सुस्थमिति * । कर्मफलासम्बन्धस्य विधेयत्वेन स्तुतिरूपताया आदर्त्तुमशक्यत्वाज्ज्ञानस्य न सन्न्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वमिति यदुक्तं तदक्षुण्णमित्यर्थः । एतदग्रे भावशब्दाच्चेति सूत्रं पठ्यते । तत्र च भावशब्दादित्यस्य विधिशब्दादित्यर्थः । तथाचापूर्वत्वादेव न पदज्ञानस्य विधेयत्वकल्पनं, किन्तु पदवित् स्यादिति विधिशब्दादपीत्यर्थो वक्तव्यः । “कुर्यात् क्रियेत कर्त्तव्यं भवेत् स्यादिति पञ्चकमाएतत् स्यात् सर्वं वेदेषु नियतं विधिलक्षणम्” इति वाचस्पतिलिखितान्यायविदां स्मरणात् । तच्च विधिर्वा धारणवदित्यत्रैतस्यैव स्यात् पदविदिति श्रुतिव्याख्यानेनैव व्युत्पादितमतः प्रयोजनाभावादुपेक्षितमिति प्रतिभाति । लेखकदोषात् द्रष्टितं वेति ज्ञेयम् ॥

अन्येतु, स्तुतिमात्रमित्यादि द्विसूत्रमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य स एष रसानां रसतमः परमः पराङ्ग्योऽष्टमोऽयम् । उद्गीथ इत्याद्याः श्रुतयः किमुद्गीथादिस्तुत्यर्था उतोपासनविध्यर्था इति संशये, उद्गीथादिकर्माङ्गान्युपादाय श्रावणात् स्तुत्यर्था इति शङ्कायामं, अपूर्वत्वाद्विध्यर्थाः । उद्गीथमुपासीतेति विधिशब्दाच्च तथेत्याहुः । ततः पारिप्लवादिस्ूत्रत्रयमप्यधिकरणान्तरत्वेनोक्त्वा अग्नीन्धनसूत्रं, पुरुषार्थोऽतःशब्दादित्याद्याधिकरणस्य फलोपसंहारार्थमिति चाहुः । तन्नास्माकं रोचते । विद्यायाः स्वतः पुरुषार्थत्वसाधनाय सन्न्यासस्य तदङ्गत्वसाधनाया चाऽऽचार्यस्य प्रवृत्तत्वान्मध्ये उद्गीथादिविचारे प्रसङ्गस्यादर्शनादिति दिक् ॥ २१ ॥

पारिप्लवार्था इतिचेन्न विशेषितत्वात् ॥ अत्राशङ्कान्तरं परि-

अथ प्रकारान्तरेण शङ्कते । भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुप-
 ससार । अधीहि भगव इति होपससाद् सनत्कुमारं नारदः । प्रतर्दनी
 ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगामेसाद्युपाख्यानैर्हि ब्रह्म
 विद्या निरूप्यते । सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसतीति श्रु-
 त्या शंसनशेषत्वं तेषामवगम्यते । शंसने शब्दमात्रस्य प्राधान्येनार्थ-
 ज्ञानस्यातथात्वादुपदेशान्ताख्यानप्रतिपाद्यं ज्ञानं मन्त्रार्थवदप्रयो-
 जकमिति कर्मशेषत्वमपि न वक्तुं शक्यम् । प्राधान्यं तु दूरापा-
 स्तम् । धर्मिण एवासिद्धिरित्याह । पारिप्लवार्था इति । उक्तरीत्या
 सर्वा उपाख्यानश्रुतयः कर्मशेषभूता इत्यर्थः । अत्राचार्य एवमपि
 कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य न सम्भवतीत्याह । नेति । कुतः । विशेषित-
 त्वात् । कर्मणः सकाशाज्ज्ञानं विशेषितमधिकधर्मविशिष्टत्वेनोक्त-
 मिति न ज्ञानस्य कर्मशेषत्वमित्यर्थः । ननु विशेषितत्वमाख्यानेष्वे-
 वेत्यप्रयोजको हेतुरिति चेन्मैवम् । आचार्याशयानवगमात् । तथा-
 हि । पूर्वं तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाख्यानानां शंसनशेषत्वमु-
 पेक्षित्वोच्यते । न ह्याख्यानेष्वेव ज्ञानं निरूप्यते, किन्त्वन्यत्रापि ।
 तथाहि । तैत्तिरीयके पठ्यते । ब्रह्मविदामोति परं, तदेषाऽभ्युक्ता,
 ससं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युपक्रम्य माहात्म्यविशेषज्ञानार्थमाकाशादि-
 कर्तृत्वमुक्त्वाऽऽनन्दमयत्वं रसरूपत्वमुक्त्वा, भीषाऽस्मादित्याना स-
 र्वनियामकत्वं चोक्त्वा भगवानेव पूर्णानन्द इति ज्ञापनायानन्दगणनां
 कृत्वा आनन्दमयं पुरुषोत्तमं प्राप्तेनानुभूयमानानन्दस्वरूपं, यतो

हर्तुमेषा त्रिसूत्रीत्याशयेनैतस्य पूर्वपक्षांशमवतारयन्ति । * अथे-
 त्यादि * । * तेषामिति * । उपाख्यानानाम् । * धर्मिण एवासि-
 ङ्गेरिति * । धर्मिणो ज्ञानस्यैव अप्रयोजकत्वादसिद्धेः । परिहारां-
 शमवतारयन्तो व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । * विशेषितमि-
 ति * । विशेषः सज्जातोऽस्येति विशेषितम् । अधिकधर्मविशिष्टत्वं

वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेसादिनोक्त्वा तद्विदो माहा-
त्म्यमुच्यते । एत२ ह वा व न तपति किमहं साधु नाकरवं कि-
महं पापमकरवमिति । अत्र ज्ञानवान् सच्चिद्रूपदेशकालापरिच्छिन्नं
सर्वकर्त्तारं निरवध्यानन्दात्मकं सर्वनियामकं मनोवागगोचरं पुरु-
षोत्तमं प्राप्नोति । कर्म तु स्वयं क्लेशात्मकं तद्वांश्चास्यैवानन्दस्या-
न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः क्षुद्रतराऽऽनन्दजनक-
स्वर्गपश्वादिफलमाप्नोतीति विहितनिषिद्धकर्मणोश्चाप्रयोजकत्वं त-
स्मिन्नुच्यत इति कर्मणः सकाशाज्ज्ञानस्य निरवधिरेव विशेष उ-
च्यत इति न धर्म्यसिद्धिर्न वा कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य सिद्ध्यति ॥२२॥
तथाप्याख्यानप्रतिपादितविद्यानामसिद्धिरेवेति चेत्तत्राह ।

तथाचैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २३ ॥

यथा केवलश्रुतेर्विद्याप्राधान्यं तथैवोपाख्यानश्रुतीनामिसर्थः ।
चकारेण प्रश्नोत्तरनिर्णीतार्थप्रतिपादनम् । महतामेवात्र प्रवृत्तिः ।
सापि ब्रह्मायामपूर्विकेति विद्यामाहात्म्यज्ञापनं प्ररोचनश्चाधिकमुपा-
ख्यानानामुपाख्यानं विनैव विद्यानिरूपिकायाः श्रुतेः सकाशा-
दित्युच्यते । तत्र हेतुरेकवाक्यतोपबन्धादिति । आचार्यवान् पुरुषो

च परमानन्दरूपफलजनकत्वं ज्ञेयम् । तदेवाग्रे व्युत्पाद्यम् । शेषं
स्फुटम् ॥ २२ ॥

तथाचैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * तथा-
ऽपीत्यादि * । * असिद्धिरिति * । कर्मशेषत्वाभावस्यासिद्धिः ।
तथाचाशङ्कान्तरस्य निवृत्तत्वेऽप्युक्ताशङ्कया अनिवृत्तत्वादेकदेश
दोषपरिहारायेदं सूत्रमित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति * यथेत्यादि * । * प्र-
रोचनं चाधिकमिति * इदमवान्तरफलमाधिकम् । कथमेकवाक्यतो-
पबन्ध इत्याकाङ्क्षायां तामुपपाद्याहुः । * आचार्येत्यादि * । सर्वा-

वेदेति श्रुत्यैकवाक्यताज्ञानमाख्यानं विना न भवतीति तदर्थमु-
पबन्धाद् गुरुशिष्यकथोपबन्धादित्यर्थः । अथवोपाख्यानरहितायां
श्रुतौ यथाज्ञानं निरूप्यते तथैवाधीहि भगव इति होपससाद सन-
त्कुमारं नारद इत्याद्याख्यानेष्वपि निरूप्यत इत्यनाख्यानश्रुत्यैक-
वाक्यतयैवाख्याने ज्ञानम्बरूपोपबन्धात् प्रतिपादनादित्यर्थः । नै-
कश्चैवाचिनोपपदेन वस्तुसती या तत्तद्गुरुतत्तच्छिष्यकथा त-
त्सामीप्यमत्रोच्यते । अन्यथा सामीप्यासम्भवादतः कल्पितत्वश-
ङ्कानिरासः । नन्वेवमपि पारिप्लवार्थत्वे न बाधकं पश्याम इति चेद्,
उच्यते । अश्वमेधप्रकरणे, मनुर्वैवस्वतो राजेसादीन्याख्यानानि

सां परविद्यानां परब्रह्मैवार्थस्तत्प्राप्तिरेव च प्रयोजनम् । आचार्य-
वान् पुरुषा वेदेति श्रुतिश्छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्याने, यथा सांम्य
पुरुषं गन्धारंभ्योऽभिनिवद्धाक्षमिन्युपक्रम्य पठिता । तत्र तद्दृष्टा-
न्तेन आचार्याच्छिष्यस्य ब्रह्मज्ञानादिकं श्राव्यते । अतः सर्वा एव
विद्या गुरुशिष्यसाकाङ्क्षाः । तदेतच्छ्रुत्युक्तमेकवाक्यताज्ञानम् आ-
ख्यानं न भवतीति तदर्थं तदुपबन्धात् ।

तथाच केवलानां यथा न शंसनशेषत्वं तथा आख्या-
नोक्तानामपि नेत्यर्थः । अन्यं तु सूत्रं एकवाक्योपबन्धादिति पाठम-
ङ्गीकृत्य एकवाक्यतयोपबन्धं व्याकुर्वन्त एकवाक्यपदं भावप्रधानं
बाधयन्तीति न कश्चिद्विशेषः । नन्वेवमाख्यानरहितानामप्याख्याना-
क्तार्थाकाङ्क्षत्वात्तासामेवंतच्छेषत्वं, न त्वाख्यानवतीनां तच्छेषत्व-
मिति नोक्तदोषनिवृत्तिरित्यपेक्षायां पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि *
तथाच यदि तत्रान्यदेवोच्येत तत्परत्वमेव स्यान्न ज्ञानपरत्वम् । नि-
रूपिते तु ज्ञानम्बरूप एतासामपि केवलविद्याशेषत्वमतो न दोष इ-
त्यर्थः । सूत्र उपोपसर्गकथनस्य तात्पर्यमाहुः । * नैकश्चैत्यादि *
अत्र पुनराशङ्कते । * नन्वित्यादि * एवं पूर्वव्याख्याने तासामुपा-
ख्यानाकाङ्क्षा, द्वितीये चोपाख्यानानां तदाकाङ्क्षेति परस्पराकाङ्क्षैक-
वाक्यत्वं उभयविध-वाक्यानां पारिप्लवशेषता अदण्डवारितेति तथे-
त्यर्थः । अत्र समादधते । * उच्यत इत्यादि * तथाच प्रकरणेन

यत्र पठितानि तत्र सामान्यतस्तेषां विनियोगः, सर्वाण्याख्याना-
नि पारिप्लवे शंसतीत्यनेनोक्त इति सर्वशब्दस्तदाख्यानपर एव,
न त्वाख्यानान्तरपरोऽपि । प्रकरणस्य नियामकत्वात् । एवं स-
ति, यदा पारिप्लवाख्यकर्मप्रस्तावस्तदा विशेषविनियोग उक्तः ।
पारिप्लवमाचक्षीतेति । तत्र प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वतो राजेति ।
द्वितीयेऽहनीन्द्रो वैवस्वत इति । तृतीयेऽहनि यमो वैवस्वतो रा-
जेत्याद्याख्यानविशेषा वाक्यशेषे विनियुज्यन्ते । आख्यानसामा-
न्यपरत्वे त्वहोविशेष उपाख्यानविशेषविधानं न स्यात् । अत
एव पारिप्लवमित्येकवचनमतो नाख्यानान्तरगन्धसम्बन्धोऽपि ।
प्रापकाभावात् ॥ २३ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २४ ॥

एवं पुरुषार्थोऽतःशब्दादित्युपक्रम्य ज्ञानस्य फलसाधने कर्मा-
ऽनपेक्षत्वमुपपाद्य तत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह । यतो ज्ञानी ज्ञानेन स्वय-
मेव यज्ञात्मको जातोऽत एव जरामर्याग्निहोत्रेऽग्निस्तदिन्धनं समिदा-

सर्वशब्दार्थसङ्कोचावगमादनेन वाक्येन विद्यानां न कर्मशेषत्वसि-
द्धिरित्यर्थः । उक्तेऽर्थे लिङ्गमप्युपोद्बलकमाहुः । * एवं सतीत्या-
दि * । * एवं सतीति * प्रकरणसंनिधिभ्यां सर्वशब्दार्थसङ्कोचे
सति । तथाचैवं लिङ्गमपि सङ्कोचे मानमित्यर्थः । ननु, मनुर्वैवस्वत
इत्यादीनि तत्तदहनि पूर्वमाख्यातव्यानीत्याभिप्रायेण विशेषविधान-
मित्याशङ्कनवारणाय गमकान्तरमाहुः । * अत एवेत्यादि * तथाच
यदि तथाभिप्रायः स्यात् तदा बहुवचनमादिपदं वा प्रयुक्तं स्यादत-
स्तदभावान्न तथेत्यर्थः । एवञ्च पारिप्लवसूत्रे यो विशेषितत्वरूपो हे-
तुरुक्तः स एव प्रकृतेतराण्याख्यानानि व्यावर्त्तयन् सर्वशब्दार्थस-
ङ्कोचं बोधयतीति न काऽपि शङ्केति तात्पर्यम् ॥ २३ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । एवमि-
त्यादि । व्याकुर्वन्ति । * य त इत्यादि * ।

दि, तदादय आज्यादयस्तेषामनपेक्षोक्ता । श्रुतौ तैत्तिरीयके पठ्यते । तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीर-
मिध्ममुरो वेदिलोमानि बर्हिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं
मन्युः पशुस्तपोऽग्निरिषादि । एतेन यदन्यस्य यज्ञतासम्पादकं
तस्य स्वकार्यसाधने कथं यज्ञापेक्षा भवेदिति भावः सूच्यते ॥२४॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २५ ॥

उक्तन्यायेन ज्ञानं प्रति कर्मणः फलोपकारित्वाभावेऽपि
स्वरूपोपकारित्वमस्ति न वेति चिन्त्यते । तत्र नेति पूर्वः पक्षः ।
गुरूपसत्तितदुपदेशैरेव तत्सम्भवादाचार्यवान् पुरुषो वेदेति श्रुतेः ।
अत्र सिद्धान्तमाह । सर्वापेक्षेति । सर्वेषां कर्मज्ञानभक्तीनां पुरुषो-
त्तमज्ञानोत्पत्तावस्यपेक्षा । अत्र प्रमाणमाह । यज्ञादिश्रुतेरिति
यज्ञादिनिरूपिका श्रुतिरेव प्रमाणं यत इत्यर्थः । इदमत्राकृतम् ।
पुरुषोत्तम एव स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपस्तत्प्राप्तिरेव फलम् । तत्र प्रेम-
भक्तिजं तज्ज्ञानमेवं साधनमिति ब्रह्मविदाप्नोति परमिसादिना
एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीत्यादिश्रुतिसहस्रैश्च प्रतिपाद्यते । अथेतरे दुः-

शेषं स्फुटम् ॥ २४ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ अधिकरणमवतारयन्ति ।
* उक्तन्यायेनेत्यादि * । पूर्वाधिकरणे पुरुषोत्तम एव पुरुषार्थस्त-
त्प्राप्तिश्च केवलाज्ज्ञानादेवेति प्रतिज्ञाय शब्दाद्धेतोस्तत् साधयित्वा
शब्दस्य तत्साधकत्वं व्युत्पादितम् । अत उक्तेन न्यायेन शब्देन ज्ञानं
प्रति कर्मणः फलोपकारित्वाभावेऽपि कर्मणां सार्थक्याय स्वरूपोप-
कारित्वं यदुक्तं तद्युक्तत्वादस्ति, उतायुक्तत्वान्नास्तीत्येतदस्मिन्नधि-
करणे विचार्यत इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * सर्वेषामित्या-
दि * । तथाच मार्गत्रयापेक्षाकथनात्तत्तन्मार्गोक्तानां कर्मणामपेक्षा-
स्तीत्यर्थो बोधितः । यज्ञादिपदे आदिशब्देन शमदमादीनां कर्मणां
भगवद्धर्मरूपाणां शरणगमनादिकर्मणां च संग्रहः । यज्ञादिकर्मणां

स्वमेवोपयन्तीति श्रुत्या ज्ञानरहितानां दुःखमात्रप्राप्तिरुच्यते । एवं सति सतोऽपुरुषार्थरूपं यज्ञादिकं सर्वार्थतत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिर्य-
निरूपयति तत्सर्वथा पुरुषार्थसाधनत्वेनैवेति मन्तव्यम् । तच्च निष्कामतयैव कृतं तथा । अत एव वासजनेयशाखायां यथा-
कारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवतीत्युपक्रम्य पठ्यते । तस्माल्लोकात् पुनरेवस्मै लोका
य कर्मण इति तु कामयमानोऽथाऽकामयमानो योऽकामो निष्काम
आत्मकाम आत्मकामो भवति न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्सत्रैव
समयनीयन्ते ब्रह्मैव नन् ब्रह्माऽप्येतीत्यादि । अत्र, अथाकामयमानः
कर्त्ता निरूप्यत इति शेषः । यः पुमान् कर्मकृतावकामस्ततो नि-
ष्कामः भन्नात्मकामो निरुपधिस्तद्वान् प्रभौ ततो भगवत्प्राप्त्या
ऽऽप्तकामो भवतीत्यर्थः । अत्र यथाकारीत्यादिना कर्मकर्तुरेवोप-
क्रमादथाकामयमान इत्यनेनापि तथाभूतः स एवोच्यते । एवं सति
सत्कर्माणि प्रवृत्त्यर्थं विविधफलाणि स्वमेवोक्त्वा जनान् भ्रामि-
तवानिति स्वोक्तकर्णाच्चरेण दयया निष्कामं करोति सकाम-
तयाऽपि क्रियमाणेन वैदिककर्मणाऽनेकजन्मभिः संस्कारविशेष-
प्रचयेनापि तथा । कपायेपक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते इत्यादिस्मृति-

विद्यास्वरूपोपकारकत्वे कथं यज्ञादिश्रुतेः प्रमाणत्वमित्याकाङ्क्षायां
तदुपपादयन्ति । * इदमत्रेत्यादि * । * एवं सतीति * । अनेन
प्रकारेण ज्ञानशून्यकर्मणां दुःखप्रापकत्वं सति । * मन्तव्यमिति * ।
निरूपणान्यथानुपपत्त्या मन्तव्यम् । * तथेति * । पुरुषोत्तमज्ञान-
साधकम् । अथाकामयमान इति श्रुतिभागं व्याकुर्वन्ति । * अथे-
त्यादि * । * तथा भूतः स इति * । एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्य-
क्त्वा फलं तथेति गीतावाक्यादकामः कर्मकृतौ निष्कामः फले । एवं
द्विविधकर्त्तृनिरूपणेन यत् सिद्ध्यति तदाहुः । * एवं सति सदित्या-
दि * । उक्तमर्थं स्मृत्योपपद्यन्ति । * कपाय इत्यादि * । एवं

भ्यश्च ज्ञानोत्पत्तौ कर्मापेक्षाऽस्तीति । चकारेण पुष्टावङ्गीकृतस्य सर्वानपेक्षेति सा समुच्चीयते । अत एव, नायमात्मेसादिश्रुतिर्न विरुद्ध्यते । ननु ज्ञानद्वारा कर्मादीनामेव फलसाधकत्वमस्तिवति शङ्कानिरासाय दृष्टान्तमाह । अश्ववदिति । यथा स्वेष्टफलसाधक-देशव्यवधानात्मकदेशातिक्रमेऽश्वस्य साधनत्वं, न तु तत्तत्फलसिद्धावपि तथाधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकप्रतिबन्धनिवृत्तावेव तेषां

मर्यादामार्गे कर्मापेक्षेव यद्यपि भगवत्साक्षात्कारे व्युत्पादिता, तथा-पि हेतुबोधके यज्ञादिश्रुतिपदे आदिशब्देन तैत्तिरीयाद्युक्तानामानन्द-मयाद्युपासनानामन्यत्रोक्तानां शमार्दीनां ज्ञानोपकारिणाम्, तथा भ-क्त्युपयोगिनां गोपालतापनीयाद्युक्तानां शरणगमनध्यानरसनभजना-दीनां च संग्रहात्तदपेक्षापि बोध्या । साप्यग्रिमसूत्रेषु व्युत्पादयि-ष्यते । चकारार्थमाहुः । * चकारेणेत्यादि * । * सेति * । अत्रा-ऽनुक्तापि । सौत्रस्य चकारस्यार्थं श्रौतार्थापत्त्योपपृथ्वन्ति । * अत एवेत्यादि * । * अत एवेति * मार्गभेदादेव । तथाच साधनदशा-यामेव कर्मापेक्षा, न तु सिद्धदशायामिति भावः । अत्रेदं बोध्यम् । पुरुषोत्तमज्ञानं हि मार्गभेदेन सामान्यतश्चतुर्धिवं वा । तत्र कर्ममा-र्गे यदाविर्भवति तत्सत्त्वगुणमाधारीकृत्य तत्रान्तर्यामिन्यादेन प्रवि-श्य सत्त्वं स्वान्तर्भूतं कृत्वा तेन तेन रूपेणाविर्भवतीति नाभि-दक्षा-दियज्ञेषु तत्तद्रूपेणाविर्भावादवगम्यते । ज्ञानमार्गे त्वक्षररूपेणैवावि-र्भवतीति, ये त्वक्षरमनिर्देश्यमिति गीतावाक्यसन्दर्भादवगम्यते । ज्ञानभक्तिसाहित्ये तु यद् बलिष्ठं तदनुसारेणाविर्भवति । एवं केवले-ऽपि विहितभक्तिमार्गेऽपि तत्तदुपासनावश्यक्येस्तत्कतुन्यायादवसीय-ते । अविहितभक्तिमार्गे तु वरणानुसारेणाविर्भवतीति वरणश्रुत्या-दिभिरवसीयते । तत्र विहितमार्गत्रये च तत्तन्मर्यादामार्गीयसा-क्षात्कारे साधनापेक्षा । पुष्टिमार्गे तु वरणमात्रैकसाध्यत्वाच्च तदपेक्षे-त्युभयमप्युपपन्नमिति । ननु सर्वापेक्षापदे कर्मज्ञानभक्तीनां पुरुषोत्तम-ज्ञानेऽपेक्षां व्याख्याय यज्ञादिश्रुतीरत्यस्यार्थव्युत्पादने द्विविधं कर्मक-र्तारं व्याख्याय निष्कामकर्तुः कर्मापेक्षामात्रं व्युत्पादितम् । ततश्च

साधनत्वं, न तु भगवत्प्राप्तावपीत्यर्थः । इदं च मुमुक्षुभक्तविषयक-
मिति ज्ञेयम् । आख्यन्तिकभक्तिमतां भक्तीतरानपेक्षणात् ॥ २५ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात् तथाऽपि तु तद्विधे-

स्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २६ ॥

ननु तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त इत्यादिना शमादेरेव ज्ञानसा-

ज्ञाने कर्मापेक्षासिद्धा, न तु ज्ञानभक्त्यपेक्षेति तत्कथनस्य किं प्रयो-
जनमित्याकाङ्क्षायामाहुः * इदं चेत्यादि * । * इदमिति * । क-
र्मापेक्षणम् । * भक्तीतरानपेक्षणादिति * । अतीतपादे, सैव हि स-
त्यादय इत्यत्र निर्णीतत्वेन तथात्वात् । तथाचैकादशस्कन्धे योगा-
ख्यो मया प्रोक्ता इत्यत्र कर्मज्ञानभक्तीरुक्त्वा “निर्विण्णानां ज्ञानयोगः
कर्मयोगस्तु कामिनाम् । न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धि-
द” इति कथनेन तस्य तत एव सिद्धिरिति मुमुक्षुभक्तस्य सोपाधिक-
स्नेहवत्त्वात्तस्य कर्मापेक्षणं युक्तम् । अत्र वाक्यसन्दर्भे योगशब्देन
पुरुषार्थप्राप्त्युपाय उच्यते । ज्ञानशब्देन, सर्वभूतेषु येनैकं, कैवल्यं
सात्त्विकं ज्ञानमित्यादिवाक्योक्तं ब्रह्मैव सर्वं, वासुदेवः सर्वमित्यत्र
पर्यवसितं सात्त्विकं ज्ञानमुच्यते । कर्मशब्देन च पूर्वकाण्डाद्युक्तम-
ग्निहोत्रादिलक्षणं विहितं कर्मोच्यते । भक्तिशब्देन च तापनीगीताश्री-
भागवताद्युक्तो भगवद्विषयकः स्नेह उच्यते । अत एव त्रयः स्वस्व-
प्रकरणोक्तसाधनसहिता मार्गशब्देन व्यवहियन्त इति सोपाधिभक्त-
स्य तदपेक्षणं युक्तमेवेत्यर्थः । तस्मादस्ति ज्ञानस्वरूपे सर्वापेक्षेति
सिद्धम् ॥ २५ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामव-
श्यानुष्ठेयत्वात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । तमेतं वे-
दानुवचनेति श्रुतिलिङ्गाद्यभावेन विद्यास्तुत्यर्थं, यज्ञाद्यनुवादस्य श-
क्यवचनत्वात् । विद्यार्थिनः, शान्तो दान्त इति श्रुत्या शमादीनां
साधनानां विशेषतो विधानाद्भक्तिमार्गेऽपि, उक्ताकारेणान्तरितं कृत्वा
यो अपति गोविन्दस्य पञ्चपदं मनुं तस्येवासौ दर्शदात्मरूपमित्या-

धनत्वमुच्यते, न तु यज्ञादेरितिचेत्तत्राह शमदमाद्युपेतो भक्तिमार्गेऽपि स्यादेव यद्यपि तथापि तदङ्गतयाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति ज्ञानमार्गीयज्ञानाङ्गतयैव शमादिविधेर्हेतोर्ज्ञानमार्गे तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्तथा विधिरित्यर्थः । भक्तिमार्गे स्वत एव शमादीनां सम्भवेऽप्यावश्यकत्वं न तेषामिति भावः ॥ २६ ॥

सर्वज्ञानुमतिश्च प्राणाल्यये तद्दर्शनात् ॥ २७ ॥

ननु सत्त्वशोधकत्वेन यज्ञशमदमादेर्विधानमिति मतं नोपप-

दिश्रुतीनां तापनीयेषु दर्शनाच्च तत्करणमेव युक्तं, न तु यज्ञादिकरणमिति पूर्वोक्तहेतोर्बाधितत्वमित्याशङ्क्य तत्परिहारमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * शमदमेत्यादि * । तथाविधिरिति * । साधनत्वेन विधानम् । तथाचानया श्रुत्या ज्ञानमार्गीयस्य साधनान्तरमधिकं विधीयते इति तेषामवश्यानुष्ठेयत्वम् । तत्र च न यज्ञादिकं निषिद्ध्यत इति तेषामप्यनुष्ठेयत्वम् ! यद्यपि तत्र लिङ्गाद्यभावस्तथापि विविदिषन्तीति फलसंयोगस्याऽपूर्वत्वात्तत्र रात्रिसत्रवद् दिष्टाग्निहोत्रस्थे, उपरि हि देवेभ्यो धारयन्तीति वाक्ये समिद्धारणवच्च विधिः कल्पयितुं शक्यत इति तेषामपि हेतुत्वमदण्डवारितमिति न पूर्वोक्तहेतोर्बाधितत्वमित्यर्थः । एतेन भक्तिमार्गव्यवस्थाप्यर्थात् सिद्धेत्याहुः * भक्तीत्यादि * । भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिर्नैराश्येनैवामुष्मिन् मनःकल्पनमिति भक्तिलक्षणात्तादृश्यां सत्यां तन्मार्गे स्वत एव शमदमादीनां सम्भवान्न तेषामावश्यकतया विशेषतो विधानम् । अत एव तत्र एतदेव च नैष्कर्म्यमिति सन्न्यासरूपत्वं श्रवितम् । तथाच ज्ञानेऽन्तरङ्गाणां शमादीनां बहिरङ्गाणां यज्ञादीनां चाऽस्त्यपेक्षा । भक्तौ तु तेषामर्थात् सिद्धिरिति भेद इत्यर्थः ॥ २६ ॥

सर्वज्ञानुमतिश्च प्राणाल्यये तद्दर्शनात् ॥ अत्रैव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * तथाच यथा प्राणसंवादाद्यश्रुतिभ्याम् आहारशोधकश्रुत्युक्तमपोद्यते, तथा ताभ्यां शमयज्ञाद्यपवाद्दोषोपि वक्तुं शक्यते । तस्मात् सत्त्वशुद्ध्यर्थे

द्यते । आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति श्रुतेस्तद्विरुद्धा सर्वान्नभक्षणा-
नुमतिरपि यतः श्रूयते छन्दोगानाम् । न ह वा एवं विदि कि-
ञ्चनानन्नं भवति, तथा वाजसनेयिनां, न ह वा अस्यानन्नं जग्धं
भवतीत्यादि । तस्मात् सत्त्वशुद्धयर्थं यज्ञादेर्न विधानमिति प्राप्ते
विषयव्यस्थामाह । आहारदौर्लभ्येन प्राणाख्य उपस्थिते प्राण-
धारणस्य ज्ञानाऽन्तरङ्गतमसाधनत्वेनाहारस्य देहपोषकत्वेन ततो
वहिरङ्गत्वात् तदनुमतिः क्रियत इत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह । तद्-
दर्शनादिति । चाक्रायणः किल्पिरापद्रुत इभ्येन सामिखादितान्
कुल्माषांश्चखादेत्यादिश्रुतिदर्शनादित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानसाधनत्वेन
सत्त्वशुद्धेरपेक्षितत्वाज्जाति ज्ञाने तत्साधनपेक्षणादेवंविदीति वच-
नात् तादृशे सार्वदिक्यपि तदनुमतिर्नानुचिता । अपि स्मर्यते इ-
त्यनेनाविदुषोऽप्यनुभवंतर्धक्ष्यमाणत्वाच्च । तथाऽप्याचार्येणावस्था-
विशेषविषयकत्वमुक्तं यत् तेन ज्ञानिनोऽप्यऽनापदि विहितसा-
गोऽविहतकरणं च चित्तमालिन्यजननेन ज्ञानतिरोधायकमिति
श्रुत्यभिमतमिति ज्ञाप्यते । अत एव श्रीभागवते द्वितीयस्कन्धे
“विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक्सम्यगवास्थितम् । सत्यं पूर्णमनाद्यन्तं
निर्गुणं निसमद्वयम् । ऋपे विदन्ति मुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाश-

यज्ञशमदमादेर्न विधानं, किन्वेतानि वाक्यानि विद्यास्तावकान्येवेति
प्राप्ते तानि न स्तावकान्यपि तु विशेषविधानार्थान्येवेति हृदिकृत्य,
अन्नभक्षणवाक्यव्यवस्थामाहृत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * आहारे-
त्यादि * । * क्रियते इति * प्राणधारणार्थं क्रियते । तथाच सर्वा-
न्नानुमतेर्ज्ञानान्तरङ्गसाधनार्थं व्यवस्थितत्वेनासार्वदिकत्वान्न तथा
सार्वदिकानां सत्त्वशोधकसाधनानां ज्ञानमार्गे बाधः शक्यवचन इ-
त्यर्थः । अत्र किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति । * यद्यपीत्यादि * । * त-
थापीत्यादि च * । ननु भवत्वेवं ज्ञानमार्गे तथापि भक्तिमार्गे शम-

याः । यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोभूयेत विप्लुतम्” इति ब्रह्मणोक्तम् ।
 “ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा । बलादाकृष्य मो-
 हाय महामाया प्रयच्छतीति” इति मार्कण्डेयेनाप्युक्तम् । एषा
 ज्ञानमार्गीयज्ञानवता व्यवस्थेति ज्ञेयम् । भक्तिमार्गीयस्यैवमापद-
 सम्भवात् । “अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां
 निःश्यामियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्” इति भगवद्राक्यात् । मा-
 मेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतान्तरन्ति त इत्यत्रैवकारेण पुरुषोत्तमज्ञानवत
 एव मायातरणोक्तेरक्षरमात्रज्ञानवतां तथात्वमुचितम् ॥ २७ ॥

अवाधाच्च ॥ २८ ॥

आपदि तथान्नभक्षणेन चित्ताशुद्धयसम्भवेन तज्जनितप्रतिव-
 न्धाभावाच्च न दोष इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २९ ॥

आपद्यविदुषोऽपि दुष्टान्नभक्षणे पापाभावो यत्र स्मर्यते तत्र
 विदुषि श्रुत्यनुमते का शङ्केत्यर्थः । स्मृतिस्तु “जीवितात्ययमापन्नो
 योऽन्नमस्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाऽम्भ-
 सा” इति । अथवा विदुषो दुष्टकर्मसम्बन्धो, ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
 भस्मसात् कुरुते तथेति स्मर्यतेऽपीत्यर्थः ॥ २९ ॥

दमादीनां सत्त्वशोधकानां स्वभावतः प्राप्तत्वेन तदर्थकानिर्बन्धाभावा-
 त्तस्या अनुपस्थितौ पूर्वोक्तानुमतेरपि तत्र वक्तुमशक्यत्वात्तस्य का ग-
 तिरित्यत आहुः । * भक्तिमार्गीयस्यैवमिति * । ननु यद्येवं तदा ज्ञान-
 मार्गीयस्य कथमपार्त्तरित्यत आहुः * मामेवेत्यादि * तथाच माया-
 तरणाभावादापत्तिमत्त्वमित्यर्थः ॥ २७ ॥

अवाधाच्च ॥ २८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २९ ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३० ॥

यतो ज्ञानाग्निरेव सर्वकर्मदहनसमर्थ इति फलदशायां काम-
कारेऽपि न दोषाऽत एव साधनदशायां तदभावेन तस्मादेवंवि-
च्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुरित्यादिरूपः शब्दः कापकारनिव-
र्त्तकः श्रूयत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे सिद्धे जातज्ञानस्याश्रमकर्म कर्त्त-
व्यं न वेति चिन्त्यते । तत्र फलस्य जातत्वात् कृतस्यापि नाश-
त्वेनाप्रयोजकत्वान्न कर्त्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्माऽपि ॥ ३१ ॥

यथा ज्ञानिनामप्यनापदि शिष्टानामेवान्नं भक्षणीयं विहित-
त्वात् तथाश्रमकर्मापि कर्त्तव्यमेव नित्यं विहितत्वादित्यर्थः । यथा-
ऽनापद्यशिष्टान्नभक्षणं दोषाय, निषिद्धत्वाद् एतच्चोपपादितं,
सर्वान्नानुमतिरित्यत्र । तथा नित्यत्यागोऽपि प्रत्यवायजनक इति
तत् कर्त्तव्यमेवेति भावः ॥ ३१ ॥

यच्चोक्तं कृतस्यापि नाशत्वेनाप्रयोजकत्वान्न कर्त्तव्यमिति
तत्राह ।

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ एतत्सूत्रत्रयभाष्यमतिरोहितार्थम् ॥

अन्ये तु, सर्वान्नानुमतिरित्यादिसूत्रचतुष्टयात्मकमधिकर-
णान्तरमङ्गीकृत्य किमत्र विधावतः सर्वान्नभक्षणं विधीयत उत वि-
द्यास्तुत्यर्थं कीर्त्यत इति संशये, न द्वयमपि, किन्तु प्राणरक्षार्थम्
अनुज्ञामात्रम् । अतोऽर्थवाद एवेति सिद्धान्तयन्ति । तदप्यवि-
रुद्धम् ॥ ३० ॥ २ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ अधिकरणप्रयोजनं पूर्वपक्षादि-
कं चाहुः * एवं ज्ञानस्येत्यादि * । सूत्रव्याख्यानं तु स्फुटम् ॥ ३१ ॥

सहकारित्वेन च ॥ ३२ ॥

शमदमादीनामन्तरङ्गसाधनानां सहकारीण्याश्रमकर्माणीत्येत-
द्रहितैः शमादिभिरपि ज्ञानं न स्थिरीकर्तुं शक्यमिति तानि कर्त्त-
व्यान्येवेत्यर्थः । संसारवासनाजनकत्वस्वभावो यः कर्मणां स
ज्ञानेन नाशयत इति न सहकारित्वेऽनुपपत्तिः काचिदिति
भावः ॥ ३२ ॥

एवं ज्ञानमार्गीयज्ञानस्थैर्यसाधनमुक्त्वा भक्तिमार्गीयसाधना-
नां भगवच्छ्रवणादीनामिन आधिक्यमावश्यकतां चाह ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३३ ॥

भगवच्छ्रवणकीर्त्तनादयः साधनान्तरवद्विहितत्वेन कर्त्तव्या
एव यद्यपि तथापि सर्वथापि अन्येषां युगपदुपस्थितौ तदनुरोध-

सहकारित्वेन च ॥ ननु गीतास्मृतौ ज्ञानस्य सर्वकर्मनाशक-
त्वमुक्तम् । जातज्ञानस्य च ज्ञानं वर्त्तत इति तेन कर्मनाशे कथं तेषां
सहकारित्वं युज्यत इत्याशङ्क्यामाहुः । * संसारेत्यादि * तथाच
स्मृतावेधांऽग्निदृष्टान्तस्याोक्तत्वाद् यथाग्निरेधांमि दहँस्तेषां धूमादिज-
नकं स्वभावं नाशयति, स्वस्थितिपर्यन्तमङ्गाररूपेण स्थापयति च त-
त्स्वरूपं, तद्वदत्रापि स्वान्तर्गतमेव कर्मस्वरूपं कृत्वा स्थापयतीति न
सहकारित्वेऽनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ पूर्वं सर्वापेक्षासूत्रं सर्वपदेन
कर्मज्ञानभक्तीनां संगृहीतत्वात्तेषु कर्मणामङ्गाङ्गतयैव सङ्ग्रहो मुख्य-
तया तु ज्ञानभक्त्योरिति पूर्वं प्रथमकक्षाविश्रान्तज्ञानमार्गीयज्ञानस्थै-
र्यप्रकारं दर्शयित्वाऽधुना भक्तिमार्गीयाणां तं दर्शयतीत्याशयेन सूत्र-
मवतारयन्ति । * एवमित्यादि * । * आहँति * शरीरब्राह्मणस्य-
श्रुतिविचारेण, श्रीभागवतगीतावाक्यविचारेण चाहँत्यर्थः । सूत्रं
व्याकुर्वन्ति । * भगवदित्यादि * । * अन्येषामिति * आश्रमधर्मा-
णाम् । ननु तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् पूर्वं चाश्रमधर्माणां शमा-

मकृत्वापि त एव भगवद्धर्मा एव कर्त्तव्या इत्यर्थः । कुतः । श्रुतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गं तु, तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद् बहुञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तदिति । तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथाऽमृतस्यैष सेतुरित्यपि । अत्रैवकारेण भगवदतिरिक्तं प्रतिषिद्धय ताद्विषयकज्ञानानुकूलं ष्यत्नं श्रवणात्मकं विज्ञायेति विधाय स्मरणमपि तन्मात्रविषयकमेव प्रज्ञां कुर्वीतेति वचनेन विधाय तदेकनिष्ठताहेतुभूतानामेव शब्दानामावर्त्तनमर्थानुसन्धानमपि कर्त्तव्यं, नान्येषामिति नानुध्यायाद् बहूनिन्येनेनेोक्तवती । अत्रान्वित्युपमर्गेण ध्यानस्यपश्चाद् भावित्वमुच्यते । तेन योग्यतया श्रवणकीर्त्तने एव तत्पूर्वभाविनी प्राप्येते । स्मृतिस्तु—“शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः । त एव पश्यन्त्यचिरेण

दीनां चोक्तत्वात्तान् विहायात्र तच्छब्देन भगवद्धर्मा एव कथं गृह्यन्त इत्याशङ्क्यायां हेतुव्याख्यानं तामपि निरस्यन्ति । * श्रुतिलिङ्गं तु तमेव धीर इत्यादि * तथाच पूर्व सूत्रेषु शमादीनां यज्ञादीनां च शारीरब्राह्मणस्थानामेव परामृष्टत्वाद्वापि तत्रत्यमेव साधनं परामृश्यते । तत्र च पूर्व, तमेव धीर इति वाक्यमेवोक्तम् । ततो वेदानुवचनवाक्यम् । ततः शान्तदान्तवाक्यम् । अतः सूत्रस्थेन तच्छब्देन श्रुतिस्थं यत्पूर्वं तदेव परामृश्यते । श्रुतावेषां पूर्वमुक्तत्वेऽपि यदेषां पश्चाद्विचारणं तदेकादशस्कन्धे भगवता, ज्ञानं कर्म च भक्तिश्चेति पश्चादुक्तत्वात्, तमेवैकमिति मुण्डकश्रुतिश्चासन्दिग्धतया सम्यङ्माहात्म्यस्फोरणाय पठ्यते । केन लिङ्गेनात्र भगवद्धर्मप्राप्तिरित्याकाङ्क्षायाम् । इतरानुध्याननिषेधकवाक्यगतानूपसर्गस्य पश्चाद्भावित्वप्रकाशकत्वाल्लिङ्गेन तत्पूर्वभाविनी श्रवणकीर्त्तने प्राप्येते । तेन तदनन्तरं तत्सारभूतशब्दार्थानुसन्धानमेव कार्यं, न त्वन्येषां तदर्थमन्यानुवादकानामपीति बोध्यत इति न कोऽपि शङ्कालेशः । स्मृतिलिङ्गं वक्तुमाहुः । * स्मृतिस्त्वित्यादि * । अत्रापि प्रथमवाक्ये फलश्रुति-

तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाऽम्बुजमिति । महात्मानस्तु मां वार्थं
दैवीं प्रकृतिमास्थिताः । भजन्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ।
सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या
नित्ययुक्ता उपासतः”इति । एतेन भगवद्धर्माणामात्मधर्मत्वेनान्त-
रङ्गत्वादाश्रमकर्मणो देहधर्मत्वेन बहिरङ्गत्वात्तदविरोधेनैव तत् क-
र्त्तव्यमिति स्थितम् । अत एव भगवद्धर्माऽन्यधर्मं प्रतिषिद्ध्य तेषां
सर्वेभ्य आधिक्यं ज्ञापयितुं, स वा अयमात्मा सर्वस्य वशीयादिना
भगवन्माहात्म्यमुक्तम् ॥ ३३ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३४ ॥

प्राधान्येन भगवद्धर्मा एव कर्त्तव्या इत्यत्रोपोद्बलकान्तरमनेन
उच्यते । सर्वं पाप्मानं तरति, नैनं पाप्मा तरति, सर्वं पाप्मानं
तपति, नैनं पाप्मा तपतीत्यादिना भगवद्धर्मानुरोधेनाश्रमकर्माकर-
णजदोषैरनभिभवं च श्रुतिर्दर्शयत्यऽतो भगवद्धर्मा एव सर्वेभ्य
उत्तमानि साधनानीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३५ ॥

लिङ्गेन तेषां करणं लभ्यते । एवं गीतावाक्येऽपि ज्ञेयम् । सिद्धमा-
हुः । * एतेनेत्यादि * एतदुपष्टम्भाय प्रकृतश्रुतिस्त्वमेव लिङ्गं दर्शय-
न्ति । * अत एवेत्यादि * । तथाचान्ते भगवन्माहात्म्योक्तिरपि भ-
गवद्धर्माणामाधिक्ये तेषामवश्यकर्त्तव्यत्वे च लिङ्गमित्यर्थः । एतेन
अस्मिन् सूत्रे त एवेत्यवधारणेन त्रयाणां युगपदुपस्थितौ भगवद्ध-
र्मातिरिक्तान् आचार्यों निवर्त्तयतीति बोधितम् । एतदुपष्टम्भायैवा-
ग्रिमा पञ्चसूत्रीति ॥ ३३ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ अत्र भाष्यमतिरोहितार्थम् । सर्वं
पाप्मानं तरतीति श्रुतिस्तु शरीरब्राह्मणस्था ॥ ३४ ॥

भगवद्धर्मेभ्य आश्रमधर्मा हीना इत्यप्यऽल्पमुच्यते । अपि तु तस्मिन् पुरुषोत्तमे धर्मिण्येव दृष्टिस्तात्पर्यं यस्य पुंसस्तस्याश्रमधर्मा अन्तरा च फलसिद्धौ व्यवधानरूपाश्चेति श्रुतिर्दर्शयतीति पूर्वैर्ण सम्बन्धः । अन्तराशब्दोऽत्राव्ययात्मको व्यवधानवाचकः । तथाच श्रुतिः—एतद् स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ऋणाऽपाकरणहेतुत्वेन लौकिकोत्कर्षहेतुत्वेनापि प्रजया अभीष्टत्वेऽपि तदुत्पादनव्यासङ्गेन भगवदानन्दानुभवेऽन्तरा यो भविष्यतीति तद्दृष्ट्या तत्रोपेक्षां दर्शयति ॥ ३५ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३६ ॥

अपिशब्देनाश्रमधर्माणां तथात्वं किमु वाच्यं, यतो ज्ञानतत्साधनवैराग्यादीनामप्यन्तरायरूपत्वं स्मर्यते । “तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे”ति भगवद्वाक्यम् ॥ ३६ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३७ ॥

स्मर्यते इति पूर्वैर्ण सम्बन्धः । ज्ञानादेः सकाशाद्भक्तिमार्गे

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ * व्यवधानवाचक इति * । अन्तरेऽन्तरा, अन्तरं च मध्यं स्युरिति कोशात् । मध्यस्थितस्य च व्यवधायकत्वाद् व्यवधानवाचक इत्यर्थः । आश्रमकर्मणां कथं व्यवधायकत्वमित्याकाङ्क्षायां श्रुत्या तदुत्पत्त्यादयन्ति । * तथाचेत्यादि * । इयमपि श्रुतिस्तत्रत्यैव ॥ ३५ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३६ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥

एदद्भाष्यमप्यतिरोहितार्थम् ॥ अनुग्रहस्तु धर्मान्तरं रूपादयाद्यपरपर्यायम् । न तु फलादत्मा । यस्यानुग्रहमिच्छामीति

फलतोऽप्युत्कर्षमाह । ज्ञानादिमाधनवत्स्वनुग्रहो मुक्तिपर्यन्त एव । भक्तिमार्गे तु, अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विजेसादिवाक्यैर्विशेषरूपो मुक्तादिभ्योऽपि भक्तानां व्यावर्त्तको भगवदनुग्रहः स्मर्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

गूढाभिसन्धिमुदघाटयन् फलितमर्थमाह ।

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥

अत इति पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिपरामर्शः । तथाचेतरस्या मुक्तेरपि भक्तिमार्गीयतदीयत्वमेव ज्याय इत्यर्थः । अत्र हेत्वन्तरमाह । लिङ्गाच्चेति । मुक्तानां तु मायाविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमेव, न तु देहेन्द्रियादिकमप्यस्ति येन भजनानन्दानुभवः स्यात् । भक्तानां तु देहेन्द्रियादिकमपि मायातत्कार्यरहितत्वेनानन्दरूपत्वेन च भगवदुपयोग्यतोऽपि तत्तथेत्यर्थः । न हि मुक्तात्मनां कश्चन भगवदुपयोगोऽस्तीति भावः । तदुक्तं श्रीभागवते, न यत्र माया किमुताऽपरे

वाक्यात् । अयमेव च पुष्टिशब्देनोच्यते । पोषणं तदनुग्रह इति वाक्यात् । एतत् सर्वं मत्पितृचरणविरचिते पुष्टिप्रवाहमर्यादाख्यग्रन्थविवरणे प्रपञ्चितमिति नात्रोच्यते ॥ ३७ ॥

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ॥ मुक्तिरिति पञ्चमी । * अत्रेति * । भक्तिमार्गीयभगवदीयत्वस्य मुक्तिर्तोऽपि ज्यायस्त्वे । * स्वरूपमेवेति * तिष्ठतीति शेषः । * अतोऽपीति * भगवदुपयोगिलिङ्गस्थूलशरीरद्वयात्मिकाया भजनानन्दानुभावकसामग्न्या आधिक्यादिति । एतेन "सर्वेन्द्रियैस्तथाचान्तःकरणैरात्मनाऽपि हि । ब्रह्मभावात् भक्तानां गृह एव विशिष्यत इति निबन्धोक्तं स्मारितम् । ननु भगवदुपयोगित्वस्य कथं मुक्त्यपेक्षया भक्ताधिक्यालिङ्गत्वमित्यपेक्षायां तत्र प्रमाणमाहुः । * तदुक्तमित्यादि * । एतद्वाक्ये मायासंसर्गरहिते स्थाने भगवदनुव्रतानां कथनाद्भगवतो मुक्तसेव्यत्वस्य पूर्वं

हरेरेनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिता इत्यादि, मुक्तोपसृप्यत्वं चोच्यते । अत एव सप्तमस्कन्धे देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामित्युक्तम् । पुरवासित्वे देहादेरावश्यकत्वाभिषेधो जडात्मकानामेवैखगम्यते । इतरज्ज्याय इति पाठे तु पूर्वोक्ताश्रमकर्मपरामर्शोऽत इत्यनेन उक्तयोरेव वा । एतेन, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्युक्तफलवत्त्वं तस्य सूच्यते ॥ ३८ ॥

भगवता सूत्रकारेण मुक्तोपसृप्यसूत्रे उक्तत्वाच्च तदेव प्रमाणमित्यर्थः । एतदुपोद्बलनाय निषेधमुखेनालौकिकदेहबोधकं वाक्यान्तरमाहुः । * अत एवेत्यादि * । एवमेकपाठं व्याख्याय पाठान्तरं व्याकुर्वन्ति । * इतरदित्यादि * । उक्तयोरिति * । श्रुतिस्मृत्योः । अस्मिन् पक्षे इतरदिति पदेन भक्तिमार्गीयभगवदीयत्वं बोध्यम् । सिद्धमाहुः । * एतेनेत्यादि * । * तस्येति * । तादृशभगवदीयत्वस्य । एवं ज्ञानिधर्माणां शमादीनामाश्रमधर्माणां च विहितत्वेन तौल्यादवश्यककर्तव्यत्वे प्राप्तेऽप्यनभिभवादिषञ्चसूच्या भगवद्धर्माणामुत्कर्षप्रदर्शनेन अन्येषामेतेषां च युगपदुपस्थितौ भक्तिमार्गीयेण पूर्वमेत एव कर्तव्या, गौणकाले त्वन्य इति निर्णीतम् ॥ यद्यप्यतीतपादे, आदरादलोप इत्याधिकरणे राजसभक्तानां कर्मासक्तिनिवृत्तयेऽयमर्थ उक्तस्तथाप्यत्र कर्मोपसंहारप्रकारदाढ्यार्थं पुनर्विशेषतो युक्तिपूर्वकं बोधित इति न पुनरुक्तिदोष इति ज्ञेयम् ।

सर्वथाऽपीति सूत्रद्वयमाश्रमकर्माधिकरणशेषत्वेनाङ्गीकृत्य त एवेत्यवधारणेनाश्रमधर्मातिरिक्तधर्मान्तरानिवृत्तिमङ्गीकुर्वन्ति । यथा हि, मासमग्निहोत्रं जुह्वतीति कर्मान्तरमुपदिश्यते तथा नात्र । किन्तु तान्येव वेदानुवचनादेरनूद्य पृथक्संयोगो विधीयते तस्मादिति । तत्रैवं व्याख्याने सर्वथेति पदानर्थक्यम् । आश्रमधर्मपक्षे भेदशङ्कया एवानुदयादिति । अनभिभवसूत्रवैयर्थ्यं च ॥

तथा, अन्तरा चापीति सूत्रचतुष्टयात्मकमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य तत्र विधुरादीनां द्रव्यादिसम्पद्रहितानां चान्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानां च विद्यायामधिकारोऽस्ति, न वेति संशये, रयिक-

तद्भूतस्य तु नाऽतद्भावो जैमिनिरपि निय-

मातद्रूपाभावेभ्यः ॥ ३९ ॥

अथेदं विचार्यते । तदीयानामपि कदाचित् सायुज्यमस्ति, न वेति । तत्र भक्तिमार्गस्यापि साधनरूपत्वात्तस्य च मुक्तवेव पर्यवसानात्तदीयत्वस्य साधनावस्थारूपत्वात् तेषामपि मुक्तिरावश्यकी । तथाच फलतो न कश्चिद् विशेष इति प्राप्ते, उच्यते । तद्भूतस्येत्यादि । तुशब्देन मर्यादामार्गीयव्यवच्छेदः । अत्र विश्वासदाढ्यायाह । अन्यस्य का वार्त्ता, कर्ममात्रनिरूपकस्य जैमिनेरपि यदि कदाचिद्भगवत्कृपयाऽयं भावो भवेत् तदा तद्भूतस्य पुष्टिमार्गीयभगवद्भावं प्राप्तस्य तस्यापि नातद्भाव उक्तभावतिरोधानं न कदाचिदपीत्यर्थः । अत्र हेतूनाह नियमादीन् । तैत्तिरीयके, ते ते धामान्युष्मसीति मन्त्रे यत्र भूरिशृङ्गा अयासस्तदुरुगायस्य परमं पदमित्युक्त्वा तदनन्तरं तत्र कृतानि कर्माण्यपि, विष्णोः कर्माणि

वाचकनवीप्रभृतीनामपि ब्रह्मवित्त्वश्रुत्युपलब्धेः । संवत्संप्रभृतीनां च नग्नचर्यादियोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महायोगित्वस्मरणात् । विधुरादीनामविरुद्धैः पुरुषमात्रसम्बन्धिभिर्धर्मविशेषैर्विद्यानुग्रहस्मरणाच्च । तेषामप्यस्त्यधिकार इति निर्णयमाहुः । अन्तरालवर्त्तित्वापेक्षया आश्रमित्वं ज्यायो विद्यासाधनमिति चाहुः ॥ तत्रोदासीना वयम् ॥ ३८ ॥ ३ ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः । अधिकरणमवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । * कदाचित् सायुज्यमस्ति, न वेति साधनभक्तिपरिपाकदशायामक्षरसायुज्यमस्ति न वेत्यर्थः । * तस्य चेति * । साधनस्य । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तुशब्देनेत्यादि * । तेन नैकात्मतां मे स्पृहयन्तीत्यादीनां भक्तमुक्तिबोधकानां वाक्यानां न विरोध इति बोधितम् । मर्यादासहितपुष्टौ पुरुषोत्तमसायुज्य एव पर्यवसानादिति । * यदि कदाचि-

पश्यतेति मन्त्रेण निरूप्य पुनः पूर्वोक्तलीलास्थानं, तद्विष्णोः परमं पदमिति पदेनानूद्य तस्य निखत्वनिरूपणायोच्यते, सदा पश्यान्ति सूरय इति सूरयो विद्वांसः पुरुषोत्तमज्ञानवन्त इति यावत् । तच्च भक्त्यैवेति सूरिपदेन भक्ता उच्यन्ते । तथाच भक्तानां सार्वदिक-दर्शनं नियम्यते, सदेति पदेन । एवं सति पुष्टिमार्गीयभगवद्भावं प्राप्तस्य मुक्तावुच्यमानायां तन्नियमो भज्येत्यर्थः । यच्चोक्तं साधनावस्थायामुत्तमावस्थारूपत्वं परं तदीयत्वस्य फलं मुक्तिरेवेति तत्राहाऽतद्वृत्तेति । उक्तभगवदीयत्वं न साधनरूपमपि तु मुक्तेरपि फलरूपम् “मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्ताऽऽत्मा” इति वाक्यात् । “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत” इति श्रुत्या अमृतस्य मुक्तस्य ब्रह्मस्वरूपभोग उच्यते । स च, यमेवैष वृणुत इति श्रुतेर्भगवदीयत्वसाध्य एवेति स्पष्टफलत्वमस्यातोऽतद्रूपत्वम् । किञ्च । फलं हि साधनादुत्तमं भवति । भगवदीयत्वादुत्तमस्यार्थस्याभावादपि न मुक्तिर्वक्तुमुचिता । तदुक्तं श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे पूर्वं भक्तिस्वरूपं निरूप्य, तयैव परया निर्वृत्त्या ह्यप-वर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्विद्यन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था इति ॥ ३९ ॥

दिति * । अनेकजन्मसुविहितकर्मकरणेन भगवत्तोषे जाते । * त-न्नियम इति * सार्वदिकदर्शननियमः । पुष्टिमार्गीयभगवतीयत्वस्य मुक्तिफलरूपत्वं श्रुतिं दर्शयन्ति * यदा सर्वे इत्यादि * । इयं शरीर-ब्राह्मणस्था । तत्र अकामयमानं कर्तारमुपक्रम्य तादृशस्य प्राणानु-त्क्रमणं ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्यतीति ब्रह्मणि लयं चोक्त्वा लयस्वरूपं वि-वेक्तुं तदेष श्लोको भवतीति प्रतिज्ञाय, यदा सर्वे इति पठ्यते । तत्र सर्वकामप्रमोके अस्याऽमृतत्वभवनमुक्त्वा, अत्र एतल्लोक एव, ब्रह्म

नचाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् ॥४०॥

अथेदं विचार्यते । ध्रुवायेव ब्रह्मादिलोकाधिकारं दत्वा तत्सम्बन्धिफलं ददाति, न वेति । तत्र नेत्याह । नचेति । तत्र हेतुः । पतनानुमानादिति । आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुने-

समश्नुते इत्यनेन सोऽश्नुते इत्यत्रेवाश भोजने इति धातोरेव विकरणपदव्यत्ययाभ्यां प्रयोगात्तस्यैवार्थो गृह्यत इति मुक्तस्य ब्रह्मस्वरूपभोग एवात्रोच्यते । स च, यमेवेति श्रुत्यन्तरैकवाक्यतया तथा-ऽवधार्यते इति मुक्तिफलरूपत्वान्न तस्य मुक्तिसाधनरूपत्वमित्यर्थः । तेन, अतद्रूप इति भावप्रधानो निर्देश इति बोधितम् । न च सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यत्रयं वाजसनेयिश्रुतिरकामयमानस्येत्याश्रय ब्रह्म समश्नुत इत्यन्तं सुषुप्तिपरत्वेन भाष्य एव व्याख्यातंति कथमत्रैवमुच्यत इति शङ्क्यम् । याज्ञवल्केन शिष्टतया तत्र सुषुप्तिमोक्षावस्थे बोधिते इति बोधनार्थं तत्र तथा व्याख्यानं, न तु सिद्धान्तबोधनायेति तत्रैव मया व्युत्पादितत्वादिति । शेषं स्फुटम् । यद्यप्यतीतपादे लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणस्थेऽनुबन्धादिसूत्रेऽयमर्थो निर्णीतस्तथापि सर्वात्मभाववत् एव निर्णीतो, न तु पुष्टिमर्यादामार्गीयभगवद्भक्तस्यापीति न पुनरुक्तिरिति ज्ञेयम् ।

अन्ये तु अत्र ऊर्ध्वरेतआश्रमात् कथमपि पुनराश्रमान्तरं भवति न वेति संशयेऽनेन सूत्रेण तदभावः साध्यत इत्याहुः । तदस्माकमपि संमतम् । यत्तु जैमिनिपदमैकमत्यबोधनायेत्याहुः । तत् तद्दर्शने तद्विचारादर्शनाच्छिष्यत्वेन तत्सम्प्रतिप्रदर्शनप्रयोजनाभावश्चेति न राचिष्णु ॥ ३९ ॥

नचाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । * अथेदं विचार्यत इति * । पुष्टिमर्यादामार्गीयफलविचारोत्तरं मर्यादापुष्ट्यस्य फलं विचार्यत इत्यर्थः । * तत्सम्बन्धीति * अधिकारसम्बन्धि । सिद्धान्तमाहुः । * तत्र नेत्यादि * ईदृशे सन्देहे ध्रुवायेव ददातीति पूर्वपक्षे नेत्याहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * आब्रह्मेत्यादि * । सूत्रयोजना तु, आधिकारिकं

ति स्मृतेरित्यर्थः । फलस्य सावधिकत्वादिति भावः । किञ्च तादृशे भगवदीये यजनाऽयोगादपि न तथा । अथवा । तादृशस्य सदा भक्तिरसानुभवात्तदतिरिक्तस्यानपेक्षणादन्येषां फलानां सम्बन्धाभावादित्यर्थः ॥ ४० ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४१ ॥

एके भक्ता आधिकारिके फले पतनमात्रं न हेयत्वप्रयोजकमिति वदन्सऽपि तूपूर्वं पतनमेव तदिति वदन्ति । भक्तिभावाच्च्युतेः । अधिकारसमाप्तौ भगवदनुग्रहाशाऽपि कदाचित् सम्भवतीत्युपपत्तनं तत्र । मुक्तौ त्वणुनरावृत्तेर्भक्तिरमाशाऽपि नेति महापतनमेव सेति भावः । तेन निषिद्धकर्मफलतुल्यत्वं ज्ञापितं भवति । अत एव श्रीभागवते “नारायणपरा लोके न कुतश्चन विभ्यति । स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः” इति गीयते । भक्तिमार्गे तु साक्षात्पद्माभावेऽपि तदीयभावमात्रमप्यशनवत् साक्षाद्भगवत्स्व-

फलं चकारादाधिकारमपि न, पुष्टिमार्गीयेभ्यो न ददात्येव । कुतः । पतनानुमात् । अनुमीयते श्रुतिरनेनेत्यनुमानं स्मृतिः पतनबोधकमनुमानं पतनानुमानं तस्मात् । शेषा तु स्फुटा । तर्हि, ध्रुवाय कथं दत्तवानिति तु न शङ्क्यम् ।

द्वितीयस्कन्धे, ते वै विदन्त्यतितरन्ति च योगमायामिति भगवद्योगमायाज्ञानरूपसाधनान्तरस्य ध्रुवे उक्तत्वेन, नैच्छन्मुक्तिपतेमुक्तिं पश्चात्तापमुपेयिवानिति वाक्येन च तस्य मुमुक्षुतया मर्यादामार्गीयत्वावगमात् । ये पुनः पुष्टावङ्गीकृतास्तेषां तु मुक्तावप्याकाङ्क्षाराहित्यात्तामिव न ददातीति दूरापेतमाधिकारिकमित्यर्थः । किञ्च तस्यापि तत्र मुक्तिरेव मायातरणरूपा फलत्वेनोच्यते, न तु भक्तिफलमतो न दोषः । भक्तस्वरूपविचारेणार्थान्तरं तदयोगपदस्याहुः । * अथेत्यादि ॥ ४० ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ उक्तं हेतुवन्तरमाहत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * एके इत्यादि * ।

रूपभोगवदेव मन्यते । तदुक्तं श्रीभागवते, अथ ह वा व तवेत्यादि-
ना । साक्षाद्भगवद्भोगो जीवस्यासम्भावित इति शङ्कानिरासाया-
ह । तदुक्तमिति । साऽऽप्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चि-
तेति, अत्र ब्रह्मसमप्नुत इत्यादिश्रुतिषु साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपरसाशन-
मुक्तमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४२ ॥

अथेदं चिन्त्यते । प्रचुरभगवद्भावमात्रवतः साक्षात् स्वरूप-
भोगवतो वा गृहत्यागः कर्त्तव्यो न वेति फलस्य सिद्धत्वाच्चेति प-
क्षव्यवच्छेदाय, मद्वात्तायातयामानां न बन्धाय गृहा मता इति वा-

— — — — —

अथ ह वा वेति* इदं गद्यं षष्ठस्कन्धे नवमाध्याये अथ ह वा व तव
महिमाऽमृतरससमुद्रविष्कषा सकृदवलीढया स्वमनसि निष्पन्द्मा-
नानवरतसुखेन विस्मृतदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः परमभागवता
एकान्तनो भगवति सर्वभूतसुहृदि सर्वोत्तमनि नितरां निरन्तरनिर्वृतम-
नसः कथमु ह वा एते मधुमथन पुनः स्वार्थकुशलाः ह्यात्मप्रियसुहृदः
साधवस्त्वच्चरणाऽम्बुजानुसंघां विसृजन्ति, न यत्र पुनरयं संसार-
पर्यावर्त्त इति । तथाच पूर्णानुग्रहभाजनानामेव भगवत्परायणत्वा-
त् तेषामाधिकारिकं फलमाधिकारं च तुच्छत्वात्त ददाति, किन्तु भ-
गवत्लोकेषु नित्यमक्षरात्मकं सेवानुरूपं देहमन्तर्भजनानन्दानुभवं च
ददातीत्येतादृशं मर्यादापुष्टानां फलमिति सिद्धम् । एतेन भक्तिमार्गे
मध्यमजघन्याधिकारिणोरपि ज्ञानफलतः फलोत्कर्षाद्भक्तिमार्गे उत्कृ-
ष्ट इत्यपि सिद्धम् ॥ ४१ ॥ ५ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः ।

* अथेदमित्यादि * । अथ भक्तिमार्गीयमध्यमजघन्ययोः फलवि-
चारोत्तरं मध्यमस्य त्यागरूपं साधनं चिन्त्यत इत्यर्थः । मध्यमत्वं
विशदयन्तः संशयादिकमाहुः । * प्रचुरेत्यादि * । अत्राधिकारिद्व-
यस्योक्तत्वाद् द्विविधपूर्वपक्षव्यवच्छेदार्थस्तु शब्द इत्याशयेनाहुः ।
* फलस्येत्यादि * । मद्वात्तेत्यादि च * ।

क्याद् बन्धकत्वेन साज्य इति पक्षव्यवच्छेदाय च तुशब्दः । भाव-
मात्रे साक्षात्प्रभुसम्बन्धे बोधयथापि गृहाद् बहिर्गमनं गृहत्याग
इति यावत् । स आवश्यकः । तत्र प्रमाणमाह । स्मृतेरित्यादि ।
त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनबन्धुषु । मय्यावेश्य मनः स-
म्यक् समदृग्विचरस्व गामित्यादिस्मृतिर्भगवद्भाववत्तत्सङ्गविशिष्ट-
स्यापि बहिर्गमनमाह । तदाचारोऽपि तथैव श्रयतेऽतस्तथा । अत्राय-
माशयः । आश्रमधर्मत्वेन गृहत्यागो यदहरेवेत्यादिश्रुतिभ्यः पूर्व-
मुपपादितोऽपि यदधुना पुनरुच्यते तेन तदतिरिक्तोऽयमिति ज्ञा-
यते । तथाचोक्तवाक्यान्मुमुक्षुमुक्तिप्रतिबन्धकत्वाभावेऽपि व्यासङ्ग-
स्य तत्रावश्यकत्वादुक्तोभयोरप्यनवरतं प्रभुरमास्वादे प्रतिबन्धक-
त्वेन तस्य तत्त्यागस्य विप्रयोगरमानुभावकत्वेन च स कर्त्तव्यः ।
गद्यपि स्वेष्टान्तरायत्वेन स्वतएव तत्त्यागो भावी तथाप्याश्रमादा-
श्रमं गच्छेदिति वाक्यादत्राश्रमान्तरत्वाभावेन त्यागस्याऽविहित-
त्वशङ्काभावायेयमुक्तिरिति ॥ ४२ ॥

* अतस्तथेति * उक्तप्रमाणप्राप्तत्वात्त्यागः कर्त्तव्य इत्यर्थः । उद्धवस्य
मध्यमाधिकारित्वं तु, उद्धवादिमध्यमभावबोधकाय नम इति ना-
मावत्त्व्यां स्फुटम् । पुनरुक्तिपरिहाराय तदाशयमाहुः * अत्रेत्यादि *
* पूर्वमिति * । उर्ध्वरेतः सूत्रे । * उक्तवाक्यादिति * । मद्वात्तायातया-
नामिति वाक्यात् । * तस्येति * । गृहस्य । * इयमुक्तिरिति * ।
अनेन सूत्रेणानुज्ञा । तथाचाश्रमान्तररूपत्वाभावेन स्मृत्यन्तरोक्त-
त्वाभावेऽपि । एकादशस्कन्धेऽष्टादशाध्याये “यदा कर्मविपाकेषु लो-
केषु निरयात्मसु । विरागो जायते सम्यङ् न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्तत” इ-
त्यादिषोडशभिः श्लोकैस्त्रिदण्डं सन्न्यासमुक्त्वा, ततो, “ज्ञाननिष्ठो
विरक्तो वा मल्लक्षो ध्यानपेशकः । मल्लिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरंदवि-
धिगोचर” इत्यादाभरेकादशभिर्ज्ञाननिष्ठस्य भक्तस्य च तदतिरिक्तः

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४३ ॥

पुष्टिमार्गीयभक्तस्य विहितत्वादिति ज्ञानमप्रयोजकम् । तत्र हेतुः—तस्य भक्तिमार्गस्वामिनः श्रीगोकुलेशादेव फलस्य श्रुतेरतो बहिर्गमनं न साधनत्वेनात्र कार्यमिति भावः । अत्र, यमेवैष दृणुत इति श्रुतिरनुसन्धेया । एतदनुपदमेव पठ्यते । नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इति । अत्र भगवद्ररणानन्तरमपि जीवबलं कृतमद्, यदपेक्षो भगवल्लाभ इति जिज्ञासायां सर्वात्मभाव एव बलमिति निर्णयिते । तस्यैव मर्यादाबलोपमर्दकत्वाद्भगवद्दशीकारहेतुत्वाच्च । ब्रजसीमन्तिनीनां प्रभुवचनातिक्रममपि कृत्वा स्वरूपपरिग्रहस्तद्वलेनैव यत इत्यात्रेय आचार्यो मनुते । इदमत्राभिप्रेतम् । सर्वात्मभावस्य यद् बलं, तत्तदात्मकस्य प्रभोरेव तस्य चायं स्वभावो यदन्यन्न रोचते । अत एव ब्रजपरिवृढवदनेन्दुवचनकिरणप्रचारप्रो-

संन्यास उक्तः । तद्वोधनायेदं कथनमित्यर्थः । एतस्य प्रपञ्चः संन्यास-निर्णयग्रन्थादवगन्तव्यः ॥ ४२ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ननु भक्तिमार्गीयत्यागो मध्यमस्य कर्त्तव्यत्वेनोक्त इत्याकाङ्क्षायामिदं सूत्रं प्रवृत्त इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * पुष्टीत्यादि * । * विहितत्वादिति * । विहितत्वेन ज्ञानम् । तथात्वेन फलसाधकत्वज्ञानं च । * साधनत्वेनेति * फलप्राप्तिसाधनत्वेन । * अत्रेति * । स्वामिन एव फलमित्यस्मिन्नर्थे नायमात्मा बलहीनेनेति वाक्यार्थस्य गुणोपसंहारपाद एव विचारितत्वात्तद्विचारोऽत्र न क्रियते । * तस्यैव मर्यादेत्यादि * “धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता । मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हीति । न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोज्जिते”त्येकादशस्कन्धायवाक्याभ्यां तथात्वादित्यर्थः । * तदात्मकस्येति * । सर्वात्मभावात्मकस्य । * अन्यदिति * । भगवदतिरिक्तम् । सिद्धमाहुः । * अत

छलतर्केवलभावाऽम्भोधिवचनवीचयो गीयन्ते—यर्हम्बुजाक्ष तव
पादतलमस्पाक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षं स्थातुं पारयाम इत्यादयः ।
अतस्त्रागस्तु पृष्ठलग्न इवायातीति न तदर्थं यतनीयमिति विष्ण्व-
वतारत्वेन पुरुषोत्तमभावस्वरूपज्ञोऽयमिति तथा ॥ ४३ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ४४ ॥

सर्वत्रागपूर्वकं यद् वहिः प्रभुमपीपगमनं भक्तस्य तदार्त्वि-
ज्यमृत्विक्कर्मैवेत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्यायमभिसन्धिः ।
यजमानो हि स्वेष्टसिद्धयर्थमृत्विज आदौ वृणुते । प्रकृते च, य-
मेवैष वृणुत इति श्रुतेस्तस्मादेकाकी न रमत इति श्रुतेश्च स्वकी-
डार्थं भगवान् स्वचिकीर्षिततत्तल्लीलानुरूपाञ्जीवान् वृणुते ।
यूनः स्थविरान् वेति विकल्पादेकरूपाणां यथा सोमादिषु वरणं
तथा सर्वात्मभाववत्त्वेनैकरूपाणामेवात्र वरणम् । तत्र यथा स्वी-
यस्वीयतद्द्रमात्रकरणं तेषां तथेतरसम्बन्धानवर्त्तनपूर्वकं तेद्वाग्य-
समर्पकत्वमत्र । तदुक्तं भगवता, यदा पुमाँस्त्यक्तममस्तकर्म निवेदि-

इत्यादि * । तथाचोत्तमस्य स्वत एव गृहत्यागः सम्भवतीत्यतो
नोक्त इत्यर्थः । नन्वत्रेयस्य कथमेवं भक्तिमार्गीयभावस्वरूपज्ञानं येन
गृहत्यागयत्नं नानेधतीत्यत आहुः । * विष्ण्वतारेत्यादि * । “अत्रे-
रपत्यमभिकाङ्क्षत आह तुष्टो दत्तो मयाऽहमिति यद्भगवान् स दत्त”
इति द्वितीयस्कन्धवाक्यादवतारत्वेन तथेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ औडुलोम्या-
शयमाहुः । * तस्यायमित्यादि * । यूनः स्थविरान् वेति * । सर्वान्
यूनः सर्वान् स्थविरान् वा । * तत्रेति * । सोमादियागे । * अत्रे-
ति * । भक्तिमार्गीयलीलायाम् । तत्र सम्मतिमाहुः । * तदुक्तमि-
त्यादि * । यदा पुमानिति वाक्यम् । एकादशस्कन्धे ऊनत्रिंशाध्या-

तात्मा विचिकीर्षितो म इति । अत्र पूर्वपदेनेतरसम्बन्धनिवर्त्तनो-
क्त्या सर्वात्मभाव उक्तो भवति । तदनन्तरमात्मनिवेदने सति त-
द्विषयकलीलाकरणेच्छाविषयः सम्भवति । अन्तरङ्गलीलाप्रवेशन-
मिच्छायां विशेषः । तस्मात् सुष्ठूक्तमार्त्विज्यमिति । एतेन, न द-
दाति न पचतीत्यादिश्रुतेर्यथा सोमादौ दीक्षितस्य तद्यागेतरधर्म-
निवृत्तिः स एव परमो धर्मो यतस्तथा पुरुषोत्तमस्योक्तभक्तैः सह
रमणमेव सार्वदिकम्, एतदेव च महन्महत्त्वमिति सूचितं भवति ।
प्रकृते भक्तानामृत्तिकत्वेन निरूपणे हेतुत्वेन तात्पर्यान्तरमप्याह ।
तस्मै यजमानारब्धकर्मसाङ्गत्वाय ऋत्विक् परिक्रीयते । वरणेन
स्वकार्यमात्रोपयोगित्वाय स्वीयः क्रियते तथा प्रकृतेऽपि ।

— — — — —

येऽस्ति । तद् व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । * पूर्वपदेनेति * ।
त्यक्तसमस्तकर्मेति पदेनेतरसम्बन्धनिवर्त्तनोक्त्या भक्तिमार्गीयो वि-
गाढभावैकदेशः सर्वात्मभाव उक्तो भवति । नचायं ज्ञानमार्गीय इति
वक्तुं शक्यः । अग्रे निर्वेदितात्मपदात् । तदनन्तरमात्मनिवेदने
सति । विचिकीर्षितो निर्वेदितात्मजावविषयकलीलाकरणेच्छावि-
षयः स निवेदितात्मा जीवा भवति विचिकीर्षितपदे व्युपसर्गेण अ-
न्तरङ्गलीलाप्रवेशनरूपे विशेष इच्छायां बाध्यते । एतदुत्तरार्द्धं तु
तदाऽमृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाय च कल्पते वै इत्यस्ति । त-
दर्थस्तु यदैवं भवति तदा अमृतत्वं ब्रह्मभावं ब्रह्मचर्यागोलकन्यायेन
प्रतिपद्यमानः सन् मया सह कल्पते कामाशनसमर्थो भवात् । च
पुनः आत्मभूयाय स्वरूपेणावनारेणानि न्यायेन मदात्मत्वाय कल्पत
इति । क्वचित्तु, यदा पुमानित्यत्र मर्त्यो यदेति मृते पाठस्तदाऽप्यर्थे
न कोऽपि विशेषः ।

तदेतस्मूत्रार्थत्वेन निगमयन्ति * तस्मादित्यादि * आर्त्विज्यपदमेवं
व्याख्याय तत्सूचितमर्थमाहुः । * एतेनेत्यादि * । * एतदेव च मह-
त्त्वमिति * । रमणे सार्वदिकत्वमेव च भक्तिमार्गं उत्कर्षः । सूत्रशेषं
व्याकुर्वन्ति । * प्रकृत इत्यादि * । * तथा प्रकृत इति * चिकीर्षि-

नच, कच्चिद् कल्याण्यो दक्षिणा इति प्रश्ववचनात्तदर्थैव तत्प्रवृत्तिरत्र तु स्वतः पुरुषार्थत्वेन भगवदर्थं प्रवृत्तिरतो वैषम्यमिति वाच्यम् । नीरागस्यापि वरणसमये तत्प्रश्वस्यावश्यकत्वात्तथैव दक्षिणादान-मप्यन्यथा निरङ्गत्वापत्तेः । प्रकृतेऽपि भक्तानां स्नेहादेव प्रवृत्तिर्भगवान् स्वानुभवार्थमेव ताननुभावयतीति न वैषम्यम् ॥ ४४ ॥

श्रुतेश्च ॥ ४५ ॥

अथर्वणोपनिषत्सु पठ्यते भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधि-नैराशेयनैवामुष्मिन् मनःकल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्यमिति ॥

तलीलासाङ्गत्वाय तत्तद्भक्तवरणमित्यर्थः । स्मृतिषु याजनस्य वृत्ति-मध्ये गणनादार्तिवज्ये स्वार्थमेव प्रवृत्तेर्भजनस्य च भगवदर्थत्वेन तदभावात् तद्वैषम्यमाशङ्क्य परिहरन्ति । * नचेत्यादि * । * नीरागस्येति * याजनेन वृत्तिमनिच्छतः । * आवश्यकत्वादिति * वैधत्वेनावश्यकत्वात् । * तथैवेति * वैधत्वेन । * अनुभावयतीति * लीला अनुभावयति । तथाच यथा तत्र वैधत्वमेव तादृशप्रश्नादिप्रवृत्तिप्रयोजकमेवमत्र निरुपधिस्नेहा यथा तत्र तद्दानेन कर्मसाङ्गता तथात्र स्वलीलानुभावनमतो न वैषम्यमित्यर्थः । तथाच भगवदिच्छायां सत्यामुत्तमस्य गृहत्यागः कर्त्तव्योऽन्यथा तु न कर्त्तव्यो यजमानाधीनत्विग्वत्तादृशस्य केवलं प्रश्वधीनत्वादिच्छा चानियताऽतो नोक्त इत्यौदुलोमेराशय इति बोध्यम् ॥ ४४ ॥

श्रुतेश्च ॥ व्याकुर्वन्ति । * अथर्वणेत्यादि * तथाचात्र विहिताया भक्तेः सन्न्यासरूपताया उक्तत्वाद् बुद्धिपूर्वकं तत्करणमावश्यकं, न तु त्यागस्यापि, श्रुतौ तावन्मात्रस्यैव कथनादिति व्यासमतमित्यर्थः । तेनात्र भक्तिमार्गे साधनपरिपाकदशायां द्विविधः सन्न्यासः । अत्यन्तसिद्धानां विगाढभावस्वाभाव्यादेव प्राप्तो यथा ब्रजभक्तानामतः सोऽवैधः । तत ईषन्न्यूनां तु विरहानुभवार्थं कर्त्तव्यो यथा श्रीमदुद्धवानाम् । स वैधः । त्वं तु सर्वं परित्यज्येति, मङ्गकोवाऽनपेक्षकः, सलिङ्गानाश्रमास्त्यक्ता चरेद्विधिगोचर इत्यादि-

भक्तिमार्गप्रचारैकहृदयो बादरायणः ।

मानं भागवतं तत्र तेनैवं ज्ञेयमुत्तमैः ॥ ४५ ॥

वाक्यतः प्राप्तत्वात् । द्वावप्येतौ नाश्रमरूपाविति तूपादिमतो न
कोऽपि सन्देहः ॥ नन्वत्रान्यैः परामर्शादिसूत्रेष्वनाश्रमरूपं संन्यासं
विचार्य, अन्तरा चाऽपीति सूत्रे विधुरादीनामपि नस्य कर्त्तव्यता
विचारिता, महायोगिनां नम्रचर्यादिकं च । तद्भूताधिकरणे च ऊ-
र्ध्वरेतोऽय आश्रमेऽयः प्रच्युतभावश्च विचारितः । तन्मते चाश्रमा-
त्मक एव संन्यासो विविदिपाविद्वद्दशाभेदेनेति तदेवात्र कुतो ना-
द्रियत इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * भक्तीत्यादि * । “अनर्थोपशमं सा-
क्षाद् भक्तियोगमयोक्षजे । लोकस्याजानतो व्यासश्चक्रे सात्वतसंहिता-
म्” इति श्रीभागवतवाक्याद्भागवतं पुराणमेव सर्वं तत्र व्यासस्य
तादृशत्वं मानं प्रमितजनकम् । तेन हेतुना उत्तमैर्भक्तावाधिकारिभि-
र्येवं ज्ञेयम् । यद्यपि प्रकारान्तरेण व्याख्यातृभिरुक्तैः सूत्रवर्णकै-
र्ज्ञानमार्गीयो द्विविधोऽपि संन्यासो व्याख्यातस्तथापि विविदिपायां
कालदोषणापचारदोषस्य तैरेव दर्शितत्वात् । आन्तरैराग्याभावे
यहिलिङ्गमात्रस्थापने च, “गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो बटो-
रपि । तपस्विनो ग्रामवासो भिक्षोरिन्द्रियलौल्यता । आश्रमाऽपसदा
ह्येतं खल्वनाश्रमविडम्बकाः । देवमायाविमूढास्नानुपेक्षतानुकम्पये”ति
सप्तमस्कन्धीयनारदवाक्ये “मौनानीहानिलायामा दण्डा वाग्देहचेत-
साम् । यस्येते न भवन्त्यङ्ग वेणुभिर्न भवेद्यतिरि”त्येकादशीयभग-
वद्वाक्ये च तादृशस्य निन्दितत्वात् । विद्वद्दशायां चेदानीं दुर्धट-
त्वात् तदनादृत्य भक्तिमार्गीय एव साधनपरिपाकदशायां कर्त्तव्यं,
न त्वन्यथापीत्यर्थः ॥

अन्ये तु, आत्रेयादिसूत्रत्रये अङ्गोपासनानां यजमानकर्मत्वं
चात्विक्कर्मत्वं वेति संशये, आत्रेयमते यजमानकर्मत्वमौडुलोमिमते
ऋत्विक्कर्मत्वं तदेव च युक्तमिति व्यवस्थापयन्ति ।

तत्रोदासीना वयम् ।

अप्रासङ्गिकत्वेनारुच्यत्वादिति ॥ ४५ ॥ ६ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो

विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥

ननु यमेवेति श्रुतिः साधनान्तरनिषेधपूर्वकं वरणस्यैव साधन-
त्वमाह । तस्मादेवावच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो
भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतिः साधनान्तरमप्याह । एवं
विरोधे श्रुतित्वाविशेषात् किमादरणीयं, किं नेति संशये साधना-
न्तरविधिरेवादरणीयोऽन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यादिति प्राप्ते, उच्य-
ते । सहकार्यन्तरविधिरिति । मर्यादापुष्टिभेदेन वरणं द्विधोच्यते ।
तत्र सहकार्यन्तरविधिस्तु मर्यादापक्षेणोच्यते । पुष्टौ तु नान्यापे-
क्षेति न विरोधगन्धोऽपि । अपरं च साधनं हि कायिकं वाचिकं
मानसिकं च विधीयते । तत्र मनमैवाह्वयमिति श्रुतेस्तृतीयं सु-
ख्यम् । तदपि तावदेव मर्यादिकस्यापि विधेयत्वेन कर्तव्यम् ।
यावत्सेवो न भवति । यतस्तद्वतः स्नेहवतस्तुतं तृतीयं साधनमपि
विध्यादिवत् । यथा तद्वतो विधिरर्थवादो वा प्रवृत्तावप्रयोजक-

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ एवं
भक्तिमार्गीयस्य गृहत्यागावश्यकत्वे साधने तद्वत्साधनान्तरं श-
मादिरूपमप्यायार्तानि तद्व्यवस्थां बाधयितुमिदमधिकरणमित्या-
शयेन तद्वतारयन्ति —

* ननु यमंचेत्यादि * । * व्याकुर्वन्ति * । * मर्यादेत्यादि *
* नान्यापेक्षेति * । नाऽयमात्मा बलहीनेन लभ्य इति श्रुत्युक्ता-
दन्यस्याऽनपेक्षा । नन्वेतानि शमादीन्यन्तरङ्गाणि मानसानि साध-
नानि किमिति पाक्षिकाणि क्रियन्त इत्यत आहुः * अपरं चेत्यादि * ।
विधीयन्त इति । तमन्तं वेदानुवचनेन, शान्तो दान्त इत्यादिवाक्यै-
र्विधीयन्ते । * तृतीयमिति * । शान्तादिवाक्योक्तम् * । * विध्या-
दिवदिति * । विधिश्च तदादिश्च विध्यादी तद्वत् । प्रथमार्थं वति ।
तथाच पित्रादौ सहजस्नेहवतो यथा तत्सेवाविधिस्तत्फलबोधको-

स्तस्य स्वत एव सम्भवात्तथा भगवत्प्राप्ताविदमित्यर्थः । कैमुतिक-
न्यायेन पूर्वयोरप्रयोजकत्वमेतच्छेषत्वादेवायास्यतीति तृतीयमे-
वोक्तम् ॥ ४६ ॥

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥

ननु वहिस्तृभयथेसादिना भगवदीयस्य गृहत्याग आवश्यक
इति निरूपितम् । छान्दोग्ये त्वाचार्यकुलादित्युपक्रम्य छान्दो-
ग्योपनिषदन्ते आचार्यकुलाद्रेदमधीत्य गुरोः कर्मातिशेषेणातिस-
माहृत्य कुटुम्बेशुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधदा-
त्सन्ति सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्य अहिंसन् सर्वाणि भूतान्यन्यत्र
तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते ।
नच पुनरावर्त्तते नच पुनरावर्त्तते ।

इदं विषयवाक्यम् । ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यत इति गृहिणोपसंहारः कृतः
वाजपनेयिशाखायां च तद्ध, स्म वै तत्पूर्वं ब्राह्मणा अनृचाना विद्वां-
सः प्रजां न कामयन्त इत्युपक्रम्याथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति पठ्य-
ते । एवं सति विकल्पे सम्भवत्युपसंहारस्य तात्पर्यब्राह्मत्वाद्
गृहिण एव यथोक्तकर्तृब्रह्मसम्पत्तिरिति श्रुतेस्तात्पर्यम् । सागोक्ति-
स्तु ब्रह्मैतादृशं यदर्थं सर्वं सज्यत इति स्तुतिपरेति प्राप्ते गृहिणो-

५थैवादो वान तत्प्रवृत्तिप्रयोजकस्तस्य तत्र स्वत एव प्रवृत्तिसम्भवा-
त् । तथा भगवत्प्राप्त्यर्थमिदं शमादिकं स्वभावादेव सम्भवतीति न
तदर्थं वाक्यापेक्षा । अतो भक्तिदाढर्येच्छुं प्रत्येवेदं विधेयं, न तु द-
ढर्भाक्तिमन्तं प्रतीति तथेत्यर्थः । तेन पुष्टिमार्गे वरणमात्रमेव साधन-
म् । मर्यादामार्गे एव त्वन्याकाङ्क्षेति सिद्धम् ॥ ४६ ॥

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ पूर्वाधिकरणोक्तं दृढीकर्तुं
किञ्चिदाक्षिप्य समाधत्ते इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * ननु

पसंहारे हेतुत्वेन तात्पर्यमाह । कृत्स्नेति । सागे वाङ्मनसोरेव भ-
गवति विनियोगो न सर्वेन्द्रियाणाम् । गृहिणस्तु सर्वैः प्रकारैर्भजनं
भवतीति । परिजनश्च कृतार्थो भवतीति च भजने कृत्स्नता भव-

वहिरित्यादि * । * तात्पर्यमाहेति * । उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाहेत्यर्थः ।
श्रुत्यर्थस्तु-आचार्यकुलाद् गुरुगृहाद्, गुर्वभावे तत्पत्न्यां तत्पुत्रे तद्-
गोत्रे वा ब्रह्मचर्यमिति ब्रूयमितुं कुलपदम् । वेदमधीत्य गुरोः कर्मा-
तिशेषेण गुरोः सेवारूपं यत्कर्म तत् कृत्वा ततोऽतिशेषोऽवशेषो यः
कालस्तेन कालेन वेदाध्ययनं साङ्गं सरहस्यार्थज्ञानपुरःसरं कृत्वा
अभिसमावृत्य जिज्ञासाद्वयसमापनोत्तरमाचार्यकुलाग्नित्य दाराना-
हत्य कुटुम्बे स्थित्वा गार्हस्थ्यविहिते कर्माणि तिष्ठन्, शुचौ देशे
स्वाध्यायमधीयानो विविक्तं स्वाध्यायब्राह्मणोदितप्रकारं पवित्रे देशे
यथावदाग्नीन आवृत्तिमधीतस्य कुर्वन्, धार्मिकान् विदधत् पुत्रान्
शिष्यांश्च शिक्षणेन धर्मशीलान् कुर्वन्, आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि स-
म्प्रातिष्ठाप्य हार्देऽन्तर्याणि परे ब्रह्माणि बाह्याभ्यरेन्द्रियाणि सम्यक्
स्थापयित्वा, ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽजुंनं तिष्ठतीति न्यायेन तमेव
शरणत्वेन ज्ञात्वा कर्माणि तत्र सन्न्यस्यति यावत् । अहिंसन् सर्वा-
णि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः, तीर्थानि शास्त्रादिष्टा भिक्षाद्युपायास्तेषु
परपीडापि सम्भवति । यथा याज्ञवल्क्यस्य कुरुपाञ्चलस्थब्राह्मणैः
सह चर्चायां, तदादिभ्यो भिक्षाटनाद्युपायेभ्योऽतिरिक्तस्थले हिंसां
परपीडामकुर्वन्, स खल्वेवं वर्त्तयन् सोऽधिकारी उक्तेन प्रकारेण
वर्त्तमानः पुत्रादिपरिजनमप्येवं वर्त्तयन् यावदायुषं यावज्जीवं, ब्रह्म-
लोकमभिसम्पद्यते देहान्ते भगवल्लोकं प्राप्नोति । नच पुनरावर्त्तते ।
प्राप्तेर्जन्यत्वेन पुनरावृत्तिः शङ्कोत । जन्यभावत्वेन नश्वरत्वेन लोके
व्याप्तेः । तदभावाद्यात्रावृत्तिर्निषिद्ध्यते । तेन लोकवैलक्षण्यं बोधित-
म् । पुनः कथनं समाप्तिद्योतनायेति बोध्यः । सूत्रं व्याकुर्वन्तः श्रुति-
तात्पर्यमाहुः । * त्याग इत्यादि * । * कृत्स्नतेति * । सर्व-
पामान्तराणां बाह्यानां च सार्थक्यम् ।

तीति तेनोपसंहारः कृत इत्यर्थः । अत एवात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्येत्युच्यते । अत्रात्मपदं भगवत्परमिति ज्ञेयम् । कर्ममार्गीयगृहिव्यवच्छेदाय तुशब्दः । अत्रेदमाकृतम् । भक्तिमार्गो बहुविध इति कपिलदेववाक्यात् केचन भक्ताः स्वगृहेष्वेव स्नेहेन भगवदाकारे विविधोपचारैः सेवां कुर्वन्तस्तथैव निर्दृष्ट्या मुक्तिमपि तुच्छां मन्यन्ते । तदुक्तं,—मधुद्विद्सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फलगुरिति । तेन भगवद्भजन एव तत्रापि पुष्टिमार्ग एव श्रुतेर्भर इति ज्ञायते । पूर्वमुक्तभगवद्भाववतां तदर्थं सागं निरूप्य गृहिणोपसंहारतात्पर्यं पश्चाद् यन्निरूपितवाँस्तेन तादृग्भाववतैव सागः कार्यः । तद्रहितेन तु गृह एवोक्तरीत्या प्रभुभजनं कार्यम् । तेनैव तल्लभ इति व्यासहृदयमिति ज्ञायते । उक्तभावाभावे साग-

* तेनेति * । गृहिणा । एवंतात्पर्यं गमकमाहुः * अत एवेत्यादि * ।
 * कर्ममार्गीयेति * । जैमिनीयतन्त्रविचारितेत्यर्थः । ननु पूर्वार्थकरणे त्यागं निरूप्य यदत्र गार्हस्थ्यं प्रशंसति तत्किमित्याकाङ्क्षायामाहुः ।
 * अत्रेदमित्यादि * ।
 * भक्तिमार्गो बहुविध इति कपिलदेववाक्यादिति * । “भक्तियोगो बहुविधो मार्गोर्भामिनि भाव्यते । स्वभावगुणभेदेन पुंसां भावो विभियत” इति कपिलदेववाक्याद् भक्तिमार्गो बहुविध इत्यन्वयः ।
 * तदुक्तमिति * । “यो दुस्त्यजान् क्षितिसुतस्वजनार्थदारान् प्रार्थ्यी श्रियं सुरवरैः सदयावलोकाम् । नैच्छन्नपस्तदुचिन्तं महतां मधुद्विद्सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फलगुरि”ति पञ्चमस्कन्धे भवाटवीसमाप्तौ शुकैकोक्तम् । तथाच भरतस्य राजदशायां तथाभावस्योक्तत्वाद्वान्यस्यापि गृहिणस्तथाविधत्वे तथात्वमित्यर्थः । * तेनेति * गृहिणोपसंहारै आत्मनि सर्वेन्द्रियसम्प्रतिष्ठापनादिकथनेन । श्रुतितात्पर्यं निरूप्य व्यासतात्पर्यं निरूपयन्ति । * पूर्वमित्यादि * । * तल्लभ इति * भगवत्प्राप्तिः । * उक्तभावाभावे त्यागधर्मानिर्वाहादिति * विगाढभावाभावे स एवाधस्तादित्यादिनोक्तस्य सर्वत्र तद्भान-

धर्मानिर्वाहादिति । केचन भक्ता भाषणादिलीलादर्शनं विना स्था-
तुमशक्ताः प्रचुरभावविवशाशया गृह्यैस्सकृत्वा वनं गच्छन्ति । आ-
त्रेयौडुलोमिभ्यां तु भगवदवतारसामयिकभक्तदशोक्ता । एते सर्वे
फलमार्गीयाः । वाजसनेय्युक्तास्तु साधनमार्गीया इति नानुपपत्तिः
काचित् ॥ ४७ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

किञ्च संन्यासिन आवश्यका ये धर्मास्ततोऽधिकास्ते गृहिणः

रूपस्य त्यागधर्मस्य मध्ये विच्छेदेन सर्वदा स्थिर्याभावात् । ननु यद्येवं
दौर्लभ्यं तदा तत्कथनमशक्योपदेशरूपत्वाद्प्रयोजनकमतो न वक्त-
व्यमवेति किमित्युक्तमत आहुः * केचनेत्यादि * तथाच दौर्लभ्ये-
ऽपि तत्सत्तास्तीत्यतस्तदनुदितम् । अतस्तादृशाधिकारे भगवत्कृपया
सम्पन्नं तत्कर्तव्यताबोधनार्थं तत्कथनमित्यर्थः । नन्वात्रेयौडुलोमि-
भ्यामेतादृशदशासम्पत्तौ गृहत्याग उच्यते । वाजसनेयके तु किं प्रजया
करिष्यामो येषां नो एवायमात्मा नायं लोक इति श्रावणादात्मलोकका-
मनामात्रे बाध्यत इति ताभ्यामुक्तं श्रुतिविरुद्धम् । किञ्च । ये लीला-
दर्शनार्थं वनं गच्छन्ति ते भगवदागमने पुनरायान्ति, न तु वन एव
स्थित्वा संन्यासिधर्मानातिष्ठन्तीत्यतोऽपि तच्छ्रुतिविरुद्धमतः कथं
श्रौते विचार एवं तन्मतोपन्यास इत्यत आहुः । * आत्रेयेत्यादि *
एते सर्वे यदीया दशा ताभ्यामुक्ता ते सर्वे भक्ताः फलमार्गीयाः, मार्गे
उपायः फलमेव मार्गो यत्रासौ मार्गः फलमार्गस्तत्सम्बन्धिनः । यथा
गोपालतापनीयोक्ता गान्धर्वीप्रभृतयः । तथाच फलरूपो भगवानेव
स्वरूपं ताननुभावयतीति भगवत्कृपाविशिष्टयैवेच्छया तेषां सर्वेन्द्र-
यव्यापाराः । वाजसनेयिनां कहोडब्राह्मण उक्तास्तु साधनमार्गीयाः ।
साधनं शमादिविशिष्टं ज्ञानमार्गे उपायः फलप्राप्तौ यत्रासौ साधन-
मार्गस्तत्सम्बन्धिन इति तत्तदधिकारिभेदेन तथा तथा कथनान्न पू-
र्वोक्ता श्रुतिविरोधरूपा काऽप्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * किञ्चे-

सिद्धयन्तीत्यतोऽपि हेतोस्तेनोपसंहारः कृत इत्याशयेनाह । मौनव-
दित्यादि । मौनपदमनीहानिलायामादित्रिर्दाण्डधर्मोपलक्षकम् ।
यथा वाग्निन्द्रियमात्रदेहमात्रचित्तमात्रनियामकास्ते धर्मा उक्ता
न्यासिनस्तथेतरेषामपीन्द्रियनियामकानां धर्माणामात्मनि सर्वेन्द्रि-
याणि सम्प्रतिष्ठाप्येति श्रुत्या गृहिण उपदिश्यन्त इति युक्तो गृ-
हिणोपसंहार इत्यर्थः । तत्र नियमनमात्रम्, अत्र तु भगवति विनियो-
गाद् आधिक्यमिति भावः । वस्तुतस्तु केवलनियमनस्याप्रयोजक-
त्वात्तत्रापि भगवति विनियोग एव तात्पर्यमिति ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

ननु भगवति सर्वेन्द्रियविनियोगाद् गृहिणोपसंहार इति न यु-
ज्यते । शुची देशे स्वाध्यायमधीयान इत्यादिकर्ममार्गीयमाधनश्रु-
तेरित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाह । अनाविष्कुर्वन्निति । भगवद्भावस्य र-
सात्मकत्वेन गुप्तस्यैवाभिव्यक्तिस्वभावकत्वादाश्रमधर्मेरेव लोके स्वं
भगवद्भावमनाविष्कुर्वन् भजतेत्येतदाशयेन ते धर्मा उक्ताः । गो-
पने मुख्यं हेतुमाहाऽन्वयादिति । यतो भगवता सममन्वयं सम्बन्धं
प्राप्य वर्ततेऽतो हेतोस्तथा । अत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी । एतेन या-
वद् अन्तःकरणे साक्षात् प्रभोः प्राकट्यं नास्ति तावदेव बहिरावि-
ष्करणं भवति । प्राकट्ये तु न तथा सम्भवतीति ज्ञापितम् ॥ ४९ ॥

—

त्यादि * व्याकुर्वन्ति । * मौनपदमित्यादि * यद्यपि मुनेर्भावो मौ-
नमिति योगेन विचारात्मकं ज्ञानमप्यादातुं शक्यते तथापि भगवता,
मौनानीहानिलायामा दण्डा वाग्देहचेतसांमिति वाक्ये त्रयाणां सम-
भिव्याहृतत्वाद्वाग्दण्डरूपं मौनं रूढं गृहीतं ज्ञेयम् । शेषे स्फुटम् ॥ ४८ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ सूत्रमवतार्य व्याकुर्वन्ति । * नन्वि-
त्यादि * । भाष्यमत्रातिरोहितार्थम् ॥ ४९ ॥

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥

वैदिककर्मकरणे तात्पर्यमुक्त्वा लौकिकस्यानावश्यकत्वेऽपि तत्स-
मयमाह । प्रस्तुतं प्रभुभजनं तत्प्रतिबन्धासम्भव एवैहिकं कर्म का-
र्यम् । नन्वैहिकं कर्माऽस्तु मा वा, अतस्तत्समयोक्तिर्व्यर्थेसाशङ्क्या-
ऽऽह प्रस्तुतं प्रभुभजनं, तद्दर्शनादिति । आचार्यकुलादित्युपक्रम्या-
ऽग्रे पठ्यते, धार्मिकान् विदधदिति । अतो धार्मिकपुत्रविधानमै-
हिकं कर्म श्रुतौ दृश्यतेऽतस्तत्समयोक्तिरावश्यकी । अन्यथा श्रुता-
वुक्तमस्तीति प्रस्तुतवाधेऽपि तत्करणे फलप्रतिबन्धः स्यादिति-
भावः ॥ ५० ॥

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥

अत्रापि भाष्यं प्रकटार्थम् । एवञ्च यस्य मर्यादायां वरणं व-
र्त्तते तेन साधनापरिपाकदशायामाचार्यकुलादिति श्रुत्युक्तरीत्या
गृह एव स्थित्वा भगवद्भजनं कर्त्तव्यं स्वधर्मरहस्यं च गोपनीयमि-
ति सिद्धम् ॥

शङ्कराचार्यास्तु, सहकार्यन्तराधिकरणं त्रिसूत्रमङ्गीकृत्य, त-
स्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद् बाल्यं च पाण्डि-
त्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति बृह-
दारण्यकीयकहोडब्राह्मणे किं मौनं विधीयत उत नेति संशये । मौनं
विधीयते । यद्यप्यत्र न विधिस्तथाप्यपूर्वत्वाद्विधिराश्रयणीयः । मौनं
च पाण्डित्यातिरिक्तं ज्ञानातिशयरूपम् । मुनीनामप्यहं व्यास इति
प्रयोगदर्शनात् । अतो मननान्मुनिस्तद्भावो मौनम् । अतोऽथ मुनि-
रित्यत्र मुनिः स्यादित्येवं विधिराश्रयणीयः । यद्यपि गार्हस्थ्यमा-
चार्यकुलं मौनं वानप्रस्थमिति च मुनिशब्दस्तत्तदाश्रमेऽपि श्रुतस्त-
थापि, वाल्मीकिं मुनिपुङ्गवमित्यत्र व्यभिचारदर्शनाच्च नियमतोऽन्य-
त्र तदर्थको ग्रहीतुमुचितः । उक्तश्रुतौ त्वाश्रमान्तरसन्निधानाद्युक्तं
तद्ग्रहणम् । ज्ञानप्रधानत्वादुक्तमाश्रमस्य तस्माद् बाल्यपाण्डित्या-
ऽपेक्षया तृतीयं मौनमत्र विधीयते । निर्वेदनीयत्वनिर्देशादपि मौनस्य

वनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्रा-
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्म-
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

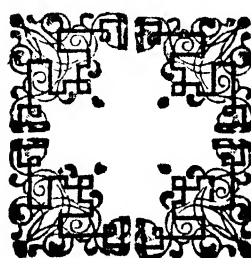
तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख०	६६	०
सांख्यकारिका चान्द्रिकाटीकागोडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाका- ण्डम् हलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत- भाष्यसाहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैस्कर्म्यासद्भिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) त्रैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाधिवरणस्य व्याख्यानम्) ख०	८	८
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
दुष्टटीका खण्डानि ४	४	०

पातञ्जलदशनम् । श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्तिं स० १ ०
 व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमदन्नमदृप्रणीता खण्डानि १० १० ०
 रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३ ३ ०
 भेदधिकारः व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृत उपक्रमप-
 राक्रमसहितः खण्डे २ २ ०
 बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख० १० ०
 ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्विरचिता खण्डे २ २ ०
 दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डानि ३ ३ ०
 श्रीमदणुभाष्यम् । श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।
 गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य-
 व्याख्या समेतम् खण्डानि १३ १३ ०
 तत्त्वशेखरः । श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः । तथा-तत्त्वत्रयचुलुक-
 संग्रहः । कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः । १ ०
 श्रीभाष्यवार्तिकम् । श्रीमद्रामानुजाचार्यविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्र-
 तिपादनपरम् । १ ०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी

खांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस

BENARES SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 128.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASÛTRA BY ŚRĪ VALLABHÂCHÂRYÂ,
With the Commentary called Bhâshya Prakâsa,

By Goswâmi ŚrĪ Purushottamjee Mahârâj.

EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTA.

Fasciculus XIV.

BENARES:

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhambâ Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.

1906.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोळप्रकाशः	२	६	०
गंगालहरा	०	१	०
गुरसारणी	०	४	०
ज्ञानकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धम्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
श्रावुपाठः (शिला -)	०	२	०
श्रावुरूपावली	०	२	०
नैपय चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
प्राणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम पर्वाशा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
पाठनाञ्जनम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नावलि (टाइप)	१	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदी भाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लोटावली (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वासप्रसङ्गान्तः	०	१	६
विष्णु महत्तनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
श्वेतकौमुदी	०	६	०
क्षेत्रसहिता	२	०	०

नाल्यपाण्डित्यवद् विधेयत्वाश्रयणम् । तद्वत् इति विद्यावतः संन्या-
सिनो ग्रहणम् । कहोडब्राह्मणे तस्यैव प्रस्तुतत्वात् ।

ननु विद्यावत्त्वे तत् एवातिशयप्राप्तेः किं मौनविधिनेत्यत आह ।
पक्षेणेति । यस्मिन् पक्षे भेददर्शनप्राबल्यान्न प्राप्नोति तस्मिन् पक्षे वि-
धिरिति विध्यादिवदिति । यथा दर्शपूर्णमासादौ सहकारित्वेनाग्न्या-
धानाद्यङ्गजातविधिरवमविधिप्रधानेऽस्मिन् विद्यावाक्येऽपि मौनवि-
धिरित्याहुः । तेन तन्मते तद्वत् पक्षेण सहकार्यन्तरविधिरिति प्रति-
ज्ञा, तृतीयं विध्यादिवदिति हेतुवाक्यमिति सिद्ध्यति ।

भास्कराचार्यास्तु पूर्ववेदेवाङ्गीकृत्य सूत्रमेव योजयन्ति ।
विधीयत इति विधिः । तद्वतो विद्यावतस्तृतीयं मौनं ज्ञानप्रकर्षपक्षे-
ण सहकार्यान्तरविधिः । तथाच ज्ञानातिशयमापादयेज्ज्ञानपरिपा-
काय योगाभ्यासं कुर्यादित्यर्थः । विध्यादिवत् । यथा अग्निहोत्रादि-
कम् अविदुषः फलातिशयार्थिनो विधीयते तथा विदुषो व्युत्था-
यिनो ज्ञानप्रकर्षरूपं मौनं कर्त्तव्यत्वेन विधीयत इति वदन्ति ।

रामानुजाचार्यास्तु सूत्रयोजनां भास्कराचार्यवेदेवाङ्गीकृत्य तदर्थमेव-
माहुः । विधिशब्देन यज्ञादिः, सर्वाश्रमधर्मः शमदमादिश्च विधिशब्देनो-
च्यते । आदिपदेन श्रवणमनने गृह्येते । सहकार्यान्तरं विधीयत इति स-
हकार्यन्तरविधिः । तथाच यथा, तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिना, शान्तो
दान्त इत्यादिना च यज्ञादिः शमादिश्च सहकारित्वेन विद्यावतो
विधीयते । यथा च, श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिश्रवणमनने चार्थप्राप्ते
विद्यासहकारित्वेन गृह्येते तथा । तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यमित्या-
दिना पाण्डित्यं बाल्यं मौनमिति त्रयं विद्यायाः सहकार्यन्तरं वि-
धीयत इत्युक्तं भवति । मौनं च पाण्डित्यादर्थान्तरमित्याह । पक्षे-
णेति । इदं च मननं श्रवणप्रतिष्ठार्थान्मननादप्यर्थान्तरम् । उपा-
सनालम्बनस्य पुनः संशीलनं तद्भावनारूपम् । अतोऽपूर्वत्वाद्वात्र
विध्यश्रवणेऽपि तदाश्रयणम् । मुनिः स्यादिति । तस्मादेवं वाक्या-
र्थः । ब्राह्मणो विद्यावान् पाण्डित्यं निर्विद्य उपास्यं ब्रह्मतत्त्वं परिशुद्धं
परिपूर्णं च विदित्वा श्रवणमननाभ्यां प्राप्तं वेदनेन प्रतिलभ्येति
यावत् । तच्च भगवद्भक्तिभूतं सत्त्ववृद्धिकृतम् । नाहं वेदैरित्याश्रय,
भक्त्या त्वनन्यया शक्यो ज्ञातुमिति गीतायामुक्तत्वाद्, यस्य देवे
परा भक्तिरिति, नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य इति श्रुतावप्युक्तत्वाच्च ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदव- स्थावधृतेः ॥ ५१ ॥

बाल्येन तिष्ठासेदिति । बालस्य यत्स्वभावानाविष्काररूपं कर्म तेन स्यादुमिच्छेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः स्याद् बाल्यपाण्डित्यं यथावदुपादाय परिशुद्धे परिपूर्णं ब्रह्मणि निदिध्यासन-रूपप्राप्तये मननशीलो भवेत् । एवं त्रितयोपादानेन लब्धविद्यो भवेदित्याह । अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति । अमौनं मौनेतर-सहकारिकलापस्तश्च मौनं च यथावदुपाददानस्तदेकनिष्ठायां विद्याकाष्ठां लभत इत्येवं विषयवाक्यं व्याख्यातवन्तः । बृहदारण्यक-मिताक्षरायां तु, पण्डा वेदाध्ययनजन्या बुद्धिस्तद्वान् पण्डितस्तस्य कर्म वेदान्तविचारलक्षणं श्रवणापरपर्यायं पाण्डित्यं निर्विद्य निःशेषं कृत्वाऽनन्तरं बाल्येन तिष्ठासेत् । श्रवणज्ञानोत्पन्नाशेषानात्मदृष्टि-तिरस्करणसामर्थ्यं बलं तस्य भावं बाल्यं तेन बाल्येन विषयाऽना-कृष्टस्तिष्ठासेन्मननं कुर्यादिति यावत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निःशेषं कृत्वा अथ मुनिर्मौनवान् धारावाहिकात्मप्रत्ययप्रवाहवान् तिष्ठा-सेदित्यनुषज्यते । निदिध्यासने कुर्यादिति यावत् । एवममौनशब्दवा-च्यं श्रवणमननाख्यं मौनशब्दवाच्यं निदिध्यासनं निर्विद्य अथ ब्रा-ह्मणो निरुपचारितब्राह्मण्यवान् ब्रह्मैव स्यात् कृतकृत्यो भवेदित्येवं व्याख्यातम् । तत्र मतभेदेन वाक्यव्याख्यानस्य भिन्नार्थत्वेऽपि मौनस्य प्रकृष्टज्ञानरूपस्यैवाङ्गीकारार्थस्तुल्यप्रायः । सूत्रव्याख्याने तु शा-ङ्करे भास्करे च मते व्युत्थायिनं प्रति तद्विधिः । रामानुजे तु अप-रिपक्वं प्रत्यावश्यकतया विद्यापरिपाकार्थं तद्विधिरिति फलति । सि-द्धान्ते तु यावन्त्येतानि तानि सर्वाणि मर्यादापक्षान्तानि चरन्तीत्य-त एताद्विहाय स एवाहुत इति बोध्यम् । अग्रे तु न तथा विरु-द्धम् । गृहिणोपसंहारं तु बहुकर्मोपदेशं बीजमाहुः । बहुकर्मोपदेशं तु न किञ्चिदपीति तत्साकाङ्क्षत्वादरुच्यम् । मौनवत्सूत्रे तु विद्यायाः सर्वाश्रमसाधारण्यं व्याकुर्वन्ति । अनाविष्कुर्वन्तितत्र च बाल्यरूपं निश्चिन्वन्ति । तद्विरुद्धमित्युपरम्यते ॥ ५० ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ सूत्र-

ननु तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति
 श्रुतौ मुक्त्यनन्तरं ब्रह्मसम्पत्तिः श्रूयते । सा तु पुरुषोत्तमसङ्गे
 लीलारसानुभवातिरिक्ता वक्तुमशक्या । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ।
 “मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्ता-
 त्मा कोटिष्वपि महामुनः” इति स्मृतेश्च । मुक्तेः फलं भक्तिरसा-
 नुभव एवं सत्युक्तगृहिणस्तत्फलं भवति, न वेति संशये निर्णयमा-
 ह । एवं भूतस्योक्तरूपस्य मुक्तस्य मुक्तेर्यत्फलं भक्तिरसानुभव-
 स्तस्यानियमस्तस्य भगवदिच्छाधीनत्वात् । साधनाप्राप्यत्वात् ।
 अत एव मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगमिति शुक्रवा-
 क्यम् । अत्रौत्सर्गिकहेतुमाह । तदवस्थेति । न स पुनरावर्त्तत
 इत्यस्यावृत्त्या मुक्त्यवस्थाया एव सार्वदिकत्वेन निर्द्धारः क्रियते ।
 यद्यप्येवं मुक्तिफलाभावनियम एवायाति, न तु तदनियमस्तथापि

मवतारयन्ति । * ननु तस्येत्यादि * सेति * ब्रह्मसम्पत्तिः । तस्या
 उक्तरूपत्वे मानम् * मुक्तेत्यादि * । * एवं सतीति * । लीला-
 रसानुभवस्य मुक्तिफलत्वं सति । एवं संशये व्युत्पादिते पूर्वपक्षः
 स्वत एव भास्यत इत्याशयेन निर्णयमेव सूत्रे आहृत्यर्थः । व्याकु-
 र्वन्ति । * एवमित्यादि * । * उक्तरूपस्य मुक्तस्येति * । गृहिणो
 मुक्तस्य । * अत एवेति * । साधनाप्राप्यत्वादेव । * औत्सर्गिक-
 मिति * । अधिकारसामान्यात् प्राप्तम् । नन्वनया श्रुत्या पुनरावृत्ति-
 कथनेन मुक्तावस्थाया एव नित्यत्वनिर्द्धारे लीलारसानुभावकब्रह्मस-
 पत्तिरूपस्य मुक्तिफलस्य भेदसाध्यत्वात्तदभावेन मुक्तिफलाभाव-
 नियम एवायाति, न त्वनियम इत्याशङ्क्य तत्परिहरन्ति । * यद्य-
 पीत्यादि * । सत्यं यद्यपि, न स पुनरावर्त्तत इति तदवस्थावधारण-
 श्रुत्या उक्तानियमो नायाति तथापि तस्य तावदेव चिरमिति श्वे-
 तकेतूपाख्यानश्रुतावाचार्यतः पुरुषस्य ब्रह्मज्ञानोत्तरं मोक्षानभिपर्य-
 न्तमेव ब्रह्मसंपत्तिविलम्बो, न तु तदुत्तरमिति श्राव्यते । ब्रह्मसम्प-

तस्य तावदेव चिरामित्यादिप्रमाणैर्न स पुनरावर्त्तत इति श्रुत्या समं विरोधाभावायौत्सर्गिकी तदवस्था । तत्फलं तु कस्यचिदसनुग्रहेण पुष्टौ प्रवेशने भवतीति स्वाभिप्रायं प्रकटीकुर्वता वादरायणेन अनियम इत्युक्तम् । एवं सति, न स पुनरावर्त्तत इति श्रुतिः प्रपञ्चे पुनरावृत्तिं निषेधति, न तु तदतीतेऽपीति ज्ञेयम् । समाप्तिज्ञापनायावृत्तिः । अथवा श्रुतौ तदवस्थावधूतर्हेतोरस्माकमपि तदवस्थावधूतार्थतोऽतः फलाऽनियमनिश्चयोऽपीत्यर्थः । एवं सति मुक्ति-

तिश्च सता सोम्य तदा सम्पन्ना भवतीति परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभनिष्पद्यते, स उत्तमः पुरुष इत्यादौ सम्परिष्वङ्गरूपैव सिद्धेत्येकीभावदशा विरुद्धा । अतस्तद्विरोधार्थमेतयोः श्रुत्योर्विशेषौत्सर्गिकभाव आदर्त्तव्यः । वरणेन पुष्टौ प्रवेशने मुक्त्यनन्तरं ब्रह्मसम्पत्तिरूपं फलं तदभावे तु मुक्त्यवस्थेति । तथाच वरणस्य भगवदिच्छामात्रार्धानत्वात् तस्याश्च पूर्वं ज्ञातुमशक्यत्वाद्भगवता सूत्रकृता एवम्भूतस्वाभिप्रायस्य बाधनार्थमनियम इत्युक्तमित्यर्थः । नन्वेवं सति वृत्तस्य भेद आयाति स च तस्यावृत्तिमापादयन्नुक्तां श्रुतिं विरुणद्धीति शङ्कनायामाहुः । * एवं सतीत्यादि * । श्रुतिद्वयस्याऽविरोधे कर्त्तव्ये सत्यनावृत्तिश्रुतिः प्रपञ्चे पुनरावृत्तिं निषेधति । उपकोसलब्राह्मणे एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्त इति विशेषनिर्देशात् । न तु तदतीतेऽपि । एतेनैवावृत्तिनिषेधस्य सामान्यत्वनिवारणादिति ज्ञेयमित्यर्थः । सूत्रस्पष्टावृत्तः समाप्तिमात्रबाधकत्वेऽर्थवत्ता न स्यादित्यतः पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * । * अत इति * । श्रुत्यन्तराविरोधात् । सिद्धमाहुः । * एवमित्यादि * । भगवद्भाव इति सप्तमी । तथाच परप्राप्तौ भगवद्भाव एव परमा साधनकाष्ठेत्यत्र सिद्धमित्यर्थः ॥

अन्ये तु ऐहिकसूत्रे साधकस्यैतज्जन्मनि विद्योत्पत्तिरुत जन्मान्तरे इति सन्देहे, मम जन्मान्तरे विद्या भवत्वित्यभिसन्ध्यभावादिभिरस्मिन्नेव जन्मनीति प्राप्ते, प्रतिबन्धकाभावस्य कारणतायाः सर्वत्र सिद्धत्वाद्वा वा परत्र वा यदैव प्रतिबन्धककर्मादिनिवृत्तिस्तदैव तत्र विद्योत्पत्तिरिति

पर्यन्तं साधनं भगवद्भावं इति निर्णयः सम्पन्नः ॥ ५१ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते

ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये तृतीयाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

— — —

सिद्धान्तयन्ति॥एवं मुक्तिफलानियम इति सूत्रे तु यथा साधनवीर्यविशेषाद्विद्याया ऐहिकामुष्मकत्वकृतो विशेषस्तथा विद्याफलभूताया मुक्तेरप्युत्कर्षापकर्षरूपो विशेषो भवेदित्येवं प्राप्ते । उच्यते । एवं मुक्तिरूपे विशेषनियमो नास्ति । कुतः । तदवस्थावधृतः सर्वेषु ब्रह्मरूपत्वावधारणात् । अस्थूलमनणु, स एष नेति नेत्यात्मा, यत्र नान्यत् पश्यति इत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मण एकलिङ्गत्वस्यैव सिद्धत्वादित्याहुः । तदस्मन्मते पूर्वकक्षारूपमिति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे निर्णीतम् । तदवगमिका विद्या च तत्रैव विश्रान्तेति निर्णीतमक्षरधियामित्याधिकरणे ।

अतो नास्माभिस्तत्राधिकं किञ्चिद्विचार्यत इति बाध्यम् ॥ ५१ ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य

पुरुषोत्तमस्य कृतो भाष्यप्रकाशे तृतीयाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

समाप्तस्तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

समन्वयेनाविरोधात् साधनैर्ब्रह्मविद् यदि ॥

तस्याग्निमव्यवस्था या सा च तुर्ये विविच्यते ॥ १ ॥

जीवतो म्रियमाणस्य गच्छतः सफलस्य च ॥

अतो ब्रह्मविदा कार्यमेवमेव, न चान्यथा ॥ २ ॥

अथ चतुर्थाध्यायं विवरिषवो यथा पूर्वाध्यायारम्भे कारिका-
भिरध्यायार्थः पादार्थश्च संगृहीतस्तथात्राध्यायार्थं पादार्थश्च संगृ-
ह्यानाः पूर्वाध्यायसङ्गतिं निरूपणप्रकारं च बोधयितुं पूर्वाध्यायार्थान्
स्मारयन्तः प्रस्तुताध्यायार्थं सार्द्धेनाहुः । * समन्वयेनेत्यादि * श्रु-
तीनां परस्पराविरोधाद् यो ब्रह्मणि सम्यग् अत्राधितोऽन्वयः सम्य-
ग्बोधनरूपस्तेनानुष्ठितैः साधनैर्यदि ब्रह्मविद् विरुद्धसर्वधर्माधारभू-
तब्रह्मविषयकनिर्विचिकित्सशब्दज्ञानवान् भवति, तस्य जीवतो म्रि-
यमाणस्य गच्छतः सफलस्य च या अग्निमव्यवस्था ज्ञानानुकूलप्र-
कारेण फलपर्यन्ता स्थितिः सा चतुर्ये फलाध्याये विविच्यते फलस्व-
रूपप्रकारबलानां निष्कर्षेण असङ्कीर्णतया प्रकाश्यते । तथाच यथा
समन्वयाविरोधाभ्याम् उपनिषद्वाक्यानामाभासत्वनिराकरणेन ते-
षां ब्रह्मण्येव प्रमाणत्वं तेषु च ब्रह्मण एव प्रमेयत्वं व्यक्तीकृतम्, यथा
च श्रुतीनां बोधकताप्रकारनिरूपणनोपासनात्मकसाधनप्रकारनिर्ण-
याद् ब्रह्मवित्त्वं व्यक्तीकृतं, तथात्रोपासनादिसाधनवतो ब्रह्मविदो-
ऽवस्थानिरूपणात् क्रमेण साक्षाच्च प्राप्यस्य ब्रह्मणः फलत्वमुपपत्ति-
पूर्वकं निरूप्यत इत्ययं निरूपणप्रकारः, कार्यकारणभावोऽवसरश्च
सङ्गतिरित्यर्थः । पूर्वाध्याये यावज्जीवं ज्ञानानुकूलसाधनानुष्ठानरूपं
जीवतो ब्रह्मविदः कार्यं निरूपितमिति पुनरत्र तत्कथनस्य किं प्रयो-
जनमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * अत इत्यादि * यतोऽयं सिद्धसाधनो,
न तु प्राप्तफलोऽत ईदृशेन प्रथमपादोक्तरीत्यैव कार्यं, न तु णनीं

तामसीं बुद्धिमाश्रित्य ये मूढाः सर्वविप्लवम् ॥

वदन्ति शास्त्रनाशाय सद्भिः शोच्याश्च येऽनु तान् ॥ ३ ॥

ब्रह्मविद्ब्रह्मनाभावः शतांशेनापि चेद् भवेत् ॥

शास्त्रमेतद् वृथा जातं सर्वसूत्रविनाशतः ॥ ४ ॥

स्थेयम् । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येति प्रतिबन्धबोधकश्रुतेः । अतः सिद्धज्ञानस्याप्येतत्कर्त्तव्यताबोधनमेव प्रयोजनमित्यर्थः । नन्वत्रान्ये, किं प्रजया करिष्याम इति श्रुत्या “यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत” इति गीतास्मृत्या च ब्रह्मविदः कार्यमात्रनिषेधमङ्गीकुर्वन्ति, तत्कथमत्र ब्रह्मविदः कार्यकरणशिक्षेत्याशङ्क्यां तन्मतं दूषयितुमाहुः । * तामसीमित्यादि * “अधर्मं धर्ममिति या मन्यन्ते तमसा वृता । सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी” इति गीताक्तलक्षणका सर्वार्थवैपरीत्यबोधिका भ्रान्ता बुद्धिस्तामसी । तामाश्रित्य ये मूढाः वैयासशास्त्रनाशाय सर्वविप्लवं सगुणब्रह्मविद्याविषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य वेदोक्तसाधनगुरूपदेशप्रभृतीनां मायिकत्वादिरूपं वदन्ति, ये च ताननु तदनुसारिणस्ते सद्भिः शोच्याः पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्युक्तस्य कार्यकरणनिषेधस्य बहिरङ्गसाधनविषयतयाऽन्तरङ्गतद्विषयत्वाभावादबोधग्रस्ता इत्यतः शोकविषयीकार्या एव, न तूपादेयवाक्याः । गीतायां यस्त्वात्मरतिरित्यादिवाक्यानन्तरं, “तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर । असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुष” इति तथा कर्मकरणावश्यकत्वकथनात् । अतः शिक्षाकथनमेवात्र युक्तं, न तु साधननिरूपणस्य प्रासङ्गिकत्वकथनम् । साधनसिद्ध्यनन्तरमपि कर्त्तव्यतया फलविषयकपरोक्षानुभवरूपतया चावान्तरफलरूपत्वादित्यर्थः । नन्विदमप्रयोजकं, तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतेर्ब्रह्मज्ञानोत्तरं सद्योमुक्तेरेव श्रावणात् अतो ब्रह्मविदो न किञ्चित् कार्यम् । यत्पुनरत्रोक्तं तच्च जघन्याऽधिकारिणां सगुणविद्यायतां फलसिद्ध्यर्थम् । अन एवाग्रे द्वितीयतृतीययोस्तत्कान्तिगमनादिविचारोऽपि युज्यते । तस्माज्जोक्तं साधीय इत्यत आहुः । * ब्रह्मविदित्यादि * ।

स्वाप्ययस्य च सम्पत्तेरत्र ब्रह्मगतिश्रुती ॥

अन्यथा न, श्रुतेरर्थः स्याच्चेद् व्यासो वदेन्न किम् ॥ ५ ॥

तामसीं बुद्धिमाश्रित्य या मुक्तिः कैश्चिदुच्यते ॥

सा सुषुप्तिश्रुतेरर्थो मोहादेवान्यथा मतिः ॥ ६ ॥

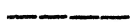
परब्रह्मविदो गमनाभावोऽर्चिरादिना क्रममुक्तिमार्गेण गमनस्य राहित्यं चेत्, शतांशेनापि प्रकारेण भवेत्, तदा एतत् तृतीयपादरूपं शास्त्रं, सर्वेषाम्, अर्चिरादिमूत्रमारभ्य, विशेषं च दर्शयतीत्यन्तानां सूत्राणां विनाशतः—अब्रह्मप्राप्तिपरतया वैयर्थ्याद् वृथा जातम् । कार्यात्यये परप्राप्तेः साधनं विनापि सम्भवादिति । नन्वत्र का उपपत्तिर्यथा एतेषां सूत्रार्थानां परब्रह्मपरत्वं स्थाप्यत इत्यत आहुः ।

* स्वाप्ययस्येत्यादि * । अत्र दहरविद्यारूपे ब्रह्मविद्वृत्तिप्रकरणे स्वाप्ययस्य सुषुप्तेः सम्पत्तेर्ब्रह्मप्राप्तेश्च सम्बन्धिन्यां ब्रह्मगतिश्रुती, अथ या एता हृदयस्य नाड्य इत्याग्नय, तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवतीत्यन्ता, अथ यद्वैतदस्माच्छरीरादुक्तामतीत्यारभ्य शतं चेका च पुरुषस्य नाड्य इति श्लाकान्ता च ब्रह्मणि गमनबोधिके श्रुती पूर्वं वर्त्तते । अतो भगवदुपन्यस्ते प्रजापतिवाक्येऽपि ते आदत्तव्ये । ज्ञेयस्यात्मन उभयत्राप्येक्यात् । यतः प्रजापतिवाक्यरूपश्रुतेरर्थः, अन्यथा न, पूर्ववाक्यविरुद्धो न । यदि स्यात्तदा व्यासः सर्वस्य ब्राह्मणपदार्थस्य निर्णयार्थं प्रवृत्तः फलविचिन्तनावसरे तमर्थं किं न वदेदपि तु वदेद्वा । तथाचानयोपपत्त्या तेषां ब्रह्मपरत्वं स्थाप्यत इत्यर्थः । ननु, न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वान्न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्याद्विभक्तं यत् पश्येदित्यादिना मुक्तौ भेददर्शनाभावश्चावणान्तत्र कथं ब्रह्मविदो गत्युपपत्तिरित्यत आहुः । * तामसीमित्यादि * । पूर्वोक्तां बुद्धिमाश्रित्य श्रुतौ या निःसम्बोधा मुक्तिः सांख्यमतवदिष्यते सा निःसम्बोधा मुक्तिः सुषुप्तिश्रुतेरर्थः शरीरब्राह्मणे तत्सजातीयवाक्येस्तथा सिद्धत्वात् । अतः प्रजापतिवाक्यसिद्धायां मुक्तौ या तथा मतिः सा मोहादेव । तस्मात् प्रथमे पादे यदुक्तं तद् ब्रह्मविदः शिक्षार्थमेव न तु साधनशेषतयैव

अतो ब्रह्मविदः कार्यं जीवतः पूर्वमुच्यते ॥
 आवृत्तिः श्रवणादीनां नवकृत्वोपदेशतः ॥ ७ ॥
 दर्शनार्थत्वतो लिङ्गादपि ब्रीह्यवघातवत् ॥
 आवृत्तौ श्रवणादीनामात्मेति स्याद् दृढा मतिः ॥ ८ ॥
 आपाततो दर्शनं तदभेदेनापि बोध्यते ॥
 प्रतीकोपासनादीनां नैवं भावो हि जायते ॥ ९ ॥
 आलम्बनार्थं तत्रापि ब्रह्मदृष्टिर्विशिष्यते ॥
 आदिसादिब्रह्मदृष्टेरङ्गत्वं न स्वतन्त्रता ॥ १० ॥
 मनने च निदिध्यासे विशेषश्चोच्यतेऽधुना ॥

मन्तव्यम् । तत्त्वेव भयमिति श्रुतेर्ज्ञानोत्तरमपि मननस्यावश्यकत्वा-
 दित्यर्थः । एवं पादप्रयोजनं निश्चित्य तदर्थमाहुः । * अत इत्यादि * ।
 यस्माद् ब्रह्मविदोऽपि जीवदृशायां फलानुकूलं कार्यमावश्यकम् ।
 अतः पूर्वं प्रथमपादे तदुच्यते । किं तदित्याकाङ्क्षायामाहुः । * आवृ-
 त्तिः श्रवणादीनामिति * । तत्र गमकं हेतुत्वम् । नवकृत्वोपदेशतः
 नवसंख्यां कृत्वा य उपदेशः, नवकृत्व उपदेश इति यावत् । तस्मा-
 लिलिङ्गात् स्मृतिरूपाद् ब्रीह्यवघातवच्छ्रवणादीनां दर्शनार्थत्वतो-
 ऽपीति । सा आवृत्तिः प्रथमेऽधिकरणे उच्यते । तत्फलं द्वितीयमा-
 हुः । * आवृत्तावित्यादि * । * आत्मेति * । भगवानात्मा । तथाचेद्
 तस्यावान्तरफलमित्यर्थः । आवान्तरत्वं साधयन्ति * आपातत इ-
 त्यादि * । भगवतः सर्वात्मकत्वात् सर्वरूपत्वादात्मात्मत्वाच्च तस्य
 यत् आत्मसूत्रप्रथमवर्णकोक्तरीत्या आत्माभेदेन दर्शनं तद् आपाततो
 दर्शनमिति बोध्यते । अपिशब्दाद्यथाधिकारमात्मोपदेशरूपं द्वितीयं
 ब्रह्मविदः कार्यं च । प्रतीकमुपासनं येषां ते प्रतीकोपासनाः । आदि-
 पदात् कर्ममार्गीयाश्च । तेषां हि यतो हेतोर्भावो ज्ञानित्वं भक्तिर्वा नैव
 जायते । अत आलम्बनार्थं ध्यानविषयतया ग्रहणार्थं, तत्रापि अन्यैः
 प्रतीकत्वेनोच्यमाने विषयेऽपि ब्रह्मदृष्टिर्विशिष्यते विशेषबोधिका भ-
 वति । साऽपि तदीयं कार्यम् । तृतीयाधिकरणस्यार्थमाहुः । * आ-
 दित्येत्यादि * । स्पष्टम् । * मनने चेत्यादि * ।

आसनादिषडङ्गैस्तु चित्तं श्रौतार्थं एव हि ॥ ११ ॥
 धारयेदामतेरेवं ततः सिद्धिमवाप्स्यति ॥
 धर्माधर्मभयं तस्य नास्त्येवेति विनिश्चयः ॥ १२ ॥
 अग्निहोत्रादिकं कार्यं संन्यासः फल एव हि ॥
 षोढा चेत् पुरुषो व्यक्तः प्रारब्धान्ते फलं भवेत् ॥ १३ ॥
 एतावान् प्रथमे पादे निर्णयः सूत्रकृत्कृतः ॥
 द्वितीये म्रियमाणस्य सर्वेन्द्रियलयः पुरा ॥ १४ ॥
 लिङ्गस्यापि शरीरस्य नाड्योत्क्रान्तिरिहोच्यते ॥
 दिनाऽयनकृतो नास्य विशेषोऽस्तीति चांच्यते ॥ १५ ॥

अधुना आदित्यमत्या आदित्याद्युपासनेनाऽऽदित्यादिभिः फलदान-
 द्वारा माहात्म्यप्रतिपादनेन भक्तिद्वारा मनने, निदिध्यासे, भावे घञ्,
 निदिध्यासने च विशेषतो भगवतो बहिरन्तःप्राकट्यरूपश्चोच्यते । तेन
 फलस्यापाततोऽनुभवप्रकारो मनननिदिध्यासनरूपं तृतीयं कार्यम् ।
 तेन फलमाहुः । * आसनादीति * । आसनं भगवतो बहिः प्रकटस्य
 उपवेशनम् । आदिपदेनाऽन्तरुपवेशनं लीलाप्राकट्यं च, तेषां यानि
 षडङ्गानि श्रवणाद्यावृत्तिः, आत्माभेददृष्टिः, तथा ग्राहणम्, अप्रती-
 कोपासनं, सर्वत्र घञ्दृष्टिः, आदित्यादिष्वङ्गबुद्धिश्च तैश्चित्तं श्रौता-
 र्थं भगवति धारयेत् । तदपि, आमतेः, मननमारभ्य, एवम् उक्तप्रका-
 रेण, ततः-तदुत्तरं, सिद्धिं भगवदासनादिसम्पादकोत्कटस्नेहसम्भ-
 वरूपामवाप्स्यति । एवम् आप्रायणसूत्रान्तस्यार्थ उक्तः । तदधिगमा-
 दिसूत्रार्थमाहुः । * धर्मेत्यादि * ।
 अग्निहोत्रादिसूत्रार्थमाहुः * अग्निहोत्रेत्यादि * । फल इति * फलना-
 न्तरियकदशायाम् । तदावश्यकत्वाय फलप्राप्तिप्रकारमाहुः । * षो-
 ढेत्यादि * । प्रथमपादार्थमुक्तोपसंहरन्ति । * एतावानित्यादि * ।
 द्वितीयस्याहुः । * द्वितीय इत्यादि * । * सर्वेन्द्रियलय इति * ।
 पुष्टिमार्गीयस्य भगवति, मर्यादामार्गीयस्य भूतेषु । * इहेति * ।

तृतीये क्रममुक्तौ यो मार्गो यस्य श्रुतेर्मतः ॥

तन्निर्द्धारोऽन्यमार्गाणामप्राप्यत्वं च वर्ण्यते ॥ १६ ॥

गन्तव्यं च परं ब्रह्म कार्यो लोकस्तु नेति च ॥

तुरीये पुष्टिमर्यादाभेदेन फलमुच्यते ॥ १७ ॥

प्रभोरेव फलत्वं तन्निर्द्दीप्तत्वं च वर्ण्यते ॥

लीलानिखत्वतः पूर्णगुणत्वं च ततोऽखिलम् ॥ १८ ॥

अस्य फलप्रकरणत्वेऽपि साधनरूपस्यापि श्रवणस्यान्तरङ्गत्वं
ज्ञापयितुं तन्निर्द्धारमप्याह ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य
इत्यादिवाक्यैर्विहितं श्रवणादिकं किं सकृदेव कर्तव्यमुतासकृदिति
भवति संशयः । किं तावत् प्राप्तं, सकृदेवेति । तावतैव शास्त्रार्थस्य

जघन्याधिकारिणि उत्क्रान्तिरित्यर्थः । * तृतीय इत्यादि * । * यस्ये-
ति * । अधिकारिणः । * अन्यमार्गाणामिति * । अन्ये मार्गा उपा-
या येषां ते तथा, तेषाम् । तुरीयार्थमाहुः । * तुरीय इत्यादि * ।
सामान्यत उक्ता तत्र विशेषमाहुः । * प्रभोरित्यादि * । अत्र प्रभोः
फलत्वम्, आत्मा प्रकरणादित्यादिसूत्रद्वये, तन्निर्द्दीप्तत्वं च, तत्त्वभावे
संध्यवदित्यादिसूत्रद्वये । शेषं, जगद्व्यापारवर्जादिसूत्रेषु । * ततो-
ऽखिलमिति * । ततः—तादृशनिरूपणाद्धेतोः । अखिलं लीलाविशिष्टं
स्वरूपफलमित्यर्थः । एवं पादार्थनिरूपणमुखेनाध्यायार्थं निरूप्य सू-
त्राणि व्याचिकीर्षन्तोऽत्र फलप्रकरणे साधननिरूपणस्य किं प्रयोजन-
मित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनं वक्तुं सूत्रमवतारयन्ति । * अस्त्येत्या-
दि * । अन्तरङ्गमिति * । फलपूर्वकक्षारूपतया फलमध्यपातित्वेन
तदुपकारत्वम् ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ अस्याधिकरणत्वाय विषयादिक-
माहुः । * आत्मेत्यादि * ।

सम्पत्तेः । नच तण्डुलनिष्पत्तिफलकावघातस्यैव दर्शनफलकानां श्रवणादीनां तत्सिद्धिपर्यन्तमावृत्तिर्न्यायप्राप्तेति वाच्यम् । अवघातस्य वितुषीकरणात्मकदृष्टद्वारकत्वेन तथात्वमस्तु नाम, प्रकृते त्वदृष्टद्वारकत्वात् सकृत्कृतेनैवादृष्टद्वारा फलसम्पादनसम्भवादावृत्तिरप्रयोजिकेति प्राप्ते, उच्यते । आवृत्तिरेव श्रवणादीनां श्रुताभिमतता । कुतः ? । असकृदुपदेशात् । छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्याने, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत्सखं, स आत्मा तच्चमसि श्वेतकेतो इति वाक्येन जडजीवयोर्ब्रह्मात्मत्वं नवकृत्व उपादिष्टवान् । तथाच सकृदुपदेशेनैव चेदर्थसिद्धिः स्यात्तदैकमेवार्थमेकस्मा एकदैवासकृन्नोपदिशेत् । प्रयोजनाभावात् । एतेनावघातवदन्तःकरणदोषनिवर्त्तनं दृष्टद्वारमन्येषामुपदेशानां चरमस्य तस्य ज्ञानसाधकत्वमिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

* इति प्राप्त इति * । द्वाराविचारेणावृत्त्यानर्थक्ये प्राप्ते । हेतुं व्याकुर्वन्ति । * छान्दोग्ये इत्यादि * ।

* अर्थसिद्धिः स्यादिति * । अदृष्टद्वारा स्यात् । * अवघातवदिति * । सप्तम्यर्थे वतिः । तेन तत्र यथा वैतुष्यमेवमन्तःकरणदोषनिवर्त्तनमतो नादृष्टमत्र द्वारं, किन्तु दृष्टमेवात आवृत्तिरावश्यकी । तत्र यथान्येषामवघातानां वैतुष्यजनकत्वं, चरमावघातस्य तण्डुलनिष्पादकत्वमेवमन्तःकरणदोषनिवर्त्तनं चरमस्योपदेशस्य तु मनसा साक्षात्कारे जनयितव्ये तत्सहकारितया ज्ञानसाधकत्वम् । शब्दादपरोक्षमितिवादस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । नच चरमोपदेशस्य करणत्वमेवास्त्विति शङ्काम् । तथा सति प्रत्यक्षसामग्रीनैर्बल्येऽपि तत् स्यात् । तथा सत्यसकृदुपदेशो मननादिविधयश्च मुधैव स्युः । सामग्रीप्राबल्यार्थमेव तदुपयोगात् । प्रबलायां च तस्यां शब्दस्य सहकारित्वमेव, लोके तथा दर्शनादिति । तस्माद् आवृत्तिरावश्यक्येवेत्यर्थः ॥ १ ॥

अत्रैव हेत्वन्तरमाह ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

श्रुत्यनुमापकत्वेन स्मृतिर्लिङ्गमित्युच्यते । सा च, “यथा यथाऽऽत्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः । तथा तथा पश्यति तत्त्वसूक्ष्मं चक्षुर्यथैवाञ्जनसम्प्रयुक्तम्” इत्यादिरूपा तदावृत्तिमेव फलसाधकत्वेनाह ॥ अत्र दृष्टान्तेनापि दृष्टद्वारकत्वं श्रवणादीनां सूच्यते । आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य इति पदेन श्रवणादीनां फलात्मकं दर्शनं पूर्वमुक्त्वा श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिना तत्साधनानि पश्चाद्यदाह तेनात्मनः परोक्षमपि ज्ञानमवान्तरफलरूपमिति । भक्तिमार्गे परमफलरूपतत्सजातीयत्वेन च फलमध्यपासेवेति श्रुत्यभिमतमिति ज्ञायते । तेन सूत्रकृदपि फलप्रकरणेऽपि साधन-

— — — —

लिङ्गाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * अत्रैवेत्यादि * । * मन्त्रैवेति * । आवृत्तावेव । किं लिङ्गमित्यपेक्षायां व्याकुर्वन्ति । * श्रुतीत्यादि * । स्मृतावात्मपदमन्तःकरणपरम् । * दृष्टान्तेनेति * । चक्षुर्दृष्टान्तेन । एवञ्च पूर्वाध्याये कर्मोपसंहारे, सर्वथाऽपि त एवोभयालिङ्गादित्यनेन श्रवणादीनां भगवद्धर्माणां यदवश्यकर्त्तव्यत्वमुक्तं तस्याऽवान्तरफलत्वाय तत्प्रकारोऽत्र फलाध्याये प्रथमत एव सूत्रद्वयेन दर्शितः । तेषां कथमवान्तरफलत्वमित्याकाङ्क्षायां श्रवणादीनामवान्तरफलत्वे बीजमाहुः । * आत्मा वाऽर इत्यादि * । * तत्सजातीयत्वेनेति * । एकविषयतया साक्षात्कारसजातीयत्वेन । तथाच भक्तिमार्गेऽपि “सन्तामयं सारभृतां निसर्गो यदर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि । प्रतिक्षणं न व्यवदच्युतस्य यत् स्त्रिया विद्यानामिव साधुवार्त्ता” इति न्यायेनाऽभीष्टरूपत्वादवान्तरफलत्वं बोध्यम् । “या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्माऽपसर्पति”ति वैष्णवे प्रह्लादवाक्यादपि तथेत्यर्थः । अत्र गमकमाहुः । * तेनेत्यादि * । एवमेकेन प्रकारेण सूत्रं व्याख्याय तत्र

विचारं चकारेति निगूढाशयः । तथापि शाब्दक्रमादार्थक्रमो बली-
यानिति न्यायाद् द्रष्टव्य इति पदस्य पश्चात्सम्बन्धे तूक्तरीतिर्नाव-
सरं प्राप्नोतीति प्रकृतविचारस्य फलप्रकरणासङ्गतत्वमापततीति
प्रकारान्तरेण सूत्रार्थ उच्यते । आवृत्तिरसकृदुपदेशात् । श्रुतिर्हि
कर्मज्ञानभक्तीः साक्षात्परम्पराभेदेन पुरुषार्थसाधनत्वेन हीनमध्य-
मोत्तमाधिकारिणः प्रति कर्त्तव्यत्वेन प्रतिपादयति । तत्र तेषां
स्वरूपं तृतीयेऽध्याये बादरायणेन प्रतिपादितम् । अथ तुरीयेऽध्याये
तेषां फलं चिन्त्यते । तत्रादौ कर्ममार्गस्य फलमुच्यते । ज्ञानभ-
क्त्योरेव क्रमेणोत्तमात्युत्तमफलकत्वमतस्तत्साधनत्वेनैव तत् कर्त्तव्यं,

दोषाभावेऽपि श्रुतौ कर्मज्ञानभक्तीनां मार्गाणामुक्तत्वेऽपि ज्ञानभक्त्यो-
रेव फलत उत्कृष्टत्वं, न तु कर्ममार्गस्यापीति श्रुत्याशयं स्फुटीकर्त्तु-
मत्र कर्ममार्गस्य फलजायन्यमपि बोधयतीति हृदि कृत्वा प्रकारा-
न्तरेण व्याख्यातुं तद्वीजमाहुः । * तथापीत्यादि* । अस्मिन् दर्शने
शब्दस्यैव प्राधान्याद् यद्यपि शाब्द एव क्रमो मुख्यस्तथापि तन्त्र-
द्वयस्यैकशास्त्र्यात् पूर्वतन्त्रस्याप्यादरणीयत्वम् । तत्र च क्रम-
लक्षणे, क्रमकोपोऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविज्ञेयार्थपरत्वाच्चेत्यत्र, अग्नि-
होत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यादौ शाब्दक्रमादरे यवाग्वाः पाकस्य
च वैयर्थ्यप्रसङ्गादहृष्टार्थत्वादरे च गौरवात्तमनाहत्य यवाग्वा होम-
सम्भवेन पूर्वाक्तदोषासम्भवादर्थक्रम एव युक्त इति निर्णीतम् ।
तन्न्यायाद् द्रष्टव्यादिवाक्येऽपि दर्शनानन्तरं श्रवणादीनां वैयर्थ्यप्रसङ्गः
फलसिद्ध्या मोक्षस्यैव सम्भवेनाहृष्टस्यापि कल्पनायोग इति शाब्दं
तमनाहत्य तेषां साधनतया पूर्वमेव सषन्धो युक्त इति कश्चिदुद्भा-
षयेत् तदोक्तरीतिरनवसरपराहता स्यादतस्तथोच्यत इत्यर्थः । एवं
प्रकारान्तरं प्रतिज्ञाय तस्मिन् पूर्वाध्यायसङ्गतिं वदन्तः प्रस्तुतार्थ-
माहुः । * श्रुतिर्हीत्यादि* । * तत्र तेषां स्वरूपमिति* । तत्र सा-
धनविचारे तेषां कर्मज्ञानभक्तिरूपाणां पुरुषार्थसाधनानां स्वरूपं स्वं
प्रति नियतं फलोपयोगि रूपम् । अध्यायार्थमुक्त्वा सूत्रमवतारयन्ति ।
* तत्रादावित्यादि* । * तत्कर्त्तव्यमिति* । कर्म कर्त्तव्यम् । तथाच

न तु स्वातन्त्र्येणेति ज्ञापयितुम् । आवृत्तिरिति । कर्ममार्गस्यावृ-
त्तिः पुनर्जन्मफलं तदप्यसकृत् । इदं पदमावृत्त्योभयत्रापि सम्ब-
द्धयते । तथाचात्र प्रमाणापेक्षायां तदाह हेतुत्वेनासकृदुपदेशादि-
ति । श्रुतौ कर्ममार्गे पुनर्जन्मासकृदुपदिश्यते यतः । अन्यथा स-
कृदुपदेशेनैव तदवगमेऽप्यसकृदुपदेशो व्यर्थः स्यादतस्तथेत्यर्थः ।
वाजसनेयिशाखायां पठ्यते, एवमेवायं शरीरं आत्मैभ्योऽङ्गेभ्यः
सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैवेति तत्रैव
पुनस्तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रामतीत्युपक्रम्य पठ्यते, तं विद्या-
कर्मणी समन्वारभते पूर्वप्रज्ञा चेति । तत्रैवैतदनुपदमेव तद्यथा
तृणजलायुकेत्युपक्रम्य पठ्यते एवमेवायं पुरुष इदं शरीरं निह-
त्वाऽविद्यां गमयित्वान्यन्नवरतरं कल्याणतरं रूपं तनुते पित्र्यं
वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वाऽन्येभ्यो
वा भूतेभ्य इति । तत्रैवाग्रे पठ्यते, प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्कि-
ञ्चेह करोष्यम् । तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति ।
अत्र हेत्वन्तरमाह ॥ लिङ्गाच्च ॥ वेदानुमापकत्वेन स्मृति-

मार्गाऽन्तरप्रवेशे एव कर्मण उत्तमफलत्वं, स्वतो मार्गत्वे तु जघन्य-
फलत्वमिति ज्ञापनाय कर्ममार्गफलमुच्यते इत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति ।
कर्ममार्गस्येत्यादि * । * फलमिति * । साध्यान्तरसाधनव्यापारो-
परमजनकं कार्यम् । * उभयत्रेति * । साध्यं हेतोर् च । उभयत्र स-
म्यन्धस्य प्रयोजनमुच्यते । * तथाचेत्यादिना * तथेत्यर्थ इति * ।
पुनर्जन्मैव फलमित्यर्थः । तेन कर्मवाक्येषु यत् स्वर्गादिरूपं फलमु-
च्यते तत् प्रतिपत्तिरूपमेवेति श्रुतितात्पर्यं बोधितम् । वाजसनेयि-
शाखायामिति * । बृहदारण्यके शरीरब्राह्मणे । तथाचास्यां श्रुता-
वावृत्तावुपसंहारेणावृत्तावेव पूर्वकर्मव्यापारोपरमश्रावणात् कर्ममा-
र्गस्य तदेव फलमित्यर्थः ॥

लिङ्गाच्च ॥ लिङ्गपदस्य स्मृतौ प्रयोगप्राचुर्याभावाच्चैवं युक्त-

लिङ्गमित्युच्यते । सा च भगवद्गीतासु, त्रैविद्या मामित्युपक्रम्य प-
ठ्यते, एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्त इति ।
आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽज्जुनेति च ।

अथवा यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधु-
र्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः
पापेनेति श्रुतिर्वर्त्तमानजन्मकर्मणोः पूर्वजन्मसम्बन्धिकर्मानुमाप-
कत्वं वदतीति कर्मिणः पुनर्जन्मावश्यकमिति ज्ञायते । एवं सति
लिङ्गत्वेन निरूपणादित्यर्थः सम्पद्यते । निवृत्तिमार्गीयस्यापि तस्य
ज्ञानोपकर्तृत्वमात्रं, न तु जन्मनिवर्त्तकत्वं मानाभावात् ॥ २ ॥

एवं कर्मफलं विचार्य ज्ञानफलं विचारयति ।

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

पूर्वार्थनिरूपणव्यवच्छेदाय तुशब्दः । ज्ञानिनो हि भगवन्तम्

मित्यतः पश्चान्तरेण व्याकुर्वन्ति । * अथवेत्यादि * । यथाकारीत्या-
रभ्य पापो भवतीत्यन्तेन पूर्वकृतकर्मणः फलमुक्त्वा पुण्यः पुण्येने-
त्यादि यद् वदति तदेतज्जन्मीनकर्मणः पूर्वकर्मानुमापकत्वायैव वद-
ति । अन्यथा पुनरुक्तं स्यादतस्तथेत्यर्थः । सूत्रार्थमाहुः । * एवं स-
तीत्यादि * । ननु तर्हि निवृत्तस्य कर्मणोऽपि तथात्वापातो, निवृत्तं
कर्म सेवेतेत्याद्यनुज्ञावैयर्थ्यं च स्यादित्यत आहुः । * निवृत्तीत्या-
दि * । तथाचाङ्गत्वदशायां तस्य प्रधानोपकारातिरिक्तफलाभावा-
त् प्रधानेन ज्ञानेनैव जन्मनिवृत्तेर्न तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । अस्मिन् पक्ष
इदं सूत्रद्वयं नाधिकरणरूपमिति बोध्यम् ॥

अन्ये त्वत्र पूर्ववर्णकोक्तरीत्या जघन्याधिकारिणः श्रवणादि-
प्रत्ययावृत्तिमात्रं साधयन्ति । अस्य साधनाश्रयविचारस्यात्र प्रव-
र्त्तने बीजं तु न किञ्चिदपि वदन्तीति तच्चिन्त्यम् ॥ २ ॥ १ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ सूत्रभवतार्थं व्याकुर्व-
* पूर्वेत्यादि * । नन्वात्मशब्दः सन्मात्रादिप्रत्ययप्रसान्तद्वादशलक्षण-

आत्मत्वेनैवोपासने । तस्या नैरन्तर्येऽनेकजन्मभिस्तथैव तेषां हृदि
भगवान् स्फुरति । तदा स्वानन्दांशस्याप्याविर्भावाद् ब्रह्मभूतः
सन्नात्मत्वेनैव ब्रह्म स्फुरितमिति तदानन्दात्मकः संस्तमनुभवति ।
एवं स्थितः प्रारब्धसमाप्तौ देहापगमे तत्रैव प्रविष्टो भवति । एता-
दृशः सर्वोपकारीति परार्थमपि तस्मै भगवता ज्ञानं दत्तमिति प्रव-
चनमपि तस्य फलान्तःपातीत्यधिकारिण्युपस्थिते तथैवोपादिशति

विशिष्टवस्तुबोधकः । इतिशब्दः प्रकारवाची । तस्य च विस्मृतकण्ठ-
मणिज्ञानवज्ज्ञानं मोक्षसाधनमित्येवार्थोऽत्राङ्गीकार्यः । यत उपग-
च्छतीत्यस्य ज्ञानार्थतैव प्रसिद्धेति साधनाश्रय एवात्र विचारः प्रती-
यते इति कथमस्य फलाश्रयत्वमित्यतस्तदुपपादयन्ति * ज्ञानिनो
हीत्यादि * । ज्ञानिनो ज्ञानमार्गीयास्ते हि, आत्मैत्येवोपासीत स
म आत्ममिति विद्यादित्यादिवाक्येभ्य आत्मत्वेनैव भगवन्तमुपासते ।
तस्या उपासनाया नैरन्तर्यं, बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यन्
इति स्मृतेरेकजन्मभिरात्मत्वेनैव भगवान् हृदि स्फुरतीति त्वं वै
अहं भगवो देवते अहं वै त्वं भगवो देवते इति व्यतिहारादवसीयते ।
तदा बह्वभ्यासे जीवानन्दस्याप्याविर्भावात् सच्चिदानन्दानां त्रया-
णां प्राकट्ये, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति श्रुतेर्ब्रह्मभूतः सन्, आत्मत्वेनै-
वेत्याद्युक्तीत्या ब्रह्मानन्दात्मकः सन्नात्मानं साक्षात्करोति । ततः
प्रारब्धसमाप्तौ ब्रह्मण्येव प्रविष्टो भवतीति मुख्यं ज्ञानिनः फलमुपग-
च्छन्तीत्यनेनोक्तम् । ग्राहयन्तीत्यनेनाऽवान्तरं तदुच्यत इत्याशयेन
तदुपपादयन्ति । * एतादृश इत्यादि * । * फलान्तःपातीति * भगव-
त्कृपाकार्यत्वात् फलान्तःपाति । तथाचाऽयं सूत्रार्थः । इतिशब्दः प्रकारे
पूर्वसूत्रद्वये श्रवणाद्यावृत्तकृत्वाच्छ्रवणादौ च ब्रह्मण एव विषयत्वा-
त्तत्प्रकृतं ब्रह्म आत्मा स्वात्मा इति एवंप्रकारेण उपगच्छन्त्यनुभवन्ति ।
तत्कृतुन्यायेन तत् प्राप्नुवन्ति, अन्यानप्यधिकारिणो ग्राहयन्त, उप-
दिशन्त चति बोध्यः । ननु भवतिवदमेवं, तथापि आत्मत्वेन ग्राहण-
स्य तादृशब्रह्मणाऽनन्तरभाविताद् उपगच्छन्तीत्यस्य ज्ञानमेवार्थत्वेन

च । एतदेवाह । आत्मेसादिना । उप समीपे गमनं प्रवेश इति यावत् ॥

अथवा । ननु ज्ञानभक्त्योरनावृत्तिः फलमत उत्तमे ते, न तु कर्मसाक्षयेन कर्मणः फलमावृत्तिरिति यन्निरूपितं तत्रेदं चिन्त्यते । न स पुनरावर्त्तत इति श्रुतिः सर्वथाऽनावृत्तिमाहो । सावधिकीं तामऽमरशब्देन तन्निवृत्तिमिव । किमत्र युक्तम् । सावधिकीमेवेति । तथाहि पूर्वकर्मनैयत्यस्य त्वयाप्यङ्गीकार्यत्वात् तस्य प्ररोहैकस्व-

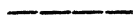
— — —

प्रनीयते, न तु प्रवेश इत्यत आहुः * उपेत्यादि * । तथाचोपगच्छ-
न्तीत्यत्र कर्त्रपेक्षायां साधकमात्रस्य ग्रहीतुमशक्यत्वाज्ज्ञानिन एव
कर्तुं चेन वाच्याः । तथा सात कर्तृविशेषणत्वेनैव तत्प्राप्त्याऽऽस्यार्थ-
द्वयसंग्राहकत्वाद्योगान्तरेण तस्य फलबाधकत्वं नायुक्तम् । अत्र
फलस्यैव प्रकरणादिति । तथाचात्मनि प्राप्ते पुनरावृत्त्यभावाज्ज्ञानस्य
अनावृत्तिरेव फलमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे एतस्यापि सूत्रस्य नाधि-
करणत्वम् । पूर्वशेषत्वात् । एवमत्र ज्ञानफलस्य कथनात् कैमुतिकेन
भाक्तफलस्य सूचितत्वेऽप्यभिव्यञ्चितत्वात् तद्विवेचनस्य पूर्वसू-
त्रयोर्द्वितीयवर्णके यदुक्तं तदुपप्लव्य चैदमापि अधिकरणान्तर-
मेवेत्याशयेनाहुः * अथवेत्यादि * । * तत्रेति * अनावृत्ता । विषय-
मुक्ता सशयमाहुः । * न स इत्यादि * । उक्तवाक्येन गृहिणा-
पसंहारस्थले कर्मकरणमुक्तम् । सन्न्यासिनो ज्ञाने स्वरूपोपकाराय
कर्मकरणं सर्वपेक्षास्तत्रेति स्थापितम् । कर्मणां प्ररोहैकस्वभावत्वं
च संयमनाधिकरणे पूर्वसूत्रयोर्द्वितीयवर्णके च व्यवस्थापितम् ।
एवञ्च ज्ञानवता कर्मकरणेऽपुनरावृत्तिश्रुत्या ऽऽवृत्तिश्रुत्योर्विरोध आ-
पतीति तत्सन्देहाजं बोध्यम् । पूर्वपक्षमुपपादयन्ति । * तथाहो-
त्यादि * अनावृत्तिश्रुतः पूर्व यावदायुषमेव वर्त्तयन्निति श्रवणादना-
वृत्तेः पूर्व जीवदशायां कर्मनैयत्यस्य त्वया सिद्धान्तिनाप्यङ्गीकार्यत्वा-
त् कर्मणां च प्ररोहैकस्वभावत्वात् स्वभावस्य च दुरतिक्रमत्वाज्ज्ञ-
ानान्तरे पूर्वकर्मफलानुभवस्यावश्यकत्वादनावृत्तिश्रुतिः पूर्वानुरोधेन
सावधिकी इव तां वदतीत्यर्थः । एवमावृत्ता साधकमुक्ताऽनावृ-

भावत्वात्तस्य दुरतिक्रवत्वात्तत्फलानुभवस्यावश्यकत्वात् ।
 अपिच, य एवं विदुरिति श्रुतेः सति ज्ञाने हि सा । यतो वाचः,
 अष्टशो न हि गृह्यत इत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मज्ञानासम्भवात् । इत एव
 भक्तिरपि प्रत्युक्ता वेदितव्या । ज्ञानाविषये स्नेहासम्भवात् ।
 किञ्च सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्यादिश्रुतिभ्यो, यस्यावतारकर्मा-
 णि गायन्ति ह्यस्मदादयः, न यं विदन्ति तच्चेनेत्यादिस्मृतिभ्यश्च
 का प्रत्याशा जीवस्यातिदीनस्य तत्प्राप्तौ । अत एवोपदेशाऽसम्भ-
 वोऽपीति प्राप्ते प्रसाह । आत्मेयीत्यादिना । तुशब्दः पूर्वपक्षान-
 रामकः । अत्रायमाशयः । सत्यमुक्तं भवता । तत्रोच्यते । यथा-
 ऽगृह्यत्वातिमहत्त्वादिधर्मा भगवति सन्ति तथा सर्वात्मत्वमपि । य

स्तौ बाधकमाह । * अपिचेत्यादि * । * सेति * । अनावृत्तिः ।
 तथाच ज्ञानाभावे तत्कार्यभूता अनावृत्तिरपि न वक्तुं शक्या ।
 नच भक्त्या सेत्यत आह * इत इत्यादि * । तथाच भक्तेर्माहात्म्य-
 ज्ञानपूर्वकस्नेहरूपत्वात् स्नेहस्य च ज्ञानोत्तरमेव सम्भवेन तदवि-
 षये स्नेहस्याशक्यवचनत्वेन भक्तेरप्यसम्भवादित्यर्थः । एवं प्रमा-
 णबलत साधनदौर्घ्यस्वरूपं बाधकमुक्त्वा फलविचारणापि तदाह ।
 * किञ्चेत्यादि * । अत्र श्रुत्या प्राप्तिदौर्घ्यं, स्मृत्या च तत्साधनभू-
 तज्ञानदौर्घ्यमुक्तम् । नच केवलकरणवदेन ज्ञानासम्भवेऽपि श-
 ब्दसहकृतेन ज्ञानसम्भव इत्याशङ्का निराचष्टे * अत एवेत्यादि * ।
 शब्दा हि श्रुतः सह करोति । श्रवणं चोपदेशादुपदेशश्च ज्ञानादतो
 गुह्येव, ज्ञानदौर्घ्यादुपदेशस्याप्यसम्भव इत्यर्थः । तथाच सर्वथा-
 ऽनावृत्तौ साधकत्वाभावाद् बाधकानां च बहूनां सत्त्वादनावृत्तिः
 सावधिक्येवाङ्गीकार्येति कर्मज्ञानभक्तीनां फलतो न कश्चिद्विशेषः ।
 वस्तुतस्तु तयोः सम्भव एव दुर्वट इति कर्मफलमेव फलं, नान्यदिति
 पूर्वः पक्ष इत्यर्थः । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्तः पूर्वं ज्ञानदौर्घ-
 यमप्राप्यत्वं च परिहरन्ति । * तुशब्द इत्यादि * प्रापयतीत्य-
 न्तम् * । * सत्यमुक्तमिति * । यतो वाच इत्यादिना, किञ्चेत्या-

आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिष्वात्मत्वेनैवोक्तेः । सर्वधर्माश्रयत्वेऽपि यदा यं धर्मं पुरस्कृत्य लीलां करोति तत्कार्यमेव तदा सम्पद्यते । हितकारित्वस्वभावत्वात् तस्य । एवं सति यस्मिन् पुरुषे यदाऽऽत्मत्वेन लीलां करोति तदा स्वप्राप्त्यनुकूलप्रयत्नवन्तं विधाया मानं प्रापयति । ननूक्तं दुरतिक्रमः कर्मस्वभाव इति । नैष दोषः । न ह्यन्नरसपाकाय जग्धमौषधमपि गौरवाय भवति, तेन न तन्निवृत्तिर्वा । व्यापादनैकस्वभावमपि विषमाशीविषं तदपगमपटुतरनिगमसङ्गमो नापगमयति वा । तथा भगवदर्पितं तदर्थं च कृतं कर्म न कर्मनाशाय भवतीति न वक्तुं शक्यम् । कर्ममोक्षाय कर्माणि

दिना च यदुक्तं तत्सत्यमुक्तम् । * आत्मत्वेनेति * । शरीरभूतस्याऽऽत्मनो नियामकत्वेन । * तस्येति * आत्मनः । तथाच कर्मस्वभाववदात्मस्वभावस्यापि तथात्वात् स्वयमेव भगवान् स्वलीलानुसारणज्ञानप्रणाड्या भक्तिप्रणाड्या वा यथाधिकारं स्वात्मानं प्रापयतीति, न ज्ञानभक्त्यात्मप्राप्तितां दीर्घटचमित्यर्थः । अत्र शङ्कने । * नान्वित्यादि * । तथाचात्मकर्मणोरुभयोरपि स्वभावस्य तथात्वाद्नावृत्तिमावधिकत्वाऽनवधिकत्वयोः संशय एव पर्यवस्यतीत्यर्थः । एतत् समाधातुं कर्मस्वभावानि क्रमप्रकारं व्युत्पादयन्ति । * न हीत्यादि * । तथाच यथाऽन्नौषधयोर्द्रव्यत्वेन भक्ष्यत्वेन च तौल्येऽपि तयोर्नैकस्वभावत्वमपि तु स्वभावाभेदो, यथा च निगमस्य विषादिस्वभावनाशकत्वेऽपि तत्कार्यप्रतिबन्धकत्वं तथाच आत्मनि सर्वेन्द्रियाणीत्यादिबोधितस्य भगवदर्पितस्य तदर्थं कृतस्य च कर्मणः कर्मत्वे तुल्येऽपि स्वभावभेदो वा, भगवदर्पणादेस्तत्स्वभावनिवर्त्तकत्वं वेत्यदोषः । उक्तं च मार्कण्डेय रौच्यमन्वन्तरं “अविद्याऽप्युपकाशाय विषवज्जायते नृणाम् । अनुष्ठानाभ्युपायेन बन्धायाऽन्यायातो हि सा” इति । अविद्यंति विद्याभिन्नं कर्म, भावरूपमज्ञानं चेत्युभयमपि सगृह्यते । एतदेव श्रुतितात्पर्यामत्यत्र गमकमाहुः । * कर्मनाशयेत्यादि * । एतदेकादशस्कन्धे योगेश्वरवाक्ये, “परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशा-

विधत्ते ह्यगदं यथेति वाक्यात् । अग्राह्यत्वग्राह्यत्वविरोधापहारस्तु जीवितमर्थ्येऽपरेच्छाभ्यां पुरेव कृत इति नाधिकमत्र निरूप्यम् । इतिशब्दो हेत्वर्थे । तथाच भगवानात्मा भवति सर्वेषां जीवानामतो हेतोरुक्तरीत्या तदनुप्रायेण तमुपगच्छन्ति । ज्ञानमार्गेऽङ्गीकृतास्त्वात्मत्वेनैव ज्ञानादुप समीप एव गच्छन्त्युक्तरीत्याऽक्षरात्मके तत्रैव प्रविष्टा भवन्तीत्यर्थः । भक्तिमार्गेऽङ्गीकृतास्तु साक्षात् प्रकटे पुरुषोत्तमे सति तद्भजनार्थमुप समीपं गच्छन्तीत्यर्थः ।

—————

सनम् । कर्मनाशाय कर्मणि विधत्ते ह्यगदं यथेति । क्वचित्तु कर्ममोक्षायेति पाठस्तदाऽप्यर्थतौल्यम् । आत्मस्वभावस्य तु न नाशादिशङ्का । अनुच्छित्तिवर्मेति श्रुतेः, सर्वस्य वशीत्यादिश्रुतेश्च ततोऽधिकबलस्यान्यस्याभावात् । ननु विरुद्धधर्माभारत्वाद्धर्मा एव स्वभावबाधका भवन्तिवत्याशङ्का तेषामप्यबाधकत्वमाहुः * अग्राह्येत्यादि * । एतेन ज्ञानादिदौर्ध्वमपि परिहृतम् । एवं बाधकं परिहृत्य सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * इति शब्द इत्यादि * । आत्मशब्दार्थस्तु सर्वान्तर्यामिर्त्वादरूपः पूर्वोक्त एव । एतावान् परं विशेषो यज्ज्ञानिनां प्रत्यग्रसत्त्वप्राधान्येन तत्स्फूर्तिर्भक्तानां तु सर्वात्मत्वपरमप्रियत्वानन्दप्राधान्येनेति । अत उक्तरीत्या यस्य मार्गस्य या रीतिः क्रमाक्रमादिना व्युत्पादिता तथा रीत्या न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । उपगमनं विभजन्ते । * ज्ञानमार्ग इत्यादि * । * भजनार्थमुपसमीपे गच्छन्तीति * मुक्तोपसृप्यत्वस्य पूर्वमुक्तत्वाद्, ब्रह्मविद्याप्राप्तिं परमित्युक्तायाः परप्राप्तेः, सोऽनुन सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विर्पाश्रित्यैव ब्रह्मसाहित्येन श्रावणाद्भूमविद्यायामात्ममिथुनत्वस्य श्रावणाच्च तथेत्यर्थः । अत्रेदं सम्प्रयत्ने । भक्ता हि, पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्वनत्नेन अमृतत्वमेतीत श्वेताश्वतरश्रुत्या, आत्मैवेवापासीनेत्युक्त्य, आत्मानं प्रियमुपासात् ईश्वरे हि तथा स्यात्, आत्मानं लाभमुपासीत इत्यकस्मिन् प्रकरणे त्रिधापासतश्रावणाज्ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्य यजन्तो मामुपासते, एकत्वेन पृथक्केन बहुधा विश्वतोमुख-

एवं श्लेषोक्तिरियमिति ज्ञायते । सम्प्रदायानुवृत्तिरपि भगव-
दिङ्गोषोदृशः स्वयं येन मार्गेण फलं प्राप्तंस्तु मार्गप्रत्यानपि
ग्राह्यमन्युद्देशरत्रोभयत्राप्यात्मत्वमेव हेतुरन्यथाऽत्मारामस्य सर्व-
निरपेक्षस्यैवं करणासम्भवेन मोक्षमार्गाप्रसिद्धिरेव स्यात् । तस्मात्
सर्वथानावृत्तिरेव श्रुत्यभिमतमिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

नन्वात्मत्वेनोक्तिरुपासनार्थेति नोक्तं साधीय इत्यत उत्तरं
पठति ।

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

मिति गीतास्मृतेश्च स्वात्मतया स्वात्मात्मतया च प्रियतया देहमारभ्य
यावन्तो भजनीयाः प्रियास्तदात्मत्वेन चोपासने इति तत्कतुन्यायात्
पृथगत्रसमीपे तिष्ठन्ति । ज्ञानमार्गीयास्तु त्वं वै अहं भगवो देवते अहं
वै त्वं भगवो देवते इति व्यतिहारेण स्वात्मन्यैवोपासते इति तत्क-
तुन्यायात्तत्रैव प्रविशन्ति । अतो ज्ञानिभक्तयोरुभयोरप्यत्मत्वेनोपा-
सनस्य तुल्यत्वेऽपि उपासनाप्रकारभेदादेवं फलभेद इति । उभयस-
ङ्गस्य सूत्राभिप्रेतत्वं स्फुटीकुर्वन्ति । * एवमिति * । एतादृशश-
ब्दप्रयोगेण । अन्यथाचेदभिप्रेत्याद्, गृह्णन्तीत्येवं ब्रूयादतस्तथेत्यर्थः ।
एव मार्गद्वयस्य मुख्यं फलं निरूपितम् । अवान्तरफलं वक्तुं शेषं
व्याकुर्वन्ति । * सम्प्रदायेत्यादि * । इति शब्दो हेतौ व्याख्यातस्त-
त्रात्मत्वस्य प्राप्तो हेतुत्व युक्तं, तस्या भगवत्सम्बन्धित्वात् । ग्राहणं
तु ज्ञानधर्मस्तत्रात्मत्वस्य कथं हेतुत्वमित्याशङ्क्यायां तत्रापि तस्य हेतु-
त्वं व्युत्पादयितुं मार्गद्वयग्राहणेऽपि तस्य हेतुत्व व्यक्तीकुर्वन्ति ।
* उभयत्रेत्यादि * उभयत्रेति * । मार्गद्वयोपदेशः । सङ्गमाहुः—

* तस्मादित्यादि * । यस्माद्भगवतः सर्ववांशत्वं सर्वज्ञानत्वं
चेति न तत्स्वभावस्य पर्यावृत्तिः किन्तु कर्मण एव स्वभावपर्यावृ-
त्तिरतस्तथेति तात्पर्यभ्रमण क्रियमाणकर्ममाण एवावृत्तिः, फलं, न
तु तात्पर्यज्ञानपूर्वकं भक्तिमार्गीयत्वेन ज्ञानमार्गीयत्वेन वा क्रियमाणे
निवृत्तिरूपे कर्मणोत्पन्नावृत्तिफलकत्वाज्ज्ञानभक्ती उत्तमे इत्यर्थः ॥३॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ।

अतद्रूपे तत्त्वेनोपासनं हि प्रतीकमित्युच्यते । तथाच तादृशेन तेन स मोक्षो न भवतीत्यर्थः । श्रुतिसिद्धत्वाच्चास्ति मोक्ष इति न

अयमर्थः । आत्मत्वेन ज्ञानस्याभेदे तादात्म्ये वा पर्यवसन्नत्वात्तत्तन्मार्गरीया आत्मत्वेन ज्ञानात्तत्तन्मार्गीयो मोक्षोऽनावृत्तिरूपः फलमित्युक्तम् ।

तदयुक्तम् । पादोऽस्य विश्वाभूतानि, ममैवांशो जीवलोक इत्यादि-
ष्वात्मा ब्रह्मांशत्वेन सिद्धः । अहमात्मा गुडाकंशेत्यत्र विभूतिरूपत्वेन
च । एवं सति यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ सर्वादिब्रह्मत्वेनोपा-
सनार्थं स्तूयते, तथा आत्मत्वेनोपासीतेत्यादौ स्वात्मा परमात्मत्वेनो-
पासनार्थं स्तूयते । एवं सति तत्र यथा ब्रह्मत्वेनोक्तुरुपासनाऽर्था,
तथा स्वात्मन्याप परमात्मोक्तिरिति न पूर्वोक्तं साधीय इत्यर्थः । व्या-
कुर्वन्ते । * अतद्रूप इत्यादि * । स यमात्मत्वेनोक्तिरुपासनार्था,
परन्तु तथा श्रुत्या आत्मत्वप्रवणयोपानितव्यमिति बोध्यते, न त्वा-
त्मवज्ञानस्य फलं निषिद्धये । तस्या अकृत्स्नत्ववारणार्थत्वात् । पूर्वं
प्राणैव प्राणो भवतीत्युक्ता तान्येनान्यस्य कर्मतान्येव स योऽत
एकैकमुपास्ते न स वेदाऽकृत्स्नो ह्येषोऽन्त एकैकेन भवतीत्युक्ता
अकृत्स्नत्ववारणार्थम्, आत्मेयेवोपासीतेति चद्वन्नये, अत्र ह्येते
सर्वे एकं भवन्तीत्याह । तेनात्मत्वात् सर्वरूपस्य प्राणादिना एकदं-
शरूपेण यदुपासनं तत्प्रतीकरूपं तादृशेन तेन मोक्षो न भवतीति
सिद्ध्यति, न त्वात्मत्वेन ज्ञानान्मोक्षो न भवतीति । अत्र ह्येते सर्व
एकं भवन्तीत्यनेन कृत्स्नत्वरूपस्य फलस्यात्मोपासने बोधितत्वात् ।
कृत्स्नत्वं सर्वभावपूर्वकक्षा, सर्वभावश्च मोक्षपूर्वकक्षान्ते तत्रैव पुरुष-
विद्यब्रह्मणे तद्वैतत् पश्यन्न्निर्वामदेवः प्रतिपदे इत्यत्र सिद्धम् ।
अतो मोक्षपूर्वकक्षायामत्र बोधनादात्मनः परमात्मत्वेनोपासनार्था
मोक्ष एव फलमात सिद्ध्यति । तथाच फलस्याप वाक्यतात्पर्यनि-
र्णायकत्वान्मोक्षरूपेण फलनात्मोपासनबोधकश्रुतितात्पर्यं निर्णयिते ।
अतः श्रुतिसिद्धत्वाच्च मोक्ष इति न वक्तुं शक्यमिति भावोऽ-
नेन सूत्रेण बोध्यते । अत आत्मनः परमात्मत्वेनोपासनं प्रतीकोपास-
नमिति तर्वाभिमतमसङ्गतमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे आत्मत्वेनोपासन-

वक्तुं शक्यमिति भावः । अथवाऽऽत्मत्वेनोक्तिरुपासनार्थेति वदन्
वादी वक्तव्यः । फलार्थमेव तत् । फलं च श्रुत्युक्तस्तत्प्रवेश एवे-
ति त्वयापि वाच्यम् । एवं सत्यादौ ज्ञानमार्गेऽनुपपत्तिमाह । न
प्रतीकेऽनात्मभूते ज्ञानिन उपगमः पूर्वोक्तः प्रवेशः सम्भवतीति
शेषः । भक्तिमार्गेऽपि तामाह । न हि स इति । न हि प्रतीको-
पासने स लोकवेदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमोऽस्त्युपास्यत्वेन, येन तत्पा-
कट्यं स्यात्, तदुपगमनं चेत्पर्यः । एवं ज्ञानभक्त्योः फलसत्ता सा-
धिता ॥ ४ ॥

स्यात्प्रतीकोपासनत्वाज्ज्ञानभक्त्योः फलवत्ता यद्यप्यायाति तथापि,
न हीति पदद्वयं सूत्रे व्यर्थं स्यादित्यतः प्रकारान्तरेण सूत्रं व्या-
कुर्वन्तांश्चतारयन्ति । * अथवेत्यादि * । तदिति * । उपासनम् ।
उपासनस्य फलं च ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येनोति श्रुत्युक्तस्तस्मिन् ब्रह्म-
ण्युपासकस्य जीवस्य प्रवेश इति त्वयाऽपि वाच्यम् । अन्यथा उपा-
सनविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एवमात्मोपासनस्य फलवत्त्वे सति
आदौ पूर्वं ज्ञानमार्गेऽनुपपत्तिम्, एकदेशोपासनेन फलाभावबोधि-
कां युक्तिमाहेत्यर्थः । उपगच्छतीति पूर्वसूत्रादनुवृत्त्य, न प्रतीक इति
सूत्रभागस्यार्थमाहुः । * न प्रतीक इत्यादि * । * प्रतीक इति * ।
अनात्मभूते मनआदौ ब्रह्मत्वेनोपासिते प्रतीकत्वान्न ब्रह्मणि प्रवेशः
फलं, किन्तु मनआद्युपासनासूक्तमेव । अत्र तु ब्रह्मणि प्रवेशस्योपपा-
दितत्वान्न प्रतीकत्वामन्यर्थः । शेषमवतार्य व्याकुर्वन्ति । * भक्ती-
त्यादि * । तथाच यदीदं प्रतीकोपासनं न स्यात् अत्रोपास्यः पुरुषो-
त्तमो न स्यात् । यतोऽत्र पुरुषोत्तम एवात्मत्वेनोपास्यो, न त्वात्मा
पुरुषोत्तमत्वेन । उपक्रमे सृष्टिकर्तृत्वरूपब्रह्मालङ्घनेन, अग्रे च आत्मानं
प्रियमुपासीतेति विशेषकथनेन, ईश्वरत्वकथनादिना च तथा निश्च-
यात् । अतो नदं प्रतीकोपासनमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * एवमित्या-
दि । तथाच मोक्षफलकं ज्ञानिनामात्मत्वेनोपासनं न प्रतीकम् ।
अकृत्स्नत्ववार्णार्थत्वात् । भक्तानां चात्मत्वेनोपासनं पुरुषोत्तमपर्य-
वसायीत्यतोऽपि न प्रतीकम् ।

ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्म, आत्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतयः सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिं मुक्तिसाधनत्वेनोपदिशन्ति । सा च प्रतीकात्मिकैवेति कथं प्रतीकोपासनस्य न मोक्षसाधकत्वमिति प्राप्त उत्तरमाह ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिर्न प्रतीकात्मिका सर्वस्य वस्तुतो ब्रह्मात्मक-

अतः पूर्वोक्तं तवाभिमतमसङ्गतमित्यर्थः । एवमप्रतीकोपासनेन ज्ञानभक्त्याः फलवत्त्वे सिद्धे तयोरनावृत्तिफलकत्वेन तदङ्गभूतकर्म-
णोऽप्यनावृत्तावेव पर्यवसानमित्यपि बोध्यम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ।
मुक्तिसाधनत्वेनेति * । परम्परया साक्षाच्च तत्साधनत्वेन । सा च प्र-
तीकात्मिकैवेति । ब्रह्मकार्ये ब्रह्मांशे च ब्रह्मदृष्टिरुपपत्तया । तथाच
इदं वाक्यद्वयं छान्दोग्यस्थम् । तत्र प्रथमं शाण्डिल्यविद्यास्थम् । तेन
शुद्धान्तःकरणस्याऽग्रे यस्य स्यादङ्गत्वेनेन भगवत्प्राप्तिरूपं फलमु-
क्तम् । द्वितीयं सनत्कुमारनारदसंवादस्थम् । तत्रापि, न पश्यां मृत्युं
पश्यतीत्यादिना तमस्वरूपं दर्शयतीत्यन्तेन मुक्तिरूपमेव फलमुक्तम् ।
तच्चोपासनद्वयमपि प्रतीकरूपम् । सर्वरूप आत्मनि प्राणाद्वैकदे-
शदृष्टिवद् ब्रह्मकार्यरूपे जगति ब्रह्मांश आत्मनि च ब्रह्मदृष्टिरुपतया
अतद्रूपे तत्त्वेनोपासनरूपत्वात् । तस्माच्च मुक्तिरुक्तेति प्रतीकेनापि
मुक्तिसिद्धौ फलेन विषयेण च निर्णयाभावादात्मत्वेनेत्तेर्मोक्षफल-
कत्वोक्तेश्च तादृशप्रतीकनिवारकत्वकथनं न साधीय इत्याशङ्क्या-
मुत्तरमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * सर्वत्रेत्यादि * । सर्वस्मिन्
प्रपञ्चे या ब्रह्मदृष्टिः सा न प्रतीकात्मिका । कार्यस्य कारणात्मकत्वेन
प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकतया वस्तुतो ब्रह्मात्मकत्वस्य श्रुत्याभिप्रेतत्वा-
त् । अन्यथा सर्वं खल्विति वाक्ये तज्जलानिति सर्वविशेषणमुपासना-
हेतुत्वेन न वदेत् । खल्वित्यव्ययं च न वदेत् । तादृशनापि प्रतीको-

त्वात् । सा च नोपदेशसाध्याऽतो नोपदिश्यते, किन्त्वनूद्यते ।
सा त्वधिकारोत्कर्षात् स्वत एव भवतीति प्रतीकोपासनस्य न मु-
क्तिसाधनत्वमिति साधूक्तम् । एतदेवोक्तमनेन सूत्रेण ॥ ५ ॥

पासनाया वाचो धेनुत्वोपासनवत्सुखेन सिद्धेः । अत इयं मनना-
त्मिका । अत एवाग्रमवाश्रये, स क्रतुं कुर्वीतेति शब्दान्तरेण मनन-
मुपदिश्यते, भेददृष्टिजनितभयाभावार्थम् । अन्यथा तत्त्वेव भयं
विदुषोऽमन्वानस्येति श्रुत्यन्तराद्भयापत्तेः । श्वेतकेतुविद्यायामप्यावृ-
त्त्या मननमेव बोध्यते । मैत्रेयीब्राह्मणसनत्कुमारविद्यादिषु त्वनूद्यते
यतः साऽधिकारोत्कर्षादेव सेत्स्यतीत्यभिप्रायेण । एवं मनो ब्रह्मे-
त्युपासीनेत्यादावपि मनो ब्रह्म इति हेतोस्तत्रोक्तफलार्थमुपासीतेत्ये-
वमुपासनाहेतुत्वेनानूद्यते, न तु विषयत्वेनोपदिश्यते । सा त्वेवं
ज्ञात्वोपासने क्रियमाणेऽधिकारोत्कर्षात् स्वत एव भवति । अतस्त-
त्र मुक्तिफलकथनेन त्वदुक्तं प्रतीकेपूपासनेषु न मुक्तफलकत्व-
सिद्धिरतः पूर्वोक्तं साध्वेवंत्यर्थः । तथाचोपासनावाक्यगतस्यात्मश-
ब्दस्य प्रतीकापासननिवृत्त्यर्थत्वात् सर्वत्रात्मदृष्टेरप्रतीकत्वादात्मश-
ब्दब्रह्मशब्दयोरैकार्थ्यात् सर्वत्र ब्रह्मदृष्टौ साक्षात्परम्परया च मोक्ष
एव फलमिति ज्ञानभक्त्योरनावृत्तिफलकत्वमप्रत्यूहमिति सिद्धम् ।
नच यदि ब्रह्मदृष्टिर्न कुत्रापि प्रतीकात्मिका, तर्ह्यात्मनोऽप्यन्यतुल्य-
त्वात् पूर्वसूत्रे आत्मत्वेन ग्राहणमेव कुत उक्तं, विशेषाभावादि-
ति वाच्यम् । सर्वत्र जडे सदंशमात्रस्य प्राकट्येन जीवात्मनि चि-
दंशस्यापि प्राकट्येन, ह्य सुपर्णा, ऋतं पिबन्ताविति श्रुतिभ्यां सखि-
त्वैककार्यकारित्वयोः श्रावणेन, सरूपा इति साजात्यश्रावणेन,
त्वं वै अहं भगवां देवते अहं वै त्वमिति व्यतिहारश्रावणेन च, “अहं
भवाञ्च चान्यस्त्वं त्वमेवाहं त्वचक्ष्व भोः । न नौ पश्यन्ति कवय-
श्छिद्रं जातु मनागपी”ति छिद्राभावस्मरणेन च विशेषबाहुल्यात् ।
एतन्निगमर्यान्तः । * एतदेवेत्यादि * । तथाच ब्रह्मदृष्ट्युपदेशबोधना-
र्थं नेदं सूत्रं, किन्तु ब्रह्मत्वस्य फलदाने हेतुत्वेन बोधनार्थमित्यर्थः ॥
अन्ये तु, आत्मेतीत्यादिसूत्रत्रयं प्रत्येकमधिकरणत्वेनोपग-

च्छन्त आद्येऽधिकरणे शास्त्रोक्तलक्षणः परमात्माऽहमस्मीति ग्रही-
तव्यः किं वा मदन्य? इति संशये मदन्य इति प्राप्तम् । परमात्मनो-
ऽपहतपाप्मादिगुणकस्य तद्विपरीततया ग्रहणस्यायुक्तत्वात् । तथा
ग्रहणेवेश्वराभावप्रसङ्गात् । स्वस्येश्वरतया ग्रहणेन साधकाभाव-
शास्त्रानर्थक्यप्रत्यक्षविरोधानां प्रसङ्गाच्चेति । अतः शास्त्रात्प्रतिमासु
विष्णुदृष्टिवत्स्वात्मनस्तत्तादात्म्यदृष्टिः कर्तव्या, न तु संसारिणो
मुख्य आत्मा परमेश्वर एवेति प्रापयितव्यम् । एवं प्राप्ते, उच्यते ।

आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः । यतः परमेश्वरं प्रक्रियायां
जाबाला आत्मत्वेनैवैनमुपगच्छन्ति, त्व वा अहमस्मि भगवो देवते
अहं वै त्वमसि भगवा देवते इति । तथा अन्येऽपि, अहं ब्रह्मास्मी-
त्येवमादाय आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः । ग्राहयन्ति चात्मत्वेनैवेश्वरं
वेदवाक्यानि । एष त आत्मा सर्वान्तरः, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः,
तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्येवमादीनि । यदुक्तं प्रतिमान्यायेन
प्रतीकं भविष्यतीति । तदयुक्तम् । गौणत्वप्रसङ्गात् । मनो ब्रह्मत्यादित्यो
ब्रह्मेत्यादौ सकृदेव तद्वचनेन, इह चाहं त्वं त्वमहमित्यसकृद्वचनेन
प्रतीकश्रुतिवैरूप्याच्च । अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽह-
मिति न स वेद, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति, सर्वं
तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेत्यादिषु भेददर्शनापवादाच्च । नच
विरुद्धगुणयोरन्योन्यात्मत्वाऽसम्भवः शङ्क्यः । विरुद्धगुणत्वस्य मि-
थ्यात्वोपपत्तेः । नापीश्वराभावः शङ्क्यः । शास्त्रप्रामाण्येनास्माभिरी-
श्वरस्य संसारित्वाप्रतिपादनेन संसार्यात्मनः संसारित्वपोहनेश्व-
रात्मत्वप्रतिपादनस्य क्रियमाणत्वेन तदभावात् । नाप्यधिकार्यभा-
वः, प्रत्यक्षविरोधो वा । प्राक्प्रबोधाद् व्यवहारे संसारित्वस्य तद्वि-
षयकप्रत्यक्षस्य चाङ्गीकारेण विरोधाभावात् । यत्र त्वस्य सर्वमा-
त्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येदित्यादिना प्रबोधदशायामेव श्रुत्या प्रत्य-
क्षाद्यभावबोधनात्तदानीं च श्रुत्यभावस्यापि, अत्र पिता आपता भवती-
त्युपक्रम्याऽग्रे, वेदा अवेदा इति वचनेन वेदाभावस्यापीष्टत्वात् ।
यदपि कैश्चिद्विद्याया ब्रह्मणः सद्वितीयत्वादद्वैतानुपपत्तिरिति श-
ङ्क्यते, तदप्येतेनैव प्रत्युक्तम् । तस्मादात्मेत्येवेश्वरे मनो दधीतेति
शाङ्करा आहुः । तन्न रुचिरम् । परमात्मन्यहंग्रहोपासने साध्यं प्रमा-
णत्वेनात्मत्वोपगमस्य वक्तुमयुक्तत्वात् । परमात्मनि मुख्यवृत्तस्य

आत्मपदस्य, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, इदं सर्वं यदयमात्मा आत्मै-
वेदं सर्वमित्यादिश्रुतिभिः सर्वस्य ब्रह्मत्वे बोधिते सर्वसंग्राहक-
तया स्वप्रत्यग्वित्तिवेद्यवाचकाहम्पदतो भिन्नार्थत्वेऽहम्पदार्थमात्र-
त्वप्रमित्यजनकत्वात् । अथात्मैवेदमग्र आसीदित्युपक्रम्य सोऽहम-
स्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामा अभवदिति श्रुतेः पर्यायत्वान्न दोष
इत्युच्यताम् । तथा सति तेन तदहंवित्तिवेद्यत्वगुणकोपासनं सेत्स्य-
ति, न तु तस्य स्वाभेदपर्यवसायित्वाहंवित्तिवेद्यत्वगुणकम् । ततश्च
किमहमिति ग्रहीतव्यः, किं वा मदन्य इति संशयाकारासङ्गतिः ।
तत्रास्मत्पदाभ्यां प्रतिशरीरं भिन्नस्य स्वाहंवित्तिवेद्यस्यैव बोध्यमान-
त्वात् । नचोपाधेर्मिथ्यात्वात् तदनादरेण घटाकाशमहाकाशन्याया-
त्तयोरभेदस्यैव सिद्धेर्न दोष इति वाच्यम् । मिथ्यात्वेऽपि यावद्व्य-
वहारं तत्तत्तायां भेदाभावस्योपगन्तुमशक्यत्वात् । नच जाबालवा-
क्यादभेदोपगमनं शङ्क्यम् । तत्रापि देवते इति द्विवचनेन देवताप-
दस्य सम्बुद्धित्वपक्षेऽपि स्वप्रत्यक्पराग्वित्तिवेद्यत्वाभ्यां च भेदस्यैव
बोधनात् । नच व्यतिहारानुरोधादभेदः शङ्क्यः । तस्य भेदाविरुद्ध-
स्वभावे तादात्म्यरूपे अभेदेऽप्युपपन्नत्वेनाभेदोपासनास्तुत्यर्थतया
भेदाभावरूपतदगमकत्वात् । त्वं तु भागवतेष्वहम्, आयुधानामहं
वज्रमित्यादावहम्पदस्य विभूतावपि प्रयोगेण त्वं वाऽहमस्मीत्यहम्प-
दस्य त्वद्विभूत्यात्मकोऽस्मीत्यर्थस्य, अहं वै त्वमसीत्यत्र विभूत्यात्मना-
ऽभेदस्य शक्यवचनत्वाच्च । नाप्यहं ब्रह्मास्मि, तत्त्वमसीत्यादिविरो-
धः । तत्रापि सुवर्णशकले सुवर्णवृद्धिवद् ब्रह्मांशे ब्रह्मबुद्धेरुपपन्न-
त्वेन तदविरोधात् । मामेव विजामीहीत्यादिवदाविप्रवाक्यादिरूप-
त्वेनाप्युपपत्तेश्च । अत एव, एष त आत्मेत्यादिषु ग्राहणवाक्येष्वप्या-
त्मपदमवांक्तं, न तु, त्वं पदमहम्पदं वेति युज्यते । किञ्च । आत्मनः
स्वप्रत्यग्वित्तिवेद्यस्य च सर्वथा भेदाभावे, अथाऽतोऽहङ्कारादेश इत्य-
नन्तरम्, अथात आत्मादेश इति पुनर्नोपदिश्येत । तस्मात् स्वात्मे-
श्वरयोर्भेदविरुद्धस्वभावाभेदेनोपासना युक्ता, न तु भेदाभावरूपे-
णाभेदेन । एवमेव श्रीभागवतेऽप्युच्यते । आत्मानं चिन्तयेदेकमभेदेन
मया मुनिरिति, न तु स्वाभेदेन मामिति । अथ योऽन्यां देवतामुपा-
स्तेऽन्यांऽसाधन्योहमिति न स वेद यथा पशुरेवं हि स देवानामि-
ति भेदोपासनिन्दाऽपि, न हि निन्दान्यायेन पूर्वोक्ताभेदोपासनास्तु-

त्यर्थत्वादुपपन्ना । एवमन्यान्यपि वाक्यानि बोध्यानि । एवञ्च प्रतिमा-
ऽऽदौ विष्णुबुद्धेः प्रतीकत्वं यदुक्तं तदपि तथा । सर्वस्य ब्रह्मात्मक-
त्वेन तत्र विष्णुबुद्धेः प्रतीकत्वाभावात् । अतद्रूपे तत्त्वेनोपासनस्यैव
भवद्भिः प्रतीकत्वोपगमात् । यदपि, वेदानामप्यभावः प्रबोधे इत्यु-
क्तम् । तदपि तथा । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यत्र सर्वस्य नाशा-
कथनेनाऽऽत्मभावस्य च कथनेन, वेदा अवेदा इत्यत्रापि ज्ञानाद्विक-
ल्पबुद्धिमात्रबाधेन वस्तुस्वरूपाबाधात् स्वरूपतो वेदाभावस्य वक्तु-
मशक्यत्वादिति । यदपि, न प्रतीकसूत्रे प्रतीकोपासने आत्महृष्टिर्न
कार्येत्युक्तम् । तत्रापि मनआद्युपासनस्य प्रतीकत्वमेवायुक्तम् । सर्वं
तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेति सर्वत्राभेददृष्ट्यर्थं भेददृष्टिनि-
न्दाङ्गीकारेण भवतामपि सिद्धे सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं मनआदीनाम-
पि तथात्वात्पुरुषाङ्गे पुरुषबुद्धिबत् प्रतीकत्वाभावात् । अथ, अङ्गं
प्रतीकोऽवयव इति कोशादङ्गापासनेव प्रतीकोपासनेतीष्यते, तदा तु
ॐमति ब्रूमः ।

रामानुजाचार्यास्तु, तुशब्दोऽवधारणे । उपासितुरात्मत्येवोपा-
स्यम् । उपासिता प्रत्यगात्मा स्वशरीरस्य स्वयं यथात्मा तथा स्वा-
त्मनोऽपि परं ब्रह्मात्मेत्येवोपासीत । कुतः ? एवं ह्युपगच्छन्त्युपासि-
तारः । त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसीति । उपासि-
तुरर्थान्तरभूतं ब्रह्म उपासितारः कथमित्युपगच्छतीत्यत्राह । ग्राह-
यन्ति चेति । इति इममर्थमविदूरोपासितृन् ग्राहयन्ति शास्त्राणि
तान् प्रत्युपपादयन्ति । य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः । सन्मूलाः सो-
म्येमाः सर्वाः प्रजाः, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला-
निति च सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनस्तज्जत्वात्तल्लुत्वात्तदन्त्वात्तन्नियम्य-
त्वात्तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्याऽयमात्मा, अतः स त आत्मा । अतो यथा
प्रत्यगात्मनः स्वशरीरं प्रत्यात्मत्वाद्देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यनुसन्धानं
तथा परमात्मनः प्रत्यगात्मनोऽप्यात्मत्वात्प्रत्यगात्मानं प्रत्यप्यहमि-
त्यनुसन्धानं युक्तमित्युपपादनात् । सर्वबुद्धीनां ब्रह्मैकनिष्ठत्वेन स-
र्वशब्दानां ब्रह्मैकनिष्ठत्वमभ्युपगच्छतस्त्वं वा अहमस्मि भगवो दे-
वते अहं वै त्वमसीति व्यनिहारेणोक्तवन्तः । एवं चाथ योऽन्यां दे-
वतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमिति, अकृत्स्नो ह्येषः, आत्मेत्येवोपा-
सीत, सर्वं तं परादाद्योन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेति आत्मत्वाननुसन्धान-

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

छान्दोग्ये, अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषि प्राचीनयोग्यं कं त्वमात्मानमुपास्म इत्यादिसमेव भगवो राजन्निति होवाचेति । अथ होवाचेन्द्रद्युम्नमित्युपक्रम्य त्वं कमात्मानमुपास्म इति वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचेति । एवमेवाग्रे प्रश्नभेदेन वक्तृभेदेनाकाशाऽऽपप्रभृतय आत्मत्वेन उपासनाविषया उक्ताः । तत्रैवासौ वा आदिसो देवमध्वित्युपक्रम्यान्ते पठ्यते । य एतमेवं विद्वानादिसं ब्रह्मेत्युपास्त इति । अत्रेदं चिन्त्यते । अत्र प्रतीकोपासनत्वमस्ति?

निषेधः । तेन, पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वेति पृथगात्मानुसन्धानं चाविरुद्धम् । अहमिति स्वात्मतयाऽनुसन्धानादन्यत्वानुसन्धाननिषेधो रक्षितः । स्वशरीरात्स्वात्मनोऽधिकत्वानुसन्धानवत् स्वात्मनोऽपि परात्मनोऽधिकत्वानुसन्धानात् पृथक्ताऽनुसन्धानविधानं च रक्षितम् । अधिकस्य ब्रह्मणस्तदात्मकत्वात् तस्य च ब्रह्मशरीरत्वा-न्निषेधवाक्येऽकृत्स्नो ह्येष इत्युक्तम् । अत उपासितुरात्मत्वेन ब्रह्मोपास्यमिति स्थितमित्याहुः ॥

तदपि शाङ्करादिमतापेक्षया उपपन्नम् ॥ ५ ॥ २ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ एवं प्रधानभूतानां ज्ञानभक्तिसम्बन्धिनीनाम् उपासनानां फलमुक्त्वा, अङ्गोपासनानां तदुक्तप्रतीकत्वं वारयितुमङ्गोपासनानां फलं विचारयतीत्याशयेनाभिकरणाविषयमाहुः । * छान्दोग्ये इत्यादि * । * छान्दोग्ये इति * । तत्र वैश्वानरविद्यायाम् । अत्र प्रश्नप्रत्युत्तरे चक्षुष्ट्वे तदात्मन इत्यादिकथनादुपपत्त्यादित्यस्याङ्गत्वेऽपीतः पूर्वं प्रश्ने दिवमेव भगवो राजान्नित्यादिना घुमतेरुक्तत्वेनादित्यमतेरादित्वाभावात्पूर्वं घुमतेरुक्तत्वेन तस्याग्रे बीजाभावादङ्गोपासनाफलस्योत्कृष्टत्वाभावाद्भक्तिमार्गीयस्य नेदं युज्यत इत्यरुक्त्या विषयवाक्यमन्यदाहुः * तत्रैवेति * । छान्दोग्ये मधुविद्यायाम् । संशयमाहुः । * अत्रेत्यादि * । अत्रात्माङ्गेष्वदि-त्यादिष्व्वात्मबुद्धित्वबोधनादतद्रूपे तद्बुद्धिरूपतया प्रतीकत्वस्य पुरु-

न वेति ? । अस्तीति पूर्वः पक्षः । तथा हि । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतौ सर्वमनूद्य ब्रह्मत्वं तत्र बोध्यत इति न क्वचित् प्रतीकोपासनमस्तीति हि पूर्वं निरूपितम् । तच्चोक्तश्रुतिभिः प्रत्येकं तत्त्वेनोपास्यत्वेनोक्त्या नोपपद्यते । ब्रह्मण एकत्वादेकप्रकारकेणैवोपासनेन सर्वेषां फलसिद्धेः पृथक्पृथगुक्तौ गौरवात् प्रयोजनविशेषाभावाच्च । तादृशाधिकाराभावात् पृथक् तदुक्तिरिति चेद् । न । सर्वत्र सदा तद्भावनायां तथाऽनुभवस्यापि सम्भवात् । एवं सति वस्तुतः सर्वस्य ब्रह्मत्वं नाभिमतं, किन्तु यथाऽऽदिसादीनां तत्तथा तथा सर्वस्यापीति प्रतीकोपासनत्वमेव सर्वत्र । तेनैव फलमिति प्राप्ते प्रतिवदति । आदिसादौ या ब्रह्मत्वमतय उच्यन्ते तास्तु साकारस्यैव ब्रह्मणो व्यापकत्वात् तस्य प्रत्येकमप्यङ्गमुपासितं फलद-

पैकदेशे पुरुषबुद्धिवदत्र ब्रह्माङ्गे ब्रह्मबुद्धेरपि मनर्नासद्धत्वादप्रतीकत्वस्य सम्भवः सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षं व्युत्पादयन्ति * तथाहीत्यादि * पूर्वं निरूपितमिति * पूर्वाधिकरणीयसूत्रद्वये व्युत्पादितम् * तत्त्वेनेति * ब्रह्मतया । * एकप्रकारकेणेति * सर्वं खल्विदमिति श्रुत्युक्तप्रकारकेण । प्रयोजनविशेषसत्तामाशङ्कते * तादृशेत्यादि * । * तादृशाधिकाराभावादिति * । उत्कृष्टाधिकाराभावात् । तथाच येषां न सर्वत्र ब्रह्मत्वेन स्फूर्त्तिस्तदर्थं पृथगादित्याद्युपासनोक्तिरित्यर्थः । समाधत्ते । * नेत्यादि * । सर्वत्र तद्भावनायां तथा उपनयनोपनीतभानरूपस्य ब्रह्मानुभवस्यापि सम्भवात् । * एवं सतीति * । अधिकाराभावेऽप्युक्तरीत्या सर्वत्र ब्रह्मदर्शनसम्भवेऽप्येवं पृथगुपासनोपदेशे सति । * वस्तुन इत्याद्युक्तरीत्या तत्तथा उपासनं प्रतीकं, तथा सर्वस्यापि ब्रह्मत्वेनोपासनमपि प्रतीकम् । तेनैव चित्तशुद्धिद्वारा मुक्तिरूपं फलं सम्भवतीति पूर्वसूत्रद्वयोक्तमयुक्तमिति प्राप्ते प्रतिवदति । आदित्याद्युपासनानामङ्गोपासनत्वेन फलवत्त्वं वदन् तासु तदुक्तप्रतीकरूपत्वं परिहरतीत्यर्थः । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याचक्षते । * आदित्येत्यादि * । * एकैकाङ्गविषयिण्य इति * । सूत्रे-

मिसेकैकाऽङ्गत्रिपयिण्यस्ता विधीयन्ते । उपपन्नं चैतत् । न हि साकारव्यापकब्रह्मणोऽङ्गं न ब्रह्माऽतो, न प्रतीकोपासनत्वं तत्र । अपरञ्च । असौ वा आदित्यो देवमध्वित्युक्त्वा तस्य प्रतिदिक्क-
रश्मीनां कृपावलोकनरूपाणां मधुत्वं निरूप्य तद् यत् प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन, न वै देवा अश्नन्ति न पिवन्त्ये-
तदेवाऽमृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति । त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपा-
दुद्यन्तीति पथ्यते । तथाच दर्शनमात्रेण अन्यधर्मनिवृत्तिस्तस्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन ज्ञानमतिशयितस्नेहजविगाढभावेन तत्रैव लयः ।

— — — — —
ऽङ्ग इति सप्तम्या वैषयिकाधिकरणबोधनात्तथा । हेतुं व्याकुर्वन्ति ।
* उपपन्नमित्यादि * । तथाच, अङ्गं प्रतीकोऽवयव इति कोशादङ्ग-
मेव प्रतीकं तदुपासनं चाङ्गोपासनमेव, न तु त्वदुक्तरीतिकप्रतीको-
पासनम् । अतस्तदुक्तरीतिकोपासनात्तस्मात्तत्फलम् । अस्मदुक्तरीतिको-
त्तु तस्मात्फलम् । भगवदङ्गमाहात्म्यप्रतिपादने ज्ञानाङ्गभक्तिद्वारा भ-
गवज्ज्ञाने ज्ञानमार्गीयस्योपकरोतीति भावः । अङ्गत्वेन प्रतीकत्वाच्च
तावन्मात्रस्यात्मत्वेनोपासनेऽकृत्स्नत्वादन्यत्त्वद्रोपकथनमपि युज्यते ।
न च यद्येवं तदा, अत्यन्तं पश्यति प्रियमित्यादिफलकथनमपि कथमि-
ति शङ्क्यम् । भगवदङ्गमण्युपासितं फलायतिभगवन्माहात्म्यज्ञापनेन
तत्र भक्तिसिद्ध्यर्थमिति जानीहि । एतासां भक्तिमार्गोपकारार्थम् ।
द्वितीयवाक्यस्यार्थं परोक्षवादेनाहुः । * अपरं चेत्यादि * । आदि-
त्यो भगवच्चक्षुरूपः । मधुत्वं मधुनाडीत्वम् । प्राच्यो मधुनाड्य इ-
त्यादिश्रुतेः । तासां मधुप्रधानत्वान्मधुत्वम् । ऋचां मधुऋत्वम्,
ऋग्वेदस्य पुष्पत्वं तासामेव ऋचाममृतता ब्रह्मरूपत्वं, ताभिर्ऋग्वे-
दतापं, ताभिस्तप्तस्यर्ग्वेदस्य यशआदिरसजननं तत्क्षरणं, तस्य
रसस्यादित्यमभितः श्रयणं, तस्यादित्यरोहितरूपत्वमित्येवं प्रतिदि-
क्करश्मीनां ये रसास्तेषाममृतत्वं च निरूप्य तदग्रे तद्यत्प्रथमममृत-
मित्यादि पठ्यते । अत्र कल्पनोपदेशात्परोक्षवादता । तेन यदत्र
सिद्धं तद्विशदयन्ति । * तथाचेत्यादि * अन्यधर्मनिवृत्तिरिति * ।

पुनस्तद्दर्शनानन्दानुभवार्थं भगवानेव कृपया पुनः पूर्वभावं सम्पादयतीति तस्माद्रूपादुदयश्चैतत्सर्वं भगवदङ्गत्वे एवोपपद्यत इत्यपि हेत्वभिप्रेतोऽर्थो ज्ञेयः । न हि प्रतीकत्व इदं सर्वं सम्भवति, भक्तिमार्गीयत्वादस्यार्थस्येति भावः । अङ्गानां भगवत्स्वरूपात्मकत्वनैक्यमिति ज्ञापनायैकवचनम् । एतेन स्वरूपस्यैव फलत्वमुक्तं भवतीति मुख्यः सिद्धान्तः सूचितो भवति ॥ ६ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

पूर्वसूत्रेण धर्ममात्रस्य फलत्वमुक्त्वाऽधुना धर्मिणः फलत्वं तत्साधनं चाह । सम्भवात् । उत्कटस्नेहात्मकसाधनस्य सम्भवात् तदधीनः संस्तदग्र आसीनो भगवान् भवति । एतेन भक्तवश्यतोक्ता ॥ ७ ॥

प्राणधर्मरूपश्रुदादिनिवृत्तिः । * हेत्वभिप्रेतोऽर्थ इति * हेतुबोधके उपपत्तिपदेऽभिप्रायगोचरोऽर्थः । तदुपपादयन्ति । * नहीत्यादि * । ज्ञानमार्ग एवान्धत्वादिदांपो, न भक्तिमार्ग इत्यपि सूचितम् । शेषं स्फुटम् । किञ्चास्मिन् सूत्रे आदित्यादिमतीनामङ्गविषयकत्वकथनेन पूर्वम्, अन्तस्तद्धर्मादिसूत्रेपूक्तानां हिरण्यमयपुरुषाकाशप्राणादीनामप्यङ्गत्वं बाध्यते । तेन तदुपासना अपि तथेत्यपि बोधितमिति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * पूर्वसूत्र इत्यादि * पूर्वसूत्रे चक्षुरादिरूपस्यादित्यादेर्धर्मस्य प्राप्यत्वेन फलत्वमुक्त्वाऽस्मिन् सूत्रे धर्मिणो भगवत एव तदुपासनफलत्वं तत्प्राप्तिसाधनं चाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * सम्भवादित्यादि * । भगवदङ्गत्वज्ञानपूर्विकया आदित्याद्युपासनया उत्कटस्नेहसम्भवात् तथा, न तु तदभावेऽपीत्यर्थः । एतेन ज्ञानमार्गिणामीहशस्नेहाभावान्नासीनो भवति । किन्तु परोक्षज्ञानविषयो भवतीत्यपि बोधितम् । सिद्धमाहुः । * एतेनेत्यादि ॥ ७ ॥

एवं बहिः प्राकट्यमुक्त्वाऽऽन्तरं तदाह ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

भावानौत्कट्यदशायां व्यभिचारिभावात्मकसततस्मृतिरूप-
ध्यानादपि हृदि प्रकटः सन्नासीनो भवतीत्यर्थः । तेन स्थैर्यमुक्तं
भवति ॥ ८ ॥

एवम्भक्तेच्छयैव स्वरूपप्राकट्यमित्युक्त्वा लीलानाविष्करण-
माविष्करणं चापि तदिच्छयैवेत्याह ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

भक्तेच्छामपेक्ष्याचलत्वं चकाराच्चलत्वमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

केचन भक्ताः स्वरूपान्तरपेक्षास्तस्मरणजनितानन्देनैव वि-
स्मृतापवर्गान्तफला भवन्ति । चकाराच्छ्रवणकीर्तनादयोऽपि स-
मुच्च्रीयन्ते । तदुक्तम्—अथ ह वा व तव महिमाऽमृतसमुद्रविष्णु-

ध्यानाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * एवमित्यादि * । * तदि-
ति * । प्राकट्यम् । व्याकुर्वन्ति । * भावेत्यादि * । * स्थैर्यमुक्तं
भवतीति * । एतेन ज्ञानमार्गं एतादृशस्यापि भावस्याभावादस्थैर्य-
मित्यपि बोधितम् ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * एवं भक्ते-
न्यादि * ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ अनेन साधनान्तरमुक्तमित्याहुः ॥

* केचनेत्यादि * । अत्र भाष्यमतिरोहितार्थम् । अस्मिन्नपि
सूत्रे अपेक्ष्येति कथनाज्ज्ञानमार्गीयस्योपासनामपेक्ष्य वाऽचलत्वादिकं
बोध्यम् । एवञ्चात्रादित्यसूत्रांक्ते मनने आसीनसूत्रेण विशेष उक्तः,
ध्यानसूत्रोक्तमिदं ध्यासने चाचलत्वसूत्रेणेति हेयम् । अनेनाऽधिकर-

षा सकृल्लीढया स्वमनसि निष्यन्दमानानवरतमुखेन विस्मारित-
दृष्टश्रुतमुखलेशाभासाः परमभागवता इति । अथवा, अहं भक्तप-
राधीन इत्यादिस्मृतिः पूर्वोक्ते प्रमाणत्वेनोक्ता ॥ १० ॥

यत्रैकाग्रता तत्राऽविशेषात् ॥ ११ ॥

अथेदं विचार्यते । बहिराविर्भावो येभ्यो, येभ्यश्चाऽन्तस्तेषां
तेषां च मिथस्तारतम्यमस्ति, न वेति । तत्र निर्णयमाह । यत्र भ-
क्तेष्वेकाग्रता भगवत्स्वरूपे प्रकट एवैकस्मिन् ग्राहकचित्तधारा,
न त्वन्तर्बहिर्विज्ञानं तत्रोभयोरन्तःपश्यतो बहिः पश्यतश्च भावे
भगवत्स्वरूपे च विशेषाभावाच्च तारतम्यमस्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

णेन आदित्यादिब्रह्मदेवैरिणीतिमुपासनानां जघन्याधिकारिषु फल-
दानद्वारा भगवन्माहृत्यप्रतिपादनेन तत्र भक्तिजननद्वारा सर्वात्म-
भावरूपज्ञानाङ्गत्वमपि प्रतिपादितम् । तेन तासामपि परम्परया त-
देव फलमिति सिद्धम् ॥

अन्ये तु—आदित्यादिमतिसूत्रमधिकरणान्तरत्वेनोक्ता तत्र
य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीतेत्यादिषु कर्माङ्गोपासनेषु किमादि-
त्यादिषूद्गीथदृष्टिः कार्या ? किं वोद्गीथादिष्व्वादित्यादिदृष्टिः ? इष्टेर-
नियमो वेति संशये, उद्गीथादिष्वङ्गेष्वेवादित्यादिदृष्टयः कार्या इति
सिद्धान्तयन्ति । आसीन इत्यादिकं चतुःसूत्रमधिकरणान्तरमुक्ता
तेष्वेवासननियमोऽस्ति, न वेति संशये आसीन एवोपासीतेति नियमं
सिद्धान्तयन्ति । तन्नोदासीना घयम् ॥ १० ॥ ३ ॥

यत्रैकाग्रता तत्राऽविशेषात् ॥ इतस्य सूत्रस्य अधिकर-
णत्वं बोधयन्तोऽवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । अथेति * । पूर्वा-
धिकरण आदित्यादिरूपाणामङ्गानामुपासनाभिः साधनभूतभक्त्यु-
त्कर्षात् पुरुषोत्तमस्य बहिरन्तः प्राकट्यविचारान्तरम् । येभ्य
इति चतुर्थी तादर्थ्ये । * तत्रेति * । उक्तसंशयोत्तरं प्राकट्यप्रकार-
भेदाद् भक्तयोस्तारतम्यमिति प्राप्ते । * न त्वन्तर्बहिर्विज्ञानमिति * ।

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

उक्तेऽर्थ एवायं संशयः । अन्तः प्राकट्यवतो यदा बहिः सं-
वेदने सत्यपि पूर्वानुभूतभगवत्स्वरूपानुभवस्तदा पूर्वमन्तरमन्वभूवम-
धुना बहिरनुभवामीत्यनुव्यवसायो भवति, न वेति । तत्र वैलक्ष-
ण्याद्भवितुमर्हतीति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह ॥ आप्रायणा-
दिति ॥ श्रीभागवते, प्रायणं हि सतामहमिति भगवद्वाक्यात्
प्रायणशब्देन स्वतःपुरुषार्थत्वेन प्राप्यं परमं पारलौकिकं फलमु-
च्यते । तथाच फलं तन्मर्यादीकृत्य तस्य सैवावस्था सार्वदिकी, न
तु बहिः प्राकट्येऽपि बहिष्ठाऽनुसन्धानमित्यर्थः । ततस्तस्य तत्र
सायुज्यं भवति, न वेति संशये निर्णयमाह । तत्रापि प्रायणेऽपि

करणभेदानुसन्धानकृतमन्तर्बहिर्विज्ञानम् । शेषः सिद्धान्तग्रन्थ-
स्तु स्फुटः । तथाचैकाग्र्याभावे भावतारतम्यम् । तेन च तयोस्ता-
रतम्यं, न तु प्राकट्यप्रकारभेदादिति भावः ॥ ११ ॥ ४ ॥

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ एतस्याऽप्यधिकरणान्तरत्वं
बोधयन्त आहुः । उक्तेऽर्थ इत्यादि * । तेनानुप्रसङ्गः सङ्गतिरित्य-
र्थः । सत्यपीत्यपिशब्दोऽनुभवशब्दानन्तरमन्वेति । * तत्रेत्यादि * ।
वैलक्षण्यादिति * । भूतकालवर्त्तमानकालरूपविशेषणभेदकृतवैलक्ष-
ण्यात् । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं विवृण्वन्ति । * श्रीभागवत इत्या-
दि * । तत्रैकादशस्कन्ध एकादशाध्यायोपान्ते ज्ञानमार्गाद् भक्तिमा-
र्गोत्कर्षे वदता भगवतोक्तम् “प्रायेण भक्तियोगेन सत्सङ्गेन विनो-
द्धव । नोपायो विद्यते सम्यक् प्रायणं हि सतामहमि”ति । प्रकृष्टम् ।
अयनं प्रायणमिति योगात्तादृशं फलमुच्यते । तथाच तादृशं फलं
मर्यादीकृत्य तस्य भक्तस्य सैवावस्था एकाग्रतारूपा सार्वदिक्यत-
स्तथेति नानुव्यवसायवैलक्षण्यामित्यर्थः । तर्हि प्रायणे तु फले वैल-
क्षण्यं भविष्यतीति शङ्कायां सूत्रशेषमवतारयन्ति । * ततस्तस्ये-
त्यादि * । निर्णयमाहेति * । तत्कतुन्यायाद्, यं यं वापीति स्मृतेश्च
भवतीति प्राप्ते निर्णयमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * तत्रापीत्यादि * ।

प्राप्ते तस्य पूर्ववत् प्रभुणा सममालापावलोकनश्रीचरणनलिनस्प-
र्शादिकं दृष्टमेव फलं, न त्वदृष्टं सायुज्यमित्यर्थः । यतः शुद्धपुष्टि-
मार्गेऽङ्गीकृतोऽन्यथा पूर्वोक्तभावसम्पत्तिः कथं स्यादित्युपपत्ति-
हिंशब्देन सूच्यते । एतच्च तद्भूतस्य तु नातद्भाव इत्यत्र निरू-
पितम् ॥ १२ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ
तदव्यपदेशात् ॥ १३ ॥

पुष्टिमार्गीयभक्तस्य फलं निरूप्य मर्यादामार्गीयस्य तस्य फ-
लं चिन्त्यते । तत्र तु ज्ञानपूर्वकत्वं भक्तेरावश्यकम् । कर्ममर्यादा-

* सूच्यत इति * । हेतुतया सूच्यते । तथाच पूर्वपक्षोक्तन्यायादि-
र्हि उपासने प्रवर्त्तते । अत्र तु साक्षात्कार इति तस्य भावस्य सार्वदि-
कत्वं निष्प्रत्यूहमित्यर्थः ॥

अन्ये तु, पूर्वसूत्रे उपासनासु एकाग्रताप्रयोजकं यद्वदति
तदेव दिगादिकं नियतं, न तु प्राच्यादिनियम इति सिद्धान्तयन्ति ।
अस्मिन्स्त्वङ्गुदयफलासूपासनास्वपि प्रयाणकालपर्यन्तं प्रत्ययावृत्तिं
सिद्धान्तयन्ति । प्रायणपदेन च प्रयाणकालं व्याकुर्वन्ति । तदा प्रा-
यणशब्दो यौगिक एव । अयनपदस्य गमनवाचकत्वादिति । तत्रा-
प्युदासीना वयम् ॥ १२ ॥ ५ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तदव्यपदेशात् ॥
अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * पुष्टित्यादि * । * पुष्टिमार्गीयभक्तस्य
फलमिति * । लौकिकदेहे भगवत्साक्षात्कारादिकं फलमासीनः
सम्भवादिभिर्निरूप्य प्रायणप्राप्तौ अलौकिकदेहेऽस्य भगवत्संसेवन-
रूपं फलम् * चिन्त्यत इति * । कथं भवतीति विचार्यते ।

कुतश्चिन्त्यत इत्याकाङ्क्षायां संशयं तद्वीजं च सूचयन्तः पूर्वपक्षमा-
हुः । * तत्र त्वित्यादि * । * ज्ञानपूर्वकत्वं भक्तेरावश्यकमिति * ।
“तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव । ज्ञानविज्ञानसहितो

या अपि स्वकृतत्वात्तामनुलङ्घ्यैव भगवता फलं दीयते । तच्च,
नाऽभुक्तं क्षीयते । तद्भोगानुकूलकर्मणा स्वसजातीयतत्सन्तानज-
ननाद् अनिमोक्ष एव सर्वस्य सम्पद्यते । नच प्रायश्चित्तवज्ज्ञानस्य
कर्मनाशकत्वं वक्तुं शक्यम् । तद्वत्तस्य तदुद्देशेनाविहितत्वात् ।
तथा कथने चान्योन्याश्रयः । दुरितस्य चित्ताऽध्याद्धेतुत्वेन त-
न्नाशे ज्ञानोदयो यतोऽतो मर्यादामार्गे मुक्तिरनुक्तिविषयेति प्राप्त
उच्यते । तदधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति तज्ज्ञानस्वभावादेवोत्तराऽध-
स्याश्लेषोऽसम्बन्धः पूर्वस्य तस्य विनाशो भवतीत्यर्थः ॥ अत्रोत्तर-

भज मां भक्तिभावत"इति भगवद्वाक्यात् तथा । * दीयत इति * ।
मर्यादामार्गे दीयते । * तच्चेति * । कर्म च । प्रायश्चित्तवज्ज्ञानस्य
पापनाशकत्वाऽङ्गीकारे दूषणान्तरमाह । * तथेत्यादि * । अन्यो-
न्याश्रयं व्युत्पादयति । * दुरितस्येत्यादि । * तथाच ज्ञानोदये दु-
रितक्षयो, दुरितक्षये च ज्ञानोदय इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । * अनु-
क्तिविषयेति * । तूष्णीम्भावविषया, अशक्यवचनेति यावत् । तथा-
च मर्यादामार्गे सर्वमर्यादारक्षणात् कर्ममर्यादाया अपि रक्षणीयत-
योक्तप्रकारेण ज्ञानानुदये भक्त्यभावान्मोक्षरूपफलाभावः ? उत,
यतो वाचो निवर्त्तन्त इति ज्ञानिनमुपक्रम्य, एतत् ह वा व न तप-
ति किमहं साधु नाकरत्वं किमहं पापमकरवमिति ज्ञानस्य बल-
वत्ताश्रावणात्तेन तन्नाशे भक्त्युदयात् फलं भवति ? इति संशये
उक्तरित्या मर्यादारक्षणावश्यकतया तूष्णीम्भाव एव शरणमिति
प्राप्ते इत्यर्थः । सिद्धान्तं वदन्तः सूत्रं व्याचक्षते * तदधिगम इत्यादि *
अत्राश्लेषपदार्थोऽसम्बन्धपदेन विवृतस्तं निर्णेतुं व्युत्पादयन्ति *
अत्रेत्यादि * एतत्सूत्रार्थविचारेऽनुत्पन्नस्याश्लेष इति नार्थः । त्रिष
आलिङ्गन इति धातोः संयोगविशेषार्थकतया गुणरूपस्य पापस्या-
त्मनि समवेतत्वेन संयोगस्य मूलत एवाभावादनयति च पापे
समवायाऽभावस्य वक्तुमशक्यत्वाद् उत्पन्नस्य पापस्याऽश्लेष इति ना-
र्थः, किन्तु तस्य पापस्यात्मनि लिङ्गविशिष्टे जीवे एवोत्पत्तेरुत्पन्न-

स्योत्पन्नस्याश्लेष इति नार्थस्तस्यात्मन्येवोत्पत्तेस्तदतिरिक्तस्य श्लेषस्याभावादतोऽनुत्पत्तिरेवार्थः । नचैवं मर्यादामार्गीयत्वभङ्गः । साधनं विना स्वस्वरूपबलेनैव कार्यकरणे हि पुष्टिरिह तु नियत-कर्मविरोधित्वस्वभावेन ज्ञानेनैव तथा सम्पत्तेः । अत एव, तद्यथे-षीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति श्रुतिरग्निदृष्टान्तमाह । स्मृतिरपि “यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्म-साव कुरुतेऽज्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसाव कुरुते त-था” इति । सर्वे पाप्मानं तरति, तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन य-जत इत्यादिश्रुतिभ्यस्त्वयापि न तद्भोगिनियमो वक्तुं शक्यः । ए-तेनाभुक्तस्याऽक्षयाद्भोगे च कर्मान्तरजननान्मोक्षासम्भव इति नि-रस्तं वेदितव्यम् । नचान्योभ्याश्रयः । अनाद्यविद्याजनितसंसार-

कार्यसमावायातिरिक्तस्य श्लेषस्याभावात् । अत उक्तानुपपत्तिरे-वाऽर्थः । यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त इति श्रुतावपि पापा-नुत्पत्तिरेवार्थ इत्यर्थः । नच श्रौतदृष्टान्तानुरोधाल्लिङ्गशरीरे उत्पन्नस्य जीवे असम्बन्ध इत्येवार्थो युक्तो न पूर्वोक्त इति शङ्काम् । तेन भ-वत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेस्तस्य सदैवाऽसङ्गत्वेनैव विदीतिवि-शेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नच लिङ्ग उत्पन्नं लिङ्गे एव न श्लिष्यत इत्य-पि युक्तम् । दृष्टान्तवैषम्यस्यात्रापि तुल्यत्वात् । अतः पापस्यास-म्बन्धमात्रमेव श्रुतौ विवक्षितं, न तु तस्य पूर्वं सत्ताऽपीति पूर्वो-क्तमनवद्यम् । मर्यादाभङ्गमाशङ्क्य समादधते । * नचैवमित्यादि * । * एवमिति * । दुष्कर्मणो दुरदृष्टानुत्पादकत्वे । * तथा सम्पत्ते-रिति * । कर्मासम्बन्धसम्पत्तेः । तथाच्चेयमपि मर्यादैवेति न तद्भङ्ग इत्यर्थः । * अत एवेति * । मर्यादाभङ्गाभावादेव । तद् यथेष्पीका-तूलमिति श्रुतिस्तु छान्दोग्ये वैश्वानराविद्यायां द्रष्टव्या । नाभुक्तं क्षीयते कर्मेति नियमवादे भुतिविरोधरूपं दूषणान्तरमाहुः । * सर्व-मित्यादि * । * एतेनेति * । अश्वमेधरूपनिर्वेशादभुक्तस्यापि दुष्कर्मणः क्षयभावेन । अन्योभ्याश्रयं परिहरन्ति । * नचान्ये-

वासनात्मिका हि सा । सा च गुरूपसत्तिश्रवणमननविध्युपासना-
दिरूपया ज्ञानसामग्यैव, नाशयते । अविद्या परं ज्ञानेन नाशयत
इति क्व तत्प्रसङ्गः । ज्ञानसामग्या बलिष्ठत्वात्कर्मणो दुर्बलत्वान्न
तत्प्रतिबन्धकत्वमिति ज्ञाननाशयत्वबोधकश्रुतिस्मृतिमता त्वयाऽप्यु-
ररीकार्यम् । इममेव हेतुमाहाचार्यस्तद्व्यपदेशादिति ॥ १३ ॥

इतरस्याऽप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पापस्य शास्त्रविरोधित्वेन शास्त्रीयज्ञानेन समं विरोधो भवतु

त्यादि * । * सेति * चित्ताशुद्धिः * क तत्प्रसङ्ग इति * अन्यो-
न्याधीनोत्पत्तिकत्वे ह्यन्योन्याश्रयः । इह तु श्रवणादिरूपसामग्या
ज्ञानोदयस्तयैव च चित्ताशुद्धिनाश इति नान्याधीनोत्पत्तिकत्वमतः
काऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । ननु तथाप्यभुक्तेन कर्मणा ज्ञानसामग्रीब-
न्धा भवत्विति चेत्तत्राहुः * ज्ञानसामग्या इत्यादि * । यदि हि
कर्ममात्रमभुक्तं न क्षीयेत तदा प्रायश्चित्तविधिरनर्थकः स्यात् । यदि
चाक्षीयमाणं स्वसजातीयसन्तानमुत्पादयेत् तदा ज्ञानसाधने प्रवृ-
त्त्यनुपपत्त्या ज्ञानसामग्रीविधिरानर्थक्यमापद्यते । अतस्तदभावाय
प्रारब्धस्यैवाभुक्तस्याक्षयः क्रियमाणसंचितयोस्तु प्रायश्चित्तादिना
क्षय इत्यवश्यमङ्गीकार्यम् । एवं सति प्रारब्धं भुज्जानस्यापि क्रियमा-
णसंचितयोः क्षये ज्ञानसामग्या बलिष्ठत्वात्तयैव चित्ताशुद्धिनिवृत्तौ
तत्पोषकस्य कर्मणो निरालम्बनतया दुर्बलत्वान्न सामग्रीप्रतिबन्ध-
कत्वमिति त्वयाऽपि श्रौतवादिनाङ्गीकार्यम् । इममेव हेतुं पूर्वपक्षि-
बोधनाय, तद्व्यपदेशादिति पदेनाह । तस्मान्न कोऽपि दोष इत्यर्थः ।

अश्लेषश्रुतिस्तु, यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त इति छा-
न्दाग्ये उपकोसलविद्यास्था बोध्या । साऽत्र न लिखिता । सहकारित्व-
सूत्रे ज्ञानस्य कर्मस्वभावनाशकताया व्युत्पादिततया तत एव निर्वा-
हादिति ॥ १३ ॥

इतरस्याऽप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * पापस्येत्यादि

नाम । धर्मस्यातथात्वेनाविरोध एवेत्याशङ्कानिरासाय पूर्वन्याया-
तिदेशमाह । इतरस्य पुण्यस्याप्येवं, पूर्वस्य नाश उत्तरस्याश्लेष इ-
त्यर्थः । अतिदेशाद्धेतुरपि स एव ज्ञेयः । तथाहि । उभे उ ह्येवैष
एते तरति । क्षीयन्तेचास्य कार्माणीति सामान्यवचनाज्ज्ञानाग्निः
सर्वकर्माणीति स्मृतौ सर्वशब्दाच्च तथा । अथेदं शङ्क्यते । मर्यादा-
मार्गीयत्वाज्ज्ञानानन्तरं भरतवत् सङ्गदोषेण भगवद्भावाच्च्युतौ
सङ्गजदोषोत्पत्तिवदग्रे विहितनिषिद्धकर्मणोरप्युत्पत्तिर्वक्तुं शक्ये-
ति ज्ञानस्य न सर्वात्मना कर्मविरोधित्वमिति । तत्र निर्णयमाह ।
पाते । भक्तिमार्गे भगवद्भावाच्च्युतिः पात इत्युच्यते । तुरप्यर्थे ।
अपिशब्दे वाच्ये व्यवच्छेदार्थकतुशब्दोक्त्याऽस्मिन्मार्गे पापस्य
व्यवच्छेद एव । न कर्हिचिन्मत्पराइति वाक्यात् । परन्तु मर्यादा-
मार्गीयत्वात् प्रारब्धभोगार्थं प्रभुश्चेत्तथा करोति तद्भावे पूर्णे सति
तद्भोगोऽसम्भावित इति तदैवं भवतीति व्यासाभिप्रायो ज्ञायते ।

इत्याशङ्कानिरासायेति * । इति हेतोः पूर्वपुण्यस्यानाश उत्तरस्य
च संश्लेषो भवत्विति शङ्कानिरासाय ।

ननु हेतोरकथनात् कथं पुण्यस्य तथात्वं ज्ञेयमित्यत आहुः * अति-
देशादित्यादि * । उभे ह्येवैष इति श्रुतिस्तु शारीरब्राह्मणस्था । उभे
ह्येवैष एते तरत्यऽस्मृतः साध्वसाधुनी इत्यादि । द्वितीया तु मुण्ड-
कस्था । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * अथेदमित्यादि * । * सङ्गज-
दोषोत्पत्तिवदिति * । ज्ञानानन्तरं यथा सङ्गजदोषोत्पत्तिस्तथेत्य-
र्थः । * अत्र इति * । ज्ञानानन्तरम् । व्याकुर्वन्ति । * भक्तीत्या-
दि * । वाक्यं तु तृतीयस्कन्धे कापिलेयं “न कर्हिचिन्मत्पराः शा-
न्तरूपे नङ्क्षयन्ति नोऽनिमिषो लेढि हेति । येषामहं प्रिय आत्मा सु-
तश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम्” इति । अत्र मत्परा न नङ्क्षयतीति
कथनात् पातव्यवच्छेदलाभः । * तथा करोतीति * । भक्तिभावं
प्रतिबध्नाति । तदर्थं प्रतिबन्धकरणे हेतुः * तद्भावे इत्यादि * ।
* तदैवं भवतीति * । यदा भक्तिव्यवप्रतिबन्धस्तदा भरतवदन्या-

तथाच तस्मिन् सत्यप्युत्तरस्य कर्मणोऽसंश्लेष एवेत्यर्थः ।
पूर्वसूत्र एवमेवाश्लेषशब्दस्य व्युत्पत्तेः । अतिदेशस्यैवम्पदेनैव
प्राप्तेः सर्वं सूत्रं तत्परत्वेन न व्याख्येयम् । पातशब्दस्य देहपातं
तुशब्दस्यावधारणमर्थमुक्त्वा देहपाते मुक्तेरावश्यकत्वावधारणं वा-
क्यार्थ इति चोक्तिर्न साधीयसी । मुक्तिप्रापकपदाभावाद्, भोगेन
त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यत इत्यग्रे वक्तव्यत्वाच्च ॥ १४ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदऽवधेः ॥ १५ ॥

ननु देहस्य कर्मजन्यत्वात्तन्नाशे तन्नाशस्यावश्यकत्वाच्च-
ब्रह्मविदः प्रवचनानुपपत्तिः।एवं सति ब्रह्मजिज्ञासोर्गुरूपसत्त्यादि-

सत्त्वादिर्भवति । * असंश्लेष एवेति * । तदुपाख्याने, स च तदा
पितृसन्निधावेवासघ्नीचीनमिव स्म करोतीति वाक्येन तादृशकर्म-
बाधनादग्रे च जीवनमुक्तत्वबोधनादसंश्लेषः । * एवमेवेति * ।
अनुत्पत्तिरूपतया ।

ननु सर्वस्य सूत्रस्यातिदेशपरत्वे को दोषो, येन एवं विभज्य व्याख्या-
यत इत्यत आहुः । * अतिदेशस्येत्यादि * । * तत्परत्वेनेति *
अतिदेशपरत्वेन । तथाच शेषवैयर्थ्यमेव दोष इत्यर्थः।एवं मर्यादामा-
गैऽपि ब्रह्मज्ञानोत्तरं भक्तौ यदा प्रतिबन्धस्तदापि प्रारब्धमात्रस्यैव भोगो,
न तु क्रियमाणसञ्चिताभ्यां दुरदृष्टोत्पत्तिरित्यर्थः सिद्धः । अत्रान्ये-
षां व्याख्यानं पातशब्दस्येत्यादिनाऽनूद्य दूषयन्ति । * उक्तिर्न सा-
धीयसीत्यादि * । ननु सूत्रे मुक्तिप्रापकपदाभावेऽपि फलप्रकरण-
त्वात्तदनुरोधेन तथा कल्पने को दोष इत्यत आहुः । * भोगेनेत्या-
दि * । तथाच तैः सम्पद्यत इत्यस्य मुच्यत इति व्याख्यानात्तस्या
मुक्तेरत्र सिद्धौ तन्मतेऽग्रिमसूत्रान्तरे भोगेन कर्मक्षपणानन्तरं ब्रह्मस-
म्पत्तिरूपमुक्तेरेव व्याख्यानात्तद्वैयर्थ्यमेव दोष इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ सूत्रमवतारयन्ति ।

* नन्वित्यादि * । * तन्नाशे तन्नाशस्येति * कर्मनाशे देहनाशस्य ।
* एवं सतीति * ब्रह्मविदो देहनाशे सति * ।

साधनाऽसम्भवः । आचार्यवान् पुरुषो वेदेति श्रुतेस्तदभावेन ज्ञान-
मार्गोच्छेदेन भक्त्युच्छेदप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य समाधत्ते। पूर्वं पूर्वसूत्राभ्यां
ज्ञाननाशयत्वेन ये प्रोक्ते पापपुण्ये ते नाशेषे, किन्त्वनारब्धं भोग्य-
यतनलक्षणं कार्यं याभ्यां ते एवंत्यर्थः । नन्वितरनिरपेक्षं हि ज्ञानं
स्वशक्त्यैवाभिरेष इव कर्माणि दहतीति पूर्वमुक्तं, तथा सत्यशेषमेव
तदहतीति वक्तुं युक्तं, न तु सशेषम् । शक्तेरविशिष्टत्वात् । नच
कर्मनाशेऽपि संस्कारवशात् कुलालचक्रभ्रमिवचक्रासनावशादेहा-
दिसत्तया प्रवचनाद्युपपत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानस्य सर्वतो बलव-
त्त्वात् सवासनस्य तस्य नाशनात् । न हि महाशिलानिष्पाते च-
क्रभ्रमिरनुवर्तितुं शक्नोतीत्याशङ्क्यारब्धकार्यादहने हेतुमाह—
तदवधेः। तज्ज्ञानेनारब्धकार्याऽदहनं यत् तदखिलकारणकारणत्वेन
अखिलस्य पूर्वावधिरूपभगवदिच्छालक्षणाद्धेतोरित्यर्थः । यत्र त-
स्याऽपि दहनेच्छा तत्र तथैवेति निगूढाशयः । अत एवाग्रे तथा

तदभावेनेति * आचार्याऽभावेन । * भक्त्युच्छेदप्रसङ्ग इति * ।
निरूपधिस्नेहात्मिका हि भक्तिरात्मत्वेन ज्ञाने सति भवति । आत्म-
त्वेन ज्ञानं च परम्परया आचार्याधीनमतस्तदभावे तत्प्रसङ्ग इत्यर्थः ।
भक्त्युच्छेदप्रसङ्ग इति वा पाठः ।

व्याकुर्वन्ति । * पूर्वत्यादि * । * नाशेषे इति । न याव-
त्तावच्छिन्ने नश्येते इति शेषः । * ते एवेति * । दहन्ते इति शेषः ।
तथाचापरोक्षेणापि ज्ञानेनारब्धकार्यमेव कर्म दह्यत इति शरीरा-
रम्भकस्य कर्मणः सत्त्वेन शरीरस्यापि सत्त्वाच्च प्रवचनाद्यनुपपत्ति-
रित्यर्थः । हेतुं व्याख्यातुं सूत्रशेषमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ।
न तु सशेषमिति * न तु प्रारब्धकर्मरूपं शेषं स्थापयित्वा । हेतुं व्याकु-
र्वन्ति । * तदित्यादि * । * तत्र तथैवेति * । तादृशस्थले प्रार-
ब्धकर्मणोऽपि दाह एव । अत्र गमकमाहुः । * अत एवाग्रे तथा
वक्ष्यत इति * अतोऽन्यापीति सूत्रे वक्ष्यत इत्यर्थः । मर्यादाभार्ये

वक्ष्यते । अत एव श्रीभागवते मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगारम्भणतो विभ्रंशित इति, उपभोगेन कर्मारब्धं व्यपनयन्नि-
ति च भरतं प्रति वचनं गीयते । एवं सति मणिमन्त्रादिप्रतिबद्ध-
शक्तेरग्नेरिव ज्ञानस्याप्यदाहकत्वे न काचिद्धानिरिति सर्वमनव-
द्यम् । इच्छाप्रतिबद्धतादशायां न प्राचीना दशास्तीति तद्व्यव-
च्छेदज्ञापनाय तुशब्दः । एतेन भगवद्भावस्य सर्वतो बलवत्त्वात्
कथं तस्य पात इति शङ्का निरस्ता । भगवदिच्छाया मूलकारण-
त्वेनोक्तेस्तस्याः सर्वतो बलिष्ठत्वात् । तथेच्छा च स्वकृतमर्यादा-
पालनाय पुष्टावङ्गीकृतेन तथेति सर्वमनवद्यम् ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

ननु प्रारब्धं हि प्राचीनं, तन्नाशाय तद्भोग एव कर्त्तव्यो
ब्रह्मविदा, न तु विहितमन्यदप्यग्निहोत्रादि । प्रयोजनाभावात् ।
दृश्यते च तादृशानां तत्करणमत उत्तरस्य कर्मणः संश्लेष आव-
श्यक इत्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह । तुशब्दः शङ्काव्युदासकः ।

प्रारब्धकर्मसत्तायां मानमाहुः । * अत एवेत्यादि * । * भरतं प्र-
तीति * प्रतिर्लक्षणे । भरतं लक्ष्यकृत्य । अदाहकत्वे इति भिन्नं पद-
म् । तथेच्छेति प्रारब्धस्य भोगेनापनयनेच्छा । * न तथेति * । न
तस्य भोगेनापनयेच्छा ॥

अन्ये तु-तदवधेरित्यस्य, तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमो-
क्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति प्रारब्धस्य शरीरपातावधिश्चुतेरित्यर्थमाहुः ।
तत्रापि प्रवृत्तफलस्य कर्मणोऽनाशे हेतुस्तु मृग्यः । सोऽत्र सिद्धा-
न्ते विवृत इति तन्मतेऽपि नातो विशेष इति बोध्यम् ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ सूत्रमवतार्य विवृ-
ण्वन्ति । * तुशब्द इत्यादि * । केचिदित्यादिना परमतमुपक्षिप्य

अग्निहोत्रादिविहितकर्मकरणं तत्कार्यायैव भोगकार्याय प्रारब्धना-
शायैवेत्यर्थः । येषामग्निहोत्रादिकारकं प्रारब्धमस्ति तैरेव तन्नाशाय
भोगवत्तदपि क्रियते, न त्वतादृशैरत एव न सनकादीनां तथा-
त्वम् । कुत एतत् ? तद्दर्शनात् । यथाकारी यथाचारी तथा भवति
साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्म-
णा भवति पापः पापेनेति श्रुतिः पूर्वकर्मणोऽग्निमकर्महेतुत्वं दर्शय-
तीति नानुपत्तिः काचित् । केचित्तु ज्ञानस्य यत्कार्यं तदेवाग्नि-
होत्रादेरिति तत्कार्यायेति पदस्यार्थं वदन्ति । स न साधुः । तद-
धिगम इत्युपक्रमाद् ब्रह्मविदः प्रारब्धात्मकप्रतिबन्धनाशे मोक्षस्य
पूर्वज्ञानेनैव सम्पत्तेः कर्मणो वैयर्थ्यापातात् । तमेतं वेदानुवचनेने-
त्यादिश्रुतिदर्शनं दर्शनपदार्थ इत्यपि पूर्वविरोधादुपेक्ष्यः ॥ १६ ॥

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

तदेवं पूर्वसूत्रचतुष्टयेन मर्यादामार्गीयभक्तस्य मर्यादयैव मु-
क्तिप्रतिबन्धसम्भवस्तयैव तन्नाशश्चाति निरूपितम् । अथ पुष्टिमा-
र्गीयस्य विनैव भोगं प्रारब्धं नश्यति न वेति विचार्यते । तत्र

दूषयन्ति । * स नेत्यादि * । *प्रारब्धात्मकप्रतिबन्धनाशे इति * ।
तस्य तावदेव चिरामिति श्रुतेस्तस्य नाशे । * पूर्वविरोधादिति * ए-
तस्माद्वाक्यात्, पूर्वं मनसैवावाप्तव्यं, मनसैवानुद्वेष्टव्यमित्यवधारण-
श्रावणेन सूत्रकृतापि तदधिगमसूत्रे ज्ञानादेव कर्मनिवृत्तिकथनेन
उक्तश्रुतौ च यज्ञादेर्विविदिपाफलकत्वस्य ज्ञानपर्यन्तत्वस्य वा बोधनेन
तद्विरोधात् । नच सहकारित्वसूत्रविरोधः । प्रारब्धनाशकत्वेना-
पि तदुपपत्तेरविरोधात् ॥ १६ ॥ ६ ॥

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ एतस्याधिकरणस्य न पूर्वशे-
षत्वमिति बोधनाय पूर्वोक्तमनुवदन्त एतदवतारयन्ति । * तदेवामि-
त्यादि * । * अथेत्यादि च * । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * ।

भोगैकनाशयस्वभावत्वात्तस्य न तं विनाऽस्यापि तन्नश्यतीति प्राप्ते निर्णयमाह । एकेषां पुष्टिमार्गीयाणां भक्तानामुभयोः प्रारब्धाप्रारब्धयोर्भोगं विनैव नाशो भवति । कुत एतत्? तत्राह । अतः । श्रुतेः कर्मणो ज्ञाननाशयत्वनिरूपिकायाः । ब्रह्मविद् एव प्रवचनादिनिरूपणेन तदनाशयप्रारब्धाख्यकर्मक्षेपकश्रुतेश्चाभ्यापि श्रुतिः । पठ्यते । तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृतां, द्विषन्तः पापकृत्यामिति । ज्ञानभोगाभ्यां कर्मनाशनिरूपकश्रुत्याऽस्याः श्रुतेर्विरोधपरिहारायावश्यं विषयभेदो वाच्यः । नच काम्यकर्मविषयेयं श्रुतिरिति वाच्यम् । तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशाविति सूत्रेणेतरस्याप्येवमिति सूत्रावयवेन चाऽविशेषेणारब्धातिरिक्तकर्म-

* तस्येति * । प्रारब्धस्य * । तं विनेति * । भोगं विना । * अस्यापीति * । पुष्टिमार्गीयस्यापि । व्याकुर्वन्ति । * एकेषामित्यादि * । * तदनाशयेति * । ज्ञानानाशयेत्यर्थः । तस्य पुत्रा इति श्रुतिस्तु शाठ्यायनिनामस्ति ॥

ननु सूत्रे, एकेषामिति पदेन पुष्टिमार्गीया एष विवक्ष्यन्त इत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायामन्यथानुपपत्तिं तथात्वेनोपपादयन्ति * ज्ञानभोगाभ्यामित्यादि * । अर्थस्तु प्रकटः ॥ अन्येतु, अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यात्मकर्मणोऽन्याऽप्यस्ति साधुकृत्या या फलमभिसन्धाय क्रियते । तस्यां एष विनियोग उक्त इति व्याकुर्वन्ति । तथा सत्येवं नित्यकाम्यकर्मभेदेन श्रुत्योर्विषयभेदे सिद्धे विरोधाभावात् सूत्रे चैकेषामिति पदेन शास्त्रिणां परामर्शादुभयोरित्यनेन जैमिनिबादरायणयोरुच्यार्ययोः परामर्शाच्छ्रुतौ सूत्रेचानुपपत्त्यभावात् कथमधिकारिकृतविषयभेदावगमः, कथं च प्रारब्धकर्मणोऽत्र विषयत्वावगम इत्याकाङ्क्षायां तद् दूषयितुमाहुः । नचेत्यादि * । तथाचैवं नित्याग्निहोत्रादेरस्या विषये भेदितेऽपि, तदधिगमादिसूत्राद्विषयो न भिद्यत इति, तद्यथेष्टाकातूलं यथा पुष्करपलाश आपः, उभे ह्येवैष पते इत्येताभ्यो विषयभेदाभावात्तासां विरोधो दुष्परिहरः । नच

णोरखिलयोर्नाशनिरूपणात् । पापकृत्सायां काम्यत्वाऽसम्भवाच्च ।
तस्मादसनुग्रहभाजनस्य भक्तस्य स्वप्राप्तिविलम्बमसहिष्णुर्भगवान्
अस्य प्रारब्धमेतत्सम्बन्धिगतं कृत्वा तस्य तेन भोगं कारयति ।
प्रारब्धं भोगैकनाशयामिति स्वकृतमर्यादापालनाय न नाशयति ।
नच तयोरमूर्त्तत्वेनाकृताभ्यागमप्रसङ्गेन च नैवं वक्तुमुच्यतेमिति
वाच्यम् । ईश्वरत्वेनाऽन्यथापि करणसम्भवात् । मर्यादावि-
परीतस्वरूपत्वात् पुष्टिमार्गस्य न काचनात्राऽनुपपत्तिर्भावनीया ।
तस्या अत्र भूषणत्वात् । अत एवैकेषामिति दुर्लभाधिकारः सू-
चितः ॥ १७ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

ननु यदेव विद्यया करोतीति श्रुत्या विद्यापूर्वकं कर्मकरणे

येषामश्लेषो व्याख्यातस्तेषां विद्यमानत्वादयं तेषां विनियोग इति
विषयभेदात् सुपरिहर इति वाच्यम् । विद्यमानाश्लेषस्य प्रागेव
दूषितत्वात् । ज्ञानोत्तरं स्वर्गादिलौकिककामनोत्पत्त्यसम्भवेन का-
म्यायाः साधुकृत्याया उत्पत्तेर्वक्तुमशक्यत्वाच्च । श्रुतौ पापकृत्या-
विनियोगस्याप्युक्तत्वेन तस्यां च फलाभिसन्धानासम्भवेन काम्य-
त्वासम्भवाच्च विषयश्रुतिविरोधोऽपि दुष्परिहरः । अतस्तदभावाया-
वश्यमधिकारिभेदः प्रारब्धात्मककर्मविनियोगश्चाऽत्राश्रयेयः । उ-
भयपदे आचार्यद्वयग्रहणमप्यसङ्गतम् । सन्निधौ जैमिनेरश्रुतत्वात् ।
सामान्यशब्दस्य चोपस्थितार्थकत्वनियमेन बाधकं विना तस्यागा-
योगात् । अत उक्तरीत्यैव मन्तव्यमित्यर्थः । तदेतच्चतुर्थस्कन्धीये
तत्त्वदीपप्रकाशे सम्यग् व्युत्पादितमिति प्रभुचरणैर्नात्रोक्तम् । सि-
द्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरान्त ।
* नच तयोरित्यादि * । तथाचेदं तवापि तुल्यमतः परिहारसाम्या-
न्न पर्यनुयोग उचित इत्यर्थः ॥ १७ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ।

वीर्यातिशयः फलं श्रूयते । अतो ब्रह्मविद्यावतोऽपि तथात्वस्योचितत्वात् तदुत्तरस्याश्लेष इति यदुक्तं तन्नोपपद्यत इति प्राप्ते, आह । यदेवेति । हि यस्माद्धेतोस्त्वया यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदेति श्रुतिरेव ब्रह्मविदोऽपि कर्मोत्पत्तिप्रसञ्जिकात्वेनोदाहृता । सा तु न तत्समर्था । तथाहि । ॐमिसेतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्युपक्रम्य तस्य रसतमत्वं मिथुरूपत्वमनुज्ञाक्षरत्वं त्रयीप्रवृत्तिहेतुत्वं च निरूप्यैतदग्रे यदेव विद्ययेत्याद्युक्त्वा, इति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवतीत्युपसंहारादुद्गीथोपासनाविषयमेव, यदेव विद्ययेति वाक्यमिति ज्ञायते । तेनोक्तस्मत्तत्वादिप्रकारकोपासनानां मध्ये यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति तदर्थ इति न ब्रह्मविद्यागन्धोऽपीति न सा शङ्काऽत्र सम्भवतीत्यर्थः । यद्वा । उक्ताशङ्कानिरासायैवाह । यदेवेति । ब्रह्मविद्धि प्रारब्धक्षयायैव कर्म कुरुते तत्त्वान्यकृतात् कर्मणः सकाशात् सवासनतन्नाशनाद्

* तथात्वस्येति * । कर्मणो वीर्यवत्त्वस्य । तथाच यदि ब्रह्मविद्यावतः कर्मसंसर्गो न स्यात्तदेवं श्रुतिर्विद्यया वीर्यवत्तां कर्मणां न श्रावयेत् । अनन्तदन्यथाऽनुपपत्त्या अश्लेषादिवाक्यानां विद्यास्तावक्तवमेवाङ्गीकार्यमिति पूर्वोक्तं नोपपद्यत इत्यर्थः । परिहारं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * हीत्यादि * । * तेनेति * । वाक्यस्य प्रकरणावरुद्धत्वेन । तथाचानुपपत्त्यभावान्नैतेषां स्तावक्तव्यं शक्यवचनमतः पूर्वोक्तं साध्वेवेत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे सूत्रयोजना तु, यदेव विद्ययेति वाक्यं हि यतो हेतोः, इति प्रकरणावरुद्धं, तथाच न ब्रह्मविद्यावतः कर्मप्रसञ्जिकामत्यर्थः । श्रद्धोपनिषदोः साधारणत्वात् तत्समभिव्याहृताया विद्याया अपि साधारण्यमेवोचितं, न तु सङ्कोचनमिति कश्चिच्छङ्केत, तदर्थं प्रकारान्तरेणार्थमाहुः । * यद्वा उक्ताशङ्केत्यादि * । * सवासनतन्नाशनादिति * । सवासनप्रारब्धनाशनात् । तथाच सङ्कोचाभावेऽपि पूर्वोक्तार्थासिद्धिरप्रत्यूहति न तेषां स्तावक्तव्यमि-

वीर्यवत्तरं भवसेवेति नानुपपत्तिः काचिदित्यर्थः । यद्वा । ननु पुष्टि-
मार्गीयस्य प्रारब्धस्यापि भोगं विनैव नाश इति श्रुत्वाऽसम्भाव-
नां कुर्वाणं प्रति कैमुतिकन्यायेन तत्परिहारमाह । यदेवेत्यादि ।
जीवनिष्ठा विद्या हि भगवज्ज्ञानशक्तेरंशभूता । एवं सति यत्र धर्म-
सम्बन्धिसम्बन्धादन्येभ्योऽतिशयं कर्मणि वदति श्रुतिस्तत्र साक्षा-
द्धर्मिसम्बन्धेऽतिशयितकार्यसम्पत्तौ कथमसम्भावना कर्तुमुचि-
तेति निगूढाशयः । अत एव हेतुवाची हिशब्दः ॥ १८ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यते ॥ १९ ॥

पुष्टिमार्गीयफलप्राप्तौ प्रतिबन्धाभावं सोपपत्तिकमुक्त्वा तत्प्रा-
प्तिप्रकारमाह । इतरे । अग्रे प्राप्यालौकिकदेहाद्भिन्ने स्थूललिङ्ग-
शरीरे क्षपयित्वा दूरीकृत्य, अथ भगवल्लीलोपयोगिदेहप्राप्त्यनन्तरं
भोगेन सम्पद्यते । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विप-
श्चिनेति श्रुत्युक्तेन भोगेन सम्पद्यत इत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्त्वानन्दमया-
ऽधिकरणे निरूपितः । अलौकिकत्वं विनोक्तदेहं विना चोक्तफलप्रा-
प्त्यव्यवच्छेदकस्तुशब्दः ॥ १९ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिने

ब्रह्मसूत्राऽणुभाष्ये चतुर्थाऽध्यायस्य

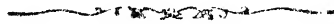
प्रथम पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

इत्यर्थः । एतेन जन्मादिमूत्रभाष्ये व्युत्पादितं पूर्वोत्तरकाण्डयोः पर-
स्परसङ्गतत्वमपि समर्थितं ज्ञेयम् । पूर्वोक्तमर्थं सगृह्णन्त एतत्सूत्रस्य
तात्पर्यान्तरमाहुः । * यद्वा नन्वित्यादि * ॥ १८ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यते ॥ भाष्यमत्रातिरोहि-
तार्थम् । अत्र क्षपणं च कुरुक्षेत्रप्रसङ्गे व्रजभक्तानां जीवकोशध्वंस-

रूपम् । भोगश्चतदनन्तरदर्शनादिरूपो जीवद्दशायामेव भवतीत्य-
वान्तरफलपरिस्मर्त्तिरिति मम प्रतिभाति । अत्यन्तानुग्रहे तु स्थूल-
स्य लोकवत् क्षपणं, सूक्ष्मस्य, वाङ् मनसीतिवक्ष्यमाणरीत्या ततस्त-
दव्यवहितमेवालौकिकदेहप्राप्त्या भोगसम्पत्तिरिति ज्ञेयम् । अत्र
मतान्तरीयव्याख्यानस्यादूषणात् तदपि ज्ञानमार्गीयमर्यादाभक्तिमा-
र्गीयपरतया संग्राह्यमिति सूचितं ज्ञेयम् ॥ १९ ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
श्रीपीताम्बरात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

वाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

पूर्वपादे लौकिकशरीरे क्षपयित्वा अलौकिकं तत्प्राप्य फलेन सम्पद्यत इति निरूपितम् । अथात्रेदं चिन्त्यते । भक्तस्य सूक्ष्म-शरीरस्य क्षपणं नाम किं तत्स्वरूपनाशनमुत मणिस्पर्शादयश्चा-मीकरत्वमिव तस्यैवालौकिकत्वसम्पादनं भगवदनुग्रहादिति । अत्रोत्तर एव पक्षः साधीयानिति भाति । तथाहि । यथा पूर्वं सं-सारिण एव जीवस्य तदनुग्रहात् पूर्वावस्थापगमो मुक्त्यवस्था चो-च्यते तथात्रापि वक्तुमुचितत्वात् । न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्य-त्रैव ममवलीयन्त इति श्रुतिस्तु जीवस्य सायुज्यमुक्तिकाले त-त्प्राणादीनामपि तथैवाहात एवाग्रे ब्रह्मेव सन् ब्रह्माप्येतीत्युच्यते ।

वाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ अथ द्वितीयपादं व्याचिख्या-मत्रः पदार्थानां तत्सङ्गनेश्च पूर्वं कारिकाभिर्निरूपितत्वादिहाश्व-करणसङ्गतिं वक्तुम्, अतीतपदान्ते यन्निरूपितं तदनुवर्तन्ति * पूर्व-पाद इत्यादि * । * अलौकिकं तत् प्राप्येति * । अलौकिकं देहं लब्ध्वा । अलौकिकदेहस्वरूपं त्वग्रे वक्तव्यम्, ब्राह्मेण जैमिनिरित्या-दिभिः । प्रकृतं वक्तुमाहुः । * अथेत्यादि * । तदनन्तरमवसरमं-ङ्गत्या एतत्पादारम्भे प्रकृतं वक्तुं तदुपोद्घाततया इदं वक्ष्यमाणं विचार्यत इत्यर्थः । तदाहुः * भक्त्यादि * । एवं संशयमुक्त्वा पूर्वप-क्षमाहुः । * अत्रेत्यादि * । * तथात्रापि वक्तुमुचितत्वादिति * । सूक्ष्मलिङ्गशरीरात्मकं प्राणं इन्द्रियादिष्वपि द्वितीयस्य चतुर्थपादे तथा प्राण इत्यत्र जीवातिदेशेन जीववन्नित्यत्वायङ्गीकागलौकि-कावस्थापगमस्यालौकिकावस्थाप्राप्तेश्च वक्तुमुचितत्वात् । * त-थैवाहेति * । कारणभूतं सति लयमाह । तथाच पुष्टिमार्गे तेषाम-

पुष्टिमार्गीयस्योक्तमुत्तयभावान्नेयं तद्विषयिणीति प्राप्ते प्रतिवदामः ।
 ब्रह्मांशत्वेन जीवस्यानन्दात्मकत्वान्निर्दोषस्वरूपत्वान्निसत्वाच्च दो-
 पाणां वागन्तुकत्वात्तदपगमे तस्य तथात्वमुचितम् । प्राणादयस्तु
 न तादृशा इति तद्वदृष्टान्तेनात्रापि तथात्वं न वक्तुं शक्यम् । देहे-
 न्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामिति श्रीभागवतवाक्याच्च ।

लौकिकत्वापादनपक्ष एव साधीयानित्यर्थः । सिद्धान्तमाहुः * ब्रह्मां-
 शत्वेनेत्यादि * । अयमर्थः । श्रुतौ हि त्रिविधा सृष्टिरभिप्रैतंति
 ज्ञायते । ब्रह्मवित्प्रपाठके आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वपरिचायनार्थं, त-
 स्माद्वा एतस्मादित्यादिना, स आत्मानं स्वयमकुरुतेति वारत्रयं
 कथनात् । श्वेतकेतूपाख्याने च कार्यस्य कारणानन्यत्वे, सृष्टिपण्ड-
 नखनिकृन्तनलोहमण्यात्मकदृष्टान्तत्रयकथनाच्च तासु विधासूचनीच-
 भावोऽपि सृष्टिपेक्षया, अयसस्तदपेक्षया लोहस्यात्कृष्टतायाः सर्व-
 जनीनत्वात् । ब्रह्मवित्प्रपाठकेऽपि सोऽकामयतेत्यादिना पूर्वमुक्तायाः
 सृष्टेरसद्वा इदमग्र आसीदित्यनेनासत्त्वकथनपूर्वकं तदात्मानं
 स्वयमकुरुतेति सृष्टेः सुरुक्तत्वश्रावणाच्च । तदेतत्सृष्टित्रयं तदुत्क-
 र्पादिकं च पुष्टिप्रवाहमर्यादाग्रन्थे आचार्यचरणैरिच्छामात्रेण मनसे-
 त्यत्र सूचितम् । तत्प्रपञ्चश्चास्मत्पितृचरणकृतात्तद्विवरणादवगन्त-
 व्यः । एवं सति यत्र पुष्टिमार्गीया जीवा मार्यादिकसृष्टिपातिनस्तत्र
 ब्रह्मांशत्वेन जीवस्यातिरोहितानन्दत्वं तत्र स्वानन्दात्मकत्वान्निर्दोष-
 स्वरूपत्वाच्च जीवस्य तथात्वं युक्तम् । प्राणादयस्तु सृष्ट्यन्तरस्थाः
 असद्वा इदमग्र आसीत्तदाहुः किं तदसदासीदित्यृषयो वा व तेऽग्रे
 असदासीत्तदाहुः के ते ऋषय इति प्राणा वा ऋषय इति वाजिनां
 श्रुतौ प्राणा असत्पदेनासाधुतया श्राविता इति पुष्टिसृष्टिस्थत्वाभावा-
 न्न तादृशाः । धर्मान्तरैर्जीवितौल्येऽपि स्वरूपतो न जीववन्निर्दुष्टा इति
 जीवदृष्टान्तेन प्राणादिरूपे सूक्ष्मशरीरे लौकिकत्वापगमेनालौकिक-
 त्वं न वक्तुं शक्यम् । अयं च पक्षो, देहेन्द्रियासुहीनानामिति सप्तम-
 स्कन्धवाक्येनोपपद्यते । अतस्तत्यागपक्ष एव साधीयानित्यर्थः ।

नच लौकिकत्वविशिष्टदेहादिरत्र निषिद्धयत इति वाच्यम् । सामान्यनिषेधे बाधकाभावात् । नच तदनुभव एव बाधक इति वाच्यम् । भगवत इव तदीयानामपि तेषां तथात्वे बाधकाभावात् । नन्वागन्तुकत्वमेव बाधकमिति चेन्मैवम् । यथा व्यापिवैकुण्ठस्याऽक्षरात्मकत्वेनाऽनागन्तुकत्वेन नैसर्गिकतद्गताऽखिलवस्तुरूपत्वेन सामीप्यादिमुक्तिं प्राप्नुवतां भक्तानां देहेन्द्रियादिरूपमप्यनागन्तुकमेव वैकुण्ठप्राप्तिमात्रेण शुद्धजीवानां सम्पद्यते । तदीयत्वेन तत् फलतीति यावत् । तथा पुरुषोत्तमलालीया अपि पुरुषोत्तमात्मकत्वात्तत्राङ्गीकारमात्रेण प्राचीनाशेषप्रावाहिकधर्मनिवृत्तौ शुद्धजीवस्य पुरुषोत्तमलीलात्मकदेहादिरपि तदीयत्वेन सम्पद्यत इति नाऽनुपपन्नं किञ्चिदियवहितोऽवेहि । अयमेवार्थो वाजसनेयिशाखायामथाकामयमान इत्युपक्रम्यात्मकाम आप्तकामो भवति, न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती-

उक्तवाक्ये एव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति । * नच लौकिकेत्यादि * । * अत्रात * । एतद्वाक्ये । * तदनुभव इति * । देहाद्यनुभवः । * तथात्व इति * । ब्रह्मात्मकत्वे । पुनः किञ्चिदाशङ्क्य पारहरन्ति । * नन्वित्यादि * । * मैवमित्याद्यवेहित्यन्तं च । * अनागन्तुकमेवेति * । यथा लौकिकेषु देहादिषु प्रकृतिर्मूलकारणतयाऽनुसीव्यति, एवं जीवेऽक्षरमन्वेति । यथा प्रदीप्तात् पावकाद्विस्फुल्लिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपा इति, यदक्षरं परमे प्रजा इति च श्रुतेः । तच्च सर्वत्र सर्वात्मकमिति जीवांशभूतस्य तस्य आकारो जीवरूपेऽंशे नैसर्गिक एवेत्यनागन्तुकम् । * तदीयत्वेन तत्फलतीति * । अग्रे, ब्राह्मेण जैमिनिरित्यत्राङ्गीकरिष्यमाणत्वादावरणभूतलौकिकापगमे भगवदत्तस्तदीयत्वेन फलतीत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकं तु बादरायणसूत्रोक्तः पुरुषोत्तमात्मकस्तदीयत्वेन सम्पद्यत इति ज्ञेयम् । एतं पक्षं श्रुत्यापष्टभन्ति । * अयमेवेत्यादि * । श्रुतिं व्याकुर्वन्ति ।

सन्तेन वाक्येन निगद्यते । अत्र प्राणशब्देन प्राणाः सर्वेन्द्रियाणि चोच्यन्ते । आत्मकामशब्देन भगवद्वाचकात्मपदग्रहणेन भक्तस्य स्नेहातिशयजनितप्रभुद्विदृक्षार्च्यतिशयस्तादृशो येन मरणमेव सम्पद्येत, यदि प्रभुप्राकट्ये क्षणमपि विलम्बः स्यात् । अतो भगवत्प्राकट्येनैवात्मस्थितिर्तिरिति ध्वन्यते । भक्तिमार्गे प्राकट्यस्यैव परमफलत्वेन तद्दर्शनेनाऽऽप्तकामो भवति । ततः साक्षादाश्चेत्पादिकामनायां प्राचीनदेहप्राणादेस्तदयोग्यत्वात्ते तत्रैव लीना भवन्तीति । बहिःप्रकटस्यैवाऽन्तरपि प्राकट्यादुत्क्रमणाभाव उच्यते । आत्मातिरिक्तस्य गतिमुक्त्वा तस्य तामाह—ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यनेन । उक्तरीत्या पुरुषोत्तमात्मकतल्लीलोपयोगिदेहेन्द्रियादिमस्पत्त्या ब्रह्मैव सन् तु ब्रह्मातिरिक्तदेहादिमानपि तादृशः सन् ब्रह्म बृहत्त्वाद् बृंहणत्वात् पुरुषोत्तमस्वरूपं प्राप्तो भवतीत्यर्थः । अन्यथा जीवस्य ब्रह्मांशत्वेनानन्दांशाविर्भावेन च ब्रह्मत्वे प्राणादिलयोक्त्या ब्रह्म, तादृतरव्यवच्छेदे चानुक्तमिदं सति ब्रह्मैव सन्निति वा न वदेत् । अत एवेतदग्रे श्लोकोक्तिः—अथ मर्त्योऽमृतो

* अत्र प्राणेत्यादि * । * ध्वन्यत इति * । तात्पर्यवृत्त्या बोध्यते । तात्पर्यवृत्तिस्तु मया प्रस्थानरत्नाकरे व्युत्पादिता ततो ज्ञेया । * अत्रैव लीना भवन्तीति * । अन्तःप्रकटे पुरुषोत्तम एव लीना भवन्ति । ननु पुरुषोत्तमात्मकल्लीलोपयोगिदेहप्राप्त्या ब्रह्मभाव एव श्रुत्यभिप्रेत इत्यत्र किं गमकमित्यत आहुः । * अन्यथेत्यादि * । तथाच ब्रह्मैव सन्नित्यस्यान्यथावैयर्थ्यापत्तिरेव गमिकेत्यर्थः । उक्तोपपृग्भाय गमकान्तरमाहुः । * अत एवेत्यादि * । तथाच ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मैत्युक्तरीतिको ब्रह्मभावो यदि ब्रह्मैव सन्नित्यत्राभिप्रेतः स्यात्तदाऽऽस्मन् श्लोके, अथ मर्त्योऽमृतो भवतीत्येतावदेव वदेन्न तु तुरीये पादम् । अतो यथोक्त एव श्रुत्यर्थ इत्यर्थः । एवमुपोद्घातेन पुष्टमार्गीयस्य लौकिकदेहक्षपणं नाम प्राणादीनां ब्रह्मणि लय इति सिद्धम् । तदेतत्पूर्वपादान्तसूत्रे एव विचारणीयम् । त-

भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति । मृतिधर्मवच्छरीरं हि मर्त्यं, तद्रत्नेन जीवोऽपि तथोच्यते । तथाचायं पूर्वं तादृश एव, अथ पुष्टिलीला-
प्रवेशानन्तरममृत उक्तरूपशरीरवान् भवति, ततोऽत्र अस्मिन्नेव
शरीरे ब्रह्म सम्यगऽश्नुते । भगवता क्रियमाणलीलारसमनुभवतीस-
र्थः । भगवान् वादरायण इमामेव श्रुतिं विपरीकृत्य तत्रोक्तप्राणा-
नां लय एकदैवोक्त क्रमनियमोऽस्तीति संशये निर्णयमाह । वाङ् म-
नसीति । तत्र हेतुर्दर्शनादिति । एतदुक्तं भवति । भक्तेः स्नेहा-
त्मकत्वात्तस्य प्रभुप्राकट्यफलकत्वात्तदौत्कण्ठ्ये तस्यावश्यकत्वा-
दयं मां पश्यत्विति प्राप्तिच्छया तस्मिन् सम्पन्ने चक्षुर्भ्यां मनसा
च तद्रूपाऽमृतमनुभवतः स कोऽप्युत्कटो भाविः समजनि येन प्रभुणा
सह सर्वेन्द्रियव्यापारकृतीच्छा सम्भूत । तत्र तेषाममामर्थ्याद् भ-
गवदानन्दसम्बन्धिमनःसम्बन्धेन तं प्राप्स्याम इति तत्रैव सङ्गताः
तेनानन्देन सम्पन्ना जाताः । अयमेवार्थोऽनेन सूत्रेणाग्रिमेण चात
एव सर्वाण्यन्विति सूत्रेण निरूप्यते । दर्शनानन्तरमादौ सह स-
म्भाषणेऽप्येव जन्यत इति, वाङ्मनसि सम्पद्यत इति छान्दोग्ये
स्फुटोक्ते सम्मत्या चादौ सैवोक्ता । एवं सति वाङ्मनसि सङ्गता

— — — —

थाप्येतत्सूत्रप्रणयनं प्रति तस्य हेतुत्वं न स्फुटं भवेदिति तत्रानुक्ता
अत्र विचारितमिति ज्ञेयम् । तदेतद् हृदि कृत्वाऽऽचार्यः प्रकृतं
विचारयतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * भगवानित्यादि * ।
* निर्णयमाहति * । उक्तश्रुतौ सामान्यतो लयव्यापणाल्लयं युग-
पदेव युक्त इति पूर्वपक्षनिरासाय निर्णयमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्व-
न्तः क्रमनियमे दर्शनस्य कथं हेतुत्वमित्यतो व्युत्पादयन्ति । * एत-
दित्यादि * । * तदौत्कण्ठ्यइति * । भक्तस्योत्कण्ठायां । तदा-
त्कट्य इति पाठे तु स्नेहोत्कट्य इत्यर्थो बोध्यः ।
* तत्रैव सङ्गता इति * । मनसैव सर्वे प्राणाः समागताः ।

सती भगवदानन्देन सम्पद्यत इति सूत्रार्थः सम्पद्यते । दर्शनाभावेऽपि वेष्वादिशब्दादपि तथा सम्पद्यत इति हेत्वन्तरमाह—
शब्दाच्चेति ॥ १ ॥

अत एव सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

अत एव दर्शनाच्छब्दाच्च हेतोः सर्वाणीन्द्रियाणि, अनु सा-
न्निध्याद् वाचः पश्चान्मनसि सङ्गतानि भगवदानन्देन सम्पद्यन्त
इत्यर्थः । केचिच्चत्र छान्दोग्यस्थं, वाङ् मनसि सम्पद्यते मनः
प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामिति वाक्यं विषयत्वेन
उक्त्वा सूत्रे वाक्पदस्य तद्वृत्तिपरत्वं वदन्ति सम्पत्तिं तन्नाशं
च । तन्न साधीयः । तथाहि । वाक्पदस्य वृत्तिपरत्वं चेच्छ्रुत्य-
भिमतं स्यात् सूत्रकारस्तदा तथैव वदेन्न तु तत्सरूपमेव वाक्य-
म् । तन्निर्णयार्थमेव प्रवृत्तेः । मुख्यार्थस्यागो लक्षणापत्तिश्च ।

शेषं स्फुटम् ॥ १ ॥

अत एव सर्वाण्यनु ॥ एतेन श्रुतौ वाक्पदमिन्द्रियान्तरा-
णामप्युपलक्षकमिति बोधितम् । भाष्यमत्र स्फुटार्थम् ॥

ननु या छान्दोग्यश्रुतिरत्र सम्मतित्वेन दर्शिता सैवात्र स-
र्वाऽऽहतत्वाद्विषयवाक्यत्वेनादरणीया, ततश्च कथं भवदुक्तस्यार्थ-
स्याभिसंहितत्वमित्याकाङ्क्षायामन्यमते तेषां बोधयितुं मतान्तरम-
नुवदन्ति * केचिदित्यादि * ते हि हिरण्यगर्भादिविद्यास्वरसु च
विद्यासु फलप्राप्तये देवयानं पन्थानमवतारयिष्यन्तो यथाशास्त्रमु-
त्क्रान्तिकमकथनं विद्वद्विदुषोरुत्क्रान्तौ प्रकारसाम्यं च व्या-
साभिमतमङ्गीकुर्वन्त उक्तरीत्या वदन्तीत्यर्थः । तन्न तथेति बोधनाय
दूषयन्ति । * तन्नेत्यादि * । ननु सत्यमस्तीदं दूषणत्रयं तथा-
प्यग्रेऽविभागो वचनादित्यनेन तत्त्वप्रलयस्य वक्षमाणत्वादत्र वृत्ति-
प्रलय आद्विद्यत इति व्यासाशयस्य तैर्बोधनाददोष इत्यत आहुः ।

किञ्चैवं मनसीति पदवैयर्थ्यं स्याद्, विषयवाक्योक्तक्रमसागानु-
पपत्तिश्चेति ॥ २ ॥

* किञ्चेत्यादि * । यद्यपि तत्सूत्रमन्यार्थं तथापि स्वोक्तसमर्थनाय
तथार्थादरेऽपि सम्पत्तिपदस्य घृत्युपसंहारार्थकतया वृत्तिनाशना-
र्थत्वमेवाभिप्रेतं, यथाङ्गिरग्नेः । तथा सति निरन्वयो वृत्तिध्वंस इति
ध्वंसकसंसर्गमात्रस्यैवापेक्षणेन ध्वंसकस्य तत्राधिकरणताऽनपेक्ष-
णान्मनसीत्यधिकरणबोधकपदवैयर्थ्यम् । नन्वधिकरणत्वेऽनपेक्षि-
तेऽप्यग्नेरप्सु प्रक्षेपे वृत्तिनाशस्य दर्शनात् मनसीत्यस्य वैयर्थ्यमि-
त्यतो दूषणान्तरमाहुः । * विषयेत्यादि * । स्यादवैयर्थ्यं यदि वि-
षयवाक्यत्वमस्य स्यात् । तदेव तु न । यत एतस्य विषयवाक्यत्वे
सूत्रकृता तेजस्त्यागेन प्राणस्य करणाऽध्यक्षे जीवे लयकथनाद्यः
क्रमत्यागस्तदनुपपत्तिश्चेत्यतो व्यासानभिप्रेतत्वावगमादनेकदोषप्र-
स्तं तथा व्याख्यानम् अयुक्तमित्यर्थः । यत्तु दर्शनादित्यस्य व्या-
ख्यानम्—इदृश्यते हि वाग्वृत्तेर्मनोवृत्ताववस्थितायां पूर्वोपसंहार
इति । तदपि न युक्तम् । परमनोवृत्तेर्वाग्वृत्तिद्वारैव गोचरतायाः प्र-
त्यक्षसिद्धत्वेन वाग्वृत्त्यभावे तदवस्थित्यवगतेरशक्यवचनत्वात् ।
तथा विद्वद्विदुषोरुत्क्रान्तिप्रकारसाम्याङ्गीकारेऽपीन्द्रियवृत्त्युपसंहा-
रो न युक्तः । प्रश्नोपनिषदि, इन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैरित्यत्रापि
लक्षणापत्त्या सम्पत्तिपदस्य नाशार्थाङ्गीकारे च बृहदारण्यकीय-
शारीरकब्राह्मस्थायाम्, एकीभवति न पश्यतीत्याहुरित्यादिरूपा-
यां च श्रुतौ लक्षणापत्त्या श्रुतिपीडाया दुर्वारत्वापत्तेः । अत एतेषु
सूत्रपूत्रकमिष्यद्व्यवस्थायामत्रकथनमयुक्तम् । किन्तु मुख्यतया स-
द्योमुच्यमानव्यवस्थायामिन्द्रियलयक्रमः प्रासङ्गिकस्तूत्रकमिष्यद्वृ-
त्तान्तः । ओकोग्रज्वलनसूत्रादिभिस्तस्यापि वक्ष्यमाणत्वादिति ।

यद्यपि भामतीनिबन्धे, वाचस्पत्युपसंहारमदृष्टं नागमोऽपि गम-
यितुमर्हति । आगमप्रभवयुक्तिविरोधात् । आगमो हि दृष्टानुसारतः
प्रकृतौ विकाराणां लयमाहेत्युक्तम् । तदपि व्याख्येयग्रन्थपूजामात्र-
म् । आगमस्य सर्वत्र दृष्टानुसारित्वादर्थेनेन युक्तेः शिथिलत्वादि-

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तसर्वेन्द्रियवैशिष्ट्यवन्मनः प्राणे सम्पद्यते, न तु केवल-
म् । तत्र हेतुः । उत्तरादिति । स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रवद्धो
दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव
खलु सौम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा प्रा-
णमेवोपश्रयत इत्युक्त्वा तत्र हेतुमुत्तरेण वाक्येनाह—प्राणवन्धनं
हि सौम्य मन इति । तस्माद्धेतोस्तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

सर्वेन्द्रियविशिष्टमनोविशिष्टः प्राणोऽध्यक्षे पुरो हृदि वा
प्रकटे भगवति सम्पद्यत इत्यर्थः । अत्र हेतुः । उपगमादिभ्य
इति । उपगमोऽभ्युपगमः पुष्टिमार्गेऽङ्गीकार इति यावत् । तत-
स्तथेत्यर्थः । आदिपदाद् भगवद्रशीकरणसमर्थः स्नेहः प्रभवानिङ्गि-
तार्थसागस्तदनु रूपं भजनं च । अभ्युपगमे मिद्धे स्नेहादयोऽवश्यं
भवन्त्येवेत्याशयेन, तदादित्वमुक्तम् । नोद्देशः कृतः । मर्यादामार्गे-

ति । तस्मादेतस्य विषयवाक्यत्वमयुक्तमेवेति पूर्वोक्तमेव विषयवा-
क्यं, तथैवार्थश्चाभिप्रेत इति ध्येयम् ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ अत्र भाष्यमुत्तानार्थम् । श्रुतिस्तु
छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्यानस्था ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥

अत्रापि भाष्यमुत्तानार्थम् ॥ अत्रेदमर्थात् सम्पद्यते । अत्य-
नुग्रहभाजनस्य पुष्टिमार्गीयस्योक्तप्रकारेण वागादिप्राणान्तानां लये
तदानीमेव पुरुषोत्तमात्मकदेहप्राप्त्या लीलात्मकभोगसम्पत्तिः ।
ततो न्यूनस्य तस्य तु पुरुषोत्तमे लयस्ततः सम्पद्याविर्भावाधिकर-
णोक्तरीत्या भगवता तस्य स्वरूपाग्निष्कासने पुरुषोत्तमात्मकदेह-
सम्पत्त्या लीलानुभव इति बोध्यम् ॥

ऽङ्गीकृतानां तु मुक्तिपर्यवसायित्वेन मुमुक्षुत्वादुक्तदस्नेहासम्भवेन प्रभुप्राकट्यासम्भवात् स्वप्रकृतौ सङ्घातलये शुद्धजीवस्य भगवद-
ऽनुग्रहेण श्रवणादिरूपया तथाविधस्नेहरूपया च भक्त्या मुक्तिः सम्पद्यत इति बह्वेव तारतम्यमिति निगूढाशयेनदमुक्तम् । अभ्यु-
पगमादयस्तु मुण्डकोपनिषत्सु पश्यन्ते । नायमासेत्युपक्रम्य य-
मेवैषदृष्टु ते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा दृष्टुते तनुं स्वाम् । नाय-
मात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाऽथ लिङ्गात् । एतै-
रुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधामेति ॥ ४ ॥

उक्तं निगूढमाशयं प्रकटयन्ति ।

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

ननु मार्यादामार्गीयाणामप्येवमेव वागादिलय ? उतान्य-
थेति संशये निर्णयमाह । तेषां ते भूतेषु लीयन्ते, न तूक्तरीत्या
भगवति । अत्र प्रमाणमाह । तच्छ्रुतेः । यत्रास्य पुरुषस्य मृ-

अन्ये तु-अध्यक्षपदे करणाध्यक्षं जीवम्, उपगमादिपदे च
ज्योतिर्ब्राह्मणे एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमाय-
न्तीत्यनेनोक्तमुपगमनं, शरीरब्राह्मणे तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्राम-
तीत्युक्तमनुगमनं, स विज्ञानो भवतीत्यनेनोक्तमवस्थानं च व्याकु-
र्वन्ति । तदा छान्दोग्यस्य कस्याप्यर्थस्यानङ्गीकारात् कथं तस्य वि-
षयवाक्यत्वमित्यपि ध्येयम् ॥ ४ ॥ १ ॥

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि* ।
* इति संशये निर्णयमाहेति * । एवं संशये भगवन्मार्गत्वस्यावि-
शिष्टत्वेनात्रापि पूर्ववदेव वागादिलय इति पूर्वपक्षावतारान्निर्णयमा-
हेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति* तेषामित्यादि* । हेतुबोधिकां श्रुतिमुदा-
हरन्ति । * यत्रास्येत्यादि * । एतेन सूत्रस्य भूतेष्विति पदं देवताया

तस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादिसं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा अत्सु लोहितं च रेतश्च निधीयत इति श्रुतेः ।

नचाविद्वद्विषयिणीयं श्रुतिरिति वाच्यम् । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्राऽयं पुरुषो म्रियत उदस्मात् प्राणाः क्रामन्साहो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्रायसाध्मायसाध्मातो मृतः शेत इति पूर्ववाक्यात् । न ह्यविदुषः प्राणानामनुत्क्रमः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामन्तीत्यादिश्रुतेः । ननु यत्रास्य पुरुषस्येत्युपक्रम्य रेतश्च निधीयत इत्यन्ता श्रुतिरविद्वद्विषयिणीति मन्तव्यम् । यत एतदग्रे, काऽयं तदा पुरुषो भवतीति प्रश्ने याज्ञवल्क्यार्त्तभागाभ्यां विचारितमुत्तरमुच्यते । तौ ह यदृचतुः कर्म हैव तदृचतुरथ ह यत् प्रशशःसतुः कर्म हैव तत् प्रशशःसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति । एतेन कर्माश्रयस्तिष्ठतीति निर्णयः सम्पद्यते । एवं सति प्राणानुत्क्रमणोक्त्या सम्पातलोक्त्या च विद्वद्विषयत्वमत्रावसीयते यतस्तस्यैवोक्तं द्वयं सम्भवति । अग्रिमश्रुत्युक्तकर्माश्रयत्वं च तस्मिन् विरुद्धमतः

— — — — —

अप्युपलक्षकमिति बोधितम् । श्रुतिस्तु बृहदारण्यक आर्त्तभागब्राह्मणेऽस्ति । इयं श्रुतिरन्यैरविद्वद्विषयत्वेन व्याख्यातेति तन्निषेधन्ति । * नचेत्यादि * । तथाचेतः पूर्वस्मिन् ग्रन्थे प्राणानुत्क्रमणरूपस्य मुक्तिलिङ्गश्रावणान्नाविद्वद्विषयत्वं तस्या वक्तुं शक्यमित्यर्थः । एवमस्याः श्रुतेरविद्वद्विषयतायां बाधके दर्शितं पुनरविद्वद्विषयतां साधयितुं पूर्वोत्तरश्रुत्योर्विरोधेन सन्देहमुत्थापयन् विद्वद्विषयतां प्रतिक्षिपति । * नन्वित्यादि * । * एतेनेति * । विचारितनिर्द्धारकवाक्येन । * एवं सतीति * । उक्तप्रकारके विरुद्धवाक्यद्वये एकस्मिन् प्रकरणे श्रूयमाणे सति । * विरुद्धमिति * । अवसीयत इति शेषः ।

पूर्वोत्तरविरोधाद्विषयानिश्चये प्राप्ते प्रतिवदामः । मर्यादामार्गीय-
विद्वद्विषयिण्येवेयं श्रुतिरिति । अत एव प्रश्ने, क्व तदा पुरुषो
भवतीसेतावतैव चारितार्थ्येऽपि साधारणपुरुषव्यावृत्त्या मर्यादा-
मार्गीयतत्प्रापकम् अयामिति पदम् । तस्यैवोपक्रान्तत्वात् । तथा तद-
ग्रिमविचारितोऽर्थोऽपि तद्विषयक एवेति बुद्ध्यस्व । न नूक्तं बाध-
कमिति चेत् । हन्त श्रुतिशिरःसमाकलितमाकलय । मर्यादामार्गे
हि विधिप्राधान्यात्तथैव तन्निर्माणात् । तत्र ह्येवं कृत एवं फलं
दास्ये, न त्वऽकृतेऽपीति भगवदिच्छा, अतः कर्मप्रधानम् । एवं स-
त्प्राप्तभागस्याऽयमाशयः—वागादिरेतोऽन्तलयेन प्रारब्धस्यापि तदा
नाशाच्छुद्धं जीवं विध्यविषयं कदाचित् पुष्टौ प्रवेशयति, न वेति
संशयेन तदाऽपि किं मर्यादामार्ग एवोत् पुष्टावपि प्रवेशितो भवतीति
प्रश्नः । तदाऽस्यार्थस्येश्वरेच्छारीतिमविदुषो दुर्ज्ञेयत्वं जानन्ती स्वयमेव

एवं पूर्वपक्षमुत्थाप्य समादधते । * प्रतिवदाम इत्यादि * । * त-
स्यैवोपक्रान्तत्वादिति * । प्राणानुत्कमलिङ्गेन विषय एवोपक्रान्त-
त्वात् । * तदग्रिमविचारितार्थ इति * । उपक्रमानुरोधिप्रश्नोत्तर-
रूपत्वात् तौ ह यदूचतुरित्यादिना विचारितोऽर्थः । अग्रिमविचारि-
ताऽर्थे पुनः शङ्कते—

नन्वित्यादि * । * उक्तं बाधकमिति * । कर्माश्रयेणावस्थानरूपं वि-
द्वत्ताबाधकम् । तथाच विद्वद्विषयत्वे बाधकस्य विद्यमानत्वाद-
विद्वद्विषयैवेयं श्रुतिरित्यर्थः । अत्र समादधानाः पूर्वपक्षिणो भ्रान्त-
त्वं बोधयितुमुपालभन्ते । * हन्तेत्यादि * । श्रुतिशिरःसमाकलित-
मिति * । वेदान्ततात्पर्यबोधितम् । * एवं सतीत्यादि * । * उक्तरी-
त्या मर्यादामार्गे कर्मप्राधान्ये सति आर्त्तभागस्य वक्ष्यमाण आशयः ।
वक्ष्यमाणरीतिकसंशयेन तदा, क शुद्धत्वदशायाम्, विधिनियतो
जीवः, क वैषयिकाधिकरणे सप्तमी । कस्मिन् मार्गे, किं मर्यादामार्ग
एव तिष्ठत्युत् पुष्टौ प्रविष्टो भवतीति प्रश्ने इत्यर्थः । एवं प्रश्नस्य वि-
द्वद्विषयत्वं प्रतिपाद्योत्तरस्य प्रतिपादयान्त । * तदेत्यादि * ।

यदवधारितवती तदपि रहस्यमिति स्फुटमनुक्त्वा श्रुतिः पर्यव-
सितमर्थमुक्तवती, तौ हेयादिना । अत्र कर्मपदं मर्यादामार्गपरम् ।
तथाच मर्यादामार्ग एव तस्य स्थितिरित्यर्थः सम्पद्यते, मुक्त एव
भवतीति यावत् । अत एव तत्प्रशंसापि । यत ईश्वरत्वेन सर्वकर-
णसमर्थोऽपि तद्दाने तदपेक्षते । अत्र हेतुत्वेन मर्यादामार्गस्वरूपमु-
क्तम्—पुण्यो वा इत्यादिना ॥ ५ ॥

ननु मर्यादामार्गीयो, भक्तो ज्ञानी च भवतः । उक्तनिर्णयस्तु
ज्ञानमार्गीयविषय एव । भक्तं तु तादृशमपि कदाचित् पुष्टावपि
प्रवेशयतीत्याशङ्क्य तन्निर्णयमाह ।

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

ईश्वरेच्छासीतिमविदुषः पुंसः प्रति अस्यार्थस्य दुर्ज्ञेयत्वमिति योज-
ना । * अत्रेत्यादि * । श्रुतिवाक्ये कर्मपदं मत्वर्थलक्षणया तन्मार्ग-
परम् । ननु मर्यादामार्गस्य विद्वदविद्वत्साधारणत्वादत्र विद्वद्व्य-
वस्थैवाच्यत इत्यत्र किं गमकमित्यपेक्षायामाहुः । * अत एवेत्यादि * ।
तथाच निवृत्तिमार्गीयकर्मणोऽपि तत्र विद्यमानत्वात्तदादाय तत्प्र-
शंसात्र मुख्यं विद्वद्विषयत्वगमकमित्यर्थः । प्रशंसायां बीजमाहुः ।
* यत इत्यादि * । * तद्दाने तदपेक्षत इति * । मुक्तिदाने ज्ञान-
समुच्चितं कर्मापेक्षते । ननु यद्यस्य विद्वद्विषयत्वं स्यात्तदाऽत्र, पुण्यो
वा पुण्येनेत्यादि न वदेदित्यत आहुः । * अत्रेत्यादि * । * अत्र हे-
तुत्वेनेति * । फलदाने हेतुत्वेन । तथाच, एष उ वेति श्रुतेः फलदाने
कर्मकारणमेव हेतुर्मर्यादामार्ग इति बोधनाय, पुण्यो वेत्यादिना त-
त्स्वरूपमुक्तम् । तावता न अविद्वद्विषयकत्वं वक्तुं शक्यमिति विद्व-
द्व्यवस्थैवात्रोच्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ।
* भक्तं तु तादृशमपि कदाचित् पुष्टौ प्रवेशयतीति * तृतीयस्कन्धे,
जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानामित्यादिना शेषपूजायामुत्कृष्टबोधने, “मन्य-

एकस्मिन् ज्ञानिनि भक्ते वा मर्यादानियमो न, किन्तुभयो-
रपि । तत्र हेतुः—दर्शयत इति । यतो याज्ञवल्क्यार्त्तभागौ ज्ञानि-
भक्तसाधारण्येन मर्यादानियमं दर्शयत उक्तरीत्या, तौ हेसादि-
ना । अन्यथा अप्राकृताङ्गीकृतिरन्यथा भवेदित्युपपत्तिर्हिश-
ब्देन सूच्यते । पूर्वोक्तपूर्वोत्तरश्रुतिविरोधपरिहाराऽन्यथाऽनुपप-
त्तिरत्र मूलमिति ज्ञेयम् । केचित्तूपसंहृतेषु वागादिषु शरीरान्तर-
प्रेप्सासामयिको जीवः, क्वाऽयं तदा पुरुष इति प्रश्नविषय इति
वदन्ति । तन्न साधीयः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनू-

— — — — —

र्पितात्मनः पुंसो मयि सन्न्यकर्मणः । न पश्यापि परं भूतमकर्तुः स-
मदर्शनादि”ति कपिलदेववाक्ये मर्यादाभक्ते उत्कर्षविश्रान्तेः कथ-
नेन तादृशं पुष्टौ प्रवेशयतीत्येवं सम्भावयितुं शक्यत्वात्तं प्रवेशय-
ति । व्याकुर्वन्ति । * एकस्मिन्नित्यादि * । * ज्ञानिभक्तसाधारण्येने-
ऽति * । विशेषानिर्देशात् । अयं पुरुष इति सामान्यानिर्देशात् क-
र्मोक्तिकर्मप्रशंसाभ्यां मर्यादामार्गस्यैव विषयीकरणाच्च । तथाच
यद्यवान्तरो ज्ञानभक्तिकृतो विशेषो विवक्षितः स्यात्तदा सामान्येन
न वदेताम् । अतस्तथेत्यर्थः । ननु पुष्टिमर्यादाभक्तयोर्भक्तिमत्त्वे तु-
ल्येऽपि कुतोऽयं विशेषो यन्मर्यादामार्गीयवागादीनां भूतेष्वेव लयो
न भगवतीत्याकाङ्क्षायां गूढाभिसन्धिमाहुः । * अन्यथेत्यादि * ।
यदि तद्वागादिलयो भगवत्यङ्गीक्रियते, तदा अप्राकृतानां सर्वभा-
वप्रपत्त्या प्रकृतिसम्बन्धरहितानां या अङ्गीकृतिः स्वीयत्वेन वरणं,
सा अन्यथा भवेद् इतरतुल्यतां प्राप्नुवती वरणश्रुत्युक्तमसाधारण्यं
विरुद्धादित्यर्थोपपत्तिर्हिशब्देन सूच्यते । तथाच ताभ्यां ज्ञानिभ-
क्तसाधारण्येन यन्निरूपितं तत्रेदं बीजमित्यर्थः । नन्वस्याः श्रुतेरेवं
तात्पर्यकल्पने किं बीजमत आहुः । * पूर्वोक्तित्यादि * । पूर्वोत्तर-
श्रुतिस्तु, न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीत्यादिरूपा बोध्या । तथाचैतद्
बीजमित्यर्थः । एतदेव दृढीकर्तुं, दूषणाय मतान्तरमुपक्षिपन्ति ।
* केचदित्यादि * । दूषयन्ति । * तन्नेत्यादि * । अत्रायमर्थः । अ-

नैव समवनीयन्त इति वाक्येन प्राणानुत्क्रमणमुभयत्रोक्तम् । तत्र शरीरब्राह्मणे, अथाकामयमान इति निष्कामं पुरुषमुपक्रम्योक्तम् । अन्ते च, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति तस्य ब्रह्मप्राप्तिरुक्ता । आर्त्तभाग-
 ब्राह्मणे तु, यत्राऽयं पुरुषो म्रियत इति सामान्यतो म्रियमाणमुपक-
 म्योक्तम् । अन्ते च, स उत्क्ष्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेत इत्येतावदुक्त-
 म् । तत्र सामान्यस्य विशेषेण निर्णय इति ब्रह्मात्त्ययवाक्यस्यात्र निर्-
 णायकत्वादस्य मुक्तिलिङ्गत्वमेवोचितम् । तथाऽप्याध्मातो मृतः शेत
 इत्यनेनांकावस्थः ब्रह्मविच्छरीरस्यानुचिता । लौकिकस्य पुण्यकृतो-
 ऽपि प्रायस्तादृशावस्थाया अदर्शनात् । अतः पुनः प्रश्नः—यत्रास्य
 पुरुषस्येत्यारभ्य, क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्यन्तः । अमुच्यमानस्य
 हि प्राणोत्क्रमस्तमुत्क्रामन्तमित्यादिश्रुत्योक्तः । अयं शरीरदुरवस्था-
 वानुत्क्रमस्तस्य चेदग्निं वागप्येतीत्युक्तप्रकारेणैन्द्रियाणामनुत्क्रान्तानां
 तत्तद्योग्येषु भूतेषु इन्द्रियाधिष्ठातृदेवतायां च लयस्तदा तस्य सा-
 धनाभावाच्च मुक्तिर्वक्तुं शक्या । इन्द्रियाणां लये मनसोऽपि चन्द्रे
 लयात् । तदेव स तत्सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निपक्तमस्येति
 श्रावितस्य जीवगमनस्यापि वक्तुमशक्यतया शरीरान्तरप्राप्त्याव-
 श्यकत्वे वागादिलयवैयर्थ्यापत्त्या, देहस्य मृतत्वात्तत्र स्थितेर्वक्तुम-
 शक्यतया तस्य जीवस्य कुत्र स्थितिरिति तत्राशयो भाति । एतदु-
 त्तरे तु, कर्माश्रयस्तिष्ठतीति । यथा वाणो वा पापाणशकलो वा चेत-
 नेन क्षिप्त आकाशे गच्छति, तस्य गमनक्रियैवाश्रयो, न त्वन्यस्तथा जी-
 वोऽपि, एष उ इति श्रुत्युक्तकर्माश्रयस्तिष्ठतीति सिध्यति । तत्र जीव-
 स्य स्वतः क्रियाराहित्यालिलिङ्गस्य च लीनत्वान्न्यायादिमतवद्दृष्ट-
 स्यात्मधर्मतया अत्रानङ्गीकाराज्जीवाधिष्ठानभूतं कर्म किमीयमिति
 शङ्का नापैति । तेन शरीरान्तरप्रेप्सासामयिको जीवः, क्वायं तदेति
 प्रश्नविषय इत्यसङ्गतम् । लीनकरणग्रामस्य प्रेप्साया व्यापारस्य च
 वक्तुमशक्यत्वात् । प्रेप्साङ्गीकारे च तमुत्क्रामन्तमिति श्रुत्या लिङ्ग-
 साहित्यस्यावश्यकत्वाद्वागादिलयोऽप्यसम्भवदुक्तिकः । अत्रैवेति
 मुक्तिलिङ्गश्रुतिविरोधाच्च । अतो देहान्तरप्रेप्सावतः प्रश्नविषयता-
 या वक्तुमशक्यत्वाद् अस्मदुक्त एव मार्गः, सदसत्कर्मप्रधानो म-
 र्यादामार्ग एव कर्मपद आदर्त्तव्यः । अन्यथा केवलकर्मणः संसार-
 जनकत्वात् प्रशंसावैयर्थ्यापत्तेः । मार्गादरे तु तस्य प्रवृत्तिनिवृत्ति-

त्क्रामन्तः सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति श्रुतिर्भाविदेहान्तरजीवस्य प्राणानामिन्द्रियाणां च सहैवोक्रमणं वदतीति वागादिलयस्य तत्रासम्भवात्क्रामणस्य प्रश्नविषयत्वं वक्तुं शक्यम् । पूर्ववाक्येऽत्रैव समवलीयन्त इत्युक्तत्वाच्चातोऽस्मदुक्त एव मार्गोऽनुसर्तव्यः । एतेन नायं परविद्यावान् यतः, अमृतत्वमेव तत्फलमिति । तच्च देशान्तरानायत्तमित्युत्क्रमणापेक्षा कर्माश्रयत्वं च न स्यात्, किन्त्वपरविद्यावान् । तस्यास्तु ब्रह्मलोकावधि फलमिति कर्माश्रयत्वोत्क्रमणादिकं सम्भवतीत्यपि निरस्तं वेदितव्यम् ॥ ६ ॥

कर्मात्मकत्वात्त्रिवृत्तं कर्माऽऽदाय प्रशंसोपपत्तेः । दुष्टं कर्माऽऽदाय शरीराध्यानाद्युपपत्तेश्च । एतद् बोधनायैव, पुण्यं वा पुण्येनेति मार्गस्वरूपमुक्तम् । एवं सतीदमत्र सिध्यति । यः सद्यो मुच्यते तस्य प्राणानामत्रैव समवनयनम् । यश्चान्धन्तमो विशति तस्यापि प्राणानामत्रैव समवनयनम् । शरीरदुरवस्थालिङ्गात् । अन्यथा तदुक्तिवैयर्थ्यापत्तेः । ये पुनः क्रममुक्तिगामिनस्तत्प्राणानां सहोत्क्रमः । अणुः पन्था बितरः पुराण इत्यादिश्रुतेः । यदि प्रयास्यन्नृप पारमेष्ठ्यमित्यादिस्मृतेश्च । ऊर्ध्वगामिनां च तथा । तदेव तत्सह कर्मणैतीत्यादिश्रुतेः, मनः कर्ममयं नृणामित्यादिस्मृतेश्च । सुबोधिण्यां तु धृतराष्ट्रं प्रत्यकूरवाक्ये, अकृतार्थं प्रहिण्वान्ति प्राणा राय इत्युक्ता-उपसंहारं, मृतोऽन्धं विशते तम इति कथनादन्धन्तम एव प्रकृतमिति श्रौतं मुक्तिलिङ्गं न विचारितम् । इह तु मुक्तेरेव फलत्वेन प्रकृतत्वात् तमोलिङ्गं न विचारितम् । अतोऽन्धतमसोऽप्यासुरमुक्तित्वान्न भाष्यसुबोधिण्योर्विरोध इति ज्ञेयम् । उभयथापि शरीरान्तरप्रेक्षाया अलामान्मतान्तरदूषणं तूभयथापि निष्प्रत्यूहमिति च । एवं परोक्तं प्रश्नाशयं दूषयित्वा तदुक्तं सिद्धान्ताशयं दूषयन्ति । * एतेनेत्यादि *।* एतेनेति *। जीवस्यात्र देहान्तरप्रेक्षासामयिकत्वासङ्गतिव्युत्पादनेन ।* इत्यपि निरस्तमिति * इति एवमर्थकं यद्, भूतेषु तच्छ्रुतेरित्यत्र, भूतेष्वतः श्रुतेरिति पाठमङ्गीकृत्य स प्राणोऽध्यक्षस्तेजः

समानाचासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

मर्यादापुष्टयोर्न कदाचिदन्यथाभाव इति यदुक्तं तत्र हेत्व-
पेक्षायां वस्तुस्वरूपमेव तथेति बोधयितुमाह । समानेत्यादि ।

अत्रायमाशयः । साधनक्रमेण मोचनेच्छा हि मर्यादामार्गीया
मर्यादा । विहितसाधनं विनैव मोचनेच्छा पुष्टिमार्गमर्यादा ।
तथा सति सदैकरूपत्वं तयोर्युक्तमिति । एतदेवाह । सतिः संसृ-
तिः । जीवानां स्वस्मात् पृथक्कृतानाम् अविद्यया अहन्ताममतास्प-
दीकरणम् । तदुपक्रम आरम्भस्तं मर्यादीकृत्य मुक्तिपर्यन्तमुक्त-

सह चरितेषु देहधीजभूतेषु सूक्ष्मेष्ववतिष्ठते । कुतः ? । अतः श्रुतेः
प्राणस्तेजसात्यतः श्रुतेरिति व्याख्यानं, नैकस्मिन्निति सूत्रे च शरी-
रान्तरप्रेप्सावेलायां नैकस्मिन्नेव तेजसि जीवांसवतिष्ठते । कार्यस्य
शरीरस्य पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तंजामय
इति श्रुतिरप्यत्र मात्रा ऽविताशिन्य इत्यादिस्मृतिश्चैतमर्थं दर्शयत
इति व्याख्यानमुक्तं तदपि निरस्तम् । तर्दात्योत्क्रमाङ्गीकारे पूर्व-
न्द्रियलयप्राणानुत्क्रमणवैयर्थ्यप्रसङ्गेन आर्त्तभागव्राह्मणेऽनुक्तायाः
शरीरान्तरप्रेप्साया नूतनेन्द्रियापेक्षायाश्च कल्पनापत्त्या लक्षणाप्रसं-
ङ्गेन श्रुतिसूत्रव्याकुलीभावापत्त्या च निरस्तमित्यर्थः ॥

अत्रावसरगर्भः प्रसङ्गोऽधिकरणसङ्गतिः ॥ ६ ॥ २ ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ एवमधिकरण-
द्वयेन पुष्टिमर्यादास्थयोः क्रमेण वागादिलयं व्युत्पाद्य पुष्टिमर्यादा-
स्थयोः कुत एवं विशेष इत्याकाङ्क्षायां मार्गस्वरूपविशेषादेव विशेषा
इति वक्तुम्, इत आरभ्य नवमिः सूत्रैरुपाङ्गानेन तद्वाङ्मर्थं तास्ता
आशङ्कानिवारयतीत्याशयेन काश्चिदाशङ्कामनुवदन्तः सूत्रमवता-
रयन्ति । * मर्यादेत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * साधनेत्यादि * ।
अविद्यया अहन्ताममतास्पदीकरणमिति * विद्ययाऽविद्ययेति श्लो-
कोक्तया स्वीयया मूलशक्त्या अहंममेत्यसदग्राहात्मकजीवाविद्याश्र-
यत्वसम्पादनम् । * मुक्तिपर्यन्तमिति * । इदमुत्तरावधिकथनमा-

रूपा मर्यादा समाना सदैकरूपा मध्ये नान्यथा भवतीत्यर्थः ।
एवमेवानुषोष्य, व्रतमकृत्वा अमृतत्वमपि पुष्टिमार्गे समानमित्यर्थः ।
अत्रोपोषणपदमशेषमुक्तिसाधनोपलक्षकम् ॥ ७ ॥

एवं प्रासाङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतं परामृश्यते । सोऽध्यक्ष इति
सूत्रेण पुष्टिमार्गीयभक्तसङ्घातस्य भगवत्सेव लय इत्युक्तम् । अग्रिमेण
तेन मर्यादामार्गीयभक्तसङ्घातस्य भूतेषु लयमुक्त्वा प्रश्नाऽनन्तरं
शुद्धजीवस्य तस्य मुक्तिरेव भवतीति वक्तव्ये मति, आहर सौम्य हस्त-
भिरादिना स्वाशयमन्येष्वप्रकटयन्तौ कर्म यन्निरूपितवन्तौ तत्कुत
इत्याशङ्क्य तयोराशयं निगूढं प्रयटयति ।

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

थिर्कं ज्ञेयम् । संसारस्य तदधीनत्वादिति । * मध्ये नान्यथा भवती-
ति * । एष उ वेति श्रुत्युक्ताया इच्छाया इव मुमोचयिषाया अप्य-
ऽप्रतिहतविषयत्वस्य न्याय्यत्वात् तथा । * पुष्टिमार्गे समानमि-
ति * । ते नार्धीतश्रुतिगणा इत्यादिभगवद्भाष्यात् तथा । सूत्रे तु प्रथ-
मश्चकारोऽवधारणे, द्वितीयश्चोऽप्यर्थे बोध्यः ॥ भूतेष्वित्यतीताधि-
करणे मार्यादिकव्यवस्थाया उक्तत्वादव्यवधानेनात्र मर्यादास्मृतेर्म-
र्यादोल्लेखः । व्यवहितत्वेन पश्चात् पुष्टिरित्यपि ज्ञेयम् । तादृशतादृशे-
च्छायां लीलाया लोकतुल्यत्वस्यैव हेतुत्वादिति ॥ ७ ॥

तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * एवं
प्रासाङ्गिकमित्यादि * । यथा एकनगरप्रापकयोर्मार्गयोस्तत्प्रापकत्वे
च समानेऽपि कस्यचित्केवलपान्थप्रापकत्वं, कस्यचित् सपरिकर-
रपान्थप्रापकत्वमिति तन्मार्गस्वरूपकृत् एव भेदस्तथा मर्यादापुष्ट्यो-
रपीत्येतत्प्रासाङ्गिकं तत्तन्मार्गस्वरूपबोधनायोक्ता प्रकृतम् आर्त्त-
भागवद्भाषणस्थं प्रमेयं परामृश्यते = विचार्यत इत्यर्थः । ननु तत्र
किमवशिष्टं येन पुनर्विचार्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * सोऽध्यक्ष
इत्यादि * । * अग्रिमेणाति * । भूतेषु तच्छ्रुतेरिति सूत्रेण ।

तदा नित्यलीलान्तःपातलक्षणपुष्टिमार्गीयमुक्तिदशायां मर्या-
दामार्गीयाया अपीतेमुक्तेः संसारत्वाभावेऽपि पुरुषोत्तमभजना-
नन्दानुभवाभावात् संसार इत्येव पुष्टिमार्गे व्यपदेशो यतः क्रियते
अतस्तदभिसन्धाय तथा रीत्या निरूपणम् । अत एव श्रीभाग-
वते श्रीशिववचनं गीयते—“नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन
विभ्यति । स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः” इति । श्रीभग-
वद्गीतास्वपि—देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपीति
वाक्येन । मर्यादामार्गीयभक्तमुक्तेरितरसाधारण्यमुच्यते ॥ ८ ॥

ननु संसारवन्मुक्तेरपि हेयत्वं यत्र तादृशं चेत् पुष्टिमार्गीय-
तत्त्वं तदा मुक्तेः पुरुषार्थत्वबोधिकायाः श्रुतेः प्रतारकत्वमापतती-
ति तद्बोधकप्रमाणानां तत्स्तुतिमात्रपरत्वमेवेति प्राप्त आह ।

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

फक्किायोजना तु—एवं लयमुक्ता प्रश्नानन्तरमित्याद्युक्तरित्या निरू-
पणं कुत इत्याशङ्क्य तथा प्रगटयतीति बोध्या । तथाच यदि न तत्त-
न्मार्गीयमुक्तौ तारतम्यं तदा वागादिलयस्य भिन्नप्रकारकत्वविचा-
रः काकदन्तविचारतुल्यः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं तयोरेकान्तगमना-
द्याशयं वक्तव्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तदेत्यादि * । * त-
या रीत्या निरूपणमिति * । पुष्टिमार्गीयमुक्त्यपेक्षया मर्यादामार्गीय-
मुक्तेः साधनसाध्याया न्यूनत्वबोधनाय मुक्तिहेतुत्वेन प्रशंसनीय-
स्यापि मार्गरूपस्य कर्मण एकान्ते गत्वा जीवाश्रयत्वेन निरूपणम् ।
तथाच तस्य सद्योमुक्तिप्रकारत्वहटीकरणार्थं पुष्टिमार्गीयापेक्षया
न्यूनत्वज्ञापनार्थं च पुनर्विचार इत्यर्थः । इदं चोपबृंहणाभावे मनसि
न विशतीत्यतस्तदाहुः । * अत एवेत्यादि * । तथाचात्र मुक्तेरितर-
साधारण्यकथनात्तथेत्यर्थः ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ सूत्रमवतारयन्ति * नन्वि-
त्यादि * । * तद्बोधकप्रमाणानामिति * । भजनानन्दोत्कर्षप्र-

पुष्टिमार्गीयं तत्त्वं सूक्ष्मं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । अत्रायमाशयः । पुष्टिमर्यादामप्यतिक्रम्य पुष्टिपुष्टौ प्रवेशे तत्तत्त्वमनुभवविषयो भवति नान्यथा । तत्र प्रवेशस्त्वतिदुरापोऽतिशयिताऽनुग्रहेतराऽसाध्यत्वादत उक्तेतराऽज्ञेयमेव तद्भवति । तेषां तु मुक्तिरेवं फलम् । तस्या एवेष्टत्वाद् रागिणां स्वर्गादिवत् । इष्टफलाप्राप्तौ हि प्रतारकत्वमन्यथा प्रवृत्तिमार्गीयफलबोधिकाया अपि श्रुतेः प्रतारकत्वं स्यात् । इच्छा चाधिकारानुसारिणीति नानुपपन्नं किञ्चिदिति । नन्वेवं विधार्थाऽस्तित्वे किं मानमिहाकाङ्क्षायामाह । प्रमाणत इत्यादि । प्रमाणं श्रुतिः । सा तु, यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चनेति । एतद् ह वा वन तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति ।

अत्र पूर्वार्द्धेन दुर्ज्ञेयत्वम्, उत्तरार्द्धेन तत्सत्ता च बोध्यते । अन्यथा मनमोऽप्यप्राप्यस्य वेदनकथनं विरुद्धं स्यादतो दुर्ज्ञेयत्वेनैव धर्मिग्राहकमानसिद्धं तदित्यर्थः । चकारात्तादृशानामनुभवः

माणानाम् । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * पुष्टीत्यादि * । ननु पुष्टितत्त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वे श्रुतेः प्रतारकत्वं कथं निवर्त्ततामित्यतस्तदाशयमाहुः * अत्रायमित्यादि * । * तत्त्वमिति * । पुष्टिमार्गीयतत्त्वम् । * उक्तेतराऽज्ञेयमिति * । अतिशयितानुग्रहभाजनातिरिक्ताऽज्ञेयम् * तेषामिति * । अतिशयितानुग्रहभाजनातिरिक्तानां भक्तानां शुष्कज्ञानिनां च । * इच्छन्ति * । स्वर्गादिविषयिणी मोक्षविषयिणी च । * इति नानुपपन्नं किञ्चिदिति * । इति हेतोः, यथा स्वर्गादिकामिनः प्रतिनिवृत्तिमार्गतत्त्वं दुर्ज्ञेयमधिकारराहित्यादेवं मोक्षकामिनः प्रति पुष्टिमार्गतत्त्वमपीति तत्तच्छ्रुतीनां तं तं प्रति फलबोधकत्वान्न प्रतारकत्वमतो हेतोर्न उक्तृष्टाधिकारिणस्तान् प्रति भजनानन्देऽत्कर्षबोधकतया न स्तुतिमात्रत्वमतः पूर्वोक्तं सूत्रपत्रमित्यर्थः । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * नन्वेवमित्यादि * । * एवं विधार्थास्तित्व इति * ।

परिमृश्यते ॥ ९ ॥

तर्हि ब्रह्मविदामिव तादृशानां भक्तानामपि स्वमार्गोपदेशनं
क्वचिच्छ्रूयेत, न चैवम्, अतः पूर्वोक्तं न सार्थीय इति भातीत्यु-
त्सूत्रमाशङ्क्य तत्र हेतुमाह ॥

नोपमर्देनाऽतः ॥ १० ॥

उपदेशनं तदा स्याद् यदि ब्रह्मविदामिव तेषां स्वास्थ्यं
स्याद् यतस्तेषां विरहिदशा प्रियसङ्गमदशा चेति दशाद्वयमेव
भवति नान्या । पूर्वस्यास्तस्यास्त्वतिदुःसहत्वेन सर्वेषां भावानामु-
पमर्देन तिरोधानेनोपदेशो न भवतीत्यर्थः । सङ्गमे तु, अतः पुरः
प्रकटपरमानन्दस्वरूपाद्भगवत एव हेतोरुपदेशोऽन्यस्मै न भवती-
त्यर्थः । न हि भगवदग्रे स सम्भवतीति भावः ॥ १० ॥

ननु रसो वै सः रसः ह्येवाऽयं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवतीत्युपक्र-
म्यैष ह्येवानन्दयातीति श्रुतेरुक्तरूपानन्दप्राप्तौ दुःसहविरहतापो-
ऽशक्यवचनः । आनन्दतिरोधान एव तत्सम्भवात् । तद्धेतोरस-
म्भवात्, सम्भवे तु तत्प्राप्तिरेव न स्यादिति प्राप्ते, उत्तरं पठति ।

अस्यैव चोपपत्तेरूपमा ॥ ११ ॥

अतादृशसर्वदुर्बेयार्थसङ्गावे । शेषं स्फुटम् ॥ ९ ॥

नोपमर्देनाऽतः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * तर्हीत्यादि * । * त-
त्रेति * । तादृशमार्गोऽनुपदेशे । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * उपदेशन-
मित्यादि * । अर्थस्तु स्फुटः ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरूपमा ॥ उपमर्दे प्रत्यवस्थानं वारयितुमग्रिम-
सूत्रमवतारयन्ति । * ननु रस इत्यादि * । * तद्धेतोरित्यादि * ।
तद्धेतोरानन्दतिरोधायकहेतोरविद्याकामकर्मरूपस्य उत्कटभक्तिभावे
सत्यसम्भवाद् उत्कटभक्तिदशायामप्यविद्यादिसम्भवे तु तत्प्राप्ति-
र्भगवत्प्राप्तिरेव न स्यात् । सा च तेषामस्ति । अत उपमर्दासम्भवा-

आनन्दात्मकरसात्मकस्यास्यैव भगवत एव धर्म ऊष्मा विरह-
ताप इत्यर्थः । विरोधपरिहारायाह । उपपत्तेरिति । इदमुक्तं भ-
वति । भगवद्विरहस्य सर्वसाधारणत्वेऽपि स्थायिभावात्मकरसरूप-
भगवत्प्रादुर्भावो यस्य हृदि भवति तस्यैव तदप्राप्तिजस्तापस्तदन-
न्तरं नियमतस्तत्प्राप्तिश्च भवति, न त्वतथाभूतस्येयन्वयव्यातिरेका-
भ्यामुक्तरसस्यैवैष धर्म इति निश्चीयते । तस्य वस्तुन एव तथा-
त्वात् स तापोऽपि रसात्मक एव ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥

ननु न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखमिसादिश्रु-
त्या दुःखप्रतिषेधस्तादृशे भक्ते क्रियत इति तस्य दुःखित्वं न वक्तुं
शक्यमिसाशङ्क्य प्रतिषेधति । नेति । कुतः । शरीरात् । शरीर-
सम्बन्धिनो हेतोर्यद् दुःखं कर्मजनितमिति यावत् तस्यैव श्रुतौ प्रति-

—

दनुपदेशोऽसङ्गत इति प्राप्ते । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * आनन्देत्यादि * ।
तथाचाऽन्तःप्राप्तिबाह्याप्राप्तिभ्यामानन्दानुभवविरहतापाविति द्वय-
मप्युपपद्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ अत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्दु-
रुहत्वात् पूर्वपक्षे, उपमर्दसूत्रान्नशब्दं, तस्यैवेति सूत्रात्तस्यैवोष्मेति
पदत्रयं चानुवर्त्य, सिद्धान्ते चोपपत्तेरिति पदमनुवर्त्येदं व्याख्याय-
त इत्याशयेन पूर्वभागं व्याकुर्वन्ति । * नान्वित्यादि * । * तस्य
दुःखित्वं न वक्तुं शक्यमिति * । तस्य भगवत्स्वरूपलाभवतो भक्त-
स्य दुःखित्वं तस्यैवोष्मेत्यनेनोक्तो विरहतापो न वक्तुं शक्यः । * प्र-
तिषेधतीति * । प्रतिषेध्यस्य कर्मजन्यत्वं बोध्यंस्तत्कथनाशक्यत्वं
प्रतिषेधन्तः सिद्धान्तभागं व्याकुर्वन्ति । * नेत्यादि * । * तस्यैवे-
ति * । शरीरसम्बन्धिनोर्मृत्युरोगयोरनन्तरं तत्प्रायपाठे पठितस्य
तादृशस्यैव दुःखभावस्य पूर्वसूत्रोक्तहेतोः संग्रहं सूचयन्ति—

षेभ्राभ्रात्रानुपपत्तिरित्यर्थः । एतेन दुःखत्वेन कर्मजन्यत्वानुमानमपि
निरस्तं वेदितव्यम् । लौकिक एव दुःखे तज्जन्यत्वनियमात् ॥ १२ ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

एकेषां शाखिनां भगवत्स्वरूपलाभानन्तरं दुःखतन्निवर्त्तनल-
क्षणोऽर्थः स्पष्टः पठ्यते । तथाहि । रसो वै सः, रसः ह्येवाऽयं
लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति, को ह्येवाऽन्यात् कः प्राण्यात्, यदेष
आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयाति । अत्र रसात्मकभ-
गवत्स्वरूपलाभे सखानन्दवच्चमुक्त्वा तस्यैव जीवनेहेतुत्वं परमान-
न्दहेतुत्वं चोच्यते । मरणहेतूपस्थित्यभावे जीवनेहेतुत्वं न वदन् ।
स रसस्तु संयोगविप्रयोगभावाभ्यामेव पूर्णो भवत्यनुभूतो नैकत-
रेण । तत्र विरहतापस्यात्युपमर्दित्वेन तदा प्राणस्थितिरपि न
स्याद् यदि रसात्मको भगवान् हृदि न स्यादित्याशयेनाह, को
ह्येवान्यादिति । यद् यदि एष हृदि स्फुरद्रूप आकाशो भगवान्
स्यात् कस्तदाऽन्याद्, अन प्राणने, को वा जीवयेन्न कोऽपीत्यर्थः
तादृशस्य भगवत्स्वरूपातिरिक्तान्न जीवनमिति ज्ञापनाय सामान्य-
पदम् ।

एतेनेत्यादि * एतेनेति * । सिद्धान्तभागेन । तथाच भगवद्विरह-
दुःखं कर्मजन्यं दुःखत्वाद् दुःखान्तरवदिति साधने, सुखत्वेन हे-
तुना मोक्षसुखस्यापि तथात्वापत्तेस्तत्परिहाराय तत्र लौकिकत्वस्यो-
पाधित्वं वाच्यम् । तच्चात्रापि तुल्यमिति लौकिक एव दुःखं कर्मज-
न्यत्वनियमाद् उपपत्तेरेव निरस्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ पुष्टिमार्गीयस्य भगवद्विरहजं यद्दुःखं तन्न
कर्मजन्यमित्यत्र प्रमाणापेक्षायां तद्बोधनायेदं सूत्रमित्याशयेन सूत्रं
पाठित्वा व्याचक्षते । * एकेषामित्यादि * । * शाखिनामिति * तै-
त्तिरीयानाम् । श्रुतिमुपन्यस्य तदर्थं व्याख्यातुं गृह्णन्ति । * अत्र-
त्यादि * । विभजन्ते । * स रस इत्यादि * । * तत्रेति * पूर्णर-
सानुभावेनेच्छया भगवताऽनुभाव्यमाने विप्रयोगे । * सामान्यपद-

ब्रह्मानन्दाधिकपूर्णानन्दविरहासन्नमरणनिवारणाऽसामर्थ्यमतादृश-
स्योचितमेवेति ज्ञापनाय हि शब्दः ।

तादृशस्य जीवनसम्पादनं प्रभोरावश्यकमिति ज्ञापनाय
एवकारः । तापात्मकस्याप्यानन्दात्मकत्वमेवेति ज्ञापनायानन्द-
पदम् । तदा मलापगुणगानाऽऽदयो ये भवन्ति तेऽपि तद्धर्मा एव
नीलाम्बुदश्यामोऽतिक्लेशवशाद् हृदयादपगच्छत्विति भावेऽपि
हृदयान्नापसारयितुं शक्यइति ज्ञापनाय चाकाशत्वमुक्तम् । तदन-
न्तरं प्रकटीभूय तदन्यः को वा प्रकर्षेण दर्शनस्पर्शाश्लेषभाषणा-
दिभिः स्वरूपानन्ददानेनाऽन्यात् पूर्वतापनिवृत्तिपूर्वकमानन्दपूर्णं
कुर्यादित्यर्थः । रसः ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवतीति पूर्ववाक्येनैवा-
न्यव्यवच्छेदपूर्वकं भगवत्प्राप्तेरानन्दहेतुत्वप्राप्तावपि यत्पुनराह त-
त्रापि व्यतिरेकमुखेन, तत्रापि जीवनहेतुत्वं तदपि सामान्यवि-
शेषाभ्यां वारद्वयं तेन विरहसामयिकोक्तरूप एवार्थः श्रुतेरभिप्रे-
त इति निश्चीयते । अन्यथा मरणहेत्वनुपस्थितौ जीवनहेतुत्वं

— — — —

मिति * क इति पदम् । * ब्रह्माऽऽनन्दाधिकपूर्णानन्दविरहासन्नमर-
णनिवारणासामर्थ्यामिति * अक्षरानन्दादधिको यः पूर्णानन्दो भगवो-
स्तद्विरहेणासन्नं यन्मरणं तन्निवारणे असामर्थ्यम् । * तद्धर्मा इति *
विप्रयोगरसात्मकस्य भगवत एव धर्माः । आकाशपदस्य ब्रह्मवाच-
कत्वेऽपि व्यापकत्वरूपं धर्ममादाय तस्य तात्पर्यान्तरमाहुः * नी-
लाऽम्बुदेत्यादि * अतिक्लेशवशादित्यस्य, इति भावेऽपीत्यनेन सम्ब-
न्धः । प्राण्यादिति पदस्यार्थमाहुः * तदनन्तरमित्यादि * अस्याः
श्रुतेरयमेवार्थ इत्यत्र किं गमकमित्यपेक्षायां तदाहुः । * रसमित्या-
दि * । * यत्पुनराहेति * को ह्येवान्यादित्यादिना आनन्दनं यत्पुन-
राह । * अन्यथेति * विरहावस्थाया अनभिप्रेतत्वे । अत्रान्यात् प्रा-
ण्यादित्यत्रान्यतरेणैव जीवनसम्पादनसिद्धौ सामान्यविशेषभावो

न वदेदित्युक्तम् । तदवस्थापन्नः को वा पुरुषो जीवेदिति
वार्थः ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

भगवद्भावस्य मरणहेतुत्वं तेनैव च जीवनं तस्य ब्रह्मादि-
दुरापत्वं च श्रीभागवते स्मर्यते । ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे
सक्तदैहिकाः । ये सत्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान् विभर्म्यहमित्यु-
पक्रम्य, धारयन्त्यथ कृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथञ्चनेत्यादि श्री-
प्रभुवचनं, श्रीमदुद्धवचनं च—एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो
गोविन्द एव निखिलात्मनि रूढभावाः । वाञ्छन्ति यं भवभि-
यो मुनयो वयं च किं ब्रह्मजन्मनिरनन्तकथारसस्य” इत्यादि ।
तेन भगवत एव जीवनहेतुत्वं भावस्य च परमपुरुषार्थत्वं दुरापत्वं
च स्फुटप्रवगम्यते ॥ १४ ॥

नातीवोपयुज्यत इत्यरुच्या प्राण्यादित्यस्य व्याख्यानान्तरमाहुः * तद-
वस्थेत्यादि * । तथाच माऽस्तु सामान्यविशेषभावस्तथाऽप्युक्तव्या-
ख्यानं दोषनिवृत्तेर्भगवद्विप्रयोगदुःखस्य कर्माजन्यत्वे उक्तश्रुतिबो-
धितं भगवत्कर्तृकजीवनसम्पादनरूपमासन्नमरणलिङ्गमेव प्रमाण-
मित्यर्थः । अस्मिन् सूत्रे एकैषां स्पष्ट इत्युक्त्वा शाखान्तरेऽस्पष्ट इति
बोधितम् । तेन भूमिचिन्तायाम्, आत्मतः प्राण इत्यादिकथने आत्मत
एवाविर्भावनिरोभावावित्यपि कथनेन व्यापारतया विरहदुःखस्यापि
स्मरणादिति । एतेनापि, न पश्यो मृत्युं पश्यतीति श्लोकोक्तस्य दुः-
खस्य कर्मजन्यत्वं दृढीभवति । अदर्शनकथनेन तस्यैवाप्राप्तस्य बाध-
बोधनार्थादि बोध्यम् ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ यद्यपि रसात्मकमेव ब्रह्म प्रकृत्येयं श्रुतिः प्रवृ-
त्तेति नास्मिन्नर्थे सन्देहस्तथापि काश्चदेतदर्थं सामान्यजीवनपरतया
शङ्कन्तेति तद्वारणायैतन्मर्थं स्मृत्योपपृम्भयतीत्याशयेन सूत्रं पठित्वा
व्याचक्षते । * भगवद्भावस्येत्यादि * ॥ १४ ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

ननु हृदि बहिश्च रसात्मकभगवत्प्राकट्यं, तददर्शनजनितो
विरहभावस्तज्जनितस्तापस्तेन मरणोपस्थितिस्तन्निवर्त्तनं तदौत्कट्यं,
तदा प्राकट्यं, ततः पूर्णस्वरूपानन्ददानादिकं लोके क्वचिदपि
न दृष्टं श्रुतं वा वैकुण्ठेऽपीति कुत ? इत्याशङ्कयामाह । तानि ।
उक्तानि वस्तूनि परे प्रकृतिकालाद्यतीते वैकुण्ठादप्युत्कृष्टे श्री-
गोकुल एव सन्तीति शेषः । तत्र प्रमाणमाह । तथा ह्याह श्रुतिः ।
ऋग्वेदे पठ्यते—ता वाँ वास्तुन्युष्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरि-
शृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति
भूरि । ता तानि वां भगवत्तदन्तरङ्गभक्तयोः सम्बन्धीनि वास्तूनि
वस्तूनि गमध्यै प्राप्तुमुष्मसि कामयामहे । तानि कानीसाका-
ङ्क्षायां गूढाभिसन्धिमुद्घाटयति, यत्र श्रीगोकुले गावो भूरिशृङ्गा
बहुशृङ्गा रुरुप्रभृतयो मृगाश्च वसन्तीति शेषः । अयासः शुभाव-
हाः । तत उक्तगुणविशिष्टम् उरु गीयत इत्युरुगायस्तस्य । गोप्यो
हि सततं तं गायन्ति । अत एव तदादिभक्तेषु कामान् वर्षतीति
वृषा तस्य परमं प्रकृतिकालाद्यतीतं पदं स्थानं भगवतो वैकुण्ठं
भवति, तत्रैतादृशलीलाऽभावेन तस्मादपि परममुत्कृष्टम् । अत्र
भूमाववभाति प्रकाशत इत्यर्थः । तथापि स्वदृग्गोचरो न भवतीति
खेदेन अत्राहेत्याह श्रुतिः । उरु गीयते परं सर्वत्र कामवर्षणं भ-
क्तेष्वत्रैवेति तात्पर्येण वा विशेषणद्वयमुक्तम् । यमुनापुलिन-
तदुपवननिकुअगह्वरप्रदेशाद्रिसान्वाद्यात्मकत्वेन भूरि बहूरूपम् । त-

तानि परे तथा ह्याह ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि* ।

* न दृष्टं श्रुतं वेति * । फलकोटौ न दृष्टं श्रुतं वा । * इति कुत-
इति * । इति हेतोः कुत एवमुच्यत इत्यर्थः । * आहति * । तस्य

थाचैतादृशं यत् परमपदमवभाति तत्सम्बन्धीनि वास्तूनि कामया-
मह इति वाक्यार्थः सम्पद्यते । ते पदार्था इति वक्तव्ये सति
तानीत्युक्तिर्या सा विषयवाक्यानुरोधादिति ज्ञेयम् ।

पुरुषोत्तमसम्बन्ध्यर्थानां तत्प्राकट्यस्थान एव प्राकट्यं युक्त-
मिति हिशब्देनाऽऽह ॥ १५ ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

ननु लीलाया निसत्त्वेन तन्मध्यपातिनां तद्दर्शनं यथा नि-
सं तथा तादृक्साधनाभावोऽपि निजानुकम्पया कदाचित् कमपि
भक्तं तत्र नयति चेत्तदा कञ्चित्कालं स्थापयित्वा ततस्तं वियो-
जयति, न वेति संशयः । तोषस्य कादाचित्कत्वात् तत्साध्या
तत्र स्थितिरपि तथैवेति वियोजयतीति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धा-
न्तमाह । तत्र प्रवेशितस्य तस्मादविभाग एव । कुतः । वचनात् ।
तैत्तिरीयक उक्तर्गनन्तरमेव, विष्णोः कर्माणि पश्यतेत्यृचा तत्र

स्थानं, तत्र प्रमाणं चाऽऽह । सूत्रस्य श्रुतेश्च व्याख्यानम् अतिरोहि-
तार्थम् ॥ १५ ॥ ३ ॥

अविभागो वचनात् ॥ एवं नवभिः सूत्रैस्तत्तदाशङ्कानिराकर-
णेन वागादिलयप्रकारभेदावश्यकत्वं दृढीकृत्य पुष्टिमागंविषय एव
किञ्चिद्विचारयतीत्याशयेनाधिकरणमवतरयन्ति । * ननु लीलाया
इत्यादि * । अत्र यदि वियोजयति तदापि कृपाविषयत्वात् संसारे
न पातयति, किन्तु मुक्तिमेव ददातीति प्रथमकोटिराशयः । द्वितीय-
कोटिस्तु कादाचित्कत्वाद्नुपपन्नाति सन्देहर्वाजशेषोऽत्र । भाष्यमति-
रोहितार्थम् । अयं च विचारः प्रासङ्गिक इति बोध्यम् । तस्य स्थानस्य
परिच्छिन्नत्वाद् भक्तानां च नानादेशत्वेन तत्र तत्र मरणे ततो नि-
र्गत्यात्रागमनस्यावश्यकत्वात् सद्योमुक्तिप्रसङ्ग एतद्विचारो न युक्त
इति शङ्क्यम् । दहराधिकरणन्यायेन तन्नित्यत्वस्य परिच्छिन्नत्वोऽपि

कृतानि कर्माण्युक्त्वा तदग्रे वदति—तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय इति । पुरुषोत्तमस्वरूपवित्तं सूरित्वम् । तच्च भक्त्यैवेति सूरयो भक्ता एव । तेषां सदा दर्शनमुच्यते । अन्यथा लीलानित्यत्वेनैव पूर्वगर्भ्यां तत्र स्थितगवादीनां प्रभुकर्मविषयाणां च भक्तानां सदा तद्दर्शनस्य प्राप्तत्वादित्दं न वदेत् तस्मादविभाग एव । एतेनापि लीलानित्यत्वं सिद्धयति । एतद् यथा तथा विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितम् ॥ १६ ॥

व्यापकत्वस्य, एतस्य ब्रजस्य तद्वृत्तिलाभस्थानतायाश्च व्युत्पादितत्वात् तादृशभक्तस्य यत्र कचन मरणेऽपि तदानीं लीलादिसहितस्य भगवतो हृदि वा बहिर्वा प्राकट्येन तत्स्थानादेरपि तत्रैव प्राकट्येन तत्रैव तस्य तत्प्राप्तं विद्वन्मण्डन एवोपपादितत्वेन सद्योमुक्तिविचार एतद्विचारस्य युक्तत्वादिति ॥ अन्यैस्तु समानाचासृत्युक्रमादित्यादिषु दशसु सूत्रेष्वपि प्रथमे, मूर्द्धन्यनाडीद्वारा देवयानमार्गे गमनात् पूर्वं विद्वद्विदुषोरुत्क्रान्तिसाम्यं व्याख्यातं, तद् ओकोग्रसूत्रोक्तज्वलनादेव स्मर्यमाणतया गतार्थम् । यत्पुनरग्रे विद्यादिक्लेशानदग्ध्वा आपेक्षिकमृतत्वं व्याख्यातम् । तत्त्वग्रिमपादे गमनस्य प्रारब्धभोगार्थत्वाद्यदेव प्रारब्धनिवृत्तिमदैव मोक्ष इति व्युत्पादनेन दूषयिष्यते । यत्पुनर्द्वितीये, तेजः परस्यां देवतायामित्युक्त्याः साध्यक्षप्राणसकरणग्रामसभूतान्तरस्य तेजसः परदेवतायां सम्पत्तेः सौषुप्तिकसम्पत्तिवत् संसारबीजभावयुक्तत्वं व्याख्यातं, तत्तत्क्रान्तिसामर्थ्यादेवार्थात् सिद्ध्यतीत्यविचार्यम् । यत् तृतीये पूर्वोक्ततेजसो निष्क्रमणवेलायां दुर्ज्ञेयत्वं, चतुर्थे च स्थूलशरीरदाहादिना लिङ्गशरीरस्य सूक्ष्मत्वादनुपमर्दं, पञ्चमे च देहौष्ण्यरूपस्योष्मणः सूक्ष्मशरीरधर्मत्वं, व्याख्यातं तत्प्रयोजनाभावादनर्थकम् । षष्ठे च, न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति शरीरब्राह्मणीयवाक्ये या षष्ठी सा आर्त्तभागब्राह्मणीये । न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीति वाक्ये या पञ्चमी तया सम्बन्धसामान्ये व्यवस्थाप्यमाना पञ्चम्यर्थमेवाभिधत्ते इति परावद्यावतोऽपि जीवास्त प्राणानामुत्क्रमः, किन्तु सहैव प्राणैः

एवं पुष्टिमार्गीयभक्तवृत्तान्तमुक्त्वा ज्ञानमार्गीयस्य तमाह ।

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्या-
सामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दा-
ऽनुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

पूर्वं, भूतेषु तच्छ्रुतेरित्यादिना मर्यादामार्गीयस्य वागादि-
लय उक्तोऽधुना तस्य जीवात्मन उत्क्रमणप्रकार उच्यते । स ए-

— — — — —

स्थितिरिति पूर्वपक्षः । सप्तमाष्टमयोस्तु परविद्यावतः शरीरादेव
प्राणाननुत्क्रम इति परविद्यावान् केवल एव मुच्यत इति सिद्धान्तः ।
नवमे च परविद्यावतः प्राणशब्दोदितानीन्द्रियाणि भूतानि च परे
ब्रह्मण्येव सम्पद्यत इति । दशमे च, परविद्यावतो यः प्राणादीनां पर-
ब्रह्मणि लयः स नान्यप्राणलयवत् सविशेषः किन्त्वात्यन्तिक इति
सिद्धान्तयन्ति । तत्र पष्ठं प्रतिषेधादिसूत्रमारभ्य सूत्रपञ्चके यत्
प्रतिपादितं तदत्र पूर्वपक्षांशं विहाय शेषं, वाङ् मनसीति प्रथमा-
धिकरण एव हेतुक्तिपूर्वकं पुष्टिमार्गीयभक्तेन्द्रियाणां प्रतिपादितम् ।
ततो मर्यादामार्गीयाणां भक्तानां ज्ञानिनां च यत्ततो वैलक्षण्यं तदपि
भूतेषु तच्छ्रुतेरिति द्वितीये प्रतिपादितम् । तावता सद्योमुक्तिप्रका-
रः सर्वोऽपि विचारित इति तेनैव गतार्थम् । यानि पुनस्तैरपरविद्या-
वदविद्वत्साधारण्येन तत्परतया व्याख्यायन्ते तान्यत्र विरोधाभावात्
पूर्वोक्तदूषणेनैव विरुद्धांशदूषणस्य जातत्वादुपेक्षितानि ॥ १६ ॥ ४ ॥

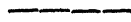
अतः परं क्रममुक्तिप्रकारः पितृयानेन भ्रमतां च प्रकारो वि-
चारणीय इति तं वक्तुं सूत्रमवतारयन्ति । * एवमित्यादि * ॥

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्य-
नुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ तत्र को वृत्तान्त इ-
त्याकाङ्क्षायामाहुः । * पूर्वमित्यादि * मर्यादामार्गीयाणां सद्योमु-
क्तिर्ब्रिधा, हृदय एव साधनप्राबल्ये ब्रह्म प्राप्नोतीत्येकः । तदभावे
ब्रह्माण्डमध्यं दशमद्वारान्निर्गतस्य तत्रैवेत्यन्यः । क्रममुक्तिब्रह्माण्डमे-

तास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामतीति श्रुतेस्त-
स्यात्मन ओक आयतनं हृदयं तदग्रं पूर्वं प्रज्वलति, पूर्वं तथाऽप्र-
काशमानमपि तदा प्रकाशत इति यावत् । तदा तत्प्रकाशितं
द्वारं निर्गमनमार्गो यस्य तादृश उत्क्रामति । यतः श्रुतिस्तथाह ।
तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षु-
षो वा मूद्धर्नो वेत्यादि । यद्यप्येतावत् सर्वजीवसाधारणं तथापि
विद्वांस्तु नेतरवदितरनाड्या निष्क्रामति, किन्तु, शताधिका

दनोत्तरं ततो बहिः । तत्राद्यायां जीवस्य नोत्क्रमणम् । द्वितीयतृती-
ययोस्तदपेक्षासत्त्वात् तत्प्रकार उच्यत इत्यर्थः । एवं वृत्तान्तस्वरू-
पमुक्त्वा सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * स इत्यादि * । * प्रकाशत इति *
इन्द्रियरूपाभिस्तेजोमात्राभिः प्रकाशते । सूत्रशेषं पूरयन्ति । * ता-
दृश उत्क्रामतीति * श्रुतिस्तु बृहदारण्यके शरीरब्राह्मणे । स वा
अयम् आत्मा अवल्यं नीत्य संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिस-
मायन्ति, स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति
यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्त्ततेऽतथारूपक्षो भवत्येकीभवति
न पश्यतीत्याहुः । एवं न जिघ्रति, न शृणोति, न मनुते, न विजाना-
तीत्याहुरित्युक्तम् । ततः, तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्र-
द्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूद्धर्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरी
देशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूक्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा
अनूत्क्रामन्तीत्यादिना इति तु कामयमान इत्यन्तम् । अर्थस्तु, यः
पूर्वब्राह्मणं तेभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्येत्यादिना म्रियमाणावस्य उक्तः
सोऽयं शरीर आत्मा जीवो यत्र यस्यां म्रियमाणावस्थायाम्, अव-
ल्यं नीत्य अबलभावं नितरां प्राप्य, संमोहमिव न्येति सम्मोहः संमू-
ढता विवेकराहित्यं तन्नितरां प्राप्नोति, अथ तदा एनं करणस्वामि-
नम्, एते प्राणा वागादयोऽभिसमायन्ति आमिमुख्येन निकट आ-
यान्ति । स एतास्तेजोमात्रा विषयप्रकाशकानीन्द्रियाणि चक्षुरादी-
नि समभ्याददानः सम्यगाभिमुख्येन गृह्णान उपसंहरमाणो हृदयं

एकशततम्या नाड्या मूर्द्धन्या निष्क्रामति । शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिस्सृतैका तयोर्ध्वमायन्नऽमृतत्वमेति विष्वङ्मूर्द्धन्या उत्क्रमणे भवन्तीति यतः श्रुतिराह । अत्र हेतुमाह । हार्दानीनुगृहीत इति हेत्वन्तर्गर्भं विशेषणम् । गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे इति श्रुतेर्हृदयाकाशसम्बन्धी यः परमात्मा तदनुग्रहाव तथैव भवतीत्यर्थः । अनुग्रहे हेतुर्विद्यासामर्थ्यादिति । तस्या विद्यायाः शेषभूताङ्गभूता या गतिः प्रव्रजनरूपा तच्छेषभूतैव या भगवत्स्मृतिपरम्परा च ताभ्यां च यो भगवदनुग्रहस्तेन तथेत्यर्थः ॥ १.७॥

स्वायतनमेवावक्रामति तल्लक्ष्यीकृत्य आयाति, स यत्र वर्तते तत्र एष चाक्षुषः पुरुष आदित्यांशश्चाक्षुर्देवतारूपः पराङ् पर्यावर्तते स्वकार्याद्विमुखो भवति । अथ तदा स एष इत्यनेनोक्तश्चाक्षुराधिष्ठाता अरूपज्ञो भवत्येकीभवति करणग्रामेण । तदा न पश्यतीत्याहुः । पार्श्वस्था न पश्यतीत्याहुः । एवमग्रेपि । तदुत्तरावस्थामाह । तस्येत्यादि । तस्य लिङ्गोपाधिकस्य ह एतस्य मुमूर्षोर्हृदयस्य एतत्स्थानस्य अग्रं नाडीमुखं प्रद्योतते पूर्वमप्रकाशमपि तदानीं प्रकाशते । तेन प्रद्योतेन एष आत्मा शरीरान्निष्क्रामति निर्गच्छति । चाक्षुराद्यन्यतमेभ्यः शरीरदेशेभ्यः । तदुत्तरव्यवस्थामाह । तमुक्रामन्तमित्यादि । तं जीवाऽऽत्मानम् । प्राण आसन्न्यः प्राणा इन्द्रियाणि । अयं च निष्क्रमणप्रकारो यमगतिराहतानाम् । यमगतितानां तु, अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्कं यमो बलादित्यादिवाक्यात् पिण्डितकरणग्रामस्य जीवस्य बलान्निष्क्रमणम् । एवं सति यद्यप्येतावद् ओकोग्रज्वलनादिकं यमगतिराहतचर्षणीजीवानां विदुषां च साधारणं, तथापि, विद्वांस्तु नेतरवदितरनाड्या निष्क्रामति, किन्तु शताधिकयेत्याद्युक्तमार्गेण । श्रुतिस्तु छान्दोग्ये दहरविद्यास्था । शेषं स्फुटम् । तथाच स यदाऽऽस्माच्छरीरान्निष्क्रामतीति श्रुत्युक्तो निष्क्रमणप्रकारो विद्वद्विदुषोस्तुल्यो वा विशेषवान् वेति सन्देहे कामयमानताया उभयांस्तुल्यत्वेन शरीरब्राह्मणोक्तरीत्या तुल्य एवेति प्राप्ते हृदयाग्रप्र-

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिमनस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येयसौ वा आदिसः पिङ्गल इत्युपक्रम्याग्रे पठ्यते । तमभित आसीना आहुर्जानासि मां जानासि मामिति । स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानासथ यत्रैतदस्माच्छरीरदुत्क्रामस्यैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रामत

द्योतनपर्यन्तं विद्वद्विदुषोस्तुल्यो निर्गमनमार्गः । प्रकारश्च विदुषोऽतिरिक्त इति सिद्धान्तो बोधितो ज्ञेयः ॥ एवमेतेन क्रममुक्तिप्राप्तृणां जीवस्य शरीराभिर्गमनप्रकार उक्तः । तत्र ये मूर्ध्नो निष्क्रामन्ति ते दशमद्वारं भित्त्वा तत्रैव सद्यो ब्रह्माणि लीयन्ते । तथा सति करणग्रामो भूतेष्वेव लीयत इत्यर्थादायाति ॥ १७ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ एवं ब्रह्माण्डमध्ये सद्योमुक्तस्य व्यवस्था-मुक्ता क्रमेण मुच्यमानस्य व्यवस्थां वदतीत्याशयेन प्रासङ्गिकमेतस्याधिकरणस्य विषयादिकमाहुः * अथ या एता इत्यादि * । श्रुतिस्तु छान्दोग्यस्थदहरविद्यायाम् । अर्थस्तु—यां हृदयपुण्डरीकगतयथोक्तगुणविशिष्टब्रह्मोपासकः स या एता हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मोपासनस्थानस्य सम्बन्धिन्यो नाड्यो हृदयमांसपिण्डात् सर्वतो विनिःसृता आदित्यमण्डलाद्रश्मय इव ता एताः पिङ्गलस्य वर्णविशिष्टस्याणिमनः सूक्ष्मरसस्य पूर्णा इति सर्वत्राध्याहारः । तिष्ठन्ति । शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य सौरं तेज एवं शरीरे पित्तं तत्पार्थिवेन कफेन न्यूनाधिकभेदादनुविद्धं सत् शरीरस्थं रसं पाचयत्तत्तद्वर्णं करोति । तत्रादित्यसम्बन्ध एव कारणम् । पित्तरूपेण तेजसा आदित्यस्य तत्र सत्त्वात् । तदाह श्रुतिः । असौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल इत्यादि । तथाचादित्यमण्डलस्य पञ्चवर्णत्वात्तदंशभूतं पित्तमपि तादृशमपि स्वपाचितं शरीरं रसमुपरञ्जयति तदा तत्तन्नाडीस्थो रसस्तथा भवतीत्यर्थः । तदेतदुपक्रम्य ततो महापथदृष्टान्तेन आदित्यरश्मीना-

इति । अत्र तमभित इत्याद्युक्तेः सर्वसाधारण्युत्क्रान्तिः प्राप्यते ।
 पूर्वमादित्यत्वेनोक्तस्य पिङ्गलस्य रश्मिभिरूर्ध्वाक्रमणं च तथा ।
 अत्र संशयः । ओकोग्रज्वलनादेरितरसाधारण्येऽपि यथा हार्दा-
 नुप्रहाद्रिलक्षणा गतिर्विदुष उक्ता तथा रश्म्यनुसारित्वमपीतरसा-
 धारणमुतास्मिन्नेवेति । तत्रावधारणमाह । रश्म्यनुसारी । निष्क्राम-
 सयमेवेति ॥ १८ ॥

मुभयलोकसंसर्गिकत्वमुक्त्वा तासां नाडीनामादित्यरश्मिसंसृष्टत्वं
 चोक्त्वा तासु नाडीषु सृप्तस्य सुषुप्तिं चोक्त्वा ततो मरणावस्थां
 बाधयन्ती श्रुतिः पठ्यते । * तमभित इत्यादि * । तदर्थस्तु स्फुटः ।
 एवं श्रुतिमुपन्यस्यात्र संशयजनकं विषयमाहुः । * अत्रेत्यादि * ।
 उत्क्रान्तिः शरीरान्निर्गमनम् । * पिङ्गलस्येति * । वर्णाविंशष्टस्या-
 ऽऽदित्यांशभूतस्य पित्तस्य । संशयस्तु स्फुटः । पूर्वपक्षस्तु, ओकोग्र-
 ज्वलनादीनां साधारण्याद्रश्म्यनुसारित्वमपि तत्प्रवाहपातात्साधार-
 णमिति । सिद्धान्तमाहुः । * तत्रेत्यादि * । अत्र प्रमाणं तु, अथै-
 तैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमत इत्येतदनन्तरं, स ॐमिति चाहोद्वा
 मीयते स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं
 विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषामिति तदग्रिमा श्रुतिः । तत्र हि स वि-
 द्वान् ॐकारेण परमात्मानं ध्यायन् ॐमिति चाह, यथा पूर्वं वद-
 ति, उत ऊर्ध्वं वा मीयते गच्छति । स विद्वान् यावन्मनः क्षिप्येद्
 यावता कालेन मनोव्यापारं कुर्यात्तावता कालेनादित्यं गच्छति
 प्राप्नोति । एतद्वै आदित्यरूपं खलु निश्चितं लोकद्वारं ब्रह्मलोकप्रवे-
 शमार्गः । विदुषां प्रपदनं प्राप्तिकरणभूतं, निरोधोऽविदुषां, ये अवि-
 द्वांसस्तेषां तेजसा निरोधजनकमिति तस्या अर्थात् । अतो विदुष
 एव रश्म्यनुसारित्वावधारणमित्यर्थः ॥ अयं च करणग्रामसहितो ग-
 च्छति । “यदि प्रयास्यन्नुप पारमेष्ठ्यं वैहायसानामुत यद्विहारम् ।
 अप्राधिपत्यं गुणसन्निवायं सहैव गच्छेन्मनसेन्द्रियैश्च” इति श्रीभाग-
 वतोक्तन्यायस्यात्रापि शक्यवचनत्वात् । एतस्य करणग्रामलयस्तु

निशि नेतिचेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वा-
दर्शयति च ॥ १९ ॥

विदुष उत्क्रमणे हार्दानीनुग्रहकृतो यथा विशेषस्तथा कालविशेष-
कृतोऽपि विशेषो भविष्यतीत्याशङ्क्य तन्निरासमाह । तत्राहोरात्र-
कृतोऽयनकृतो वा स भवेत् । तत्राद्यकृतो नास्तीत्याह । नेति । तत्र
हेतुः । सम्बन्धस्येत्यादि । अनुग्रहहेतुभूतो यः पूर्वोक्तो गत्यनु-
स्मृतिसम्बन्धस्तस्य यावद्देहभावित्वात् तत्कार्यस्यानुग्रहस्यापि तथा-
त्वात् कालस्याऽप्रयोजकत्वमित्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह । दर्शयति
यतः श्रुतिः । तमेव विदित्वा मुनिर्भवसेतमेव प्रव्राजिनो लोकमी-
प्सन्तः प्रव्रजन्तीति ॥ १९ ॥

प्रारब्धसमाप्तौ मुक्तिदशायां भूतेष्वेव बोध्यः । तथैवोपक्रान्तत्वा-
दिति ॥ १८ ॥

निशि नेतिचेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाददर्शयति च ॥

* इत्याशङ्क्यति * । एवं, निशि नेत्यनेनाशङ्क्य । तथाच निशीति
पदं मुक्तिप्रतिबन्धककालविशेषोपलक्षकम् । तत्र न आदित्यद्वारेण
गमनम् । अतो ज्ञानिना मुक्त्यर्थं योगादिना कालः प्रतीक्षणीय इ-
त्याशङ्क्येत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । अर्थस्तु
स्फुटः ॥

अन्ये तु—सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वादित्यत्र नाडीसम्बन्ध-
स्य तथात्वं व्याकुर्वन्ति । दर्शयतीत्यत्र, अमुष्मादादित्यात् प्रताय-
न्ते ता आसु नाडीषु सूप्ता इति छान्दोग्यश्रुतिं दर्शयति । तत्र यद्य-
पि पूर्वसूत्रोक्तं रश्म्यनुसारित्वमेव, निशि नेत्यनेनाक्षिप्यत इति प्र-
तीयते, न तु कालविशेषनिषेधः । कालान्तरस्य सहकारित्वापादनं
वा । तथाप्यध्ययनसूत्रे रश्म्यभावशङ्कानुदयेन तत्रैतत्सूत्रोक्तस्य त-
त्परिहारहेतोरसङ्गत्या, अतश्चेत्यतिदेशासंज्ञनिरिति तत्र उदीक्षा-
नुपपत्तौर्विद्यया अपाक्षिकफलत्वस्य मृत्योरनियतकालत्वस्य चेति

हार्दानुग्रहस्य मुक्तिहेतोर्विद्यमानत्वादयनविशेषोऽप्यप्रयोज-
क इत्याह ।

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

स्पष्टार्थमिदम् ॥ २० ॥

ननु यत्र काले त्वनावृत्तिमिति कालप्राधान्येनोपक्रम्याग्नि-
ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति
ब्रह्म ब्रह्मविदो जना इति भगवद्वाक्याद् ब्रह्मविदोऽप्युक्तकाला-
ऽपेक्षास्तीत्याशङ्क्य विषयभेदेन समाधत्ते ।

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्त्ते चैते ॥ २१ ॥

ज्ञानमार्गाद् योगमार्गो हि भिन्नः । तथाच योगिनमुद्दिश्यैव काल-
विशेषस्य गतिविशेषहेतुत्वं स्मर्यते, न तु, ज्ञानमार्गीयस्य श्रौतस्य ।
इतरनिरपेक्षत्वात् । नच योगसांख्ये अपि श्रौते एवेति वाच्यम् ।
यतः स्मार्त्ते एते । चो हेत्वर्थे । एते योगसांख्ये, अग्निज्योतिर्धूमो

कल्पितहेत्वन्तराध्याहारापेक्षया अतिदेशसामञ्जस्याय सम्बन्धपदे
हार्दानुग्रहजनकगत्यनुस्मृतिसम्बन्धग्रहणस्यैव युक्तत्वाच्चिन्त्यम् ।
तथाच, रदस्यनुसारिसूत्रेऽपि स हेतुर्बोध्यः ॥ १९ ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ * स्पष्टार्थमिति * । चोऽवधारणे
नेति चेन्नेति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । तथाच दक्षिणेऽयने नेति चेन्नेति पू-
र्वपक्षस्य, अतश्चेत्यनेनातिदिष्टस्य तत्परिहारहेतोश्च स्फुटत्वात्तथे-
त्यर्थः ॥ २० ॥

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्त्ते चैते ॥ व्याकुर्वन्ति । * ज्ञानमा-
र्गादित्यादि * । तथाच मार्गभेदान्न कालविशेषापेक्षेत्यर्थः । सांख्य-
स्य स्मृत्युक्तत्वेऽपि योगस्य, न तथात्वम् । योगतत्त्वोपनिषदादौ त-
स्योक्तत्वात् । सूत्रे च योगिपदमात्रम् । अत, एते इति पदे सांख्यनि-
वेशनं न युक्तमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः । * अग्निरित्यादि * ।

रात्रिरिति वाक्यद्वयोक्तगती वा । इदं तु श्रुत्युक्तदेवयानपितृयानाति-
रिक्तमार्गमभिप्रेक्ष्य समाहितम् । ते एव चेदत्राप्युच्येते शब्दभेदेन
तदा न विरोधः ॥ २१ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते

ब्रह्मसूत्राऽणुभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः

पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

नन्वेतयोर्गत्योरपि स्मार्त्तत्वं न युक्तं, किञ्चिच्छब्दभेदेऽपि
छान्दोग्योक्तदेवयानपितृयानयोरेव प्रत्यभिज्ञानात् । अतः कथमिदं
समाधानमित्यत आहुः । * इदं त्वित्यादि * । तस्मिन् कालद्व्या-
रा तत्तदभिमानिन्य आतिवाहिक्यो वा देवता मार्गद्वयगता उ-
च्यन्ते, न तु काल इति तस्यात्राकथनाच्छ्रुतिस्मृत्योर्न विरोधः ।
तथाच यदि तत्र काल उच्यते तदा तत्र योगिन उपक्रान्तत्वाद्
विषयभेदेनाविरोधो, यदि चैकविषयत्वं तदा अर्चिरादिश्रुताविवा-
द्वाप्यग्न्यादिशब्दैस्तत्तदेवतालोकविशिष्टौ तावेव मार्गाबुच्येते इ-
त्युभयथाऽपि न श्रुतिस्मृत्योर्विरोध इत्यर्थः । तेन विद्यावतो नान्या-
पेक्षेति सिद्धम् ॥ २१ ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य

श्रीपीताम्बरात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे

चतुर्थाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

ननु ज्ञानमार्गीयस्यैव मर्यादामार्गीयभक्तस्याप्यर्चिरादिमार्गे-
णैव गमनम् ? उत सद्योमुक्तिरेव भवतीति संशयः । तत्र यथा
ज्ञानिनो नियमाभावस्तथाऽत्रापीति प्राप्ते आह । अर्चिरादिमार्गेण
तस्य ज्ञानमार्गीयस्यैवोत्कर्षकथनात् स एव तेन मार्गेण गच्छति,
न तु भक्तोऽपीत्यर्थः । तथाहि । पञ्चाऽग्निविद्याप्रकरणे तद्य इत्थं
विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसम्भवन्त्यर्चिषो-
ऽहरह आपूर्यमाणपक्षमित्यत्र उपक्रमे भक्तातिरिक्तानेव अधिकृत्य
तथा गतिरुच्यते । स्मृतावप्यग्निज्योतिरहः शुक्ल इत्यत्र, ब्रह्मविदो

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥

पूर्वस्मिन् पादे प्रथमतः पुष्टिमार्गीयस्य ततो मर्यादामार्-
गीयस्य सद्योमुक्तिप्रकारो दर्शितः । तदनु, क्रममुक्तौ निर्गमनद्वारा-
दिकं च दर्शितम् । इह तु ततो निर्गतस्य यो ब्रह्मप्राप्तिमार्गो ब्रह्म-
लोकस्तत्प्रकारश्च प्रदर्श्यते तत्राऽधिकरणमवतारयितुं संशयादिक-
माहुः । * नन्वित्यादि * । अत्र मर्यादायाः स्वरूपतत्वात् तत्पालनं
भक्तेर्ज्ञानादुत्कृष्टत्वं च सन्देहबीजम् । * नियमाभाव इति * ।
साधनसामर्थ्यतारतम्यनियमाभावः । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं विवृण्व-
न्ति * अर्चिरादीति * । * तस्येत्यादि * प्रथं प्रख्याने, प्रथनं प्रथि-
तिः । प्रसिद्धिः । सा श्रुतिषु तस्यैव ज्ञानमार्गीयस्यैवेति तस्यैव तथं-
त्यर्थः । ज्ञानिन एव प्रसिद्धिरिति यदुक्तं तद् व्युत्पादयन्ति * तथाही-
त्यादि * । * भक्तातिरिक्तानेवाधिकृत्येति * इत्थं विदुरित्यादिना क्रि-
याविषयस्य क्रियायाश्च श्रावणाद्य इत्यनेन तानेवाधिकृत्य । तथाच
मर्यादामार्गीयाणामपि भक्तानां प्रायशः सद्योमुक्तिरेव । ज्ञानमार्गी-

जना इति वचनेन ज्ञानमार्गीयस्यैव स पन्था इत्युच्यते । अथेदं चिन्त्यते सामोपनिषत्सु पठ्यते । अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येयसौ वा आदित्यः पिङ्गल इत्युपक्रम्यादित्यरूपस्य पिङ्गलस्य रश्मिरूपत्वं नाडीनामुक्त्वाऽग्रे वदत्यऽथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वं आक्रामत इति नाडीरश्मिसम्बन्धेनैका परलोकगतिः श्रूयते । अर्चिरादिका चाऽन्या, तेर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरि-
त्यादिश्रुत्युक्ता । स एनं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छ-
तीति चापरा । स यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमा-
गच्छतीति चेतरा । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्तीति चान्या । एवम-
नेकेषु मार्गेषु सत्सर्विरादेरेवोक्तिः कुत इति । तत्र सर्वेषां पारिभा-

यस्यैवानियम इत्यर्थः । ननु भवत्वर्चिरादिमार्गेण ज्ञानमार्गीयस्य ग-
तिस्तथापि मर्यादाभक्तस्य प्रायशः सद्योमुक्तिरिति न नियन्तुं श-
क्यते । श्रुतावर्चिरादिमार्गातिरिक्तानामपि मुक्तिमार्गाणां श्रावणात्
तथा बहूनां सत्त्वेऽपि सूत्रकृताऽर्चिरादिमार्ग एव कस्मादुक्त इति
चाशङ्क्यामाहुः । * अथेदमित्यादि * तान् मार्गान् विपर्ययित्वा ते-
षां भेदोऽस्ति परस्परमुन नेति चिन्त्यत इत्यर्थः । एवं प्रतिज्ञाय मार्ग-
बोधिकाः श्रुतीरुदाहरन्ति । * सामेत्यादि * । * पठ्यत इति *
विद्याभेदेन गतिभेदः पठ्यते । * श्रूयत इति * दहरविद्यायां श्रूय-
ते । * अन्येति * पञ्चाग्निविद्यायां । * अपरेति * कौशीतकिब्रा-
ह्मणे पर्यङ्कुविद्यायां । * इतरिति * बृहदारण्यकेऽनात्मोपासनगति-
फलकथने । एवमन्यापि पञ्चमी प्रथममुण्डकसमाप्तौ द्रष्टव्या । एवं
मार्गभेदबोधिकाः श्रुतीरुपन्यस्य सूत्रेऽर्चिरादेरेवोक्तौ हेतुं निश्चेतुं पृ-
च्छति । * एवमित्यादि * स्वयं हेतुं कल्पयित्वा वास्तवैकत्वस्य हे-
तुत्वं दूषयति । * तत्रेत्यादि * अर्चिराद्युक्तिर्हेतुविचारे । सर्वेषां
मार्गाणामर्चिरादित्वं पारिभाषिकं, मुक्तिमार्गा अर्चिरादिपदेन व्यव-

षिकमर्षिरादित्वमत एवाथैतयोः पथोर्न कतरेण च नेति मार्गद्वय-
 भ्रष्टानामतिकष्टं जायस्व म्रियस्वेति तृतीयं स्थानमित्युक्तमन्यथा-
 ऽनेकेषां मार्गाणामुक्तानां श्रूयमाणत्वादस्य तृतीयत्वं नोच्येताऽतः
 प्रकरणभेदाद्भिन्नोपासनशेषत्वान्मियोऽनपेक्षा भिन्ना एवैते मार्गा
 ब्रह्मप्रापका इति मन्तव्यमिति चेत्तत्रोच्यते । न हीयं परिभाषा स-
 र्वेषु श्रुतास्ति यतस्तथोच्येत । अतो लाघवाद्नेकपर्वविशिष्ट एक एव
 मार्ग इति मन्तव्यं, न तु पर्वभेदेन मार्गभेद इति । गौरवप्रसङ्गात् ।
 नचैवमथैतैरेव रश्मिभिरित्यवधारणानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्याः
 श्रुतेरुत्क्रमणमात्रमार्गनिरूपकत्वात् । तथाहि । तत्रोपक्रमे ह्यऽथ
 यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामयेथैतरेव रश्मिभिरूर्ध्वं आक्रमत इत्यु-

हर्त्तव्या इति साङ्केतिकनियमसिद्धं, न तु वास्तवम् । अतः पारिभा-
 षिकत्वादेव हेतोरथैतयोः पथोरिति द्वित्वं, जायस्वेत्यस्य तृतीयस्था-
 नत्वं च श्रुतावुक्तम् । अन्यथा वास्तवेऽर्चिरादित्वं बहूनामुक्तानां मा-
 र्गाणां ब्रह्मप्रापकतया श्रूयमाणत्वादस्य तृतीयत्वं पथोरितिद्वित्वं च
 नोच्येत । अतस्तृतीयत्वादिपीडारूपाद्धेतोस्तेष्वर्चिरादित्वं पारिभा-
 षिकमङ्गीकृत्योक्तहेतुद्वयाद् ब्रह्मप्रापका मार्गा बहव एवेति मन्तव्य-
 मित्यर्थः । एवं पूर्वपक्षी स्वमतमुक्त्वा तत्रैकदेशिकृतं समाधिं प्रति-
 क्षेप्तुमुपक्षिपति । * तत्रोच्यत इत्यादि * । * तथोच्येतेति * पा-
 रिभाषिकत्वमुच्यते । * अतो लाघवादिति * पारिभाषिकत्वेनार्चि-
 रादित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् पर्वप्रत्यभिज्ञानलिङ्गेन मार्गैक्याङ्गी-
 कारे लाघवात् । * गौरवप्रसङ्गादिति * । मार्गाणामनेकत्वं तेषु प-
 र्वन्यूनानाधिक्येन कस्यचिन्निकटत्वं, कस्य चिद् दूरत्वं निकटमार्ग-
 त्यागेन दूरमार्गगमने उपपत्तिकल्पनं निकटत्यागे चोपपत्तिकल्पन-
 मित्येवं तथात्वादित्यर्थः । पुनर्मार्गानेकत्वमाशङ्क्य निषेधति * नचैव-
 मित्यादि * । एवमिति * । मुक्तिमार्गस्यैकत्वे । निषेधे हेतुः ।
 तस्या इत्यादि * । * तत्रेति * । रश्मिवाक्ये । हिर्हेतो । * इत्यु-

च्यते । एतस्मात् पुरस्तादथ या एता हृदयस्य नाड्य इत्युपक्रम्य
पिङ्गलस्यादिसत्वमुक्त्वा तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ ग-
च्छतीमं चाऽमुं चैवमेवैता आदिस्य रश्मय उभौ लोकौ ग-
च्छन्तीमं चाऽमुं चामुष्मादादिसात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सप्ता
आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादिस्ये सप्ता इसन्तेन वा-
क्येन नाडीषु रश्मिप्रचारमुक्त्वाग्रे, अथ यत्रैतदस्मादिसाद्युक्तम् ।
उपसंहारे च शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृ-
तैका, तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्तीति ।
एवमुपक्रमोपसंहाराभ्यामुत्क्रमणमात्रमार्गनिरूपकत्वं, न तु ब्रह्म-
प्रापकमार्गस्यातस्तदनुपपत्तिपरिहारोऽनर्थकः । नन्वेकपर्वविशि-
ष्टत्वेन मार्गस्यैकत्वे तन्निरूपयन्ती श्रुतिः क्वचित् किञ्चित् पर्व नि-
रूपयति, क्वचिन्नेति कथम् । उपसंहारेण प्राप्स्यत इति तात्पर्येण
तथेति चेद् ब्रवीषि तदा शाखान्तरमविदुषस्तदसम्भवेन तं प्रति
श्रुतेर्न्यूनतापातः । न हि सर्वशाखाविदं प्रत्येव कथनमिति वक्तु-
मुचितम् । तस्याऽसम्भवादतः स्वस्वशाखाज्ञानवन्तं प्रत्येव तथा ।

च्यत इति * । शरीरावुत्क्रम उच्यते । नन्वेतस्मात् पूर्वं रश्मिनाडी-
प्रचारकथने महापथदृष्टान्तेन तासां मार्गत्वमपि बोध्यत इति नैवं
वक्तुं युक्तमित्याशङ्कयामाह । * एतस्मात् पुरस्तादित्यादि * ।
तथाच महापथदृष्टान्तेऽप्यन्ते, एतस्मादित्यादिनात्कान्तिरेवोक्तेति
तन्मार्गत्वमेवं तासां युक्तमित्यर्थः । युक्त्यन्तरमाह । * उपसंहा-
रे चेत्यादि * । एतदेव निगमयति * एवमुपक्रमेत्यादि * । * तद-
नुपपत्तिपरिहार इति * । ब्रह्मप्रापकमार्गत्वाऽनुपपत्तिपरिहारः ।
एवमेकमार्गत्वे साधिते तद् दूषयितुं पर्वोक्तिप्रकारे पृच्छति * नन्वि-
त्यादि * । समाधिमुद्गाढ्य दूषयति । * उपसंहारेणेत्यादि * ।
* तस्यासम्भवादिति * । वेदानामनन्तत्वेनेदानीं कलिकृतबुद्धि-
ह्रासेन च सर्वशाखाऽस्तित्वस्यासम्भवात् । एतदुपपष्टमायाह ।

अध्ययनविधेरपि तावन्मात्रपरत्वात् । शाखान्तरसंवादिपर्वकथ-
नानुपपत्तिश्च । उपसंहारेणैव तस्यापि प्राप्तिसम्भवादतो विरुद्ध-
दिक्कानां स्वस्वमार्गेणैकग्रामप्राप्तिवदिहापि भवितुमर्हति स्वात-
न्त्र्येण सर्वैर्मार्गैर्ब्रह्मप्राप्तिः । नचैवमथेतयोः पथोरिति द्विवचनानु-
पपत्तिर्जायस्व त्रियस्वेत्यस्य तृतीयत्वं चाऽनुपपन्नमिति वाच्यम् ।
अचिरादिकमुक्त्वोपसंहरत्येव देवयानः पन्था इति श्रुत्यन्तरेच, स
एनं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छतीति । तथाच ब्रह्म-
प्रापकाः सर्वे मार्गा देवयाना इत्युच्यन्ते । देवी सम्पद्रिमोक्षा-
येति भगवद्राक्यादैव्यां सम्पदि ये जातास्ते देवा इत्युच्यन्ते
तेषां यानं गमनं यत्रेति ते सर्वेऽपि मार्गा देवयानशब्देनोच्यन्ते ।
द्वितीयस्त्वविशिष्टः । एवं द्वित्वं त्रित्वं चोपपद्यते । नचोक्तरीत्या
लाघवादेक एव स मन्तव्यः । स्वनःप्रमाणभूता हि श्रुतिः । मा
येन यदा या श्रुता तदर्थाऽवधारणे द्वितीयस्या अनुपस्थितत्वान्न
लाघवगौरवतद्विचारावसरः । क्वचिदुपस्थितौ चोक्तवाधकैरुपसंहा-

* अध्ययनेत्यादि * । स्वस्यासाधारणत्वेन पितृपितामहादिपरम्प-
राप्राप्ता शाखा स्वाध्याय इति योगस्य सर्वैराहतत्वेन शाखाप्रण-
यनस्य च तदर्थत्वेन तथात्वात् । उपसंहारेणैव तस्यापि प्राप्तिसं-
भवादिति । उपसंहारे हि प्रयोजको वस्त्वभेदः, प्रयोजनाभेद-
श्च । तस्याभयमत्तया कृते उपसंहारे तेनैवानुक्तपर्वप्राप्तिसम्भवा-
त् । एवं तदुक्तं दूषयित्वा स्वमतं स्थापयति । * अतो विरुद्धादिकं-
त्यादि * । द्विवचनाद्यनुपपत्तिं परिहरति । * नचेत्यादि * । * उ-
पपद्यत इत्यन्तम् * । लाघवं दूषयति । * नचोक्तेत्यादि * । * येन-
ति * यच्छाखाध्यायिना । बहुशाखाध्यायिनोऽनेकमार्गोपस्थितौ दो-
षतादवस्थ्यमाशङ्क्य परिहरति । * क्वचिदित्यादि * । * उक्तवाध-
कैरिति * । अध्ययनविधेः स्वशाखाध्ययनमात्रपरत्वं तदध्ययनानु-
वन्मात्रकरणे सर्वशाखार्थकरणपूर्तिः, शाखान्तरसंवादिपर्वकथ-

रानवकाशः । अपरं च । ब्रह्मविदः क्रममुक्तौ गन्तव्यो मार्गो
 ह्यमुपदिश्यते । तत्तल्लोके तदाऽनन्दानुभवश्चावश्यकः । तथाचो-
 पासनभेदान् फलभेदभ्यावश्यकत्वान्मार्गभेदोऽपि तथेति सर्वेष्वे-
 करूपफलप्रयोजक उपसंहारो न युक्तः । किञ्च । उपासने क-
 र्मणि चापसंहारः सम्मतः । मार्गस्तु नान्यतररूपोऽतो यस्योपास-
 कस्य येन मार्गेण गमनं स मार्ग उपदिश्यत इति नोपसंहारो
 युक्तः । अविधेयत्वादपि तथा । एतद् यथा तथा पुरस्तान्निरू-
 पितम्, उपसंहारोऽर्थभेदाद्विधिशेषवत् समाने चेत्तत्र । एवं स-
 र्वविधिशब्देनाचिरूपलक्षितो मार्ग उच्यते । आदिपदेनान्ये सर्वे
 मार्गाः संगृह्यन्ते इति नाऽनुपपत्तिः काचिदितिचेद् अत्र वदामः ।

—————

नानुपपत्तिश्चेत्येवंरूपैः । एवं परोक्तं परिहृत्य स्वोक्तौ युक्तिमाह ।
 * अपरं चेत्यादि * । * आवश्यक इति * । तदर्थमेव तत्कथनात्
 पुण्ये तथा प्रसिद्धेश्चावश्यकः । * तथेति * । आवश्यकः । एवं
 स्वमतं स्थापयित्वा उपसंहारपक्षे बाधकमप्याह । * किञ्चेत्यादि * ।
 ननूपासनं फलभेदजनकः प्रकारभेद उपसंहारप्रयोजकः कर्मणि च
 वाक्यसार्थक्यम् । न तूपासनत्वं कर्मत्वं वा । अतो मार्गस्य तदन्य-
 तररूपत्वाभावेऽपि ब्रह्मप्राप्तिरूपप्रयोजनैक्यात् कुतो न युक्त उपसं-
 हार इत्यत आह । * अविधेयत्वादपि तथेति * । नन्वविधेयत्वस्यो-
 पसंहारबाधकत्वं कसिद्धमित्यतः पूर्वोक्तं स्मारयति । * एतच्चथे-
 त्यादि * । तत्र हि समाने योऽर्थभेदादुपसंहारः स, विधिशेषो, ये-
 ऽग्निहोत्रादयस्तद्वदित्युक्तम् । तेऽग्निहोत्रादयः सर्वेषां समाना अपि
 येषां शास्त्रिणां यथोक्तास्तेषामेव ते तथा विधेया, नेतरेषाम् । तथा-
 ऽविधेयत्वात् । एवमत्रापि यदुपासनशेषे यत्पूर्वको मार्ग उक्तस्तं
 प्रति स एव विधेयो, न त्वन्यं प्रति । अतोऽन्यान् प्रत्यविधेयत्वादपि
 न मार्गोपसंहारो युक्त इत्यर्थः । एवमुपपाद्य सिद्धमाह । * एवं स-
 त्तित्यादि * । पूर्वपक्षमुपपाद्य सिद्धान्तमाहुः । * अत्र वदाम इत्या-
 दि * । तथाच नानाग्रामयुक्तमार्गैक्येऽपि कस्याचित् कस्मिंश्चिद्

अर्चिरादिभ्य इत्युक्तं भवेत् त्वद्वीतिरेव चेद् अभिप्रेता भ-
वेत्तस्मान्नैवमिष्यवधार्यते । अर्चिरादिनेत्येकवचनाऽन्यथानुपपत्त्या
मार्गस्यैकत्वमवश्यमूरीकार्यमेवं सति श्रुतिषु यावन्ति पर्वाण्युक्तानि
तानि सर्वाण्येकस्मिन्नेवार्चिरादिमार्गे वर्त्तमानान्यपि यस्योपास-
कस्य यावत्पर्वभोगो भावी तं प्रति तावत्पर्वोक्तिर्यस्य यावतां तेषां
स न भावी तं प्रति न तदुक्तिस्तद्भोगाभावादिति नानुपपन्नं कि-
ञ्चित् । ननु त्वयाऽप्यनुक्तानां पर्वणां तत्र स्थितिं वदतोपसंहार
एवोक्तो भवति प्रापकत्वेनेति चेत्, स्यादेतदेवं यदि तस्यैव ग-
न्तुर्भोगाय तदपि पर्वं तत्रोच्येत । न त्वेवं, किन्त्वेकवचनानुरो-
धान्मार्गैक्ये निश्चिते यं प्रति यत् पर्वोच्यते तत्तत्र कण्ठोक्तमेवेति
नोपसंहारापेक्षा । अग्रेऽन्यत्रोक्तानां पर्वणामुक्तस्थले सन्निवेशो-
क्त्याऽपि सूत्रकाराभिमत एक एव मार्ग इति ज्ञायते । श्रुतौ स-
र्वत्र पूर्वपरामर्शादपि तथा ॥ १ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

ग्रामेऽवान्तरनिवासोऽन्यस्याऽन्यत्र तथेहापीत्यर्थः । अत्रोपसंहारस्य
पर्वप्रापकत्वमाशङ्कते । * नन्वित्यादि * । तत्परिहरन्ति । * स्या-
देतदित्यादि * । * नोपसंहारापेक्षेति * । अन्यभोगाभावाच्चोप-
संहारापेक्षा । ननु मार्गभेदे को दोषो येन क्लिष्टादरः क्रियत इत्यत
आहुः । * अग्र इत्यादि * । * अग्र इति * । अग्रिमसूत्रेषु ।
* पूर्वपरामर्शादिति * । अर्चिषोऽहरहः पूर्वपक्ष इत्यादिरूपात्त-
स्मात् । तथाच मार्गान्तरस्याभावादेतस्य च ज्ञानिनः प्रत्येवोक्त-
त्वाज्ज्ञानिनामिव क्रममुक्तिः । मर्यादाभक्तानां तु पूर्वोक्तरीत्या स-
द्योमुक्तिरवेति सिद्धम् ॥ १ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ ननु मार्गैक्यं न युक्तमनु-
क्तपर्वस्थलस्य वक्तुमशक्यत्वादित्याशङ्क्य तद्विनिगमनायाग्रिमं पठ-

छान्दोग्ये वायुर्न पठ्यते । कौशीतकिश्रुतौ तु, स एतं देव-
यानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं सवरुणलोकं
स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमिति वाय्वादयः
श्रूयन्ते । तत्रार्चिषोऽग्नेश्चाभेदान्न विचारणीयमस्ति । वायुलोकं
कस्माल्लोकाद् गच्छतीत्याकाङ्क्षायामाह । वायुमब्दादिति । अर्चि-
षोऽहरह् आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षादयान् षडुदङ्ङेति मासौ-
स्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमित्यत्र संवत्सरलोकाद् प-
रस्ताद्रायुलोको निवेशयितव्यस्तथाच संवत्सरलोकाद्रायुलोकं ग-
च्छतीत्यर्थः । तत्र विनिगमकमाह । अविशेषविशेषाभ्यामिति ।

अत्रेदं ज्ञेयम् । अग्निहोत्राऽऽदिकर्मभिश्चतुष्टावुपासना-
भिर्ज्ञानोदये क्रममुख्यधिकारी हि तत्तल्लोकं गत्वा भुक्त्वा-
ऽन्ते ब्रह्म प्राप्नोति । कर्म त्वग्निसाध्यं भूलोक एव च भवत्यत
आदौ तत्रत्यो भोगस्तत्तदुपरितनलोकानां पृथिवीदीक्षा तया-
ऽग्निदीक्षया दीक्षितः । यथा पृथिव्यऽग्निगर्भेसादिश्रुतिभ्यो भूर-
ऽग्निप्रधाना भवत्यतोऽर्चिराख्यमग्निलोकमादौ गच्छति ।

ततः कर्मोपायनयोरहरादिसंवत्सरान्ते काले विहितत्वात्तत्र तत्र गत्वा
भुङ्क्ते । तथाच संवत्सरान्तानां भूसम्बन्धित्वेनाविशेषाद् तन्मध्ये
वायोर्न प्रवेशः । भूलोकादुपर्यन्तरिक्षलोकस्तदुपरि शुलोकस्तथाच
वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिरिति श्रुतेः, सूर्यो दिवोऽधिपतिरिति श्रु-

तीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * छान्दोग्य इत्यादि * । * आहे-
ति * संवत्सरलोकाद्रायुलोकं गच्छतीति विनिगमकपूर्वकमाहृत्य-
र्थः । अविशेषौ कतरावित्यपेक्षायां हेतुं व्याकुर्वन्ति * अत्रेदमित्या-
दि * तथाचार्चिरादिसंवत्सरान्तानां भूसम्बन्धित्वमविशेषः । वाय्वा-
दित्ययोर्नीचोच्चलोकाधिपत्यं तथाऽन्वात्तयोः पौर्वापर्यं विशेष इति
ताभ्यां तथेत्यर्थः । अत्र, नन्वित्यादिना छान्दोग्यश्रुतिविरोधमाश-

तेस्तयोः पौर्वापर्ये विशेषो हेतुरस्तीत्यादिसलोकात् पूर्वमुक्तरीत्या
भूलोकमध्यपातिसंवत्सरस्य परस्ताच्च वायुर्निवेशयितव्य इत्यर्थः ।
ननु तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरिखादिश्रुतिरुक्तमुक्तमनूया-
नूयापादानत्वं वदन्ती पूर्वोत्तरयोरव्यवधानं सूचयतीति नोक्त-
मादरणीयमिति चेत् । सत्यम् । यस्योपासकस्य न वायुलोकभो-
गस्तं प्रति सोक्तिर्यस्य तु तद्भोगस्तस्योक्तरीतिर्मार्गिक्यादिति ना-
ऽनुपपत्तिः काचित् । केचित्तु, स एनं देवयानं पन्थानमापद्याग्नि-
लोकमाच्छति, स वायुलोकं स वरुणलोकमित्यविशेषेण वायुरूप-
दिश्यते । मिथः पौर्वापर्यप्रापकपदाभावात् । यदा वै पुरुषो-
ऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा
रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदिसमागच्छतीति
श्रुत्याऽऽदितात् पूर्वा वायुर्विशेषेणोपदिश्यत इत्यब्दादिसयोर-

ल्लु समादधते * सत्यमित्यादि * । * सोक्तिरिति * छान्दोग्याक्त-
अव्यवधानोक्तिः । * उक्तरीतिरिति * व्यासोक्तरीतिः । तथाच भो-
क्तृविशेषेणाव्यवधानव्यवधानसम्भवाच्च श्रुतिविरोधरूपानुपपत्ति-
रित्यर्थः । एवं स्वमतेन व्याख्यायाऽत्र शाङ्कुरादिमतमुपक्षिपन्ति ।
* केचित्त्वित्यादि * । * मिथःपौर्वापर्यप्रापकपदाभावादिति * ।
तादृशपञ्चम्यन्तपदाभावात् । तथाच सोऽन्नाविशेषपदार्थः । यदा वै
पुरुष इत्युक्तं तेनोर्ध्वाक्रमणमादित्ये गमनं च यदुच्यते स विशेषप-
दार्थः । ताभ्यामब्दादित्ययोरन्तराले वायुर्निवेशं वदन्तीत्यर्थः । श्रुत्य-
र्थस्तु—यदा यस्मिन् वै निश्चयेन पुरुषो ब्रह्मविद् अस्माल्लोकाच्छ-
रीरात् प्रैति लोकान्तरं गच्छति, तदा स पुरुषो वायुमागच्छति प्रा-
प्नोति । तस्मै आगताय, स वायुः, तत्र तदागमनस्थले विजिहीते
पूर्वं स्तिमितोऽपि तदानीं स्वावयवान् विगमयति तस्य गमनार्थम् ।
विगमनस्थलपरिमाणमाह, यथा रथचक्रस्य खम् । यावत्परिमाणं
रथचक्रस्य छिद्रम् । तेन मार्गेण स पुरुष ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्य-

न्तराले निवेशयितव्य इत्यर्थं वदन्ति । स चिन्त्यते । यथा तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदिसमागच्छतीति विशेषोपदेश इत्युच्यते तथा स वरुणलोकमिसत्राऽपि वक्तुं शक्यम् । नच, स आदिसमागच्छतीत्यत्र तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वाद्वायुलोकगतस्यैव पूर्वत्वात् तथेति वाच्यम् । अग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकमिसत्रापि तुल्यत्वात् । किञ्चैवमग्निलोकानन्तरं वायुलोक इत्यपि वक्तुं शक्यमतो विद्वद्भिरुपेक्ष्योऽयम् । वाजसनेयिनस्तु, मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादिसमिति पठन्ति । तत्राप्यादिसात् पूर्वो देवलोकात् परो वायुर्ज्ञेयः । एकत्रादिसात् पूर्वत्वे सिद्धे मार्गैक्यादन्यत्रापि तथात्वस्य न्यायप्राप्तत्वात् सूत्रकारेण तु छन्दोगश्रुत्यपेक्षयोक्तं, वायुमब्दादिति । एवं सति मासेभ्यः पर-

मागच्छति प्राप्नोतीति । एवं तद्व्याख्यातमर्थमनूय तदुक्तस्य विशेषस्य विशेषत्वं युज्यते, न वेति विचारयन्ति । * स चिन्त्यत इत्यादि * । * इत्यत्रापि वक्तुं शक्यमिति * ऊर्ध्वाक्रमणस्यार्थसिद्धत्वात्तच्छब्दस्य तत्रापि सत्त्वाद्भक्तुं शक्यम् । तथाचोर्ध्वाक्रमणतच्छब्दात्पूर्वपरामर्शयोर्विशेषपदार्थत्वाङ्गीकारे वाजसनेयिभिर्वाच्यनन्तरमादित्यवत्कौशीतकिभिर्वायुलोकानन्तरं वरुणलोकस्य पठ्यमानत्वेन भवदुक्तविशेषस्य तत्रापि शक्यवचनत्वादुक्तहेतोरर्थान्तरसाधकतया प्रकृतासिद्धिरित्यर्थः । तर्हि वायुलोकगतपुरुषीयं पूर्ववर्तित्वं परामृशतस्तच्छब्दस्य तथात्वमस्त्वित्यत आहुः । * नचेत्यादि * तथाचाद्ये पक्षे व्याख्येयसूत्रविरोधो द्वितीये च वरुणसूत्रस्येत्युभयमप्ययुक्तमित्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः । * किञ्चेत्यादि * । * एवमिति * ऊर्ध्वाक्रमणपूर्ववर्तित्वयोर्विशेषपदार्थत्वं । तथाचाद्भानन्तर्यमपि न सिद्ध्येदित्यर्थः । एवं सूत्रव्याख्यानांऽंशे तन्मतमपास्य बृहदारण्यकश्रुतिविरोधांशेऽपि तन्मतं परिहर्तुमाहुः । * वाजसनेयिन इत्यारभ्याद्भादितीत्यन्तम् * । परिहरन्ति । * एवं सती-

स्तादब्दनिवेशनं कार्यम् । नच वायुमब्दादिति सूत्रान्मार्गभेदापत्तिः ।
देवलोकस्यादिसाधिष्ठेयत्वेनादिसमध्यपातित्वमभिप्रेत्य छन्दोग-
श्रुतिस्तथोक्तवती । तदनुसारेण व्यासोऽप्यतो नानुपपत्तिः ॥२॥

तडितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

आदिसाच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतमित्यत्र पठितविद्युल्लोका-
त् परतो वरुणलोको निवेशनीयः । तत्र हेतुः—सम्बन्धात् ।
तडितोऽप्सम्बन्धित्वाद्वरुणस्य तत्पतित्वात् तथा ॥ ३ ॥

—

त्यादि*एवं सतीति * देवलोकनिवेशोऽवश्यं कर्त्तव्ये सति । * तथो-
क्तवतीति * संवत्सराब्दादादित्यमित्युक्तवती । तथाच स्थानापेक्षया
सूर्यो दिवाऽधिपतिरित्युक्तलिङ्गस्य बलिष्ठत्वाद् देवलोकात् पूर्वमेव
वायुनिवेशो युक्तो, न तु ततः परमित्यर्थः ॥ २ ॥

रामानुजाचार्यास्तु—देवलोकशब्दं वायुलोकपरमेवाङ्गीकुर्व-
न्ति । यदेवलोकशब्दे अविशेषणोक्तं तदेव वायुलोकशब्दे विशेषणो-
क्त्यत इत्यविशेषविशेषाभ्यामित्येव तत्रापि हेतुः । वाजसनेयिनां स
वायुमागच्छतीति श्रावणात् कौशीतकिनां वायुलोकशब्दे वायुश्चासौ
लोकश्चेति कर्मधारयमङ्गीकुर्वन्तो वायोर्देवलोकत्वाय, योऽयं पवन
एष देवानां प्रहा इति श्रुतिं चाहुः । तत्राप्येकत्र कर्मधारयाङ्गीकारे
प्रायपाठविरोधः । सर्वत्र तदङ्गीकारे तु लोकपदप्रयोगवैयर्थ्यम् । स
वायुमागच्छतीत्यत्र केवलवायुप्रयोगस्तु द्वारत्वाभिप्रायेण । आदि-
त्यसन्निधानात् । आदित्ये लोकद्वारत्वस्य, एतद्वै खलु लोकद्वार-
मिति छान्दोग्ये श्रावणादिति । अतश्चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

तडितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॥ ननु भवतु संवत्सरादुपरि
देवलोकादर्वाग्वायुलोकनिवेशस्तथापि वरुणलोकः क्व निवेशनी-
यः । न हि तत्र विशेषादिरूपं किमपि निवामकमन्तराले निवेशने
लभ्यते । अतो मार्गभेदपक्ष एव युक्त इत्याशङ्कानिरासायेदमि-
त्याशयेन व्याकुर्वन्ति * आदित्यादित्यादि * । * ताडितोऽप्सम्बन्धि-
त्वादिति * । विशाला हि विद्युतो नृत्यन्ति तद्विस्तनितनिर्घोषां

वनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

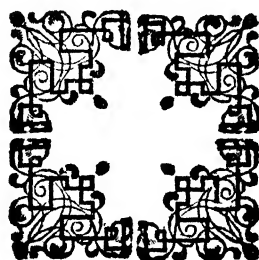
इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिद्दुर्लभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काराशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्गो-
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनार्वाक्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्म-
हाशयैर्यः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख०	६	६
सांख्यकारिका चान्द्रिकाटीकागोडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे		
पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाका-		
ण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत-		
भाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौतकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः खटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख०	८	८
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
दुष्टटीका खण्डानि ४	४	०

पातञ्जलदशनम्। श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति स० १ ०
 व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमदन्नभट्टप्रणीता खण्डानि १० १० ०
 रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३ ३ ०
 भेदधिकारः व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयर्दीक्षितकृत उपक्रमप-
 राक्रमसहितः खण्डे २ २ ०
 बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख० १० ०
 ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्विरचिता खण्डे २ २ ०
 दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डानि ३ ३ ०
 श्रीमदणुभाष्यम् । श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।
 गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य-
 व्याख्या समेतम् खण्डानि १४ १४ ०
 तत्त्वशेखरः । श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः । तथा-तत्त्वत्रयचुलुक-
 संग्रहः । कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः । १ ०
 श्रीभाष्यवार्तिकम् । श्रीमद्रामानुजाचार्यविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्र-
 तिपादनपरम् । १ ०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी
 चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस

BENARES SANSKRIT SERIES;

A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND

G. THIBAUT, PH. D.

No. 129.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASÛTRA BY ŚRÎ VALLABHÂCHÂRYA,

With the Commentary called Bhâshya Prakâsa,

By Goswâmi Śrî Purushottamjee Mahârâj.

EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTA.

Fasciculus XV.

BENARES:

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,

BENARES.

1907.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गालप्रकाशः	२	८	०
गगालहरी	०	१	०
गुरसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तत्त्वसंग्रहः	०	१	६
वृत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -)	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
पार्श्वनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
विष्णु सहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार समशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०

वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती ॥ ४ ॥

स्पष्टमिदम् । अर्चिरादिपाठे विद्युदनन्तरं तत्पुरुषोऽमानवः
स एतान् ब्रह्म गमयतीति पठ्यते । तत्र यस्योपासकस्य वरुणा-
दिलोकगमनापेक्षा नास्ति तमपेक्ष्येति ज्ञेयम् । मार्गैक्यनियममभिप्रे-
त्य सूत्रकारोऽन्यत्रोक्तानामन्येषामपि लोकानां तत्रैव निवेशन-
माह ॥ ४ ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ५ ॥

विद्युदनन्तरं स तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयती-
त्यत्र भवति संशयः । उक्तश्रुतेर्गमयित्रैव ब्रह्मप्राप्तिरिति निश्ची-
यते । स च विद्युदनन्तरमेव पठ्यते । एवं सति यस्य वरुणादि-
लोकगमनं तस्य वचनाभावेन गमयित्रप्राप्तेर्ब्रह्मप्राप्तिर्भवति, न वेति ।

जीमूतोदरेषु नृभ्यन्ति अथापः प्रपतन्ति विद्योतते स्तनयति वर्षि-
ष्यति वन्ति ब्राह्मणात् तथा । तथाचाप्सस्मन्धरूपस्य नियामकस्य
विद्यमानत्वात् तन्निवेशसिद्धेर्न मार्गैक्यबाध इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती ॥ * स्पष्टमिति * । पाठसामर्थ्या-
देव तन्निवेशस्थानं स्पष्टमिति न पूर्ववदाशङ्क्यकाश इत्यर्थः ।
तडिदनन्तरं वरुणादिलोकनिवेशेऽर्चिरादिश्रुतिविरोधमाशङ्क्य परि-
हरन्ति । * अर्चिरादीत्यादि * । * तमपेक्ष्यति * । पर्यङ्कविद्युदुपा-
सकमपेक्ष्य । मार्गैक्यनियममभिप्रेत्येति । अक्षिपुरुषविद्यापञ्चाग्निवि-
द्ययोरिव पर्यङ्कविद्यामपि देवयानमार्गस्य प्रत्यभिज्ञानात् तयोरि-
षास्यामपि वैद्युतस्यातिवाहिकस्यावश्यकत्वात् तथाभिप्रेत्य । त-
थाचैतन्न्यायेन सर्वासु क्रमप्राप्तिबोधिकासु ब्रह्मविद्यासु वैद्युतं पुरुषं
विना न ब्रह्मप्राप्तिरिति बोधनार्थं मार्गैक्यनिरूपणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ एतस्याधिकरणत्वाय विषयं सं-
शयं चाहुः । * विद्युदित्यादि * । सङ्गतिस्त्ववसरः । पूर्वपक्षमा-

तत्र वाचनिकस्य यावद्रचनत्वात्तदभावेन सा न भवतीति प्राप्त आह । आतिवाहिका इति । एतदुक्तं भवति । यस्योपासकस्य यावत्फलभोगानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिर्भाविनी तस्य तावत्तद्भोगानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिर्भवत्यत एव कौशितिकिश्रुतौ प्रजापतिलोकानन्तरं ब्रह्मलोकः पठ्यते । अन्यथा कृतसाधनवैयर्थ्यं, तेषां ब्रह्मप्राप्ति-साधनत्वबोधकश्रुतिविरोधश्च स्यात् । तथाच यत्रातिवाहिकश्रुतिर्नास्ति तत्राप्यातिवाहिको भगवदीय एव ब्रह्म प्रापयतीति ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु बहव एव तादृशाः सन्तीति ज्ञापनाय बहुवचनमत्रोक्तम् । तन्मध्ये कश्चनागस्यैक एव नयतीति ज्ञापनाय श्रुतावेकवचनम् । तत्र हेतुस्तल्लिङ्गात् । तत्पुरुषोऽमानव इत्यत्र ब्रह्मसम्बन्धित्वं लिङ्गमुच्यते । तेनेदं ज्ञाप्यते, यथा विद्यावलात्

हुः । * तत्रेत्यादि * । मिद्धान्तं व्युत्पादयन्ति । * एतदित्यादि * । * अन्यथा कृतसाधनवैयर्थ्यमिति * । तेनोपासनं ब्रह्मप्राप्त्यभावं तदर्थं कृतं यदुपासनरूपं साधनं तस्य वैयर्थ्यम् । * तेषामिति * । उपासनानाम् । * आतिवाहिकश्रुतिरिति * । अतिवहनम् अतिकामयित्वा प्रापणम् अतिवाहः । भावे घञ् । तत्सन्धी आतिवाहिकस्तद्वोधिका श्रुतिरातिवाहिकश्रुतिः । ननु यद्येवमातिवाहिकप्राप्त्यर्थमिदं सूत्रं स्यात् तदैकवचनमेव प्रयुज्येत । श्रुतावमानवः पुरुष इत्येकवचनात् । अतो नैवमित्यत आहुः । * वस्तुतस्तु इत्यादि * । तथाच यत्रातिवाहिको न पठितस्तस्यामपि विद्यायां ब्रह्मप्राप्तेरुक्तत्वात् तदन्यथानुपपन्न्या स कल्प्याऽतः प्राप्यबहुत्वात् प्रापकबहुत्वबोधाय तद्वचनमित्यर्थः । श्रौतस्यैकवचनस्य तात्पर्यमाहुः । * तन्मध्ये इत्यादि * । * तत्र हेतुरिति * । बहुत्वे हेतुः । एतमर्थं हेतुव्याख्यामुखेन स्फुटीकुर्वन्ति * तत्पुरुष इत्यादि * । * उच्यते इति * । * अमानव इत्यादिना वाक्येनोच्यते * । * तेनेति * । श्रौतेन लिङ्गेन । तथाचैतद्विङ्गेनैव

तत्तल्लोकप्राप्तिस्तथैव ब्रह्मप्राप्तिरपीति न, किन्तु भगवदीयपुरुषा-
ऽनुग्रहेणैवेति । नच पूर्वपूर्वलोकाधिष्ठातृदेवा उत्तरोत्तरलोकं प्र-
स्थातिवाहिका यथा तथा ब्रह्मप्राप्त्यव्यवहितपूर्वलोकदेवा एव ब्रह्म-
प्रापका इति तत्पदेन स लोक एवोच्यत इति वाच्यम् । तदेतर-
लोकेषु तदकथनं यथा तथाऽत्रापि न कथयेत् । लोकाधिष्ठातृ-
देवानामातिवाहिकत्वोक्तावर्चिलीकप्रापकाऽऽतिवाहिकस्थाभावात्
तत्प्राप्तिर्न स्यात् । तथा सति देवयानमार्ग एवोच्छिद्येत । अतो
यथा विद्याबलनैवार्चिषः प्राप्तिस्तथेतेरेषामपीति बुध्यस्व । कस्य-

तेषां बहुत्वसिद्धिरित्यर्थः । अत्रान्ये एवं व्याकुर्वन्ति । अर्चिषोहर-
ह्म आपूर्यमाणपक्षमित्यादौ किमेतेऽर्चिरादयो देवयानमार्गस्य चि-
ह्नानि । यथा अमुकं नगरं प्रति गच्छतोऽसुकः पर्वतोऽसुका नदी,
एते ग्रामा इति । अथवा अवान्तरभोगभूमयो, यथा दूरतरं नगरं ग-
च्छतोऽवान्तरनिवासग्रामाः । उताऽऽतिवाहिका देवताविशेषा इति
सन्देहः । आतिवाहिका एवैते । कुतः । तल्लिङ्गात् । आदित्याच्चन्द्र-
मसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयतीति
सिद्धवद्गमयितृत्वदर्शनरूपाल्लिङ्गात् । अमानव इति विशेषणं तु पू-
र्वोक्तमानवत्वनिवृत्त्यर्थमिति । तदेतन्निषेधन्ति * नचेत्यादि * तत्पदेने-
ति * । श्रौतेन लुप्तापादानपञ्चमीकेन । तन्निषेधहेतुं व्युत्पादयन्ति
* तदेतरेत्यादि * । यदि तत्पदेन विद्युल्लोकः परामृश्येत तदा-
ऽन्येषु लोकेषु यथा गमयितुरकथनं तथात्रापि गमयितारं न कथ-
येत् । देवानामातिवाहिकत्वस्य लोकसम्बन्धादेव प्राप्तत्वात् ।
नन्वत्र तत्पदस्य लोकबोधकत्वेऽपि देवानां लोकस्थत्वाभ्यातिवाहिक-
त्वकल्पनं, किन्तूपसंहारस्थं सिद्धवद् गमयितृत्वदर्शनमेव देवानाम्
आतिवाहिकत्वे लिङ्गमतस्तत्प्रापणार्थं तत्कथनमिति चेत्तत्राहुः ।
* लोकेत्यादि * । तथाचात्र यद् गमयितृत्वकथनं तद्विद्युल्लोकात्
पूर्वेषु लोकेषु गमयित्रपेक्षाभावं बोधयति, न तु गमयितारं प्रापय-
तीत्यर्थः । ननु यदि विद्याबलनैव विद्युदन्तलोकप्राप्तिः स्यात् तदा

चिदल्पलोकगसनन्तरमेव ब्रह्मप्राप्तिः । कस्यचिद् बहुलोकगसनन्तरं सोच्यत इति । भोगभूमित्वमेव तेषामवगन्तव्यम् । सर्वेषां सर्वत्र गमने देवयानं पन्थानं वदन्त्याः श्रुतेः सामितत्कथनमनुपपन्नं स्यादत उपासनाभेदेन फलभेदं ज्ञापयन्ती तथा वदतीति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ५ ॥

ननु तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीत्यादिश्रुतिभ्यो देवयानपन्थानं प्राप्तानां पुंसां ब्रह्मविच्चमवश्यं वाच्यम् । तेन सद्योमुक्तौ सम्भवन्त्यां सत्यां क्षयिष्णुत्वेन क्षुद्रानन्दत्वेन च हेयानां परमफलप्राप्तिविलम्बहेतूनामर्चिरादिलोकानां कामना कुतो, यतस्तद्वेतुभूतोपासनाः सम्भवन्ति । किञ्च । अर्चिरादिना तत्प्रथितेरित्यत्र यदुक्तं ज्ञानमार्गीयस्यैवार्चिरादिप्राप्तिर्न भक्तिमार्गीयस्येति तदप्यनुपपन्नम् । यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यदित्युपक्रम्य, सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा, स्वर्गापवर्गं मद्भाम कथञ्चिद्यदि वाञ्छतीति भगवद्वाक्याद्भक्तस्याप्येतद्वाञ्छाफले सम्भवतः अन्यथा प्रभुर्न वदेत् । एवं सति भक्तिमुखं हित्वाऽन्यत्र कामनायां हेतुर्वाच्य इत्याकाङ्क्षायां तमाह ।

सर्वासु विद्यासु सर्वलोका उच्येरन्, तच्च नोच्यतेऽतो न विद्याबलेन तत्प्राप्तिः, किन्तु गमयित्रैवेति श्रुतेस्तात्पर्यमिति चेत्तत्राहुः । * कस्य चिदित्यादि * । तथाच देवयाने मार्गेऽग्न्याद्युत्तरं सर्वत्र लोकशब्दोपबन्धात्तस्य च श्रुतिरूपतया लिङ्गापेक्षया बलीयस्त्वात्तेषां भोगभूमित्वमेव युक्तं, न त्वातिबाहिकत्वम् । किञ्च । कस्यचित् प्रापणार्थम् अर्चिरादिदेवतायां गतायां तस्मिन्नवसरेऽन्यस्यार्चिःप्राप्तिर्न स्यात् । तथाच तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति श्रुतिबाधप्रसङ्गः । अतस्तदभावाय तेषां लोकत्वमवश्यमङ्गीकार्यम् । किञ्च । विद्याया अर्चिषः पूर्वमुक्तत्वेऽपि तस्या गन्ता सहानुवर्त्तमानत्वात्तथैव तत्तल्लोकप्रा-

उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥

अत्रेदं ज्ञेयम् । देवयानः पन्था अपि भगवतैव सृष्टोऽस्ति ।
तथाचोक्तहेतुभिस्तत्र कस्यापि कामनाभावे तत्सृष्टिर्व्यर्था स्यादतो
भगवानेव काँश्च व्यामोहयति ज्ञानिनो मर्यादामार्गीयभक्ताँश्चातस्त-
त्कामनासिद्धेस्तत्फलभोग इति । यत्तर्चिरादिमार्गगन्तॄणां देहावि-
योगेन सम्पिण्डितकरणग्रामत्वेनास्वातन्त्र्यं व्यामोहः । अर्चिरा-
दीनां चाऽचेतनत्वेनास्वातन्त्र्यं व्यामोहः । कार्यकरणासामर्थ्यमिति
यावत् । तेनार्चिराद्यधिष्ठातृदेवैरतिवाह्यन्तइतिसिद्धमिति व्याख्यान-
म् । तन्न साधीयः । व्यामोहशब्दस्यान्यथाज्ञानवाचकत्वेनाऽसाम-
र्थ्यावाचकत्वात् । तथा सत्तर्चिलोकमपि न प्राप्नुयात्, प्रापकाभा-
वादित्युक्तम् ॥ ६ ॥

तिरित्येव युक्तम् । अतो यथैकदेशीयानेकग्रामवासिनामकस्मिन्
देशे गन्तव्ये तन्मार्गेणैकेन तं प्रतिगच्छतां मध्ये मार्गमनेकनगरग्रा-
मादिसङ्गावेऽपि यस्य यत्र किञ्चित्कार्यं स एव तत्र विरम्याऽग्रे
गच्छत्यन्यस्त्वन्यत्र, न तु सर्वः सर्वत्र तथेत्यर्थः ॥ ५ ॥

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * ननु तेषा-
मित्यादि * । अर्थस्त्ववतारणस्य सूत्रव्याख्यानस्य च स्फुटः ।
तथाच, स वै नैव रेम इत्यादिश्रुतेः । कृतप्रयत्नापेक्ष इति न्यायाच्च
काँश्चन व्यामोहयन् लीलां करोतीति तदर्थं तथेत्यर्थः । पूर्वसूत्रोक्तं
हेतुमर्चिरादिदेवानामातिवाहिकत्वसिद्धावपर्याप्तं मन्वानैस्तदर्थं य-
दत्रान्यैर्व्याख्यातं तद्दूषणायोपक्षिपन्ति च । * यत्त्वित्यादि * ।
* तन्नेत्यादि च * । * तथा सतीति * । गन्तॄणां पिण्डितकरण-
ग्रामत्वेनास्वातन्त्र्ये सति । तथाचानया रीत्या व्यामोहेनार्चिरादी-
नामातिवाहिकत्वसाधनमसङ्गतमेवेत्यर्थः । किञ्च । यदनवस्थितत्वा-
द्वर्चिरादीनां न मार्गलक्षणत्वमिति । तदपि तथा । तेषां लोकत्व-
स्य स्वयमप्यङ्गीकृतत्वेनाऽऽप्रलयं तत्स्थितस्तदभावात् । नापि रात्रा
प्रेतस्याहःसम्बन्धानुपपत्तिः । तेषां लोकतयास्थिरत्वेन विधयैव त-

ननु त्रिद्युतो वरुणादिलोकप्राप्त्यनन्तरं यस्य ब्रह्मप्राप्तिस्तस्य तल्लोकसम्बन्धी ब्रह्मप्रापकः पुरुषोऽस्त्युत स स्वत एव तत्प्राप्नोतीति संशय उत्तरं पठति ।

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ७ ॥

न हि ब्रह्मप्राप्तिर्विद्युल्लोकसम्बन्धिपुरुषसामर्थ्येनोच्यते, किन्तु ब्रह्मसम्बन्धितत्सामर्थ्येन । तथाच यत एव लोकात् तत्प्राप्तिस्ततो ब्रह्मसम्बन्धिपुरुषादेव । एवं सति विद्युल्लोकात्तत्प्राप्तौ यो ब्रह्मसम्बन्धी पुरुषः प्रापक उक्तस्तेनैव ततो वरुणादिलोकेभ्योऽपि ब्रह्मप्राप्तिस्तत्र हेतुमाह । तच्छ्रुतेः । तान् वैताद्युत् पुरुषो मानस एव ब्रह्मलोकानामयतीति श्रुतेः । अत्र, एवेति वचनाद्यत एव लोकाद् ब्रह्मप्राप्तिर्भवित्री तत्रैवागस्य ब्रह्म प्रापयतीति गम्यते । श्रुतौ वैद्युतं लोकमागस्य तस्माद् ब्रह्मलोकानामयतीत्युक्तमिति स पुरुषो वैद्युत इत्युच्यते, न तु तल्लोकवासित्वेन । तथा सत्येति न वदेत् तत एव ब्रह्मप्रापणे ।

प्राप्त्युपपत्तेः । अहोरात्रेषु ते लोकेषु सज्जन्त इति ब्राह्मणस्य स्वयमेव पूर्वं लिखनात् । तेनाहोरात्रन्यायात् समानप्रकरणे लोकपदोपबन्धाच्च गन्तृविशेषभोगभूमित्वमेव युक्तम् । अतः पूर्वसूत्रव्याख्यानं श्रौतानामर्चिरादिपदानां स्वार्थत्यागः । अन्यगतलिङ्गेनान्यपामातिवाहिकत्वसाधनम् । लोकपदोपबन्धवैयर्थ्यम् । अत्र सौत्रपदस्य स्वार्थत्याग इति तदुभयव्याख्यानमप्यसङ्गतमित्यर्थः ॥ ६ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः । सूत्रमवतारयन्ति । * ननु विद्युत इत्यादि * । * तल्लोकसम्बन्धीति * । विद्युल्लोकसम्बन्धी । * तत्प्राप्नोतीति * । ब्रह्म प्राप्नोति । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * न हीत्यादि * । इति श्रुतेरिति * । पञ्चाग्निविद्यास्थवाजसनेयिश्रुतेः । श्रुतौ वैद्युतादित्यस्य गमयतीत्यनेन सम्बन्धाद्योऽर्थः सिद्ध्यति तमाहुः * अत्रेत्यादि * । तथा सत्येत्येति न वदेदिति * तस्य विद्युल्लोकवासित्वे

अत एव मानस इत्युक्तः । यदैवं भगवन्मनसि भवत्यथैनं
मां प्रापयत्विति तदैव प्रापयतीति तथा ।

छान्दोग्ये त्वमानव इति पठ्यते । तच्चालौकिकत्वं तदप्यु-
क्तरूपमेवेति न कश्चिद्विशेषः । वाजसनेयके ब्रह्मलोकानामय-
तीति पठ्यते । छान्दोग्ये तु ब्रह्मेति । तत्रायं भावः । भक्तं
तु वैकुण्ठलोकं नयति, ते बहुविधा इति ब्रह्मलोकानित्युक्तम् ।
ज्ञानमार्गीयं त्वक्षरं ब्रह्म प्रापयतीति ब्रह्मेत्युक्तम् । अत एवोभय-
व्यामोह उक्त आचार्येण ॥ ७ ॥

अत्र सिद्धान्तदाढ्यार्थमुक्तमर्थं हस्तपिहितमिव कृत्वा बादरि-
मतं पूर्वपक्षत्वेनाह ।

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ८ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यत्र ब्रह्मपदेनाविकृतं परमेव ब्रह्मो-
च्यते ? उत कार्यरूपो ब्रह्मलोक ? इति भवति संशयः । परस्य
व्यापकत्वेन देशावशेषगमयित्रोरनपेक्षितयोरुक्तेः कार्यरूप एव स
ब्रह्मपदेनोच्यते इति बादरिराचार्यो मन्यते । कुतः । अस्य गत्युपपत्तेः ।

सति विद्युताद् ब्रह्मलोकान् गमयतीत्येतावतैव विवाक्षितार्थसिद्धेरे-
त्येति न वेदादित्यर्थः । * अत एवेति * । तदवासित्वादेव । शेषं
स्फुटम् ॥ ७ ॥ २ ॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ क्रममुक्तौ मार्गे विचार्य
तत्फलं विचारयतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * अत्र सिद्धान-
न्तेत्यादि * क्रममुक्तौ परब्रह्मैव प्राप्यमिति सिद्धान्तस्य दाढ्यार्थ-
म् उक्तमर्थम् अर्चिरादिमार्गो जघन्याधिकारिणां परप्राप्तिसाध-
नम् इत्येतमर्थं हस्तपिहितमिव कृत्वा अग्रे स्थापनीयत्वादिदानीम-
नुक्त्वा तथेत्यर्थः । सूत्रं व्याख्यातुमधिकरणत्वाय विषयसंशयावा-
हुः । * स एतानित्यादि * तथाच ब्रह्मपदश्रुतेर्गतिश्रुतेश्च संशय
इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * परस्येत्यादि * । * स इति * ब्रह्मलोकः

तस्य परिच्छिन्नत्वेन तत्स्थितिदेशं प्रत्यस्य गन्तुर्गतेरुपप-
त्तेरित्यर्थः ॥ ८ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ९ ॥

ब्रह्मलोकानामयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ती-
ति श्रुतौ बहुत्वेन वामाधिकरणत्वेन च विशेषिता लोकाः । ग-
न्तारश्च दूरदेशगत्या विशेषिता इति न परं ब्रह्म तव, किन्तु का-
र्यमेवेत्यर्थः । लोकपदं तज्जन्यभोगपरम् । तेन तस्यैकत्वेऽपि विविध-
भांगज्ञापनाय बहुवचनं घटते । तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगे हेतुमाह ॥ ९ ॥

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ १० ॥

तल्लोकस्थितानां नान्यलोकव्यवधानं परमाप्तौ, किन्तु तत्
एवेति परब्रह्मसामीप्याद् ब्रह्मत्वेन व्यपदेशः कृतः । तुशब्दस्तु
वस्तुतो ब्रह्मत्वं व्यवच्छिनत्ति ॥ १० ॥

नन्वाब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुनेति वाक्यात्ततः
पुनरावर्त्तते । अत्र तेषामिह न पुनरावर्त्तिरस्तीति पठ्यत इति पर-
मेवात्र ब्रह्मशब्देनोच्यत इति प्राप्ते, उत्तरं पठति ।

* तस्येति * कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य ॥ ८ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ तस्य कार्यत्वाय हेत्वन्तरं दर्शयतीत्याशयेन
सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * ब्रह्मलोकानित्यादि * । * विशेषिता इति * अत्र
श्रुतौ पूर्वं तानिति गन्तुर्विशेषणे दूरदेशगन्तारः परामृश्यन्ते । बहुत्वं
चोच्यत इति गन्तारस्तथा विशेषिताः । पराः परावतो वसन्तीति प्रकृ-
ष्टाः गन्तारः प्रकृष्टान् ब्रह्ममानमितान् संवत्सरान् वसन्तीति श्रावणा-
च्च ब्रह्मलोका विशेषिताः । * तदिनि * ब्रह्म गमयतीत्यत्र प्राप्य-
त्वेनोक्तम् । ननु ब्रह्मपदस्य कार्यब्रह्मपरत्वे श्रुत्यन्तराक्तलोकपदवि-
रोध इत्यत आह । लोकपदमित्यादि ॥ ९ ॥

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ भाष्यमत्राऽतिरोहितार्थम् ॥ १० ॥

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परम-

ऽभिधानात् ॥ ११ ॥

कल्पसमाप्तौ कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य नाशे सति तदध्यक्षेण चतुर्मुखेन ब्रह्मणा सहाऽतो ब्रह्मणः सकाशात् परमीश्वरं प्राप्नो-
स्यतोऽपुनरावृत्तिश्रुतिर्न विरुध्यते । अत्र प्रमाणमाह । अभिधा-
नादिति । श्रुतौ तथाऽभिधानादिसर्थः । सा तु वेदान्तविज्ञान-
सुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके
तु परान्तकाले पराऽमृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे इति । परान्तकाल
इत्यत्र परशब्देन ब्रह्मणः पूर्णमायुरुच्यते ॥ ११ ॥

उक्तेऽर्थे श्रुतिं प्रमाणत्वेनोक्त्वा स्मृतिमप्याह ।

स्मृतेश्च ॥ १२ ॥

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृता-
ऽऽत्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति स्मृत्यापि स एवार्थः प्रति-
पाद्यते ॥ १२ ॥

अत्र सिद्धान्तमाह ।

परञ्जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १३ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यत्र ब्रह्मपदेन परमेव ब्रह्मोच्यते

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहाऽतः परमभिधानात् ॥ प्राप्यस्य
ब्रह्मसामीप्याद् ब्रह्मत्ववाद इत्यङ्गीकारे विषयश्रुतिविरोधमाशङ्क्य
समाधत्त इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । व्या-
कुर्वन्ति । * कल्पेत्यादि * । * ब्रह्मण * इति चतुर्मुखात् ॥ ११ ॥

स्मृतेश्च ॥ उक्तानार्थम् ॥ १२ ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * अत्रेत्यादि * ।

इति जैमिनिराचार्यो मनुते । कुतः । मुख्यत्वात् । बृहत्त्वादि-
धर्मविशिष्टं हि ब्रह्मपदेनोच्यते । तादृक्परमेव ब्रह्म भवतीति
मुख्या वृत्तिर्ब्रह्मपदस्य परस्मिन्नेवान्यत्र गौणी । तथाच मुख्य-
गौणयोर्मध्ये मुख्यस्यैव बलिष्ठत्वात् तथा ॥ १३ ॥

दर्शनाच्च ॥ १४ ॥

स एनं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं
स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमिति
कौशीतिकिश्रुतग्न्यादिलोकप्राप्तिवद्विशेषेणैव प्रजापतिलोकप्रा-
प्त्यनन्तरं ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति । न हि तत्र ब्रह्मलोकशब्देन
कार्यः स उच्यते इति वक्तुं शक्यम् । पार्थक्येन प्रजापति-

पञ्चभिः सूत्रैर्वादिगमनोपक्षेपमुखेन पूर्वपक्षमुक्त्वाऽस्मिन् सूत्रे जैमिनि-
मतोपन्यासमुखेन स्वसिद्धान्तमाहेत्यर्थः । सूत्रव्याख्यानं तूक्ताना-
र्थम् ॥ १३ ॥

दर्शनाच्च ॥ अविद्यादिदोषाणामभावेऽपि कामनायाः सत्त्वा-
त्तन्मात्रेणाधिकारजायन्त्याद् गत्युपपत्तौ लोकाऽङ्गीकारेण विशेषित-
त्वस्य चोपपत्तौ सामीप्यनिबन्धनाया गौण्या अप्रयोजकत्वान्निवृत्ति-
गिति पूर्वसूत्रं मुख्यत्वेन हेतुनैव सिद्धमिति कार्यात्ययादिसूत्रद्वयो-
त्तरमवशिष्यते । तदनेन वदतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * स
एनं देवयानमिन्यादि * । ननु तैत्तिरीयभाष्ये आनन्दमीमांसायां,
विराट् त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा समष्टिव्यष्टिरूपः संसारमण्डलस्थायी
प्रजापतिशब्देनोच्यते । यत्रैते शतं प्रजापत्यानन्दा एकतां गच्छन्ति
धर्मश्च तन्निमित्तं ज्ञानं चैतद्विषयम् अकामहतत्वं च निरतिशयं यत्र
स एव हिरण्यगर्भे इति शङ्कराचार्यैर्व्याख्यातत्वात्तस्य हिरण्यग-
र्भस्य यो लोकः स कौशीतिकिवाक्ये ब्रह्मलोकपदेन पठ्यते हिरण्य-
गर्भश्च जन्यः । हिरण्यगर्भे जनयामास पूर्वमिति श्वेताश्वतरे हि-
रण्यगर्भे पश्यति जायमानमिति तैत्तिरीये च श्रावणात् । अतस्त-

लोकस्योक्तत्वात् । अपरं च, ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते ते-

स्यात्र परामर्शे कार्यता कुनो न वक्तुं शक्येति चेत् । उच्यते । प्रजापत्यतिरिक्तस्य हिरण्यगर्भस्य वक्तुमशक्यत्वात् । वेदात्मनाय विद्महे, हिरण्यगर्भाय धीमहि, तन्नां ब्रह्म प्रचोदयादिति तैत्तिरीयमन्त्रे हिरण्यगर्भो वेदानामित्येकादशीयविभूत्यध्यायवाक्यं च तस्य वेदात्मकतयैव सिद्धत्वात् । वेदात्मकत्वं च प्रजापतावेव सिद्धम् । “शब्दब्रह्मात्मनस्तस्य व्यक्ताव्यक्तात्मनः परः । ब्रह्मावभाति चिततो नानाशक्त्युपबृंहित” इति तृतीयस्कन्धे प्रजापतिं प्रकृत्यैव वाक्यम् । पर्यङ्कस्थे ब्रह्मणि हिरण्यगर्भपदस्य वेदात्मकत्वादिबोधकस्य वाक्यस्य चाभावात् । नच ‘यजूदरः सामशिरा असावृङ्मूर्त्तिरव्ययः । स ब्रह्मेति विज्ञेय ऋषिर्ब्रह्ममयो महान्निर्ति’ मन्त्रे तस्य वेदात्मकत्वमुक्तमेवेति शङ्क्यम् । तत्र एतावदिदं सर्वमित्यनेन सत्यपदार्थे निगमिते इदं सर्वमस्मीत्येवैनं तदाहेत्यनेन एनम् उपासकं तत् पर्यङ्कस्थं ब्रह्म इत्येवाहंति तदुक्तस्य याथार्थ्यं बोधयित्वा तदेतच्छ्लोकेनाभ्युक्तमिति वाक्ये श्रुतिरुक्त्वा इलोकमाह । यजूदर इति । तत्र यजूदरादिविशिष्टोऽसौ ब्रह्ममयो महानृषिः स ब्रह्मा ब्रह्मसहितो विज्ञेय इति वचनव्यक्त्या ब्रह्मविद् एव वेदात्मकत्वबोधनात् । नचतः पूर्ववाक्ये ते ब्रह्मा पृच्छतीति पुंलिङ्गस्य प्रष्टार ब्रह्मणि निर्देशादत्र यजूदरत्वादिकं प्रष्टृपरमेवेति शङ्क्यम् । तत्र ब्रह्म अपृच्छतीति पदच्छेदात् । नचात्रैवं पदच्छेदे किं मानमिति शङ्क्यम् । ततः पूर्ववाक्ये स ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कृतो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्माभिप्रैतीति । विसृष्टतो विदुष्कृतो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मैवाभिप्रैतीति अभिप्रायकर्मणि ब्रह्मणि नपुंसकप्रयोगस्यैव मानत्वात् । तस्मादत्र ब्रह्मलोकपदेन नित्य एव लोका ग्राह्यः । तथाच पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्योः प्रलयविषयत्वेन विषयभेदाच्च ताभ्यामत्र निर्णया युज्यत इति तन्मतमयुक्तमित्यर्थः । ननु यदीदं स्वस्याभिप्रेतं तदाऽऽचार्येण स्वनामैव गृहीतं स्याच्च तु जैमिनेरतो नैवं सिद्धान्त इति शङ्कायां तन्नामोक्तात्पर्यमाहुः । * अपरं चेत्यादि * ज्ञायते इत्यन्तेन * ।

ऽचिषमभिसम्भवन्तीति छान्दोग्यश्रुतिं विषयीकृत्य, हार्चिरादिना तत्प्रथितेरित्युपक्रम आचार्येण कृतोऽन्यत्रार्चिःशब्दस्याभावात् । तत्र चान्ते, ब्रह्म गमयतीत्युच्यते । तथाच छान्दोग्येऽनुक्तानामन्यत्रोक्तानां लोकानां मार्गैक्यसिद्धयर्थं तत्रैव सन्निवेशो, वायुमब्दात्, तडितोऽधिवरुणो, वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती इत्यन्तेनोक्तः । एवं सखादावर्चिषं, ततोऽहस्ततः सितपशं, तत उदगयनं, ततः संवत्सरं, ततो वायुं, ततो देवलोकं, तत आदिसं, ततश्चन्द्रमसं, ततो विद्युतं, ततो वरुणं, तत इंद्रं, ततः प्रजापतिं, ततश्चाऽमानवेन पुरुषेण ब्रह्मप्राप्तिरिति निर्णयः सम्पद्यते । एवं सति प्रजापतिलोकादन्यस्य कार्यब्रह्मलोकस्यासम्भवात् तच्छङ्कापि भवितुं नार्हति यद्यपि तथापि व्यासोक्तमार्गैक्यममन्वानस्तथाऽवदादिति ज्ञायते । परन्तु वेदार्थनिर्णयार्थमेव प्रवृत्तत्वाद् भगवदवतारत्वाच्च तदुक्त एव शास्त्रार्थ इति मन्तव्यम् । किञ्च । स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमित्यत्र ब्रह्मपदस्य परवाचकत्वं तेनापि वाच्यं चेत् तददृष्टान्तेनान्यत्रापि तथैव वाच्यम् । बाधकाभावात् ।

* तथाऽवदादिति * । जैमिनिरवदत् । तथाच फलांशे सिद्धान्तभेदाभावेऽपि मार्गांशे भेद इति ज्ञापनार्थं तदुक्तिरित्यर्थः । तर्हि मार्गभेद एव कुतो नाद्रियत इत्यत आहुः । * परं त्वित्यादि * । ननु व्यासेन स्वनाम्नः कुत्राप्यनुक्तत्वान्मतद्वयमपि पारक्यमित्येव प्रतीयते । तथा सति जैमिनिमतस्यादरणीयत्वे किं बीजमित्यत आहुः । * किञ्चेत्यादि * । * तेनेति * । बादरिणा । * अन्यत्रेति * । अक्षिपुरुषविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां च । * बाधकाभावादिति * । गत्युपपत्त्यादिदूषणानां परिहृतत्वेनान्येषां चाभावेन तथात्वात् । तथाच श्रुतिसामञ्जस्यमेव बीजमित्यर्थः । अत्र बादरिमतमुपपन्नं मन्वानाः शङ्कराचार्या एवमाहुः । आकाशवत् सर्वतगतश्च नित्य

इति श्रुतेः परस्य ब्रह्मणो व्यापकत्वं, य आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः सर्वान्तरत्वम्, आत्मैवेदं सर्वं, ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठमिति श्रुतेः सर्वात्मकत्वं च निर्धारितम् । तत्र व्यापकस्य ब्रह्मणो गन्तृदेशे विद्यमानत्वेन गतृन्तैवेति तस्य गन्तव्यता नोपपद्यते । नच भूमिष्ठं प्रति गताया एव पृथिव्या देशान्तरद्वारेण गन्तव्यतावदन्नाप्युपपद्यत इति वाच्यम् । सर्वात्मकत्वस्यापि गन्तव्यताबाधकत्वात् । अन्य एव ह्यन्यद् गच्छतीति लोके दर्शनात् । नच बालस्य वार्द्धक्यदनन्यत्वेऽपि गन्तव्यतोपपद्यत इति वाच्यम् । निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्, अस्थूलमनणु, स एष नेति नेत्यात्मेत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यो ब्रह्मणः सर्वविशेषशून्यतया सिद्धत्वेन तत्र देशकालविशेषयोगस्याशक्यवचनतया दृष्टान्तविरोधेन तन्न्यायस्यात्र वक्तुमशक्यत्वात् । नच जगदुत्पत्तिप्रलयहेतुत्वश्रुतेर्ब्रह्मणोऽनेकशक्तित्वान्न दोष इति वाच्यम् । विशेषनिषेधकश्रुतीनामनन्यार्थत्वात् । नचोत्पत्त्यादिहेतुत्वबोधकश्रुतीनामपि ब्रह्मपरत्वात् समानमनन्यार्थत्वमिति वाच्यम् । तासामेकत्वप्रतिपादनपरत्वात् । तत्र मृदादिदृष्टान्तवाक्येषु मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युपसंहारे एकस्य कारणस्यैव सत्यत्वकथनेन विकाराऽनृतत्वप्रतिपादने तद्धर्माणामुत्पत्त्यादीनामपि तथात्वेन शास्त्रस्य तत्परताया वक्तुमर्हतया तासां विशेषनिराकरणश्रुतिशेषताया एव युक्तत्वात् । नचोत्पत्त्यादिश्रुतिशेषत्वं निर्विशेषश्रुतीनामेवास्त्विति शङ्क्यम् । विशेषनिषेधश्रुतीनां निराकाङ्क्षार्थत्वात् । आत्मन एकत्वनित्यत्वशुद्धत्वाद्यवगतौ सत्यां भूयः कदाचिदप्याकाङ्क्षान्तरानुदयेन तत्र पुरुषार्थसमाप्तिबुद्ध्युत्पत्तेः । नचात्र मानाभावः शङ्क्यः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः । अभयं वै जनक प्राप्तोऽस्ति, विद्वान्न बिभेति कुतश्चन, एत ह वा व न तपति किमहं साधु नाकरवमित्यादिश्रुतिभ्यस्तथैव विदुषस्तुष्ट्यनुभवादिदर्शनस्य च मानत्वात्, तथा विकारानुताभिसन्ध्यपवादाच्च, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति भेददृष्ट्यपवादाच्च । न विशेषनिषेधश्रुतीनामन्यार्थत्वं शक्यवचनम् । उत्पत्त्यादिश्रुतीनां तु नैवं निराकाङ्क्षार्थप्रतिपादनसामर्थ्यमस्ति, येन तच्छेषत्वं विशेषनिषेधश्रुतीनां वक्तुं शक्येत । तत्र हि, यत्रैतच्छुद्धमुत्पतितं तं सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीत्युपन्यस्य तदुद-

ननु परस्य व्यापकत्वान्निर्विशेषत्वाच्च न गन्तव्यतोपपद्यते ।

कं सत एवैकस्य जगन्मूलस्य विज्ञेयत्वदर्शनात् । एवं, यतो वा इमा-
नीत्यादिश्रुतावपि ज्ञेयम् । अतस्तासां सर्वासामैकात्म्यावगमपरत्वा-
न्नानेकशक्तियोगो ब्रह्मण इति । अत्र च ब्रह्मणो व्यापकत्वं निर्विशेष-
त्वं च गन्तव्यत्वाबाधकत्वेन सिद्धमिति संग्रहेण तदनुवदन्ति । *
ननु परस्येत्यादि * उपपद्यत इत्यन्तम् । अथ यत्तैर्जीवस्वरूपविचा-
रेणाऽगन्तव्यत्वं साधितं-जीवो नाम किं ब्रह्मणोऽवयवो वा, विकारो
वाऽन्यो वा । नाद्यः । एकदेशत्वं एकदेशिनो नित्यप्राप्तत्वाद्गन्तव्य-
त्वानुपपत्तेर्ब्रह्मणो निरवयवत्वप्रसिद्धेरकदेशित्वकल्पनस्याऽनुपपन्न-
त्वाच्च । न द्वितीयः । विकारेणाऽपि विकारिणो नित्यप्राप्तत्वात् ।
परित्यागोऽभावप्राप्तेः । पक्षद्वयेऽपि ब्रह्मणः स्थिरत्वेन जीवस्य संसारा-
भावप्रसक्तेश्च । अथ तृतीयः पक्षश्चेत् तदाऽपि किं जीवोऽणुर्व्याप-
को मध्यमपरिमाणो वा । आद्यं सर्वशरीरवेदनोपलम्भानुपपत्तिः ।
द्वितीयं गमनानुपपत्तिः । तृतीयं अनित्यत्वप्रसङ्गः । अन्यत्वे, तत्त्व-
मस्यादिशास्त्रबाधप्रसङ्गः । विकारावयवपक्षयोरपि मुख्यैकत्वानुप-
पत्तिः । सर्वेषु चेतुषु पक्षेषु संसारित्वानतिवृत्तरनिर्मोक्षप्रसङ्गः ।
अतिवृत्तौ वा स्वरूपनाशप्रसङ्गो ब्रह्माऽऽत्मत्वानभ्युपगमाद् इत्येवं
जीवविषये मतत्रये निराकृत्य, ततो भिन्नजीवपक्षे काम्यनिर्मुक्तक-
र्मपरिहारपूर्वकं नित्यनैमित्तिककर्मणां करणमात्रेणैव स्वरूपावस्थान-
रूपो मोक्षाऽपि भविष्यतीति मतमुपक्षिप्य तद् दूषयित्वा संसार्या-
त्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वभावस्य विद्यागम्यब्रह्माऽऽत्मत्वावगतिमन्तरण
मोक्षप्रत्याशाभावाद्, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुत्या मोक्षे ज्ञा-
नातिरिक्तसाधननिषेधाच्च तस्य मतस्यासङ्गतत्वं स्थापयित्वा, जीव-
स्य परस्मादन्यत्वे सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गः, प्रत्यक्षादिप्रमाणाप्रवृत्ति-
श्चेत्याशङ्क्य प्राक् प्रबोधात् स्वप्रव्यवहारवत् तदुभयोपपत्तिमुक्त्वा
यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यादिश्रुत्या अप्रबुद्ध-
विषये प्रत्यक्षादिव्यवहारभ्रावणात् प्रबुद्धविषये च यत्र त्वस्य सर्व-
मात्मैवाभूत् केन कं पश्येदित्यादिना तदभावभ्रावणात् । परब्रह्म-
विदो गन्तव्यत्वादिविज्ञानस्य बाधितत्वेन न कथमपि गतिरुपपाद-

जीवस्याप्यविद्योपाध्यवच्छिन्नतादशायां परब्रह्मणि गन्तृत्वासम्भवात् तन्नाशे च वस्तुतोऽभिन्नत्वात् स्वरूपेणावऽस्थानमेव भवतीति न गन्तृत्वमप्युपपद्यते । तस्यैवाभावात् ।

यितुं शक्येत्यन्तेन । तदेतत् संगृह्यानुवदन्ति । * जीवस्योपाध्यवच्छिन्नत्वदशायामित्यादि * । * तस्यैवाभावादिति * जीवस्यैवाभावात् । एवं परब्रह्मविदो गत्यभावमुपपाद्य गतिविषयं यत्तैरुक्तं— गतिविषयाः श्रुतयः सगुणब्रह्मविषया भविष्यन्ति । तथाहि । क्वचित् पञ्चाग्निविद्यां प्रस्तुत्य गतिरुच्यते, क्वचित् पर्यङ्कुविद्यां, क्वचिद्वैश्वानरविद्याम् । यत्रापि ब्रह्मविद्यां प्रस्तुत्य गतिरुच्यते, प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म, अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेष्मत्यादौ, तत्रापि वामनीत्वादिभिः सत्यकामत्वादिभिर्गुणैः सगुणस्योपास्यत्वात् सम्भवति गतिः । न क्वचित् परब्रह्मविषया गतिः श्राव्यते । गतिप्रतिषेधस्तु, न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीति श्राव्यते । यः पुनर्ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र गत्यर्थं आप्नोतिस्तत्रापि पूर्वोक्तेन न्यायेन देशान्तरप्राप्त्यसम्भवात् स्वरूपप्रतिपत्तिरेवेयम्, अविद्याऽध्यारोपितं नामरूपप्रविलयापेक्षयाऽभिधीयते । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीतिवादिति द्रष्टव्यम् । किञ्च । परब्रह्मविषया गतिः किं ब्रह्मविदः प्ररोचनाय किं वाऽनुचिन्तनाय । नाद्यः । स्वसंवेद्यनैवाव्यवहितेन विद्याममर्षितेन स्वास्थ्येन तत्सिद्धेः । न द्वितीयः । नित्यसिद्धनिःश्रेयसं वेदनस्याऽसाध्यफलस्य विज्ञानस्य गत्यनुचिन्तनापेक्षाया अभावात् । तस्मादपरब्रह्मविषयैव गतिः सा परस्मिन् ब्रह्मणि नोपपद्यत इति परापरब्रह्मविवेकानवधारणेनापरस्मिन् ब्रह्मणि वर्तमाना गतिश्रुतयः परस्मिन्नध्यारोप्यन्ते । नच परापरभावेन द्वे ब्रह्मणी नस्त इति शङ्क्यम् । एतद्वै सत्यकाम परश्चापरश्च ब्रह्म यदाङ्गार इत्यादिश्रुतिदर्शनात् । किं पुनः परं ब्रह्म किमपरमिति चेद् उच्यते । यत्राविद्याकृतनामरूपनिषेधनास्थूलादिशब्दैर्ब्रह्मोपदिश्यते तत्परम् । तदेव यत्र नामरूपादिविशेषाणां केनचिद्विशिष्टमुपासनायोपदिश्यते, मनोमयः प्राण-शरीरो भारूप इत्यादिशब्दैस्तदपरम् । नचैवमाद्वितीयश्रुत्युपरोधः शङ्क्यः । अविद्याकृतनामरूपतया परिहृतत्वात् । तस्य चापरब्रह्मा-

जीवत्वदशायां तूपाध्यवच्छेदाद् गन्तृत्वं जीवस्यापरस्य ब्रह्मणश्चावि-
द्यकरूपनामवत्त्वेन गन्तव्यता चोपपद्यते। उपासनाफलत्वादस्य गमनस्य
उपास्यस्य च सगुणत्वेन तत्प्राप्तेरेवोचित्वाच्च निर्गुणब्रह्मविद्यावतो
गन्तृत्वाऽसम्भव इत्युक्तमतो बादरिमतेव साधीयः । नच ब्रह्मपदस्य
मुख्यार्थत्वमुक्तरीत्याऽत्र सम्भवत्यतोऽत्राऽमुख्यार्थत्वमेवाऽनुसर्त्तव्य-
मिति चेत् । स्यादेतदेवं यद्यौपाधिकमुपास्यरूपं जीवत्वं वा स्याद्,
न त्वेवम् । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीत्यादिभिस्तद्गुणसारत्वाच्च

— — —

पासनस्य तत्सन्निधौ श्रूयमाणं, स यदि पितृलोककामो भवतीत्या-
दिजगद्देश्वर्यलक्षणं संसारगोचरमेव फलं भवति । अनिवर्त्तित-
त्वादविद्यायाः । तस्य फलस्य देशविशेषाऽवबद्धत्वात् तत्प्राप्त्यर्थं
गमनमविरुद्धम् । आत्मनः सर्वगतत्वेऽप्याकाशस्य घटादिगमनेनेव
बुद्ध्याद्युपाधिगमनेन गमनप्रसिद्धिरित्यर्थादिभ्यः, तद्गुणसारत्वादित्य-
त्र । तस्मात् कार्यं बादरिरित्येव स्थितः पक्षः । परं जैमिनिरिति तु
पक्षान्तरप्रतिभानमात्रप्रदर्शनं बुद्धिविकासनायेति द्रष्टव्यमिति । त-
दनुवदन्ति * जीवत्वेत्यादिना * चेदित्यन्तेन । एव सर्वं तन्मतं संप्र-
हेणानूय यत्तैर्गतिश्रुत्युपपादनार्थं पश्चादुक्तं तदेव प्रथमतो दूषय-
न्ति * स्यादेतदेवमित्यारभ्य, निरस्तत्वादित्यन्तम् * । अत्रायमर्थः ।
यत्तावत् परब्रह्मणो निर्विशेषमात्रत्वोपपादनाय, सदेव त्वायेति,
यतो वा इमानीत्यादीनां जगदुत्पत्त्यादिबोधकश्रुतीनामेकत्वप्रतिपा-
दनपरत्वमुक्तम्, तत्किमुपादानतयैकत्वप्रतिपादनार्थम् ? उत तटस्थ-
तयैकत्वप्रतिपादनार्थम् ? । आद्ये तासामुपादानतादिबोधकत्वेन
स्वार्थेऽपि तात्पर्यात् सिद्धमनेकशक्तित्वम् । द्वितीये तु, न प्रमाणमु-
पलभामहे । तत्र तटस्थबोधकपदाभावात् । नच मृदादिदृष्टान्त-
वाक्ये विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वकथनेन तन्मिथ्यात्वस्य मृत्ति-
कत्वेव सत्यमिति कारणसत्त्वस्य च बोधनात् तदेव मानमिति
वाच्यम् । तत्र तथार्थाभावात् । तत्र विकारस्य वाचारम्भणत्वं तस्या

तस्य कारणानन्यताया एव सिद्धेस्तावता तदस्यैक्यस्य साधयितु-
मशक्यत्वात् । वाचारम्भणस्य नामधेयत्वविधानेन तथा निश्चया-
त् । अन्यथा, वाचारम्भणनामधेयपदयोरन्यतरप्रयोगमात्रेण वि-
कारमिथ्यात्वसिद्धावन्यतरवैयर्थ्यापत्तेदुर्वारत्वात् । अतो घटश-
रावादयो यथा मृद एव नामान्तरं तथा प्रपञ्चरूपो विकारोऽपि
ब्रह्मण एव नामान्तरमिति तत्र कारणाऽनन्यतायामेव तात्पर्यात् ।
भगवता सूत्रकारेणापि तथैव सूत्रितत्वात् । अन्यथा तन्मिथ्या-
त्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्येव वदेत् ।

यथा सुवर्णं सुकृतं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यस्य ।
तदेव मध्ये व्यचरार्थतायां नात्तापदेऽन्यस्य तद्वादि-
त्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्याच्च । अतस्तासां कारणैक्ये एव तात्प-
र्यं, न तु तदस्यैक्यं । एवं कारणसत्यत्वावधारणादपि न तदस्यैक्य-
सिद्धिः । कारणत्वेनैव सत्यत्वावधारणात् । नच कारणत्वेनापि
कारणसत्यत्वावधारणे कार्यस्य मिथ्यात्वसिद्धौ तादस्यैक्येव कार-
णतेति तदस्यैक्यस्यैव सिद्धिरिति वाच्यम् । आत्मैवेदं सर्वं, ब्रह्म-
वेदं विश्वमिदं वरिष्ठमित्यादिभिस्तदुक्तश्रुतिभिरेव कार्यस्य ब्रह्म-
त्वावधाने तन्मिथ्यात्वस्यैव वस्तुमशक्यत्वात् । तदप्यकारणताया
एवासिद्धेः । अतः, सन्मूलाः सौम्येना इत्यादिश्रुतेः सूत्रकृता कार-
यलक्षणमुखेनैव ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञानादन्यथा जगदप्रतीत्यादिदो-
षप्रसङ्गाच्च उपादनत्वेनैवैकत्वसिद्धिरित्युत्पत्त्यादिहेतुत्वयोपकथ्युती-
नां स्वार्थेऽपि तात्पर्यस्य दुरप्राप्तत्वात् तासां विशेषणितोदरजश्रु-
तिशेषताया एवायुक्तत्वात् । अनन्तशक्तित्वेनैव ब्रह्मणः सिद्धिरि-
ति न विशेषनिषेधश्रुतीनां निराकाङ्क्षार्थत्वम् । तावता ब्रह्मज्ञानस्या-
ऽपूर्तः । नाप्यात्मन एकत्वानित्यत्वशुद्धत्वाद्यवगत्या पुरुषार्थसमा-
प्त्यवगतिः । भूमविद्यायां भूमैव विजिज्ञासितव्य इत्यादिना नित्य-
निराधिसुखात्मकब्रह्मज्ञानादेव पुरुषार्थवृद्धिसमाप्तिबोधनात् । जीव-
ब्रह्मैक्यस्यापि तादात्म्यरूपत्वमेव, न तु सर्वात्मनोऽभेदरूपत्वम् ।
तत्त्वमसीत्यादौ तस्य भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्त्या तथैव सिद्धत्वा-
त् । सर्वात्मनाऽभेदस्य भागत्यालक्षणादोपग्रस्तत्वेनाग्रहमात्रत्वात् ।
एतच्च, तद्गुणसारत्वान्तु तद्व्यपदेश इत्यत्र व्युत्पादितम् । तद-
नन्यत्वाधिकरणे च । तत्र, को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति

ईशाऽऽवाख्यवाक्येऽपि, यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैव स्याद् विजानत इति पूर्वोद्धेन ज्ञानिनः सर्वात्मभावो वामदेववत्तस्यामवस्थायामुच्यते इति तादृशीनां श्रुतीनामपि पूर्वकक्षाविश्रान्तत्वमेवावत एव आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चनति श्रुतावपि मनोवागगोचरनिरवधानन्दज्ञानादेव भयाऽभावकथनं युज्यते । एतेनैव विदुषस्तुष्ट्यनुभवादिदर्शनमपि व्याख्यातम् । तस्य यथाधिकारत्वाद् विकारसत्यत्वमयं बोधयति । अन्यथा तेनात्मानन्तर्धानानुपपत्तेः । आत्मानन्तर्धानानन्तर्धानयोर्वस्तुधर्मत्वात् । अन्यथाऽनृतेनात्मानमन्तर्धायति श्रुतिविरोधापत्तेः । मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीति भेददृष्ट्यपवादस्तु परब्रह्मस्वरूपगतभेददृष्टिविषयः । काठके पराश्रि खानीत्यादिना परमात्मन एवोपक्रान्तत्वात् । उपसंहारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रः पुरुष इति मन्त्रद्वयं तस्यैवावक्तृत्वात् । अग्रे च, यथोदकं शुद्धं शुद्धमासिक्तं तादृगव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेति मुक्तिदशायामपि साम्यमात्रबोधनाच्च । तेन चक्षुषश्चक्षुरित्यादिना परस्य ब्रह्मण एवोपक्रान्तत्वाच्च या वृद्धदारण्यकंऽर्थस्तथात्रापीति तेनापि विकारस्य मिथ्यात्वमिच्छिः । यत्रैतच्छुद्धमुत्पतितमिति श्रुत्यापि जगन्मूलत्वं नैवेकत्वमुदकं प्रतिपादितं, न तु तादृस्थेन । एवं, यतो वेत्यादावपि ज्ञेयम् । अतः सर्वासां श्रुतीनामुपादानकरणैकात्म्यावगमपरत्वाद् विशेषनिषेधश्रुतीनां च लौकिकविशेषनिषेधपरत्वात् तासां परस्परसाकाङ्क्षत्वम् । शेषशेषिभावस्तु यथाधिकारं प्रकरणवलादनियत इति ब्रह्मण्येकशक्तियोगो निरावाध एव ।

तेन यत्तैः प्रश्नोपनिषदाख्यात् परापरं द्वे ब्रह्मणी अङ्गीकृत्य, यद्विद्याकृतनामरूपादिविशेषप्रतिषेधनास्थूलादिशब्दैर्ब्रह्मोपदिश्यते तत् परम् । यत्पुनर्नामरूपविशेषाणां केन चिद्विशिष्टमुपासनायोपदिश्यते मनोमयः प्राणशरीर इत्यादिशब्दैस्तदपरमिति प्रतिपादितम् । तत्र किं मानम् । न तावदस्थूलादिवाक्यम्, मनोमयादिवाक्यं च । तत्र परापरशब्दयोरश्रवणात् । आद्ये अक्षरशब्देनैव लक्ष्यनिर्देशात् । यदि च मुण्डकं, अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यत इत्यक्षरविद्यायां परत्वश्रावणात् तद्वैयस्याक्षरस्य परत्वमिष्यते । बाढम् । तदा पुरुषस्य ततोऽपि परत्वमेव द्रष्टव्यम् । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याऽऽभ्यन्तरो ह्यजः, अप्राणाह्यमना शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः पर इति त-

त्रैव श्रावणात् । नच तस्य यावद्विशेषशून्यत्वम् । तदग्रे, एतस्माज्जा-
यत प्राण इति मन्त्रेण तत एव सृष्टेः श्रावणात् । अग्निमूर्द्धेत्यादिभि-
स्तद्रूपोपन्यासाच्च । नाप्यक्षरस्य तथात्वम् । अस्थूलादिश्रावणान्तरं
प्रशासनस्य वेद्यत्वद्रष्टृत्वादीनाम् आकाशोपादानत्वस्य च श्रावणेन,
मुण्डकेऽपि, यत्तददृश्यमित्याद्युक्त्वा, यद् भूतयोनिं परिपश्यन्तीत्या-
दिजगदुपादानत्वसर्वज्ञत्वादीनां श्रावणेन यावद्विशेषशून्यताया व-
क्तुमशक्यत्वात् । एवं वाक्यान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् । सर्वत्र एकस्वैव
ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वात् । अत एव श्वेताश्वतरेऽपि प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गु-
णेश, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमित्यादीन् नानाधर्मबोधकानेव म-
न्त्रानुक्त्वा निष्कलं निष्कियमित्युक्तम् । स वा एष महानज आत्मे-
त्यत्रापि शरीरब्राह्मणे, अन्नादो वसुदान इति सर्वस्य वशी सर्वस्ये-
शान इत्यादयो धर्मा उक्ताः । स वा एष नेति नेत्युक्त्वा, अगृह्यो
न हि गृह्यते, अशीर्यो न हि शीर्यते असङ्गोऽसितो न सज्जते न व्य-
थत इत्येवं निषेधो विवृणो, न तु यावद्धर्मपरत्वेनेति द्रष्टव्यम् ।
अतो यत्रोत्कर्षस्य विश्रान्तिः । अक्षराद्वा यदुत्कृष्टं तदेव परमिति
मन्तव्यम् । उक्तमुण्डकश्रुतेः । अव्यक्ताद् पुरुषः, पुरुषाच्च परं किं-
ञ्चित् सा काशा सा परागतिरिति काठकश्रुतेः । अम्भस्यपार इत्युप-
क्रम्य, अतः परं नान्यदणीयसः हि परात् परं यन्महतो महान्तमिति
तैत्तिरीयश्रुतेश्च । पुरुषस्य च विरुद्धधर्माश्रयत्वमेतत्स्वैव प्रतिपादि-
तम् । एतदेव परत्वम् । गीतासु च 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः
परमां गतिम् । ये प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम । पुरुषः स
परः पार्थ भक्त्वा लभ्यस्त्वनन्ययेति । द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चा-
क्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः
पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय
ईश्वरः । यस्मात् क्षरमतीताऽहमराक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि
लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः' इति तदुपबृंहणात् । अत एव, न
तत्समश्चाश्रयधिकश्च दृश्यते इत्यादिषु तस्य समाश्रयधिकनिषेधाऽपि
युज्यते । नच पुरुषोत्तमाक्षरयोः परापरभावाङ्गीकारे अद्वैतश्रुतिवि-
रोधः । गणितागणितानन्दत्वधर्मभेदेऽपि वस्त्वभेदेन द्वैताभावे तद-
भावत्वात् । अमित्रादिवद्वैतविरुद्धसम्पद्रूपत्वेनाभेदस्य तादात्म्या-
त्मकत्वात् । अथवा शब्दब्रह्मवेद्यं परं, शब्दब्रह्मैवाऽपरम् । षष्ठस्क-

न्ये चित्रकेतुं प्रति, शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू इति भगवद्वाक्यस्य द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीत्यादिवाक्यस्य च स्वारस्यात् । एतद्वै सत्यकाम परं च ब्रह्मेति वाक्यविचारेऽप्योङ्कुरस्य, एतद्वै यजुस्वर्यां विद्यां प्रतीति श्रुतेः सर्ववेदमूलत्वेन वाच्याभिन्नत्वेन चाभयरूपत्वं प्रतिज्ञाय तदभिध्यानफलकथने एकद्वित्रिमात्राध्यानेनर्ग्यजुः-सामभिर्मनुष्यलोकसोमलोकसूर्यलोकेषु यथायथं महिमानुभवं फलमुक्त्वाऽर्द्धचतुर्थमात्रेणोङ्कुरेण ध्याने, अथर्वभिर्ब्रह्मलोकप्राप्तिं चोक्त्वा, स एतस्मार्ज्जीवधनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति फलमुक्तम् । शङ्कराचार्यमतेऽत्र त्रिमात्र एवोङ्कुरोऽङ्गीकृतः । स पाठा यद्यपीदानीन्तनेभ्यः पुस्तकेभ्यः, पाठिभिः पठ्यमानात् पाठाच्च विरुध्यते, तथापि त्रिमात्रध्यानेऽपि, अस्मित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि परं सम्पद्यो यथा पादोदरस्त्वच्चा विनिर्मुच्यत एवं हैव स पाप्मना विनिर्मुक्त इत्येतावतो ग्रन्थस्य स एतस्माज्जीवधनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति ग्रन्थस्याग्रिमश्लोकद्वयस्य च वर्तमानत्वेन शब्दब्रह्म अपरं सृष्ट्युन्मात्राप्रतिपाद्यं वाऽपरं जीवधनरूपा यो हिरण्यगर्भः क्षरः पुरुषस्तस्मात् परमक्षरं ब्रह्म । परं ततोऽपि यः परः पुरिशयोऽन्तर्यामी उक्तः श्लोकेऽपि तमोङ्कुरेणैवाऽयनेनान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं परायणं चेत्युक्तः स एव पर इति सिद्ध्यति । तथाचात्र परायणं चेति चकारादक्षरात् परः पुरुषोऽपि परं परायणं यस्येति योगादक्षरधामवासी बोधितः । तेन मुण्डकनन्दादप्यर्थः । अपरं तु ब्रह्म वेदात्मकं हिरण्यगर्भस्य-शब्दब्रह्मात्मकत्वात् । किञ्च, नृसिंहोत्तरतापनीये, सैषा विद्या जगत् सर्वमिति सर्वस्य जगतोऽविद्यात्वश्रावणेऽपि न सर्वस्य जगतस्तथात्वम् । उपसंहारे, तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं योनित्वमपीति निगमनात् । इदं यथा यथापपादितं द्वितीयस्य प्रथमे पादे, दृश्यते त्विति सूत्रे । मुण्डके, यथार्णनाभिः सृजते गृह्णते चेत्यादिना अक्षरात् सृष्टिमुपक्रम्य तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते तदेतत्सत्यमिति निगमनात् । तदेतद् ऋषि पश्यन् वादेवः प्रतिपेद इत्यादिश्रुत्युक्ताऽबाधितब्रह्मविप्रत्यक्षविषयत्वात् । व्यावहारिको नामरूपप्रपञ्चः, स्वोत्कृष्टसत्ताकतत्प्रपञ्चपूर्वकः, मार्त्यिकप्रपञ्चत्वादेन्द्रजालिकादिप्रपञ्च-

वदित्यत्र साध्यविशेषणत्वेनानुमितिविषयत्वाच्च । अतो नामरूपा-
दीनामपि न सर्वेषामाविद्यकत्वमिति सिद्ध्यति । एवं सति मनोमयः
प्राणशरीरो भारूपः । अयमात्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशो-
को विजिघत्साऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इत्यादिषु शाण्ड-
ल्यद्हरभूमविद्याप्रभृतिवाक्येष्वपहतपाप्मसत्यकामादिशब्दैस्तत्तद्वि-
शेषणविशिष्टं यदुपासनायोपदिश्यते तस्याविद्याकृतनामरूपविशेष-
विशिष्टत्वं कुतोऽवधारितं येन तस्यापरब्रह्मत्वमुच्यते । न तावदुपा-
सनाविषयत्वात् । उपासनाविषये तथात्वनियमस्य क्वाप्यसिद्धत्वेन
प्रमाणशून्यत्वात् । नच, यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं तदेव
ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इत्यादितलवकारश्रुतेरिति युक्त-
म् । तत्र तथार्थाभावात् । नेदमित्यनेन मनोवागादिनिषेधोत्तरम्, इदं
ब्रह्म विद्धि यदुपासत इत्यर्थात् । अन्यथा द्वितीयेदङ्कारप्रयोगवैय-
र्थ्यप्रसङ्गादित्येवं प्रागेवोपपादितत्वात् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति वि-
धीयमानज्ञानविषयस्य ब्रह्मणः पूर्वं, न तत्र चक्षुर्गच्छतीत्यादिना या-
वत्करणागम्यताया उक्तत्वात्तस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षादिरूपताया वक्तु-
मशक्यत्वादुपासनारूपत्व एव पर्यवसानेन तद्विषयस्य परस्याप्यपर-
त्वापत्तेश्च । नाप्युपशान्तत्वाभावात् । सर्वत्र परस्य ब्रह्मण एकत्वेन
तस्य च विरुद्धधर्माधारताया उपपादितत्वेन तदभावस्यैवाभावात् ।
एतेनैव, अवचनेनैव प्राग्वच्यत्वेनापि प्रत्यवस्थानमयुक्तम् । तत्राप्यु-
पशान्तत्वस्यैवोक्तत्वात् । लौकिकयावद्धर्मग्राहित्येनैव तस्मिन्नेव ।
एवमिन्द्रो मायाभिस्त्यादिवाक्यानामप्युभयलिङ्गाद्यधिकरणविचार
एव विचारितत्वाच्च तैरपि प्रत्यवस्थानावकाशः । अतः परविद्यामू-
क्तानामन्यत्राप्युक्तानां परब्रह्मधर्माणामनाविद्यकत्वादलौकिकेनाना-
गुणैर्युक्तमप्युपास्यरूपं नापरब्रह्मरूपमिति नोपाधिकम् । एवं जीव-
त्वमपि नोपाधिकम् । अंशो नानाव्यपदेशादित्यत्र जीवस्यांशत्वेनैव
निर्द्धारितत्वात् । श्वेताश्वतरे, मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु म-
हेश्वरम्, अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति कण्ठतोऽवय-
वत्वोक्तेश्च । 'घटसंवृतमाकाशं लीयमाने घटे यथा । घटो लीयेत
नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपम' इति विन्दुस्मोकश्रुतौ नभोपम इति ह-
यान्तोऽपि लयाभाव एव, न त्वनंशत्वे । इतः पूर्वस्मिन्, 'एक एव हि
भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्र-

तद्व्यपदेश इत्याद्यधिकरणैः श्रुत्यर्थनिर्णयेन ब्रह्मणि विशेषा-
णामौपाधिकत्वस्य जीवपुरुषोत्तमाभेदस्य च पुरस्तादेव निरस्त-
त्वात् । नच व्यापकत्वं गन्तव्यत्वे बाधकम् । प्रारब्धभोगं विना
तत्प्राप्त्यसम्भवाद् यदा यत्र तद्भोगसमाप्तिस्तदा तत्र तत्प्राप्तेर्नि-
ष्पत्यूहत्वात् ।

वदिति मन्त्रे जलचन्द्रदृष्टान्तेनांशप्रवेशद्वारिकायाः सर्वभूताधि-
करणकस्थितेर्बोधितत्वाच्चिक्लथ्रुतेस्तु नांशत्वबाधकत्वम् । स विश्व-
कृष्टिश्चविदात्मयोनिरित्यादिभिः पूर्वमन्त्रैर्नानाधर्माणां क्रियाणां च
बोधनेन जीवानामवयवरूपतायाश्च पूर्वमुक्तत्वेन, नित्यो नित्यानां
चेतनश्चेतनानामिति भेदस्य बाधनेन ब्रह्मणो विरुद्धधर्माधारत्व एव
तत्तात्पर्यावगमात् । अविद्यया विस्मृतस्वस्वरूपं ब्रह्मैव जीव इति पक्ष-
स्यापि, तत्त्वमस्मीति वाक्यावचारे लक्षणादोपप्राप्तेनैव निरस्तत्वात् ।
ब्रह्मणि प्रदेशानङ्गीकारेण निष्प्रदेशे तस्मिन्नाविद्यासम्बन्धाऽङ्गीकारे
सर्वस्य जीवतापत्तेश्च तस्याप्यप्रयोजकत्वात् ।

विकारप्रतिविम्बाभासपक्षाणामपि, नाऽऽत्माऽश्रुतेरित्यादिसूत्रविचारे
एव निरस्तत्वात् । जीवे ब्रह्मत्वव्यपदेशस्य सुषुप्तिसाक्षिभूतप्राज्ञदृ-
ष्टान्तेन गौणतायास्तदगुणसारत्वाधिकरण एव साधितत्वाच्च । त-
स्माज्जीवेऽशत्वमपि दुरपोहम् । तदेतदुक्तं, स्यादित्यारभ्य * नि-
स्तरत्वादित्यन्तेन * तथाच अपरस्य ब्रह्मणो गन्तव्यत्वमविद्यावतश्च
गन्तृत्वं विद्याकृतं तदा स्याद्यदि भगवदुपदर्शितो ब्रह्मणः परापर-
विभागो वा जीवस्य सर्वात्मना ब्रह्माभेदो वा श्रुतिस्मृतिसूत्रतात्पर्य-
गोचरः स्यात् । स एव तु नास्तीति वृथा बादरिमताग्रहाडम्बर इत्य-
र्थः । ननु न वृथा, ब्रह्मणो व्यापकत्वरूपस्य गन्तव्यताबाधकस्याप-
रिह्यतत्वादित्यत आहुः । * न चेत्यादि * तथाच प्रतिबन्धकाभा-
वस्य सहकारितायास्त्वयाऽप्युपगतत्वाद् यत्रैव प्रारब्धरूपस्य प्रति-
बन्धकस्य यथा यदाभावस्तत्रैव ब्रह्मप्राप्तिरिति गमनस्य प्रारब्धनि-
वारणार्थत्वाद् ब्रह्मणो गतत्वेऽपि न गन्तव्यत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु
भवत्वेवं परब्रह्मणो गन्तव्यत्वानुपपत्तिपरिहारस्तथापि गतिश्रुतीनां

किञ्च । उपास्यरूपाणां सर्वेषां निर्गुणत्वमेव उपास-
कस्य, परं सगुणत्वेन तत्तारतम्यात् फलतारतम्यम् । यस्तु भ-
गवदनुग्रहेण प्राकृतगुणरहितोऽभूत् स निर्गुणब्रह्मविद्यावानित्युच्य-
ते । तादृशस्यैव मुक्तिप्रकारद्वयमुक्तं, सद्योमुक्तिक्रममुक्तिभेदेन ।
न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा-
प्येतीत्यादिश्रुतिस्तु प्रारब्धरहितविषया । निर्गुणब्रह्मविद्यावतो-
ऽपि प्रारब्धभोगस्तु त्वयाऽपि वाच्योऽन्यथा प्रवचनासम्भवेन
ज्ञानमार्ग एवोच्छिद्येत । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाल इति श्रुति-
रपि परान्तकाल एव येषां प्रारब्धभोगसमाप्तिस्तद्विषयिणीति म-
न्तव्यम् । अन्यथा वेदान्तविज्ञानेसाद्युक्तधर्माविशिष्टानां मुक्तौ
विलम्बो नोपपद्यते इति दिक् ॥ १४ ॥

पञ्चाग्न्यादिविद्यास्यपि दर्शनात्तासां परविद्याङ्गत्वं नासाधारणम् ।
अपरविद्यासु च विषयः सगुण एव । अतस्तदुपासने तत्कृतुन्यायात्
सगुणमेव फलं युक्तम् । तथा सति तत्र गन्तव्यं प्रयुक्तं ब्रह्मपदं सा-
मीप्य एव नेतव्यम् । एवं यत्र लोकपदसमाभिव्याहृतं ब्रह्मपदं, तत्रापि
लोकविशेषणभूतम् । लोकत्वं च कार्यत्वनियतमिति तत्रापि कार्य-
स्यैव गन्तव्यता । एवं बहुषु स्थलेषु कार्यत्वे गन्तव्यस्य सिद्धे पर-
विद्यास्यपि तथाङ्गीकार्यमित्याशयेन यत्तैः क्वचित् पञ्चाग्निविद्यामित्या-
दिनाक्तं भक्तोत्तरमाहुः * किञ्चेत्यादि * पञ्चाग्निविद्यादिष्वप्युपास्य-
रूपाणां प्राकृतगुणरहितत्वमेव । शब्द इति चेन्नातः प्रभवादित्यत्र वै-
दिकपदार्थानां सर्वेषामाधिदैविकत्वेन भगवदवयवरूपत्वस्थापनात् ।
तत एव लोकैर्वापि नित्यत्वम् । एवमन्येष्वप्युपास्यरूपेषु द्रष्टव्यम् ।
नचापरासु पुरुषयज्ञादिविद्यासु जघन्यफलोक्तिविरोधः । उपासक-
स्य सगुणत्वेन तस्य जघन्यफलमेव कामिर्तामसि तदर्थं तत्र तत्कथ-
नात् । एवं परविद्यास्यपि बोध्यम् । अत उपासकाधिकारतारतम्या-
देव फलतारतम्यं फलविलम्बश्च । नचापास्यरूपाणां सर्वेषां निर्गु-
णत्वं विद्यानामपि तथात्वात् सगुणब्रह्मविद्यावाग्निर्गुणब्रह्मविद्यावा-

नच कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १५ ॥

निति व्यवहारभेदलोपप्रसङ्गः शङ्कनीयः । यस्तु भगवदनुग्रहेण प्रा-
कृतगुणरहितोऽभूत् स निर्गुणब्रह्माविद्यावानित्युच्यते । यस्तद्विन्नः स
सगुणाविद्यावानित्युपपत्तेः । एवं सति य आद्यस्तादृशस्यैव सद्योमु-
क्तिक्रममुक्तिभेदभिन्नं प्रकारद्वयम् । तत्र प्रारब्धग्रहितस्य सद्योमु-
क्तिप्रकारो, न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीत्यादिनांच्यते । तद्वतः क्रम-
मुक्तिप्रकारस्तु शतं चैका च पुरुषस्य नाड्यः, तेऽर्चिरभिसम्भवन्ती-
त्यादिभिः । नच निर्गुणब्रह्माविद्यावतः सर्वस्य प्रारब्धशून्यत्वमिति
वक्तुं शक्यम् । तथा सति तस्य शरीरराहित्यप्रसङ्गेन प्रपञ्चनाद्यनु-
पपत्त्या ज्ञानमार्गोच्छेदापत्तेः । नच चरमवृत्त्यभावाच्छरीरस्थितिरिति
युक्तम् । शब्दादपरोक्षवादिनः साक्षात्कारोत्तरं प्रारब्धातिरिक्तस्य
वृत्तिचारमग्रहेतां वक्तुमशक्यत्वात् । अतस्तेनैव गत्युपपत्तिस्तन्निवृ-
त्तिप्रकारबोधनार्थमेव गतिश्रुतिः । अतः परविद्यासु सा प्ररोचनार्था
वा, अनुचिन्तनार्था वाति विकल्प्य तद्दूषणमप्यसङ्गतमेव । नच, ते
ब्रह्मलोकं त्विति श्रुतिव्याकांशः । येषां पगन्तकाल एव प्रारब्धभोग-
समाप्तिस्तेषामेव तत्र सर्वेऽदेन पगमशीलं । तत्र सगुणाविद्यावत्परा-
मर्शाङ्गीकारे तु तेषां वेदान्तार्थानां भिन्नत्वादविद्यावत्त्वेनाशुद्धसत्त्व-
त्वाच्च न पूर्वार्द्धोक्तस्य वेदान्तविज्ञानेत्यादिविशेषणद्वयस्य बाधः
स्यात् । अतो यदत्र तैः प्रतिपादितं तत् सर्वं श्रुतिविरुद्धत्वादसङ्ग-
तम् । किञ्च तैरपि कचिद्दोषः शब्दो दृष्ट इति नैतावता शब्दप्रमाण-
केऽर्थे गौणी कल्पना न्याय्या । सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गादिति, तन्निष्ठ-
स्य मोक्षोपदेशादिति सूत्रव्याख्यानं यदुक्तं तदपि विस्मृतम् । अथ-
वा । ईक्षति सूत्रावतारणे वेदान्तवाक्येभ्य एव युक्त्याभासवाक्याभा-
सावष्टम्भाः सांख्यादिवादिन उच्यन्ते । तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेन
आचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वप्रदर्शनार्थं वाक्याभास-
युक्त्याभासप्रतिपत्त्यः पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रियन्त इति कथनाल्लक्षणां
विरहस्य वेदान्तव्याख्यानमाचार्यस्यैव संमतं, नास्माकमिति बोधि-
तमिति प्रभुचरणैर्दिकपदप्रयोगेण ज्ञापितम् ॥ १४ ॥

नच कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ एवं प्रसङ्गिकमतान्तरपरि-

अपिचाब्रह्मविदानोति परमिति सङ्क्षेपेणोक्त्वा, तदेषाऽभ्युक्ते-
ति तद्विवारिकाम् ऋचं प्रस्तुत्य सोक्ता, सखं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् का-
मान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति । अत्रोपक्रमानुरोधेन परेणैव
ब्रह्मणा सह सर्वकामभोगलक्षणा प्रतिपत्तिरुच्यते इति कार्यरूपे
वस्तुमात्रे प्रतिपत्तिर्न क्वापि श्रुतेरभिप्रेताऽतोऽत्रापि परमेव ब्रह्म-
पदेनोच्यते । ऋगर्थस्त्वानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चित इति ना-
त्रोक्तः ॥ १५ ॥

हारेण जैमिनिमतस्यैव सिद्धान्तत्वमिति हृदीकृत्य प्रकृतं सूत्रं पठित्वा
व्याचक्षते । * अपिचंत्यादि * । * सोक्तेति * । ऋगुक्ता । * उप-
क्रमानुरोधेनेति * आप्रोति परमित्युपक्रमानुरोधेन ।
तथाच ब्रह्मगमयतीत्यत्र परब्रह्म प्रापयतीत्येवार्थः । यतः परब्रह्म-
प्राप्तिमेव परमफलत्वेन ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र श्रावयित्वा, सत्यं
ज्ञानमिति ताद्विवरणार्थं परेण ब्रह्मणा सह सर्वकामभोगलक्षणा प्र-
तिपत्तिरुच्यते इति । अतो हेतोः कार्यरूपे वस्तुमात्रे प्रतिपत्तिः । पद-
गतौ, पदनं पत्तिः संसारगतिप्रतिकूला पत्तिर्गतिर्न क्वापि कार्यं श्रु-
तेरभिप्रेता, प्रजापतेः सभां वेदम् प्रपद्य इत्यत्रापि पूर्वमश्व इवेति म-
न्त्रे ब्रह्मलोकस्याकृतत्वं श्रावयित्वा, आकाशो वै नामेत्यत्र तद् ब्रह्म
तदमृतं स आत्मेति नित्यस्यैव ब्रह्मणः श्रावणात् पूर्वकाण्डेऽपि, यन्न
तुःखेन सम्भिन्नमित्यत्रात्मसुखस्यैव स्वर्गत्वेन श्रावणादतोऽत्रापि
ब्रह्मपदेनाक्षरं परब्रह्मैव गन्तव्यत्वेनोच्यते इत्यर्थः । इदमेव च मतं
व्यासचरणानां सिद्धान्तीयत्वेनाभिप्रेतम् । एतद्व्यवहितमेवाप्रती-
कालम्बननयनविचारात् । अन्यथा तु वैपरीत्येन मतद्वयमुक्त्वा तत्र
नयनं विचारयेदिति ।

अन्ये तु । प्रजापतेः सभां वेदम् प्रपद्ये, यशोऽहं भवामि ब्राह्म-
णानां यशो राज्ञामिति छान्दोग्यसमाप्तिस्थां श्रुतिमुदाहृत्य, नायं
कार्यविषयः प्रतिपत्यभिसन्धिः सम्प्राप्तिसङ्कल्पः । आकाशो ह वै

नामरूपयोर्निर्वहितेति परब्रह्मण एव प्रकृतत्वात् । यशोऽहं भवामीति
सर्वात्मत्वानुक्रमणात् । न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यश
इति ब्रह्मनामनिर्देशाच्चेति व्याकुर्वन्ति ।

भास्कराचार्यास्तु—सगुणब्रह्मविद्याविषयैव गतिर्निर्गुणब्रह्म-
विदो गतिर्नोपपद्यते । परस्य सर्वगतत्वेन प्राप्तत्वात् । न हि गत-
विषया गतिरुपपद्यत इत्येवं शाङ्करं मतमनूद्य तदेवं दूषयन्ति । तथा-
हि । यदि निर्गुणविद्यासु गतिरनुपपन्ना तर्हि सगुणास्त्वय्यनुपपत्तिस्तु-
ल्या । तत्रापि सर्वगतस्यैव ब्रह्मण उपास्यत्वात् सर्वगतगुणानामाका-
शीयपरममहत्परिमाणपृथक्त्वादिवत् सर्वगतत्वात् । किञ्चापहतपा-
प्मत्वादयः संसारविनिवृत्तिहेतवो यस्य गुणाः स परमात्मेत्युच्यते ।
यस्यैत न सन्ति स संसारीति तद्विघ्नस्य परमात्मनः पराभिन्नत्वात् ।
अथ सत्त्वादिगुणयोगादमी गुणा आरोपिता, न तु स्वाभाविकास्तदा-
पि तद्वत्तयोपास्यमानं सगुणं ब्रह्म तु नाऽब्रह्म भवति । न ह्यारोपि-
तलौहित्यगुणयोगे स्फाटिकोऽस्फटिको भवति । न वा स्वाभाविक-
स्य प्रकाशस्य प्रत्याख्यानेऽग्निरनग्निर्भवति । न वा द्रव्यप्रत्याख्या-
ने गुणा नास्ति । वस्तुन उभयात्मकत्वात् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म,
आनन्दो ब्रह्मेति श्रुतेः । शतगुणितोत्तरक्रमेणानन्दप्रतिपादनात् ।
यदि चैतन्यमात्रं ब्रह्म, तदा आनन्दगुणापदेशोऽनर्थकः स्यात् ।
नचाकस्मादर्थवादत्वकल्पना युक्ता । यथाश्रुतग्रहणेऽनुपपत्त्यभावात् ।
अस्थूलादिश्रुतिस्तु प्रपञ्चनिराकरणपरा । स एको ब्रह्मण आनन्द
इति त्वसाधारणो गुणोत्कर्षोऽपकर्षराहितो व्यपदिष्ट इति । यदि
च श्रुतं नाद्रियतं, तदा अपवर्गोऽप्यर्थवादः किं न भवति । अत
एव सर्वशक्तित्वं स्मृत्वमित्यादयः परस्याऽसाधारणा गुणा न
केनाचित् प्रतिषेधं शक्यन्ते । गुणकृतं कार्यकृतं च नानात्वं यद्-
र्शितं तदस्माकं न दोषाय, प्रत्युताऽलङ्काराय । भिन्नाभिन्नात्मकव-
स्तुरूपोपगमात् । अतः सगुणनिर्गुणयोर्भेदस्यानुपपन्नत्वाद् ब्रह्मैक-
मेवेति सगुणविद्यावनोऽपि गतिरनुपपन्ना । तस्यापि तद्भावाप-
त्तेः । न हि प्राप्तमेव प्राप्तव्यं भवतीति त्वदुक्तेनैव हेतुना गतिश्रु-
तयो रूपे प्रवेशयितव्याः । किञ्च । संसारिणोऽपि स्वरूपतो गतिर्नो-
पपद्यते । तस्याऽपि लिङ्गशरीरगमनादेव गमनात् ।

ननु संसारी जीवो नाम परमात्मन आभास इति तस्य परिच्छिन्नत्वाद्

गतिरुपपद्यत इति चेत्, कोऽयमाभासो नाम ? किं वस्तुभूतोऽथाऽव-
स्तुभूतः ? यदि तावद् अवस्तुभूतस्तदा तस्य स्वर्गापवर्गयोरधिकारा-
भावः शशविषाणवत् । अथ वस्तुभूतः सर्वगतश्चेत्यभावः । अणुपरिमाण-
त्वं मध्यमपरिमाणत्वं च भवता नेष्यते, यच्चाणुत्वं तदप्यौपचारिक-
मिति लिङ्गगमनादेव गमनं पूर्वोक्तमभ्युपगन्तव्यम् । नचास्माभिरियं
गतिः कल्पिता । श्रुतयोऽत्र प्रमाणम् । परविद्यासु च गतयो लभ्य-
न्ते । एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्त इति । तद्ये-
ह वै तदिष्टापूर्त्तं कृतमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजा-
यन्ते । ते एव पुनरावर्त्तन्ते तथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्ध-
या विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्यादित्यमभिजायन्ते, एतद्वै प्राणानामायतन-
मेतदमृतमभयमेतत् परायणमेतस्मान्न पुनवर्त्तन्त इति प्रश्ने, मु-
ण्डके च, सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्तीति । कठवल्लीषु च परवि-
द्याप्रकरणे, शतं चैका च हृदयस्य नाड्य इति । परविद्यायामेव
चैतरेयके श्रूयते । अस्माल्लोकादुत्कम्याऽमुष्मिन् स्वर्गे लोके स-
र्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवदिति । एवं तत्र गीतासु चा-
वृत्त्यनावृत्ती विभागोक्तं । अमृतत्वं हि भोजिर इति पुराणेषु
च । ननु गतिश्रुतौ वाजसनेयके इहेति विशेषणादिह कल्पेऽनावृ-
त्तिः कल्पान्तरेऽस्यावृत्तिरिति चेत् । न । श्वाभूत इति वदनुवादा-
त् । यथा राजसूये ब्रह्मणो गृहं महिष्या गृह इत्येवमादिना द्वादश
हवींषि प्रत्येकं कर्त्तव्यानीति विधाय श्वाभूतः निर्वपेदित्युक्तम् ।
तत्रैकास्मिन् कृते पुनरपि श्वाभूत इत्युपतिष्ठते तद्वत् । इह कल्प
इह कल्प इति सर्वकल्पव्याप्तिराकृतिर्निर्देशात् । अपिचैह युगेऽवा-
स्तरे कल्पे अन्यस्मिन् वेल्यनध्यवसानाद् आकृतिवादां युक्तः ।
अर्थवादसमाप्तातानां ग्रहैकत्ववद् वाक्यभेदात् पदानावृत्तिर्विधी-
यते युगपत् सर्वकल्पानावृत्तिरेवावतिष्ठते । तत्रास्मिन्नैव कल्पे
न कल्पान्तर इति अपरस्मिन्नर्थे विधीयमाने वाक्यभेदां दुर्नि-
वारः । यथा ग्रहं सम्मार्ष्टीति सम्मार्गे विधीयमाने सर्वग्रहेषु प्रा-
प्तिः । तत्रैकस्येति पुनर्विधीयमाने वाक्यभेदस्तद्वद्वापि अनावृ-
त्तिर्न विधीयते । तदानीमिहेति पदं किं विशेषणं स्यात् । तस्मा-
दिहपदमनुवादोऽत एव काण्वानामिहपदं न पठ्यते । तस्माद्-
र्चिरादिना गत्वा परमात्मनि लिङ्गप्रलयो न प्रागिति श्रुतिसामर्थ्या-

अप्रतीलम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा

दोषात् तत्क्रतुश्च ॥ १६ ॥

क्रममुक्त्यधिकारिणः प्रारब्धं भुक्त्वाऽमानवेन पुरुषेण प्रा-
पिताः परमेव ब्रह्म प्राप्नुवन्तीति सिद्धम् । तत्रेदं सन्दिह्यतेऽर्चि-
रादिलोकप्राप्तिर्दुपासनाविशेषफलम् । एवं सत्यऽमानवः पुरुषस्तान्
सर्वान् ब्रह्म प्रापयत्युत कांश्चिदेवेति । किमत्र युक्तम् । सर्वानेवेति ।
यतोऽर्चिरादिमार्गगतानामन्ते ब्रह्मप्रापणार्थमेव स नियुक्तस्ततोऽन्यथा
करणे हेत्वभावात्तथैव स कर्त्तेति प्राप्ते, उच्यते । श्रुतौ ब्रह्मत्वेनैव

निश्चीयते । विद्याकर्माक्षिप्ता च गतिः संसारतरणी युज्यते ।

सत्यलोकमतिक्रम्य कारणे ब्रह्मणि सूक्ष्मशरीरस्य कारणा-
ऽऽत्मना विलयः । तथाचाह, परेऽव्यये सर्व एकीभवन्तीति । पुरुषा-
यणाः पुरुषं प्राप्यास्तं यन्तीति । यदुक्तं ब्रह्मलोकेष्विति बहुवचनं
नावकल्पत इति । तच्चोद्यं ब्रह्मणि संख्याभावान्न । एकत्वे बहु-
त्वं च पाशबहुत्ववदेव द्रष्टव्यम् । अदितिः पाशान् प्रमुमोक्ते
तानिति । तत्रैकस्मिन् पाशे बहुवचनं साधुत्वार्थं प्रयुज्यते ।
विभक्तेर्हि द्वावर्थौ, संख्या, कर्मादयश्च । तत्राऽविवक्षितायामपि
संख्यायां सप्तमी निमित्तमात्रविवक्षयाऽवकल्पते । ब्रह्म सर्वभो-
गनिमित्तं सर्वप्रपञ्चनिमित्तमिति निमित्तसप्तम्येवेत्यदोष इति । एवं
भास्कराचार्यमतेऽपि भोगजनकप्रारब्धेनैव गमनम् । ब्रह्मणि भो-
गस्तु ब्रह्मेच्छैवेति फलति । तेन सिद्धान्तवदवार्थः । गन्तुविचारं तु
तन्मते जीवस्य व्यापकत्वादुपाधिगमनादेव गमनमितिभेदः ॥१५॥३॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा दोषात् तत्क्र-
तुश्च । पूर्वाधिकरणासिद्धमनुवदन्तः प्रस्तूयमानमवतारयन्ति * क्र-
मेत्यादि * । * तत्रेति * । सिद्धे परप्राप्तिरूपेऽर्थे । * सर्वानि-
ति * । तदुपासनावतः । पूर्वपक्षग्रन्थः स्पष्टः । सिद्धान्तं व्युत्पादय-
न्तः सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * उच्यत इत्यादि * । अतथात्वं ज्ञात्वेत्य-

सर्वत्रोपासनाया उक्तत्वादुपास्येषु भगवद्विभूतिरूपत्वेन शुद्धब्रह्मरूपेष्वप्यतथात्वं ज्ञात्वा श्रुतिर्ब्रह्मत्वांसासनायाः फलसाधनत्वं वदति, न तूपास्ये ब्रह्मतामपीति मन्वाना य उपासते ते प्रतीकालम्बना इत्युच्यन्ते । तथाच सत्यपि वेदविहितत्वेनोपासनायाः कृतत्वेन सफलत्वात् तत्फलत्वेनोपासकानामर्चिरादिलोकप्राप्तावपि तानऽमानवः पुरुषो ब्रह्म न प्रापयति, किन्तु शुद्धब्रह्मत्वं ज्ञात्वा य उपासते तानेव ब्रह्म प्रापयतीति बादरायण आचार्यो मन्यते । तत्र हेतुमाह । उभयथा दोषादिति । वस्तुतो यद्ब्रह्मरूपं तत्राऽब्रह्मत्वनिश्चय उपासनार्थं च ब्रह्मत्वेन भावनमेवमुभयथा करणे दोषः सम्पद्यत इति तस्य न ब्रह्मप्राप्तावधिकारोऽस्तीति युक्तं तदनयनमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः । असन्नेव स भवति, असद् ब्रह्मेति वेद चेदिति, योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते, किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणेति । एवं ज्ञानमार्गीय-व्यवस्थामुक्त्वा भक्तिमार्गीयस्यापि तामाह । तत्क्रतुश्चेति । सर्वं

स्यैवार्थः—श्रुतिर्ब्रह्मत्वेनेत्यारभ्य, मन्वाना इत्यन्तम् । तथाचातस्मिन्तत्वेनोपासनं प्रतीकमिति पूर्वं, न प्रतीक इति सूत्रे उक्तमतो ये तथोपासते तथा*तथाच सत्यपीति*प्रतीकालम्बनत्वं तेषां सत्यपि। तथाच यथा पूर्वकाण्डतात्पर्यं ब्रह्मणीत्यज्ञात्वा कर्मण्येव तात्पर्यमवधार्य तात्पर्यभ्रमेण यजतां स्वर्गाद्यनन्तरं पुनरावृत्तिस्तथा अत्रापि प्रतीकालम्बनानां तात्पर्यभ्रमेण तथोपासनात्तत्तल्लोकभोगोत्तरम् आवृत्तिरथवा कार्यात्ययावधि तत्र वासो, न तु विद्याबलात् ततः पूर्वं मुक्तिरिति भगवत आचार्यस्याशय इत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति । * वस्तुत इत्यादि * । एतयोर्दोषत्वे मानत्वेन यथायथं श्रुतिद्वयमुदाहरन्ति । * तथाचेत्यादि * । तेनात्रैतावधं दोषावभिप्रेतावित्यर्थः । सूत्रशेषं व्याकर्तुमवतारयन्ति । * एवं ज्ञानेत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * सर्वमित्यादि * । अस्मिन् पक्षे लकारार्थव्यत्यय

मद्भक्तियोगेनेति वाक्यान् तस्योपासनापेक्षेति न प्रतीकादिसम्भावना । तत्र कथञ्चिद् यदि वाञ्छतीति वाक्यादिच्छामात्रेण तद्भोगकरणानन्तरं प्राचीनभगवद्भजनलक्षणक्रतुश्च नीयते इत्यर्थः । वस्तुतस्तु भक्तस्याऽमानवपुमपेक्षाभावात् स्वयमेव ब्रह्मलोकान् प्राप्नोतीति ज्ञापनाय प्रथमान्त उक्तः । ननु ब्रह्मणोऽधिकं न किञ्चिदस्ति । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति श्रुतेः । एवं सति छान्दोग्ये सनत्कुमारनारदसंवादे स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्त इत्यादिना नामवाङ्मनःसङ्कल्पचित्तध्यानविज्ञानादीनां ब्रह्मत्वेनोपासनमुत्तरोरं पूर्वस्मात् पूर्वस्माद् भूयस्त्वं चोच्यतेऽतो न ब्रह्मत्वं सर्वेषामुपास्यानां वक्तुं शक्यमिति चेत् । मैवम् । विभूति-

इत्यरुच्या प्रकारान्तरमाहुः । * वस्तुत इत्यादि * । तथाच सूत्रे नयतीति कर्त्तरि लट्प्रयोगात् तत्क्रतुरिति प्रथमान्तप्रयोगाच्चैवं ज्ञायते । यो ब्रह्मत्वेनाङ्गोपासनकर्त्ता स तत्क्रतुर्भक्तः सन् स्वयमेव स्वात्मानं भक्तिबलेन नयतीति न प्रयोगव्यत्ययोऽपीति । एतेन निबन्धे, सूर्यादिरूपधृग्ब्रह्मेत्यस्य प्रकाशे भक्तिद्वारा ज्ञानाङ्गत्वं यदङ्गोपासनस्योक्तं तत्समर्थितं ज्ञेयम् । उपास्यरूपाणामसत्त्वेन ज्ञानस्य तेष्वब्रह्मज्ञानस्य च यदोपत्वमुक्तं तत्र शङ्कते । * ननु ब्रह्मण इत्यादि * । * अतो न ब्रह्मत्वं सर्वेषामुपास्यानामिति * । न्यूनत्वरूपाद् बाधकाद् न ब्रह्मत्वं भूमव्यतिरिक्तानामुपास्यानाम् । तथाच तेषां ब्रह्मत्वस्य बाधित्वात्तत्त्वसत्त्वाऽब्रह्मत्वज्ञानयोर्न दोषत्वमिति पूर्वोक्तः सूत्रार्थोऽसङ्गत इत्यर्थः । समादधते * मैवमित्यादि * तथाच यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति श्रुत्या ब्रह्मणोऽनन्तरूपत्वाभामादिषु लीलार्थमिच्छया न्यूनाधिकगुणप्राकट्येन न्यूनाधिकभावेऽपि ब्रह्माभिन्नत्वाद् ब्रह्मणश्चैकत्वात्तै रूपैर्न ब्रह्मणः समाभ्यधिकराहित्यहानिर्यथा विस्फुलिङ्गानां न्यूनाधिकभावेन नाग्नेः, यथा च विस्फुलिङ्गानां तथात्वेऽपि तेषां नाग्नित्वहानिस्तथेति तेषां ब्रह्मत्वाऽनापयात्तत्त्वतया त्वज्ञानयोर्दोषत्वमक्षुण्णमिति पूर्वोक्तं सूत्रव्याख्यानं साध्वेवेत्यर्थः । ननु

रूपाणां नियतफलदातृत्वाद् येन रूपेणाल्पफलदानं तत्राधिक-
गुणप्राकट्ये प्रयोजनाभावाद् तावन्मात्रगुणप्रकटनं येन रूपेण ततो-
ऽधिकफलदानं तत्र ततोऽधिकगुणप्रकटनमिति पूर्वस्मादाधिक्य-
मुच्यते । एवमेव सर्वत्र । नियतफलदानं तु स्वतन्त्रेच्छत्वाललीला-
रूपमिति नाऽनुपपन्नं किञ्चित् । प्रतिमादिष्वावाहनेन सन्निहिते
विभूतिरूपे तद्भावनं पूजामार्गे तु भक्त्या तत्र प्रकटे तथा । गुरौ
तु, शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मणीति विशेषणवच्चेन भगवदावे-
शात् तत्र तद्भावनमिति सर्वमवदातम् । अपिच बादरिमैमिनिस-
तोक्त्यनन्तरं स्वमतोक्त्या तत्प्रमाणविषयत्वमत्रापीत्यवगम्यते । तत्र
च कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिपरब्रह्मप्राप्तिविषयत्वमुक्तं पूर्वोत्तरपक्षभेदेन ।
बादरिमते सविशेषस्यैवोपास्यत्वाद्विशेषाणां चाविश्रक्तत्वादुपास-
नानां सर्वासां प्रतीकतद्रूपत्वमेव सिद्ध्यति । एवं सत्यऽप्रतीका-
लम्बनान्नयतीति वदता व्यासेन बादरिमतानुसारिण उपासकस्य

तेषु किमिति ब्रह्मरूपत्वाग्रहः क्रियते । यथा प्रतिमायां शास्त्रग्रामे
गुरौ च देवबुद्धिमात्रेण पूजया फलसिद्धिः शास्त्रग्रामाण्यात्तथोपा-
स्यरूपेष्विति कुतो नाद्रियत इत्यत आहुः । * प्रतिमादिष्वित्यादि *
अत्रादिपदेन सूर्योऽग्निब्राह्मणा गाव इत्याद्युक्तानां पूजापदानां संग्र-
हः । आवाहनेन सन्निधानं च अप्सवर्गनौ हृदये सूर्ये इत्याद्युक्तस्य नि-
त्यसन्निधानस्याऽप्युपलक्षकम् । तथाच प्रतिमादिष्वपि शास्त्रग्रामा-
ण्यात् कथञ्चन तत्तद्रूपसन्निधानमेव तत्तत्फलदानादिप्रयोजकं, न
तु बुद्धिमात्रमतः शास्त्रादेव तथा आग्रह इत्यर्थः । अत्रपिद्वयमतो-
क्त्यनन्तरं स्वमतकथनस्य तात्पर्यं स्फुटीकुर्वन्ति । * अपिचेत्यादि *
* प्रतीकतद्रूपत्वमिति * प्रतीकोपासनरूपत्वम् । * एवं सतीत्या-
दि * ब्रह्मणः प्रतीकालम्बनाप्राप्यत्वे अङ्गरूपालम्बनप्राप्यत्वं च स-
ति । अप्रतीकालम्बननयनकथनं परप्राप्तावेवोपासकत्वेन सिद्ध्य-
तीति सैव तथेत्यर्थः ।

न कस्यापि ब्रह्मप्राप्तिरिति ज्ञाप्यते । वस्तुतस्तृपासनायामुपास्य स्वरूपज्ञानस्याप्यङ्गत्वात्तन्मतीयानामुक्तरीत्या तदभावेन निरङ्गत्वाद्विचारादिप्राप्तिरपि न सम्भवति, किं पुनर्ब्रह्मण इति निगूढाशयो व्यासस्य । एवं सति परप्राप्तावेवोपोद्वलकमुक्तं भवतीति सैव व्यासाभिमतोति सिद्धम् । ये तु प्रतीकेष्वब्रह्मक्रतुत्वं वदन्तः पञ्चाग्निविद्यायास्तथात्वेऽपि वचनबलात्तद्वतो ब्रह्मप्राप्तिरिति वदन्ति । तत्रेदमुच्यते । वचनं तु वस्तुमतः पदार्थस्य बोधकं, न तु

अत्र शाङ्करमतमनुवदन्ति * ये त्वित्यादि * । * तद्वत् इति * पञ्चाग्न्युपासकस्य । तद् दूषयन्ति । * तत्रेत्यादि * तस्मिन्मते वक्ष्यमाणं दूषणमुच्यते । विधिभिन्नं वचनं वस्तुमतः पदार्थस्य बोधकम् । यथा ब्रह्मावदाप्नोति परमित्यादिवाक्यम् । न तु कारकम् । यथा ज्योतिष्टोमादिवाक्यम् । अतस्तत्पञ्चाग्निविद्यास्थमातिवाहिकवाक्यं चेत् ब्रह्मप्राप्तिं बाधयति तदेतद्व्यासोक्त्याविरोधाय पञ्चाग्निविद्यायामपि, मूर्द्धैव सुतेजा इत्यादिश्रुतेर्लोकादीनां ब्रह्माङ्गत्वादादित्यादिमतिस्तुत्रव्याख्यातरीत्याङ्गविद्यात्वेनाप्रतीकत्वमूरीकार्यम् । अन्यथैतां श्रुतिं पश्यन् व्यास एवं न वदेत् । नच बाधकापनोद्यस्य नियमस्योत्सर्गत्वेन तत्क्रतुन्याये तं पक्षमाश्रित्य व्यासेनाप्रतीकालम्बननयनमुक्तमित्यपाद्यपक्षबोधकत्वान्न तद्विरोध इति वाच्यम् । औत्सर्गिकपक्षस्य बाधकापनोद्यत्वात् । प्रकृते च तत्क्रतुवाक्यस्य सामान्यतः क्रतुप्रकारफलप्रकारतौल्यनियमबोधकतया पञ्चाग्निवचनस्याऽपि ब्रह्माङ्गद्वारा ब्रह्मणा ब्रह्मप्राप्तेश्च बोधकत्वाद् विधिभिन्नवचनान्तरन्यायेन तत्क्रतुविशेषरूपतया ब्राह्मणश्रमणन्यायेनाबाधकत्वात् । नच विधिभिन्नवाक्यस्थले बाध्यबाधकभावानादरणे वाक्ययोर्बाध्यबाधकभावप्राप्त्यद्विरोधप्रसङ्ग इति शङ्क्यम् । यत्र वचनस्य बाधकत्वमुच्यते तत्र बाध्यबाधकत्वमेव, न तु बाधकत्वम् । विधिभिन्नवाक्यस्य कारकत्वाभावात् । नचानिवृत्त्यप्रसङ्गः । बाधबोधादेव तत्सिद्धेः । तस्मात्तन्मते तत्क्रतुश्रुतिबाधकल्पनं, तत्क्रतुपञ्चाग्निवाक्ययोर्बाध्यबाधकभावकल्पनं, व्यासं तच्छ्रुत्यविचारापादनं पुनरौत्स-

कारकमतस्तच्चेद् बोधयति तदाऽप्रतीकालम्बनाक्षयतीति व्यासो-
 क्यविरोधाय तत्राप्यप्रतीकत्वमूरीकार्यम् । अन्यथा पञ्चाग्निविद्या-
 निरूपिकां श्रुतिं पश्यन्नेवं स न वदेत् । नचौत्सर्गिकं पक्षमाश्रित्य
 तथोक्तमिति वाच्यम् । तस्य बाधकापनोद्यत्वाद्वचनस्य चोक्तन्या-
 येनाबाधकत्वात् । यत्र वचनस्य बाधकत्वमुच्यते तत्र बाधबोध-
 कत्वमेव, न तु तथात्वमित्युपेक्षणायास्ते । ननु मनःप्रभृतीनां शुद्ध-
 ब्रह्मत्वे मनो ब्रह्मोपास्त इति वदेन्न तु प्रकारवाचीतिशब्दशिरस्कं
 ब्रह्मपदमत उपासनाप्रकारावच्छेदकत्वमेव ब्रह्मपदस्य, न तु स्वरू-
 पनिरूपकत्वमिति चेद्, हेतेशब्दार्थानवगमविजृम्भितमेव, यतो, मन
 उपास्येत्युक्त्वा तदुपासनाफलं यावन्मनोगतं तत्रास्य कामचारो
 भवतीति वदिष्यँस्तदुपासनाया एतत्फलसाधकत्वे प्रयोजकरूपा-
 काङ्क्षायामाह, मनो ब्रह्मेति । इतिशब्दोऽत्र हेतुत्ववाची । तथाच
 यतो मनो ब्रह्माऽतो हेतोस्तदुपासनं तादृक्फलसाधकमित्यर्थः ।
 अत एव, मनो हि ब्रह्म मन उपास्वेति पूर्वमुक्तम् । सर्वत्रैवमेव
 ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

गिकपक्षबोधकतया तद्विचारकल्पनमिति चतस्रः कल्पनाः । अ-
 स्मन्मते तु तत्कतुपञ्चाग्निवाक्ययोः सामान्यविशेषभावेन समानधि-
 ष्यत्वमात्रं कल्पनीयमिति लाघवम्, अतस्तन्मतं गुरुत्वादुपेक्षणीय-
 मित्यर्थः । पञ्चाग्न्यादिविद्यानां ब्रह्मविद्यात्वे शङ्कते । * ननु मन इ-
 त्यादि * । तदुपयन्ति । * हेतेश्चमित्यादि * । पूर्वमुक्तमिति * ।
 इतिशब्दशिरस्कवाक्यकथनात् पूर्वमुक्तम् । * सर्वत्रेति * । अत्र-
 त्यवाक्यान्तरे प्रकरणान्तरीयवाक्ये च । तथाच तैत्तिरीये, येऽन्नं ब्र-
 ह्मोपासते, ये प्राणं ब्रह्मोपासते, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्, विज्ञानं ब्रह्म
 चेद्वेदात् वाक्येषु इतिशब्दशिरस्कताया अदर्शनान्मनो ब्रह्मेत्युपा-
 सीतेत्यादावितिशब्दस्य हेत्वर्थतैव युक्त्यर्थः । ननु मनआद्युपास-
 नासु ब्रह्मकतुत्वमसङ्गतम् । बृहदारण्यकोपान्तभागे, अन्नं ब्रह्मेत्ये-

विशेषञ्च दर्शयति ॥ १७ ॥

क आहुः । तन्न तथा पूयति वा अन्नम् ऋते प्राणात् प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः । तन्न तथा शुष्यति प्राण ऋतेऽन्नादेते ह वै देवते एकधा-
भूयं भूत्वा परमतां गच्छन् इति तयोर्ब्रह्मत्वनिराकरणात् । पञ्चाग्नि-
विद्यायामपि पुरुषयोषयोर्लौकिकयोरेवाग्नित्वकल्पनात् । एवं छा-
न्दाग्ये मनसाऽप्यन्नमयत्वश्रावणात् तेषु भगवद्विभूतित्वस्य वक्तुम-
शक्यत्वादिति चेत् । मैवम् । बृहदारण्यकवाक्ये भौतिकयोरेवाग्न-
प्राणयोः पूयीभावशोषणात्मकदोषदर्शनं ब्रह्मता निराक्रियते, न
तु श्रुत्योपास्यत्वेनोक्तयोः । तत्रैतयोर्दोषयोः काप्यसिद्धत्वात् । प्र-
त्युत तैत्तिरीयके, अद्यतेऽस्ति च भूतानीत्यन्नप्रशंसाश्लोके प्रसिद्ध-
विरुद्धस्यातृत्वस्य प्राणश्लोके, तस्मात् सर्वायुषमुच्यत इति सर्वा-
युषस्य, मनःश्लोके, आनन्दं ब्रह्मणा विद्वानिति ब्रह्मानन्दरूपत्वस्य च
धर्मस्य श्रावणं बृहदारण्यकीये, तन्न तथेति वाक्ये तद् अन्नप्राण-
योर्ब्रह्मत्वं न तथा, न तदुक्तप्रकारेण, किन्तु श्रुत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थस्य
लक्ष्यमानत्वाच्च । एवं पञ्चाग्निविद्यास्थयोपापुरुषयोरपि भगवद्विभू-
तिरूपयोरेवोपास्यत्वं ज्ञेयम् । सर्वयानिषु कौन्तेय मूर्त्तयः प्रभव-
न्ति याः । तासां ब्रह्म महद्यानिरहं बीजप्रदः पितेति गीतावाक्ये ता-
सां तत्तदनुरूपाणां मूर्त्तानां तत्तत्कारणभावापन्नयोः प्रकृतिपुरुष-
योर्मातापितृभावेन कथनात् । देवकृतेरतोऽन्नहोमस्य तत्रैव युक्त-
त्वञ्च । तदभिध्यानादेव तु तर्लिङ्गात् स इति सूत्रे तथैव सिद्धत्वा-
त् । अन्तर्यामिब्राह्मणे, यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तित्यादिश्रावणाच्चेति ।
तस्मान्नासङ्गतिलेश इति दिक् । तेन यत्रोपास्यविशेषणतया ब्रह्म-
पदमुच्यते, यत्र वा ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलम्, अन्यद्वा ब्रह्मप्राप्तिरूपं फ-
लम्, अन्यद्वा ब्रह्मत्वगमकं तात्पर्यलिङ्गं लक्ष्यते तत्र तस्या उपास-
नायाप्रतीकत्वमिति बोध्यम् ॥

एवमत्र चतुर्भिर्धकरणैः सप्रकारा गच्छद्ब्रह्मविद्व्यवस्थो-
क्ता । अग्रे तु प्रासङ्गिकमुच्यते । ज्ञानिभक्तयोगमने प्रकारविशे-
षदर्शनेनाकाङ्क्षाविशेषादयादिति ॥ १६ ॥ ४ ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ पूर्वाधिकरणसिद्धमनुवदन्तः प्रस्तुत-

सर्वाण्युपास्यानि रूपाणि ब्रह्मरूपाण्येवेति तदुपासकानां परप्राप्तिरेवेति सिद्धम् । तत्रेदं चिन्त्यते । ज्ञानमार्गीयाणां भक्ति-मार्गीयाणां चाविशेषणैव परप्राप्तिरुत कश्चिद्विशेषोऽस्तीति ? । तत्र उभयोरपि ब्रह्मोपासकत्वेनाविशेषणैव फलं भवतीति प्राप्ते प्रत्याह । विशेषश्च श्रुतिर्दर्शयति । तैत्तिरीयके पठ्यते । ब्रह्मविदाप्नोति पर-मिति । गूढाभिसन्धिना सामान्यत एतावदुक्त्वा गूढं तमुद्घाट-यन्त्यतिगोप्यत्वमस्मिन्नर्थेऽनुभवैकवेद्यत्वं च ज्ञापयन्त्याह । तदेषा-ऽभ्युक्ता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति । तत् पूर्वोक्तं प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्यैपगुक्ता, तदनुभवकर्तृभिरिति शेषः । ब्रह्मविदक्षरब्रह्मविदाप्नोति सान्निध्यादक्षरमेवाप्नोति । एतावान् अर्थो, यो वेदेत्यन्तयर्चोक्तः । अथ, परमाप्नोतीत्यस्यार्थ उच्यते, निहितमिखादिना । अत एव मध्ये क्रियापदमुभयसम्ब-

मवतारयन्ति । * सर्वाणीत्यादि * । * सर्वाणीति * । मनआदी-नि विभूतरूपाणि । * परप्राप्तिरिति * । यथा कयाचित्परम्परया परं-प्राप्तिः । * तत्रेति * । परप्राप्तौ । पूर्वपक्षार्थस्तु स्फुटः । सिद्धान्तं व्याकर्तुं विशेषदर्शिकां श्रुतिमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । * तैत्तिरी-यक इत्यादि * । * सान्निध्यादिति * । वेदनसान्निध्यात् । यद् वेदं तदेव प्राप्नोति । वेदनशेषं च, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यनेनाक्तम् । यस्तादृशमक्षरं ब्रह्म वेद, सान्निध्यात् तदाप्नोतीत्यर्थः । ननु पूर्वोक्त-रीत्याऽर्थोक्तौ परमिति द्वितीयान्तस्य कुत्रान्वय इत्यत आहुः । * अ-थेत्यादि * । तथाच मध्ये उक्ताया आप्नोतीति क्रियायाः कर्मणा-ऽप्यन्वयात् तस्याऽप्यर्थ उच्यते । नन्वेवं व्याख्याने किं बीजमत आहुः । * अत एवेत्यादि * । यत आप्नोतीति क्रियापदं मध्ये उक्त-मतो देहलीदीपन्यायेन तस्योभयसम्बन्धित्वमेव बीजमित्यर्थः ।

नन्वेवं व्याख्याने आकाङ्क्षाया अपूरणाद् भिन्नवाक्यत्वापत्तेः, आ-

न्धित्वज्ञापकमुक्तम् । तत्प्राप्तिश्च मर्यादापुष्टिभेदेन द्वेधा । तत्रादौ मर्यादायामुच्यते । इहायमाशयो ज्ञेयः । नायमात्मा प्रवचनेनेति श्रुत्या भगवद्भरणातिरिक्तसाधननिरासः क्रियते पुरुषोत्तमप्राप्तौ । एवं सत्यक्षरब्रह्मज्ञानस्य तत्साधनत्वे उच्यमाने तद्विरोधः स्यात् तेनैवमेतदर्थो निरूप्यते । ज्ञानमार्गीयाणामक्षरज्ञानेनाक्षरप्राप्तिस्तेषां तदेकपर्यवसायित्वात्, भक्तानामेव पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वात् । तदुक्तं भगवद्गीतासु, एवं सततयुक्ता य इति प्रश्ने, मय्यावेश्य मनो ये मां, ये त्वक्षरमनिर्देश्यम् । श्रीभागवते च, भक्त्वाऽहमेक-या ग्राह्यः, तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्येत्युपक्रम्य, न ज्ञानं न च वैराग्यं

प्रोतीति पदावृत्तेश्चापत्या क्लृप्तं किमित्याद्रियत इत्यत आहुः । * त-
त्प्राप्तिरित्यादि * । * आदाविति * । ब्रह्मविदित्यनेन मर्यादामार्गी-
यस्योपक्रान्तत्वादादौ मर्यादायामङ्गीकृतस्य, यो वेदेत्यनेन ग्रन्थेन
व्यवस्थोच्यते । तदेव विवृण्वन्ति । * इहायमाशय इत्यादि * ।
* इहंति * । अस्मिन् व्याख्यानपक्षे । * नायमात्मेत्यादि * । अत्र
प्रवचनपदं वेदे रूढं, तदत्र वाच्यतासम्बन्धेन तदुक्तसाधनान्युप-
लक्षयति । मेधा धारणावती बुद्धिः, सा च पुरुषानष्टस्वाभाविक-
साधनानि श्रुतं चागान्तुकानि । एवं भगवद्भरणानिरिक्तसाधननि-
रासः क्रियत इत्यर्थः । * एवं सतीति * । पुरुषोत्तमप्राप्तैर्वरणैक-
लभ्यत्वे सति । * उच्यमाने इति * । प्राञ्जलतयोच्यमाने । * त-
द्विरोधः स्यादिति * । नायमात्मैति श्रुतिविरोधः स्यात् । नन्वस्त्वे-
वं निरूपणं तथापि पूर्वोक्तदोषाणां तु न परिहार इत्यत आहुः ।
* ज्ञानेत्यादि * । * तदेकपर्यवसायित्वादिति * । मुण्डके धनु-
र्गृहित्वेति मन्त्रे, लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धीति श्रावणात् तत्कतु-
न्यायेन तेषां तदेकपर्यवसानात् । तथाच वाक्यभेदपदावृत्तिश्च
नात्र दूषणमित्यर्थः । नन्वेवमक्षरप्राप्तावपि अक्षरस्य पुरुषोत्तमप्रत्या-
सन्नत्वात् तत्प्राप्तिरपि कुतो नाद्रियत इत्यत आहुः । * भक्तानामि-
त्यादि * । ननु भवत्वेवं तथापि कर्त्रपेक्षादोषः कथं परिहार्य इत्य-

प्रायः श्रेयो भवेदिहेत्यादिना । तथाच ब्रह्मविदं चेद भगवान् वृ-
णुते तदा भक्तिरुदेति । तत्प्रचुरभावे सति स्वयं तद्ब्रह्मदि प्रकटी-
भविष्णुः स्वस्थानभूतं व्यापिवैकुण्ठं तद्गुहायां हृदयाकाशे प्रक-
टीकरोति तत् परमव्योमशब्देनोच्यते । अलौकिकप्रयोगेण त-
स्यालौकिकत्वं ज्ञाप्यतं । यथा स्वस्थापितं वस्त्ववश्यं दर्शनयोग्यं
भवति तथात्र भगवानपीति ज्ञापनाय निहितमित्युक्तम् । तथाच
परमाप्नोतीति पदविवृतिरूपत्वादस्य गुहायां परमे व्योम्नि नि-
हितं यो वेद स, नास्य प्राणा उत्क्रामन्तीहैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव
सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुत्युक्तरीत्या परमाप्नोतीत्यर्थः सम्पद्यते । अथ
यद्दुष्टमार्गेऽङ्गीकृतस्य व्यवस्थामाह, सोऽश्नुत इत्यादिना । अ-
त्राऽयमभिसन्धिः । यथा स्वयंप्रकटीभूय लोके लीलां करोति

त आहुः । * तथाचेत्यादि * । तस्येति * । परमव्योमरूपस्याक्षर-
स्य । * अस्येति * । निहितमित्यादिवाक्यस्य । तथाच यः पूर्व-
कर्त्ता उक्तस्तस्यैव वरणेन भक्तिप्राप्तौ भगवद्धामत्वेनाक्षराविर्भाव
पुरुषोत्तमप्राप्तिर्भवतीति तेनैव कर्त्राकाङ्क्षापूर्तिरिति न कोऽपि
दोष इत्यर्थः । तथाचैवं विहितं यो वेद सोऽश्नुते अर्थात्तमेवाश्नुते
प्राप्नोति । नन्वेतावता व्याख्येयस्य यजुषो विवरणे सिद्धे सर्वान्
कामानिति शेषस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः । * अथेत्यादि * ।
तथाचाऽस्मिन् पक्षे सोऽश्नुत इति क्रियापदस्य सम्बन्ध इति बोधना-
र्थमवतारणे सोऽश्नुत इत्यपि संगृहीतम् । तथाचायं शेषः पु-
ष्टिमार्गीयफलबोधनार्थः । तथा सत्येवं श्रुतियोजना । अत्राऽश्नुते
इति क्रियापदं संयोगपृथक्त्वेन त्रिधा सम्बध्यते । सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म यो वेद, सोऽश्नुते । सांनिध्यात्तादृशमक्षरं ब्रह्मैव प्राप्नोतीत्यर्थः ।
यः पुनर्वरणसहकृतो गुहायां परमे व्योमन् निहितं परं ब्रह्म पुरुषो-
त्तमं वेद सोऽश्नुते अर्थात्तं पुरुषोत्तममेवाऽश्नुते । ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा-
प्येतीति श्रुतिबलात् पुरुषोत्तमसायुज्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । यः पुनः पूर्व-

तथाऽसनुग्रहवशात् स्वान्तःस्थितमपि भक्तं प्रकटीकृत्य तत्स्नेहाति-
शयेन तद्वशः सन् स्वलीलारसानुभवं कारयतीति स भक्तो ब्रह्म-
णा परब्रह्मणा पुरुषोत्तमेन सह सर्वान् कामानश्नुते इति । चका-
रादुक्ता श्रुतिः स्मृतयश्च संगृह्यन्ते । एवं सति ज्ञानमार्गीयाणा-
मक्षरप्राप्तिरेव, भक्तानामेव पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥ १७ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रा-

ऽणुभाष्ये चतुर्थाऽध्यायस्य तृतीयः पादः

समाप्तः ॥ ४ ॥ ३ ॥

मक्षरब्रह्मवित् ततस्तन्निहितपुरुषोत्तमवित् पुरुषोत्तमे लीनोऽस-
म्भावितलीलारसानुभवः स चेदतिकृपया शुद्धपुष्टिमार्गे वृत्तः सन्
विपश्चिता ब्रह्मणा पुरुषोत्तमेन सह सर्वान् कामानश्नुते । तथाचात्र
ब्रह्मविदस्ततो वरणसहकृतस्य ततो भक्तिसहकृतस्य क्रमिकैव व्य-
वस्था बोध्यते । सौत्रस्य चकारस्य प्रयोजनमाहुः । * चकारादि-
त्यादि * । अतो ज्ञानभक्तिमार्गीययोरुक्तविशेषस्य श्रुत्यैव दर्शना-
श्लेका व्यवस्था, किन्तूक्तरीतिकविशेषदर्शनाद् विशेषवत्येव सत्यर्थः
सिद्धः ॥ एतेनाऽहंग्रहोपासकानां सायुज्यं, पृथग्ग्रहोपासकानां भ-
क्तानामेव परप्राप्तिस्तत्कतुन्यायादिति सिद्धं ज्ञेयम् ॥

अन्ये तु-अप्रतीकालम्बनसूत्रशेषत्वनेदं सूत्रमङ्गीकुर्वन्ति ।
अप्रतीकालम्बनसूत्रस्य चैवमर्थमाहुः—

तत्र प्रतीकालम्बनान् वर्जयित्वा ब्रह्मक्रतून्ब्रह्मकर्तृन् सर्वानन्यान्
विकारालम्बनान्नयतीति बादरायण आचार्यो मन्यते । उभयथा
अदोषात् । अनियमः सर्वेषामिति तार्तीयिके सूत्रे श्रुतिस्मृतिभ्यां सर्वे-
षामेव ब्रह्मलोकगत्युपपादनात् । तत्कतुश्च । अस्योभयथाभावस्य
समर्थको हेतुर्द्रष्टव्यः । यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्रह्मैश्वर्यमासीदेदितीष्य-
ते तं यथायथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः पञ्चाग्निविध्यां ब्रह्मप्रा-
प्तिश्रावणं त्वाहव्यवादत्वाद् उत्सर्गबाधकम् । अतस्तदभावे औसर्गि-
केन तत्कतुन्यायेन ब्रह्मक्रतूनामेव तत्प्राप्तिर्नतरेषामिति शाङ्करमतं

तदसङ्गतमिति प्रागेवोक्तम्॥ भास्कराचार्यास्तु, मनआद्युपासनानां प्रतीकत्वमेवाङ्गीकृत्य तदालम्बनव्यतिरिक्तान् कार्यब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यापासकान् परब्रह्मोपासकांश्च नयति । तत्र हेतुः । उभयथा दोषात् तत्रापि हेतुः । तत्कतुश्चेति । तथाचैकत्वभावनया आत्मकतुः परमात्मानं प्रति । द्वैतकतुश्च कार्यं ब्रह्मेति । नच द्वैतोपासकानां कथं कार्यब्रह्मप्राप्तिरिति शङ्क्यम् । पञ्चाग्निविद्यायां, शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवतीति श्रुतेः । नच, परं जैर्मिनिरिति सूत्रे परब्रह्मण एव ब्रह्मपदार्थत्वेन निश्चितत्वाद् द्वैतोपासनायां तदनङ्गीकारे पूर्वापरविरोध इति शङ्क्यम् । क्रममुक्तिसद्योमुक्तिभेदेन मुक्तेर्द्वैविध्याद् द्वैतोपासकानां हिरण्यगर्भप्राप्त्यनन्तरं बहुकालेनोदये परप्राप्तिः, साक्षाद्ब्रह्मोपासकानां तु शीघ्रं तत्प्राप्तिरित्यविराधादित्याहुः । अत्र मनआद्युपासनानां प्रतीकत्वमनुपादेयम् ॥

रामानुजाचार्यास्तु—इतः पूर्वसूत्रे, अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहुमुखात् प्रमुच्य धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवानीति श्रुत्या सम्भाव्यब्रह्मलोकस्य अकृतत्वश्रावणात् सर्ववर्णवर्तिनिर्माकस्य च साक्षाच्छ्रावणात् परब्रह्मलोकस्य नित्यत्वमङ्गीकृत्याऽस्मिन् सूत्रे उभयथा चेति पाठमङ्गीकृत्य मनआद्युपासनानां पूर्ववदेव प्रतीकत्वं चाङ्गीकृत्य, अप्रतीकालम्बननयनप्रतिज्ञायां हेतुमुभयथादोषमेवं व्याकुर्वते । कार्यब्रह्मोपासकनयनमात्रनियमे, अस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्येत्यादिकाः श्रुतयः कुप्यंयुः । परब्रह्मोपासकनयनमात्रनियमे च पञ्चाग्निविदो नयनश्रुतिः कुप्यंदिव्युभयस्मिन् पक्षे दोषः स्यात् । तस्मादुभयविधाश्रयतीति । तत्कतुश्चेति भागस्य च, तत्कतुस्तथोपासीनस्तथैव प्राप्नोतीत्यर्थ इत्याहुः । तेन तन्मतेऽपि मनआद्युपासनानां प्रतीकत्वमात्रमेवानुपादेयम् ॥

तन्मतचौरस्तु तद्वदेव सूत्रं व्याख्याय, विष्णुद्वेषाद्, ऋतं सत्यं परं ब्रह्मेति महानारायणोपनिषन्मन्त्रं, परात् परतरो ब्रह्मा तत्परात् परतरो हरिः । तत्परात् परतरो हीश इति शिवसङ्कल्पसूक्तमन्त्रं, नारायणं परं ब्रह्मेति च महोपनिषन्मन्त्रं, विश्वाधिको रुद्र इति श्वेताश्वतरमन्त्रोपन्यस्य, त्रिलोचननीलकण्ठादिविंशष्टमुमया शबलि-
तमेव परमेश्वररूपमुवाद् । तदसङ्गतम् । महानारायणोपनिषदि अ-

णोरणीयानित्यनुवाके महिमानमीशमित्युक्त्वा ईशस्य परमेश्वरावि-
भूतित्वेनैव सिद्धत्वात् । ऋतं सत्यमिति मन्त्रस्य नारायणानुवाको-
क्तापासनप्रकारबोधनाय रासलीलास्यभगवत्स्वरूपनिरूपकत्वेन ना-
रायणपरं ब्रह्मेति मन्त्रस्य च प्रथमान्तनारायणपदप्रायपाठसंहृष्टत्वेन,
परात्परतर इति मन्त्रस्य च सूक्तारम्भे, येनेदं भूतं भुवनं भविष्य-
त्परिगृहीतेन सर्वं, येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसङ्कु-
ल्पमस्त्विति मनसस्तथात्वं प्रक्रम्य पठिततया तन्माहात्म्यबोधक-
त्वेन मनसश्चानन्दवल्ल्यां ब्रह्मानन्दात्मकत्वेन सिद्धतया तत्र शिव-
माहात्म्यबोधकताया अशक्यवचनत्वेन, विश्वाधिक इति श्वेताश्व-
तरतृतीयाध्यायमन्त्रस्य च केवलब्रह्मस्वरूपमुपक्रम्य पठितत्वेन त्रि-
लोचनादिवैशिष्ट्यस्यानुक्तत्वेन तदभिमनरूपाबोधकत्वेन तदुक्तानां
सर्वेषामेव मन्त्राणां तदुक्तार्थानुपपन्नकत्वात् । इदं यथा तथा प्रह-
स्तेऽस्माभिर्निपुणतरमुपपादितमिति नात्र प्रपञ्च्यते ॥

माध्वास्तु—प्रतीकं देह उद्दिष्टो येषां तत्रैव दर्शनम् । न तु
व्याप्ततया कापि प्रतीकालम्बनास्तु ते । अप्रतीका देवतास्तु ऋषीणां
शतमेव च । राज्ञां च शतमुद्दिष्टं गन्धर्वादिशतं तथा । एतेऽधिका-
रिणो व्याप्तिदर्शनेऽन्ये न तु क्वचित् । अयाग्यदर्शने यत्नाङ्गशः पूर्व-
स्य चापि तु । अप्रतीकाश्रया ये हि ते यान्ति परमेव तु । स्वदेहे ब्र-
ह्मदृष्ट्यैव गच्छेद् ब्रह्मसलोकताम् । ब्रह्मणा सह सम्प्राप्ते संहारे परमं
पदमिति गारुडवाक्यान्युपन्यस्य कौञ्चित् कार्यं कौञ्चित् परं नय-
ति । उभयपक्षोक्तदोषात् । परप्राप्तिपक्षे गत्यनुपपत्त्यादिदोषस्योक्त-
त्वात् । कार्यप्राप्तिपक्षे च ब्रह्मशब्दाऽमुख्यत्वादिदोषाणामुक्तत्वादि-
त्येवमाहुः । तत्र गत्यनुपपत्त्यादिदोषाणामदृष्टादिना भाष्ये एव
परिहृतत्वावुदासीना वयम् ।

विशेषदर्शनसूत्रे च, यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य कामचारो भवतीत्या-
दिश्रुतिर्नामादिप्राणपर्यन्तेषु प्रतीकोपासनेषु फलविशेषं च दर्शयती-
ति प्रतीकालम्बनान् वर्जयित्वा नयतीति सिद्धमिति शङ्करभास्कर-
रामानुजाचार्या आहुः । तच्च मनोनामाद्युपासनानां प्रतीकतानिराकरं-
णेन फलविशेषभवनस्य च भगवदिच्छया भगवद्विभूतित्वात् साध-
नेनैव निरस्तम् । यच्च शैवो, विष्णुलोकापेक्षया शिवलोके विशेषं द-
र्शयतीत्याह । तदपि प्रहस्ते निपुणतया दूषितमिति ततोऽवधेयम् ।

माध्वास्तु—अन्तःप्रकाशाः बहिःप्रकाशाः सर्वप्रकाशाः देवा
 वा सर्वप्रकाशा ऋषयोऽन्तःप्रकाशाः मानुषा एव बहिःप्रकाशा इति
 काश्चिच्छ्रुतुर्वेदशिखाश्रुतिर्विशेषं दर्शयतीत्याहुः । तत्रापि श्रुतेरप्र-
 सिद्धत्वावुदासीना घयम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
 श्रीपीताम्बररात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे
 चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य सोऽश्नुते सर्वान् कमान् सह
ब्रह्मणा विपश्चितेति तैत्तिरीयके पठ्यते । तत्रेदं सान्दिह्यते—किम-
न्तःस्थित एवाश्नुते, उत पुनर्जन्म प्राप्येति । तत्राऽन्त्यस्त्वनुपप-
न्नः । न स पुनरावर्तते । तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीत्यादिश्रुति-
विरोधात् कर्माभावचेति प्राप्ते प्रतिवदति । सम्पद्य ब्रह्म सम्पद्यापि
स्थितस्य जीवस्य प्रभोरत्यनुग्रहवशात् स्वरूपात्मकभजनानन्ददि-

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ द्वितीये पादे सद्योमुक्तिक्रम-
मुक्त्योः प्रकारं दर्शितस्तदनु तृतीये क्रममुक्तौ प्राप्यस्वरूपं प्रा-
प्तिप्रकारं च दर्शयित्वा समाप्तौ ज्ञानमार्गीययोः सद्योमुक्तावप्यक्षर-
प्राप्तिपुरुषोत्तमप्राप्तिरूपः फले विशेषोऽस्तीति दर्शितम् । इदानीं त-
त्पुरुषोत्तमप्राप्तिरूपं फलं कथमनुभवतीत्यतस्तत्प्रकारः, कीदृशं च
पुरुषोत्तमस्य स्वरूपमित्यतस्तत्प्रकारश्चेत्येतदस्मिन् पादे विचार्यत इ-
त्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य विचारमारभन्ते । * ब्रह्मविदित्यादि * ।
* तत्रेदं सान्दिह्यत इति * । यद्यन्तःस्थितोऽश्नुते तदा स इति भोग-
स्वातन्त्र्यबोधकप्रथमाविभक्त्यनुपपत्तिः । ब्रह्मणि लये भेदाऽभा-
वात् । यदि बहिर्भूत्वा तदा आवृत्त्यापत्त्या परप्राप्तेर्मुक्तित्वमङ्ग इत्यु-
भयथाऽपि दोषादश्नुत इति विवरणं सान्दिह्यत इत्यर्थः ।

पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । तथाच ब्रह्मलोकसम्पत्तौ
यत्र पुनरावृत्त्यभावस्तत्र साक्षाद्ब्रह्मप्राप्तानां कुतस्तत्सम्भावेनेत्यपुन-
रावृत्तिश्रुतिविरोधापेक्षया विभक्त्यर्थमात्रबाधस्य स्वल्पदोषत्वाद-
न्तरित्येव युक्तमिति प्राप्ते तथेत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * सं-
पद्येत्यादि * । * ब्रह्म सम्पद्येति * द्वितीयपादोक्तरीत्या वागादीनां

त्सायां तत्कृत आविर्भावो भवत्येव । भगवदधीमत्वज्ञापनायास्य तत्र कर्तृत्वं नोक्तम् । ननूक्तं न स पुनरावर्त्तत इत्यादिश्रुतिविरोधः कर्माभावश्च बाधक इत्यत आह । स्वेनेति । स्वशब्दोऽत्र भगवद्वाची । तथाच भगवत्स्वरूपबलेनैवाविर्भाव इत्यर्थः । एवं सत्युक्तश्रुतिर्मर्यादामार्गविषयिणीति न विरोध इति भावः । तेषामिह प्रपञ्चे न पुनरावृत्तिरस्तीति हि श्रुतिराह । लीलायाः प्रपञ्चातीतत्वात् तत्राविर्भावस्य निषेधाविषयत्वादपि न विरोधः । अत्र प्रमाणाकाङ्क्षायामाह । शब्दादिति । सोऽश्नुते सर्वान् कामान्

प्राणानां ब्रह्मणि लयोत्तरं, ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति श्रुत्या ब्रह्मणा सहैकीभावं प्राप्य । * आविर्भाव इति * । स्वस्य ब्रह्मभिन्नतयाऽनुभवविषयत्वयोग्यता । * अस्य तत्र कर्त्तृत्वं नोक्तमिति * । जीवस्याविर्भावकर्त्तृत्वं नोक्तम् । स्वेनेति पदमवतार्य व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * । भगवत्स्वरूपबलेनैवाविर्भाव इति * । छान्दोग्ये भूमविद्यायां तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण इत्याद्युपक्रम्य, आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमित्यादिश्रावणान्तस्य ब्रह्मसम्पन्नस्यापि ब्रह्मस्वरूपबलेनैवाविर्भावः । एवं हेत्वन्तरकथनेन कर्माभावात्मकमाविर्भावबाधकं परिहृतम् । एतेनैवापुनरावृत्तिश्रुतिविरोधाऽपि परिहृत इत्याहुः । * एवं सतीत्यादि * । न विरोध इति * । विषयभेदाच्च विरोधः । ननु तर्हि पुष्टिमार्गस्य मर्यादामार्गापेक्षया जघन्यत्वापत्तिरित्यत आहुः । * तेषामिहेत्यादि * । यद्यपि न स पुनरावर्त्तत इति श्रुताविह नेति विशेषो न श्रूयते तथापि पञ्चाग्निविद्यायामक्षिपुरुषविद्यायां च तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीति, इमं मानवमावर्त्तनावर्त्तन्त इति च यथायथं श्रावणादस्मिन् लौकिके प्रपञ्चे पुनरावृत्त्यभावमाह, न तु नित्यायां भगवल्लीलायामपीति श्रुतिविरोधाऽभावाच्च पुष्टिमार्गे कथमनावृत्तिसिद्धिरित्यतो हेतुं वदतीत्याशयेन अवतारयन्ति । * अत्रेत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * सोऽश्नुत इत्या-

सह ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतिः पुरुषोत्तमेन सह सर्वकामभोगं वदति । स च न विग्रहं विना सम्भवतीति श्रुतिबलादेव तथा मन्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

हेत्वन्तरमाह ।

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

अत्रोपक्रमे, ब्रह्मविदामिति परमिति वाक्येन परप्राप्तिलक्षणां मुक्तिं प्रतिज्ञाय हि तद्विवृतिरेव सोऽश्नुत इत्यादिना क्रियते । तेन पुष्टिमार्गीयमुक्तिरूपत्वमेव तस्याशनस्य सिद्ध्यत्यतोऽपि हेतोस्तदाविर्भावस्य न लौकिकत्वं, न चावृत्तिरूपत्वमित्यर्थः ॥२॥

दि * । तथाच पुरुषोत्तमे अक्षरापेक्षया परत्वस्य मुण्डके श्रावितत्वादक्षरे भगवद्धामत्वस्यापि तत्र श्रावणात् तैत्तिरीये प्रजारूपत्वस्याऽपि श्रावणात्तस्य लीलास्थानतायामत्रोक्तौ भोगोऽक्षरे सिद्ध्यति । भोगश्च विग्रहमन्तरेणानुपपद्यमानो विग्रहमाक्षिपतीति भोगबोधकवाक्यरूपः शब्द एवात्र तदाविर्भावे प्रमाणमित्यर्थः ॥ १ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * हेत्वन्तरमाहेति * । ननु ब्रह्मसम्पत्तिरेव मुक्तिरिति सम्पन्नो मुक्तः, आविर्भावस्तु विभागे सति व्युच्चारणाद् भवति । तथा सति सृष्ट्यादाविंश बन्ध एव सम्भावित इति कथमाविर्भावस्य मुक्तिकोटौ प्रवेश इत्याकाङ्क्षायाम् अत्र भगवतः सकाशाद्विभज्य यो जीवस्याविर्भावस्तस्याऽलौकिकत्वेऽनावृत्तिरूपत्वे चैतत्प्रकरणोक्तं हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । * परप्राप्तिलक्षणामिति * । ब्रह्मविदः परप्राप्तिलक्षणाम् । तथाच प्रतिज्ञानाद् उक्तवाक्ये मुक्तेः प्रतिज्ञानाद् यस्याविर्भावः प्रतिपिपादयिषितः स मुक्त इति सूत्रयोजना । तथा सति तस्याऽऽविर्भावस्य न लौकिकत्वं, नचाऽऽवृत्तिरूपत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

ननु परस्य ब्रह्मणो निर्गुणत्वाद् कामभोगस्य गुणसाध्यत्वा-
त्सह ब्रह्मणस्यत्र ब्रह्मपदं सगुणतत्परमतो न तस्य मुक्तिरूपत्वमि-
त्यत आह । अत्र ब्रह्मपदेनात्मा व्यापको मायातद्गुणसम्बन्ध-
रहितो यः स एवोच्यते । कुतः? प्रकरणात् । ब्रह्मविदाप्नोति
परमित्युपक्रम्य तत्पाठाद् गुणातीतस्यैवैतत्प्रकरणमिति तदेवात्र
ब्रह्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमिति भिन्नं वाक्यम्, ऋग्भिन्नाऽतो
नैकं प्रकरणमिति सगुणमेव तत्र ब्रह्मपदेनोच्यत इत्याशङ्क्य प्रति-
वदति । पूर्ववाक्येन समविभागेनैवेयम् ऋक् पठिता, न तु विभा-
गेन । कुतः । दृष्टत्वात् । ब्रह्मविदिति वाक्यानन्तरं तत्पूर्वोक्तमर्थं
प्रतिपाद्यत्वेन (ऽभिमुखीकृत्यैवर्गुक्तेति श्रुतिर्दृश्यते । तदेवाभ्युक्ते-
ति । तेन पूर्ववाक्योक्तार्थमधिकृत्यैवर्गुच्यत इति गुणातीतमेव तद-
त्र वाच्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ।
* तस्येति * । ब्रह्मणा सह भोगस्य व्याकुर्वन्ति । * अत्र ब्रह्मेत्या-
दि * । * तदेवेति * । परपदेनाक्तं गुणातीतमेव । तथाच कार्य-
कथने जगत्कारणत्वेन स एव परिचायितव्य इति व्यापकत्वेऽपि
विरुद्धधर्माश्रयत्वाद्यथा सृष्ट्यादिकं स करोति, तथा तं भजना-
ऽऽनन्ददानायाविर्भाव्य भोगमपि कारयतीति न तेन कार्येण तस्या-
विर्भावस्य मुक्तिकोटिगत्वमङ्ग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ अवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ।
* अत इति * । वाक्यर्चोः परस्परापेक्षाबोधकपदाभावात् । व्या-
कुर्वन्ति * पूर्ववाक्येनेत्यादि * अर्थस्तु स्पष्टः । तथाच वाक्यर्चो-

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

पूर्वेण मुक्तो जीवो भगवदनुग्रहातिशयेच्छातो बहिराविर्भूतो गुणातीतेन पुरुषोत्तमेनैव सह सर्वान् कामानश्नुत इति सिद्धम् । अथ तत्रैवेदं विचार्यते । आविर्भूतो जीवः प्राकृतेन शरीरेण भुङ्क्त, उताप्राकृतेनेति । तत्र भोगस्य लौकिकत्वे तदायतनस्यापि तादृशेनैव भवितव्यमिति मन्वानं प्रसाह । ब्राह्मेण ब्रह्मसम्बन्धिना ब्रह्मणा भगवतैव स्वभोगानुरूपतया सम्पादितेन सत्यज्ञानानन्दात्मकेन शरीरेण पूर्वोक्तानश्नुत इति जैमिनिराचार्यो मनुते । तत्र हेतुरुपन्यासादिभ्य इति । ब्रह्मविदाम्प्रोति परामिति ब्रह्मविदः परप्राप्तिं प्रतिज्ञाय तदर्थस्यैवोपन्यासोऽग्रिमयर्चा क्रियते, सोऽतश्नु इत्यादिना । तथाच परप्राप्तेर्मुक्तिरूपत्वात् पुष्टिभार्गीयायास्तस्या एवरूपत्वादक्षरब्रह्मणः पुरुषोत्तमायतनरूपत्वात्तदात्मकमेव शरीरं

मध्ये तादृक्पदाऽभावेऽपि ऋक्प्रयोजनबोधके मध्यमवाक्येऽपेक्षाबाधकपदसत्त्वात्तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥ १ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ अत्र पूर्वसूत्रद्वये भगवद्वत्तेन विग्रहेण जीवस्य परप्राप्तिरूपो भोगः सिद्धः । अग्रिमसूत्रद्वये भगवतश्च परमपुरुषत्वं सिद्धम् ।

तत्र पूर्वसूत्रद्वये यो विग्रहः सिद्धस्तं पूर्वं विचारयतीत्याशयेन पूर्वसूत्रद्वयसिद्धमनुवदन्तः सूत्रमवतारयन्ति । * पूर्वेणेत्यादि * । पूर्वेणेति * आद्यसूत्रद्वयेन । अथ तत्सिद्धयुत्तरं तस्मिन्नेव वाक्यार्थे वक्ष्यमाणविचार आरभ्यते इत्यर्थः । पूर्वपक्षार्थः स्फुटः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * ब्राह्मेणेत्यादि * । ब्रह्मसम्बन्धितेत्यस्य विवरणं * ब्राह्मणेत्यादि * शरीरेणेत्यन्तम् * । * उपन्यासादिभ्य इति * । उपसमीपे न्यासः कथनं विवरणमिति यावत् । स आदिर्येषाम् । तद्गुणसंविज्ञानः । ते उपन्यासादयस्तेभ्यः । तदेतद्विवृण्वन्ति । * ब्रह्मविदित्यादि * । * एवं रूपत्वादिति * । सर्वकामाशनरूप-

तस्य वक्तुमुचितं, न तु प्राकृतम् । एतद्वोधनायैवाग्रेऽन्नमयादीनि विभूतिरूपाण्युक्तानि । भक्तशरीरे प्रतीयमानानामर्थानां विभूतिरूपत्वेन ब्रह्मात्मकत्वं तेन साधितं भवति । इदमेवादिपदेन बहुवचनेन च ज्ञाप्यते । एतदानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितमतो नाऽत्र

त्वात् । ननु ब्रह्मभावं विना मुक्त्यभावाज्जाते च तस्मिन् व्यापकत्वादिवदानन्दाविर्भावश्च पूर्वसिद्धाकारस्याप्याविर्भाव उपन्यासश्रुतेरप्युपपत्तौ भोगार्थं ब्राह्मशरीरस्याङ्गीकारो न प्रामाणिक इत्यत आहुः * एतदित्यादि * । शरीरस्याक्षरात्मकत्वबाधनायैव ऋगुक्तोपन्यासानन्तरम् अन्नमयादीनि विभूतिरूपाणि पुरुषविधत्वेन ब्रह्मत्वेन, ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वेन चोक्तानि । तस्य फलं भक्तशरीरे प्रतीयमानानामर्थानां पृथिव्यादीनां गन्धादीनां च विभूतिरूपत्वेन ब्रह्मात्मकत्वं तेन कथनेन साधितं भवति । इदं श्रौतमुपादानमेव आदिपदबहुवचनाभ्यां ज्ञाप्यत इत्यर्थः । * प्रपञ्चितमिति * । तन्निरूपकस्यापि तत्तुल्यफलत्वमित्यनेन वर्णकान्तरेण च प्रपञ्चितम् । तथाचाग्रेऽन्नमयादिनिरूपणबलादेवमुच्यतेऽतः सृष्ट्यादौ यो भगवदाकारस्तिरोहितस्तस्यैवैवमाविर्भावोऽपि दित्सितफलानुभवयोग्यरूपेणाविर्भावानुक्तप्रकारकस्थूलरूपस्यैवाविर्भावान्नाप्रामाणिक इति भावः । इदमेव, स्वरूपेणावतारेणेति सार्द्धेन पुष्टिप्रवाहमर्यादाग्रन्थे उक्तम् । एवञ्च जीवस्य व्यापत्वादिषु भगवद्धर्मेष्वानन्दे चाविर्भूते सच्चिदानन्दात्मके देहेऽक्षरात्मके सम्पन्ने यो लीलारसानुभवः स निरुपम इति, स एव सेवाफले, महान् भोगः प्रथमे विशते सदेत्यनेनोक्त इति ज्ञेयम् । ननु मान्त्रवर्णिकसूत्रेऽन्नमयप्राणमययोर्वाह्याभ्यन्तरलौकिकव्यवहारकारणत्वेन लोकत्वं मनोमयस्य च वेदत्वं तद्भाष्ये प्रत्यपादीति विभूतिरूपादिकथनं तद्विरुद्धमिति चेन्न । श्रुतौ परस्मादानन्दरूपात् सृष्टिः प्रक्रान्तेति सा सृष्टिरतिरोहितानन्दा भवति । कारणस्य समन्वयात् । कार्यत्वाच्चेत्तिरोभावेऽपि । अन्यथा व्यवहारभङ्गेन लीलाया असिद्धेः । एवं सति तादृश्यां सृष्टौ तत्तद्व्यवहारकारणीभूतस्य विभूतिरूपस्यैवौचित्येन तल्लौकिकवैदिकव्यवहार कारणपदेन तस्यैव सूचनाविरोधात् । मतकथनप्र-

पुनरुच्यते । यत्र कर्मवादी जैमिनिरेवं मनुते तत्रान्येषामेवमङ्गीकारे
किमाश्चर्यमिति ज्ञापनाय तन्मतोपन्यासः कृतः ॥ ५ ॥

चितितन्मात्रेण तदात्मत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा
अरे अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन इति श्रुतौ घनप-
देन ज्ञानात्मकविग्रहात्मत्वं ब्रह्मणो बोध्यते । अन्यथा न वदेत् ।
प्रयोजनाभावात् । तथाच तादृशेन सह भोगकर्त्रा तादृशेनैव भा-
व्यमिति, चिति चिद्रूपे ब्रह्मणि, तन्मात्रेण चिन्मात्रेण रूपेण का-
मान् भुङ्क्ते, न तु विग्रहेण । श्रुतौ जीवस्य तथात्वस्याऽनुक्तेः ।
पूर्णानन्दत्वाद्भगवत्तत्सम्बन्धेन तदानन्दमनुभवतीत्यर्थः सम्प-
द्यते । चिदात्मत्वं जीवस्य यतो नैसर्गिकमित्यौडुलोमिराचार्यो मनुते
अशरीरं वा वेति श्रुतिरेतादृशाऽन्यविषयिणीति ज्ञेयम् ।

योजनमाहुः । * यत्रेत्यादि * ॥ ५ ॥

चिति तन्मात्रेण तदात्मत्वादित्यौडुलोमिः ॥ व्याकुर्वन्ति ।
* स इत्यादि * । * न वदेदिति * । घनपदं न वदेत् । * तथात्व-
स्येति * । विग्रहवत्त्वस्य ।

अन्ये तु चितितन्मात्रेणेत्येकं पदमङ्गीकुर्वन्तश्चिन्मात्रेणावि-
र्भवतीत्यर्थमाहुः । तन्मते इक्षप्रत्ययान्तस्य चितिपदस्य धातौ शक्ते-
स्तदर्थे लाक्षणिकत्वं तत्पदव्यर्थता च ।

भास्कराचार्यास्तु—चैतन्यसन्मात्रेणेत्यर्थमाहुः । तन्मते तत्प-
दवैयर्थ्यं न भवतीति पूर्वापेक्षया तत्सम्यगिति बोध्यम् । नन्वशरी-
रस्य प्रियाप्रियभोगः श्रुत्या निषिध्यते, न तु सशरीरस्य, न वै सश-
रीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहर्तिरस्तीति श्रुतेस्तस्य का गतिरित्यत
आहुः । * अशरीरमित्यादि * अशरीरं वा व सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृ-
शत इति श्रुतिस्तु प्रियपदस्याप्रियपदसमभिध्याहारादेतादृशान्यवि-
षयिणी * एतादृशाद् भगवदानन्दादन्यो यो दुःखसम्भिन्न आनन्दस्त-

मुक्तिदशायां तदनुभवस्य भगवदिच्छाविषयत्वाभावात् तथा ।
तथाचैतदेतज्जातीयकानन्दानुभवोऽस्य भवत्विति भगवदिच्छैव
श्रुतौ कामशब्देनोच्यते ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ७ ॥

परमाचार्यो वादराणस्तु नैवं मनुते । ब्रह्मविदाप्रोति परमित्य-
स्योपन्यास एवमपि विग्रहवत्त्वेनापि कृतो यतः । तथाहि । यो वेद
निहितं गुहायामिषत्र गुहाया उक्तत्वात्तस्या विग्रह एव सम्भ-

द्विपयिणीति न तद्विरोध इत्यर्थः । * मुक्तीत्यादि * । * तदनुभ-
वस्येति * दुःखसम्भिन्नसुखानुभवस्य । तर्हि सुखे वैजात्याभावात्
कामानिति बहुवचनस्य का गतिरित्यत आहुः । * तथाचैत्यादि * ।
तथाच तादृगिच्छानुभवे तदिच्छाविषयस्यानन्दस्याऽप्यनुभवश्चिन्मा-
त्रेणैव रूपेण, न तु तत्र विग्रहस्याप्यपेक्षेति औडुलोमिमंतमित्यर्थः ।
एतेन, चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठ इत्यादि स्मारितं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ सिद्धान्तं
व्याकुर्वन्ति । * परमेत्यादि * । * एवमिति * । औडुलोम्युक्तरी-
त्या, उपन्यासादिति हेतुं व्याकुर्वन्ति * । ब्रह्मेत्यादि * । तथाच
यदि तन्मात्रेणोषभोगः श्रुत्यभिप्रेतः स्यात्तदा विग्रहवत्त्वेनापन्यासो
न क्रियेत । यत एवमनो न चिन्मात्रमनं सार्धाय इत्यर्थः । नन्वत्र
विग्रहाश्रयणात्कथं तथोपन्यासोऽङ्गीक्रियत इत्यतस्तदुपपादयन्ति ।
* तथाहीत्यादि * । * तस्या इति * । गुहायाः । तथाचात्र ब्रह्मवि-
त्पदेनापरोक्षब्रह्मज्ञानवानुच्यते । तस्याशरीरत्वे तदव्याख्यानभूतक-
पूर्वाद्धं गुहापदं न वदेत् । नच तत्र साधनदशापन्नस्यैव विग्रह
उच्यत इति वाच्यम् । यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रे-
त्यैव भवतीतिवदवस्थाभेदगमकपदायभावात् । वदेत्यश्रुत इति
च समानकालबोधकपदविरोधापातात् कामभोगस्य विग्रहतन्त्र-
त्वात्तदभावे, सोऽश्रुत इत्यादिनोक्तस्य फलस्य विरोधापत्तेश्च । अतो
गुहापदव्याकोपात्तदुक्तो भक्तविग्रहाभावपक्षोऽसङ्गत इत्यर्थः ।

धात् । किञ्च । प्रथमान्तोपस्थितत्वेन प्राप्नोतीत्युक्त्वा च ब्रह्म-
विदः परमाप्तौ स्वातन्त्र्यं ज्ञाप्यते । तदेव ब्रह्मणा सहेति पदेनो-
पन्यस्तम् । तेन ब्रह्मणोऽपि तत्समानक्रियावत्त्वं ज्ञाप्यते । परं
त्वप्राधान्येन । तथाच भक्तस्यैव कामा वक्तुमुचितास्ते च न वि-
ग्रहं विना सम्भवन्ति । किञ्च । विपश्चितेति विशेषणेन विविधं
पश्यच्चिद्रूपत्वमुच्यते । कामभोगोक्तिप्रस्ताव एतदुक्त्वा तदुपयो-
ग्येव सर्वं वाच्यम् । एवं सति भक्तविविधभावान् पश्यति स्वयं
भोगचतुरश्वेत्युक्तं भवति । एतेनापि भक्तविग्रहः सिद्धयति । ननु
विग्रहस्यागन्तुकत्वेन लौकिकत्वादलौकिकेन ब्रह्मणा भोगो वि-
रुद्ध इत्यत आह । पूर्वभावादिति । भक्तप्राप्तेः पूर्वमेव भगवदि-
त्तितभोगानुरूपविग्रहाणां सत्त्वान्न विरोधः । किञ्च । उक्तश्रुति-
सूत्रैः पुरुषोत्तमेन सह भक्तस्य कामभोगो निरूपितः । स याव-
ताऽर्थेन विना नोपपद्यते तावान् स श्रुत्यभिमत इति मन्तव्यम् ।
तथाच ब्रह्मसम्बन्धयोग्यानि शरीराणि नित्यानि सन्त्येव । यथा
ऽनुग्रहो यस्मिञ्जीवे स तादृशं तदाविश्य भगवदानन्दमश्नुत इति
सर्वमवदातम् ॥ ७ ॥

उत्तरार्द्धमादाय युक्त्यन्तरमाहुः * किञ्च प्रथमेत्यादि * तथाचौडु-
लामिमते कामपदव्याकोपाऽनिवृत्तेस्तदयुक्तमित्यर्थः । विपश्चित्-
पदेनापि तत् साधयन्ति * किञ्चेत्यादि * । * एतेनेति * भक्तविग्र-
हाभावेऽनुपपद्यमानेन भोगचातुर्यबोधकविपश्चित्पदेन । हेत्वन्तरम-
घतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * भक्तेत्यादि * ।
* भक्तप्राप्तेरिति * । भक्तस्य भगवत्प्राप्तेः । * न विरोध इति * ।
आगन्तुकत्वलौकिकत्वाभ्यां कृतोऽपि चिन्मात्रत्वब्राह्मशरीरवत्त्वयो-
र्विरोधो न । तथाचैतैर्हेतुभिर्विग्रहवत्त्वस्याविरोधं मन्यत इत्यर्थः ।
सिद्धमाहुः । * किञ्चेत्यादि * । * सन्त्येवेति * । पुत्तलिकावद्भग-
वन्मन्दिरे भगवद्धर्मात्मकानि सन्त्येव । * आविश्येति * । अयं मम

देह इत्यभिमानं कृत्वा । तथाच श्रुतार्थापत्तिसिद्धत्वाच्च सन्देह इत्यर्थः । ननु सूत्र एतद्व्याधकपदाभावादेतस्यैतद्विषयवाक्यत्वं कथमवगन्तुं शक्यत इति चेत् । अर्थबलादिति वदामः । तथाहि । अस्मिन् चरणे मुक्तस्य फलानुभवप्रकार उच्यते । मुक्तिस्तु न यावद्दुःखात्यन्ताभावमात्ररूपाऽपि तु निरवधिसुखात्मकब्रह्मप्राप्तिरूपा, तल्लोकादिप्राप्तिरूपा च । तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति श्रुतौ द्वयोः श्रावणात् । पुराणेषुपि सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युतेति प्रकारभेदकथनाच्च । सा च यथाधिकारं सद्यः, क्रमेण वा भवति । तत्र सद्योमुक्तावात्मकाम एवाधिकारी । अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवति न तस्मात् प्राणा उत्कामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः । तादृशस्य ब्रह्मानुभवप्रकारश्चाग्रे । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति श्लोक उक्तः । स्वप्रतिज्ञानुरोधाद्याज्ञवल्केन सम्यङ् न विवृतः । सोऽत्र ब्रह्मविद्याप्राप्तीत्यस्य विवरणार्थं व्यक्तीक्रियते । अशनप्रकारस्य विवरणात् । अतः स चेदत्र न विचार्येत तदा शास्त्रं न्यूनतैवापद्येत । विचारिते च तस्मिन् मुक्तौ निःसम्बोधताया निवृत्तेः सर्वास्वपि तादृशत्वमर्थादेव संतस्यतीति बुद्ध्यस्व । नच निःसम्बोधा मुक्तिरिति युक्तम् । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यत्र ब्रह्मभावोत्तरमेव मुक्तः श्रावणात् । ब्रह्मणश्च विरुद्धमार्श्रयताया उभयलिङ्गाद्यधिकरणेष्वेव निर्णयेन निर्विशेषवादस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । ये पुनः प्रजापतिवाक्यस्थामेष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुतिं विषयवाक्यत्वेन आद्रियन्ते तेषामपि तस्यास्तथात्वं सन्दिग्धमेव । सूत्र उपसम्पत्तिपदाभावात् केवलस्य सम्पद्येति पदस्य सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति सुषुप्तिविषये श्रावणात् । अत उपसम्पत्तिवाक्यस्य विषयत्वेनादरणमर्थबलादेवेति वक्तव्यम् । तथा सति तौल्याच्च पर्यनुयोगावकाशः । किञ्च । स्वेनेति पदस्यापि ब्रह्मवाचकत्वमेव मुख्यम् । स्वमपीतो भवतीत्यादौ तथा सिद्धत्वात् । अतस्तत्रापि तथा । किञ्च नायं नियमो यद्विषयवाक्यं सौत्रपदानुरूपमेव ग्राह्यमिति । अत्ता चराचरग्रहणादित्यादौ तथा

दर्शनाभावात् । अतोऽर्थमादाय विषयवाक्यग्रहणं नानुचितमिति दिक् ॥ ७ ॥

यत्तु शङ्कराचार्याः, सम्पद्याविर्भावाधिकरणं त्रिसूत्रमङ्गीकृत्य प्रथमसूत्रे, एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति छान्दोग्ये इन्द्रप्रजापतिसंवादस्थां श्रुतिं विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्य किं देवलोकाद्युपभोगस्थानेष्विवागन्तुकेन केनचिद्विशेषेण अभिनिष्पद्यते, उतात्ममात्रेणेति संशये मोक्षफलत्वस्याप्रसिद्धेः । अभिनिष्पद्यत इत्युत्पत्तिपर्यायभूतशब्दप्रयोगादात्मनश्च सर्वदाविद्यमानत्वेनाभिनिष्पत्तेर्वक्तुमशक्यत्वाच्चवागन्तुकेनेति पूर्वपक्षमुक्त्वा केवलनैवात्मना आविर्भवति, न धर्मान्तरेण । कुतः । स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति स्वशब्दात् । अन्यथा स्वेनेति विशेषणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नचात्मीयवाची स्वशब्द इति युक्तम् । तस्य रूपान्तरेऽपि तुल्यत्वेनात्र विशेषतस्तत्कथनस्य वैयर्थ्यानपायात् । अतः स्वेनेतिविशेषणसार्थक्यार्थं केवलेनावतिष्ठत इति सिद्धान्तं व्याख्याय, पूर्वावस्थास्विह च स्वरूपानपायसाम्ये सत्यत्र को विशेष इति शङ्कयां द्वितीये सूत्रे सम्बन्धविनिर्मुक्तत्वरूपो विशेषः । पूर्वं जाग्रदाद्यवस्थासु, अन्धो भवतीति, रोदिनीवेति, विनाशमेवापीतो भवतीत्यवस्थात्रयकालुष्यकथनेन बन्धाविमोक्षबोधनात् । तस्य मुक्तत्वं च, एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्यवस्थात्रयविहीनस्यात्मनो व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञातस्याशरीरत्वाद्युपन्यासपूर्वकं, स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युपसंहारात् । आख्यायिकोपक्रमे चापहनपाप्मेत्यादिमुक्तात्मविषयप्रतिज्ञानादिति व्याख्याय तृतीयसूत्रे, परं ज्योतिरूपसम्पद्येत्यनेन ज्योतिःसम्पत्तेरुक्तत्वाज्ज्योतिषश्च प्राकृतत्वात् सम्पत्तौ कथमस्य मुक्तत्वमिति शङ्कयां परं ज्योतिरिति पदाभ्यां, तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरिति श्रुत्यन्तराज्ज्योतिःशब्देन परं ब्रह्मैवोच्यते, न तु प्राकृतमतस्तत्सम्पत्तौ न मुक्तत्वमङ्गः । आत्मन एव प्रकरणदर्शनादित्याहुः । ततोऽविभागेन दृष्टत्वादित्येकसूत्रमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य किं मुक्तः परमेश्वराद्भेदेनावतिष्ठत उताभेदेनेति शङ्कयामविभक्त एवावतिष्ठत इति सिद्धान्तयन्ति ।

ततो ब्राह्मेणेत्यादित्रिसूत्रमधिकरणमङ्गीकृत्य पूर्वाधिकरणे यदात्म-

रूपेण स्वेनाऽनागन्तुकेनाऽवतिष्ठत इत्युक्तं, तत् कीदृशमिति चिन्तायां जैमिनिस्तावद् यद् ब्राह्मं रूपम्, अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पइत्यनेन प्रागुक्तं तथा सर्वेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं च तेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति मन्यन्ते । तत्र हेतुरपहतपाप्मेत्यादिनोक्त उपन्यास आदिपदसंगृहीतं, स तत्र पर्येतीत्यादिनोक्तं च । औडुलोमिस्तु यद्यप्यपहतपाप्मत्माद्योऽभेदेनैव धर्मा निर्दिश्यन्ते तथापि शब्दविकल्पजा एवैते इति पाप्मादिनिवृत्तिमात्रं तत्र गम्यते । चैतन्यमेव तस्यात्मनः स्वरूपमिति तन्मात्रेणैव रूपेणाभिनिष्पत्तिर्युक्ता । एवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽत्राह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेत्यादिश्रुत्यनुग्रहात् । सत्यकामत्वाद्यस्तु यद्यपि वस्तुरूपेणैव धर्मा उच्यन्ते, सत्याः कामा अस्येति । तथाप्युपाधिसम्बन्धाधीनत्वात्तेषां न चैतन्यवत् स्वरूपत्वसम्भवः । अनेकाकारत्वप्रतिषेधात् । प्रतिषिद्धं हि ब्रह्मणोऽनेकाकारत्वं, न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गमित्यत्र । अत एव जक्षणादिसङ्कीर्त्तनमपि दुःखाभावमात्राभिप्रायं स्तुत्यर्थम् । आत्मरतिरित्यादिवत् । न हि मुख्यान्येव रतिक्रीडामिथुनान्यात्मनि नित्यानि शक्यन्ते वर्णयितुम् । द्वितीयविषयत्वात्तेषाम् । तस्मान्निरस्ताशेषप्रपञ्चेन प्रसन्नेनाव्यपदेश्येन बोधात्मनाऽभिनिष्पद्यत इति बादरायणस्त्वाचार्य एवमपि पारमार्थिके चैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमे व्यवहारापेक्षया पूर्वस्य पूर्वस्याप्युपन्यासादिभ्योऽवगतस्य ब्राह्मस्यैश्वर्यरूपस्याप्रत्याख्यानाद्विरोधं मन्यते इत्येवं व्याचख्युः । तत्रेदमवधेयम् । छान्दोग्य इन्द्रप्रजापतिसंवादे, य आत्मा वेद्यत्वेन प्रकृतः स दहरविद्योपास्य एव देवासुरैरनुबुध्यमाने प्रजापतिवाक्ये तस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणकस्य प्रत्यभिज्ञानात् । इन्द्रविरोचनाभ्यामपि तस्यैव विवित्सया तथानुवादात् । अतः प्रजापतिरपि तमेव सर्वेषु पर्यायेषु बाधयति । य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादिना । परं त्विन्द्रविरोचनौ परप्राप्तिं पुरुषार्थत्वेनावगत्य तदर्थं न प्रष्टुं प्रवृत्तौ, किन्त्वपहतपाप्मादिगुणकात्मज्ञानेन सर्वकामप्राप्त्यार्थमतस्तदधिकारं हीनमवगत्य चित्तशुद्ध्यर्थं तप उपदिदेश श्लिष्टप्रयोगेण चोक्तवान् । तत्र प्रथमे पर्याये दृश्यत इत्यनेनार्थमेव दर्शनमभिप्रेतम् । तदेवोपपादितम्, अन्तर उपपत्तेरित्यत्र । परमिन्द्रेण न बुद्धम् इति देहमात्मानं बुद्ध्वा

भयं ददशांऽस्मिन्नन्धेऽन्धो भवतीत्यादि । एवं दृश्यस्याज्ञाने पुनस्त-
 प उपदिश्य द्वितीयेऽपि पर्याये, स्वप्नसृष्टिकर्तारमुपदिदेश, य एष
 स्वप्नं महीयमानश्चरतीति । अत्रापि, एतं त्वेवं भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्ये-
 तच्छब्देन स्वबुद्धिस्थस्यैव परामर्शात् । न त्विन्द्रबुद्धिस्थस्य । इन्द्रेण
 देहस्यैव पूर्वं बुद्धत्वादिति । परं त्विन्द्रेण द्वितीयेऽपि पर्याये स न
 बुद्धः, किन्तु देहाद्भिन्नो जीव एव स्वप्नद्रष्टोपदिश्यत इति बुद्धम् ।
 स यद्यपि बाह्योपाधिदोषान्न दुष्यति तथाऽप्यान्तरदोषाद् दुष्यतीति
 पुनस्तृतीये पर्याये समागत्य उभयमुक्तवान् । तदा सुषुप्त्यधिकर-
 णभूतं तमेव यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानाती-
 त्येवमुपदिदेश । तत्रापि सुषुप्त्यधिकरणभूतं परमात्मानं न ज्ञातवान्
 किन्तु सुषुप्त्यवस्थाकं शरीरमेव ज्ञात्वा तत्राप्यज्ञानरूपं भयं घिना-
 शमेवापीतो भवतीत्यन्तेन प्रदर्श्येन्द्रः पुनरुपससाद् । तदा प्रजाप-
 तिस्तमेव स्वबुद्धिस्थमुपदेष्टव्यत्वेनोपक्षिप्य इन्द्रेणावगतस्य जीवस्य
 सर्वकामभोगयोग्यं स्वरूपं तत्सम्पत्त्या भवतीति वक्तुं, मघवन् मर्त्ये
 वा इदं शरीरमित्यादिना शरीरस्य दुःखदत्वम् । अशरीराणां वा-
 य्वादीनां परं ज्योतिरुपसम्पन्नानां स्वरूपप्राप्तिदृष्टान्तेनास्यापि स्व-
 व्याख्यातं परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्य स्वरूपाभिनिष्पत्तिम् । एवमेवैष
 सम्प्रसाद इत्यादिनोक्त्वा परस्य ज्योतिषः स्वरूपमाह । स
 उत्तमः पुरुष इति । योऽयं गीतायाम्, उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमा-
 त्मेत्युदाहृत इत्यादिश्लोकद्वयेन कृतनिर्वचनः । अतः परमुपसम्पन्नस्य
 तल्लोके भोगं वक्तुं तत्र परमात्मनो भोगमाह । स तत्र पर्येतीत्यादि-
 ना । तथाच देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामिति सप्तमस्क-
 न्धात्तादृशानां सालोक्यादिचतुष्टयं प्राप्तानां भगवत्प्रसादरूपस्तद्व-
 त्तो भोगो निराबाधः । अत्र विद्योपक्रमे तेषां तदर्थमेवोपासनावृत्ते-
 रुक्तत्वात् । नन्वेवं स्वरूपं प्राप्तस्य तत्र भोगोऽपि मनसस्तु पूर्वस्यैव
 तत्र सत्त्वात्तेन प्राक्तनदेहस्मरणे तदीयदुःखस्यापि स्मरणात् सुख-
 भोगोऽपि दुःखमसम्भिन्न एव स्यादित्यतस्तदभावायाह । नोपजन-
 स्मरन्निदं शरीरमिति । उप आत्मसमीपे अविद्याकामकर्मभिर्जायते
 कर्मभिर्जायत इत्युपजनम् । इदं प्राक्तनं शरीरं न स्मरत्यतस्तदस्मर-
 णान्न दुःखसम्भेद इत्यर्थः । नन्वस्मरणं शरीरस्य कुतः । स्वरूप आ-
 कारसद्भावेऽपि भोगसाधनभूतानामिन्द्रियाणामभावाद्भोगोऽपि कथ-

मित्याशङ्क्यद्वयनिवृत्त्यर्थमाह । स यथा प्रयोग्यं इत्यादि । अथ यत्रै-
तदाकाशमित्यादि च । यथा प्रकर्षेण योग्योऽश्वादिराचरणे आस-
मन्ताश्चरणसाधने रथादौ तस्य गमनादिसाधनाय युक्त एवमयं पञ्च-
वृत्तिर्मुख्यः प्राणोऽस्मिन् शरीरे तद्यान्नासाधनाय युक्तः । तथाच
मुक्तौ तस्य लये तद्वियुक्तस्य शरीरस्याप्रयोजकत्वादस्मरणमित्यर्थः ।
इन्द्रियाभावेऽपि भोगमुपपादयति । अथ यत्रेत्यादि । यत्र शरीरदेशे
एतदाकाशमनुविषण्णं नेत्रकनीनिकोपलक्षितमाकाशमनुगतं चक्षुः-
शब्दवाच्यम् । तत्र स चाक्षुषश्चक्षुषि विद्यमान आत्मा दर्शनाय
रूपग्रहणार्थं चक्षुश्चक्षुरिन्द्रियरूपम्, एवं, योजिघ्राणीति गन्धग्रहणाय
स घ्राणम्, एवं व्याहरणाय वाक्, श्रवणाय श्रोत्रं, मननाय मन इति
एतेषु अस्य जीवात्मनो दैवं चक्षुर्मनः सर्वकार्यप्रयोजकम् । तथाच
मुक्तस्य देहेन्द्रियाद्यभावेऽपि मनसः सत्त्वात् तस्य दैवत्वेनापूर्वत्वा-
त्तन दैवेन चक्षुषा मनोरूपेण ब्रह्मलोकस्थान् कामान् पश्यन् रमत
इति सुखेन भोगसम्पत्तिरित्यर्थः । एवं सर्वमुपपाद्यैतदुपासनाफलं
निगमयन्नुपसंहरति । तं वा एतं देवा आत्मानमुपासत इत्यारभ्य
प्रजापतिरुवाचेत्यन्तेन । तथाचात्र परमात्मन एव प्रकृतत्वादेवं त्वेव
ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति प्रतिज्ञाया अपि परमात्मपरतया तद्विरु-
द्धमिन्द्रज्ञानमनुसृत्य जीवपरमात्मनोर्भेदाभावेन व्याख्यानमनुचित-
म् । जीवात्मनः परमात्माभेदस्य तादात्म्यरूपत्वेनैव पूर्वं सिद्धतया-
ऽऽयुपगमैकशरणत्वाच्च । तेनाख्यायिकोपक्रमेऽप्यपहतपाप्मत्वादि-
रूपेण परस्यैव प्रतिज्ञानं, जीवस्तु मुक्तौ प्राप्तस्वरूपस्तथा भवतीति
ब्राह्मलौकिककामभोगयोग्यत्वात्तथांच्यते । एवं सत्यविभागेन दृष्ट-
त्वादिति सूत्रेऽविभागः सोऽप्यविभक्तः, भ्रातृणामिव भोगमात्रसा-
म्यादेव, न त्वभेदात् । अत एव काठके यथादकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं
तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमांत मुक्तस्वरू-
पनिरूपणपरं वाक्ये तादृगिति पदेन साम्यमेवोक्तं, न त्वभेदस्तथा
सति तदेवेति ब्रूयात् । एवं नदीसमुद्रनिदर्शनेऽपि भेदस्यान्याश्लेषत्वा-
य नदीनां नामरूपत्यागकथनं द्रष्टव्यम् । एवं, तत्त्वमस्यहं ब्रह्मा-
स्मीत्यादावपि ब्रह्मणः सर्वरूपत्वादशांशिभावेनैव तादात्म्यमभिप्रेत्य
जीवस्यापि ब्रह्माभेद उच्यते, न त्वभेद इत्यभिप्रायेणेत्यवगन्तव्यम् ।
एवं, यत्र नान्यत् पश्यतीत्यनेनांको भूमान्यदर्शनाभावोऽप्यशांशि-

भावावगमादेवोपपन्नतरः । न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तमित्य-
 चापि विभागाभावादेव द्वितीयदर्शनाभावो द्रष्टव्यः । इदं च तत्र
 तत्र बहुधोपपादितमिति नात्राधिकमुच्यते । अतो यदुक्तं भेदनि-
 र्देशस्त्वभेदेऽप्युपचर्यते, स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे म-
 हिम्नीति । आत्मरतिरात्मक्रीड इत्यादिदर्शनादित्युक्तं, तदप्यप्रयो-
 जकम् । भेदविरुद्धसम्पदस्तादात्म्यरूपस्याभेदस्याङ्गीकारेणैव दोष-
 निवृत्तौ उपचारेण तत्र व्याख्यानस्यानुचितत्वात् । नचांशांशिभावेन
 नानात्वापर्याया, नेह नानास्तीति विरोधः शङ्क्यः । ऐच्छिकनानात्वस्य
 स्वरूपैक्याद्यन्वाधकत्वादिति प्रागेवोक्तत्वादिति । एवमौडुलोमिसूत्र-
 व्याख्यानेऽप्यसङ्गतत्वं द्रष्टव्यम् । औडुलोमिना अपहृतपाप्मत्वा-
 दीनां धर्माणां शब्दविकल्पजत्वस्य कुत्राप्यनुक्तत्वेन तथापादयि-
 तुमयुक्तत्वात् । नच चैतन्यमात्रत्वकथनादेव धर्मनिवृत्तिरिति वा-
 च्यम् । स्वरूपमात्रकथनेऽपि धर्मनिवृत्तेर्मध्यन्दिने नभोमण्डले सूर्य
 एवास्तीत्यादिलौकिकवाक्येऽपि प्रभा-करादिमत एव प्रतिपाद-
 नेनादर्शनात् । श्रुतावप्येवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः
 प्रज्ञानघन एवेत्यत्रापि अकृत्स्नत्वबुद्ध्युत्पादकधर्माकारसत्तामा-
 ष्यैव तेषां धर्म्यनतिरिक्तत्वबोधनाय तस्य प्रज्ञानघनत्वकृत्स्नत्वयो-
 र्बोधनात् । अन्यथा तयोः पदयोः सैन्धवद्वैष्टान्तस्य च वैयर्थ्यापत्तेर्वु-
 र्वारत्वात् । अत एव सत्यकामादयोऽपि वास्तवा एव, नौपाधिकाः ।
 नचानेकाकारत्वसम्भवो दोषः । न स्थानतोऽपीत्यधिकरणे ब्रह्मणो
 विरुद्धधर्माधारत्वस्यैव प्रतिपादनात् । अतो न स्वकृततद्व्याख्यानु-
 सरणेनौडुलोमिसूत्रव्याख्यानं युक्तम् । तस्य व्यासमतत्वाच्चेति ।
 एवं बादरायणसूत्रेऽपि व्यवहारापेक्षया पूर्वस्य पूर्वस्याऽप्युपगमा-
 दिभ्योऽवगतस्य ब्राह्मस्यैश्वर्यरूपस्याप्रत्याख्यानादविरोधं मन्यते
 बादरायण इति व्याख्यातम् । तत्रापि व्यवहारापेक्षयेति यदुक्तं
 तदभ्युपगमैकशरणमेव । सूत्रे पूर्वभावपदेन प्राक्कालिकसत्तामात्र-
 स्यैव बाधनेन व्यवहारापेक्षया अनुपलम्भादिति । एवं सति
 यदौडुलोमिमतमनुसृत्य मुक्तस्य मनसा सर्वान् ब्राह्मलौकिका-
 न् कामान् पश्यतोऽपि विभागेनादर्शनात् सुषुप्ताविवापश्यत्वं सर्वै-
 कत्वाद् द्वितीयाभावेन व्याख्यातं छान्दोग्यभाष्ये, तदपि प्रकृतविरु-
 द्धम् । रमत इति रमणस्याग्रे कथनात् । नच तत्र रमत इत्य-

स्य मुख्यार्थो नाभिप्रेत इति वाच्यम् । मानाभावात् । उपक्रमे इन्द्रा-
देः सर्वलोकसर्वकामप्राप्त्योरेवाभिसंहितत्वकथनेन तद्विरोधाच्च ।
अतोऽविभागेन दर्शनं शरीरब्राह्मणोक्तायाः सुषुप्तिश्रुतेरेवार्थो, न तु
क्रममुक्तिमार्गप्राप्तब्रह्मलोकसुखप्राप्तिबोधिकाया एतच्छ्रुतेरित्यवधे-
यम् । नच द्वितीये मैत्रेयीब्राह्मणेऽपि, न हि द्रष्टुर्दृष्टेरित्याद्यविभक्त-
दर्शनश्रुतेर्विद्यमानत्वात्तस्याश्च मुक्तविषयत्वादत्र तथाङ्गीकारे को
दोष इति वाच्यम् । विषयभेदात् । तत्र हि, प्रज्ञानघन एवैतेश्चो भू-
तेश्चः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति ब्रह्मणि जी-
वस्य लयनिरूपणेन तथा निश्चयात् । अत एव शरीरब्राह्मणे, अथा-
ऽकामयमान इत्युपक्रम्य, अत्र ब्रह्म समश्नुत इत्यन्तेनाकामयमान-
स्यात्मनो ब्रह्मणि लय उक्त इति सायुज्यविषयं मैत्रेयीब्राह्मणवाक्यम् ।
अतस्तदादायात्र कामवत्प्रकरणे तथापादनं प्रकृतविरुद्धमेवेति दिक्॥

भास्कराचार्यास्तु--सम्पद्याविर्भावसूत्रे इन्द्रप्रजापतिसंवाद-
स्थामेव श्रुतिं विषयत्वेनोपन्यस्य पूर्वाणि सूत्राणि पूर्ववदेव व्याख्याय
जीवब्रह्मणोरौपाधिकभेदः, पारमार्थिकं त्वैक्यमिति स्वीयं सिद्धान्तं
चोक्त्वा जीवस्य ब्रह्माऽविभागेन स्थितिं चाङ्गीकृत्य जैमिनीयमतं च
पूर्ववदेव व्याख्याय औडुलोमिसूत्रे एवमाहुः । तथाहि । चैतन्यस-
न्मात्रेणुभिनिष्पद्यत इत्यौडुलोमिर्मन्यते स्म । कुतः । तदात्मकत्वात् ।
चैतन्यात्मकं सत्तात्मकं च ब्रह्मातथाच श्रुतिः, एवं वा अरे अयमात्मा-
ऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति । तथा, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति
सत्यकामादीनां तु विकल्पमात्रत्वादतत्स्वरूपतेति मन्यते । सुषुप्त-
षन्निःसम्बोधो मोक्ष इत्यौडुलोमेरभिप्रायः सांख्यवैशेषिकादीनामि-
व । इदानीन्तना अपि केचिदेतदेवं दर्शनं प्रतिपन्ना इति । बादराय-
णसूत्रं त्वेवं व्याकुर्वन्ति । तथाहि । एवमपि चैतन्यमात्रत्वेऽपि पूर्व-
स्याप्यैश्वर्यरूपस्य भावात् । कथम् उपन्यासात् पूर्वोक्तेन जैमिनीयेन
हेतुना उभयेषां वेदवाक्यानां प्रामाण्याविशेषात् । असाधारणत्वा-
च्चापहतपाप्मादिगुणानां व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तस्वभावत्वाद्विरोधं
भगवान् बादरायणः परिनिश्चिकाय । नच गुणगुणिनोरेकत्वानेक-
त्वविरोधः । यथाऽग्निरेकः सप्तजिह्वः प्रकाशवानूर्ध्वज्वलन उष्ण
इति न नानात्वं, यथा च उद्यद्दिनकर एकं किरणजालम् अवनि-
मण्डले प्रथयन्नानेको भवतीति ।

अत्र वैशेषिकाः प्राहुः—ससम्बोधो मोक्षो नोपपद्यते सर्व-
ज्ञत्वादिगुणयुक्तः । दुःखनिवृत्तिमात्रं मोक्षः । आनन्दादिशब्दाश्च
दुःखनिवृत्तिमात्रावलम्बनाः । यदि च सुखे रागेण प्रवर्त्तत ततो बन्ध
एव स्यात् । गुणस्य बन्धहेतुत्वात् । शरीरेन्द्रियमनसां निवृत्तौ वि-
ज्ञानोत्पत्तिहेत्वभावात् । मुक्तो निःसंज्ञः पापणकल्पोऽवतिष्ठते ।

सांख्याः पुनश्चैतन्यस्वभाव आत्मा, तस्य द्रष्टुः स्वरूपे चै-
तन्यमात्रेऽवस्थानमसम्प्रज्ञातयोगनिष्पत्तौ मोक्ष इति मन्यन्ते । तत्रा-
ऽभिधीयते । यत्तावदुक्तं रागो बन्धहेतुरिति । तदयुक्तम् । शास्त्रादयं
विभागो गम्यते । यथा स्वदारगमन नाऽधर्माय, तथा विषयविषयो
रागो बन्धहेतुः, निरतिशयानन्दब्रह्मविषयो मुक्तये । नचानन्दशब्दो
दुःखाभाववचनः । शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण उत्कर्षापकर्षौ प्रतिपाद्य
निरतिशयस्य ब्रह्मानन्दस्योपदेशात् । नचाऽभावस्य निरुपाख्यस्यो-
त्कर्षापकर्षौ । लोकेऽपि दुःखतारतम्यं सुखतारतम्यं च परस्परविल-
क्षणं प्रत्यक्षेणानुभूयते । तस्मान्मुक्तः कारणात्मानमाप्तस्तद्वदेव सर्वज्ञः
सर्वशक्तिः सर्वात्मापि भवतीति जैमिनिबादरायणयोरभिप्रायः ।
ततो ये वेदबाह्या वैशेषिकाः सांख्यास्तत्पश्चादवलम्बिनश्च ते सर्वे-
ऽपसिद्धान्तिनस्तर्कमात्रशरणत्वादिति । यदि च विज्ञानमात्रं ब्रह्म
तदाऽऽनन्दपदमनर्थकम् । न हि चैतन्यमात्रमानन्दः । दुःखावस्था-
यामपि चैतन्यानुवृत्तिदर्शनात् । नच दुःखनिवृत्तिमात्रमानन्दश-
ब्दार्थ इति युक्तम् । तस्मात् स्वयं संविदितमव सुखं सर्वदा मुक्त-
स्याऽभ्युपेयमिति ॥

अत्र पूर्वेषां सूत्राणां शङ्कराचार्यवदेतैर्योऽर्थ उक्तः स तु तदु-
त्तरणैव दत्तोत्तरः । शेषं त्वविरुद्धत्वादनुमन्यामहे ।

रामानुजाचार्यास्तु—परं ब्रह्मोपासीनानामात्मानं च प्रकृति-
त्रियुक्तब्रह्मात्मकमुपासीनानामर्चिरादिमार्गेणापुनरावृत्तिलक्षणा ग-
तिरुक्ता । इदानीं मुक्तानामैश्वर्यप्रकारं चिन्तयितुमारभत इति पा-
दद्वयार्थमुक्त्वा, सम्प्रद्याविर्भावसूत्रे छान्दोग्यस्थप्रजापतिवाक्यगां
तामेव श्रुतिं विषयत्वनोपन्यस्य पूर्वोक्तवदेव पूर्वं सिद्धान्त-
पर्यन्तमुक्त्वा, अविभागेन दृष्टत्वादिति द्वितीयेऽधिकरणे, कि-
मयं प्रत्यगात्मा स्वात्मानं परमात्मनः पृथग्भूतमनुभवत्युत तत्प्र-
कारतया तदविभक्तमिति संशये, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह

ब्रह्मणा विपश्चिता, यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं
ब्रह्मयोनिं, तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमु-
पैति, इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां
मुक्तस्य परेण साहित्यसाम्यसाधर्म्यप्रतिपादनात् पृथग्भूतमेवानुभ-
वतीति प्राप्तेऽनेन सूत्रेण परस्माद् ब्रह्मणोऽविभागेन स्वात्मानं मुक्तो-
ऽनुभवतीति प्रतिपाद्यते ।

तत्र हेतुर्दृष्टत्वादिति । परं ज्योतिरुपसम्पद्य निवृत्ताविद्यातिरोधानस्य
याथातथ्येन स्वात्मनो दृष्टत्वात् । स्वात्मनः स्वरूपं हि, तत्त्वमसि,
अयमात्मा ब्रह्म, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिसा-
मानाधिकरण्यनिर्देशैरेव आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न
वेद यस्यात्मा शरीरम्, अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामित्यादि-
श्रुतिभिः परमात्मात्मकं तच्छरीरतया तत्प्रकारभूतमिति काशकृ-
त्स्नसूत्रे सिद्धम् । अतोऽविभागेनाऽहं ब्रह्माऽस्मीत्येवानुभवात्तैर्वा-
क्यैः साम्यसाधर्म्यव्यपदेशो ब्रह्मप्रकारभूतस्यैव प्रत्यगात्मनः
स्वरूपं तत्सममिति श्रुतिः प्रतिपादयति । सहश्रुतिस्त्वं भूतस्य
प्रत्यगात्मनः प्रकारिणा ब्रह्मणा सह तद्गुणानुभवं प्रतिपादयती-
ति न कश्चिद्विरोधः । सङ्कुल्पादेव तच्छ्रुतेः, अधिकं तु भेदनिर्दे-
शादित्यादेश्च न विरोध इति ब्राह्मदेहेन जीवस्य तत्र भोगं पर-
मात्मसङ्कुल्पात् कर्मानधीनत्वभगवत्सृष्ट्यपदार्थैरेव तद्भोगं स्वसृष्ट-
पदार्थैश्च लीलारसभोगादिकमङ्गीकुर्वन्ति । तत् सिद्धान्तादविरुद्ध-
मित्युपादेयम् ॥

शैवस्तु तन्मतस्यैव चौरः शैवीः श्रुतिस्मृतीरुपन्यस्य स्वं
मतं ततो भिनत्ति । तत्र शिवपदस्य नारायणादिपदवत् परब्रह्मवा-
चकताया वाराहपुराणे उक्तत्वात् स्वरूपभेदकत्वाभावे कोऽपि न
विरोधः । रूपभेदकत्वे तु नृसिंहपूर्वतापनीयांकादिरीत्या तत्रोत्कर्ष-
विश्रान्त्यभावस्य ग्रहस्ताख्ये वादे निपुणतरमुपपादितत्वाच्च त-
स्मिन् परत्वमिति न तदर्थमधिकं किञ्चिदुच्यते ॥

माध्वास्तु—कर्मनाशाख्यं फलं प्रथमपादे देवानां मोक्ष उ-
त्क्रान्तिश्च द्वितीयपादे फलम् । मार्गो गम्यं च तृतीये पादे फलम् ।
एवं त्रयं पूर्वमुक्त्वा चतुर्थेन सह परं ब्रह्म प्राप्तानां यस्तत्र भोगः
क्रमप्राप्तस्तमत्र पादे वदतीति पादार्थमुक्त्वा, सम्पद्याविर्भाव इत्यत्र

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

एवं परप्राप्तिः केषाञ्चिदेव भवति । तत्र हेत्वपेक्षायामाह । भजनानन्दं दातुं यमेव सङ्कल्पविषयं करोति स एवैवं प्राप्नोतीति भगवत्सङ्कल्प एव तत्र हेतुः । तत्र प्रमाणमाह । तच्छ्रुतेः । नायमात्मैत्युक्तस्य, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतिः श्रूयतेऽतः स एवात्र हेतुः । श्रुतौ प्रवचनादिनिषेधः कृत इत्यत्राप्येवकार उक्तः । चकारात्तज्जनितैवैतदनुरूपा परमार्तिः संगृह्यते ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

यतो हेतोः साधनं फलं चोक्तरीत्या स्वयमेव, नान्योऽतो हेतोस्तेषां हृदि साधनत्वेन फलत्वेन प्रभुरेव स्फुरति, नान्यस्तेनानन्यास्ते । तेषामेवाधिपतिः पुरुषोत्तमः । अन्यत्राधिपत्यं विभूतिरूपैः

सम्पद्याविहायेति पाठमङ्गीकुर्वन्तोऽविभागसूत्रपर्यन्तं प्रतिसूत्रमधिकरणभेदमङ्गीकुर्वन्तः प्रथमे मुक्तस्य ब्रह्मानतिक्रमेण भोगं, द्वितीये ब्रह्मप्राप्तस्य मुक्तत्वं, तृतीये मुक्तप्राप्त्यस्य परस्य ज्योतिषः परमात्मत्वं चतुर्थे च ब्रह्मप्राप्तिं सायुज्यादिरूपामुक्त्वा तेषां ब्रह्मभुक्तबहिष्ठभोक्तृत्वं प्रतिपादयन्ति । ब्राह्मेणेति त्रिसूत्रेऽधिकरणे च चिन्मात्रदेहानां भगवत्सायुज्यं प्राप्तानां ब्रह्मज्ञानुगृहीतैः स्वाङ्गैर्भोगं प्रतिपादयन्ति । तत्रोदासीना वयम् ॥ ७ ॥

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * एवं परेत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * भजनेत्यादि * । * स एवेति * । वर्णरूपः सङ्कल्पः । * अत्रापीति * । सूत्रेऽपि ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ व्याकुर्वन्ति * । * यतो हेतोः पुष्टिमार्गीयाणां वरणादिरूपं साधनं स्वस्वरूपात्मकं फलं च स्वयमेवातस्तथेत्यर्थः । सर्वस्य वशीत्यादिश्रुतिविरोधपरिहारायाहुः । * अन्यत्रेत्यादि * । शेषं स्फुटम् ॥

करोत्यतः सर्वस्याधिपतिरिति श्रुतिरपि तदभिप्रायेणैवेति भावः ।
चकाराद्, मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपीति भगव-
द्वाक्यं संगृह्यते । अन्यथा सर्वज्ञस्याऽकुण्ठितज्ञानशक्तेरेवं कथनम-
युक्तं स्यादतः पुष्टिमार्गोऽनुग्रहैकसाध्यः प्रमाणमार्गाद्विलक्षणस्तत्र
विश्वासश्च तथेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

मुक्तोऽपि जीवः पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतो भगवदत्तं विग्रहं प्राप्य
भजनानन्दं प्राप्नोतीति सिद्धम् । अत्र प्रत्यवतिष्ठते । बादरिरा-
चार्यो मुक्तस्य देहाद्यभावं मनुते । तत्र हेतुराह ह्येवमिति । ब्रह्म-
विदो हि मुक्तिरुच्यते । यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं प-
श्यतीत्याद्युक्त्वा, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येदि-
त्यादिना द्वितीयज्ञाननिषेधमाह ब्रह्मविदः श्रुतिः । तथाच तस्य
कामभोगवार्त्ता दूरतरेति, तदाक्षेप्यदेहोऽपि तथा ॥ १० ॥

• भावं जैमिनिर्विकल्पाऽऽमननात् ॥ ११ ॥

* विश्वासस्तथेति * अनुग्रहैकसाध्यः ।

अत्रान्ये मुक्तसङ्कल्पं व्याकुर्वन्ति । अनन्याधिपतिरित्यत्र च
जीवस्य स्वाधीनताम् । तद्यदि, सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्या-
धिपतिरिति श्रुतिं नोपरुन्ध्यात्तदोपादेयमन्यथा तूपक्षयम् ॥ ९ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ * अत्रेत्यादि * । अस्मिन्नर्थे
निःसम्बोधनिरानन्दमुक्तिवादी प्रत्यवतिष्ठत इत्यर्थः । तत्र हेतुः ।
* बादरिरित्यादि * । शेषं स्फुटम् ॥ एतन्मते कामाशनबोधकश्रु-
त्यादयः पूर्वकक्षाविश्रान्ताः । जैमिनिस्तु पूर्वकक्षाविश्रान्तौ माना-
ऽभावाद् ब्रह्मविद्वृत्तान्तकथनस्योभयत्र तुल्यत्वान्मार्गभेदेनाऽधि-
कारिभेदमङ्गीकृत्योभयव्यवस्थामाह ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पाऽऽमननात् ॥ * विकल्पाऽऽमननादिति * ।

जैमिनिराचार्यस्तु मुक्तस्य पुंसो देहादेर्भावं सत्तां मन्यते ।
तत्र हेतुर्विकल्पेत्यादि । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्या ब्रह्मज्ञान-
स्य तत्प्राप्तिसाधनत्वमुच्यते । नायमात्मेति श्रुत्या तु वरणमात्रप्रा-
प्यत्वम् । सोऽश्नुत इत्यादिना च परप्राप्त्युपन्यासः क्रियते ।
इहैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति च पठ्यते । एवं
सति मिथो विरोधे तदभावाद्योक्तव्याख्यानरीत्या ज्ञानमार्गीयस्य
ब्रह्मज्ञानेनाक्षरब्रह्मप्राप्तिः पुष्टिमार्गीयभक्तस्य तु, सोऽश्नुत इत्य-
नेनोक्ता परप्राप्तिरिति व्यवस्थितविकल्प एव श्रुत्याभिमत इति
ज्ञायते । तेन, नायमात्मेति श्रुतिः परप्राप्तिविषयिणी । इहैवेत्यादि-
श्रुतिस्तु मर्यादामार्गीयविषयिणीति मन्तव्यम् । एवं सति पुष्टि-
मार्गीयस्य भोगसाधनात्मकविग्रहवत्त्वं निष्पत्त्यूहं सिद्ध्यति । तत्र
केन कं पश्येदित्यादिना तु ब्रह्मज्ञानसामयिकी व्यवस्थामाह,
न तु तदुत्तरकालीनपरप्राप्तिसामयिकीमिति किमनुपपन्नम् ॥११॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

ब्रह्मणा सह सर्वकामाशनप्रयोजकं शरीरं शरीरत्वस्य भूत-

— — — — —

विरुद्धाः कल्पाः पक्षाः विकल्पाः श्रुतिषूच्यमानाः, तेषाम आमन-
नाद् आसमन्तान्मननाद् विचारात् । तथाच ज्ञानप्राप्यत्वाविरुद्धं
वरणैकलभ्यत्वं कामाशनविरुद्धाप्यय इति साधनयोः फलस्वरू-
पयोश्च मिथो विरुद्धत्वे सति तदभावायाधिकारिभेद आख्येय इति
ज्ञानमात्रात् साधनाद् ब्रह्मभावे तत्र लयो वरणसहकृतात्तु तद्भा-
वस्वाधीनतया स्वरूपानुभावात्मक इति श्रुत्याभिप्रेत्यस्य व्यवस्थित-
विकल्पस्य सम्यग्विचारात् तथेत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ भगवान् व्यासस्तु
जैमिन्युक्तव्यवस्थां वदत्युक्तं द्वैतदर्शननिषेधं चाङ्गीकृत्य जैमिन्यु-
क्तात् कश्चिद्विशेषमाहेत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति । *ब्रह्मणा सहेत्या-

जन्यत्वव्याप्यत्वात्तदभावेनाऽशरीररूपं तद्भोगायतनत्वेन शरीर-
रूपमपीति बादरायण आचार्यो मन्यते । अत्र हेतुरत इति । त-
थाविधश्रुतेरित्यर्थः । तथाहि । भूमैव विजिज्ञासितव्यमित्युक्त्वा
तत्स्वरूपमाह । यो वै भूमा तत्सुखमित्युपक्रम्याग्र उच्यते । यत्र
नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्याद्विजानाति स भूमेत्यनेन के-
वलभावविषयत्वं पुरुषोत्तमलक्षणमुक्त्वा केवलभावंवतो भक्तस्य
विप्रयोगसामयिकीं व्यवस्थामाह । स एवावस्तात् स उपरिष्ठात्
स पश्चात् स पुरस्तादित्यादिना । ततः, स वा एष एवं पश्यन्नेवं
मन्वान एवं विजानन्निति पूर्वावस्थामनूद्य संयोगावस्थामाह ।
आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्द इति वाक्येन, सो-
ऽऽनुत इति श्रुतिसंवादिनमर्थमुक्त्वा भक्तस्वरूपमाह । तस्य ह वा ए-
तस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण इत्युपक्र-

दि * । एवमधिकारिभेदमार्गभेदाभ्यां मुक्तस्य देहसत्तायास्तदभा-
वस्य च प्राप्तौ यस्य शरीरं प्राप्तं तत् कीदृशमित्यपेक्षायां तच्छरीरम्
उभयस्त्रिवं केतचिद्धर्मेण शरीररूपं, केतचिद्धर्मन्तरेण अशरीररूप-
मित्येवं द्विविधमिति बादरायण आचार्यो मन्यत इत्यर्थः । हेतुबोधि-
का श्रुतिः कुत्राऽस्तीत्याकाङ्क्षायामाहुः । * तथाहीत्यादि * तथा त-
त्प्रकारकं हि यतो हेतोः, भूमैव विजिज्ञासितव्य इत्याद्युक्त्वा तस्य
शरीरस्य स्वरूपमाह । तथाच छान्दोग्ये भूमविद्यायामस्तीत्यर्थः ।
ननु तत्र भूम्नः स्वरूपमुच्यते, न शरीरस्येत्यत आहुः । * यो वा
इत्यादि * । सत्यं भूम्नः स्वरूपमुच्यते, तथापि तस्य सुखरूपत्वमु-
पक्रम्याग्रे सुखरूपतया तदुच्यते, इत्येवं गृहीत्वा विभजन्ते ।
* यत्र नान्यदित्यादि, सर्वमितीत्यन्तम् * । तथाचात्र नित्यनिरव-
धिसुखात्मकं भूमानुपक्रम्य तस्माद् भूम्न आत्मनः सकाशात्
प्राणादिसर्वान्तानां देहान्तःस्थानामाविर्भाव उक्तः । तेन तस्य भूता-
जन्यत्वादशरीररत्वम् । आत्मरतिरित्यादिना भोगस्योक्तत्वात्त-
दायतनत्वेन शरीरत्वमतस्तथेत्यर्थः । ननु ब्रह्मणः सकाशादेव तै-
त्तिरीयादावपि सृष्टेरुक्तत्वात् कोऽत्र विशेष इत्यत आहुः-

स्यात्मत एवेदं सर्वमिति । तेनाऽशरीरत्वं सिद्धयति । अव्ययप्रयोगेणाऽविकृतादेव पुरुषोत्तमात् प्राणाद्याविर्भावं उच्यते । अत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी । पूर्वं विरहदशायां प्राणादयो भगवत्सेव लीना आसंस्तस्तत्प्राकट्ये तत एव प्राणादयोऽपि सम्पन्ना इति तत्प्राप्तेर्निमित्तत्वं यतो विभूतिरूपाणामपि पुरुषोत्तमे लयो नानुपपन्नः

— — — — —
 * अव्ययेत्यादि* । * अत्रेति * आत्मत इति शब्दे । तथाच तत्राकाशवाय्वादिभावापन्नात् सोच्यतेऽत्र तु भूमरूपादेवेति विशेष इत्यर्थः । नन्वत्र भक्तस्यैव व्यवस्थोच्यत इत्यत्र किं गमकमत आहुः । * पूर्वमित्यादि* । तथाच यत इदमवस्थाद्वयं क्रमेणोक्ता भगवद्दर्शनोत्तरं प्राणाद्याविर्भावं वदतीति भगवत्प्राप्त्यनन्तरभावित्वकथनमेव तद्वक्तव्यमित्यर्थः । नन्वानन्दमयाधिकरणे विषयश्रुतौ, एवं विदो भक्तस्य एतल्लोकत्यागोऽस्मल्लोकात् प्रेत्येत्यनेनोक्तः, सोऽत्र, वाङ्मनसीत्यादिना, सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्य इत्यन्तेन व्युत्पादितः । या पुनस्तदग्रे, एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादिना विभूतिरूपाणां प्राप्तिरूक्ता फलानुभवोपयोगिनी साऽत्र सम्पद्याविर्भावादि-सूत्राभ्यामुक्ता, ब्रह्मणेत्यादिद्वादशाहसूत्रान्तर्व्युत्पाद्यते । फलानुभवस्त्वतिविगाढभावेन सर्वात्मभावे सत्येव भवतीति तदुबोधनार्थं या पूर्वं विरहदशा सा तत्र ब्रह्मवित्प्रपाठकश्रुतौ, यतो वाचो निवर्त्तन्त इत्यारभ्य, उभे ह्येवैष एते आत्मानं स्पृणुत इत्यन्तेन भृगुप्रपाठके च, हावु हावु इत्यारभ्य, अहं विश्वं भुवनमभ्यभवां सुवर्णज्योतीरित्यन्तेनोक्ता । तथा सति यस्तादृशः स आनन्दमयं ब्रह्मस्वरूपमात्मादेशोक्तप्रकारेणाऽहङ्कुरादेशोक्तप्रकारेण वाऽनुभवतीति सिद्ध्यत्यतो विभूतिरूपाणां प्राणादीनां लयाङ्गीकारोऽनुपपन्न इत्यत आहुः । * विभूर्तीत्यादि* । अहङ्कुरादेशे आत्मादेशे च सर्वस्मिन् स्वाभेदस्यात्माभेदस्य च भानोक्त्यां लयस्यार्थादेव बोधितत्वात् । अथ तत्र तेषां भक्तानां पार्थक्येन प्राणाद्यभावनमेवाभिप्रेतं, न सर्वात्मना लय इत्युच्यते, तदाऽपि तस्यां दशायां ब्रह्मणा सह सर्वकामाशनरूपस्यात्मरतिरित्यादिनोक्तस्यानुभवस्याभावात् फलतस्तौल्यमेव । वस्तुतस्तु तदग्रे, तस्य ह वा एतस्येत्यादिना आत्मतः

आत्मरतिरित्यादिना, सोऽश्नुत इत्यनेन च शरीरत्वम् । जै-
मिनिरप्यत एव ब्राह्मेणेति मनुते । एकस्य विरुद्धोभयधर्मवत्त्वम-
ऽपन्वानं प्रति वैदिकं दृष्टान्तमाह । द्वादशाहवदिति । यः काम-
येत प्रजायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेतेति चोदनया द्विरात्रेण य-
जेतेत्यादिवन्नियतकर्तृकत्वेनाहीनत्वं गम्यते । द्वादशाहमृद्धिकामा
उपेयुः । य एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्तीति श्रुत्या च सत्रत्वं बहु-
कर्तृकस्य गम्यते । एवमेव द्वादशाङ्गशरीरेन्द्रियप्राणान्तःकरणा-
त्मभिरश्नुत इति सत्रतुल्यत्वम् । वस्तुतो भगवद्विभूतिरूपत्वेन ब्र-
ह्मात्मत्वेनैकरूपत्वमतो द्वादशाहवदुभयविधम् । सत्रे प्रत्येकं चेत-
नानां यजमानानां फलभागित्ववदत्रापि तादृग्भक्तदेहादीनामपि
ब्रह्मात्मकत्वाच्चेतनत्वमेवेत्यप्येनेन दृष्टान्तेन ज्ञाप्यते । अत एव
श्रीभागवते, देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामिति गीयते ॥१२॥

प्राणादीनामाविर्भावश्रावणात्तदन्यथाऽनुपपत्त्यैव लयाङ्गीकारोऽतो
नानुपपन्न इत्यर्थः । एवमशरीरत्वबोधिकां श्रुतिं व्याख्याय शरीर-
त्वसाधिकां श्रुतिमाहुः * आत्मरतिरित्यादि * । तेन तैत्तिरीयसमा-
प्तौ या दशोक्ता सा फलानुभवस्य प्रथमावस्थेति बोधितम् । स्वो-
क्ते पूर्वसूत्रसम्मतमाहुः * जैमिनिरित्यादि * । एवं हेतुं व्युत्पाद्य
दृष्टान्तं व्युत्पादयन्ति । * एकस्येत्यादि * । दार्ष्टान्तिके योजयन्ति ।
* एवमेवेत्यादि * । तेन, ब्रह्मभावात्तु भक्तानां गृह एव विशिष्यत
इति साधितम् तथाच भक्तानामेव भोगरूपकार्यबलेन सत्रतुल्य-
त्वम् । अन्येषां तु तदभावादहीनतुल्यत्वमिति भक्ताभक्तव्यवस्था-
बोधनादभक्तस्य वादरेः पूर्वकक्षाविश्रान्तत्वात् तदुक्तमपि युक्तम् ।
जैमिनेस्तु सर्वत्र दृष्ट्या उत्तरकक्षाविश्रान्तत्वात्तदुक्तमपि युक्तमि-
ति तस्य तस्य तथात्वबोधनायैव स्वमतकथनमित्यर्थः । मर्यादामा-
र्गाया अपि भगवत्लोक एतादृशदेहेनैव यथाधिकारं चतुर्विधमुक्ति-
भाजस्तिष्ठन्ति । ज्ञापनेनापि पूर्वोक्तं साधयितुमाहुः * अत एव-

तत्त्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

अथेदं चिन्त्यते । भगवत्स्वरूपे प्राकृतशरीर इवावस्था दृश्यन्ते तत्कालीनैः पुष्मिरिति कथमप्राकृतत्वमुपपद्यत इति तत्रोपपत्तिमाह । तद्दर्शनस्य वास्तववस्तुविषयकत्वव्यवच्छेदेन पूर्वपक्ष-

त्यादि * तथाच यत्र जयविजयादीनामप्येवं तत्र पुष्टिमार्गीयस्य का वाच्येत्यर्थः । एवं प्रसङ्गेन भगवत्लोकप्राप्तिरूपं फलमुक्तमिति ज्ञेयम् ।

अन्ये तु वादरिसूत्रे, मनसैतान् कामान् पश्यन् रमत इति श्रुतौ मनसैतिविशेषनिर्देशबलान्मुक्तस्य देहेन्द्रियाद्यभावं, जैमिनिसूत्रे च, स एकधा भवतीत्यादिविकल्पामननाद्देहेन्द्रियमद्भावं, वादरायणसूत्रे, उभयश्रुत्यनुरोधान्मुक्तस्य सङ्कुल्लेपेन कदाचित्तदभावं कदाचित्तमद्भावं च व्याकुर्वन्ति । तत्र मुक्तसङ्कुल्लेपो यदि परमेश्वरसङ्कुल्लेपानुसारी तदा तद्व्यापारभूतो यदि तद्विरुद्धस्तदा अर्काश्चक्ररत्वादप्रयोजक इति ध्येयम् ॥ १२ ॥

तत्त्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ एवमत्र फलानुभवप्रकारमध्ये देहरूपः प्रकारो विचारितः । अयात्मा प्रकरणादित्यादिसूत्रद्वयोक्तस्य फलस्य प्रकारं विचारयतीत्याशयेनाधिकरणमवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । एवमष्टसूत्र्या पूर्वसूत्रद्वयोक्तदेहस्वरूपनिरूपणोत्तरम् इदमग्रिमसूत्रद्वयोक्तं भगवत्स्वरूपमनेन प्रकारेण विचार्यते । यद्यपि गुणापसंहारे भगवतो निर्दोषत्वं, वेधाद्यधिकरणे, अनन्तगुणपूर्णत्वादिकं च, व्याप्तश्च समञ्जसमित्यवान्तराधिकरणे विचारितं, तथापि तदेव स्वरूपं फलरूपमिति तत्र न विचारितम् । साधनप्रकरणत्वात् । अतः फलरूपमन्यद्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासाय तदेवात्र फलमिति बोधनार्थमवसरसङ्गत्या पुनः परामृश्यते । तथाचात्र फलत्वेन प्रतिपाद्यमानं भगवत्स्वरूपं प्रकृतिसम्बन्धविशिष्टं, न वेति संशयः । अवस्थादर्शनादाद्यामिति पूर्वपक्षः । तद्दर्शनस्य भ्रान्तत्वान्नेति सिद्धान्त इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * भगवादित्यादि * * तत्रेति * प्राकृतावस्थादर्शने । व्याकुर्वन्ति । * तद्दर्शनस्येत्यादि *

व्युदासाय तुशब्दः । तत्र प्राकृततुल्यदर्शनमभावे तथात्वस्याभाव
एव भवति, न तु तत्र प्राकृता धर्माः सन्ति । नन्वविद्यमानानामर्थानां
कथं दर्शनमुपपद्यत इत्यत आह । सन्ध्यवदिति । स्वप्ने यथा वासना-
वशादविद्यमानानामप्यर्थानां भवति तथा भगवदिच्छावशात् तत्रा-
पि प्राकृततुल्यत्वदर्शनस्योपपत्तेर्न प्राकृतत्वं तत्र ज्ञेयमित्यर्थः ।
तथाच श्रुतिः । सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने
तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च । अथ यथाक्रमोऽयं
परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दांश्च
पश्यति । स यत्रायं प्रस्वपितीत्युपक्रम्य, स्वयं विहृत्य स्वयं निर्मा-
य स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वापिसत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्यो-
तिर्भवति, न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्तीत्यादिरूपा ।
एवमेव भगवानामुराणां प्राकृतगुणे तमस्यैव दुःखात्मके लयं
चिकीर्षुः स्वस्मिन् प्राकृतत्वबुद्धिसंपादनाय तादृशीमिव लीलां
दर्शयत्युतो, न प्राकृतत्वशङ्कागन्धोऽप्यत्र । अत एव भगवतोक्तं,
मामात्मपरदेहेषु प्रद्रिपन्तोऽभ्यसूयका इत्युपक्रम्य, ततो यान्स-
धमां गतिमिति । तेषामामुरत्वेन मुक्त्यनधिकारित्वात् तथा करण-
मतः सुष्टूक्तं—सन्ध्यवदुपपत्तेरिति ॥ १३ ॥

श्रुतिस्तु बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे । दार्ष्टान्तिके योजयन्ति । * एव-
मित्यादि * । * अङ्गसूयका इति * गुणेषु दोषारोपकाः । इयमेवो-
पपत्तिर्ब्रह्माण्डपुराणेऽप्युक्ता, शिवतत्त्वविवेकेऽनूदिता । तथाहि ।
“निर्दोषश्चेत् कथं विष्णुर्मनुष्येषु प्रजायते । चिन्ताश्रमव्रणाज्ञानदुः-
खयुग्मदृश्यते कथम् । एवं मे संशयो ब्रह्मन् हृदि शल्य इवार्पित” इति
नारदप्रश्ने “स्त्रीपुंमलानुषङ्गात्मा देहो नास्य विजायते । किन्तु नि-
र्दोषचैतन्यसुखनित्यां स्वकां तनुम् । प्रकाशयति सैवयं जनिर्विष्णोर्न-
चापरा । तथाऽप्यसुरमोहार्थं परेषां च कचित् कचित् । दुःखा-

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

लौकिकवद्भासमाने लीलापदार्थे यद्दर्शनं भक्तानां तत् तु भावे विषये विद्यमाने सति भवति । अत्र दृष्टान्तमाह । जाग्रद्वत् । यथा मोहाऽभाववतः पुंसः सत एवार्थस्य दर्शनं तथेति । एताभ्यां सूत्राभ्यामेतदुक्तं भवति । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुत्या भक्तकामपूरणाय भगवाँल्लीलां करोतीति गम्यते । यद्दर्शनश्रवणस्मरणैर्भक्तानां दुःखं भवति तादृशीमपि तां करोतीति श्रूयते । यथा सौभयुद्धे मोहवचनानि, हस्तादायुधच्युतिः, प्रभासीयलीला च । उक्तरीत्या, सोऽश्नुत इति श्रुत्या परब्रह्मत्वमवगम्यते । उक्तलीलया तद्वैपरीत्यं च । एवं सत्येकस्या वास्तवत्वमन्यस्या अवास्तवत्वं वाच्यम् । ते ते धामान्युष्मासि, विष्णोः कर्माणि पश्यत, तद्विष्णोः परमं पदं, तद्विप्रासो विपन्यव इत्यादिश्रुतिभिः, सहस्रशीर्षि देवं विश्वाक्षं विश्वशम्भुवम् । विश्वं

ज्ञानश्रमादींश्च दर्शयेच्छुद्धसद्गुणः । क्व व्रणादि क्व चाज्ञानं स्वतन्त्राचिन्त्यसद्गुणे । दौर्लभ्याच्चैव मोक्षस्य दर्शयेत्तानजां हरिः । कृष्णो ह्यत्यक्तदेहोऽपि त्यक्तदेहस्य देहवत् । लोकानां दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिम्” इति ब्रह्मणोक्तम् ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ एवं दोषदर्शने उपपत्तिमुक्त्वा गुणदर्शने उपपत्तिमाहेत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । *लौकिकवदित्यादि* अत्र पूर्वसूत्राद् उपपत्तिरिति पदमनुवर्त्तते । अर्थस्तु स्पष्टः । तथाच गुणोपसंहारपादे, व्याप्तेश्च समञ्जसं, सर्वाभेदादन्यत्रेमे इति सूत्रद्वये व्यापकस्य रसरूपस्यैव भगवतो भक्तानां तत्तद्रसानुभावनाय तथा तथा मायापसारणेन तत्तत्परिमाणादिप्राकट्येन बाल्यपौगण्डाद्यनुभावनात् तेषां विद्यमानानामेवार्थानामनुभव इत्युपपादनात्तथोपपत्तेरित्यर्थः । एवं सूत्रद्वयं व्याख्याय सूत्रद्वयोक्तिप्रयोजनमाहुः । * एताभ्यामित्यादि * ।

नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् । विश्वतः परमन्नित्यं विश्वं नाराय-
णं हरिम् । विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति, पतिं विश्वस्यात्मे-
श्वरं शाश्वतं शिवमच्युतमित्यादिभिश्च शुद्धब्रह्मणस्तद्विपरीत-
दर्शनेऽवश्यं हेतुर्वाच्यः । स त्वासुरव्यामोहनमेवेति पूर्वसूत्रेणोप-
पादितः । भक्तेभ्यः स्वरूपानन्ददानाय, लोकवत्तु लीलाकैवल्य-
मिति न्यायेन या लीलाः करोति, यथा रिङ्गणादिलीला भगवतो
नैसर्गिकधर्मरूपानन्दात्मकत्वेन विद्यमाना एव, ता भक्ताः प-
श्यन्तीति द्वितीयसूत्रेणोक्तम् । अत एव लीलाया अनेकरूपत्वाद्
ब्रह्मणश्च श्रुतौ सैन्धवदृष्टान्तेनैकरसत्वनिरूपणाच्छुद्धब्रह्मधर्मत्वं न
सम्भवतीति शङ्कानिरासाय कैवल्यमित्युक्तम् । साक्षी चेता के-
वलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिषु याऽन्यधर्मराहिसलक्षणा केवलतो-
क्ता सा लीलात्मिकैव लीलाविशिष्टमेव शुद्धं परं ब्रह्म, न कदा-
चित् तद्रहितामिसर्थः पर्यवस्यति । तेन स्वरूपात्मकत्वं लीलायाः
पर्यवस्यति । तेन च नित्यत्वम् । एतद् विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितम् ।

* इत्यादिभिश्चेति * लीलानां भगवतश्च नित्यत्वं शुद्धब्रह्मत्वं
चावगम्यत इति शेषः ।

अत्र, तेन इति श्रुतिरग्रे व्याख्येया । विष्णोः कर्माणीत्यादयस्तु विद्वन्म-
ण्डने सम्यग्व्याख्याताः । ताश्च पूर्वकाण्डस्या इत्यतः, सहस्रशीर्षमिति
तैत्तिरीयाणां महानारायणोपनिषत्स्थानुवाकीया उक्ता । एवं द्वि-
धा लीलास्तासां नित्यत्वं च प्रामाणिकमिति प्रतिपाद्य पूर्वसूत्रप्रयो-
जनं स्फुटीकुर्वन्ति । * शुद्धेत्यादि * तथाच तदर्थानां लीलानाम्,
आसुरव्यामोहकत्वेनैव रूपेण नित्यत्वं, न तु प्रतीयमानेन रूपेणेत्य-
र्थः । द्वितीयस्यार्थमाहुः * भक्तेभ्य इत्यादि * । एवं द्वितीयस्य ता-
त्पर्यमुक्त्वा लीलानां स्वरूपात्मकत्वं निगमयितुं लीलाकैवल्यसूत्रार्थं
स्फुटमनुवदन्ति * अत एवेत्यादि * । एतस्य सूत्रार्थस्योपपादनसा-

अथवा लीलैव कैवल्यं, जीवानां मुक्तिरूपम् । तत्र प्रवेशः परमा
मुक्तिरिति यावदित्यर्थः ॥ १४ ॥

— — — —

पेक्षत्वात् प्रकारान्तरेणार्थमाहुः * अथवेत्यादि * एवं फलरूपस्य भ-
गवतः स्वरूपं सूत्रद्वयेन विचारितम् ।

अत्र सर्वेऽपि पूर्वसूत्रे, तन्वभाव इति पाठमङ्गीकृत्यैवं व्याकु-
र्वन्ति । सङ्कल्पादेवेति सूत्रे पित्रादिसमुत्थानमुक्तसङ्कल्पादुक्तम् ।
स एव सङ्कल्पो द्वादशाहसूत्रेऽनःशब्देन परामृश्यते । तेन मुक्तो
द्वादशाहवदशरीरः सशरीरश्च सिद्ध्यति । तत्राशरीरस्य यो भोगः
स तन्वभावेऽपि ब्रह्मावृष्टेरेव पदार्थः सन्ध्यवत् स्वाप्रिकपदार्थभोग-
वत् सिद्ध्यति । तनुसद्भावपक्षे तु लीलार्थमीश्वरेण सृष्टैर्मुक्तेन वा
स्वसङ्कल्पादेव सृष्टैर्जाग्रद्वद् बहिर्भुङ्क्ते इति । तत्रास्माकं रोचते ।
एवमप्युपन्यासादिति सूत्रेऽपहतपाप्मादिसत्यसङ्कल्पान्तानां धर्माणा-
मुक्तेऽप्यङ्गीकारेण तत्सङ्कल्पादेव तदनुरूपभोगोपपत्तेर्विशेषतस्तनुप-
पादनप्रयोजनाभावेनैतत्सूत्रद्वयस्यानतिप्रयोजनत्वप्रसङ्गात् । अथ
सूत्रे तथा पाठ इति तदनुरोधेन तथा व्याख्यानमित्युच्यते, तदा तु
सूत्रे तन्वभाव इत्यत्र तनुशब्दस्याभावशब्देन समासेऽनचिचेति वै-
कल्पिकं नकारस्य द्वित्वं, तथा तत् नु अभाव इति पदच्छेदेऽपि, प-
रोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति नकारद्वित्वमिति तत्त्वभावपदस्य सै-
द्धान्तिकोऽर्थ एव युक्तः । द्वित्वाभावश्चेत् तदा, तन्वभाव इत्यत्र स-
प्तमीसमासमङ्गीकृत्य भगवत्तनौ तदभाव इत्यर्थो वक्तव्यः । भगवता
स्वस्वरूप आसुराणामन्यथाभानस्य कारणेन तद्भानस्यावश्यमुपपा-
दनीयत्वात् । अन्यथा आसुरदृष्टेषु सत्यत्वबुद्धौ दैवानां मोक्षप्रतिव-
न्धापत्तेरिति । तदेतत् प्रागेव ब्रह्माण्डवाक्योपन्यासपूर्वकं विचारित-
मित्युपरम्यते ।

ये मायावादिनो मोक्षे भोगं नाङ्गीकुर्वन्ति तान् प्रति भास्क-
राचार्यैरेवं दूषणमुच्यते । ससम्बोधं मोक्षं श्रुतिसिद्धमाश्रित्याचार्ये-
णायं विभागो दर्शितः श्रोतृणामनुग्रहाय, न नास्तिक्यमवलम्ब्य भ्रा-
न्त्या वा सूत्राणामन्यथार्थत्वं कल्पनीयम् । श्रुतीनां नार्थवादत्वम् ।

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ १५ ॥

ननु पूर्णज्ञानक्रियाशक्तिमता ब्रह्मणा तुल्यभावेन तत्रापि प्रधानभावं प्राप्य कामभोगकरणमपूर्णज्ञानक्रियावतो भक्तस्यानुपपन्नमिच्छाशङ्कायां तत्रोपपत्तिमाह । न हि तदा नैसर्गिकज्ञानक्रियाभ्यां तथा भोक्तुं शक्तो भवति, किन्तु भगवाँस्तस्मिन्नाविशति यदा तदाऽयमपि तथैव भवतीति सर्वमुपपद्यते । एतदेवाह । प्रदीपवदिति । यथा प्राचीनः प्रकृष्टो दीपः स्नेहयुक्तायां वर्त्त्यामर्वाचीनायामाविष्टः स्वसमानकार्यक्षमां तां करोति स्नेहाधीनस्थितिश्च भवति स्वयं तथाऽत्रापीत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह । तथाहि दर्शयति श्रुतिः । भर्ता सम्भ्रयमाणो विभर्ति, एको देवो बहुधा

— — — — —

सर्वत्रार्थवादत्वप्रसङ्गात् । निःसंशयोधे तु मोक्षे न प्रेक्षापूर्वकारी प्रवर्त्तते । संसारावस्थायां तावदेवल्लोकादिषु पर्यायेण सुखतारतम्यं लभन्ते, मुक्तः पुनः सुपुत्रवन्न किञ्चित् । स्वरूपचैतन्यं तु विद्यमानमप्यसत्सममेव । न हि तच्चैतन्यान्तरेण सवेद्यं । तस्यैवाभावात् । नच स्वचैतन्यतः संविदस्तु । चैतन्यव्यतिरिक्तसंवित्यनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे च भेदप्रसङ्गान्मायावादहानिः स्यादेव । संसंशयोधे पुनर्मोक्षे सर्वमुत्पन्नं सलक्षणं बाधस्य रूपम् । मनः सर्वज्ञ सर्वशक्तिस्त्रिन्नाभिन्नरूपं हि । तेनाऽस्तु तदवगतिर्नातोऽन्यथेति ॥१४॥३॥

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ एवमधिकरणत्रयेण फलप्राप्त्युपकरणं फलस्वरूपं च विचार्य फलानुभवोपकरणं विचारयति । तत्र भगवद्भोगरूपोऽनुभवो जीवस्य सम्भवति, न वेति संशयः । भक्तस्य स्वतोऽसामर्थ्यं भोगश्रुतिश्च संशयबीजम् । तदेतन्मनसिकृत्य सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । व्याकुर्वन्ति * नहीत्यादि * । * नैसर्गिकज्ञानक्रियाभ्यामिति * मुक्तौ भगवत्कृपयाऽभिव्यक्ताभ्यां, हानौ तूपायनेति सूत्रे व्युत्पादिताभ्यां जैवाभ्यां ताभ्याम् । भर्ता सन्निति श्रुतिस्तु तैत्तिरीयारण्यके पुरुषसूक्तात्तर-

निविष्ट इति । सर्वान् कामानित्युक्तत्वाद् यस्य कामस्य भोगो यथा निवेशे सति तत्तथा तदा निवेश इति बहुधा निवेश उक्तः । अयं निवेशो नान्तर्यामित्वेन, तस्यैकधैव प्रवेशात् । निसर्गतः सर्वेषां जीवानां भगवान् भवत्येव प्रभुर्यद्यपि तथापि यं स्वीयत्वेन दृणुते तस्य विवाहितः पतिरिव भर्ता सन् वरणजस्नेहातिशयन भक्तेनापि श्रियमाणः सन्, स भक्त इव स्वयमपि तं स्वस्मिन् विभर्ति । अत एव स्नेहराहित्येनायोगोलकादिकं विहाय प्रदीपं

नारायणानन्तरं भर्तृसूक्तारम्भेऽस्ति । एवं तां विवृण्वन्ति । सर्वान् कामानित्यारभ्य गतिष्वतीत्यन्तम् । ननु भर्तृसूक्ते तदग्रिमानुवा-
केषु च प्रभासीयलीलैव प्रायशः प्रतीयते, किं बहुना, एतदगुत्तरा-
द्धेऽपि यदा भारं तन्द्रयते स भर्तुं निधाय भारं पुनरस्तमेतीति
भारवहनालस्य भारस्तत्त्यागोऽस्तगमनं चोच्यते । अग्रे च, तमेव
सृत्युममृतं मादुरित्यादि । तत् कथमत्रैवं व्याख्यातमिति चेद् उच्य-
ते । पूर्वं हि पुरुषसूक्ते सृष्टिलीलोक्ता । तत् उत्तरनारायणे स्थितिली-
लोक्ता । तत्र, ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावित्यनेन भोगलीलां सूचयित्वा
इष्टं मनिषाण, अमुं मनिषाण, सर्वं मनिषाणेति वाक्यत्रये ऐहिकामु-
ष्मिकमिष्टं ब्रह्मविद्भिः प्रार्थितम् । ततो भर्तृसूक्तारम्भे इयमृगिति पू-
र्वग्रन्थे उत्तरग्रन्थे चैयमुपयुज्यते इति पूर्वसम्बद्धार्थोऽत्र व्याख्यातः ।
तृतीयस्कन्धे तु, भर्तुः पादावनुस्मरन्नित्यत्रोक्ता । अतस्तत्रोत्तरग्रन्थ-
सम्बद्धोऽर्थ इति मया विद्वन्मण्डनव्याख्याने प्रभासलीलाप्रसङ्गे उ-
त्तरग्रन्थानुसारेण व्याख्यातेति न दोषः । नन्वत्र मुक्तस्य यानि त्रि-
धा भवति पञ्चधेत्यादिनोक्तानि शरीराणि सृजन्ते तानि सात्मकानि
निरात्मकानि वेति संशये, निरात्मकानि सृष्ट्वा, यथा प्रदीप एकोऽने-
कभावं विकारशक्तियोगादापद्यते तथा मुक्त एकोऽप्यनेकशरीरा-
ण्यैश्वर्ययोगादाविशतीत्युच्यते, न तु पूर्वोक्तोऽर्थ इति शङ्कयामाहुः ।
* अत एवेत्यादि * यत उक्त एवाऽर्थोऽभिप्रेतोऽत एवायं दृष्टान्त उ-
क्तो, नायोगोलकादेरतस्तथेत्यर्थः । भर्तृसूक्तश्रुतावेयमेवाऽर्थोऽभिप्रे-

इष्टान्तमुक्तवान् व्यासः । अत एव देवपदमुक्तम् । स्वरूपा-
नन्ददानाद्भावोदीपनात् पूतनादिमुक्तिदानेन स्वमाहात्म्यद्योतना-
द्वैकुण्ठादिस्थितेश्च । तदुक्तं निरुक्ते—दिवो दानाद्वा, दीपनाद्वा,
द्योतनाद्वा, द्युस्थानो भवतीति वा यो देव इति । किञ्च । भक्तानां
कामभोजनार्थं क्रीडाकरणात् क्रीडायामेव जयेच्छाकरणाद्भक्तैः सह
व्यवहारकरणाद्भक्तेषु स्वमाहात्म्येच्छादिद्योतनाद्, न पारयेऽहं, न
त्वाद्दर्शी प्रणयिनीमिसादिभिः स्तुतिकरणाद्भक्तप्रपत्तिदर्शनेन का-
लीयदमनादौ मोदकरणात् तेष्वेव भक्तिमदकरणात् ते स्वप्नेऽपि
मियमेव पश्यन्तीति स्वप्नकरणात्तेषां कान्तिकरणादिच्छाकरणाद्वा
तन्निष्ठे गमनादपि देवः । तदुक्तं धातुपाठे—दिबु कीडाविजिगी-
षाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिकगतिष्विति । एवं सति यु-
क्तमेव तेषां तथात्वमिति हिशब्देनाऽऽह ॥ १५ ॥

नन्वऽस्थूलमनण्वद्रस्वमिसाद्यनन्तरं पठ्यते— न तदश्नोति
कञ्चन न तदश्नोति कश्चनेति, उक्तश्रुतौ च ब्रह्मणा सह जीवस्य
भोग उच्यते । तथाच सगुणनिर्गुणभेदेन विषयभेदोऽवश्यं वाच्यो
विरोधपरिहारायेत्यत उत्तरं पठति ।

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

त इत्यत्र गमकमाहुः । * अत एव देवेत्यादि * तथाच देवपदार्था-
ऽऽञ्जस्यमेवात्र गमकमित्यर्थः । सौत्रस्य हिशब्दस्यार्थमाहुः * एवं स-
तीत्यादि * तेन यदा भगवान् जीवस्य स्वदत्ते देहे स्वेन सह सर्व-
भोगकामभोगं कारयितुमिच्छति तदा स्वयमपि तदनुगुणप्रकारेण
तस्मिन् देहे आविशतीति तादृश आवेश एव भोगोपकरणम् । गुण-
गानगृहकार्यादिदशायां तु यथासम्भवं या रामानुजभास्कराचार्या-
भ्यां मुक्तव्यवस्थोक्ता सैवाभिमतेत्यर्थाद् बोधितम् ॥ १५ ॥

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ सूत्रमवतार-
यन्ति । * नन्वस्थूलेत्यादि * श्रुतावश्नोतीत्यस्य विकरणव्यत्ययेन

इहायमाशयः । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च
 भूय इत्याद्यधिकरणैः परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी
 ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिश्रुतिभिश्च प्राकृता एव धर्मा निषिध्यन्ते
 ब्रह्मण्यप्राकृता एव बोध्यन्तेऽन्यथा तद्वोधनमेव न स्यान्निषेधक-
 वाक्य एव तद्वोधनमपि न स्यादेतस्यैवाक्षरस्य प्रशासन इत्यादि-
 रूपमतोऽचिन्त्यानन्तशक्तेर्भगवतः का वा कार्याऽक्षमता यया प्रा-
 कृतान् गुणानूरीकुर्यादतो निर्गुणमेव सदा सर्वत्र भगवद्रूपमिति
 मन्तव्यम् । एवं सति, तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उप-
 र्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य
 एतं ब्रह्मलोकं न विदन्तीति छान्दोग्यश्रुतः प्रस्वापदशायां न क-
 श्चिद् ब्रह्माश्नाति तच्च न कञ्चनेति तद्विषयिणी निषेधिका श्रुति-
 ब्रह्मविदामोति परमिति श्रुत्युक्तपरब्रह्मप्राप्तिदशाविषयिणी भोग-
 वोधिका सेति न विरोधगन्धोऽपि । एतदेवाह । स्वाप्ययः प्र-
 स्वापः, स्वमपीतो भवति तस्मादेतं स्वपितीत्याचक्षत इति श्रुतेः ।
 सम्पत्तिर्ब्रह्मसम्पत्तिरुक्तरीत्या पुष्टिमार्गीयां मोक्ष एतयोरन्यतरा-

अशनमेवार्थ इति पूर्वं व्याख्यातम् । अतोऽत्र भोग उच्यत इत्यर्थः ।
 व्याकुर्वन्ति । * इहायमिन्यादि * । * निषेधिका श्रुतिरिति *
 भोगनिषेधेका, न तदश्नोतीति श्रुतिः । अन्यतरापेक्षमित्येतदग्रे, आ-
 विष्कृतमाविष्करणं भगवत्प्राकृत्यमिति यावत् । हि यतो हेनोरतो
 युक्तम्—एतावती वृष्टिर्बोध्या । दहराधिकरणे एतत्सूत्रोपन्यासे
 आविष्कृतपदस्य भगवदाविर्भावार्थकताया अङ्गीकृतत्वात् । तथाचा-
 त्रेदं सम्पद्यते । आद्ये प्रकारे यद्यपि, तद्यथा प्रियया स्त्रियेत्यादिना स-
 म्परिष्वङ्गो ब्रह्मकृतो जीवस्योक्तस्तथापि, न बाह्यं किञ्चन चेद नान्तर-
 मिति ज्ञानाभावशेषत्वेनोक्त इत्यस्थूलादिश्रुतौ सकलप्रापञ्चिकधर्मा-
 भावकथने प्रापञ्चिकभोगाभावोऽप्युक्तः । द्वितीयप्रकारे तु ज्ञानसद्भा-
 वाद् भोग इति विरोधाभावात् स्वरूपे सगुणनिर्गुणभेदकल्पनमसङ्ग-

पक्षमुभयश्रुत्युक्तमित्यर्थः । भगवत्कर्तृकभोगस्य लीलारूपत्वात्
तस्याश्च, लोकवत्तु लीलकैवल्यमित्यत्र मुक्तित्वेन निरूपणात् त-
त्प्राप्तेः सम्पद्रूपत्वं युक्ततरमिति हिशब्दार्थः ॥ १६ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

तमित्यर्थः । तदेतन्निगमयितुं हिरण्यशब्दस्यार्थमाहुः । * भगवत्कर्तृ-
केत्यादि * । एवमनेनापि प्रकारेण फलस्वरूपमेव विचारितं भवति ॥

शाङ्कुरास्तु—मुक्तस्यानेकशरीरावेशलक्षणैश्वर्याऽऽभ्युपगमे, तत्
कंन कं विजानीयादित्यादिश्रुतिविरोधशङ्कनायां, तत्केन कं, सलिल
एक इत्यादौ यद्विशेषविज्ञानवारणं तत् सुषुप्तिकैवल्यावस्थयोरन्य-
तरापेक्षम् । कुतः । आविष्कृतं हि यतो हेतोस्तत्रैव तदधिकारवशा-
दाविष्कृतं यत्र सुप्तो न कञ्चनकामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं प-
श्यतीत्यनेन । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न
प्रेत्य संज्ञास्ति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यनेन च प्रकटीकृतः ।
इदं तु सगुणविद्याविपाकस्थानं स्वर्गादिवदवस्थान्तरम् । यत्रैत-
दैश्वर्यमुपवर्णयतेऽतो न दोष इत्येवं सूत्रार्थमाहुः । तेषामियं सम्प-
त्त्यवस्थातो हीनावस्थेत्यभिप्रायः । तदेतदन्ये न क्षमन्ते । तथाहुर्भा-
स्कराचार्या रामानुजाचार्याश्च—अत्र सम्पत्तिपदेन, वाङ् मनसि स-
म्पद्यत इत्यादिनोक्ता मरणावस्था परामृश्यते । अतः सुषुप्तौ मर-
णावस्थायाश्च विशेषविज्ञानवारणम् । यत्र सुप्तः, एतेभ्यो भूतेभ्य
इति श्रुतिभ्यां यतस्तत्रैव तदधिकारवशादाविष्कृतम् । तेन शरीरे-
न्द्रियविषयनिबन्धनं यद्विशेषविज्ञानं तदेव वार्यते, इत्यदोषः । न तु
परं भावं प्राप्तस्य विद्याकर्मसामर्थ्यात्सर्वविषयं सामान्यज्ञानमाविर्भू-
तं तन्न वार्यत इत्यदोषः । यत इन्द्रप्रजापतिसंवादे एव सुषुप्तौ नि-
सम्बोधत्वमुक्ताऽग्रे मुक्तमधिकृत्य, स वा एष एतेन दिव्येन चक्षु-
षा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोक इति सर्वज्ञ-
त्वकथनादिति । अस्मन्मते त्वेतावान् विशेषः । शाङ्कुरोक्तमुक्ता-
ऽवस्था प्रथमा कक्षा । एताभ्यामुक्ताऽवस्था तु मध्यमकक्षा । भाग भ-
गवत्साहित्याभावादिति ॥ १६ ॥ ४ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ एवं भोगोप-

ब्रह्मणा सह भोगकारणं लौकिकव्यापारयुतमुत नेति संश-
ये तद्युतमिति पूर्वः पक्षस्तथा सति मुक्तित्वमङ्गात् पूर्वोक्तमनुप-
पन्नमिति प्राप्ते, आह । जगदिषादि । पूर्वोक्तस्य जगत्सम्बन्धी
लौकिको यो व्यापारः कायवाङ्मनसां तद्वर्जं तद्रहितं भोगकर-
णम् । तत्र हेतू आह । प्रकरणादसंनिहितत्वाच्चेति । ब्रह्माविदा-
प्रोति परमित्युपक्रमेण मुक्तिप्रकरणात् तत्र लौकिकव्यापारोऽस-
म्भावितः । किञ्च, लीलायाः कालमायाद्यतीतत्वेन प्राकृतं जगद्
दूरतरमितोऽपि हेतोर्न तत्सम्भवः । कदाचिल्लोके लीलाप्रकटने-
च्छायां तदधिष्ठानत्वयोग्ये मथुरादिदेशेऽतिशुद्धे गोलके चक्षुरि-
न्द्रियमिव स्थापयित्वा लीलां करोति । तदापि लीलामध्यपातिनां

करणं विचार्य भोगप्रकारं विचारयितुमधिकरणान्तरमारभत इत्या-
शयेन विषयसंशयपूर्वपक्षान् वदन्तोऽधिकरणमवतारयन्ति । * ब्र-
ह्मणा सहेत्यादि * । संशयबीजं तु भोगे लौकिकव्यापारयुक्तत्वस्य
लोके दर्शनम् । एतस्य भोगस्य सायुज्यमुक्त्युत्तरभावित्वं च ज्ञे-
यम् । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * पूर्वोक्तस्येत्यादि * ।
* पूर्वोक्तस्येति * । प्राप्तसायुज्यस्य पुष्टिभक्तकायवाङ्मनसामित्यत्र
टजभावः समाप्तान्तस्याऽनित्यत्वेन वैकल्पिकत्वाज्ज्ञेयः । असन्नि-
हितत्वं व्याकुर्वन्ति । * किञ्चेत्यादि * । एतेनाक्षरब्रह्मण्येव सम्भो-
गो बोधितः । निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्य-
ते नम इति द्वितीयस्कन्धे तथा सिद्धत्वात् । तर्हि, ते ते धामानी-
त्यादिश्रुतिषु भूमौ भोगः कथमुच्यत इत्यत आहुः । * कदाचिदि-
त्यादि * । * कदाचिदिति * । जगदुद्दिधीर्षाऽवसरे । * स्थाप-
यित्वेति * । अक्षरं स्थापयित्वा । तथाच तस्मात्तथोच्यत इत्यर्थः ।
नन्वेवमक्षरस्य भूमौ प्रकटने तत्र स्थितानां भक्तानां भूमिसम्बन्धज-
गुणदोषसंसर्गालौकिकव्यापारप्रसङ्गो दुर्वार इत्यत आहुः * तदा-
पीत्यादि * ननु प्रमाणाभावे इष्टान्तमात्रस्याऽकिञ्चित्करत्वाच्च भक्ता-

न लौकिकव्यापारसम्भवः । न हि चक्षुरिन्द्रियं गोलककार्यं करोति । न वा तन्माशे नश्यति । एतत्सर्वं, दिवीव चक्षुराततमिति श्रुतिव्याख्याने विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितम् । किञ्च । छान्दोग्ये, भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इत्युक्त्वा भूम्नो लक्षणमाह । यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति स भूमेति । अत्र, नान्यद्विजानातीयेतावतैव चारिताध्यैऽपि यदिन्द्रियव्यापारो निषिद्धस्तत्राप्यन्यविषयकस्तेन भगवद्विषयकः स मिद्धो भवतीति जगद्व्यापारराहित्यं सिद्धम् । तत्र तेन भगवन् एव स्वतन्त्रं फलत्वमुक्तं भवति । न हि सुखस्यान्यत् प्रयोजनमस्ति ॥ १७ ॥

नां लौकिकव्यापारराहित्यसिद्धिरित्यत आहुः । * एतदित्यादि * । * प्रपञ्चितामिति * । चक्षुरिति द्वितीयैकवचनान्तं पदमित्यादिना प्रपञ्चितम् । तस्मिन् व्याख्यान आग्रहवाद इति शङ्का स्यादिति तदर्थं भूमविद्याश्रुतिमुदाहरन्ति । * किञ्च, छान्दोग्य इत्यादि * । * इन्द्रियव्यापार इति * । पश्यति शृणोतिभ्यामुक्तः सः । तथाचात्मां श्रुतौ लौकिकव्यापारराहित्यस्य सिद्धत्वात्तत्र तथा व्याख्याने नाग्रहवाद इत्यर्थः । अत्र यत्पारिशोष्यात्सिद्धं तस्य फलमाहुः । * तेनेत्यादि * । तत्र हेतुः । * न ह्येत्यादि * । न हि भूमविद्यायां प्रतिपाद्यमानस्य भूमरूपस्य सुखस्य फलत्वातिरिक्तमन्यत् प्रयोजनं कथमप्यस्ति तस्मात् तथेत्यर्थः ।

यस्तु भाष्यान्तरेऽस्मिन् सूत्रे ब्रह्मसायुज्यं ब्रह्मसाम्यं वा प्राप्तस्य जीवस्यैश्वर्यादिकं जगत्सृष्टिव्यापाररहितमेव भवतीति विचारितम् । तदस्माकमतं, नेतरोऽनुपपत्तरित्यानन्दमयाधकरण एव साधितमिति न काश्चिन्न्यूनतेति बोधितम् । यस्तु निरङ्कुशजगत्कर्तृत्वस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वाद् ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुत्या जीवस्य ब्रह्मभावं बोधिते तस्यापि तदभेदाज्जगद्व्यापारोऽस्तु, तथा सतीदं सूत्रमवान्तरबुक्तिविषयमिति कश्चित्, तदसङ्गतम् । वेदस्तुतौ, सममनुजानतां

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

नन्वेतत्प्रकरण एव छान्दोग्ये पठ्यते, सर्वं ह पश्यतीति सर्वविषयकप्रत्यक्षमुपदिश्यत इत्यन्यविषयव्यापारराहित्यं नोपपद्यत इत्याशङ्क्य समाधत्ते । आधिकारिकेत्यादिना । अत्रेदमुच्यते । सोऽऽनुते, लोकवत्तु लीलाकैवल्यमित्यादिभिर्निखलीलामध्यपाति-त्वं तस्योच्यते । नान्यत् पश्यतीत्यादिश्रुतिवशाज्जगद्व्यापार-

यदमतं मतदुष्टतयेति जीवं तादृशनियन्तृत्वभावस्य ब्रह्मविदसम्म-तत्वकथनेन तादृशजगत्कर्तृत्वादेरपि निरासबोधनादतः सायु-ज्येऽपि तदभावः सूत्रकाराभिमत इति ज्ञेयम् । तथाच यथा भूमिस-म्बन्धिनो मथुरादिदेशस्य लौकिकत्वं, तत्र स्थापितस्य चालौ-किकत्वं, तथा तत्र स्थितानां लौकिकदेहे निविष्टत्वाल्लौकिकत्वं त-दन्तःस्थापितानां सदेहानामेव लीलास्थानामलौकिकत्वम् । तेन लौ-किकालौकिकोभयकार्यकरणं तादृशतादृशनत्तज्ज्ञानविषयत्वं नानुप-पन्नं, नापि लीलासाङ्कर्यप्रसङ्गः । चक्षुरिन्द्रियदृष्टान्तेनैवोपपादित-त्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तः ॥ सूत्रं व्या-कुर्वन्ति । * नान्वित्यादि * । ननु भूमविद्यास्थस्य, नान्यत् पश्यती-त्यादिवाक्यस्य बलेन भक्तस्याऽक्षरे ब्रह्मणि जगद्व्यापाररहितो भोग इति यदुक्तं तन्नोपपद्यते । यत एतत्प्रकरण एव छान्दोग्ये भ-क्तस्य जगद्व्यापारः पठ्यते । स को वेत्यत आहुः । सर्वं ह पश्यः पश्यतीति । जगद्विषयकप्रत्यक्षरूपः स इत्यतस्तथेत्याशङ्क्य समाध-त्त इत्यर्थः । समाधानांशव्याख्यानाय हेत्वंशस्फुरणे तेनाशङ्कन-न्तरस्यापि निवृत्तिमालोच्य तमप्यर्थं संग्रहीतुं प्रकारान्तरेणावता-रयान्त । * अत्रेदमित्यादि * । अत्र अवतारणग्रन्थे, इदं घक्षमाण-मधिकमुच्यते, न तु तावन्मात्रमित्यर्थः । किं तदित्याकाङ्क्षायाम् आ-क्षेप्यं विषयमाहुः । सोऽऽनुत इत्यादि * । * तस्येति * । भक्तस्य । एवं विषयमनूद्य तत्र विचारः क्रियत इत्याहुः । * अत्रेत्यादि * ।

वर्जं भोगकरणं पूर्वसूत्रेणोक्तम् । अत्रेदं विचार्यते । नान्यत् पश्य-
तीति प्रकरण एव सर्वं ह पश्यतीति सर्वविषयकं दर्शनमुच्यते
तत् कथं पूर्वोक्तमुपपद्यत इति । किञ्च । एकस्यैव भक्तस्य देश-
कालभेदेन क्रियमाणाऽनेकलीलासम्बन्धित्वं भवति । तच्च लीला-
नित्यतायां न घटते । यतस्तत्तद्देशतत्कालसम्बन्धिनी सा नित्या ।
एवं सत्येकस्यानेकरूपत्वं जीवस्य न सम्भवतीति तन्नित्यत्वमपि न
सिद्ध्यतीति । तत्रोच्यते । श्रुतौ सर्वपदेन न जगदुच्यते, किन्तु
यस्यां यस्यां लीलायां देशकालभेदेन क्रियमाणायामधिकृतो य

अत्रास्मिन् सूत्रे इदम् ! उक्ताभ्यां श्रुतिभ्यां सूत्राभ्यां च यदुक्तं
तद्विचार्यत इत्यर्थः । विचारमाहुः । * नान्यदित्यादि * । अत्र, ना-
न्यदित्यारभ्य पूर्वोक्तमुपपद्यत इत्यन्तेन पूर्वोक्तवाशङ्कानूदिता ।
सोऽश्नुत इत्यादिविषयणीं द्वितीयामाहुः । * किञ्चेत्यादि * ।
सोऽश्नुते, स वा एष एवं पश्यन्, सर्वं ह पश्यः पश्यतीत्यादिश्रुतौ
श्रीभागवतादिषु च एकत्वकथनेन भक्तानामेकस्यैव रूपस्य प्रत्य-
क्षोपदेशाद् एकस्यैव भक्तस्य देशकालभेदेन क्रियमाणाऽनेकली-
लासम्बन्धित्वमुक्तं भवति । तच्च लीलानित्यतायां न घटते । यतस्त-
द्देशकालसम्बन्धिनी तत्तद्विशेषणविशिष्टैव नित्या ध्वंसाद्यप्रतियो-
गिनी । एवं देशकालभक्तविशिष्टायाः लीलाया नित्यत्वं सति देश-
कालयोर्न्यान्यत्ववद् भक्तस्याप्यनेकरूपत्वं वाच्यम् । तच्चानु-
क्तत्वाज्जीवस्य न सम्भवति, इति एवं विशेषणविघटनं तस्याः ली-
लायाः नित्यत्वमपि न सिद्ध्यतीत्यतो न घटत इत्यर्थः । प्रत्यक्षोपदे-
शादित्यत्र प्रथमपक्षे षष्ठीतत्पुरुषो द्वितीयपक्षे च कर्मधारयो ज्ञेयः ।
एवमाशङ्कनं द्वेधा व्याख्याय समाधानांशं व्याकुर्वन्ति । * तत्रा-
च्यत इत्यादि * । तथाचाधिकारोऽत्र भक्तानां लीलानुभवयोग्य-
तासम्बन्धाधिकारिकं तेषां मण्डलं समूहस्तत्र यस्तिष्ठति तस्योक्तः
कथनात् श्रुतौ तथोच्यत इति नानुपपन्नं किञ्चित् । श्रौतस्य दर्शन-
विषयवाचकस्य सर्वपदस्य सङ्कोचितवृत्तिकत्वात्तद्विषयकदर्शने-

एको भक्तस्तस्यैव तावन्ति रूपाणि सन्ति तान्याधिकारिकाणी-
त्युच्यन्ते । तेषां मण्डलं समूहस्तत्र स्थितवस्तुमात्रमुच्यत इति नानु-
पपन्नं किञ्चित् । अत एवाग्रे पठ्यते । सर्वमाप्नोति सर्वश इति, स
एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा भवति सप्तधा नवधा चैव पुनश्चै-
कादशः स्मृतः । शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिरिति ।
यथा मण्डलवर्त्तिषु पुंसु नैकस्य प्राथम्येन प्राधान्यं वक्तुं शक्यं
तथैतेष्वपि रूपेष्विति ज्ञापनाय मण्डलपदमुक्तम् ॥ १८ ॥

विकारावर्त्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

नन्वेवं सति भस्त्वद्देहमायास्य इति प्रभुणोक्ते तदाशया त-

— — — — —

अपि भोगस्य जगद्व्यापाररहितत्वं नानुपपन्नम् । तथा, सोऽश्नुत
इत्यादावेकवचनस्य भक्तस्वरूपविषयकत्वात् स भक्तस्तद्देशत-
त्त्वाकालभेदेन क्रियमाणा लीलाः आधिकारिकदेहसमूहस्यः पश्य-
तीति तत्तद्विशेषणविशिष्टानां लीलानां तदनुभवितुर्भक्तस्य च नि-
त्यत्वं नानुपपन्नमित्यर्थः । ननु सर्वपदार्थसङ्केचे भक्तरूपबाहुल्ये च
किं मानमित्यत आहुः । * अत एवेत्यादि * । * अग्र इति * ।
सर्वं इह पश्यः पश्यतीत्यस्याग्रे । तथाच सर्वमाप्नोतीति वाक्ये सर्वैः
प्रकारैः सर्वप्राप्तिश्चावणात् सर्वं पश्यतीति वाक्यस्य सर्वपदेन वि-
षक्षितग्रहणस्यैव युक्तत्वात् । तथा स एकधेति वाक्ये भक्तस्य
बहुधा भवनश्चावणात्, सोऽश्नुत इत्यादावपि बहुमी रूपैर्भोगरूप-
स्य लीलानुभवस्य युक्तत्वादिति । ननु मण्डलपदेन चक्राकारेण
परिणतः समूह उच्यते, न तु सामान्यसमूहोऽतः कथमेवमुच्यत
इत्यतो मण्डलपदस्य तात्पर्यमाहुः । * यथेत्यादि * । तथाचैत-
ज्ज्ञापनाय मण्डलपदं, न तु समूहस्य चक्राकारेण परिणतेर्ज्ञाप-
नायेत्यर्थः ॥ १८ ॥

विकारावर्त्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ एवं श्रुतिविरोधं प-
रिहृत्य लौकिकविरोधं परिहरतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति * नन्वे-
वं सतीत्यादि * एवं सतीति * तत्तल्लीलातत्तद्देशतत्तत्कालतत्तद्-

स्थितिर्नोपपद्यते । नित्यत्वाललीलायास्तस्य कालस्य तदागमनस्य च तदापि वर्त्तमानत्वात् । तथा प्रभूक्तिरपि नोपपद्यत इत्याशङ्क्य समाधत्ते । इह भगवल्लीलाप्रकृतिस्तद्विरुद्धोऽर्थो विकार इत्युच्यते । तत्र न वर्त्तते तज्ज्ञानं तादृशं च भवति । यत्स्वरूपं प्रति तथा वदति तस्य स्वगृहे तदा भगवत्स्थितिज्ञानं न भवतीत्यर्थः ।

भक्तदेहानां नित्यत्वे सति । व्याकुर्वन्ति । * इहेत्यादि * । * इहेति * । भगवत्सम्बन्धव्यर्थविचारे, भगवल्लीलाप्रकृतिः, रसात्मककृत्स्नगुणवत्त्वाद्, अनुकृत्यधिकरणसिद्धकारणत्वाद्वा । तद्विरुद्धोऽर्थो लौकिकः स हि विकार इत्युच्यते तत्प्रतिकृतिभूतयत्किञ्चित्त्वादगुणवत्त्वात् । कार्यत्वाद्वा । तत्र लौकिकं विकारभूतेऽर्थे न वर्त्तते तद् ब्रह्मणा सह भोगकरणम् । अत आधिकारिकमण्डलस्य सर्वं तदन्तःपातिज्ञानं च विकारावर्त्ति तादृशं तत्समानाकारं च भवति । अत एवेतः पूर्वम्, आत्मत आशा आत्मत आविर्भावतिरोभावावित्यादि श्रावितम् । अन्यथा तत्र वदेत् । तदेतदत्र सर्वं चकारेण सूच्यते । तथाच, स एकधा भवतीति श्रुतिबलेनैकस्य भक्तस्य यान्यनेकानि रूपाण्यङ्गीकृतानि तानि योगिकायव्यूहवन्नानादेशवर्त्तनीनि, किन्तु तथैकस्मिन्नेव भगवत्स्वरूपे विद्यमानानि प्रद्युम्नादिव्यूहरूपाणि तत्कार्ये प्रकटीभवन्त्यपि न स्वरूपाङ्गिभूतया प्रतीयन्ते । तथा भक्तशरीराण्यप्येकस्मिन्नेव वर्त्तमानानि तत्कार्ये बहिर्भवन्ति । एवं यत्स्वरूपं प्रति, श्वस्त्वदगृहमायास्य इति वदति तस्य स्वगृहे प्रथमदिने भगवत्स्थितिज्ञानं न भवति तस्य विरहानुभवयितृरूपं बहिर्भवति, पूर्वोक्तं चान्तः । ततो द्वितीयदिने पूर्वोक्तं बहिर्भवति विरहानुभवयितृ चान्तस्तयोरन्तर्भावबहिर्भावौ तेन न ज्ञायेते एकमेव स्वमनुभवतीत्येवं लीलारसालत्वार्थे दिङ्मात्रेण प्रदर्श्यते । वस्तुतस्तु यथा नित्यव्यापकशब्दवादिजैर्मिनीयमते व्यञ्जकस्य वायोर्ध्वनेर्वा अभावेन न वर्णात्मकशब्दस्य सर्वत्र सदा ज्ञानं, यथा च नित्यव्यापकात्मवादिकाणादादिमते स्वदेहादन्यत्र तद्वृत्तिलाभस्थानभूतदेहाभावेन न स्वात्मज्ञानं, त-

उपलक्षणं चैतदतो यद्देशकालविशिष्टा यादृशी या लीला तस्या-
स्तादृश्या एव तल्लीलामध्यपातिनो भक्तस्य ज्ञानं, नान्यविषयक-
मिति ज्ञेयम् । अत एव द्वितीयस्यापि, मह्यं पूर्वमुक्तमासीत्तेनागत
इत्येव ज्ञानं भवति । तदैव हि रसोदयोऽतो रसस्वरूपमध्यपाति-
त्वाललीलाया रसस्य च भगवदात्मकत्वाद्भगवद्रूपत्वेन सर्वमुपप-
द्यते लीलायाम् । अत्र प्रमाणमाह । तथाहि स्थितिमाहेति । स-
र्वमाप्नोति सर्वश इति श्रुतिरेकस्यैव भक्तस्य सर्वशः सर्वैः प्रकारैः
सर्वलीलारसमाप्नोतीति वदन्त्युक्तरीत्यैव लीलायां स्थितिमाहेत्यर्थः
अतो वस्त्वेवेदमलौकिकमीदृशमिति मन्तव्यं वैदिकैरिति भावः ।
अलौकिकेऽर्थे लौकिकरीत्यनुसरणं न युक्तं, किन्त्वलौकिकरीत्य-
नुसरणमेव युक्तमिति हि शब्देन द्योत्यते । एतेन, रसां वै स इति
श्रुतेर्लीलाविशिष्ट एव प्रभुस्त्येति तादृश एव परमफलमिति ज्ञापितं
भवति ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

याऽत्र लीलादिव्यञ्जकभगवदिच्छाभावेन न भगवत्स्थित्यादिज्ञानं
भवतीत्यर्थः । एवं सूत्रैकदेशं व्याख्याय तेनानुक्तस्यान्यस्यापि
तथा सिद्धिमाहुः । * उपलक्षणमित्यादि * । तथाच “अचिन्त्याः
खलु ये भावास्तांस्तर्केण प्रसाधयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचि-
न्त्यस्य लक्षणमिति मत्स्यपुगणवाक्यात् । अत एवं श्रुतिमूलक-
तर्कादपि सर्वं सुखमित्यर्थः । उपपादनप्रकारस्य प्रामाणिकत्वाय
सूत्रशेषमवतारयन्ति । * अत्रेत्यादि * । सिद्धमाहुः । * अत इ-
त्यादि * । तथाच, नैषा तर्केणेति श्रुतेः, अलौकिकास्तु ये भावा
न तांस्तर्केण याजयंदिति स्मृतेः श्रुत्यनुसारणेन निर्णयमिति सि-
द्धेस्तथेत्यर्थः ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ भगवत्सम्बन्धिपदार्थानां य-

नच लौकिकयुक्तिविरोधोऽत्र बाधकत्वेन मन्तव्यः, किन्तु साधकत्वेन । यतः प्रसङ्गाऽनुमाने श्रुतिस्मृती अपि लौकिकयु-
क्त्यप्रसारेणालौकिके भगवत्सम्बन्धिन्यर्थेऽन्यथाभावनं निषेधति,
नैषा तर्केण मतिरापनेया । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभा-
विकी ज्ञानबलक्रिया च । अलौकिकास्तु ये भावा न ताँस्तर्केण
योजयेत् । श्रीभागवते च— न हि विरोध उभयं भगवत्परिग-
णितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कावि-
चारप्रमाणाभामकुतर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणाशयदुरवग्रहवादिनां
विवादानवसर इत्यादिवाक्यैरचिन्सानन्तशक्तिमत्त्वेन भगवत्स्वरू-
पस्यैव परमफलत्वं प्रदर्श्यते । किञ्च । ता वां वास्तून्यप्मसि ग-
मध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य टृष्णः
परमं पदमवभाति भूरीति ऋग्वेदे पठ्यते, किञ्चित्पाठभेदेन यजुः-
शास्त्रायामपि । ता तानि वास्तूनि वां गोपीमाधवयोः सम्बन्धीनि
गमध्यै प्रमादत्वेन प्राप्तुमुष्मसि कामयामहे । तानि कानीत्याका-
ङ्क्षायां गृहाभिसन्धिमुदघाटयति, यत्र श्रीगोकुले गावो भूरिशृङ्गा
बहुशृङ्गा रुरुप्रभृतयो वसन्तीति शेषः । ग्राम्यारण्यपशूपलक्षणा-
र्थमुभयोरेव ग्रहणम् । अत्राह । भूमावेव तदुरुगायस्य बहुगीयमा-

सङ्गम्यत्वरूपं पूर्वोक्तमर्थमेव हृदीकर्तुं सूत्रान्तरं पठतीत्याशयेन
सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * नचेत्यादि * । भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम् ।
अत्र नैषा तर्केणेति काठकश्रुतेर्जीवप्रश्नोत्तरवर्तित्वेन तथा भगव-
त्सम्बन्धिनामर्थानां तर्कागोचरत्वसाधनं न युक्तमित्याशङ्क्य, ब्रह्म-
प्रकरणस्यायाः, परास्य शक्तिरिति द्वितीयस्याः श्वेताश्वतरश्रुंतरुप-
न्यासः । अलौकिकास्त्वित्यस्याः स्मृतेः प्रसिद्धत्वेन विषयान्तरे
चारितार्थ्यमाशङ्क्य श्रीभागवतषष्ठस्कन्धीयस्य, न हि विरोधमि-

नस्य वृष्णः । भक्तेषु कामान् वर्षतीति वृषा तस्य पदं स्थानं वै-
कुण्ठं ततोऽपि परममधिकमत्र विचित्रलीलाकरणात् । भूरि यमुना-
पुलिननिकुञ्जगोवर्द्धनादिरूपत्वेन बहुरूपम् । तथाच तत्रस्थानि
तानि कामयामह इति वाक्यार्थः सम्पद्यते । एतेन लीलासम्बन्धि-
वस्तुनां यत्र फलत्वेन बहुरूपप्रार्थनं तत्र तल्लीलाकर्तुः परमफलत्वे
किं वाच्यमित्याशयो ज्ञाप्यते । अथ ह वा व तव महिमाऽमृतस-
मुद्रविप्रुषा सकृल्लीढया स्वमनसि निष्पन्दमानानवरतमुखेन वि-
स्मारितदृष्टश्रुतमुखलेशाभासाः परमभागवता इति श्रीभागवते ।
एतेनापि कैमुतिकन्यायेन प्रभोरेव स्वतः पुरुषार्थत्वं ज्ञाप्यते ।
फलप्रकरणत्वात्तदेवाचार्यतात्पर्यविषय इति ज्ञायते ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

इतोऽपि हेतोः पुरुषोत्तमस्वरूपमेव परमं फलमिति ज्ञायते ।

ति वाक्यस्योपन्यासः । एवमेतैः प्रमाणैर्लीलाया अलौकिकत्वं नि-
गमयित्वा तन्मुखेनापि भगवतः फलत्वनिगमनाय किञ्चेत्यादिना
शाखाद्वयस्थश्रुत्युपन्यासः । ऋक्शाखास्थश्रुतेर्यास्केन सूर्यकिर-
णपरताया निर्वचनात् तदर्थभ्रमनिरासाय यजुःशाखापाठस्मार-
णम् । तेन यास्कोक्तस्य शृङ्गादिपदनिरुक्तमात्रार्थत्वं, न तु त-
त्तात्पर्यकत्वम् । ऋचो विष्णुसूक्तस्थत्वात्, तैत्तिरीयपाठे च वि-
ष्णुपदाद् अग्रेऽपि, विष्णोः कर्माणि पश्यतेत्यादिमन्त्रदर्शनाच्च । ए-
तदुपष्टम्भायैव, अथ ह वा वेति श्रीभागवतवचनोपन्यास इति । शेषं
स्फुटम् ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * इतोऽपी-
त्यादि * । * इतोऽपीति * । मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे । भोगमात्रे
भोगे एव यत् साम्यं भक्तेन सह तौल्यमस्यां श्रुतौ सहपदेन भाव्यते,

यतः, सोऽऽनुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतौ भक्तसाम्यमुच्यते । तच्च पुरुषोत्तम एव सम्भवति । यतः सख्यं दत्त्वा तत्कृतात्मनिवेदनमङ्गीकुर्वन्नऽतिकरुणः स्वस्वरूपानन्दमनुभावयँस्तं प्रधानीकरोति । अन्यथा भक्तोऽनुभवितुं न शक्नुयात् । युक्तं चैतत् । प्राप्तं फलं स्वाधीनं भवत्येवान्यथा फलत्वमेव न स्यात् । तथाचाऽस्माल्लिङ्गादपि प्रभोरेव परमफलत्वं सिद्धयति । न तत्समश्चाभ्याधिकश्च दृश्यत इति श्रुतिविरोधपरिहाराय मात्रपदम् । नचात्र कामभोगस्य फलत्वं शङ्कनीयम् । आप्नोति परमित्येतद्व्याकृतिरूपत्वात् स्वरूपानुभवरूपत्वाद् भोगस्य । अनुभूयमानस्यैव हि सुखस्य लोके पुरुषार्थत्वोक्तेः ॥ २१ ॥

एवं भगवतः स्वतः पुरुषार्थरूपत्वमुक्त्वा कर्मफलभोगानन्तरमावृत्तिवदत्राप्यावृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायोत्तरं पठति ।

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

तस्माल्लिङ्गादपि । तद् व्याकुर्वन्ति * यत इत्यादि * पुरुषोत्तम एवेत्येवकारेणाक्षरं व्यावर्त्यते । तत्र हेतुः । * यतः सख्यमित्यादि * । नन्वत्र कामानामेव प्राप्तेरुक्तत्वात्तद्भोगस्यैव फलत्वमस्त्विति चेत्तत्राहुः । * नचेत्यादि * । आप्नोति परमित्येतद्व्याकृतिरूपत्वादिति * । आप्नोतिपरमिति यद्वाक्यं तद्व्याख्यानरूपत्वात् । ननु यदि भगवत एव फलत्वं तदा कामानामशनं किमिति विवरणत्वेनोच्यत इत्यत आहुः । * स्वरूपेत्यादि * । तत्र युक्तिमाहुः । * अनुभूयमानस्येत्यादि * । तथाच फलत्वव्युत्पादनार्थं, तत्र तु फलत्वार्थमित्यर्थः । एवमनया पञ्चसूत्रा भोगप्रकारविचारोऽपि भगवतः परमफलत्वबोधनायैवेति ह्यापितम् । इदमेवाचार्यैः पुष्टिप्रवाहमर्यादायां पुष्टिफलविचारे “भगवानेव हि फलं स यथाऽऽविर्भवेद् भुवि । गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेदि”त्यनेनोक्तं ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति * एवमित्या-

अनावृत्तिर्भक्तानां ज्ञानिनां चोच्यते । तत्र मानं शब्दः । स च—तयोर्ध्वमायन्नऽमृतत्वमेति, न तेषां पुनरावृत्तिरेतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तनावर्त्तन्ते, ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते, न च पुनरावर्त्तत इत्यादिरूपस्तु ज्ञानिनां तामाह । न हि भक्तानां नाड्यादिप्रयुक्तममृतत्वम् । “तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह” इत्यादिवाक्येभ्यः । किन्तु, यमेवेति श्रुतेर्वरणमात्रलभ्यः पुरुषोत्तमः । एवं सति ब्रह्म-

दि * । व्याकुर्वन्ति । * अनावृत्तिरित्यादि * ननूक्तः शब्दो ज्ञानिनामेव तामाहेत्यत्र गमकमाहुः । * न हीत्यादि * ।

काठके ज्ञानं प्रस्तुत्य, यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिता इति वैराग्यं चांक्ता ततः, शतं चैका च हृदस्य नाड्य इत्यनेनोत्क्रमस्योक्तत्वाद् बृहदारण्यके शरीरब्राह्मणेऽपि तथात्वादन्वयापि तथैवेति नाड्याद्ध्वगतिहेतुभूतयोर्ज्ञानवैराग्ययोर्भक्तस्य श्रेयस्करत्वाभावेऽत्रोक्तम् । तत्कार्यभूतनाडीगतिप्रयुक्तममृतं न शक्यं वक्तुमनो ज्ञानिनामेव तेन शब्देन तदुच्यत इत्यर्थः । तर्हि भक्तस्याऽनावृत्तिः कुतोऽवगन्तव्येत्यत आहुः । किन्त्वित्यादि * । किन्तु, यमेवेति श्रुतेर्वरणलभ्यः पुरुषोत्तमो भक्तानाममृतत्वम् । स च अक्षरात् परतः पर इति श्रुतेर्यस्मात् क्षरमतीतोऽहमिति गीतावाक्याच्चाक्षरात् परः । एवं वरणलभ्यस्यात्मनोऽक्षरात् परत्वे सति ब्रह्मविदाप्रोति परमिति श्रुतेर्विरोधपरिहारपूर्वकं यद् व्याख्यानं वरणसाहित्ये सर्वकामाशनरूपो ब्रह्मस्वरूपानन्दानुभवो, वरणसाहित्याभावे तु लोकत्वेनाक्षरप्राप्तौ तदानन्दानुभवोऽक्षरसायुज्यं वा यथाऽधिकारमिति पूर्वमुक्तं तद्रीत्या अक्षराधिष्ठातारं पुरुषोत्तमं परं ब्रह्म वरणेन प्राप्तस्य निर्दोषत्वाद् आवृत्तिहेतूनामविद्याकामकर्मणांभावात् प्रपञ्चेऽनावृत्तिः सम्भवति । तथाचात्र परशब्दे प्राप्यस्याक्षरात् परत्वप्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गादनावृत्तिर्भक्तानामवगन्तव्येत्यर्थः । ननूभयव्यामोहसूत्रे भक्तव्यामोहस्यापि कच्चिदुक्तत्वात्तादृशेच्छया कदाचिदावर्त्तिः स्यादिति शङ्कयामाहुः ।

विदाप्नोति परमिति श्रुतेर्विरोधपरिहारपूर्वकोक्तव्याख्यानरीत्या भ-
क्तस्य परं ब्रह्म प्राप्तस्य निर्दोषत्वादावृत्तिहेत्वभावात् प्रपञ्चेऽनावृ-
त्तिः सम्भवति । तादृशं प्रतीश्वरेच्छापि न तथा भवितुमर्हति ।
“ये दारागारपुत्राप्तप्राणान् वित्तमिमं परम् । हित्वा मां शरणं
याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सह” इति भगवद्वाक्यात् परप्राप्तिरूपत्वाच्च
भोगस्य न नाशसम्भावना । किञ्च यत्रैकस्यैव भक्तस्य देशका-
लभेदेनानेकविधलीलासम्बन्धित्वेऽपि तत्तल्लीलासम्बन्धित्वमन-
श्वरमुच्यते तत्र सर्वथा तदभावः कथं वक्तुं शक्यो ब्रह्मणापि ।
अपरञ्च । कालसाध्यो हि नश्वरः स्याद् न हि पुरुषोत्तमे कालः
प्रभवितुं शक्नोति । न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुरित्यादिवा-
क्येभ्यः । तथाच ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीययोरनावृत्तौ तुल्यत्वेऽपि
फलप्राप्तौ वैलक्षण्यात् पूर्ववाक्येन भक्तानामाहाऽनावृत्तिमुत्तरवा-
क्येन ज्ञानिनामिति ज्ञायते । नच फलप्रकरणान्तेऽनावृत्त्युक्तेः सं-
साराभाव एव जीवस्य परमं फलमित्याचार्याभिप्रायो ज्ञायत इति
वाच्यम् । ब्रह्मविद्ः परप्राप्तिं फलत्वेनोक्त्वा तत्स्वरूपस्य सर्वका-
मभोगत्वेन श्रुत्या निरूपणात् । स च स्वस्वाधिकाराऽनुसारेण

—

* तादृशं प्रतीत्यादि * । तथाच ये सर्वान्मभावप्रपत्तिरहिता उक्त-
भोगात्मकस्वरूपानुभवरहिताश्च तान् प्रत्येव तथेच्छन्ति, नात्र त-
त्सम्भवनाऽपीत्यर्थः । समूलकाषमावृत्तिशङ्कानिवृत्त्यर्थं कैमुतिकेना-
ऽपि तदभावं साधयन्ति * किञ्चेत्यादि * ननु लीलायां देशकाल-
सम्बन्धस्य पूर्वमुक्तत्वाल्लीलानित्यत्वोपपादनमात्रेण कथं शङ्का-
याः, समूलकाषं निवृत्तिरित्यतस्तत्र कालस्यासामर्थ्यं प्रमाणमाहुः ।
* अपरं चेत्यादि * । एवं लीलायाः स्वरूपानुभवस्य च नित्यत्व-
मुपपाद्य सिद्धमाहुः । * तथाचेत्यादि * । ज्ञानमार्गीयफलस्योत्कर्ष-
माशङ्क्य समादधते * नचेत्यादि, इयमुक्तंत्यन्तम् * । * स चेति *

निवेदितार्थाङ्गीकाररूप एवेति ज्ञेयम् । तेन स एव परमं फलम-
नावृत्तिस्त्वार्थिकी । परं त्वावृत्तौ सम्भवन्त्यां परमफलत्वं नोपपद्यत
इति ज्ञानदुर्बलशङ्कानिरासायेयमुक्ता । पुष्टिमार्गीयभक्तविशेषप्रवर्त्त-
कनिवर्त्तकत्रेणुशब्दाद्भगवन्निकटगतावऽनावृत्तिः पूर्वोक्ता, मर्या-
दामार्गीयाणां वेदरूपाच्छब्दात्तदुक्तसाधनादनावृत्तिः द्वितीयेनेत्यपि
तात्पर्यविषयः श्लिष्टोऽर्थो ज्ञेयः । तथा सति परमफलमग्रे स्वत एव
भावीति भाव इत्यलं विस्तरेण ॥ २२ ॥

भोगश्च । * स एवेति * । उक्तरीत्याऽनुभूयमानः पुरुषोत्तम एव ।
* आर्थिकीति * । परप्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गात्परप्राप्तिरूपवाक्या-
र्थबलेन प्राप्ता । तथाच श्रुत्या समर्पितायाः परप्राप्तेरेव मुख्यत्वात्तत्रै-
वाचार्याभिप्रायो, न तु लैङ्गिक्यामनावृत्तावित्यर्थः । यद्यपि द्विरुक्तिः
समाप्तिबोधनार्था, तथापि तत्र श्लेषेणार्थान्तरमपि बोध्यत इत्या-
हुः । * पुष्टीत्यादि * । वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्चेति सूत्रं तथा
साधितत्वात्तथेत्यर्थः । एवमाचार्याशयः पुष्टिमार्गीयफलस्यैव मु-
ख्यत्व इति साधितम् । एवमत्र पादे, ब्रह्मविदाप्नोति परमिति
श्रुत्युक्तं ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुत्युक्तं च फलं सपरिकरं वि-
चारितम् ॥ २२ ॥

शङ्कराचार्यास्तु-सगुणब्रह्मोपासनात् सहैव मनसेश्वरसा-
युज्यं प्राप्तानां किं सावग्रहमैश्वर्यं भवत्युत निरवग्रहमिति -संशये,
आप्नोति स्वराज्यमिति सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्तीति, तेषां स-
र्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादिश्रुतिभ्यो निरङ्कुशमैश्वर्यं भव-
तीति प्राप्तम् । तत्र जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वैवाऽणिमा-
द्यैश्वर्यं भवतीति साङ्कुशमेव तत् । जगद्व्यापारस्तु नित्यसिद्ध-
स्यैवेद्वरस्येति सिद्धान्तीक्रियते । तत्र हेतुः-प्रकरणमितरेषामसन्नि-
हितत्वञ्च । यत्र हि, सदेव सोम्येदमग्र इत्यादौ जगद्व्यापारः श्रू-
यते । तत्र परमेश्वर एव प्रकृतां, नेतरेषां सन्निधानं तस्मात् । नच,
आप्नोति स्वाराज्यमिति प्रत्यक्षोपदेशविरोधः । एतदग्र आप्नोति

मनसस्पतिमित्यनेन आधिकारिको यः सवितृमण्डलादिषु विशेष-
पायतनेष्ववस्थित ईश्वरः पूर्वसिद्धः सर्वमनसां पतिस्तत्प्राप्तिश्चा-
वणात्तदायत्तैव स्वाराज्यप्राप्तिरिति बोधनात् । तदग्रे, वाक्पतिश्च-
क्षुस्पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः, एतत्ततो भवतीति फलस्य तत एव
भावणाच्च । एवं सूत्रद्वयं व्याख्याय विकारावर्त्तिसूत्रे त्वेवं वद-
न्ति । परमेश्वररूपं विकारावर्त्ति च । तावानस्य महिमा ततो
ज्यायांश्च पुरुष इत्याम्नायो यतस्तस्य परमेश्वरस्य द्विरूपां स्थितिमाह
तच्च निर्विकारं रूपं विकारालम्बना न प्राप्नुवन्ति । अतत्कतु-
त्वात् । अतो यथा द्विरूपं परमेश्वरे निर्गुणं रूपमनवाप्य सगुण ए-
वावतिष्ठन्ते । एवं सगुणेऽपि निरवग्रहमेश्वर्यमनवाप्य सावग्रहाय
एवावतिष्ठन्त इति । अग्रिमसूत्रे च, न तत्र सूर्यो भातीति प्रत्यक्षा
श्रुतिर्न तद्भासयते सूर्य इति गीतास्मृतिश्च परमेश्वरस्य विकारा-
वर्त्तित्वं दर्शयतः । तदेवं विकारावर्त्तित्वं परस्य ज्योतिषः प्रसिद्धमि-
त्यभिप्राय इति । अग्रे तु भोगमात्रसाम्येनैश्वर्यस्य सावग्रहत्वं व्या-
ख्याय तेन सातिशयत्वं प्राप्ते शब्दादनावृत्तिं व्याहृत्य सम्यग्दर्शना-
नां विध्वस्ततमसां तु नित्यसिद्धनिर्वाणपरायणानां सिद्धैवानावृ-
त्तिस्तदाश्रयणंनैव सगुणशरीराणानामनावृत्तिसिद्धेरिति कैमुतिक-
मुक्ता-न्समापयन्ति ॥

तन्मते विकारावर्त्त्यादिसूत्रद्वयमनतिप्रयोजनम् । जीवस्य
सावग्रहैश्वर्यसाधने रूपद्वयबोधकयोस्तयोरनुपयोगात् । नच दृष्टा-
न्तार्थमुपयोगः । विकारावर्त्तिनोऽप्राप्तौ अतत्कतुत्वस्य हेतोरिवात्र
सावग्रहैश्वर्यं हेतोरकथनेन दृष्टान्तमात्रस्याप्रयोजकत्वात् । नच वा-
क्चस्पतिना निरवग्रहत्वस्योपासनविध्यगोचरत्वादुपासके तदकतु-
त्वस्य समर्थिततया अतत्कतुत्वस्यैव तत्रापि हेतुत्वमुक्तप्रायमेवेति
वाच्यम् । मनोमयः प्राणशरीर इति हार्दोपासनवाक्यं सर्वकर्मैति
विशेषणस्य सर्वं विश्वं तेनेश्वरेण क्रियत इति जगत्सर्वं कर्मास्य स
सर्वकर्मा स हि सर्वस्य कर्त्तैति श्रुतेरित्येवं व्याख्याततया निरव-
ग्रहत्वस्य विध्यगोचरताया वक्तुमशक्यत्वात् । नचोपासनासु पुरु-
षस्य विध्यधीनत्वेनास्वातन्त्र्यात् फलदशायां तथात्वमिति युक्तम् ।
पूर्वावस्थाधर्मस्य तदानीमुपगमे बद्धत्वस्यापि तदा प्राप्यापत्या
मुक्तिविप्लवस्यैवापत्तः । यच्च स्वातन्त्र्ये प्रातिभत्वप्रसङ्गादित्युक्तं,

तत्र नवनयोऽसशालिनी बुद्धिः प्रतिभा, तत्सम्बन्धत्वमिति यदि तदा तु, स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिना नवनवबुद्धीनां श्रुत्यैव सूचनात्तत्प्रातिभत्वे स्वातन्त्र्यस्य दुरपोहताया एव सिद्धेः । तथाच “युक्तिभिरतिशिथिलाभिः समादधानो हृद्वान् दोषान् । वा-
चस्पतिरपि भाष्यव्याख्याव्याजेन दूषणं व्यक्ती”त्येव सिद्धम् । न-
चैवं सिद्धान्तेऽपि मनोमयवाक्योक्तोपासकस्य तथात्वापत्त्या जग-
द्व्यापारापत्तिरिति शङ्कनीयम् । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति श्रुत्या तादृशस्य फलस्य ततो व्यभिचारणात् । यथा क्रतुर्गति पुरुष-
विशेषणबोधकं पदे प्रकारांशे पुरुषाधिकारस्यापि निविष्टत्वात् स-
मत्वाद्याकाङ्क्षायाश्च, तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्द्धितुं क इति, उपति ह वै स तं योऽस्मात् पूर्वो बुभूषतीति श्रुतिभ्यां निषिद्धत्वेन तादृशोपा-
सनेऽधिकारस्य निवृत्तेश्च । नचायमेव समाधिः शाङ्करेऽपि मतेऽ-
स्त्विति वाच्यम् । तन्मते निर्गुणस्य रूपस्य सर्वाभ्यधिकत्वेन सगु-
णेऽभ्यधिकराहित्याभावेनाधिकसाहित्ये प्राप्ते उक्तरीत्या समसा-
हित्यस्यापि वक्तुं शक्यतया तद्राहित्यस्यापि दुरुपपादत्वेनैतच्छ्रु-
तिविषयतायास्तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । समाभ्यधिकनिषेधाव-
धिकतया निर्गुणबोधकत्वे च सगुणे समसाहित्यस्यैवापत्तेश्च ।
अधिकारविचारेणाऽतःक्रतुत्वसाधने च निरवग्रहतायाः प्राप्तेरेवाभा-
वेन स्वातन्त्र्यशङ्काया एवानुदयात् स्वातन्त्र्ये प्रातिभत्वप्रसङ्गस्यैवा-
ऽभावादिति दिक् ॥

भास्कराचार्यास्तु—सिद्धान्ते, अविभागेन दृष्टत्वादित्यारभ्य परमकारणे सायुज्यं गतानां निरवधिकमैश्वर्यामति स्थितम् । ये पुन-
र्वेदान्ते द्वैतवादिनां मन्यन्ते, मुक्ताः पृथगवतिष्ठन्ते इति, तन्मतम-
भ्युपगम्य सावधिकमैश्वर्यं तेषामपि प्रतिपादयितुं जगद्व्यापारव-
र्जाधिकरणमारभत इत्युक्त्वा, जगद्व्यापारादिसूत्रं पूर्ववदेव व्या-
ख्याय, विकारावर्त्तिसूत्रे, पारमेश्वरं पुनरैश्वर्यं नित्यसिद्धं, विका-
रावर्त्ति, स्वमहिमप्रतिष्ठत्वात्, तावानस्य महिमेति श्रुतेः । कार्यब्र-
ह्मलोकवर्त्तिनां मुक्तानां सङ्कल्पादेवेति श्रुतेः । तदैरम्मदीयं सरस्तद-
श्वत्थः सांसवन इति बहुविधमैश्वर्यं प्रकीर्त्य तत्रेश्वरायत्तमित्युप-
पन्नम् । दर्शयत इति सूत्रे, परस्य ज्यातिशो विकारावर्त्तित्वं विकारानु-
प्राहकत्वं च, न तत्र सूर्यो भातीत्यादिश्रुतिस्मृती दर्शयत इत्युक्तवन्तः ॥

तन्मते विकारावर्त्यादिसूत्रयोर्यद्यपि न वैयर्थ्यं, तथापि दहर-
विद्योक्तब्रह्मलोकस्य कार्यत्वं यदङ्गीकृतमेतैरन्यैश्च । तच्चिन्त्य-
म् । तत्कार्यत्वबोधकप्रमाणानुपलम्भात् । नच प्रभुविमितं हिरण्य-
मिति वेदमविशेषणे विमितमितिपदे निर्मितत्वकथनादेकदेशस्य
कार्यत्वे सर्वस्य तथात्वं शङ्क्यम् । विमितपदस्य विशेषेण मितं ज्ञात-
मित्यर्थकतयाऽपि नेतुं शक्यत्वेन ततो निर्णयाभावात् । नापि, तृती-
यस्यामिनो दिवीति ब्रह्माण्डान्तर्वर्त्तित्वश्रावणात्तन्नाशे एतन्नाशा-
त्कार्यत्वमिति वाच्यम् । नास्य जरयैनर्जीर्यतीत्यादिना आत्मरूपता-
बोधनेनास्याः शङ्कायाः प्रागव निरस्तत्वात् । नच तदन्यदेव, नेदमि-
ति वाच्यम् । एकप्रकरणगतत्वेन पूर्वम्, एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमित्यनेनो-
क्तस्य ब्रह्मपुरस्य, तदरश्च ह वैष्णवश्चार्णवौ ब्रह्मलोक इत्यादिना परि-
करपूर्वकं तत्प्रपञ्चनस्यैव भासमानतया भेदस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
उपबृंहितं चैतद् वाराहे चातुर्मास्यमाहात्म्ये चतुर्दशाध्याये क्षीरस-
मुद्रं प्रकृत्य “तन्मध्ये मम लोकस्तु परितो वलयाकृतिः । योजनानां
तु लक्षाणि विंशतिस्तस्य विस्तृतिः । श्वेतद्वीप इति ख्यातः प्रलयेऽपि
न नश्यती”त्युक्त्वा, तत्र श्रीभूदुर्गात्मकभागत्रयं तत्परिमाणं संस्थां
चोक्त्वा, तत्र भूदुर्गाभागयोस्तत्स्थानां चावान्तरप्रलये नाशाभावमु-
क्त्वा, तस्मिन् स्थानं लयं याते प्रविशन्त्युदरे ममेति ब्रह्मणो लये भू-
दुर्गाभागस्थानां खोदरं स्थितिमुक्त्वा “श्रीभागे संस्थिता ये तु न तेषां
प्रलये भयम् । शाश्वतः स तु मं लोको न नश्येद् ब्रह्मणो लयं । मु-
क्ता एव तु मां तत्र वीक्षन्ते सर्वदेव तु । कल्पान्तप्रभवो बह्वर्जलं वा
भूमिदुर्गयोः । भागौ न स्पृशते नौ हि चक्रेण परिरक्षितौ । तत्र स्था-
स्तु जनाः सर्वे मोदन्ते सर्वदेव तु । कल्पान्तप्रभवां बाधां न ते जा-
नन्ति जातुचित् । श्वेतद्वीपादधस्तात् पृथ्वी तिष्ठति पीठवत् । स्पृष्टौ
स्पृशति तद्द्वीपं प्रलये तु वियुज्यते । मम शक्त्यैव स द्वीपः सदा ति-
ष्ठति शाश्वतः । भूमिश्रीभागयोर्मध्ये लक्षयोजनविस्तृतः । अरनामा-
सुधाऽम्भोधिर्मुक्तामुक्तनिषेवितः । अर्धं तस्य तु भूभागः श्रीभागस्या-
र्धमेव च । लक्षयोजनमध्ये तु द्वीपाकारोऽस्ति तत्तटम् । दशयोजन-
साहस्रं विस्तृतिस्तस्य कीर्त्तिता । अर्धनाशो भवेत्तस्य प्रलये च
पुनः पुनः । अर्धो भागस्तु मुक्तानां श्रीडास्थानं न नश्यति । दुर्गा-
श्रीभागयोर्मध्ये ण्यनामाऽमृतसागरः । तस्याऽप्येवं विभागोऽस्ति नि-

त्यानित्यविभेदतः । अर-ण्याख्यौ सुधासिन्धु मम लोकत्रयेऽपि च ।
वर्त्तन्ते मम भक्तानां क्रीडायै सर्वकामदा”विति । लोकत्रयं तु वैकुण्ठा-
ऽनन्तासन-श्चेतद्वीपभेदेन तत्रैवोक्तम् । तेषु छान्दोग्योक्तो वैकुण्ठा-
ख्यो ज्ञेयः । तृतीयस्याऽमितो दिवीति विशेषणेन उच्चस्थत्वबोधना-
दिति । अतः स लोको न कार्यः, किन्तु नित्य एवेति निश्चयः ।
लोकस्य ब्रह्मरूपत्वादेव च न तत्प्रभोरपि स्वप्रतिष्ठत्वहानिरिति
सर्वमनवद्यम् ॥

रामानुजाचार्यास्तु—मुक्तस्यैश्वर्यं जगत्सृष्ट्यादिपरमपुरुषा-
ऽसाधारणम् ? उत तद्रहितं केवलपरमपुरुषानुभवविषयमिति ? सं-
शये, जगदीश्वरत्वमपीति पूर्वः पक्षः । निरञ्जनः परमं साम्यमुपै-
तीति श्रुतेर्मुक्तस्य सङ्कल्पत्वश्रुतेश्च । तत्र सिद्धान्तस्तु जगद्व्यापारं-
वर्जं मुक्तैश्वर्यं निरस्तनिखिलतिरोधानस्य मुक्तस्य निर्व्याजब्रह्मानुभ-
वरूपमैश्वर्यम् । तत्र हेतुः—प्रकरणादित्यादि । अर्थस्तु पूर्ववदेव ।
श्रुतयः परं बह्वच उपन्यस्ताः । अग्रिमसूत्रे च, स स्वराड् भवती-
त्यादिभिर्जगन्त्रियमनरूपं व्यापारमाशङ्क्य आधिकारिकमण्डलस्थो-
क्तेरित्यस्य अधिकारे नियुक्ता ये हिरण्यगर्भादयो मण्डलं तेषां
लोकाः तत्स्थां भोगा मुक्तस्याकर्मवश्यस्य भवन्तीत्ययमर्थस्तस्य
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादिनोच्यते । तथाच कर्माऽप्रतिह-
ताज्ञानो मुक्तो विकारिलोकान् ब्रह्मभूताननुभवतीत्यनेन वाक्येनो-
च्यते, न जगद्व्यापार इत्युक्त्वाऽग्रिमसूत्रेषु मुक्तस्य सत्यसङ्कल्प-
त्वं परमपुरुषसाम्यं च परमपुरुषासाधारणनिखिलजगन्त्रियमनश्रु-
त्याऽनुगुण्येन वर्णनीयमिति साधयन्ति ॥ तेन तन्मतं सिद्धान्ताद्
अविरुद्धमित्युपरम्यते ॥

तन्मतचौरस्तु—रामानुजाचार्यवदेव सूत्राणि व्याख्याय शिव-
लोकस्य सर्वतः परत्वं परब्रह्मणः शिवाकारत्वं चोक्तवान् । तत्तु
तदुपन्यस्तेन्द्रप्रजापतिसंवादश्रुन्तरपि विरुद्ध्यते । तत्र, स उत्तमः पुरुष
इत्यनेन परज्योतिषः पुरुषोत्तमत्वेन प्रतिपादनात् । अग्रे च श्यामा-
च्छबलं प्रपद्ये इत्यादिना श्यामवर्णश्रावणाच्च लोकोऽपि ततः पूर्वं
दहरविद्योक्त एव सन्निहितः । स चारण्याख्याणवद्वयव्याप्तो वाराह-
पुराणवाक्यैर्भगवद्भोक्तृत्वेन निश्चितः । अथर्वशिरःशिखाद्याश्च वि-
द्याः भगवद्विद्यानां न तुल्याः । अथर्वशिरःशिखाध्यायिशतमेकमेकेन

मन्त्रराजजापकेन तत्सममिति नृसिहपूर्वतापनीये भावणात् । अ-
तस्तत्प्रतिपाद्यस्य रूपस्य न भगवत्सुल्यत्वम् । वेद्योत्कर्षत एव वि-
द्योत्कर्षसिद्धेरिति । एतत् पूर्वं पूर्वमपि किञ्चिदुक्तं प्रहस्ताख्ये वाङ्
च मया निपुणतरमुपपादितमिति न पुनः प्रपञ्च्यते ॥

माध्वास्तु—जगद्व्यापारसूत्रे, सर्वान् कामानाप्त्वा अमृतः
समभवदिति काञ्चन श्रुतिं लिखित्वा तस्या जीवप्रकरणगतत्वाज्जी-
वानां जगज्जननादिसामर्थ्यविदूरत्वाच्च सृष्ट्यादिभ्योऽन्यानेव का-
मानाप्नोतीत्युक्ता “स्वाधिकानन्दसम्प्राप्तौ सृष्ट्यादिव्यापृतिष्वपि ।
मुक्तानां नैव कामः स्यादन्यान् कामास्तु भुञ्जते । तद्योग्यता नैव
तेषां कदाचित् कापि विद्यते । नचायोग्यं विमुक्तोऽपि प्राप्नुयाच्च च
कामयेद्दि”ति वाराहवचनं लिखन्ति । अग्रिमसूत्रे च, सर्वस्मै देवा
बलिमावहन्तीति श्रुत्या ब्रह्माविदि जगदैश्वर्यमस्तीत्याशङ्क्य, तत्र
आधिकारिकमण्डलस्य आधिकारिकसमूहाधिपतिर्ब्रह्मा, तत्राच्यत इ-
त्युक्ता “आत्मेत्येवं परं देवमुपास्यं हरिमव्ययम् । केचिदत्रैव मुच्य-
न्ते नोत्क्रामन्ति कदाचन । अत्रैव च स्थितिस्तेषामन्तरिक्षे च केचन ।
केचित् स्वर्गे महर्लोके जने तपसि चाऽपरे । केचित् सत्ये महा-
ज्ञाना गच्छन्ति क्षीरसागरम् । तत्रापि क्रमयोगेन ज्ञानाधिकायात् स-
मीपगाः । सालोक्यं स्वस्वरूपत्वं सामीप्यं योग एव च । इमामा-
रभ्य सर्वत्र यावत् सुक्षीरसागरम् । पुरुषोऽनन्तशयनः श्रीमन्ना-
रायणाभिधः । मानुषा वर्णभेदेन तथैवाश्रमभेदतः । क्षितिपा मनु-
ष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरश्चराः । आजानजाः कर्मजाश्च तात्त्विकाश्च
शचीपतिः । रुद्रो ब्रह्मेति क्रमशस्तेषु चैवोत्तमोत्तमाः । नित्यानन्दे च भागे
च ज्ञानैश्वर्यगुणेषु च । सर्वे शतगुणोद्भक्ताः पूर्वस्मादुत्तरोत्तरम् ।
पूज्यन्ते चावरैस्ते तु सर्वपूज्यश्चतुर्मुखः । स्वजगद्व्यापृतिस्तेषां
पूर्ववत् समुदीरिता । सयुजः परमात्मानं प्रविश्य च बहिर्गताः ।
चिद्रूपान् प्राकृताँश्चापि विना भोगास्तु काञ्चन । भुञ्जते मुक्तिरवन्ते
विस्पष्टं समुदाहृते”ति गारुडवाक्यानि लिखन्ति । तेन तन्मते मुक्तानां
मुक्तेश्च तारतम्यं सिद्ध्यति । विकारवर्तिसूत्रे च “स्वाधिकारेण वर्त-
न्ते देवा मुक्तावपि स्फुटमाबलिं हरन्ति मुक्ताय विरञ्चयाय च पूर्ववत् ।
सब्रह्मकास्तु ते देवा विष्णवेऽत्र विशेषतः । न विकाराधिकारास्तु मु-
क्तानामन्य एव तु । विकाराधिकृता ज्ञेया ये नियुक्तास्तु विष्णुने”ति

वाराहवचनं लिखन्ति । तेन तन्मते मनुष्यादीनां चतुर्मुखांस्तानां
 स्वस्वव्यापारकरणं तत्राधिकारश्च सिद्ध्यति । कश्चित्तु, मुक्तौ ता-
 रतम्यमस्ति, न वेति सन्देहे तारतम्ये प्रमाणाभावात्तदङ्गीकरणे च
 निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुतिविरोधान्मुक्तेः स्वर्गसंसारसाम्या-
 पत्तेर्मुक्तानां स्वसमाध्यधिकदर्शने दुःखेभ्योदिप्रसङ्गाच्च न मुक्ते-
 स्तारतम्यमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु—तैत्तिरीये, सैषा नन्दस्य
 मोमाः सा भवति ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वा-
 णामानन्दः श्रोत्रियस्य चाऽकामहतस्येत्यादिश्रुत्या मनुष्यगन्धर्व-
 प्रभृतिब्रह्मान्तानां श्रोत्रियत्वमकामहतत्वं च श्रावितम् । वाजस-
 नेयके च, अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक अजानजानां
 देवानामानन्दा यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत इत्यादिश्रुत्याऽजान-
 जानारभ्य ब्रह्मलोकस्थानन्दपर्यन्तमकामहतत्वमवृजिनत्वं, च श्रावि-
 तम् । अकामहतत्वं च कामकृतोपद्रवरहितत्वं, न त्वकामत्वं हतश-
 द्दवैयर्थ्यात् । अवृजिनत्वं च पापरहितत्वं, दुःखरहितत्वं वा । अवृ-
 जिनत्वाकामहतत्वयोश्च यत्राप्ताः कापास्तत्र माममृतं कृधीति
 श्रुत्या, स हि मुक्तोऽकामहत इति ब्रह्माण्डवाक्येन च मुक्तलिङ्ग-
 त्वम् । न चैतयोरपरोक्षज्ञानिलिङ्गत्वमिति शङ्क्यम् । प्रारब्धप्राप्त-
 त्कार्यदुःखयोस्तस्मिन्नपि सत्त्वात् । श्रोत्रियत्वमपि मुक्तस्यैव मु-
 ख्यम् । “प्राप्तश्रुतिफलत्वात्तु श्रोत्रियाः प्राप्तमोक्षिणः । ते एव
 चाप्तकामत्वात् तथाऽकामहता मता” इति भारताक्तः । एवं स-
 त्येतेषां मुक्तलिङ्गत्वम् । एवं सत्येतयोः श्रुत्योरुत्तरोत्तरमानन्दा-
 धिक्यकथनं मुक्तितारतम्ये पर्यवस्यति । किञ्च । अक्षण्वन्तः कर्ण-
 वन्तः सखायो मनोजवेष्वऽसमा बभूवुरित्यादितैत्तिरीयश्रुतौ मनो-
 वेगे सर्वेषामसाम्यकथनात् । “मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणप-
 रायणः । स दुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने” इति श्री-
 भागवतवाक्ये, मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तु परो ह्येकान्तभक्तिमानिति पुरा-
 णान्तरवाक्ये, अन्ये त्वेवमजानन्त इति, स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा इति
 गीतावाक्ये च साधनतारतम्येन फलतारतम्यप्रतिपादनात् । अनि-
 मिता भागवती भक्तिः सिद्धैर्गरीयसीति वाक्ये चाल्पभक्तिसाध्य-
 मुक्तितोऽधिकभक्तिसाध्यमुक्तेराधिक्यप्रतिपादनात् । अस्मदादिमु-
 क्तभोगो, मुक्तचतुर्मुखभोगाभिकृष्टः अस्मदादिभोगत्वात् संसार-

जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्सङ्गलालितम् ॥

तदन्यदिति ये प्राहुरासुरास्तानहो बुधाः ॥ १ ॥

स्याऽस्मदादिभोगवदित्यनुमानादपि मुक्तौ तारतम्यमेव पर्यवस्यतीति प्रमाणाभावरूपो हेतुरसिद्धः । दुःखाभावसत्यकामत्वादिना सरःसागरयोरिव स्वयोरन्यानन्दपूर्त्या च मुक्तानां ब्रह्मसाम्यश्रुत्युपपत्तस्तद्विरोधरूपो हेतुरप्यसिद्धः । बहुजन्मभिर्गतदोषत्वे ब्रह्माऽपरोक्षाद् द्वेषर्ष्यादिसम्भावनाया एवाभाव इति सोऽप्यसिद्धः । अतो मुक्तिस्तारतम्यं निष्प्रत्यूहमिति वदन्ति । तत्र यदि मुक्तेस्तारतम्यं तदापि मुक्तिं प्रति तत्तदुपासनाया भक्तेर्वा तदनुरूपाया एव कारणत्वमिति तत्कतुन्यायादेव तारतम्यक्रमादिसिद्धिरिति किमनेन विचारेणेति प्रकृतानुपयोगात्तदनुचिन्तनप्रयोजनस्याऽप्यनुपलब्धेश्च तत्र वयमुदासीनाः ॥

प्रकृतमनुसरामः ॥ अत्रैतत् सिद्धम् । ज्ञानमार्गीयाणां तद्गीत्याऽदृश्यत्वादिगुणकाक्षरोपासने तत्कतुन्यायेन तादृशेऽक्षरे ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति श्रुत्युक्तो लयः । अक्षरस्य, तद्धाम परमं ममेति वाक्योक्तभगवद्धामत्वज्ञानपूर्वकं नित्यभगवल्लोकत्वेन भगवदभिन्नत्वेन दहराद्युक्तीत्यापासने यथाधिकारं सालोक्यादिचतुष्टयप्राप्तिः । आदित्याद्युपासनानामङ्गोपासनात्वात् पञ्चाग्न्युपासनाया अपि तत्रैव प्रवेशस्यापादितत्वादूर्चिरादिक्रमेण गत्याऽमानवेन पुरुषेण भगवल्लोकप्राप्तिरैश्वर्यादिभोगश्च । उपासनायां मर्यादाभक्तिसाहित्ये तु वैकुण्ठादिलोकेषु भगवत्संबन्धकत्वमधिकम् । तदा रामानुजभाष्यां कुरीत्या भगवदनुभवः । तत्रापि भक्तेरुक्तत्वे तु भगवद्वरणे कौस्तुभादौ वा प्रवेशेन भगवत्सायुज्यम् । अनुग्रहविशेषेण पुष्टिभक्तौ तु, भक्त्या मामभिजानातीत्युक्तीत्या स्वस्मिन् प्रवेश्य भूर्माविद्योक्तीत्या पुनः प्रथमाविर्भावमजनानन्दानुभावेन, सोऽश्नुत इति श्रुत्युक्तीतिकं भोगं कारयतीति ॥ २२ ॥

एवं सर्वं शास्त्रं व्याख्याय स्वीयशिक्षार्थं संक्षेपेण तदर्थमुपदिशन्ति । * जानीतेत्यादि * । * तदन्यदिति * तत् परमं तत्त्वम् । अन्यद् यावद्धर्मशून्यम् ॥ १ ॥

नानामतध्वान्तविनाशनक्षमो
 वेदान्तद्वृत्पन्नविकासने पटुः ॥
 आविष्कृतोऽयं भुविभाष्यभास्करो
 मुधा बुधा धावत नाऽन्यवर्त्मसु ॥ २ ॥
 पुरन्दरमदोद्भवप्रचुरवृष्टिसम्पीडित-
 स्वकीयवरगोकुलाऽवनपरायणो लीलया ॥
 स्मिताऽमृतमुवृष्टिभिः परिपुषोष तान् यो गिरिं
 दधार च स एव हि श्रुतिशिरस्सु संराजते ॥ ३ ॥
 श्रीकृष्णकृपयैवाऽयं सिद्धान्तो हृदि भासते ॥
 तेनाऽधिकं वरीवर्त्ति न वक्तव्यं हरेर्नृणाम् ॥ ४ ॥
 भाष्यपुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्यचरणाऽम्बुजे ॥
 निवेदितस्तेन तुष्टा भवन्तु मयि ते सदा ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्वेदव्यासमतवर्त्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते
 ब्रह्ममूत्राऽणुभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः
 समाप्तः ॥ समाप्तश्चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥४॥

— — — — —

भाष्यविभावनार्थमुपदिशन्ति । * नानेत्यादि * ॥ २ ॥

अत्रोक्तस्य फलस्य भगवत्कृपाधीनत्वाद्भगवतः कृपालुत्वं स्त्रीयरक्षकत्वेन स्फुटीकुर्वन्ति * पुरन्दरेत्यादि * । हिर्हेतौ ॥ ३ ॥

भाष्यविभावनयाऽयं स्फुरणंऽपि भगवत्कृपाया एव कारणत्वं न पाण्डित्यादेरित्याशयेनाहुः * श्रीकृष्णेत्यादि * ॥ ४ ॥

गुणोपसंहारपादमारभ्य सार्द्धाध्यायस्य स्वयं करणात्तदाचार्येषु निवेदयन्तः समाप्तौ मङ्गलं कर्त्तव्यमिति शिष्टाचारं च शिक्षयन्त आचार्याणां प्रसादमाशासते * भाष्येत्यादि * अर्थस्तु श्लोकानां स्फुट इति शुभम् ॥ ५ ॥

क्रीडन् श्रीबालकृष्णः परमकरुणया मन्मनः प्रेरयित्वा
 भाष्यार्थं योऽतिगूढं प्रकटितमकरोत् सम्प्रदाये निवृत्ते ॥
 नं नित्याऽकुण्ठशक्तिं वृत्तनिखिलनिजाऽज्ञानसंसारहारं
 स्मृत्वा स्मृत्वोपकारं प्रमुदितमुदितः स्वप्रभुं सन्नमामि ॥१॥
 मायावादादिवदैर्व्यवहितमिव नं ब्रह्मवादं प्रकाश्य
 श्रीमत्कृष्णाक्षया तद्वतिपथ उदितो दैवजीवाऽवनार्थम् ॥
 यैस्तान् श्रीकृष्णरूपान् प्रथितगुणगणान् श्रीमदाचार्यवर्यान्
 ध्याये ध्याये नमामि स्वहितमवहितस्तत्कृपादृष्टवृष्ट्या ॥ २ ॥
 श्रीविठ्ठलेशाङ्गघ्निसरोजयुग्मं नमामि यैर्दासजनाऽवनाय ॥
 पुष्टिप्रकारः श्रुतिगूढ आविष्कृतो निरस्तोन्मदमायिवादः ॥३॥
 श्रीविठ्ठलेशपादाब्जप्रसादवरलाभतः ॥
 प्रकाशमणुभाष्यस्य वितन्वन् पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥
 तदीयचरणद्वन्द्वे निवेद्य कुसुमाञ्जलिम् ॥
 तदीयदास्यलाभाय प्रसादमभिवाञ्छति ॥ ५ ॥
 यदत्र सदसद्वापि जीवबुद्ध्या मयोदितम् ॥
 तत् क्षमन्त्वपराधं मे कृपया दीनवत्सलाः ॥ ६ ॥
 प्रलयजलद्वृष्टेर्गोब्रजस्यावनाय
 स्वमृदुकरनखाग्रन्यस्तगोवर्द्धनाद्रिः ॥
 वदनविधुमयूखेनैत्रतापं निजाना-
 मपनयतु हृदीशः स्थापयन् पादपद्मम् ॥ ७ ॥
 इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
 श्रीपीताम्बरात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतो भाष्यप्रकाशो
 चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥
 समाप्तोऽयमध्यायः ।
 सम्पूर्णश्चाऽयं भाष्यप्रकाशः ॥

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, Ph. D.

Nos. 99, 100, 103, 107, 110, 114, 117, 118, 119, 120,
124, 125, 127, 128 & 129.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमनम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHĀSAYA,

ON BRAHMASŪTRA BY ŚRĪ VALLABHĀCHĀRYA,
With the Commentary called Bhāshya Prakāśa,
By Goswāmi Śrī Purushottamjee Mahārāj.
EDITED BY RATNA GOPĀL BHATTĀ.

BENARES:

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhambā Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyā Vilās Press,
BENARES.

1907.

Registered under Act XXV. of 1867. (ALL RIGHTS RESERVED.)

श्रीकृष्णाय नमः ।

अथैतत् किल श्रीवल्लभाचार्यविरचितं ब्रह्मसूत्राणुभाष्यं गो-
स्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितप्रकाशाख्यव्याख्यामाहने सं-
मुद्रय प्रकाशितं वरीवर्ति । तत्र श्रीवल्लभाचार्याः पूर्वपुरुषपरम्परातः
स्वयञ्च बहुसोमयाजिनस्तैलङ्गवेल्हनाटीहातीय-खम्भंपाटीवारु-इत्यु-
पनामवतः श्रीलक्ष्मणभट्टदीक्षितस्य सूनुतया, पञ्चत्रिंशदधिकपञ्चद-
शशततमे १५३५ विक्रमार्कवत्सरे पूर्णिमान्तगणनया माधवकृष्णैका-
दश्याम् आविर्भूताः ।

श्रीपुरुषोत्तमचरणास्तु श्रीवल्लभाचार्यात्मजगोस्वामिश्रीश्री-
विठ्ठलनाथदीक्षितसूनुषु तार्तीयकश्रीबालकृष्णजीतः पुरुषगणनया
पञ्चमी संख्यां भूषयन्तः प्रोद्भूताः ।

तत्र श्रीवल्लभाचार्यशुद्धाद्वैतसम्प्रदायस्य मूलभूतोऽयं भाष्य-
ग्रन्थः । स च शुद्धलिखितपुस्तकतः संशोध्य संमुद्रितः ।

भाष्यप्रकाशस्तु अत्यन्तं दुर्लभः । स च श्रीवल्लभाचार्यकुल-
कमलदिवाकर—श्रीश्रीमुकुन्दराय—श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण-
श्रीमत्प्रभुचरणगोस्वामिश्रीविठ्ठलनाथदीक्षिततनूजनुः—श्रीमहाराज-
गोस्वामि—श्रीयदुनाथजीवंशावतंस—पष्ठगृहार्तिर्लोकतकाशीवास्तव्य-
गोस्वामिश्रीगिरिवरजीमहाराजैः श्रीरामकृष्णभट्टाय वितीर्णं शस्तं
पुस्तकं समवलम्ब्य प्रकाशितः ।

अत्र संमुद्रणे निरुक्तपुस्तकाधारेण लेखितं सकलप्राचीन-
दुर्लभग्रन्थसम्पादनशील—श्रीयुतगोविन्ददासमहाशयसकाशादपरं
प्रकाशपुस्तकमानीय संमेलनाय मन्निकटे स्थापितवतो नानाविध-
दर्शनप्रकाशनपरायणश्रीयुतहरिदासगुणामिधमहाशयस्य प्रोत्साह-
नेन यथामति संशोधितवानस्मि ग्रन्थरत्नद्वयम् । तत्र मत्प्रमादा-
ज्जातामां स्खलितानां क्षमापने सन्तो मया प्रार्थनीया एवेत्यल
विस्तरतः ॥

सत्पक्षपातिनो हंसा नूनं नालीकवल्लभाः ॥

गुणं गृहीत, मा दोषं नीरक्षीरविवेकिनः ॥ १ ॥

रत्नगोपालभट्टः ।

बनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबद्धा बहवः प्राचीना तुल्यभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्रा-
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्म-
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५ ०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१ ०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३ ०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६६ ०	६६ ०
सांख्यकारिका चान्द्रिकाटीकागोडपादभाष्यसहिता	१ ०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयखण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाका- ण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५ ०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९ ०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२ ०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत- भाष्यसहितम् खण्डे २	२ ०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५ ०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४ ०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम् ३ ०	३ ०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४ ०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४ ४ ०	४ ४ ०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२ ०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८ ८ ०	८ ८ ०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३ ३ ०	३ ३ ०
दुष्टटीका खण्डानि ४	४ ०

पातञ्जलदशानाम्। श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति स० १ ०
 व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमद्वज्रमट्टप्रणीता खण्डानि १० १० ०
 रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३ ३ ०
 भेदधिकारः व्याख्यासहितः श्रीमद्विषयदीक्षितकृत उपक्रमप-
 राक्रमसहितः खण्डे २ २ ०
 बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख० १० ०
 ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्विरचिता खण्डे २ २ ०
 दैवद्वयकामधेनुः भर्थात् प्रार्थानुपयोगातिषमन्यः खण्डानि ३ ३ ०
 श्रीमद्विष्णुभाष्यम् । श्रीविष्णुभाचार्यविरचितम् ।
 गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमसंहारारजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य-
 व्याख्या समेतम् १५ १५ ०
 तत्त्वशेखरः । श्रीमद्विष्णुभाचार्यप्रणीतः । तथा-तत्त्वत्रयचुलुक-
 संग्रहः । कुमारविरचितः श्रीमद्विष्णुभाचार्यश्रीमद्विष्णुविरचितः । १ ०
 श्रीभाष्यभातिकृतः श्रीमद्रामानन्दभाचार्यविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्र-
 तिपादनपरम् १ ०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी
 बांकीपूर के उत्तर नई सड़क बनारस

